E D I T U R A S C R I P T U M®

BONHOEFFER

PREMII OBȚINUTE DE

BONHOEFFER
PASTOR, MARTIR, PROFET, SPION

Medalia Canterbury decernată de către
Bucket Fund for Religious Liberty

Premiul Christopher

Kirkus Reviews – Primele 25 de cărți de non-ficțiune ale anului

Kirkus Reviews – Surpriza plăcută a anului

Barnes & Noble - Primele 10 de cărți de non-ficțiune ale anului

Evangelical Christian Publishing Association –
Cartea creştină a anului 2011

Evangelical Christian Publishing Association –
Cartea de non-ficțiune a anului 2011

Preaching Today – Premiul anual
Cartea care hrăneşte sufletul predicatorului

Premiul John Pollock pentru biografie creştină

Relevant - Primele 10 de cărți ale anului

Townhall.com – Primele 10 daruri pentru oameni

Christian Retailing – Premiul alegerii cititorilor pe 2011

APRECIERI PENTRU

BONHOEFFER
PASTOR, MARTIR, PROFET, SPION

„Cartea aceasta este importantă şi sper să fie citită de cât mai mulţi oameni."
—Preşedintele George W. Bush

„Eric Metaxas a scris o biografie de o putere neobişnuită – inteligentă, impresionantă, bine documentată, scrisă într-un stil viu şi bogată în implicaţii pentru vieţile noastre. Sau, altfel spus: Cumpără cartea şi citeşte-o. Apoi cumpără încă una şi dăruieşte-o cuiva drag; atât este de bună… Eric Metaxas a scris o carte cum rar se întâlneşte, care nu doar că-l readuce la viaţă cu multă pregnanţă pe Dietrich Bonhoeffer, vremea lui şi mărturia sa, dar ne şi inspiră dorinţa să ne dezvoltăm şi noi un asemenea caracter moral. Niciun biograf nu poate aspira să realizeze mai mult."
—Arhiepiscopul Charles Chaput, *First Things*

„O biografie minunat construită … Pe tot cuprinsul cărţii, dar mai ales spre final, Metaxas îl transformă pe acest teolog erudit şi uneori greu de înţeles într-o fiinţă umană vie şi tragică."
—Alan Wolfe, *The New Republic*

„Eric Metaxas clarifică multe neînţelegeri, dând prioritate cuvintelor şi faptelor lui Bonhoeffer, într-o biografie masivă şi absolut necesară, intitulată *Bonhoeffer: Pastor, martir, profet, spion*. Într-o perioadă dramatică, în care multe biserici au adoptat ideologia nazistă şi altele au cedat presiunii guvernului, Bonhoeffer a rămas puternic, chiar dacă uneori a fost singur. Metaxas îl prezintă pe Bonhoeffer ca pe un creştin cu mintea limpede şi cu convingeri profunde, care nu s-a supus faţă de nimeni şi nimic, cu excepţia lui Dumnezeu şi a Cuvântului său."
—*Christianity Today*

„În *Bonhoeffer: Pastor, martir, profet, spion*, Eric Metaxas relatează povestea lui Bonhoeffer cu pasiune şi rafinament teologic, împotrivindu-se adesea perspectivelor revizioniste care-l transformă într-un «umanist» sau un moralist, pentru care doctrina religioasă era ceva uşor de trecut cu vederea...

Ascultarea lui de Dumnezeu a fost radicală, concepție pe care astăzi mulți o privesc cu teamă și dezgust. În *Bonhoeffer*, Metaxas ne aduce aminte că există forme religioase – respectabile, domesticite, timide – care sfârșesc prin a face lucrarea diavolului."

—*Wall Street Journal*

„În prezentarea cea mai elevată făcută acestui om, după apariția cărții lui Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: Man of Vision, Man of Courage* (1970), Metaxas construiește un portret complet și accesibil al acestei importante personalități, a cărei poveste inspiră, instruiește și depășește granițele prin anvergura ei. Metaxas… îi readuce la viață cu mult dinamism pe Bonhoeffer și pe alții. Este o biografie a lui Bonhoeffer definitorie pentru secolul XXI."

—*Kirkus Reviews*

„Până acum, cititorii noștri nu au avut o relatare a vieții lui Bonhoeffer care să fie în același timp completă *și* antrenantă, o carte care să surprindă întreaga paletă a istoriei sale remarcabile și care să evidențieze semnificația ei pentru noi cei de azi. În *Bonhoeffer: Pastor, martir, profet, spion*, Eric Metaxas ne-a dăruit o astfel de carte… Această nouă biografie este o contribuție importantă și binevenită. Metaxas ține foarte bine sub control consensul academic, reușind în același timp să capteze atenția cititorului de la primul și până la ultimul pasaj, și cartea lui va fi pentru mulți o sursă de înțelegere mai bună a lui Bonhoeffer."

—*Books & Culture*

„În această analiză voluminoasă și bine construită a vieții lui Dietrich Bonhoeffer, Metaxas… ne oferă o imagine comprehensivă a uneia dintre cele mai întunecate perioade din istorie, dar și o analiză fascinantă a influențelor familiale, culturale și religioase care au contribuit la formarea unuia dintre cei mai mari teologi contemporani. O voce narativă pasionată se combină aici cu cercetarea meticuloasă, pentru a pune în lumină confluența circumstanțelor și personalităților care au condus Germania de la înfrângerea suferită în Primul Război Mondial la atrocitățile din cel de-al Doilea Război Mondial… Înțelept și lămuritor, volumul acesta este o contribuție biografică, istorică și teologică semnificativă."

—*Publisher's Weekly*

„Pentru toți a căror credință a fost întărită de viața și mărturia lui Dietrich Bonhoeffer, aceasta este biografia pe care v-ați dorit-o dintotdeauna. Eric

Metaxas a produs o relatare bogată, detaliată şi frumoasă despre marele pastor şi teolog care ne-a dat *Costul uceniciei* şi care şi-a sacrificat viaţa împotrivindu-se lui Hitler. Cartea lui Metaxas despre Bonhoeffer este o realizare monumentală şi o lucrare extrem de importantă."

—Greg Thornbury, Ph.D.,
decan la School of Christian Studies at Union University

„Marele dar pe care ni l-a lăsat Dietrich Bonhoeffer este că felul în care a înţeles el credinţa în vreme de conflict este valabil pentru fiecare generaţie. Dar cartea lui Metaxas este o biografie care se adresează generaţiei actuale – o capodoperă care se deapănă ca un mare roman şi reuneşte într-unul şi acelaşi *opus* o interpretare a teologiei lui Bonhoeffer, istoria tragică şi complexă a Germaniei secolului XX şi lupta unui adevărat erou creştin. Eric Metaxas aspiră la titlul de cel mai important biograf al celor mai eroice figuri ale creştinismului."

—Martin Doblmeier, regizor, *Bonhoeffer*

„Cu multă pricepere, energie şi căldură, Eric Metaxas ne aduce aminte de motivul pentru care viaţa lui Dietrich Bonhoeffer este o mustrare adresată atât credincioşilor, cât şi scepticilor. Rareori povestea unui martir creştin a fost relatată cu atâta realism şi cu atâta profunzime. Este o capodoperă de carte."

—Joseph Loconte, lector în ştiinţe politice,
The King's College, New York City; editor,
The End of Illusions: Religious Leaders Confront Hitler's Gathering Storm

„Impresionantă, comprehensivă şi antrenantă... Metaxas a conceput o istorie convingătoare... O recomand."

—*Library Journal*

„Aceasta este prima biografie majoră a lui Bonhoeffer din ultimii patruzeci de ani, care adaugă documentelor apărute recent o perspectivă proaspătă asupra multiplelor faţete ale vieţii lui. În aceeaşi măsură teolog şi spion, viaţa lui Bonhoeffer este documentată strălucit, şi aspectele credinţei lui sunt cercetate în lumina extraordinarei sale lupte. Într-o carte dinamică şi plină de informaţii, Eric Metaxas reproduce biografia incredibilă a unui personaj cu o influenţă covârşitoare; este o carte care îi va impresiona şi îi va ilumina indiscutabil pe cititorii ei."

—*The Church of England Newspaper*

„Metaxas examinează viața unui om prins într-o dilemă sfâşietoare: să se împotrivească naziştilor şi lui Hitler, ceea ce implică minciună şi complicitate la asasinat, sau să tacă în continuare, acceptând astfel uciderea a mii de persoane… Creştinii interesați de teologia lui Bonhoeffer o vor găsi relevantă în contextul de ansamblu al vieții sale. Credincioşii care caută inspirație pentru trăirea curajoasă a vieții de credință o vor primi cu brațele deschise. Cititorii preocupați de această perioadă istorică vor descoperi unele aspecte interesante din culisele mişcării împotriva lui Hitler… Istoricii vor vedea în ea o lucrare academică solidă."

—Diane Gardner, Foreword Reviews

„O realizare uluitoare, care povesteşte viața lui Bonhoeffer cu luciditate şi cu detalii istorice, abordând concret şi contextualizat moştenirea lui teologică, adesea neînțeleasă… Cu o dexteritate de maestru, Metaxas distilează viața complexă şi plină de evenimente a lui Bonhoeffer, transformând-o într-o narațiune biografică autentică, comprehensivă şi dinamică, fără a fi totuşi copleşitoare."

—ChristianBook.com

„Dietrich Bonhoeffer şi-a găsit, în sfârşit, scriitorul pe care-l merită. Eric Metaxas a scris o carte care adaugă o nouă dimensiune celui de-al Doilea Război Mondial, o nouă înțelegere a modului în care răul poate acapara sufletul unei națiuni şi a felului în care un om al credinței i se poate opune, transformând înfrângerea în victorie şi minciunile în adevăr transcendent. Niciunul dintre cei care se interesează de istoria lumii moderne nu-şi poate permite să ignore această lucrare."

—Thomas Fleming, autor,
The New Dealers' War: FDR and the War Within World War II

„O poveste impresionantă, relatată frumos, despre un om care nu doar că a scris despre costul uceniciei, ci l-a şi plătit. Profund tulburătoare."

—Merold Westphal, Ph.D.,
profesor emerit de filosofie, Fordham University

„Este în mod limpede o lucrare definitivă [despre Bonhoeffer]… Una dintre cele mai extraordinare biografii pe care le-am citit vreodată."

—Charles Colson, fondator al Prison Fellowship, fondator şi
preşedinte al *The Wilberforce Forum*

„Definitivă şi incredibil de detaliată... o carte foarte, foarte puternică... O recomand din toată inima!"

—Mike Huckabee, *The Huckabee Report*

„Una dintre cele mai strălucite şi mai impresionante biografii pe care am citit-o vreodată. Eric Metaxas răspunde unei mari vieți cu o carte mare."

—Cal Thomas, Primul jurnalist sindicalizat al Americii

„Captivantă..."

—John Ortberg jr.,
Pastor senior la Menlo Park Presbyterian Church

„Monumentală, vrednică de încredere, serioasă şi inspiratoare..."

—Katherine Jean Lopez, *National Review Online*

„Plină de înțelegere, indignare şi un sentiment al urgenței, această carte îl aşază pe Bonhoeffer în locul pe care-l merită în rândul marilor umanişti creştini, care au luptat împotriva curentelor culturale la modă şi au interpretat creştinismul cu fidelitate şi curaj pentru epoca în care au trăit.
Dar este şi o carte profund umanizatoare, presărată cu episoade care-l prezintă pe Bonhoeffer ca fiu, ca iubit, ca pastor şi ca prieten, toate în contextul lucrării fatale din pricina căreia ni-l amintim cel mai des: opoziția lui față de amenințarea în creştere a nazismului."

—Caleb J. D. Maskell, director asociat la
Jonathan Edwards Center, Yale University (2004-2007);
Department of Religion, Princeton University

„La fel ca în biografia sa anterioară, *Amazing Grace: William Wilberforce and the Heroic Campaign to End Slavery*, Metaxas aduce la viață în *Bonhoeffer* realizările extraordinare şi pline de abnegație ale unui adevărat erou. Metaxas are priceperea rară de a lua detaliile mundane, dar cruciale, ale vieții şi de a le țese împreună într-o istorie care curge ca un roman. Pentru toți cei interesați de ceea ce poate să realizeze tăria credinței şi a convingerii, *Bonhoeffer* este o lectură esențială."

—Gerald Schroeder, Ph.D., fizician israelian şi învățător la
Colegiul Aish Ha Torah de Studii Iudaice din Ierusalim; autor,
Genesis and the Big Bang and the Science of God

„O lectură captivantă şi inspiratoare, de la început şi până la sfârşit. Spune lucrurilor pe nume în ce priveşte credincioşia lui Bonhoeffer față de Scriptură

şi pasiunea lui neabătută pentru adevăr, pasiune care l-au făcut să-şi dea viaţa în lupta pentru salvarea evreilor din Europa. Cumpăr-o. Această carte îţi poate schimba viaţa."

—James N. Lane, fondator al New Canaan Society;
fost partener general al Goldman, Sachs & Co.

„Eric Metaxas a creat o capodoperă de proporţii din punct de vedere istoric şi literar. Această biografie extraordinară scoate în evidenţă influenţele formative din viaţa lui Bonhoeffer, care-l definesc ca pe una din personalităţile înzestrate, complexe şi cu multă sensibilitate umană din secolul XX care a răspuns chemării lui Dumnezeu, dar şi evoluţia înţelegerii lui spirituale privind vremurile în care a trăit. Această carte trebuie citită şi discutată pe larg în ziua de azi."

—Gordon Riddle Pennington, CEO, Burning Media Group

„Cartea lui Metaxas despre Bonhoeffer va fi considerată una dintre cele mai bune cărţi ale anului. Sunt câteva cărţi despre care, la mai mulţi ani după ce le-am citit, mi-am dat seama că m-au influenţat puternic. Aceasta este cu siguranţă una dintre ele. Nu poţi pierde dacă citeşti această carte; o recomand din toată inima."

—WhileWeSojourn.com

„Dacă poţi, pune mâna pe cartea aceasta!"

—NewsDissector.org

„Metaxas este un scriitor elegant, care-şi stăpâneşte bine subiectul."

—*The Internet Review of Books*

„Cartea lui Metaxas, *Bonhoeffer: Pastor, martir, profet, spion*, este o lucrare clasică a lumii moderne, care ar trebui să fie în toate topurile din acest deceniu…"

—Relevant

„O relatare electrizantă despre un om care a stat singur împotriva tiraniei."

—*Human Events*

„Cine este Dietrich Bonhoeffer? Este un om pe care ar trebui să-l cunoşti. Şi aceasta este o carte pe care ar trebui să o citeşti."

—Glenn Beck

„Dacă a existat vreodată un «Imperiu al răului», acesta a fost Germania lui Hitler. Dacă a existat vreodată un erou şovăielnic, acesta a fost Dietrich Bonhoeffer. Eric Metaxas a scris o biografie splendidă, o istorie captivantă despre un om care L-a luat în serios pe Dumnezeu."

—Haddon Robinson, Profesor de homiletică la Harold John Ockenga, Gordon-Conwell Theological Seminary

„Ca credincios musulman reformist, mă simt inspirat de Dietrich Bonhoeffer, acum mai mult ca oricând. Aceasta este o extraordinară biografie umanizatoare despre un erou al oamenilor de conştiinţă de toate confesiunile şi din toate timpurile."

—Profesor Irshad Manji, director al The Moral Courage Project, New York University

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
METAXAS, ERIC
Bonhoeffer: pastor, martir, profet, spion / Eric Metaxas. - Oradea: Scriptum, 2016
ISBN 978-606-8712-14-7

284(430) Bonhoeffer, D.
929 Bonhoeffer, D.

BONHOEFFER

PASTOR, MARTIR, PROFET, SPION

UN NEPRIHĂNIT DINTRE NEAMURI
ÎMPOTRIVA CELUI DE-AL TREILEA REICH

ERIC METAXAS

Editura Scriptum®
Oradea

Originally published in U.S.A. under the title
Bonhoeffer: pastor, martyr, prophet, spy
© 2010, by Eric Metaxas
Published by permission of Thomas Nelson.
Thomas Nelson is a registered trademark of Thomas Nelson, Inc.
ISBN 978-1-59555-246-4
All Rights Reserved.

Ediția în limba română, publicată cu permisiune, sub titlul:
Bonhoeffer: pastor, martir, profet, spion
de Eric Metaxas

© 2016 Editura Scriptum®
str. Lăpușului nr. 28, 410264 Oradea - Bihor
Tel./Fax/Robot: 0359-412.765, Tel./Robot: 0259-457.428
E-mail: scriptum@scriptum.ro
Pagina web: WWW.SCRIPTUM.RO

Toate drepturile rezervate asupra prezentei ediții în limba română.
Prima ediție în limba română.

Cu excepția situațiilor când se specifică altfel, citatele biblice folosite sunt preluate din traducerile VDCC – Versiunea Dumitru Cornilescu corectată. Alte traduceri ale Bibliei: NTR – Noua Traducere în Limba Română.

Orice reproducere sau selecție de texte din această carte
este permisă doar cu aprobarea în scris a Editurii Scriptum, Oradea.

ISBN 978-606-8712-14-7

Tiparul executat în U. E.

Zum Andenken an meinen Großvater
Erich Kragen (1912-1944)
„Denn das ist der Wille des, der mich gesandt hat, daß, wer den Sohn sieth und glaubt an ihn, habe dar ewige Leben, und ich werde ihn auferwecken am Jüngsten Tage.“[1]

1 În memoria bunicului meu, Erich Kragen (1912-1944): „Şi voia Celui ce M-a trimis… este ca oricine Îl vede pe Fiul şi crede în El să aibă viaţă veşnică; şi Eu îl voi învia în ziua de apoi“ (Ioan 6:39-40).

✣ CUPRINS

Despre autor 17
Mulțumiri 21
Cuvânt-înainte 25
Prolog 29

Capitolul 1 Familia și copilăria 33
Capitolul 2 Tübingen, 1923 76
Capitolul 3 Vacanță la Roma, 1924 85
Capitolul 4 Student la Berlin, 1924-1927 96
Capitolul 5 Barcelona, 1928 109
Capitolul 6 Berlin, 1929 131
Capitolul 7 Bonhoeffer în America, 1930-1931 144
Capitolul 8 Berlin, 1931-1932 169
Capitolul 9 Principiul Führerului, 1933 193
Capitolul 10 Biserica și problema evreiască 209
Capitolul 11 Teologia nazistă 227
Capitolul 12 Începutul luptei pentru biserică 241
Capitolul 13 Mărturisirea de la Bethel 250

Capitolul 14 Bonhoeffer la Londra, 1934-1935 265
Capitolul 15 Lupta bisericii se înăspreşte 276
Capitolul 16 Conferinţa de la Fanø 313
Capitolul 17 Drumul spre Zingst şi Finkenwalde 328
Capitolul 18 Zingst şi Finkenwalde 346
Capitolul 19 Scila şi Caridbda, 1935-1936 367
Capitolul 20 Ascensiunea lui Marte, 1938 397
Capitolul 21 Marea decizie, 1939 421
Capitolul 22 Sfârşitul Germaniei 454
Capitolul 23 De la mărturisire la conspiraţie 468
Capitolul 24 Complotul împotriva lui Hitler 496
Capitolul 25 Bonhoeffer obţine o victorie 514
Capitolul 26 Bonhoeffer îndrăgostit 529
Capitolul 27 Despre uciderea lui Adolf Hitler 553
Capitolul 28 Celula 92 din închisoarea Tegel 565
Capitolul 29 Valkyrie şi complotul lui Stauffenberg 619
Capitolul 30 Buchenwald 655
Capitolul 31 Pe drumul către libertate 672

Epilog 703
Ghid pentru grupul de lectură 705
Index 722

DESPRE AUTOR

Eric Metaxas s-a născut la New York City în 1963, cu ocazia celei de-a treizeci şi şasea zile de naştere a tatălui său. A crescut în Danbury, Connecticut şi a urmat şcolile publice din localitate, iar mai târziu a absolvit Yale University. La Yale, a plonjat *literar* ca editor al publicației *Yale Record*, cea mai veche revistă umoristică din America, publicată de colegiu. Apoi a plonjat *literal* când, după al nouăzeci şi nouălea meci de fotbal dintre Yale şi Harvard, i-a condus pe cei care au aruncat cu succes poarta echipei de la Harvard în râul Charles. La absolvire, Eric a primit două premii ca răsplată pentru activitatea lui literară din timpul studenției. De asemenea, a fost „purtătorul de cuvânt al clasei", participând la scrierea şi prezentarea „istoriei clasei", o prelegere satirică devenită tradițională în cadrul ceremoniilor de deschidere de la Universitatea Yale, cu acest prilej punându-l în umbră pe Dick Cavet, cel care a ținut prezentarea următoare. Drept urmare, cei doi n-au mai vorbit unul cu altul timp de peste douăzeci de ani.

Scrierile umoristice ale lui Metaxas au fost publicate prima dată în *Atlantic Monthly*, dar au apărut şi în *The New York Times*. Woody Allen a spus despre aceste bucăți literare că sunt „cât se poate de distractive". Cartea lui Eric şi recenziile lui de film, eseurile şi poezia lui au fost publicate în *The New York Times, The Washington Post, Christianity Today, National Review Online, Beliefnet* şi *First Things*. Pentru nuvelele sale a fost răsplătit cu burse la Yaddo şi MacDowell

Colony. Cartea lui, devenită clasică, *Don't You believe It!* – o parodie la seria de cărți „Believe It Or Not!" scrise de Ripley – l-a determinat pe romancierul Mark Helprin să-l numească „adevăratul moştenitor al lui *Far Side* de Gary Larson".

Între 1988-1992, Metaxas a fost director editorial şi scriitor principal la Rabbit Ears Productions, scriind textul pentru peste douăzeci de cărți şi publicații video narate de actori ca Mel Gibson, Robin Williams, Sir John Gielgud, Danny Glover, Sigourney Weaver, John Candy, Michael Caine, Michael Keaton, Geena Davis, Jodie Foster, Emma Thompson şi Raul Julia. Clipurile Rabbit Ears au câştigat numeroase premii Parent's Choice şi trei nominalizări la Grammy, pentru cele mai bune înregistrări destinate copiilor. Toate aceste producții au fost difuzate în cadrul *Showtime* şi de către NPR[1], ca programe audio de largă circulație în cadrul emisiunilor *Rabbit Ears Radio* găzduite de Mel Gibson şi Meg Ryan, ale căror transcripturi radiodifuzate au fost realizate tot de Eric. Revista *Parenting* şi altele l-au numit pe Metaxas „eroul ascuns" de la Rabbit Ears şi „autor fără pereche pentru copii".

Lucrarea lui Metaxas, *The Birthday ABC*, a fost aleasă în 1995 ca „Cea mai bună de pe Listă" de către American Bookseller's Association. Recenzorii afirmă că versul hazliu al cărții „scânteiază" şi „sfârâie", comparându-l cu Ogden Nash, Edward Lear şi Lewis Carroll.

Printre multele cărți pentru copii publicate de Eric se numără şi *Prince of Egypt A to Z*, o paralelă la filmul produs de Dreamworks care a câştigat premiul Angel, şi mult-lăudata *Uncle Mugsy & the Terrible Twins of Christmas*. Cartea sa intitulată *Squanto and the Miracle of Thanksgiving* a primit în 1999 de la Amazon.com premiul Number One Bestseller.

Cartea lui Eric pentru copii, *It's Time to Sleep, My Love*, ilustrată de Nancy Tillman, a fost publicată într-o primă ediție în 175.000 de exemplare şi în octombrie 2008 a debutat între primele 100 de cărți la Barnes&Noble.com, unde a fost descrisă ca o „*Goodnight Moon* pentru secolul 21". Sally Taylor, fiica lui James Taylor şi Carly

1 National Public Radio – n.trad.

Simon, a scris un cântec de leagăn pe cuvintele lui Eric, şi cântecul se regăseşte pe CD-ul audio ataşat cărții.

Metaxas a lucrat timp de doi ani ca scriitor şi editor pentru *Breakpoint* al lui Chuck Colson, un program de radio sub egida unui sindicat național, cu peste 400 de stații de emisie şi cu o audiență săptămânală de până la cinci milioane de ascultători. Ulterior, a lucrat ca scriitor pentru Veggie Tales, unde a colaborat la scrierea textului pentru *Lyle the Kindly Viking* şi a interpretat vocea naratorului în *Esther*. În *3-2-1 Penguins!* interpretează rolul lui „President Wait-Your-Turn" şi „Vacuum #10". Printre cărțile lui Eric pentru copii pe care le-a scris pentru Veggie Tales se numără bestsellerul #1 *God Made You Special!* (peste 600.000 de exemplare), dar şi *Even Fish Slappers Deserve a Second-Chance* şi *The Pirates Who (Usually) Don't Do Anything*, ambele bine cotate.

Metaxas a apărut de multe ori în calitate de comentator cultural la *CNN* şi *Fox News Channel*. A participat şi la emisiunile *C-Span's Book TV* şi *Hannity & Colmes*. De asemenea, a participat la multe programe radio, cum ar fi: *Morning Edition* şi *Talk of the Nation*, pentru NPR, *Hugh Hewitt, Monica Crowley* şi *The Alan Colmes Show*.

El este fondatorul şi gazda emisiunii *Socrates in the City: Conversations on the Examined Life*, eveniment lunar cu discuții distractive şi inteligente despre „viață, Dumnezeu şi alte subiecte mărunte", la care au participat vorbitori ca dr. Francis Collins, Sir John Polkinghorne, baronesa Caroline Cox, rabinul Sir Jonathan Sacks şi Os Guinness.

De asemenea, Eric a participat la dezbateri în cadrul Union Oxford, cea mai veche societate de dezbateri din lume, şi ține prelegeri peste tot în lume pe o mulțime de subiecte. Prezentările oneste pe care le-a făcut unor personalități ca senatorul U.S. Joseph Lieberman, fostul ministru al justiției John Ashcroft şi Rick Warren, au făcut din el un prezentator şi un moderator căutat. A moderat discuții între episcopul Spong şi fostul pastor al preşedintelui Obama, rev. Jeremiah Wright; a vorbit la Casa Albă, pe Capitol Hill, la West Point, Yale, Cornell, Princeton şi în multe alte locuri; a fost vorbitorul ales pentru Micul Dejun cu Rugăciune al guvernatorului statului Louisiana, la Baton Rouge. În 2007, a devenit Honorary Fellow al prestigiosului British-

American Project, fiind de fapt singura persoană căreia i s-a acordat vreodată privilegiul acesta.

Foarte apreciata biografie scrisă de Eric, *Amazing Grace: William Wilberforce and the Heroic Campaign to End Slavery* a fost publicată de HarperSanFrancisco şi este „cartea asociată oficial" cu filmul care se numeşte tot *Amazing Grace*. Cartea a ocupat locul 23 pe lista celor mai bune cărți publicate de *New York Times*, fiind lăudată de Stanley Crouch („... o superbă istorie a luptei englezilor împotriva sclaviei"), de fostul congresman NYC[1], Floyd Flake („magnifică... va rămâne o piatră vie de hotar..."), de John Wilson („un rug trosnind de claritate şi de adevăr"), de Rudy Giuliani („mai bună ca filmul") şi de mulți alții.

Cartea lui Metaxas, intitulată *Everything You Always Wanted to Know About God (but were afraid to ask),* a apărut în anul 2005 şi a fost recomandată de Ann B. Davis, Alice în filmul *The Brady Bunch* („Sunt total cucerită de cartea aceasta!"), de Tim Keller de la Redeemer Presbyterian Church („Este greu să nu fii entuziasmat de ea"). Volumul care a urmat, intitulat *Everything ELSE You Always Wanted to Know About God (but were afraid to ask)* a fost publicat în anul 2007. În ultimul volum al trilogiei – intitulat *Everything You Always Wanted to Know About God (The Jesus Edition)* – a fost publicat de Regal în ianuarie 2010.

Eric frecventează biserica episcopală Calvary/St. George şi locuieşte în Manhattan, New York, împreună cu soția şi fiica sa.

Pentru informații suplimentare sau pentru a lua legătura cu Eric Metaxas, vizitați www.ericmetaxas.com

1 New York City – n.trad.

Mulțumiri

Am auzit despre Dietrich Bonhoeffer pentru prima dată în vara anului 1988 – anotimpul glorios al naşterii mele spirituale. Trebuie să mulțumesc pentru lucrul acesta prietenului meu Ed Tuttle, care a beneficiat şi el de serviciile Marelui Medic în timpul fericitei mele renaşteri, nu în ultimul rând pentru că mi-a dăruit un exemplar din *Costul uceniciei* şi pentru că mi-a împărtăşit fascinanta poveste a omului care, datorită credinței lui creştine, s-a ridicat împotriva naziştilor şi care în cele din urmă şi-a dat viața. Ca fiu şi nepot al unor germani care au suferit în perioada respectivă, am fost profund mişcat, încântat şi mândru să aud această poveste şi am început imediat să o împărtăşesc şi altora. Printre aceştia s-a numărat şi prietenul meu drag, Gilbert von der Schulenburg Ahrens, care, asemenea mie, a pierdut în război pe unul dintre bunicii lui şi care mi-a povestit că bunicul şi unul dintre unchii lui s-au numărat printre acei germani nobili care şi-au dat viața pentru că au complotat asasinarea lui Hitler. Lui Gil îi datorez faptul că, de-a lungul anilor, m-a ajutat să păstrez vie speranța de a putea relata povestea lui Bonhoeffer unei audiențe mai largi, iar lui Mickey Maudlin, editorul meu de la HarperOne, îi datorez faptul de a fi făcut posibil lucrul acesta, sugerându-mi înainte de toate că aş putea să scriu biografii, atunci când m-a invitat să scriu una despre William Wilberforce.

Mă simt, de asemenea, în mod special îndatorat bunului

meu prieten Joel Tucciarone care, asemenea lui Isaac Milner, m-a găsit în starea mea de profundă dezamăgire şi m-a scos cu grijă din ea, însoţindu-mă la un restaurant din Brooklyn, unde am luat masa cu prietenul lui, Arthur Samuelson, care a ştiut dinainte că editorul potrivit pentru o astfel de lucrare ar fi Thomas Nelson şi care chiar atunci, la masă, l-a sunat pe David Moberg, care apoi l-a contactat pe editorul meu Joel Miller, motiv pentru care sunt profund îndatorat faţă de toţi trei. *To logariazmo se parakalo!*

Îi sunt, de asemenea, profund recunoscător lui Martin Doblmeier, regizorul extraordinarului film documentar despre Bonhoeffer, fiindcă mi-a pus la dispoziţie cu generozitate interviuri filmate care nu au fost incluse în forma finală a filmului său, dar şi fiindcă m-a ajutat să iau legătura cu două dintre persoanele intervievate de el, Ruth-Alice von Bismarck, sora mai mare a logodnicei lui Bonhoeffer, şi Renate Bethge, văduva lui Eberhard Bethge şi nepoata lui Dietrich Bonhoeffer. Le mulţumesc amândurora acestor sfinte deosebite ale lui Dumnezeu pentru că ne-au primit, pe mine şi pe soţia mea, în casele lor din Hamburg şi, respectiv, din Villiprot, în câteva după-mese la rând din primăvara anului 2008, pentru că ne-au tratat cu ospitalitatea specific germană, ne-au răsfăţat cu *Kaffee und Kuchen* şi ne-au uluit cu amintirile lor încă vii despre Dietrich Bonhoeffer din anii '30 şi '40. Faptul de a fi frânt pâinea împreună cu femeile care au frânt pâinea cu cel care face obiectul acestei cărţi a fost pentru mine o cinste nemeritată pe care o voi preţui pentru tot restul vieţii mele.

În sfârşit, le mulţumesc tuturor scriitorilor şi editorilor cărţilor anterioare despre Dietrich Bonhoeffer, pe umerii cărora stau, împreună cu cartea mea. Sunt în mod deosebit recunoscător, împreună cu toţi cercetătorii lui Bonhoeffer, editorilor şi redactorilor lucrărilor lui Dietrich Bonhoeffer de la Augsburg Fortress, dar şi lui Ruth-Alice von Bismarck, care a editat *Love Letters from Cell 92 (Scrisori de dragoste din celula 92),* corespondenţa dintre sora ei şi Bonhoeffer. La sfârşit, îmi exprim mulţumirea profundă faţă de Eberhard Bethge, a cărui întreagă viaţă şi a

cărui monumentală biografie formează temelia măreață pe care se sprijină cu recunoştință fiecare silabă scrisă sau rostită de atunci înainte despre prietenul lui cel mai bun, Dietrich Bonhoeffer.

Lobet den Herrn![1]
Eric Metaxas
New York, februarie 2010

1 Lăudați pe Domnul! – germ.

CUVÂNT-ÎNAINTE

Sunt încântat că prietenul meu Eric Metaxas a scris această carte despre Dietrich Bonhoeffer. Cu toții trebuie să știm mult mai multe decât știm în prezent despre gândirea şi viața lui. Când am devenit creştin, în timpul facultății, *Costul uceniciei* a lui Bonhoeffer a fost una dintre primele cărți pe care le-am citit, după care a urmat, la scurt timp, o altă lucrare de-a lui, *Viața împreună*. Deşi această a doua carte este, probabil, cea mai bună lucrare într-un singur volum pe care am citit-o vreodată despre natura comunității creştine, ea a fost prima carte care m-a stimulat să îmi încep căutarea de o viață după semnificația harului.

Este imposibil să înțelegi lucrarea lui Bonhoeffer, *Nachfolge*[1], dacă nu te-ai familiarizat mai întâi cu şocanta capitulare a bisericii germane în fața lui Hitler în anii '30. Cum a putut „biserica lui Luther", marele învățător al Evangheliei, să ajungă într-o astfel de situație? Răspunsul este că adevărata Evanghelie, rezumată de Bonhoeffer în expresia *har costisitor*, s-a pierdut. Pe de o parte, biserica a ajuns dominată de formalism. Aceasta însemna să mergi la biserică şi să auzi doar că Dumnezeu iubeşte şi iartă pe toată lumea; ceea ce înseamnă, de fapt, că felul de viață al omului nu contează cu adevărat. Bonhoeffer a numit lucrul acesta *har ieftin*. Pe de altă parte, exista legalismul, adică ideea mântuirii prin lege şi prin faptele bune. Legalismul este

1 *Ucenicia* – germ.; este titlul în limba germană al lucrării lui Bonhoeffer, apărută în limba română cu titlul *Costul uceniciei* – n.trad.

credința că Dumnezeu te iubește pentru că ai reușit să te aduni și pentru că te străduiești să trăiești o viață bună și disciplinată.

Amândouă aceste tendințe au făcut posibilă venirea lui Hitler la putere. Formaliștii din Germania au văzut, probabil, lucruri care i-au deranjat, însă nu au considerat necesar să-și sacrifice confortul pentru a li se împotrivi. Legaliștii au reacționat printr-o serie de atitudini fariseice față de alte națiuni și rase care aprobau politicile lui Hitler. În întregul ei, Germania a scăpat din mână strălucitul echilibru al Evangheliei pe care Luther l-a expus cu atâta consecvență: „Suntem mântuiți doar prin credință, dar nu printr-o credință care este doar credință." Cu alte cuvinte, suntem mântuiți prin har, nu prin ceea ce facem; dar dacă înțelegem și dacă credem cu adevărat Evanghelia, lucrul acesta va *schimba* ce facem și cum trăim.

În timpul ascensiunii lui Hitler, majoritatea bisericii germane înțelegea harul ca pe o acceptare abstractă: „Dumnezeu iartă; aceasta este treaba Lui." Dar noi știm că adevăratul har ajunge la noi prin mijlocirea unui sacrificiu costisitor. Și dacă Dumnezeu a fost gata să urce pe cruce, să sufere și să plătească un astfel de preț pentru a ne mântui, atunci și *noi* trebuie să trăim o viață de sacrificiu în slujba altora. Toți cei care înțeleg cu adevărat cum ajunge harul lui Dumnezeu la noi vor trăi așa. Aceasta este Evanghelia; ea nu este o mântuire câștigată prin lege sau printr-un har ieftin, ci o mântuire pe care o primim printr-un har care costă. Harul costisitor te schimbă din interior. Nici legea și nici harul ieftin nu pot să facă lucrul acesta.

Cu siguranță, o alunecare de felul acesta nu ni se poate întâmpla nouă, celor de azi, nu-i așa? Ei bine, ba da. În bisericile noastre există încă foarte mult legalism și moralism. Din această pricină, mulți creștini vorbesc numai despre dragostea lui Dumnezeu și despre faptul că El ne acceptă. Acestora nu le place să vorbească despre moartea lui Isus pe cruce pentru a satisface mânia și dreptatea divină. Sunt unii care au ajuns chiar să numească moartea lui Isus pe cruce o „abuzare divină a copiilor". Dar dacă nu au grijă, ei riscă să cadă în credința „harului ieftin" – o iubire trivială din partea unui Dumnezeu nesfânt, care nu face nimic altceva decât să ne iubească și să ne accepte așa cum suntem.

Deci s-ar părea că avem încă nevoie să-l ascultăm pe Bonhoeffer şi pe alții ca el, care analizează în profunzime natura Evangheliei.

Timothy J. Keller
autorul bine-cunoscutei cărți *Argument pentru Dumnezeu*

PROLOG

27 IULIE 1945, LONDRA

„Suntem încolțiți în toate chipurile, dar nu la strâmtorare; în grea cumpănă, dar nu deznădăjduiți; prigoniți, dar nu părăsiți; trântiți jos, dar nu omorâți. Purtăm întotdeauna cu noi, în trupul nostru, omorârea Domnului Isus, pentru ca și viața lui Isus să se arate în trupul nostru. Căci noi, cei vii, totdeauna suntem dați la moarte din pricina lui Isus, pentru ca și viața lui Isus să se arate în trupul nostru muritor. Astfel că în noi lucrează moartea, iar în voi viața.“

—2 CORINTENI 4:8-12

Pacea s-a întors în sfârşit în Europa. Chipul ei familiar – altădată înspăimântat şi contorsionat de rău – este iarăşi odihnit, nobil şi proaspăt. Se vor scurge mulți ani până când evenimentele prin care tocmai a trecut vor fi înțelese pe deplin. Acum părea că a trecut printr-un lung exorcism, unul care i-a stors până şi ultima picătură de energie. Dar în cele din urmă, protestând şi țipând în timp ce ieşeau, legiunile de demoni au fost alungate.

Războiul s-a terminat de două luni. Tiranul şi-a luat viața într-un buncăr cenuşiu din subteranele capitalei lui în ruină, în timp ce Aliații îşi declarau victoria.

Încet, încet, viața în Anglia a început să se concentreze asupra reconstrucției. Apoi, ca și cum abia și-ar fi așteptat rândul, a venit vara. Era cea dintâi vară de pace din ultimii șase ani. Însă, ca o dovadă că tot ce s-a întâmplat nu a fost un vis sau un coșmar, existau încă ici și colo lucruri care aminteau de cele petrecute. Și lucrurile acestea erau la fel de îngrozitoare ca și lucrurile care se întâmplaseră înainte. Ba uneori erau chiar mai îngrozitoare. În prima parte a acelei veri au circulat vești înspăimântătoare despre lagărele morții și despre atrocitățile insondabile pe care naziștii le-au comis împotriva victimelor lor în infernalele avanposturi ale imperiului lor de scurtă durată.

Zvonuri despre ele au circulat pe tot parcursul războiului, dar acum realitatea lor era confirmată de fotografii, imagini video și mărturii ale unor martori oculari, obținute de soldații care eliberaseră lagărele în aprilie, în ultimele zile ale războiului. Profunzimea acestor orori nu fusese cunoscută și nici măcar bănuită; și era oarecum prea mult pentru publicul britanic, obosit de război, să absoarbă și lucrurile acestea. Ura englezilor față de germani era justificată și rejustificată cu fiecare detaliu dezgustător care ieșea la iveală. Publicul se cutremura în fața răutății răului.

La începutul războiului, se mai putea face distincție între naziști și germani; se mai recunoștea faptul că nu toți germanii erau naziști. Dar pe măsură ce încleștarea dintre cele două națiuni continua și pe măsură ce tot mai mulți englezi, tați, soți și fii, cădeau la datorie, diferența dintre naziști și germani devenea tot mai greu de făcut. Realizând nevoia de a stimula eforturile britanice de război, prim-ministrul Winston Churchill i-a contopit pe naziști și pe germani într-un singur dușman vrednic de ură, care trebuia biruit cât mai repede pentru binele tuturor și pentru a pune capăt unui coșmar inexorabil.

Când germanii care complotau înfrângerea lui Hitler și a naziștilor l-au contactat pe Churchill și guvernul britanic în speranța că vor fi ajutați să-l înfrângă din interior pe dușmanul lor comun și în speranța că vor spune lumii că există germani în interiorul Reichului care simțeau la fel ca ei, au fost respinși. Nimeni nu mai era interesat de inițiativele lor. Era prea târziu. Era inacceptabil ca oamenii aceștia să fi participat la comiterea atâtor atrocități și apoi, când le convenea

lor, să încerce încheierea unei păci separate. Pentru a susține efortul de război, Churchill a menținut ficțiunea că nu există şi germani buni. Exista chiar vorba că singurul german bun – dacă cineva voia să folosească această expresie – era un german mort. Această lipsă de nuanțe a făcut parte şi ea din natura infernală al războiului.

Dar războiul s-a terminat şi, exact pe când ieşea la lumină răutatea absolută, de nedescris a celui de-al Treilea Reich, a început să se vadă şi celălalt aspect al lucrurilor. Parte din procesul de revenire la modul de gândire specific păcii era şi capacitatea de a vedea iarăşi dincolo de albul şi negrul războiului şi de a sesiza nuanțele şi gradațiile, umbrele şi culorile.

Astfel, în Holy Trinity Brompton Church de pe strada Brompton din Londra s-a ținut o slujbă care era de neînțeles pentru unii. Pentru alții era lipsită de gust şi chiar provocatoare, mai ales pentru cei ce pierduseră persoane dragi în război. Slujba aceea care era ținută pe teritoriu britanic şi care era transmisă de BBC comemora un german care murise în urmă cu trei luni. Vestea despre sfârşitul lui a răzbătut cu multă dificultate prin ceața şi ruinele războiului, astfel că abia de curând câțiva dintre prietenii şi membrii familiei sale au reuşit să afle despre el. Cei mai mulți dintre ei nu ştiau încă nimic. Dar la Londra s-au adunat acei puțini care au aflat.

În bănci şedeau sora lui geamănă, împreună cu soțul ei pe jumătate evreu şi cu cele două fiice ale lor. Se strecuraseră afară din Germania înainte de război, furişându-se într-o noapte cu maşina peste granița elvețiană. Bărbatul a cărui moarte o comemorau fusese unul dintre cei care i-au ajutat să iasă ilegal din țară – şi această acțiune a fost doar o abatere măruntă a sa de la ortodoxia național-socialistă – să ajungă la Londra şi să se stabilească acolo.

Omul acesta numărase printre prietenii săi câteva persoane importante, printre care şi George Bell, episcopul de Chichester. Bell era organizatorul serviciului comemorativ, căci îl cunoscuse şi îl iubise pe cel pe care îl cinsteau astfel. Episcopul îl cunoscuse cu mulți ani înainte de război, când au încercat împreună să avertizeze Europa prin mişcarea ecumenică împotriva maşinațiilor naziste, apoi au încercat să-i salveze pe evrei şi în cele din urmă au încercat să înştiințeze guvernul britanic despre existența rezistenței germane.

Cu numai câteva ore înaintea execuției sale în lagărul de concentrare de la Flossenbürg, şi-a îndreptat gândurile spre episcop. În duminica dinaintea morții sale, i-a transmis episcopului ultimele sale salutări printr-un ofițer britanic care era închis împreună cu el, după ce a ținut ultimul său serviciu divin şi a rostit ultima lui predică. Ofițerul britanic a fost eliberat şi a purtat cu el prin Europa ultime cuvinte ale acestui om, împreună cu vestea morții sale.

Dincolo de Marea Mânecii, dincolo de Franța, în Germania, în districtul berlinez Challottenburg, în casa cu trei etaje de la numărul 43 pe Marienburger Allee, un cuplu în vârstă şedea lângă radio. Femeia născuse opt copii, patru băieți şi patru fete. Cel de-al doilea băiat fusese ucis în Primul Război Mondial, şi tânăra lui mamă avusese nevoie de un an întreg ca să-şi revină după moartea lui. Douăzeci şi şapte de ani mai târziu, Al Doilea Război i-a mai răpit doi băieți. Soțul ei era cel mai faimos psihiatru din Germania. Amândoi s-au împotrivit lui Hitler încă de la început şi erau mândri de fiii şi de ginerii lor, care au participat la conspirația împotriva acestuia. Au ştiut cu toții care erau riscurile. Acum că războiul se terminase, veştile despre cei doi fii ai lor ajungeau cu greu la Berlin. Abia în urmă cu o lună au aflat despre moartea celui de-al treilea fiu, Klaus; însă despre fiul lor cel mai mic, Dietrich, nu ştiau nimic. Cineva a spus că l-ar fi văzut în viață. Apoi un vecin le-a zis că a doua zi BBC va transmite din Londra un serviciu comemorativ. Pentru Dietrich.

La ora stabilită, cei doi bătrâni au dat drumul la aparatul de radio şi la scurt timp după aceea a fost anunțat serviciul în memoria fiului lor. Aşa au aflat despre moartea lui.

În timp ce cuplul acesta primea vestea greu de digerat că omul bun care a fost fiul lor nu mai era, mulți englezi primeau vestea greu de digerat că cel care murise fusese un german bun. Aşa a început lumea să se împace iarăşi cu sine.

Cel care murise fusese logodit şi urma să se căsătorească. Fusese pastor şi teolog; şi fusese executat pentru rolul lui în complotul pentru asasinarea lui Hitler.

Iată povestea lui.

CAPITOLUL 1
FAMILIA ŞI COPILĂRIA

Lumea bogată a strămoşilor săi a fost cea care a stabilit coordonatele vieții lui Dietrich Bonhoeffer. Aceasta i-a pus la dispoziție o siguranță a judecății și o manieră care nu pot fi dobândite într-o singură generație. El a crescut într-o familie în care se credea că esența învățăturii nu constă în educația formală, ci în obligația adânc înrădăcinată de a fi păzitorul unei mari moșteniri istorice și al unei mari tradiții intelectuale.

—Eberhard Bethge

În iarna anului 1869, înainte ca acel cuplu de vârstnici pe care l-am menționat anterior să se fi întâlnit, amândoi au fost invitați să participe la o „seară deschisă" în casa fizicianului Oscar Meyer. „Acolo – avea să scrie Karl Bonhoeffer după mulți ani – am întâlnit o tânără fată blondă şi cu ochii albaştri, a cărei purtare era atât de liberă şi de naturală şi a cărei expresie era atât de deschisă şi de încrezătoare, încât m-a cucerit de îndată ce a intrat în încăpere. Momentul acela în care am dat pentru prima oară cu ochii de viitoarea mea soție s-a întipărit în memoria mea cu o forță aproape mistică."

Karl Bonhoeffer venise la Breslau – astăzi Wrocław, în Polonia – în

urmă cu trei ani, ca să lucreze ca asistent al lui Karl Wernicke, un profesor de psihiatrie cu renume internațional. Viața lui consta din munca la clinică şi din socializarea cu câțiva prieteni din Tübingen, fermecătorul oraş universitar în care crescuse. Dar după seara aceea memorabilă viața lui s-a schimbat dramatic. Astfel, a început imediat să patineze dimineața pe canalele oraşului, sperând să întâlnească – şi adesea chiar întâlnind – acea fată captivantă cu ochii albaştri pe care o văzuse pentru prima dată în seara respectivă. Era învățătoare şi se numea Paula von Hase. S-au căsătorit în 5 martie 1898, cu trei luni înainte ca mirele să împlinească treizeci de ani. Mireasa avea douăzeci şi doi.

Amândoi – doctorul şi învățătoarea – proveneau din două familii distinse. Părinții şi familia Paulei Bonhoeffer aveau legături apropiate la curtea imperială de la Potsdam. Mătuşa ei, Paulina, ajunsese la un moment dat doamnă de companie a prințesei moştenitoare Victoria, soția lui Frederick al III-lea. Tatăl ei, Karl Alfred von Hase, fusese capelan militar, iar în 1889 ajunsese capelanul kaizerului Wilhelm al II-lea, poziție din care a demisionat ca formă de protest față de descrierea proletarilor de către kaizer drept „haită de câini".

Bunicul Paulei, Karl August von Hase, era o figură importantă în cercul familiei. El fusese unul dintre teologii faimoşi ai Universității din Jena, unde a predat vreme de şaizeci de ani şi unde statuia lui mai stă şi azi în picioare. A fost chemat să-şi ocupe postul de însuşi Goethe – pe atunci ministru al ducatului de Weimar – şi a avut întâlniri particulare cu această comoară națională, care pe atunci avea optzeci de ani şi era ocupat cu scrierea lui *Faust, partea a doua.* Manualul de istorie dogmatică al lui Karl August a continuat să fie folosit de studenții la teologie şi în secolul XX. Către sfârşitul vieții a primit rangul ereditar de pair, de la marele duce de Weimar, şi rangul personal de pair, de la regele din Württemberg.

Partea dinspre mamă a familiei Paulei includea artişti şi muzicieni. Mama ei, Carla von Hase, născută contesă Kalckreuth (1851-1903), a luat lecții de pian de la Franz Liszt şi de la Clara Schumann, soția compozitorului Robert Schumann. Ea a lăsat moştenire fiicei sale dragostea pentru muzică şi pentru cântec, iar faptul acesta avea să joace un rol important în viața familiei Bonhoeffer. Tatăl Clarei, contele Stanislaus Kalckreuth (1820-1894), a fost un pictor cunoscut

pentru peisajele sale alpine de mari dimensiuni. Deşi provenea dintr-o familie de aristocrați militari şi mici moşieri, contele s-a căsătorit în familia de sculptori Cauer şi ulterior a devenit directorul Școlii de arte a marelui duce în Weimar. Fiul său, contele Leopold von Kalckreuth, a depăşit succesul în pictură al tatălui. Lucrările sale, caracterizate printr-un anume realism poetic, sunt expuse astăzi prin muzeele Germaniei. Familia von Hase era, de asemenea, înrudită cu familia proeminentă pe plan social şi intelectual a lui Yorck von Wartenburg, cele două familii petrecând foarte mult timp împreună. Contele Hans Ludwig Yorck von Wartenburg[1] a fost filosoful a cărui corespondență cu Wilhelm Dilthey a condus la formularea unei filosofii hermeneutice a istoriei, care mai apoi l-a influențat pe Martin Heidegger.

Genealogia lui Karl Bonhoeffer nu era mai puțin impresionantă. Familia îşi putea urmări rădăcinile în timp până în anul 1403 în analele localității Nijmegen (germ. Nymwegen), de pe râul Waal, din Olanda, în apropiere de frontiera cu Germania. În 1513, Caspar van der Boenhoff a părăsit Olanda şi s-a stabilit în oraşul german Schwäbisch Hall. Începând din momentul acela, familia s-a numit Bonhöffer, păstrându-şi umlaut-ul până prin anul 1800. *Bonhöffer* înseamnă „cultivator de fasole", şi stema familiei Bonhöffer, care figurează încă proeminent pe clădirile din Schwäbish Hall[2], înfățişează, pe un fundal albastru, un leu care ține un vrej de fasole. Eberhard Bethge ne informează că Dietrich Bonhoeffer purta uneori un inel cu pecete care înfățişa stema familiei.

Familia Bonhoeffer a fost timp de trei secole una dintre cele mai însemnate familii din Schwäbish Hall. Generațiile mai vechi au fost aurari, cele ulterioare au inclus doctori, pastori, judecători, profesori şi avocați. De-a lungul secolelor, în Schwäbish Hall au existat şaptezeci şi opt de consilieri locali şi trei primari Bonhoeffer. Importanța şi influența lor poate fi constatată şi în *Michaelskirche* (Biserica Sf. Mihail), unde familia Bonhoeffer este imortalizată sub forma unor statui

1 Nepotul său, Peter Yorck von Wartenburg (1904-1944) era vărul colonelului Claus von Stauffenberg şi a jucat, împreună cu acesta, un rol determinant în complotul pentru asasinarea lui Hitler din 20 iulie 1944.

2 O astfel de stemă se poate vedea încă pe strada Klosterstrasse, la numărul 7.

baroce şi rococo din marmură şi din alte materiale, dar şi sub forma unor epitafuri. Bunicul lui Karl, Sophonias Bonhöffer, a fost ultimul din familie care s-a născut acolo, în 1797. Invazia lui Napoleon din 1806 a pus capăt statutului de oraş liber al localităţii Schwäbish Hall şi a împrăştiat familia, deşi oraşul a rămas un fel de sanctuar pe care generaţiile fără umlaut de mai târziu au continuat să-l viziteze. Tatăl lui Karl Bonhoeffer şi-a dus de multe ori fiul în acest oraş medieval, pentru a-l instrui în detaliile istoriei lor patriciene şi pentru a-i povesti despre „faimoasa scară neagră de stejar din casa familiei Bonhoeffer de pe Herrengasse“ sau despre portretul „frumoasei doamne Bonhoeffer“, care atârna în biserică, dar a cărui copie se găsea în casa familiei Bonhoeffer în perioada copilăriei lui Dietrich. Karl Bonhoeffer a procedat la fel cu fiii lui.

Tatăl lui Karl Bonhoeffer, Friedrich Ernst Philipp Tobias Bonhoeffer (1828-1907), a fost un oficial judiciar de rang înalt, a cărui jurisdicţie cuprindea toată regiunea Württemberg şi care şi-a încheiat cariera ca preşedinte al curţii provinciale din Ulm. Când s-a pensionat, la Tübingen, regele l-a răsplătit cu titlul personal de pair. Tatăl *lui* fusese „o persoană inimoasă şi nobilă, care călătorea peste tot prin district în propria sa caleaşcă“. Mama lui Karl Bonhoeffer, Julie Bonhoeffer, născută Tafel (1842-1936), provenea dintr-o familie de şvabi care a jucat un rol de frunte în mişcarea democratică din secolul al XIX-lea, ea însăşi fiind o liberală devotată. Despre tatăl mamei sale, Karl Bonhoeffer a scris mai târziu: „Este clar că bunicul meu şi cei trei fraţi ai săi nu erau oameni de rând. Fiecare îşi avea particularitatea lui deosebită, însă ceea ce îi unea pe toţi era aplecarea lor idealistă, dublată de o dorinţă aprigă de a acţiona pe baza propriilor convingeri.“ Doi dintre ei au fost temporar exilaţi din Württemberg, din pricina înclinaţiilor lor democratice şi, printr-o coincidenţă remarcabilă, stră-unchiul lui Karl, Gottlob Tafel, a fost închis în fortăreaţa Hohenasperg în aceeaşi perioadă cu stră-străbunicul lui Dietrich, Karl August von Hase, care în tinereţe, înainte de a se lansa în cariera lui teologică, a trecut printr-o perioadă de activitate politică. Cei doi strămoşi ai lui Dietrich Bonhoeffer au ajuns să se cunoască în timpul pe care l-au petrecut împreună la închisoare. Mama lui Karl Bonhoeffer a trăit până la vârsta de nouăzeci şi trei de ani şi a

avut o relație strânsă cu nepotul ei Dietrich, care a rostit elogiul la înmormântarea ei, în 1936, şi care a prețuit-o ca pe o legătură vie cu măreția generației anterioare.

Arborele genealogic al lui Karl şi cel al Paulei Bonhoeffer sunt atât de încărcați cu figuri remarcabile încât era normal ca generațiile viitoare să simtă greutatea acestui lucru. Totuşi, amestecul de măreție care a constituit moştenirea lor de familie pare să fi fost un avantaj, unul care i-a împins în față de aşa manieră încât fiecare copil nu doar că a stat pe umerii unor giganți, ci a şi dansat pe ei.

Şi astfel, în 1898, aceste două linii extraordinare s-au unit prin căsătoria lui Karl cu Paula Bonhoeffer, care au adus pe lume opt copii într-un singur deceniu. Primii doi fii ai lor s-au născut în acelaşi an: Karl-Friedrich s-a născut în 13 ianuarie 1899, iar Walter – născut prematur la șapte luni – a venit pe lume în 10 decembrie. Cel de-al treilea fiu al lor, Klaus, s-a născut în 1901, după care au urmat două fiice: Ursula, în 1902, şi Christine, în 1903. La 4 februarie 1906, cel de-al patrulea şi cel mai tânăr dintre fiii lor, Dietrich, s-a născut cu zece minute înaintea surorii lui gemene, Sabine, pe care avea s-o tachineze toată viața din pricina acestui avantaj. Gemenii au fost botezați de fostul capelan al kaizerului, bunicul lor Karl Alfred von Hase, care locuia la o distanță de şapte minute de mers pe jos. Susanne, ultimul lor copil, s-a născut în 1909.

Toți copiii familiei Bonhoeffer au văzut lumina zilei în Breslau, unde Karl Bonhoeffer ocupa la universitate postul de profesor de psihiatrie şi neurologie, fiind în acelaşi timp şi directorul spitalului de boli nervoase. De Anul Nou, în anul în care s-a născut Susanne, Karl a notat în jurnalul său: „Deşi avem opt copii – un număr ce pare enorm în vremuri ca acestea – impresia noastră este că nu sunt prea mulți! Casa este mare, copiii se dezvoltă normal, iar noi, părinții, nu suntem prea bătrâni; şi ne străduim să nu-i răsfățăm, dar şi să le umplem anii tinereții cu bucurie."

Casa lor de pe Birkenwäldchen 7 era situată aproape de clinică. Aceasta era o clădire enormă şi incoerentă, cu trei etaje şi acoperiş cu frontoane, cu numeroase hornuri, cu o terasă închisă şi cu un

balcon mare ce dădea spre grădina unde copiii se jucau, săpau grote, se cățărau în copaci şi instalau corturi. Pe copii îi vizita adesea bunicul Hase, care locuia peste râu, un braț al Oderului. Soția lui murise în 1903, şi de atunci era îngrijit de fiica lui, Elisabeth. Aşa a devenit şi ea o parte importantă în viața copiilor.

În ciuda programului său încărcat, Karl Bonhoeffer se bucura mult de tovărăşia copiilor. „Iarna – a scris el – turnam apă pe un teren de tenis acoperit cu asfalt, pentru ca cei doi copii mai mari să învețe să patineze. Aveam şi o şură mare pentru trăsură. Dar pentru că noi nu aveam nici trăsură şi nici cai, o foloseam ca să adăpostim în ea tot felul de animale." Existau animale şi în casa propriu-zisă. Una dintre încăperi devenise un fel de grădină zoologică pentru animalele de companie ale copiilor, între care iepuri, cobai, turturele, veverițe, şopârle şi şerpi; dar era şi un fel de muzeu de ştiințele naturii, unde se păstrau colecțiile de ouă de pasăre şi insectarele cu gândaci şi fluturi. Cele două fete mai mari aveau şi ele o cameră, care era un fel de casă de păpuşi, iar primii trei băieți îşi aveau atelierul la primul etaj, dotat cu masă de tâmplărie.

Mama lor prezida peste un cămin bine organizat, al cărui personal includea o educatoare, o doică, o servitoare, o cameristă şi un bucătar. La etaj era camera de şcoală, dotată cu măsuțe, în care Paula le preda copiilor lecțiile. Fusese oarecum neobişnuit când Paula Bonhoeffer îşi dăduse examenele de învățătoare înainte de a se căsători,[1] dar după ce s-a căsătorit a folosit cu multă eficiență cunoştințele dobândite. Ea şi-a exprimat deschis neîncrederea în şcolile publice germane şi în metodele prusace de educație. Dădea dreptate proverbului care zicea că germanilor li se rupe spatele de două ori, mai întâi la şcoală şi apoi în armată. Ea nu a vrut să-şi dea copiii în primii ani de viață pe mâna unora mai puțin sensibili decât ea. Însă, după ce-au crescut, i-a trimis la şcolile publice locale, unde aceştia au excelat invariabil. Astfel, până la vârsta de şapte sau opt ani, ea a fost singurul educator al copiilor ei.

Paula Bonhoeffer cunoştea un important repertoriu de poezii, imnuri şi cântece populare, pe care le-a predat copiilor şi pe care

1 Diploma i-a fost acordată în aprilie 1896 de către Colegiul Regal Provincial din Breslau.

aceştia aveau să şi le amintească până la adânci bătrâneţe. Copiilor le plăcea să se costumeze şi să interpreteze diferite scenete unii pentru alţii, dar şi pentru adulţii casei. Exista, de asemenea, un teatru de păpuşi al casei, şi în fiecare an, la 30 decembrie – ziua ei de naştere – Paula Bonhoeffer punea în scenă spectacolul intitulat „Scufiţa roşie". A continuat să facă lucrul acesta şi la bătrâneţe, pentru nepoţii şi nepoatele ei. Una dintre acestea, Renate Bethge, a mărturisit: „Ea era sufletul şi spiritul casei."

În 1910, familia Bonhoeffer a decis să-şi caute un loc unde să-şi petreacă vacanţele şi au ales o regiune pitorească şi retrasă, în pădurea ce acoperea munţii Glatz, aproape de graniţa cu Boemia. Locul acesta era situat la sud de Breslau, la vreo două ore de mers cu trenul. După descrierea lui Karl Bonhoeffer, terenul lor se afla „într-o vălişoară la picioarele muntelui Urnitz, chiar la marginea pădurii, şi cuprindea o luncă, un pârâiaş, o şură veche şi un pom fructifer, care avea construit printre ramurile sale un foişor cu o băncuţă pentru copii". Numele acestui paradis rustic era Wölfelsgrund. Era atât de departe de lumea civilizată, încât familia nu vedea niciodată alt suflet de om în afară de un personaj original şi ciudat, „un funcţionar bigot de la ocolul silvic", care trecea pe acolo din când în când. Bonhoeffer avea să-l imortalizeze mai târziu într-o povestire sub înfăţişarea personajului *Gelbstiefel* (Ghete galbene).

Dietrich a început să-şi facă simţită prezenţa în această perioadă; avea pe atunci cam patru-cinci ani. Sora lui geamănă, Sabine, povesteşte:

> Primele mele amintiri sunt din 1910. Parcă îl văd pe Dietrich îmbrăcat în hăinuţa lui de petrecere, mângâindu-şi cu mânuţa juponul de mătase albastră; şi, mai târziu, îl văd stând lângă bunicul, care şedea la fereastră cu surioara noastră cea mai mică, Susanne, pe genunchi, în timp ce soarele de după-amiază îşi revărsa în cameră lumina aurie. Aici amintirile mi se estompează, şi în minte mi se mai formează o singură imagine: primele jocuri din grădină, în 1911. Dietrich, cu faţa-i arsă de soare înconjurată de o claie de păr blond-cenuşiu, transpirat

> din cauza zburdălniciei şi a alergatului după muşte, căutând un colţ la umbră, dar ascultând-o pe dădaca noastră care-l chema în casă, unde a intrat fără tragere de inimă, pentru că jocul zglobiu încă nu se terminase. Plăcerea jocului l-a făcut să uite şi de căldură, şi de sete.

Dietrich a fost singurul copil care a moştenit tenul blond al mamei şi părul ei de culoarea fuiorului de in. Cei trei fraţi mai mari erau bruneţi, la fel ca tatăl lor. Klaus, cel de-al treilea băiat al familiei, era cu cinci ani mai mare decât Dietrich. Din această cauză, cei trei fraţi împreună cu cele două surori mai mari formau un fel de cvintet natural, în timp ce Dietrich s-a văzut plasat, alături de Sabine şi de surioara lor cea mai mică, Susi, în categoria „micuţilor". În acest trio, Dietrich era încântat de rolul său de protector puternic şi galant. „Nu voi uita niciodată bunătatea lui Dietrich – a scris Sabine mai târziu – care se arăta când strângeam fructe de pădure pe coastele arse de soarele verii. Avea grijă să-mi umple ulciorul cu zmeura pe care o culegea el însuşi cu mari eforturi, ca nu cumva să am mai puţină decât el; şi îşi împărţea apa de băut cu mine." Când citeau împreună, a mai spus ea, „împingea cartea spre mine… deşi lucrul acesta îi îngreuna lectura; şi era întotdeauna blând şi săritor, dacă i se cerea ceva.

Spiritul lui cavaleresc nu se limita doar la surorile lui. O adora pur şi simplu pe domnişoara Käthe van Horn, care le fusese guvernantă de când erau mici; „şi-a asumat de bună voie rolul de înger păzitor al ei, ajutând-o şi slujind-o în orice fel; când pe masă se afla felul ei preferat de mâncare, zicea: «Eu m-am săturat» şi o obliga să mănânce şi porţia lui. Odată i-a spus: «Când voi fi mare, mă voi căsători cu tine, ca astfel să rămâi cu noi pentru totdeauna.»"

Sabine şi-a amintit, de asemenea, cum pe la şase ani, fratele ei a fost captivat de o libelulă care zbura deasupra pârâului. Cu ochii mari de uimire, i-a şoptit mamei: „Uite! O creatură zboară deasupra apei! Dar să nu te temi; o să te apăr eu!"

Când Dietrich şi Sabine au atins vârsta şcolară, mama lor i-a încredinţat domnişoarei Käthe, dar şi-a rezervat ei înseşi misiunea

de a se ocupa de educația religioasă a copiilor. Cele mai timpurii curiozități teologice ale lui Dietrich despre care există informații s-au născut pe când avea patru ani. Atunci a întrebat-o pe mama lui dacă „și lui Dumnezeu Îi place să curețe hornul" sau dacă „și Dumnezeu ia masa de prânz".

Surorile Käthe și Maria van Horn au intrat în slujba familiei Bonhoeffer la șase luni după nașterea gemenilor și timp de două decenii au fost o parte vitală în viața familiei. De obicei domnișoara Käthe era cea care avea grijă de cei trei copii mai mici. Ambele surori van Horn erau creștine evlavioase, care fuseseră educate în comunitatea Herrnhut, cuvânt ce înseamnă „turnul de veghe al Domnului". Ele au avut o influență spirituală hotărâtoare asupra copiilor familiei Bonhoeffer. Întemeiată de contele Zinzendorf, în secolul al XVIII-lea, comunitatea Herrnhut a păstrat tradiția pietistă a Fraților Moravieni. Înainte de a se căsători, Paula Bonhoeffer a frecventat și ea pentru o perioadă comunitatea Herrnhut.

Contele Zinzendorf susținea ideea unei relații personale cu Dumnezeu ca alternativă la frecventarea formală a bisericii, specifică lutheranismului vremii. Zinzendorf a folosit termenul de *credință vie*, punându-l în contrast cu nominalismul plictisitor care predomina pe atunci în ortodoxia protestantă. Pentru el, credința era mai puțin acceptarea intelectuală a unor doctrine și mai mult o întâlnire personală și transformatoare cu Dumnezeu. Astfel, cei din comunitatea Herrnhut puneau accentul pe citirea Bibliei și pe practicile devoționale în familie. Ideile lui Zinzendorf l-au influențat pe John Wesley, care a vizitat Herrnhut în 1738, anul faimoasei lui convertiri.

Locul pe care religia îl ocupa în familia Bonhoeffer nu era nici pe departe pietist, însă urma anumite tradiții de genul celor de la Herrnhut. În primul rând, familia Bonhoeffer mergea rareori la biserică, iar când era vorba de botezuri sau înmormântări, apelau la tatăl sau la fratele Paulei. Familia nu se opunea clerului – copiilor chiar le plăcea să se boteze în joacă unul pe altul – însă creștinismul lor era mai degrabă unul de familie. Viața zilnică era marcată de citirea Bibliei și de intonarea imnurilor religioase, pe care le conducea doamna Bonhoeffer. Reverența ei față de Scripturi era de așa natură

că le citea copiilor istorioarele direct din Biblie, nu din cărțile pentru copii. Totuși, uneori folosea o Biblie cu ilustrații şi explica imaginile din dreptul istorioarelor.[1]

Credința Paulei Bonhoeffer se vedea mai degrabă în valorile pe care ea şi soțul ei le transmiteau copiilor. Altruismul, generozitatea şi ajutorarea altora ocupau un loc central în cultura familiei. Domnişoara Käthe avea să-şi amintească mai târziu că celor trei copii le plăcea să-i facă surprize cu tot felul de lucruri frumoase. „De exemplu, puneau masa pentru cină, înainte să o pot pune eu. Dacă Dietrich îşi încuraja surorile să facă lucrul acesta, nu ştiu, dar bănuiesc că da." Surorile van Horn i-au descris pe toți copiii ca fiind „plini de viață", dar absolut niciodată „lipsiți de politețe sau de bune maniere". Totuşi, comportamentul lor lăudabil nu venea întotdeauna în mod natural. Domnişoara Käthe povesteşte:

> Dietrich era de multe ori neastâmpărat şi punea la cale tot felul de glume, nu întotdeauna la momentul cel mai potrivit. Îmi amintesc că lui Dietrich îi plăcea să facă asemenea glume mai ales când copiii trebuiau să se spele sau să se îmbrace repede, pentru că familia fusese invitată în oraş. Într-o astfel de zi s-a apucat să danseze prin cameră, să cânte şi să facă un tărăboi nemaipomenit. Brusc, uşa s-a deschis şi mama lui s-a repezit la el, l-a tras de amândouă urechile şi apoi a plecat. Imediat după aceea prostiile au încetat şi, fără să verse vreo lacrimă, a făcut ce trebuia să facă.

1 Bonhoeffer era conştient de pericolele pietismului, deşi a păstrat tradiția teologică conservatoare de la Herrnhut de-a lungul întregii sale vieții, folosind întotdeauna textele biblice zilnice ale Fraților Moravieni pentru devoțiunile sale private. Aceştia aveau câte un verset din Vechiul şi unul din Noul Testament pentru fiecare zi. Publicate anual încă din vremea lui Zinzendorf, ele îi erau cunoscute lui Bonhoeffer sub numele de *Losungen* (cuvinte de aur), deşi uneori le numea simplu „textele". Aceste *Losungen* au exercitat o influență puternică asupra deciziei sale de a se întoarce în Germania, în 1939. Bonhoeffer şi-a continuat practicile devoționale tot timpul vieții şi i-a familiarizat cu ele şi pe logodnica sa, şi pe mulți alții.

Mutarea la Berlin, 1912

În 1912, tatăl lui Dietrich a acceptat catedra de psihiatrie şi neurologie din Berlin. Faptul acesta l-a aşezat în fruntea domeniului său, poziție pe care a păstrat-o până la moartea lui, în 1948. Influența lui Karl Bonhoeffer este greu de supraestimat. Bethge a afirmat că simpla lui prezență la Berlin „a transformat oraşul într-un bastion împotriva invaziei psihanalizei lui Freud şi Jung. Nu că ar fi avut mintea închisă față de teoriile neortodoxe sau că ar fi negat în principiu validitatea cercetărilor în teritoriile neexplorate ale minții." Karl Bonhoeffer nu a contestat niciodată public teoriile lui Freud, Jung sau Adler, însă le-a ținut la distanță cu ajutorul unui scepticism născut din fidelitatea lui față de ştiința empirică. Ca medic şi om de ştiință, el privea cu îndoială speculațiile exagerate din domeniul necunoscut al aşa-numitului psihic. Bethge îl citează în această privință pe unul dintre prietenii lui Karl Bonhoeffer, Robert Gaupp, psihiatru din Heidelberg:

> În psihologia intuitivă şi în observația atentă, Bonhoeffer era neîntrecut. El provenea însă din şcoala lui Wernicke, care se interesa exclusiv de creier şi nu îngăduia niciun fel de abatere de la gândirea în termenii patologiei cerebrale... Nu simțea deloc dorința să avanseze în domeniul interpretărilor obscure, nedemonstrabile, curajoase şi imaginative, unde trebuiau presupuse atâtea lucruri şi se puteau demonstra atât de puține... A rămas în limitele lumii empirice, care îi era accesibilă.

Karl Bonhoeffer suspecta orice lucru situat dincolo de ceea ce se putea observa cu simțurile sau se putea deduce din observații. Atât în ce priveşte psihanaliza, cât şi în ce priveşte religia, putea fi considerat un agnostic.

În casa lui, exista o atmosferă puternic orientată împotriva gândirii imprecise, de aici o anumită prejudecată împotriva anumitor expresii religioase. Nu exista însă niciun conflict între domeniul tatălui şi cel al mamei. După toate aparențele, cei doi se completau frumos unul

pe altul. Faptul că aceşti doi oameni se iubeau şi se respectau reciproc era evident pentru oricine. Eberhard Bethge le-a descris relația ca pe „una fericită, în care fiecare dintre cei doi parteneri suplimenta cu iscusință calitățile celuilalt. La nunta lor de aur s-a spus că, în cei cincizeci de ani de căsnicie, nu au trăit separat unul de altul mai mult de o lună, calculată prin cumularea zilelor disparate."

Karl Bonhoeffer nu se considera creştin, însă respecta tutela soției sale asupra copiilor în această privință şi o aproba oarecum tacit, deşi personal participa la ea doar în calitate de observator. Nu era genul de savant care să respingă existența unui domeniu situat dincolo de cel fizic şi părea să aibă un respect autentic față de limitele rațiunii. Era total de acord cu valorile pe care soția lui le transmitea copiilor lor. Între aceste valori se număra şi respectul autentic față de sentimentele şi opiniile altora, inclusiv față de cele ale soției sale. Ea era, la urma urmei, nepoata, fiica şi sora unor oameni care-şi dedicaseră întreaga viață teologiei şi ştia că soția lui era cât se poate de serioasă în privința credinței sale şi că angajase guvernante care erau şi ele la fel de serioase în această privință. Lua parte la activitățile religioase ale familiei şi la sărbătorile pe care le organiza soția lui, sărbători care includeau invariabil imnuri, lecturi biblice şi rugăciuni. „În tot ceea ce ținea de educația noastră – şi-a amintit Sabine – părinții noştri au fost uniți ca un zid. Nu se întâmpla ca unul să spună ceva, iar celălalt să spună altceva." Era un mediu excelent pentru teologul în ascensiune din mijlocul lor.

Credința pe care Paula Bonhoeffer o avea vorbea de la sine; aceasta trăia în acțiunile ei şi era evidentă în felul cum îi punea pe alții înaintea ei şi cum îşi învăța copiii să procedeze la fel. „În casa noastră, nu exista loc pentru pioşenia falsă şi nici pentru religia de fațadă – a spus Sabine. Mama aştepta ca toți să dăm dovadă de fermitate." Simplul mers la biserică nu o atrăgea deloc. Conceptul de har ieftin, pe care Dietrich îl va face ulterior atât de faimos, ar putea să-şi aibă originile la mama lui – nu termenul, ci ideea din spatele termenului, anume că o credință fără fapte nu este credință, ci pur şi simplu neascultare de Dumnezeu. În timpul ascensiunii naziste, ea şi-a îndemnat fiul cu respect, dar şi cu fermitate, să ceară bisericii pe care o conducea să pună în practică principiile în care declara că

crede, să se pronunțe public împotriva lui Hitler şi a naziştilor şi să acționeze fățiș împotriva lor.

Familia părea să dețină ce e mai bun din valorile pe care astăzi le-am considera şi numi conservatoare şi liberale, tradiționale şi progresiste. Emmi Bonhoeffer, care le cunoscuse familia cu mult timp înainte de a se căsători cu fratele lui Dietrich, Klaus, şi-a amintit: „Fără nicio îndoială, mama lor era cea care domina spiritul şi afacerile casei, însă niciodată nu ar fi aranjat sau organizat ceva ce tatăl familiei n-ar fi aprobat sau nu i-ar fi făcut plăcere. Kierkegaard împărțea oamenii în două tipuri, unul moral şi unul estetic. Dar el nu a cunoscut această familie, în care cele două tipuri se armonizau."

La rândul ei, Sabine a făcut observația că tatăl ei avea

> o mare îngăduință, ce nu lăsa însă loc gândirii înguste, ci lărgea orizonturile familiei noastre. Considera de la sine înțeles că noi vom încerca să facem ceea ce era corect şi aştepta mult de la noi, dar puteam întotdeauna să contăm pe bunătatea lui şi pe imparțialitatea judecăților sale. Avea un simț dezvoltat al umorului şi adesea ne ajuta să ne depăşim inhibițiile cu ajutorul unor glume spuse la timp. Își stăpânea prea bine emoțiile, ca să-i scape vreodată vreun cuvânt nepotrivit la adresa noastră. Lipsa lui de apreciere față de clişee ne făcea uneori să ne simțim incoerenți sau nesigur de noi înşine. Dar asta a făcut ca, după ce am devenit adulți, să nu fim atraşi de lozinci, cleveteală, banalități şi vorbărie. El însuşi nu folosea niciodată lozinci sau expresii „la modă."

Karl Bonhoeffer şi-a învățat copiii să nu vorbească dacă nu au nimic de spus. Nu tolera neglijența în vorbire, aşa cum nu tolera nici autocompătimirea, egoismul sau îngâmfarea. Copiii îl iubeau şi-l respectau, aşa încât doreau să obțină aprobarea lui; rareori era nevoie să spună ceva pentru a-şi face cunoscute sentimentele legate de un subiect oarecare. De cele mai multe ori era suficientă o simplă ridicare din sprânceană.

Profesorul Scheller, un coleg, a remarcat odată că, „în măsura în

care ura cu desăvârşire tot ceea ce este lipsit de moderaţie, exagerat şi nedisciplinat, în aceeaşi măsură avea un control absolut asupra propriei lui persoane.“ Copiii familiei Bonhoeffer au fost învăţaţi să-şi controleze cu strictețe emoţiile. Emoţionalismul, la fel ca vorbirea neîngrijită, erau considerate forme de slăbiciune. Când tatăl său a murit, Karl Bonhoeffer a scris: „Dintre calităţile sale, aş dori ca urmaşii noştri să moştenească simplitatea şi franchețea lui. Nu am auzit niciodată un clişeu din gura lui; vorbea puţin şi era un duşman declarat al oricărui lucru fad şi lipsit de naturalețe.“

Mutarea familiei de la Breslau la Berlin trebuie să fi fost percepută ca un salt înainte. Pentru mulţi, Berlinul era centrul universului. Universitatea de aici era una dintre cele mai bune din lume. Oraşul era un important centru intelectual şi cultural şi, în acelaşi timp, capitala unui imperiu.

Noua lor locuinţă – situată pe Brückenalee, aproape de colţul de nord-vest al grădinii zoologice – era mai puţin spaţioasă şi se afla pe o proprietate de dimensiuni mai reduse. Avea însă distincţia de a se învecina cu Bellevue Park, unde se jucau copiii regelui. Una dintre guvernantele familiei Bonhoeffer – probabil domnişoara Lenchen – era monarhistă şi alerga de zor, împreună cu toţi cei aflaţi în subordinea ei, să-l vadă pe kaizer sau pe prinţul moştenitor, când aceştia treceau cu maşina prin zonă. Familia Bonhoeffer aprecia umilinţa şi simplitatea, şi nu îngăduia comportamente precum privitul gură-cască la familia regală. Când Sabine s-a lăudat că unul dintre prinţişori s-a apropiat de ea şi a încercat să o lovească cu un băţ, reacţia a fost o tăcere dezaprobatoare.

La Berlin, copiii mai mari nu-şi mai primeau educaţia acasă, ci frecventau o şcoală din apropiere. Micul dejun se lua pe verandă: pâine de secară, unt şi gem, cu lapte cald, iar uneori cacao cu lapte. Cursurile începeau la ora opt. Prânzul se compunea din sandviciuri – unt cu brânză sau cu salam – împachetate în hârtie impermeabilă la grăsime, pe care copiii le duceau la şcoală în ghiozdanele lor. Pe vremea aceea, în Germania nu exista prânz, aşa că masa de amiază se numea al doilea mic dejun.

În 1913, la vârsta de şapte ani, Dietrich a început şi el să meargă la şcoală în afara casei. În următorii şase ani, a frecventat școala

gimnazială Friedrich-Werder. Sabine a spus că trebuia să meargă la şcoală singur şi pe jos.

> Se temea să meargă singur pe jos, căci trebuia să traverseze un pod destul de lung, aşa că la început a fost nevoie să-l însoțească cineva, însă însoțitoarea trebuia să meargă pe trotuarul de pe partea opusă a străzii, ca să nu se facă de râs în ochii celorlalți copii. În cele din urmă, însă, a reuşit să-şi înfrângă teama. De asemenea, se temea foarte tare de Moş Crăciun şi i-a fost oarecum frică şi de apă atunci când noi, gemenii, am învățat să înotăm. Primele dăți a zbierat teribil... Dar mai târziu a devenit un înotător excelent.

Dietrich învăța bine la şcoală, însă făcea parte din categoria acelora care nu se pot lipsi de disciplina pe care părinții nu ezitau să i-o impună. Când a împlinit opt ani, tatăl lui a scris: „Dietrich îşi face treaba natural şi îngrijit. Îi place să se bată, şi face mare caz de asta." Odată l-a atacat pe unul dintre colegii lui, a cărui mamă suspecta o atmosferă antisemită la el acasă. Paula Bonhoeffer a fost îngrozită de fapta lui şi a luat toate măsurile ca femeia aceea să ştie că în casa ei nu se petreceau astfel de lucruri.

Friedrichsbrunn

După mutarea la Berlin, casa din Wölfelsgrund (Międzygórze - poloneză) era prea departe, aşa că au vândut-o şi au găsit o casă de țară în Friedrichsbrunn, în Munții Harz. Aceasta fusese odinioară cabana unui pădurar, şi ei i-au păstrat atmosfera simplă. Nu au instalat curentul electric timp de treizeci de ani. Iată cum a descris Sabine călătoria spre locul acela:

> Călătoria, în două compartimente special rezervate şi aflate sub supravegherea domnişoarei Horn, a fost ea însăşi o bucurie. La Thale ne aşteptau două trăsuri cu câte o pereche de cai fiecare, una pentru cei mai mici membri ai echipei şi

> pentru adulți, iar cealaltă pentru bagaje. Cea mai mare parte a bagajului greu a fost trimisă înainte şi două servitoare s-au dus acolo cu vreo două zile mai devreme ca să curețe şi să încălzească locuința.

Uneori, băieții trimiteau trăsura înainte la Thale, iar ei făceau cele patru mile prin pădure. Îngrijitorii, domnul şi doamna Sanderhoff, trăiau într-o căsuță de pe proprietate. Domnul Sanderhoff se îngrijea ca iarba să fie cosită la timp, iar doamna Sanderhoff lua toate măsurile pentru ca legumele din grădină şi lemnele de foc să fie pregătite.

Surorile van Horn mergeau de obicei mai repede la Friedrichsbrunn decât părinții Bonhoeffer, luându-i cu ele şi pe copii. Sosirea părinților era întotdeauna un eveniment emoționant. Sabine şi Dietrich mergeau uneori şi ei cu trăsura până la gara din Thale, ca să-i întâmpine. „Între timp, noi luminam casa cu lumânări mici puse în pahare, pe care obişnuiam să le plasăm prin toate ferestrele – şi-a amintit Sabine. Astfel, de departe casa părea învăluită toată în lumină, întâmpinându-i aşa pe noii sosiți."

Din cei treizeci şi ceva de ani cât au vizitat Friedrichsbrunn, Dietrich nu a rămas decât cu o singură amintire neplăcută. S-a întâmplat în 1913, în prima lor vară acolo. Într-o zi toridă de iulie, domnişoara Maria s-a decis să-i ducă pe cei trei copii mai mici şi pe Ursula la un lac de munte din apropiere. Domnişoara Lenchen i-a însoțit şi ea. Domnişoara Maria i-a avertizat să se răcorească înainte să intre în apă, însă domnişoara Lenchen a ignorat avertismentul şi a înotat cu viteză spre mijlocul lacului, unde s-a scufundat imediat. Sabine a povestit:

> Dietrich a fost cel dintâi care a observat ce se întâmpla şi a scos un țipăt pătrunzător. Domnişoara Horn a înțeles imediat despre ce era vorba. Parcă o văd şi acum aruncându-şi ceasul cu lanț şi înotând, în rochia ei lungă de lână, cu mişcări viguroase şi repezi şi strigându-ne peste umăr: „Toată lumea rămâne pe țărm!"
>
> Noi aveam şapte ani şi nu ştiam încă să înotăm. Am început să plângem şi să tremurăm, ținând-o strâns de mână pe Susie. O auzeam pe draga noastră domnişoară Horn strigând către

> femeia care se îneca: „Înoată! Înoată!“ Vedeam cât de greu îi era domnişoarei Horn să o salveze pe Lenchen şi să o aducă înapoi la țărm. La început, Lenchen i s-a agățat de gât, dar şi-a pierdut imediat cunoştința, iar noi am auzit-o pe domnişoara Horn strigând: „Ajută-mă, Doamne Dumnezeule, ajută-mă!“, în timp ce înota înapoi cu domnişoara Lenchen în spate. Domnişoara Lenchen, încă inconştientă, a fost întinsă pe o parte. Atunci domnişoara Horn şi-a introdus degetul în gâtul ei, ca să lase apa să iasă. Dietrich a bătut-o uşor pe spate şi noi ceilalți ne-am adunat în jurul domnişoarei Lenchen. La scurt timp după aceea şi-a recăpătat cunoştința, şi domnişoara Horn a rostit o rugăciune lungă de mulțumire.

Copiii familiei Bonhoeffer au invitat la Friedrichsbrunn şi câțiva prieteni, deşi în anii copilăriei cercul de prieteni al lui Dietrich se limita la familie. Vărul lui, Hans-Christoph von Hase le făcea vizite lungi, când săpau împreună şanțuri şi făceau drumeții prin pădurea întinsă de pin, căutând frăguțe, ceapă sălbatică şi ciuperci.

De asemenea, Dietrich petrecea mult timp citind.

> Lui Dietrich îi plăcea să stea sub frasinii din lunca noastră, unde îşi citea cărțile preferate, cum ar fi *Rulaman*[1], povestea unui om din epoca de piatră, sau *Pinocchio*, care-l făcea să râdă în hohote şi ne citea şi nouă pasaje comice din ea. Avea pe atunci cam zece ani, însă era înzestrat cu un simț dezvoltat al comicului. Cartea intitulată *Eroi de fiecare zi*[2] l-a influențat foarte mult. Aceasta conținea povestiri despre tineri care, prin curajul, prin prezența de spirit şi prin dăruirea lor au salvat viețile altora; poveştile respective se terminau adesea trist. *Coliba unchiului Tom* l-a ținut ocupat o bună bucată de vreme.

1 O carte îndrăgită de băieți, care pretindea că relatează aventurile preistorice ale unui om al cavernelor din Alpii Suabiei.

2 Una dintre ultimele cărți pe care le-a citit a fost *Viețile paralele*, de Plutarh. S-a despărțit de ea cu doar câteva ore înaintea execuției (Vezi pag. 683).

> Aici la Friedrichsbrunn, i-a citit pentru prima dată şi pe marii poeți clasici, iar seara ne jucam citind toți pe roluri.

Seara ieşeau uneori în luncă şi se jucau cu mingea în compania copiilor din sat. În casă, îşi petreceau timpul cu ghicitori şi cântece populare. „Obişnuiam să privim cum ceața din luncă pluteşte şi se ridică printre brazii", a notat Sabine; de asemenea, le plăcea să observe căderea serii. Când răsărea luna, cântau „Der Mond ist Aufgegangen":

> Der Mond ist aufgegangen,
> die goldnen Sternlein prangen
> am Himmel hell un klar!
> Der Wald steht schwarz und schweiget
> und aus den Wissen steiget
> der weiße Nebel wunderbar.[1]

Cele două lumi, ale folclorului şi religiei, se amestecau atât de bine în cultura germană a începutului de secol douăzeci, încât chiar şi familiile care nu mergeau la biserică erau adesea profund creştine. Acest cântec popular era tipic prin faptul că începe ca un imn închinat frumuseții naturii, se transformă într-o meditație asupra nevoii de Dumnezeu în omenire şi se sfârşeşte cu o rugăciune prin care I se cere lui Dumnezeu să ne ajute pe noi, „păcătoşii săraci şi îngâmfați", ca atunci când vom muri să vedem mântuirea Lui, dar până atunci să ne ajute să fim aici pe pământ „nişte copilaşi, veseli şi credincioşi".

Cultura germană era inevitabil creştină. Aceasta era consecința moştenirii lui Martin Luther, călugărul catolic care a inventat protestantismul. Profilându-se asupra culturii germane ca tată şi ca mamă, Luther a fost pentru națiunea germană oarecum ceea ce Moise a fost pentru Israel. În persoana lui viguroasă şi irascibilă se împleteau impetuos şi minunat credința luterană şi națiunea germană. Influența lui Luther nu poate fi supraestimată. Traducerea pe care a făcut-o Bibliei în limba germană a avut un caracter cataclismic. Ca un John

1 S-a înălțat luna pe cer, unde strălucesc limpede și clar stelele. Pădurea e întunecată și tăcută, iar din lunci, ca un vis, ceața albă se ridică în văzduh.

Bunyan medieval, Luther a sfărâmat dintr-o singură lovitură edificiul catolicismului european, creând în schimb limba germană modernă, care la rândul ei a dat naştere poporului german. Creştinismul a fost despicat în două şi din pământ a ieşit *das Deutsche Volk.*[1]

Biblia lui Luther a fost pentru limba germană modernă ceea ce au fost pentru limba engleză modernă lucrările lui Shakespeare şi Biblia King James. Înaintea Bibliei lui Luther, nu a existat o limbă germană unitară. Exista doar un talmeş-balmeş de dialecte. Germania ca națiune era doar o idee îndepărtată în viitor, un licăr în ochii lui Luther. Însă în momentul în care Luther a tradus Biblia în limba germană, el a creat o singură limbă conținută într-o singură carte pe care oricine o putea citi şi pe care de fapt toți au citit-o, căci nu exista nimic altceva care să poată fi citit. La puțin timp după aceea, toată lumea vorbea germana din traducerea lui Luther. Aşa cum televiziunea a omogenizat accentele şi dialectele americanilor, atenuând anumite intonații şi şlefuind nazalizările prea puternice, Biblia lui Luther a creat o limbă germană unitară. Dintr-odată, morarii din München s-au putut înțelege cu brutarii din Bremen. Din solul acesta a crescut apoi conştiința unei moşteniri şi a unei culturi comune.

Dar Luther i-a adus pe germani în contact cu religia lor într-o mare măsură şi prin cântecele lui. El a scris multe imnuri – cel mai cunoscut fiind „O cetate tare este Dumnezeul nostru“ – şi a introdus ideea cântărilor în comun. Înainte de Luther, numai corul cânta în biserică.

„Ura! A început războiul!“

Familia Bonhoeffer şi-a petrecut vara anului 1914 la Friedrichsbrunn. În prima zi din august însă, pe când cei trei copii mai mici se distrau prin sat împreună cu guvernantele lor, s-a schimbat lumea. Purtată de ici-acolo prin mulțime, vestea uluitoare că Germania a declarat război Rusiei a ajuns până la ei. Dietrich şi Sabine aveau la acea vreme opt ani şi jumătate, însă ea avea să-şi amintească foarte clar ziua aceea.

1 Poporul german – germ.

> În sat se ținea atunci întrecerea locală de tir. Dintr-odată, guvernanta ne-a smuls de lângă tarabele ispititoare din piață şi de lângă caruselul tras de un căluț alb şi prăpădit, cu gândul să ne ducă imediat înapoi la părinții noştri, care se aflau la Berlin. Ne-am uitat cu întristare la scena festivităților, care începea să se golească, şi la vânzătorii ambulanți, care-şi strângeau corturile. Seara târziu am auzit prin fereastra deschisă cântecele şi strigătele soldaților, care chefuiau înainte să plece de acasă. A doua zi, după ce adulții au împachetat în grabă lucrurile, ne-am trezit aşezați în trenul care mergea la Berlin.

Când au ajuns acasă, una dintre fete a intrat în fugă înăuntru şi a exclamat: „Ura! A început războiul!" S-a ales imediat cu o palmă. Familia Bonhoeffer nu era împotriva războiului, însă nici nu găsea de cuviință să-l sărbătorească.

Din nefericire, oamenii de felul lor erau prea puțini, şi o stare de entuziasm prostesc părea să domine în acele zile de început. La 4 august, însă, s-a auzit prima notă discordantă: Anglia a declarat război Germaniei. Brusc, ce urma să se întâmple nu mai părea să fie la fel de minunat pe cât crezuseră cu toții mai înainte. În ziua respectivă, Karl Bonhoeffer se plimba pe Unter den Linden[1], împreună cu cei trei băieți mai în vârstă.

> Euforia mulțimii adunate înaintea palatului şi a clădirilor guvernamentale din zilele trecute a făcut loc unei tăceri triste şi extrem de apăsătoare. Gravitatea conflictului iminent a devenit limpede chiar şi pentru mase, iar nădejdea unui sfârşit grabnic al războiului se stingea pentru cei ce înțelegeau cum stăteau lucrurile ca urmare a intrării Angliei în rândurile inamicilor noştri.

Cu toate acestea, băieții erau în general încântați, şi au rămas aşa o bună perioadă de timp, deşi erau atenți la felul cum îşi exprimau

1 Sub tei – germ.

încântarea. Conceptul de război nu-şi pierduse încă atractivitatea în Europa; dar următorii patru ani aveau să rezolve această problemă. În etapa incipientă a conflictului, mottoul şcolarilor: *„Dulce et decorum est pro patria mori"*[1] nu fusese încă rostit cu amărăciune sau cu ironie. Perspectiva de a trăi în lumea soldaților de plumb – de a îmbrăca uniforma şi de a mărşălui la război, ca eroii din trecut – năştea un fel de emoție romantică.

Frații lui Dietrich se puteau înrola abia în 1917, dar nimeni nu se aştepta ca războiul să dureze atât de mult. Totuşi, nimic nu-i împiedica să se lase antrenați în entuziasmul general şi să discute cu un ton atotcunoscător, la fel ca adulții. Adesea, Dietrich se juca de-a soldații cu vărul său Hans-Christoph, iar în vara următoare le-a scris părinților de la Friedrichsbrunn să-i trimită articole din ziar despre evenimentele de pe front. La fel ca mulți alți copii, a făcut o hartă pe care înfigea ace colorate pentru a marca avansarea germanilor.

Familia Bonhoeffer avea sentimente patriotice, însă nu a dat niciodată glas pasiunilor naționaliste, ca majoritatea germanilor. Şi-au păstrat o perspectivă echilibrată şi i-au învățat pe copii să cultive şi ei această calitate. Odată, domnişoara Lenchen i-a cumpărat Sabinei o broşă mică pe care scria: „Acum îi vom face praf!" „Eram foarte mândră să o văd strălucind pe gulerul meu alb – şi-a amintit Sabine – dar la amiază, când m-am arătat părinților cu ea, tatăl meu a spus: «Să vedem ce ai tu aici? Fii bună şi dă-o încoace», şi broşa a dispărut în buzunarul lui." Mama ei a întrebat-o de unde o avea şi i-a promis că-i va găsi în schimb o broşă mai frumoasă.

În cele din urmă realitățile războiului au ajuns şi până la ei. Unul dintre veri a fost ucis. Apoi, încă unul. Al treilea şi-a pierdut un picior. Vărul lor, Lothar, a fost împuşcat într-un ochi şi şi-a zdrobit un picior. Un alt văr a murit şi el. Până la vârsta de zece ani, gemenii au dormit în acelaşi dormitor. După rugăciuni şi imnuri, stăteau întinşi în întuneric şi conversau despre moarte şi eternitate. Se întrebau ce înseamnă să fii mort şi să trăieşti în eternitate. Cumva, au ajuns la concluzia că puteau să atingă eternitatea, dacă se concentrau în

1 Dulce şi frumos este să mori pentru patrie – lat.

exclusivitate asupra cuvântului *Ewigkeit*.[1] Secretul era îndepărtarea tuturor celorlalte gânduri. „După ce ne concentram intens vreme îndelungată – a spus Sabine – adesea capetele ne pluteau. Ne-am ținut cu sfințenie de acest exercițiu autoimpus multă vreme."

Alimentele au devenit tot mai greu de găsit. Chiar şi pentru înstăriții Bonhoeffer, foamea a ajuns o problemă. Dar Dietrich s-a dovedit foarte inventiv în obținerea hranei. S-a dedicat descoperirii resurselor alimentare în aşa măsură încât tatăl său l-a lăudat pentru îndemânarea lui ca „mesager şi cercetaş alimentar". A reuşit chiar să economisească banii necesari pentru a cumpăra o găină. S-a străduit să-şi facă partea lui. Lucrul acesta provenea, în parte, din dorința pe care o avea de a concura cu frații lui mai mari. Aceştia erau cu cinci, şase şi, respectiv, şapte ani mai în vârstă decât el; şi erau inteligenți, la fel ca surorile lui. Singurul domeniu în care-i întrecea pe toți era înzestrarea muzicală.

Când Dietrich a împlinit opt ani, a început să ia lecții de pian. Toți copiii luaseră lecții de muzică, însă niciunul nu promitea la fel de mult. Capacitatea lui de a executa o piesă muzicală la prima vedere era remarcabilă. A avansat într-atât, încât s-a gândit serios să se dedice carierei muzicale. La zece ani cânta sonatele lui Mozart. În Berlin, prilejurile de a lua contact cu marea muzică erau nesfârşite. Când a împlinit unsprezece ani, a audiat *Simfonia a Noua* a lui Beethoven cântată de Filarmonica din Berlin, sub bagheta lui Arthur Nikisch, şi i-a scris bunicii sale despre evenimentul acesta. În cele din urmă, a ajuns chiar să adapteze şi să compună muzică. Îi plăcea cântecul lui Schubert, „Gute Ruh"[2], şi la paisprezece ani l-a adaptat sub forma unui trio. În acelaşi an a compus o cantată pe baza versetului 6 din Psalmul 42: „Pentru ce te mâhneşti, suflete, şi gemi înăuntrul meu?" Deşi în final a ales teologia în locul muzicii, muzica a rămas pentru el o iubire profundă pentru tot restul vieții sale. Aceasta a devenit o parte vitală în manifestarea credinței lui şi şi-a învățat studenții să o aprecieze şi să facă din ea un aspect important al mărturisirii credinței lor.

1 Eternitate – germ.
2 Odihnă plăcută – germ.

Familia Bonhoeffer era o familie profund muzicală, iar majoritatea experiențelor muzicale ale lui Dietrich au avut loc în contextul seratelor muzicale pe care familia le organiza în fiecare sâmbătă seara. Sora lui, Susanne, și-a amintit:

> Luam cina la șapte și jumătate, apoi mergeam în salon. De obicei, băieții începeau cu un trio: Karl-Friedrich cânta la pian, Walter cânta la vioară, iar Klaus la violoncel. Apoi „Hörnchen"[1] o acompania pe mama, care cânta cu vocea. Fiecare dintre cei care luaseră lecții în săptămâna respectivă trebuia să prezinte în seara cu pricina ceva din ceea ce a învățat. Sabine studia vioara, iar cele două surori mai în vârstă cântau duete, dar și lieduri de Schubert, Brahms și Beethoven. Dietrich însă cânta mult mai bine la pian decât Karl-Friedrich.

Sabina a spus că Dietrich era foarte galant și generos atunci când acompania, „grăbindu-se întotdeauna să acopere greșelile celorlalți instrumentiști pentru a-i feri de orice stinghereală". Viitoarea sa cumnată, Emmi Delbrück, era și ea de față:

> Când cântam împreună, Dietrich, aflat la pian, ne urmărea pe toți. Nu-mi amintesc să fi existat vreun moment în care el să nu știe unde era fiecare. El nu cânta niciodată doar partea lui; auzea de la început tot ansamblul. Dacă violoncelului îi lua mult timp să se acordeze înainte sau între mișcări, lăsa capul jos și nu trăda nici cea mai mică nerăbdare. Era curtenitor prin natura lui.

Lui Dietrich îi plăcea mai ales să-și acompanieze mama, atunci când aceasta cânta psalmii Gellert-Beethoven; o acompania întotdeauna și în ajunul Crăciunului, când ea interpreta liedurile lui Cornelius. Serile muzicale de sâmbătă seara ale familiei au ținut mulți ani și au continuat să atragă prieteni noi. Cercul părea să se lărgească

1 Cornul (instrument muzical) – germ.

mereu. De asemenea, dădeau şi spectacole la ocazii deosebite şi chiar concerte la zile aniversări, culminând cu ultimul lor spectacol, pe care l-au dat la sfârşitul lunii martie 1943, când Karl Bonhoeffer a împlinit şaptezeci şi cinci de ani, ocazie cu care familia a interpretat cantata lui Walcha, „Lobe den Herrn" („Lăudat fie Domnul"), pe care Dietrich a condus-o şi a executat-o la pian.

Grunewald

În martie 1916, în plin război, familia s-a mutat din Brückenallee într-o casă din districtul berlinez Grunewald. Acesta era un alt cartier prestigios, în care locuiau mulți profesori remarcabili ai Berlinului. Familia Bonhoeffer s-a împrietenit cu mulți dintre ei, şi copiii lor au petrecut atât de mult timp împreună, încât au ajuns să se căsătorească între ei.

La fel ca multe alte case din Grunewald, locuința familiei Bonhoeffer din Wangenheimstrasse 14 era uriaşă, având şi un acru de terenuri şi grădini. Se prea poate ca alegerea acelui imobil să fi fost determinată de curtea sa mare; în timp de război, cu o hoardă de opt copii, între care trei băieți adolescenți, mâncarea nu ajungea niciodată. Aşa că au plantat legume pe o suprafață considerabilă şi au crescut găini şi capre.

Casa era plină de comori artistice şi moşteniri de familie. În salon se aflau portretele în ulei ale strămoşilor Bonhoeffer, aşezate lângă gravurile lui Piranesi, artist italian din secolul al optsprezecelea. De asemenea, aveau expuse peisajele uriaşe ale străbunicului lor, contele Stanislaus von Kalckreuth. Acesta proiectase şi bufetul impunător care trona în sufragerie, înalt de doi metri şi patruzeci de centimetri şi evocând un templu grecesc, cu frize, sculpturi şi doi stâlpi care susțineau un fronton crenelat. Dietrich se urca pe această moştenire de familie şi de pe meterezele ei spiona cine venea şi cine pleca din sufragerie, la a cărei masă se puteau aşeza douăzeci de persoane; podeaua de parchet a sufrageriei era lustruită în fiecare zi. Într-un colț, pe un piedestal sculptat cu măiestrie, care se deschidea scoțând la iveală un sertar, se înălța bustul ilustrului lor strămoş, teologul Karl

August von Hase. Pentru că acesta fusese bunicul mamei lor, dulapul-piedestal se numea *Grossvater*[1].

Copilăria lui Bonhoeffer s-a asemănat oarecum cu ilustrațiile începutului de secol ale artistului suedez Carl Larsson sau cu *Fanny și Alexandru* al lui Ingmar Bergman, dar fără conotațiile anxioase și rău prevestitoare. Familia Bonhoeffer era ceva extrem de rar – era o familie cu adevărat fericită, iar viața lor ordonată a continuat să se desfășoare de-a lungul săptămânilor, lunilor și anilor la fel ca întotdeauna, cu serate muzicale în fiecare sâmbătă și cu multe zile de naștere și alte sărbători. În 1917, însă, Dietrich a făcut apendicită și a fost operat, dar întreruperea a fost minoră și nu a creat inconveniențe. Ca întotdeauna, orchestrațiile de Crăciun ale Paulei Bonhoeffer au fost deosebit de frumoase, incluzând citirea unor texte din Biblie și intonarea de imnuri, în așa fel încât până și cei care nu erau prea religioși se simțeau incluși. Sabine și-a amintit:

> [Î]n duminicile din postul Crăciunului, ne adunam la masa din sufragerie și cântam colinde. Tata ni se alătura și el, și ne citea din poveștile lui Andersen... Ajunul Crăciunului începea cu povestea Crăciunului. Întreaga familie stătea în cerc, inclusiv servitoarele cu șorțurile lor albe, toți cu un aer solemn și plin de așteptări, până când mama începea să citească... Ea citea povestea Crăciunului cu o voce fermă și clară, apoi cânta de fiecare dată „Aceasta este ziua pe care Domnul a făcut-o"... Se stingeau luminile, iar noi cântam colinde de Crăciun în întuneric, până când tata, care între timp se furișa afară pe nesimțite, aprindea lumânările de la staul și de la pom. După aceea suna clopoțelul și noi cei trei mai mici aveam voie să mergem primii în camera de Crăciun, la lumânările din pom, unde cântam fericiți „Pomul de Crăciun este cel mai frumos pom". Abia după aceea ne uitam la cadourile noastre de Crăciun.

1 Bunicul – germ.

Războiul vine acasă

Pe măsură ce războiul continua, familia Bonhoeffer auzea despre tot mai mulți morți și răniți în cercul lor mai larg. În 1917, cei doi fii ai lor mai mari, Karl-Friedrich și Walter, urmau să fie și ei recrutați. Amândoi se născuseră în 1899, și acum urmau să plece la război. Părinții nu a tras niciun fel de sfori ca să-i ajute să ocolească serviciul pe front, deși ar fi putut. Germania avea mare nevoie de infanteriști, așa că amândoi s-au înscris la infanterie. Într-un fel, vitejia lor prevestea ceea ce avea să se întâmple douăzeci de ani mai târziu, în războiul următor. Familia Bonhoeffer și-a învățat copiii să își facă întotdeauna datoria, de aceea nu este deloc surprinzător că aceștia s-au purtat cu vitejie și cu dăruire. Cuvintele extraordinare pe care Karl Bonhoeffer avea să le scrie unui coleg în 1945, după vestea morții fiilor lui Dietrich și Klaus și a doi dintre ginerii săi, rezumă perfect atitudinea lui din timpul celor două războaie: „Suntem triști, dar și mândri."

După terminarea perioadei de instrucție, cei doi tineri Bonhoeffer urmau să fie trimiși pe front. Karl-Friedrich și-a luat cu el manualul de fizică. Walter se pregătise pentru momentul acesta încă de la începutul războiului, făcând drumeții lungi cu rucsacul încărcat cu greutăți, pentru a se căli. Lucrurile arătau destul de bine pentru Germania în anul acela. De fapt, germanii erau atât de încrezători, încât la 24 martie 1918, kaizerul a declarat o zi națională de odihnă.

În aprilie 1918, a fost rândul lui Walter să plece. Așa cum procedaseră întotdeauna și cum aveau să procedeze și pentru generația nepoților, douăzeci și cinci de ani mai târziu, l-au cinstit pe Walter cu o cină festivă de rămas bun. Numeroasa lor familie s-a adunat în jurul mesei mari din sufragerie, au împărțit daruri făcute de mână, au recitat poezii și au cântat melodii compuse special pentru acea ocazie. Dietrich, care avea atunci doisprezece ani, a compus un aranjament pentru „Acum, în sfârșit, îți urăm drum bun în călătoria ta" și, acompaniindu-se singur la pian, i l-a cântat fratelui său. A doua zi dimineața, l-au condus pe Walter la gară și când trenul s-a pus în mișcare, Paula Bonhoeffer a alergat

de-a lungul peronului, strigându-i băiatului cu față de copil: „Numai distanța ne desparte." Două săptămâni mai târziu avea să moară în Franța, în urma unei răni provocate de șrapnel. Moartea lui Walter a schimbat totul.

Sabine a povestit:

> Îmi amintesc şi acum dimineața aceea strălucitoare de mai şi umbra teribilă care a întunecat-o dintr-odată. Tata era pe punctul să iasă din casă pentru porni cu maşina spre clinica unde lucra, iar eu eram la uşă, pregătită să merg la şcoală. Când curierul ne-a adus cele două telegrame, am rămas în hol. L-am văzut pe tata deschizând în grabă plicurile; a pălit brusc, a intrat în biroul lui, s-a cufundat în scaunul de la masa de lucru şi s-a aplecat peste ea cu capul sprijinit pe ambele mâini şi cu fața ascunsă în palme... Câteva momente mai târziu, l-am văzut prin uşa întredeschisă urcând ținându-se de balustradă, scara largă pe care altădată o străbătea cu multă uşurință, spre dormitorul în care se afla mama. Şi a rămas acolo câteva ore.

Walter fusese rănit de o ghiulea explodată la 23 aprilie. Doctorii nu credeau că rănile sunt serioase şi au scris familiei, pentru a le alunga temerile. Dar a intervenit o infecție şi starea lui s-a înrăutățit. Cu trei ore înainte de a muri, Walter a dictat o scrisoare către părinții lui.

> Dragii mei,
>
> Astăzi am fost operat a doua oară şi trebuie să recunosc că intervenția a fost mult mai dificilă decât cea dintâi, pentru că schijele ce trebuiau îndepărtate erau mai adânci. După aceea mi-au administrat două injecții cu camfor, la distanță una de alta, şi sper că ăsta-i finalul întregii chestiuni. Aplic tehnica de a mă gândi la alte lucruri, ca să nu mă gândesc la durere. Există în lume lucruri mai interesante decât rănile mele. Muntele Kemmel şi posibilele lui consecințe, dar şi veştile de astăzi despre luarea Ypresului ne dau motive serioase de nădejde. Nu îndrăznesc să mă gândesc la bietul meu regiment,

la câte a avut de suferit în ultimele zile. Ce se mai aude despre celălalt ofițer de cadeți? Mă gândesc la voi cu dor, dragii mei, în fiecare minut din lungile mele zile şi nopți.

De foarte departe,
Al vostru Walter.

Ulterior familia a primit şi alte scrisori redactate de Walter în cele câteva zile dinaintea morții, în care-şi exprima nădejdea că ai lui îl vor putea vizita. „Nici azi – a scris tatăl său mulți ani mai târziu – nu mă pot gândi la asta fără să-mi reproşez că nu m-am dus la el imediat, în ciuda telegramelor încurajatoare care spuneau explicit că nu era nevoie." Mai târziu au aflat că ofițerul comandant al lui Walter fusese total lipsit de experiență şi că îşi condusese prosteşte soldații către linia frontului.

La începutul lunii mai, un văr care lucra la marele stat major a escortat acasă trupul lui Walter. Sabinei i-a rămas în amintire pentru totdeauna înmormântarea din acea primăvară: „dricul tras de cai îmbrăcați în negru, coroanele, mama cu fața lividă ca moartea şi învelită într-un şal mare şi negru de doliu… tata, rudele şi toți acei oameni tăcuți, îmbrăcați în negru, în drum spre capelă". Vărul lui Dietrich, Hans-Christopher von Hase, şi-a amintit şi el cum „băieții şi fetele mai mici plângeau fără încetare. Pe mama lui n-am văzut-o niciodată plângând atât de mult."

Moartea lui Walter a reprezentat un moment de răscruce pentru Dietrich. Primul imn la serviciul de înmormântare a fost „Jerusalem, du Hochgebaute Stadt"[1]. Dietrich a cântat tare şi clar, aşa cum mama lui dorise întotdeauna să cânte cei din familia ei. A cântat şi ea, extrăgându-şi puterea din versurile cântecului, care exprimau dorul inimii după oraşul ceresc unde Dumnezeu ne aşteptă şi unde El ne va mângâia şi ne va „şterge orice lacrimă". Pentru Dietrich, cântecul trebuie să fi sunat eroic şi plin de înțelesuri:

Al patriarhilor şi al profeților măreț şirag,
Cu toți urmaşii adevărați ai lui Cristos,

1 „Ierusalime, oraș cu zidurile-nalte." – germ.

Care-au purtat crucea și disprețul cel mai josnic,
Pe care tiranii nu s-au temut să-l arate,
Îi văd cum strălucesc în veșnicie
Ca Soarele, cu toții glorioși,
Într-o lumină care nu apune niciodată,
Cu libertatea lor deplină câștigată.

Unchiul lui Dietrich, Hans von Hase, a fost cel care a ținut predica. Invocând un imn al lui Paul Erhardt, a spus că lumea aceasta de durere și de suferință nu este decât o clipă în comparație cu eternitatea plină de bucurie împreună cu Dumnezeu. La sfârșitul serviciului, tovarășii de arme ai lui Walter au purtat sicriul prin biserică, în timp ce trompetiștii au intonat imnul ales de Paula Bonhoeffer: „Was Gott tut, das ist Wohlgetan“[1]. Când, mai târziu, Sabine și-a amintit trompetele intonând binecunoscuta cantată, și-a exprimat admirația față de alegerea mamei sale în privința versurilor:

Ceea ce Dumnezeu a făcut este bun.
Voința Lui este întotdeauna dreaptă.
Orice-mi va face Domnul meu,
În El mă voi încrede mereu.

Paula Bonhoeffer lua foarte în serios aceste sentimente. Dar moartea iubitului ei Walter a fost devastatoare. În această perioadă plină de amărăciune, Karl-Friedrich a rămas la infanterie, și posibilitatea nemărturisită, totuși reală, de a-l pierde și pe el a sporit agonia mamei. Apoi Klaus, care avea șaptesprezece ani, a fost recrutat și el. Era deja prea mult. Paula Bonhoeffer s-a prăbușit. Timp de mai multe săptămâni, incapabilă să se ridice din pat, a stat la vecinii ei cei mai apropiați, familia Schönes. Chiar și după ce s-a întors acasă, femeia aceasta extrem de înzestrată și de puternică nu și-a mai putut relua îndatoririle normale vreme de un an întreg. Au trecut mai mulți ani până când a redevenit ceea ce fusese înainte. În tot acest timp, Karl Bonhoeffer a fost tăria familiei, cu toate acestea au trecut zece

1 „Ceea ce Dumnezeu a făcut este bun.“ – germ.

ani până când a fost iarăşi în stare să-şi reia jurnalul obişnuit de Anul Nou.

Primele cuvinte ale lui Dietrich Bonhoeffer care ni s-au păstrat apar într-o scrisoare datată cu câteva luni înaintea morții lui Walter. Era cu câteva zile înaintea zilei de naştere a lui şi a Sabinei. Walter nu era încă pe front, însă fusese deja concentrat.

> Dragă bunică
>
> Te rog să vii în 1 februarie, ca să fii aici de ziua noastră. Ar fi foarte frumos să fii şi tu aici. Te rog să te hotărăşti cât de repede şi să vii pe data de întâi... Karl-Friedrich ne scrie mai des. Recent ne-a scris că a câştigat premiul întâi la un concurs la care au participat toți subofițerii din compania lui. Premiul era de cinci mărci. Walter se întoarce duminică. Astăzi am primit şaptesprezece peşti din Boltenhagen, de la Marea Baltică, pe care îi vom mânca în această seară.

Boltenhagen este o stațiune la Marea Baltică, unde Dietrich, Sabine şi Susanne mergeau uneori împreună cu surorile van Horn. Vecinii lor, familia Schönes, aveau acolo o casă de vacanță.

Dietrich a fost trimis acolo împreună cu surorile van Horn în iunie 1918, la câteva săptămâni după moartea lui Walter. Acolo putea scăpa pentru o vreme de atmosfera apăsătoare de pe Wangenheimstrasse; putea să se joace şi să fie fără griji. A doua scrisoare pe care o avem de la el a fost adresată surorii sale Ursula în această perioadă.

> Duminică, ne-am trezit la 7:30. Mai întâi am luat micul dejun... apoi am fugit pe plajă şi am construit un minunat castel de nisip. După aceea am înconjurat scaunul de plajă din răchită cu nişte metereze. Şi după aceea am muncit la fortăreață. În cele 4-5 ore cât am plecat ca să luăm prânzul şi ceaiul, marea a spălat totul. Ne-am luat şi steagul cu noi. După ceai, ne-am apucat să săpăm nişte canale... Apoi a început să plouă şi ne-am uitat cum erau mulse vacile domnului Qualmann.

Într-o altă scrisoare adresată bunicii (cu data poştei de 3 iulie) povesteşte cu entuziasm cam acelaşi gen de lucruri, însă chiar şi în lumea lui de copil, cu castele de nisip şi bătălii imaginare, a năvălit lumea exterioară a morții. În continuare, descrie manevrele făcute de două hidroavioane, până când unul dintre ele a intrat în picaj.

> Curând am zărit o coloană groasă de fum negru înălțându-se deasupra orizontului şi am ştiut că avionul s-a prăbuşit... Cineva ne-a spus că pilotul a ars complet, însă celălalt a sărit afară şi s-a ales doar cu o rană la mână. Mai târziu a venit la noi şi am văzut că îi arseseră complet sprâncenele... Într-o după-masă, acum câteva zile (duminică), am dormit în castelul nostru de nisip şi ne-a ars soarele pe toți... Trebuie să dormim în fiecare după-amiază. Mai sunt aici încă doi băieți. Unul are 10 ani, iar celălalt, 14. Mai este şi un băiețel evreu... Ieri iarăşi s-au aprins reflectoarele şi au luminat totul, cu siguranță că din cauza piloților... Mâine, în ultima zi, vrem să facem o ghirlandă din frunze de stejar pentru mormântul lui Walter.

În septembrie, Dietrich s-a alăturat vărului său von Hase în Waldau, la aproximativ şaizeci de kilometri est de Breslau. Unchiul Hans, fratele Paulei Bonhoeffer, era supra-intendentul districtului eclesiastic Legnica (în germană, Liegnitz) şi locuia într-o casă parohială. Vizitele lui Dietrich erau în contextul legăturii sale cu familia mamei, familie pentru care a fi pastor sau teolog era la fel de normal cum era a fi om de ştiință pentru familia Bonhoeffer. Dietrich a petrecut multe vacanțe împreună cu vărul său Hans-Christoph, care era poreclit Hänschen şi era cu un an mai mic decât Dietrich. Au rămas apropiați chiar şi în viața adultă, iar Hans-Christoph a călcat pe urmele vărului său, devenind student la Union Theological Seminary în 1933, la trei ani după Dietrich. În acel septembrie la Waldau, băieții au luat

împreună lecții de latină, însă într-o scrisoare adresată fraților și surorilor lui, Dietrich s-a arătat entuziasmat de altceva.

> Nu știu dacă v-am mai scris asta, însă am găsit ouă de potârniche; din patru au ieșit deja pui. A trebuit să-i ajutăm noi pe ceilalți doi, care n-au reușit să iasă singuri. Găina sub care i-am pus nu le arată cum să mănânce, iar noi nu știm cum să-i învățăm. Îl ajut acum mai des pe Hänschen la adusul animalelor. Eu merg întotdeauna primul. Aceasta înseamnă că eu mân animalele către baloții de fân care trebuie încărcați, și recent am condus căruța o distanță bunicică. Ieri, eu și Klärchen am călărit caii. A fost foarte frumos. Adunăm după culegători cu succes și destul de des, așa că am strâns destul de mult. Astăzi am mers iarăși la arie și am dat ce am strâns prin separator... Din nefericire, recolta de fructe nu este prea bună... Azi după-masă, vrem să mergem cu barca pe lac.

Zelul lui băiețesc pentru amuzament nu l-a părăsit niciodată – nici măcar în viața adultă, când pericolul a fost mare – însă a avut întotdeauna și o latură remarcabil de serioasă și de intensă. Aceasta a fost scoasă la iveală de moartea lui Walter și de șansele crescânde ca Germania să piardă războiul. Cam în această perioadă a început să se gândească și la posibilitatea de a studia teologia. La sfârșitul războiului, când Germania gemea sub povara unei economii devastate, el a condus operațiunile de procurare a hranei. La sfârșitul lunii, le-a scris părinților următoarele:

> Ieri am dus la moară ce am cules eu. Vor fi cam cu 5-7 kilograme mai mult decât am anticipat, în funcție de cât de mărunt va fi măcinat... Vremea este minunată aici; soarele strălucește aproape tot timpul. În următoarele câteva zile vom scoate cartofii... De asemenea, muncesc în fiecare zi cu Hänschen și cu unchiul Hans la traducerile din latină. Mamă dragă, n-ai vrea să vii și tu la Breslau, acum că nici Karl-Friedrich nu mai este în serviciul activ?

Germania pierde războiul

Dacă 1918 poate fi considerat anul în care Dietrich Bonhoeffer a lăsat în urmă copilăria, același lucru se poate spune și despre Germania. Sabine a spus că înaintea războiului „a predominat o altă ordine, una care nouă ni se părea suficient de bine așezată ca să dureze o veșnicie, o ordine îmbibată cu înțelesuri creștine, în care am putut avea o copilărie protejată și sigură". Dar în 1918 totul s-a schimbat. Kaizerul, care reprezenta autoritatea de stat și eclesiastică și care, ca lider al statului, reprezenta Germania și modul de viață german, a abdicat. A fost un dezastru.

Situația a început să se deterioreze în august, când ultima ofensivă germană a fost respinsă. După aceea, lucrurile au început să se dezintegreze în feluri pe care nimeni nu și le-ar fi putut imagina. Mulți soldați germani și-au arătat nemulțumirea și s-au răzvrătit împotriva comandanților. Obosiți, flămânzi și din ce în ce mai supărați pe puterea care i-a adus în acea stare mizerabilă, au început să ia în serios unele idei șoptite printre ei. Comunismul, pe atunci nou și imaculat – ororile lui Stalin și Arhipelagul Gulag se aflau încă departe în viitor – le dădea nădejde și le arăta pe cine să pună vina. Circulau cópii ale *Scrisorilor lui Spartacus*[1] scrise de Rosa Luxemburg, care au accentuat nemulțumirea în rândurile soldaților, făcându-i să creadă că dacă se mai putea salva ceva din acel haos, ei erau cei care trebuia să preia conducerea. Oare trupele ruseşti nu se revoltaseră și ele împotriva comandanților? Nu după mult timp, soldații germani și-au ales propriile consilii și au început să-și exprime deschis neîncrederea în vechiul regim și în kaizer.

În cele din urmă, în noiembrie, coșmarul a devenit realitate: Germania a pierdut războiul. Dezordinea care a urmat a fost fără precedent. Cu doar câteva luni în urmă erau în pragul victoriei. Ce se întâmplase? Mulți puneau vina pe comuniști, pentru că semănaseră discordia printre soldați într-un moment atât de important. Acesta a fost contextul în care a luat ființă legenda înjunghierii pe la spate (*Dolchstoss*). Se spunea că adevărații dușmani din timpul războiului

1 Un ziar ilegal procomunist.

nu au fost puterile aliate, ci germenii procomunişti şi probolşevici, care au distrus din interior şansele de victorie ale Germaniei şi care, astfel, „au înjunghiat-o pe la spate". Trădarea lor era mult mai gravă decât a duşmanilor cu care Germania a fost obligată să se confrunte pe câmpurile de bătălie şi ei erau cei care trebuiau pedepsiți. Ideea de *Dolchstoss* a câştigat teren după război şi a fost apreciată mai ales de către național-socialiştii aflați în ascensiune şi de conducătorul lor, Adolf Hitler, care a ajuns să protesteze vehement împotriva trădătorilor comunişti. El a inflamat cu succes această idee şi a insistat tot mai tare că bolşevismul era de fapt opera internaționaliştilor evrei şi că evreii şi comuniştii au distrus Germania.

Amenințarea unei lovituri de stat comuniste era reală la sfârşitul anului 1918. Evenimentele din Rusia din anul precedent erau vii în mintea oricărui german. Conducătorii guvernului trebuiau să se asigure cu orice preț că ororile acelea nu vor pune stăpânire şi pe Germania şi credeau sincer că dacă-l vor arunca în cușca leilor pe bătrânul kaizer, Germania va supraviețui, deşi într-o altă formă, ca stat democratic. Era un preț mare, însă nu era altă cale: kaizerul trebuia să abdice. Poporul o cerea şi puterile aliate o pretindeau.

Astfel că, în noiembrie, a căzut în sarcina feldmareșalului von Hindenburg să îndeplinească josnica misiune. Trebuia să meargă la cartierul general suprem şi să-l convingă pe kaizerul Wilhelm că monarhia a luat sfârşit în Germania.

Era o sarcină grotească şi dureroasă, căci Hindenburg era monarhist. Dar de dragul națiunii s-a dus în oraşul belgian Spa şi a transmis kaizerului epocalul ultimatum. Când Hindenburg a părăsit sala de conferințe, după terminarea şedinței, un soldat în vârstă de şaptesprezece ani din Grunewald aştepta pe hol. Klaus Bonhoeffer n-avea să uite niciodată clipa în care bătosul Hindenburg a trecut în viteză pe lângă el. După moartea lui Walter şi cu Karl-Friedrich în serviciu activ la infanterie, nu e de mirare că părinții Bonhoeffer au căutat să găsească pentru cel mai tânăr dintre soldații lor o poziție mai puțin periculoasă. De aceea a fost repartizat la Spa, şi în acea zi memorabilă a fost martorul istoriei. Mai târziu, avea să-l descrie pe Hindenburg în momentul ieşirii de la întrevederea cu kaizerul ca fiind „rigid ca o statuie, atât la chip, cât şi la trup".

În 9 noiembrie, kaizerul nu a mai avut nicio altă soluție și a renunțat la tron. Germania ultimilor cincizeci de ani a dispărut într-o clipă, dar masele care mișunau în jurul Berlinului tot nu erau mulțumite. Revoluția plutea în aer. Spartacii de extremă stângă, conduși de Rosa Luxemburg și Karl Liebknecht, au pus stăpânire pe palatul kaizerului și au fost pe punctul să declare o republică sovietică. Social-democrații aveau majoritatea în Reichstag, însă totul se putea spulbera dintr-o clipă în alta. Jos, sub fereastră, în Königsplatz, mulțimile furioase cereau vehement schimbarea, doreau ceva, *orice* – și exact asta au primit. Lăsând la o parte orice precauție politică și azvârlind mulțimilor de jos câteva fărâmituri, Philipp Scheidemann[1] a deschis gigantica fereastră și, fără să aibă niciun fel de autoritate pentru a face așa ceva, a declarat republica germană! Pur și simplu.

Dar lucrurile nu au fost chiar atât de simple. Declararea intempestivă a Republicii de la Weimar a fost un început de regim democratic cât se poate de deficitar. A fost un compromis asupra căruia nimeni nu căzuse de acord. În loc să închidă fisurile adânci din clasa politică germană, le-a accentuat și mai mult, pavând calea pentru nenorocirile de mai târziu. Monarhiștii de extremă dreaptă și militarii au promis să susțină guvernul, însă nu au făcut-o niciodată. Dimpotrivă, s-au distanțat de el și au pus pierderea războiului pe seama lui și a altor elemente de stânga, mai ales pe seama comuniștilor și evreilor.

Între timp, cam la un kilometru distanță, pe aceeași stradă, comuniștii, după ce au pus stăpânire pe palatul *Stadtschloss* al kaizerului, n-au vrut să se predea. Încă mai doreau o republică sovietică autentică și, la două ore după ce Scheidemann a declarat „republica germană“ de la fereastra Reichstagului, Liebknecht i-a urmat exemplul și, deschizând una dintre ferestrele palatului *Stadtschloss*, a declarat „republica socialistă liberă“! În felul acesta cu totul pueril, cu două ferestre deschise la două mari clădiri istorice, au început marile necazuri. Așa a început războiul civil de patru luni, care s-a numit și Revoluția Germană.

1 Philipp Scheidemann (1865–1939) a fost un politician german.

Armata a restabilit în cele din urmă ordinea, înfrângându-i pe comuniști și omorându-i pe Luxemburg și pe Liebknecht. În ianuarie 1919 s-au ținut alegeri, însă nimeni nu a obținut majoritatea și nu a existat niciun fel de consens. Aceleași forțe s-au luptat între ele ani de zile, și Germania a rămas împărțită și confuză până în 1933, când un vagabond din Austria cu priviri sălbatice a pus capăt haosului, scoțând în afara legii orice dizident; dar abia atunci au început adevăratele probleme.

La sfârșitul primăverii anului 1919, când toată lumea credea că lucrurile au intrat pe un făgaș cât de cât suportabil, a urmat ca din senin lovitura cea mai umilitoare și mai zdrobitoare. În mai, Aliații au publicat lista completă a condițiilor pentru pace și tratatul a fost semnat în faimoasă Sală a Oglinzilor din palatul Versailles. Germanii au rămas înmărmuriți. Credeau că ceea ce fusese mai rău a trecut. Doar făcuseră tot ce le ceruseră aliații. Îl alungaseră pe kaizer de pe tron. Apoi îi zdrobiseră pe comuniști. Iar după ce rezolvaseră problemele și cu stânga și cu dreapta, instalaseră un guvern democratic decent de centru, care preluase elemente din constituțiile Statelor Unite, Angliei, Franței și Elveției. Ce altceva se mai putea cere de la ei, în limitele decenței? După cum s-a dovedit, mult mai multe.

Tratatul pretindea ca Germania să renunțe la unele teritorii în favoarea Franței, Belgiei și Danemarcei și să predea toate coloniile sale din Asia și Africa. I se cerea, de asemenea, să plătească despăgubiri de război exorbitante, în aur, nave, lemn, cărbune și animale. Trei condiții erau însă deosebit de grele. Mai întâi, Germania trebuia să renunțe la un vast teritoriu în favoarea Poloniei, rupând astfel legătura dintre Prusia de Est și restul națiunii. În al doilea rând, Germania trebuia să-și asume în mod oficial responsabilitatea pentru război. Și în al treilea rând, trebuia să-și slăbească armata. Aceste cerințe erau atroce, chiar și luate fiecare separat. Împreună, însă, ele depășeau orice pricepere.

Protestul a fost imens în toate păturile societății. Era intolerabil. Echivala cu o condamnare la moarte a întregii națiuni, și într-adevăr așa avea să fie. Deocamdată însă, nu exista nicio altă soluție. Condițiile trebuiau acceptate și, împreună cu ele, umilința profundă pe care o implicau. Scheidemann, cel care deschisese fereastra Reichstagului

şi proclamase fără niciun drept republica germană, a rostit de data aceasta un blestem: „Fie ca mâna care va semna tratatul să se usuce!“ Cu toate acestea, tratatul a fost semnat.

Dar oare cu un an în urmă, pe când germanii mai credeau încă în victoria finală şi după ce au învins Rusia, nu i-au obligat şi ei pe ruşi să semneze un tratat fără îndoială mai rău decât cel pe care erau ei înşişi obligați să-l semneze acum? Oare nu arătaseră ei înşişi mai puțină îndurare decât li se arăta acum lor? Situația se inversase, dar problemele care le erau servite cu aceeaşi măsură erau un fel de a semăna un vânt ce avea să se intensifice tot mai mult.

Familia Bonhoeffer, la fel ca toate celelalte familii germane, urmăreau îndeaproape evenimentele. Întrucât locuiau la doar câteva mile de centrul Berlinului, le era imposibil să le evite. Într-o zi s-a iscat o luptă între comunişti şi trupele guvernamentale la o jumătate de milă de casa familiei Bonhoeffer, în stația de tren Halensee. Dietrich, cu tonul specific unui băiat de treisprezece ani, entuziasmat să se afle atât de aproape de locul „acțiunii“, i-a scris bunicii sale:

> Nu a fost prea periculos, dar am putut auzi foarte clar totul, pentru că s-a întâmplat noaptea. A durat cam o oră. Apoi indivizii au fost dispersați. Când au încercat din nou, în jurul orei şase, s-au ales doar cu capete însângerate. Dimineața am auzit focuri de artilerie. Deocamdată nu ştim din ce direcție au venit. Le auzim bubuind şi acum, dar la distanță.

Dietrich avea însă probleme şi mai aproape de casă. Mama lui încă nu se refăcuse după moartea lui Walter. În decembrie 1918, i-a scris bunicii: „Mama se simte acum mult mai bine. Dimineața este încă foarte slăbită, dar după-masa se ține mai bine pe picioare. Trist e totuşi că nu mănâncă aproape nimic.“ O lună mai târziu, a scris: „Mama se simte iarăşi destul de bine... O vreme a locuit la familia Schönes, peste drum. De atunci, starea ei s-a îmbunătățit simțitor.“

În acelaşi an, Dietrich şi-a încheiat studiile la şcoala Friedrich-Werder şi s-a înscris la gimnaziul exclusivist din

Grunewald. Se hotărâse deja să devină teolog, dar încă nu era pregătit să-şi facă publică hotărârea. Împlinirea vârstei de treisprezece ani a marcat momentul important al trecerii sale de la copilărie la viața adultă, iar ca o formă de recunoaştere a acestui fapt, părinții i-au înscris pe el şi pe Sabine la lecții de dans. De asemenea, în noaptea de Revelion a acelui an, părinții le-au îngăduit să rămână până mai târziu în compania adulților:

> Pe la ora unsprezece, s-au stins luminile, am băut vin fiert şi lumânările de pe pomul de Crăciun au fost aprinse iarăşi. Toate acestea reprezentau o tradiție în familia noastră. Cum stăteam toți împreună, mama ne-a citit Psalmul 90: „Doamne, Tu ai fost locul nostru de adăpost, din neam în neam." Lumânările au devenit tot mai scurte şi umbrele pomului sau lungit tot mai mult, iar la trecerea dintre ani am intonat imnul de Anul Nou al lui Paul Gerhardt: „Să cântăm şi să ne rugăm; să venim înaintea Domnului, care până acum ne-a dat putere în viețile noastre." După ce am terminat de cântat ultima strofă, clopotele bisericilor au întâmpinat deja noul an.

Viața socială din Grunewald era deosebit de bogată pentru copii, care aveau acum între unsprezece, Susanne, şi douăzeci şi unu de ani, Karl-Friedrich. Niciunul nu se căsătorise încă, dar aveau un cerc de prieteni cu care făceau toate lucrurile. Emmi Delbrück, care s-a căsătorit ulterior cu Klaus, şi-a amintit:

> Aveam petrecerile şi dansurile noastre, unde triumfa inteligența şi imaginația, dar şi patinam pe lacuri până la căderea nopții. Amândoi frații dansau valsuri şi făceau piruete pe gheață cu o eleganță simplă şi fermecătoare. Apoi, în serile de vară, mergeam la plimbare prin Grunewald, patru sau cinci perechi de Dohnányi, Delbrück şi Bonhoeffer. Desigur, apăreau clevetiri şi supărări ocazionale, însă astfel de incidente erau imediat rezolvate. Exista atâta stil şi nişte standarde de gust atât de clare, precum şi atâta interes pentru diferitele

domenii ale cunoaşterii, încât această perioadă din tinerețea noastră îmi apare acum ca un fel de dar care aducea cu sine şi o imensă obligație; probabil că toți am simțit lucrul acesta mai mult sau mai puțin conştient.

Bonhoeffer alege teologia

Abia în 1920, când Dietrich a împlinit paisprezece ani, a fost gata să le dezvăluie tuturor decizia lui de a deveni teolog. Trebuia să fii un om plin de curaj şi de îndrăzneală ca să anunți un astfel de lucru familiei Bonhoeffer. Tatăl lui putea să trateze o asemenea decizie cu respect şi cordialitate, chiar dacă nu era de acord cu ea, însă de la frații şi surorile lui nu se putea aştepta să procedeze la fel. Aceştia constituiau un grup formidabil, fiind înzestrați toți cu un înalt nivel de inteligență, cei mai mulți dintre ei împotrivindu-se fățiş şi cu multă ironie ideilor fratelui lor mai mic şi mai încrezut. Îl tachinau şi îl şicanau mereu în legătură cu lucruri mult mai puțin importante decât alegerea profesiei. Pe la unsprezece ani a pronunțat greşit titlul unei piese de Friedrich Schiller şi acest lucru a stârnit hohote îndelungi de râs. Faptul că trebuia să-l citească pe Schiller la vârsta aceea era considerat absolut normal.

Iată cum îşi aminteşte Emmi Bonhoeffer atmosfera de-atunci:

> Linia lui de conduită [a lui Dietrich] a fost să se țină la distanță prin bune maniere şi rezervă şi să fie interesat de ceva fără a se arăta interesat... Nu suporta vorbăria goală. Simțea fără greş dacă interlocutorul lui vorbea serios sau nu. Toți cei din familia Bonhoeffer reacționau prompt la orice formă de manierism şi afectare a gândirii; cred că acest lucru făcea parte din natura lor şi apoi a fost cizelat prin educație. Erau alergici chiar şi la cea mai mică manifestare de genul acesta; îi făcea intoleranți şi chiar nedrepți. În timp ce noi, cei din familia Delbrück ne feream să spunem ceva banal, cei din familia Bonhoeffer se fereau să spună lucruri interesante de teamă ca nu cumva lucrurile acelea să se dovedească mai târziu

> a nu fi fost chiar atât de interesante şi ca ele să stârnească zâmbete ironice. Un astfel de zâmbet ironic din partea tatălui putea răni firile mai sensibile, însă întărea firile puternice... În familia Bonhoeffer învăţai să gândeşti înainte să pui o întrebare sau să faci vreo remarcă. Era stânjenitor să-l vezi pe tatăl lor ridicând întrebător din sprânceana stângă. Era o adevărată uşurare când gestul acesta era însoţit de un zâmbet binevoitor, însă era devastator când expresia feţei lui rămânea serioasă. Totuşi, el nu dorea niciodată să provoace nimănui devastare, şi toţi ştiau lucrul acesta.

De asemenea, Emmi îşi aminteşte că după ce Dietrich şi-a anunţat decizia de a studia teologia, toţi l-au asaltat cu întrebări:

> Ne plăcea să-i punem întrebări despre lucruri care ne preocupau pe noi, ca de exemplu dacă răul este învins de bine, dacă Isus vrea cu adevărat să întoarcem şi celălalt obraz când cineva ne tratează cu insolenţă şi sute de alte probleme de felul acesta, care îi pun în încurcătură pe tinerii ce încep să se confrunte cu viaţa reală. Şi el răspundea cu o contra-întrebare ce ne ducea mai departe decât dacă ne-ar fi dat un răspuns explicit; de exemplu: „Crezi că Isus ar fi dorit instaurarea anarhiei? Nu a intrat El în templu cu biciul ca să-i alunge pe schimbătorii de bani?“ Dietrich însuşi avea o mulţime de întrebări.

Klaus, fratele lui Dietrich, a ales o carieră în drept şi avea să devină principalul jurist al companiei germane Lufthansa. Într-o dispută pe tema alegerii teologiei de către Dietrich, Klaus a adus în discuţie biserica, pe care a numit-o „o instituţie burgheză săracă, slabă, plictisitoare şi neînsemnată“. „În cazul acesta – i-a răspuns Dietrich – va trebui s-o reformez!“ Afirmaţia lui nu a avut, probabil, altă intenţie decât să respingă sfidător atacul fratelui său sau poate că a fost doar o glumă, având în vedere că în această familie nu se făceau afirmaţii extravagante. Dar lucrarea lui de mai târziu avea să încline în această direcţie mai mult decât ar fi putut cineva să anticipeze.

Fratele său, Karl-Friedrich, era cel mai puțin încântat de decizia lui Dietrich. Karl-Friedrich se remarcase deja ca un om de știință deosebit. Acesta considera că Dietrich întorcea spatele realității verificabile științific și evada în ceața metafizicii. Într-una dintre discuțiile lor pe această temă, Dietrich a spus: *„Dass es einen Gott gibt, dafür lass ich mir den Kopf abschlagen"*, ceea ce se poate traduce cam așa: „Poți să-mi tai și capul, dar Dumnezeu tot există."

Gerhard von Rad, un prieten care l-a cunoscut pe Bonhoeffer în timpul vizitelor pe care le făcea bunicii sale la Tübingen, și-a amintit: „Era ceva foarte rar ca un tânăr din elita academică să se decidă să studieze teologia. Studiul teologiei și profesia de teolog nu erau prea respectate în acele cercuri. Într-o societate în care rangurile erau încă prezente, teologii universitari ocupau o poziție oarecum aparte, atât sub aspect social cât și academic."

Deși familia Bonhoeffer nu frecventa biserica, toți copiii lor au fost confirmați. La paisprezece ani, Dietrich și Sabine au fost și ei înscriși în clasa de pregătire pentru confirmare a Pastorului Hermann Priebe de la biserica din Grunewald. În ziua confirmării, în martie 1921, Paula Bonhoeffer i-a dăruit lui Dietrich Biblia fratelui său Walter, pe care avea s-o folosească tot restul vieții lui în devoțiunile zilnice.

Hotărârea lui Dietrich de a deveni teolog a fost una fermă, deși părinții lui nu prea erau convinși că aceasta era calea cea mai bună pentru el. Era un muzician talentat, așa că aceștia credeau că se va răzgândi totuși. Celebrul pianist Leonid Kreutzer preda la Berliner Hochschule für Musik, și familia Bonhoeffer a aranjat ca Dietrich să susțină o audiție în fața lui, pentru a-i cunoaște opinia.[1] Verdictul lui Kreutzer nu a fost concludent. Oricum, în același an, Dietrich a ales pentru cursurile opționale de la școală limba ebraică. Acela pare să fi fost momentul în care decizia lui pentru teologie a devenit irevocabilă.

1 Kreutzer era un evreu german, care ulterior a fost prigonit de naziști (mai ales de Alfred Rosenberg), ca „dușman cultural", ceea ce l-a determinat să emigreze în America în 1933.

În noiembrie 1921, la vârsta de cincisprezece ani, Bonhoeffer a participat la prima lui adunare de evanghelizare. Generalul Bramwell Booth de la Armata Salvării a organizat acțiuni în Germania şi înainte de război, dar în 1919, profund mişcat de veştile despre suferințele din această țară şi mai ales despre copiii înfometați, a găsit o modalitate prin alte canale decât cele oficiale ca să distribuie lapte. De asemenea, a donat cinci mii de lire pentru eforturile de ajutorare.

Doi ani mai târziu, Booth a venit la Berlin ca să conducă o serie de evanghelizări, la care au participat mii de oameni, între care şi mulți soldați răniți în război. Sabine şi-a amintit că „Dietrich abia aştepta să participe la campania de evanghelizare. Era cel mai tânăr acolo, dar s-a arătat foarte interesat. L-a impresionat bucuria pe care a văzut-o pe fața lui Booth şi ne-a povestit despre oamenii cuceriți de Booth şi despre convertiri." O parte din el se simțea puternic atrasă de astfel de lucruri, deşi nu avea să mai vadă ceva asemănător decât peste zece ani, când a participat la adunarea Bisericii Baptiste Abisiniene din New York City.

Amenințarea tulburărilor din primii ani ai Republicii de la Weimar nu a fost niciodată înlăturată, mai ales la Berlin. Pe când Bonhoeffer avea şaisprezece ani, violențele au ajuns până aproape de casa lor. La 25 iunie 1922, i-a scris Sabinei: „Am plecat la şcoală şi am sosit după cursul al treilea. Nici n-am ajuns bine că s-a auzit un trosnet ciudat în curte. Rathenau a fost asasinat la mai puțin de 300 de metri de noi! Ce haită de bolşevici ticăloşi de dreapta! ... Oamenii sunt înnebuniți din cauza tensiunii şi a mâniei aici la Berlin. Se bat iau la pumni în Reichstag."

Walther Rathenau, un evreu cu vederi politice moderate, era ministrul afacerilor externe şi credea că Germania trebuie să-şi plătească datoriile de război, aşa cum erau ele prevăzute în Tratatul de la Versailles, deşi încerca să le renegocieze. Din pricina acestor vederi, dar şi din cauză că era evreu, era disprețuit de dreapta politică, care a trimis o maşină de golani cu mitraliere ca să-l ucidă în drum spre birourile lui din Wilhelmstrasse, în apropiere de şcoala lui Bonhoeffer. Unsprezece ani mai târziu, când Hitler a ajuns la putere,

i-a declarat pe aceşti ucigaşi eroi naționali ai Germaniei şi 24 iunie a fost transformată într-o zi de sărbătoare națională în amintirea faptei lor.

Peter Olden, un coleg al lui Bonhoeffer, îşi aminteşte că împuşcăturile s-au auzit în timpul orei de curs. „Nu pot să uit indignarea aprinsă a prietenului meu Bonhoeffer, mânia lui spontană şi profundă... Îmi aduc aminte că a întrebat ce se va alege de Germania, dacă cei mai buni dintre conducătorii ei sunt uciși. Îmi amintesc asta, pentru că în momentul acela m-a surprins că cineva ştie exact în ce tabără se află."

Bonhoeffer fusese educat într-o comunitate de elită, în care mulți dintre prietenii lor de familie erau evrei. Chiar şi în dimineața aceea în clasa lui erau copiii câtorva familii evreieşti de frunte. Printre ei se afla şi nepoata lui Rathenau.

Câteva săptămâni mai târziu, le-a scris părinților despre o călătorie pe care o făcuse cu trenul la Tübingen: „Un om a început să vorbească despre politică imediat ce a intrat în compartiment. Era un individ de dreapta cu o gândire foarte îngustă ... Singurul lucru pe care l-a uitat a fost svastica."

CAPITOLUL 2
TÜBINGEN

1923

De când aveam treisprezece ani, mi-a devenit limpede că voi studia teologia.

—Dietrich Bonhoeffer

Anul 1923 a adus schimbări importante pentru familia Bonhoeffer, una dintre ele fiind căsătoria unuia dintre copii, prima în familie. Ursula, fiica lor cea mai în mare, s-a căsătorit cu Rüdiger Schleicher, un avocat strălucit. Tatăl mirelui fusese prieten şi coleg de clasă cu Karl Bonhoeffer la Tübingen. Rüdiger a studiat şi el acolo şi s-a alăturat frăției Igel, al cărei distins membru a fost şi Karl Bonhoeffer. Rüdiger şi-a întâlnit viitoarea soție în timpul unei vizite la faimosul absolvent din Berlin.

În 1923 s-a căsătorit şi Maria van Horn. Richard Czeppan era un îndrăgit profesor de limbi clasice la Grunewald Gymnasium şi făcea parte de ani buni din viața familiei de pe Wangenheimstrasse. Fusese tutorele lui Klaus şi cânta adesea la pian cu ocazia întrunirilor muzicale ale familiei, iar în 1922 făcuse împreună cu Dietrich o excursie în Pomerania.

În acelaşi an, Karl-Friedrich a obținut un post prestigios de

cercetător la Institutul Kaizer Wilhelm, unde în scurtă vreme avea să descompună atomul, ridicând la înălțimi imposibile pentru inteligenții și ambițioșii lui frații și surori ștacheta deja destul de ridicată a realizărilor familiei. Succesul său ca fizician i-au adus invitații din partea unor universități de frunte din întreaga lume, inclusiv din Statele Unite, țară pe care avea s-o viziteze câțiva ani mai târziu, pregătindu-i astfel calea lui Dietrich.

Tot în 1923, Dietrich a plecat și el de acasă, deși niciunul dintre membrii acestei familii unite n-a plecat vreodată cu adevărat de acasă. În următorii câțiva ani, Christel și soțul ei s-au mutat peste drum, iar în anii treizeci Ursula și Rüdiger s-au mutat lângă casa părinților ei din Charlottenburg, cele două case formând practic un tot unitar. Membrii familiei se vizitau și vorbeau la telefon atât de des, încât prietenii lui Dietrich îl tachinau pe această temă. Anul următor, Dietrich s-a întors de la Tübingen ca să studieze la Universitatea din Berlin și a locuit din nou acasă. A trăit sub acoperișul părinților săi cea mai mare parte a următorilor douăzeci de ani, până în ziua în care a fost arestat, în 1943. Totuși, pentru familie, plecarea lui la Tübingen a reprezentat un moment important.

A plecat la sfârșitul lunii aprilie, pentru semestrul de vară, și a călătorit împreună cu Christel, care studia și ea acolo. Bunica lor, Julie Bonhoeffer, locuia la Tübingen, la Neckarhalde 38, pe râul Neckar, și cei doi au locuit la ea aproape tot timpul ședерii lor acolo. Părinții îi vizitau și ei destul de des. Bethge a scris că Bonhoeffer „a rămas mult mai adânc înrădăcinat în familia lui decât era obiceiul printre colegii lui de studenție“ și că „puține erau lucrurile pe care le făcea fără să-și consulte părinții“. Era o tradiție în familia Bonhoeffer ca toți membrii ei să-și înceapă studiile universitare cu un an la Tübingen. Karl-Friedrich procedase astfel, în 1919; Klaus și Sabine i-au urmat exemplul. Christel era deja acolo; desigur, cel care a inițiat această tradiție a fost tatăl lor.

Dietrich a pășit pe urmele tatălui său și prin faptul că a devenit membru al frăției Igel. Frăția Igel a luat ființă în 1871, în același an în care a luat ființă și Reichul german. Atunci, după înfrângerea Franței în războiul franco-prusac, Prusia a inițiat unirea celor douăzeci și cinci de state ale Germaniei. Așa s-a născut o federație care a purtat numele

de Imperiul German şi în cei aproape cincizeci de ani ai existenței sale, Reichul a fost condus de Prusia şi de dinastia Hohenzollern. Primul împărat german a fost Wilhelm I, regele Prusiei. El a fost *primus inter pares* (primul între egali) în relațiile cu ceilalți douăzeci şi patru de conducători ai statelor germane. Kaizerul Wilhelm l-a desemnat ca prim-ministru pe prințul prusac Otto von Bismarck. Bismarck şi-a luat titlul de cancelar şi a devenit cunoscut sub numele de cancelarul de fier. Deşi membrii frăției Igel erau patrioți devotați Reichului şi kaizerului, nu erau totuşi la fel de naționalişti şi de militarişti ca alte frății din vremea aceea. Valorile lor erau mai apropiate de cele ale familiei Bonhoeffer, care erau moderați din punct de vedere politic, motiv pentru care lui Dietrich nu i-a fost greu să li se alăture. Totuşi, el a fost singurul dintre frații lui care a făcut pasul acesta.

Cuvântul german *Igel* – care se pronunță „igăl" – înseamnă „arici". Membrii frăției purtau pălării confecționate din piei de arici şi şi-au ales drept culori oficiale griul deschis, mediu şi închis, sfidând astfel prin monocromia lor celelalte frății care aveau o pasiune exagerată pentru pălăriile viu colorate şi pentru cicatricele hidoase obținute în dueluri. A avea fața desfigurată într-un duel de dragul frăției însemna o distincție deosebită în societatea germană din secolul al nouăsprezecelea şi începutul secolului douăzeci.[1]

Cei din familia Bonhoeffer erau mult prea siguri pe ei înşişi ca să recurgă la astfel de bufonerii bombastice; nu erau nici ultranaționalişti şi nici monarhişti. Dar erau patrioți, motiv pentru care mândria

1 O cicatrice obținută în felul acesta se numea *Schmiss* sau *Renommierschmiss* (literal, cicatrice de încrezut). Asemenea dueluri erau mai degrabă niște concursuri, baroc orchestrate, de străpungere cu sabia, în timpul cărora participanții stăteau tot timpul în raza de acțiune a sabiei. Trupurile și brațele erau bine protejate, dar fiindcă întreaga famfaronadă nu avea alt scop decât obținerea unei cicatrice, pentru ca cel în cauză să-și demonstreze vitejia, fețele nu erau protejate. Un obraz brăzdat hidos sau un nas crestat urma să proclame tuturor și pentru tot restul vieții bravura purtătorului său, care își clama astfel dreptul de a face parte din cercul nobil al elitelor germane. Aceste însemne dezgustătoare erau atât de dorite, încât unii studenți, incapabili să și le câștige în dueluri, recurgeau uneori și la alte metode, mai puțin onorabile.

națională ce caracteriza frăția Igel nu era lipsită de atractivitate pentru ei. Karl Bonhoeffer şi-a amintit întotdeauna cu bucurie de timpul petrecut acolo, deşi dezaproba accentul pe care colegii lui îl puneau pe băutură. Majoritatea membrilor Igel din vremea lui aveau convingeri politice de centru, fiind admiratori ai kaizerului şi ai politicilor lui Bismarck. Sediul lor cu aspect de castel se afla pe sprânceana unui deal, cu vederea spre oraş.

Ani mai târziu, un alt membru al frăției avea să şi-l amintească pe Dietrich ca pe un tânăr extrem de sigur pe sine, lipsit de vanitate şi „în stare să accepte criticile". Era, de asemenea, „puternic, agil din punct de vedere fizic, dar şi agreabil" şi poseda „o aptitudine deosebită pentru esențial şi hotărârea de a ajunge până la temeiul lucrurilor"; în acelaşi timp, era „capabil de subtilități, îi tachina pe ceilalți şi avea un simț dezvoltat al umorului."

Pentru Germania, anul 1923 a fost un dezastru. Marca germană, a cărei valoare începuse să scadă cu doi ani în urmă, a intrat în cădere liberă. În 1921 rata de schimb a ajuns de 75 de mărci la un dolar; în anul următor, a ajuns la 1:400, iar la începutul anului 1923 a căzut până la 1:7.000. Şi acesta nu era decât începutul durerilor. Germania se încovoia sub povara plăților pe care trebuia să le achite în conformitate cu Tratatul de la Versailles.

În 1922, incapabil să mai suporte povara, guvernul german a cerut un moratoriu. Dar versații francezi n-au vrut să se lase duşi de nas cu un astfel de şiretlic, aşa că au refuzat categoric. Însă nu era vorba de niciun şiretlic, şi Germania a dat în scurtă vreme faliment. Atunci francezii au trimis imediat trupe şi au ocupat regiunea Ruhr, centrul industrial al Germaniei. Haosul economic care a urmat a făcut ca situația sumbră din urmă cu câteva luni să pară idilică. În august, un dolar a ajuns să echivaleze un milion de mărci, iar în septembrie, luna precedentă a părut bună în comparație cu ceea ce a urmat. În noiembrie 1923, un dolar costa aproximativ patru miliarde de mărci germane.

La 8 noiembrie, Hitler, simțind că i-a venit vremea, a condus faimosul *Puci de la berărie* (în germană, Hitlerputsch) din München.

Totuşi, a acţionat prematur şi a sfârşit prin a fi aruncat în închisoare pentru înaltă trădare. Acolo, în pacea şi tihna închisorii Landsberg am Lech, asemenea unui împărat exilat, s-a întâlnit cu acoliţii lui, şi-a dictat manifestul *Mein Kampf* şi a pus la cale mişcarea următoare.

Spre sfârşitul anului 1923, asigurarea de viaţă a lui Karl Bonhoeffer a ajuns la scadenţă şi i-a adus 100.000 de mărci. Plătise pentru asigurarea aceasta mai multe decenii, iar acum, din cauza inflaţiei, banii pe care trebuia să-i încaseze îi ajungeau doar ca să cumpere o sticlă de vin şi nişte căpşuni. Dar până i-a primit efectiv, aceştia au valorat şi mai puţin, ajungându-i numai pentru căpşuni. Avea totuşi un avantaj faţă de alţii, căci consulta pacienţi veniţi de pretutindeni din Europa şi aceştia îl plăteau în moneda ţării lor. Totuşi, spre sfârşitul anului 1923, lucrurile au devenit cu totul imposibile. În octombrie, Dietrich a scris acasă că fiecare masă îl costă un miliard de mărci. Voia să plătească în avans pentru două sau trei săptămâni şi pentru aceasta avea nevoie ca familia să-i trimită fondurile necesare. „Nu am atâţia bani la mine, a explicat el. A trebuit să dau 6 miliarde pe pâine."

Fiecare membru nou al frăţiei Igel se numea *Fuchs* (vulpe), ca aluzie la cuvintele poetului antic grec Arhiloh că „vulpea cunoaşte multe lucruri, ariciul cunoaşte un singur lucru, însă unul însemnat". Fiecare *Fuchs* trebuia să scrie un scurt curriculum vitae pentru *Fuchsbuch*-ul frăţiei. Aşa a făcut şi Bonhoeffer. El a scris:

> Împreună cu sora mea geamănă, am văzut lumina zilei la Breslau, în 4 februarie 1906, ca fiu al profesorului universitar *der alter Herr* Karl Bonhoeffer şi al mamei mele, născută von Hase. Am părăsit Silezia când aveam şase ani şi ne-am mutat la Berlin, unde am studiat la gimnaziul Friedrich-Werder. În urma mutării noastre în Grunewald, mi-am continuat studiile acolo, unde am absolvit *Abitur*[1] de Paşti, în 1923. De când aveam treisprezece ani mi-a devenit limpede că voi studia teologia. Doar muzica m-a făcut să şovăi în ultimii doi ani. Acum sunt în primul semestru de studii aici, în Tübingen,

1 Bacalaureatul – germ.

şi am făcut pasul aşteptat de la orice fiu ascultător, devenind Arici. L-am ales pe Fritz Schmid să-mi fie gardă de corp. Altceva nu mai am de spus despre mine.

Dietrich Bonhoeffer

„De astăzi sunt soldat“

Una dintre cele mai grele condiții impuse de Tratatul de la Versailles a fost interzicerea recrutărilor militare. Germania nu avea voie să aibă o armată mai mare de 100.000 de persoane. Aceasta însemna aproape sinucidere națională, căci rușii, care se aflau dincolo de graniță, în Polonia, puteau oricând să intre şi să-i cucerească. Exista şi riscul ca un grup din interior – existau câteva candidate – să preia militar controlul asupra întregii țări, fără prea multă dificultate. Lucrul acesta aproape că s-a întâmplat la 8 noiembrie, când Hitler a pus la cale *Putsch*-ul său. Acest nivel de instabilitate politică cerea o forță militară pe care Aliații nu erau dispuşi să le-o acorde, fapt care i-a determinat pe germani să găsească diverse căi menite să ocolească interdicția şi să evite intervenția Comisiei Aliate de Control. O asemenea cale a fost instruirea în secret a studenților, în timpul semestrelor. Aceste trupe erau cunoscute sub numele de Reichswehrul negru. În noiembrie 1923 a venit şi rândul lui Dietrich.

Instrucția sa urma să dureze două săptămâni şi să aibă loc la Ulm, nu departe de Tübingen, sub supravegherea trupelor de puşcaşi din localitate. Mulți dintre frații lui de la Igel aveau să i se alăture, dar urmau să participe şi toate celelalte frății. Bonhoeffer nu a ezitat să accepte perioada de instrucție, considerând că ea făcea parte din îndatoririle sale patriotice. Dar a ştiut că trebuie să primească şi aprobarea părinților săi, aşa că le-a scris, în ajunul plecării.

> Singurul scop este instruirea a cât mai mulți oameni, înainte de constituirea Comisiei de Control... Preavizul este de doar o zi şi fiecare membru al frăției [Igel] care a studiat la universitate şapte semestre sau mai puțin merge... Am zis că voi merge până pe marți, când cred că voi putea afla părerea voastră

despre această situație. Dacă veți avea obiecții, mă voi întoarce la Tübingen. La început am crezut că aș putea merge altă dată și că ar fi mai bine să nu-mi întrerup semestrul. Dar acum cred că cu cât trec mai repede peste asta, cu atât mai bine. După aceea voi avea sentimentul reconfortant că, în caz de criză, voi putea să dau o mână de ajutor. Bunica e supărată că va rămâne singură 14 zile, însă e de părere că trebuie să mă duc.

După alte două zile a scris:

De astăzi, sunt soldat. Ieri, imediat după ce am ajuns aici, am primit uniformele și echipamentul. Astăzi am primit grenade și arme. Până acum, se poate spune că nu am făcut altceva decât să ne facem și să ne desfacem patul.

Câteva zile mai târziu, a scris iarăși:

Exercițiile nu sunt deloc obositoare. Sunt cam 5 ore de marș, de trageri și de gimnastică pe zi, 3 sesiuni de instrucție și alte lucruri. Restul timpului suntem liberi. Stăm paisprezece într-o cameră... Singurul lucru care mi s-a descoperit la examenul medical a fost vederea. Probabil că va trebui să port ochelari când trag cu arma. Caporalul care ne instruiește este bun la suflet și de treabă.

Chiar și mâncarea i s-a părut decentă. În săptămâna a doua, i-a scris Sabinei:

Am făcut manevre de teren, cu asalturi și altele de felul acesta. E oribil mai ales faptul că trebuie să te arunci pe pământul înghețat, cu puşca și cu ranița. Mâine vom efectua un marș mai lung cu tot echipamentul din dotare, iar miercuri avem programată o manevră de batalion. După aceea, cele două săptămâni se vor încheia. Petele de ulei de pe hârtie nu provin de la plăcintele pe care le-am avut la amiază, ci de la curățatul armei.

La 1 decembrie, instrucția s-a încheiat. Într-o altă scrisoare şi-a informat părinții şi despre lucrul acesta: „Dragi părinți, de astăzi sunt civil."

Poate la Roma

În iarna aceea, când Dietrich a locuit la bunica lui, a discutat cu ea ideea de a-l vizita pe Gandhi în India. Bunica l-a încurajat. Care a fost motivul interesului ei pentru Gandhi nu putem şti cu certitudine. În secolul precedent, ea activase în mişcarea pentru drepturile femeilor, care pe atunci era abia la începuturile ei. A construit un cămin pentru femeile în vârstă şi a pus bazele unei şcoli domestice pentru fete la Stuttgart. Pentru eforturile ei, a primit medalia Ordinului Olga, care i-a fost înmânată de regina din Württemberg. E posibil ca sprijinul puternic al liderului indian pentru drepturile femeilor să-i fi atras atenția asupra lui. În orice caz, a considerat că experiența era potrivită pentru Dietrich şi s-a oferit să-i acopere cheltuielile. Dar până la urmă, altceva l-a atras în străinătate, şi într-o direcție cu totul diferită.

În iarna aceea, Dietrich, care avea şaptesprezece ani, a patinat de multe ori pe râul Neckar, însă la sfârşitul lui ianuarie 1924 a alunecat pe gheață şi s-a lovit la cap atât de puternic încât a rămas inconştient un timp. Când tatăl lui, specialist neurolog, a aflat detaliile accidentului şi cât a durat starea de inconştiență a fiului său, a plecat imediat cu soția lui la Tübingen. Însă Dietrich suferise doar o comoție cerebrală, şi călătoria care a început neplăcut s-a transformat într-o vizită agreabilă. Pentru Dietrich a fost foarte plăcută, fiindcă în timpul convalescenței, când şi-a sărbătorit cea de-a optsprezecea aniversare a zilei de naştere, i-a venit extraordinara idee să studieze un semestru la Roma. Aproape că şi-a pierdut mințile de bucurie în fața acestei perspective.

A doua zi după ziua lor de naştere, i-a scris Sabinei. Rivalitățile lor copilăreşti nu cunoşteau limite.

> Am primit tot felul de lucruri minunate şi grozave de ziua mea. Cred că ştii despre cărți. Dar am mai primit ceva ce n-ai

putea să ghiceşti niciodată, o chitară splendidă. Sunt sigur că vei fi geloasă, pentru că are un ton minunat. Tata mi-a dat 50 de mărci ca să-mi cumpăr orice doresc, aşa că mi-am cumpărat o chitară şi sunt foarte fericit pentru ea. Şi ca să nu te mai poţi opri din uimire, îţi voi povesti şi despre evenimentul incredibil care a urmat. Gândeşte-te, e posibil ca semestrul următor să studiez la Roma! Evident, nimic nu este încă sigur, însă ar fi cel mai extraordinar lucru care mi s-ar putea întâmpla. Nu pot nici măcar să-mi imaginez cât de grozav ar fi… Inundă-mă cu sfaturi, dar să nu fii prea invidioasă în tot acest timp. Deja am început să adun informaţii de peste tot. Toată lumea îmi spune că este cât se poate de ieftin. Tata crede totuşi că ar trebui să mai amân plecarea. Dar după ce am cugetat asupra problemei, îmi doresc atât de mult să plec încât nu-mi pot imagina că aş vrea să mai amân... Vorbeşte acasă despre asta; căci nu poate decât să mă ajute. Şi cască bine urechile... Toate cele bune şi nu fii prea invidioasă.

Al tău, Dietrich

Într-o serie de scrisori care au urmat rapid una după alta, Dietrich a încercat să smulgă aprobarea părinţilor lui pentru această călătorie, argumentând pentru oportunitatea ei şi străduindu-se să-şi ascundă bucuria care-l amețea. Spre imensa lui încântare şi probabil întrucât fratele său Klaus avea să-l însoţească, părinţii şi-au dat acordul. S-a stabilit şi data plecării. În seara de 3 aprilie, pe jumătate nebun de nerăbdare, el şi Klaus s-au îmbarcat în trenul de noapte spre Roma. Ceea ce avea să trăiască în glorioasa cetate urma să fie mai important pentru viitorul lui decât s-ar fi aşteptat.

Săptămânile de dinaintea plecării aveau să fie ultimele la Tübingen. După vara petrecută la Roma, nu s-a mai întors niciodată acolo, ci şi-a completat studiile la Berlin. Peste câţiva ani, spiritul vremii a împins frăţia Igel spre dreapta şi, în 1935, când aceasta a adoptat oficial teribilul Paragraf Arian, Bonhoeffer şi cumnatul lui, Walter Dress, au renunţat public şi dezgustaţi la calitatea de membri ai ei.

CAPITOLUL 3
VACANȚĂ LA ROMA

1924

Universalitatea bisericii era ilustrată într-un mod minunat de eficient. Membri albi, negri şi galbeni ai ordinelor religioase – toți erau uniți în robele lor clericale sub egida bisericii. Părea cu adevărat ceva ideal.

—Dietrich Bonhoeffer

Din cauza aversiunii față de Franța şi Anglia generate de război şi de Tratatul de la Versailles, călătoriile în Italia au devenit foarte populare printre germani. Pentru Klaus şi Dietrich Bonhoeffer, însă, a fost un fabulos pelerinaj cultural şi ancestral.

Ca mulți din generația lor, au primit o educație care preamărea Roma, şi amândoi îi cunoşteau limba, arta, literatura şi istoria. La şaisprezece ani, Dietrich a decis să-şi scrie voluminoasa lucrare de licență despre poezia lirică a lui Horațiu şi Catullus. La gimnaziul din Grunewald, fotografii ale Forului Roman împodobeau pereții sălilor de clasă. Richard Czeppan a fost pentru ei un adevărat „lexicon ambulant al Romei antice", pe care o vizitase de nenumărate ori, uimindu-i cu amintirile lui. Dar mai exista şi o legătură de familie

cu Roma. Străbunicul lor, Karl August von Hase, faimosul teolog, vizitase Roma de douăzeci de ori şi avusese acolo legături puternice. Influența acestui înaintaş avea să crească mai târziu, când Dietrich a început să calce pe urmele lui teologice.

Pelerinul de optsprezece ani a ținut un jurnal detaliat al călătoriei. În timp ce era încă în tren, imediat ce a trecut de pasul Brenner, a scris: „Simți ceva ciudat când treci pentru prima dată granița Italiei. Fantezia începe să devină realitate. Ar fi oare plăcut să ți se îndeplinească toate dorințele? Sau poate că la sfârşit mă voi întoarce acasă complet deziluzionat?"

Răspunsul nu s-a lăsat mult aşteptat: a fost profund impresionat de Bologna, pe care a descris-o ca fiind „uimitor de frumoasă". Şi apoi s-a arătat Roma! „Cu toate acestea – a scris el, introducând o notă discordantă – pungăşiile au început încă din gară." Un băiat italian care se urcase în taxi împreună cu ei ca să-i conducă la destinație a cerut să fie plătit şi să i se dea şi un bacşiş de pus la ciorap. (I-au plătit serviciul, dar nu i-ai dat niciun bacşiş.) Când au ajuns la locul de cazare, au aflat că încăperile lor erau pregătite de două zile şi că trebuia să plătească şi pentru zilele acelea!

Bonhoeffer s-a mişcat prin Roma ca un ciclon, absorbind cât mai mult posibil din cultura ei. Cum era de aşteptat, s-a dovedit a fi un cunoscător remarcabil al istoriei artei. Despre Colosseum, a scris: „Clădirea asta posedă atâta putere şi frumusețe, încât, din clipa în care o vezi, ştii că n-ai mai văzut niciodată ceva asemănător şi că ți-a fost imposibil să ți-o imaginezi. Antichitatea nu a murit de tot... După câteva momente, falsitatea afirmației *Pan ho megas tethneke*[1] devine cât se poate de evidentă. Colosseumul este acoperit, învelit, cu o vegetație luxuriantă: palmieri, chiparoşi, pini, arbuşti şi cu tot felul de ierburi. Am şezut acolo cam o oră." Despre *Laocoön*: „Când am văzut *Laocoön* pentru prima dată, m-am cutremurat efectiv; este incredibil." Despre Capela Sixtină: „Arhiplină. Sunt numai străini. Cu toate acestea, impresia este de nedescris." Despre Forumul lui Traian: „Columna este magnifică, însă restul arată ca o grădină de zarzavaturi din care s-a adunat recolta." Despre corul din Sfântul

1 Marele zeu Pan a murit - gr.

Petru: „*Christus Factus, Benedictus* (Luca 1-2) şi *Miserere* (Psalmul 50) intonate de cor au fost pur şi simplu de nedescris." Despre eunucul care a cântat alto solo în ziua aceea: „Este ceva total inuman în felul cum cântă, ceva englezesc, lipsit de pasiune, dar unit printr-un fel de extaz răpitor." Despre Reni şi Michelangelo: „Un lucru extraordinar de frumos este *Concertul îngerilor* de Reni. Nimeni nu ar trebui să părăsească Roma fără să fi văzut lucrarea aceasta. Este perfectă în structura ei şi fără îndoială că se numără printre cele dintâi lucrări de artă ale Romei. Dar busturile începute de Michelangelo te lasă rece, mai ales acela care-l reprezintă pe papă este, cred, lipsit de orice complexitate în stilul şi expresia artistică."

La Vatican, a fost cucerit de Capela Sixtină:

> Cu greu am putut trece de Adam. Pictura aceasta conține o bogăție inepuizabilă de idei. Figura lui Dumnezeu vibrează de o putere colosală şi de o iubire tandră, sau mai degrabă de atributele divine care întrec aceste două atribute umane, ce sunt adesea la mare distanță unul de celălalt. Omul este gata să se trezească la viață pentru prima dată. Din luncă țâşnesc lăstari înaintea unui lanț nesfârşit de munți, prefigurând soarta viitoare a omului. Pictura este foarte lumească şi totuşi foarte pură. Pe scurt, nu se poate descrie.

Personajul lui favorit din capodopera lui Michelangelo a fost Iona. Parcă pentru a-şi etala cunoştințele estetice, a zăbovit în jurnalul său asupra „reducției perspectivale."

Precocitatea băiatului de optsprezece ani ce răzbate din aceste observații este întrecută doar de gândurile sale încrezătoare despre interpretare şi de observația însăşi:

> Deocamdată îmi face mare plăcere încercarea de a ghici şcolile şi artiştii individuali. Cred că, treptat, devin tot mai capabil să înțeleg subiectele lucrărilor. Totuşi, ar fi mai bine ca amatorul să tacă şi să lase totul în seama artiştilor, pentru că istoricii actuali ai artei sunt cu adevărat cei mai nepregătiți dintre ghizi. Chiar şi cei mai buni dintre ei sunt oribili. Aici

> trebuie incluşi, de asemenea, Scheffler şi Worringer, care interpretează şi iar interpretează arbitrar lucrările de artă. Nu există niciun criteriu al interpretării sau al corectitudinii acestor interpretări. Interpretarea, în general, este una dintre cele mai dificile probleme. Cu toate acestea, ea reglează întregul proces al gândirii. Este necesar să interpretăm şi să dăm sens lucrurilor, pentru că numai astfel putem trăi şi gândi. Totul este foarte dificil în această privinţă. Când lucrurile nu trebuie interpretate, este mai bine să fie lăsate aşa cum sunt. Nu cred că, în artă, interpretarea este necesară. Cei ce se exprimă prin arta lor nu au nevoie să ştie că sunt „gotici" sau „primitivi" etc. O lucrare de artă privită cu mintea limpede influenţează în felul ei propriu inconştientul, iar adăugarea unei interpretări nu conduce la o mai bună înţelegere a ei. Omul fie vede intuitiv ceea ce trebuie să vadă, fie nu vede. Iată ce numesc eu înţelegere a artei. Un om trebuie să încerce cu răbdare să înţeleagă o lucrare, uitându-se la ea. În urma unui astfel de exerciţiu, se obţine sentimentul absolut cert, exprimat în cuvintele: „Am înţeles esenţa acestei lucrări." Certitudinea intuitivă se naşte pe o cale necunoscută. Încercarea de a pune aceste lucruri în cuvinte şi, prin urmare, de a interpreta lucrarea este lipsită de sens pentru oricine altcineva. Pe unii nu-i va ajuta, iar alţii nu vor avea nevoie de ea, întrucât nu vor obţine nimic prin interpretare.

Scrisorile lui Bonhoeffer către cei de-acasă au atins şi alte subiecte, mai puţin distinse. În scrisoarea din 21 aprilie către părinţii săi a descris sosirea la Napoli. „După căutarea îndelungată a unei *trattoria*[1], am fost îndrumaţi către o *buona trattoria*, care s-a dovedit însă incredibil de mizerabilă, ca cea mai dezgustătoare fermă din Germania. Găini, pisici, copii murdari şi mirosuri neplăcute ne-au înconjurat din toate părţile. Hainele întinse la uscat erau împrăştiate peste tot, însă foamea, oboseala şi necunoaşterea împrejurimilor ne-au obligat să ne aşezăm."

1 Tavernă, restaurant – ital.

La scurtă vreme după prânzul lor murdar, cei doi frați s-au urcat pe un vas care mergea spre Sicilia. Stomacul lui Klaus şi călătoria pe mare nu s-au împăcat nici în momentele cele mai bune, însă acum au devenit dușmani de moarte. „Marea l-a solicitat din plin – a scris Bonhoeffer – şi nu a fost în stare să-i țină piept decât foarte puțină vreme. M-a invitat să-mi fac datoria doar la apariția primelor stânci, luminate minunat de soare." Chiar şi când s-a referit la stările de vomă, Dietrich a vorbit respectuos. Ca întotdeauna, călătoriile au dus la alte călătorii. Cei doi frați au decis să viziteze Africa de Nord şi s-au îmbarcat pentru Tripoli. „Voiajul a fost calm. Klaus, ca întotdeauna, şi-a făcut datoria." Au vizitat Pompei. „Vezuviul era activ şi din când în când scuipa puțină lavă. Acolo, pe culme, ai impresia că ai fost transportat într-un timp anterior creației lumii." Despre vizita pe care au făcut-o la Santo Stefano Rotondo şi la Santa Maria Navicella, a scris: „Neînțelegerea cu nevasta hoață a paracliserului nu a putut şterge atmosfera idilică a imaginii de ansamblu."

Şi cam aşa au decurs lucrurile luni de zile. Dar adevărata semnificație a acestei călătorii pentru Dietrich Bonhoeffer nu a constat nici în lărgirea perspectivei culturale, nici în rostul său academic, fiind vorba despre un semestru petrecut în străinătate, ci în faptul că l-a determinat să-şi pună întrebarea căreia a încercat să-i găsească un răspuns toată viața lui: *Ce este biserica?*

Ce este biserica?

Bonhoeffer a consemnat în jurnalul său că Duminica Floriilor a fost „prima zi în care mi s-a descoperit ceva din realitatea catolicismului. Nimic romantic sau altceva de felul acesta, însă cred că încep să înțeleg conceptul de «biserică»". Ideea nouă care s-a conturat în ziua aceea în mintea acestui băiat de optsprezece ani, la Roma, avea să aibă consecințe profunde şi importante.

Ocazia acestei epifanii a fost liturghia pe care unul dintre cardinali a ținut-o în Biserica St. Petru, acompaniat de un cor de copii, al căror cântec i-a tăiat respirația. Un număr mare de prelați, între care şi seminarişti şi călugări, erau adunați în jurul altarului. „Universalitatea

bisericii era ilustrată într-o manieră cât se poate de minunată. Membri albi, negri şi galbeni ai ordinelor religioase, îmbrăcați în robele lor clericale, erau uniți cu toții sub egida bisericii. Părea ceva cu adevărat ideal." Probabil că mai participase la un serviciu catolic şi în Germania, însă la Roma, în Cetatea Eternă, oraşul lui Petru şi al lui Pavel, a văzut ilustrarea vie a faptului că biserica se situează deasupra rasei şi a identității naționale. Lucrul acesta, evident, l-a afectat. În timpul slujbei a stat lângă o femeie care avea o carte cu textele liturghiei, ceea ce i-a permis să urmărească întreaga desfăşurare a slujbei şi s-o guste din plin. Emoția lui a ajuns la apogeu când corul a intonat *Crezul*.

Înțelegerea universalității bisericii a schimbat gândirea şi a influențat restul vieții lui Bonhoeffer, pentru că dacă biserica există cu adevărat, atunci ea nu există doar în Germania sau doar la Roma, ci dincolo de amândouă. Viziunea bisericii ca ceva situat dincolo de Biserica Luterană Protestantă din Germania, ca o comunitate creştină universală, a fost pentru el o revelație şi o invitație la gândire. *Ce este biserica?* Întrebarea aceasta o va ataca în teza lui de doctorat, *Sanctorum Communio*[1], dar şi în lucrarea lui postdoctorală, *Act şi ființă*.

Însă Bonhoeffer nu a fost doar o personalitate academică. Pentru el, ideile şi credințele nu însemnau nimic, dacă nu se raportau la lumea reală din afara gândirii. Într-adevăr, concepțiile lui despre natura bisericii îl vor conduce către mişcarea ecumenică din Europa, fapt care-l va determina să dea mâna cu creştini din afara Germaniei şi, prin urmare, să vadă imediat minciuna din miezul aşa-numitei teologii a ordinelor creației, teologie care stabilea o legătură între ideea de biserică şi *Volk*-ul[2] german. Ideea bisericii definite pe baza identității rasiale şi de sânge – pe care naziştii au susținut-o cu înverşunare şi pe care, din nefericire, au îmbrățişat-o şi mulți creştini – era anatema pentru ideea de biserică universală. Aşadar, direcția gândirii lui Bonhoeffer a fost trasată în acea Duminică a Floriilor la Roma. Ideile au consecințe, şi ideea aceasta care a înmugurit la Roma

1 Comuniunea sfinților – lat. – n.trad.

2 Popor – germ. – n.trad.

avea să se transforme în opoziție fățișă față de național-socialiști și să rodească în implicarea lui în conspirația pentru uciderea unei ființe omenești.

Atitudinea deschisă a lui Bonhoeffer față de ideea de biserică – și față de Biserica Romano-Catolică – nu era specifică luteranilor germani. Dar sunt câteva lucruri care o explică. Primul este educația pe care a primit-o. El a fost educat să se păzească de parohialism și să evite bazarea pe sentimente sau pe orice altceva care nu se înrădăcinează în rațiunea sănătoasă. În mintea de savant a tatălui său, orice acțiune sau atitudine care se întemeiază pe afiliații tribale este greșită, și și-a învățat și copiii să gândească la fel. Din punctul de vedere al lui Dietrich, teologul care avea prejudecăți în favoarea luteranismului, protestantismului sau chiar a creștinismului greșea. Omul trebuie să țină seama de toate posibilitățile și să evite predispoziția spre concluzia către care par a tinde lucrurile. În timpul vieții sale, Bonhoeffer a folosit această perspectivă critică și „științifică" pentru toate întrebările referitoare la credință sau la teologie.

Un al doilea motiv pentru care a fost atât de deschis față de Biserica Romano-Catolică avea de-a face cu Roma însăși, locul unde ceea ce era cel mai bun în lumea clasică păgână, pe care el o iubea atât de mult, s-a întâlnit și a coexistat armonios cu lumea creștinătății. Aici, la Roma, totul făcea parte dintr-o realitate continuă. Pentru el, era greu să te închizi față de o biserică ce s-a împărtășit oarecum din splendoarea Antichității clasice, ce părea să vadă partea bună din Antichitatea clasică și chiar să răscumpere ceva din ea. Tradițiile luterane și protestante erau mai puțin legate de marele trecut clasic și puteau, așadar, să vireze spre ereziile dualismului gnostic, spre negarea trupului și a bunătății acestei lumi. La Roma însă, împletirea acestor două lumi se vedea peste tot. De exemplu, a contemplat *Laocoon*, probabil sculptura lui preferată, tocmai la Vatican, și într-o scrisoare către Eberhard Bethge, ani mai târziu, a afirmat că fața acestui preot păgân imortalizată într-o sculptură elenistică pe o temă clasică greacă pare să fi slujit ca model pentru reprezentările artistice ulterioare ale

lui Cristos. Roma a reunit oarecum toate lucrurile într-o formulă plauzibilă. Bonhoeffer a scris în jurnalul său: „Roma este, în totalitatea ei, ceea ce Catedrala St. Petru rezumă. Este Roma Antichității, Roma Evului Mediu şi, în aceeaşi măsură, Roma de azi. Pe scurt, este reazemul culturii europene şi al vieții europene. Mi-am simțit inima bătând când am văzut vechile canale de apă însoțindu-ne pentru a doua oară până la zidurile oraşului."

A treia cauză a deschiderii sale față de catolicism a fost faptul că a învățat sub îndrumarea lui Adolf Schlatter, profesor la Tübingen, care a avut o influență profundă asupra lui. Schlatter folosea adesea texte teologice care prin tradiție erau folosite numai de teologii catolici. Bonhoeffer a simțit dorința instinctivă să reintroducă aceste texte „catolice" în discuțiile teologice creştine mai largi.

În duminica aceea de Florii, Bonhoeffer a participat şi la vecernie. La şase fix, a fost la Trinità dei Monti şi a găsit-o „aproape de nedescris". A relatat despre cele patruzeci de tinere care doreau să devină maici şi care „au intrat în procesiune solemnă, purtând veşminte călugăreşti cu cordoane albastre şi verzi... Cu simplitate şi grație fascinante, dar şi cu multă seriozitate, au intonat vecernia, în timp ce preotul oficia la altar... Ritualul a încetat să mai fie un simplu ritual. A devenit închinare în adevăratul sens al cuvântului. Întreaga desfăşurare a slujbei crea o impresie unică de evlavie adâncă şi neprefăcută."

În Săptămâna Mare a meditat asupra Reformei şi s-a întrebat dacă nu cumva aceasta a greşit când a devenit în mod oficial biserică, în loc să rămână doar o „sectă". În următorii ani, această întrebare avea să dobândească o importanță crucială pentru el. Când naziştii au încercat să pună mâna pe Biserica Luterană Germană, el a condus mişcarea de desprindere de ea şi a inițiat Biserica Mărturisitoare, considerată inițial o mişcare confesională, dar devenită ulterior biserică oficială. El a fost în mare măsură responsabil pentru că ea a pornit în direcția aceasta. Bonhoeffer pregătea deja baza intelectuală pentru ceea ce avea să se întâmple în Germania celui de-al Treilea Reich, zece ani mai târziu.

Totuşi, în această fază părea să favorizeze ideea de mişcare, nu de biserică organizată. El a scris în jurnalul său:

> Dacă protestantismul nu ar fi devenit niciodată o biserică independentă, situația ar fi complet diferită... ar reprezenta un fenomen neobișnuit al vieții religioase și o formă de evlavie serioasă și înțeleaptă. Ar fi, așadar, forma ideală a religiei... Biserica trebuie să se separe complet de stat... Nu peste mult, oamenii s-ar fi întors, căci ar fi simțit nevoia de ceva. Ar fi redescoperit nevoia de pietate. Ar putea fi aceasta o soluție? Sau nu?

Ca de obicei, Bonhoeffer a profitat la maxim de faptul că se afla într-un loc nou, și cât timp a stat la Roma în acea Săptămână Mare a participat la slujbe dimineața și seara, de miercuri până sâmbătă, fie la Sf. Petru, fie la Bazilica Sf. Ioan din Lateran. La toate aceste servicii, a folosit cartea cu textele liturghiei și a studiat-o cu atenție. Le-a scris părinților: „Recitarea în general îngrozitoare a acestor texte de către preot și cor acasă, în Germania, te face să crezi că textele înseși sunt de slabă calitate. Dar părerea aceasta e total greșită. De cele mai multe ori textele au o calitate poetică și o luciditate deosebită."

A participat și la un serviciu catolic armean, care i s-a părut cam „rigid și lipsit de viață nouă". A considerat că și romano-catolicismul se îndrepta în această direcție, însă a observat că existau „multe instituții religioase în care viața religioasă autentică mai joacă încă un rol. Confesionalul este un exemplu în acest sens". I-au plăcut multe dintre lucrurile pe care le-a văzut, dar nu s-a simțit îndemnat să se convertească la catolicism. O cunoștință cu care s-a întâlnit la Roma a încercat să-l convingă s-o facă, însă Bonhoeffer a rămas ferm. „Și-ar fi dorit sincer să mă convertească și era convins de eficiența metodei sale... Însă în urma discuțiilor noastre am descoperit că sunt prea puțin înclinat spre catolicism. Dogma catolică ascunde tot ce este ideal în catolicism, dar nu-și dă seama de lucrul acesta. Există o diferență uriașă între mărturisire și învățătura dogmatică despre mărturisire – din nefericire, și între «biserică» și «biserica» din dogmatică." Bonhoeffer a reflectat, de asemenea, asupra unirii celor două biserici: „Unirea catolicismului cu protestantismul este probabil imposibilă, deși ar face mult bine ambelor părți." Peste câțiva ani avea să încorporeze totuși ce era mai bun din amândouă în comunitățile

sale creştine de la Zingst şi Finkenwalde – ceea ce i-a adus critici aspre din partea multor luterani germani.

Nu se ştie cum, spre sfârşitul semestrului a obținut o audiență la papă. „*Sâmbătă*, audiență la papă. Marile mele speranțe s-au năruit. Întrevederea a fost cam impersonală şi rece [festivă]. Papa mi-a făcut o impresie banală. Îi lipsea orice calitate de papă. Grandoarea şi extraordinarul lipseau cu totul. E trist că a avut un astfel de efect!"

Pe nesimțite, minunata şedere la Roma a ajuns la sfârşit: „Când am privit Biserica Sf. Petru pentru ultima dată, am simțit o durere în inimă. Am urcat repede în tramvai şi am plecat."

Trei ani mai târziu, Bonhoeffer a condus un grup de discuții, intitulat Cercul de Joia. Acesta era compus din tineri străluciți, în vârstă de şaisprezece-şaptesprezece ani, care obişnuiau să ia în discuție diferite subiecte; într-o săptămână s-a vorbit despre Biserica Romano-Catolică, ceea ce l-a determinat pe Bonhoeffer să-şi rezume gândurile în următorul eseu de mici dimensiuni.

> Este greu să supraestimezi importanța Bisericii Catolice pentru cultura europeană şi pentru întreaga lume. Ea a creştinat şi a civilizat popoarele barbare şi vreme îndelungată a fost singurul apărător al ştiinței şi al artei. Din acest punct de vedere, mânăstirile au ocupat un loc de frunte. Biserica Romano-Catolică a dezvoltat o putere spirituală ce nu a fost nicăieri egalată; şi astăzi mai admirăm modul în care a reuşit să îmbine principiul catolicismului cu principiul bisericii sfințitoare unice şi toleranța cu intoleranța. Este o lume în ea însăşi. O diversitate infinită se revarsă în ea, şi această imagine multicoloră îi dă un farmec irezistibil (*Complexio oppositorum*[1]). Rareori o țară a produs o diversitate atât de mare ca Biserica Romano-Catolică. Cu o forță admirabilă, a înțeles cum să păstreze unitatea în diversitate, cum să câştige dragostea şi respectul maselor şi cum să creeze un puternic sentiment al comunității... Însă tocmai această măreție este cauza rezervelor noastre celor mai serioase. Oare această lume

1 Unitatea contrariilor – lat. – n.trad.

[a bisericii catolice] a rămas cu adevărat biserica lui Cristos? Nu s-a transformat ea într-o piedică ce blochează drumul către Dumnezeu, în loc să fie un indicator pe calea către El? N-a blocat ea singura cale spre mântuire? Totuşi, nimeni nu poate bloca drumul spre Dumnezeu. Biserica are încă Biblia, şi atâta timp cât o are, putem să credem în sfânta biserică creştină. Cuvântul lui Dumnezeu nu va fi niciodată neroditor (Is. 55:11), indiferent dacă este predicat de noi sau de biserica noastră soră. Aderăm la aceeaşi mărturisire de credință, rostim aceeaşi Rugăciune Domnească şi împărtăşim câteva rituri străvechi. Acestea ne leagă laolaltă şi, în ce ne priveşte, dorim să trăim în pace cu sora noastră diferită. Însă nu vrem să negăm nimic din ceea ce am recunoscut a fi Cuvântul lui Dumnezeu. Numele de catolic sau protestant nu este important. Important este Cuvântul lui Dumnezeu. Pe de altă parte, nu vom agresa niciodată credința cuiva. Dumnezeu nu doreşte o slujire cu jumătate de măsură şi a dat fiecăruia o conştiință. Dorim şi ar trebui să dorim ca biserica noastră soră să-şi cerceteze sufletul şi să se concentreze numai asupra Cuvântului [1 Cor. 2:12-13]. Până când se va întâmpla lucrul acesta, însă, trebuie să avem răbdare. Trebuie să îndurăm atunci când, în bezna falsității, „singura biserică sfântă“ pronunță „anatema“ (condamnarea) asupra bisericii noastre. Ea nu ştie altceva; şi nu-l urăşte pe eretic, ci doar erezia. Atâta vreme cât facem din Cuvânt singura noastră armură, putem privi cu încredere către viitor.

CAPITOLUL 4
STUDENT LA BERLIN

1924-1927

Era greu pentru orice grup de oameni să se ridice la înălțimea standardelor așteptate și menținute pe Wangenheimstrasse. Bonhoeffer însuși a recunoscut că noii veniți erau supuși unei cercetări minuțioase. Cu educația pe care o avea, îi era ușor să dea impresia că este superior și deosebit.

—Eberhard Bethge

Bonhoeffer s-a întors de la Roma pe la mijlocul lunii iunie şi s-a înscris pentru semestrul de vară la Universitatea din Berlin. Schimbarea universității după un an sau doi era un lucrul obişnuit în Germania. Nu-şi planificase niciodată să rămână la Tübingen mai mult de un an. Avea să studieze la Berlin şapte semestre şi să-şi ia doctoratul în 1927, la vârsta de douăzeci şi unu de ani.

A locuit din nou acasă, însă după întoarcerea de la Roma lucrurile nu mai erau la fel. Sabine studia acum la Breslau şi era logodită cu un tânăr avocat pe nume Gerhard Leibholz, care era evreu. Prin intermediul Sabinei şi a viitoarei sale familii, familia Bonhoeffer

cunoaşte dificultăţile anilor următori într-un fel cât se poate de personal.

Decizia lui Dietrich de a studia la Universitatea din Berlin nu a fost una dificilă. Mai întâi, pentru că era în Berlin, oraş care, pentru cineva cu preocupări culturale, era un loc ideal. Cu greu trecea o săptămână fără să meargă la muzeu, la operă sau la vreun concert. Apoi, Berlinul însemna acasă, cu tot ce implica acest lucru. Un mediu mai stimulent nu se putea imagina. Karl-Friedrich lucra împreună cu Albert Einstein şi Max Planck. În opinia lui Bethge, „era greu pentru orice grup de oameni să se ridice la înălţimea standardelor aşteptate şi menţinute pe Wangenheimstrasse. Bonhoeffer însuşi a recunoscut că noii veniţi erau supuşi unei cercetări minuţioase. Cu educaţia pe care o avea, îi era uşor să dea impresia că este superior şi deosebit." Însă principalul motiv pentru care Bonhoeffer a ales Universitatea din Berlin a fost facultatea ei de teologie, care se bucura de un renume mondial şi unde predase Friedrich Schleiermacher, a cărui prezenţă se făcea încă simţită.

În 1924, facultatea de teologie era condusă de Adolf von Harnack, care pe atunci avea şaptezeci şi trei de ani şi era o legendă vie. Acesta fusese un discipol al lui Schleiermacher, adică era un teolog liberal înverşunat şi un reprezentant de frunte al metodei criticii istorice de la sfârşitul secolului nouăsprezece şi începutul secolului douăzeci. Metoda lui de interpretare a Bibliei se limita la analiza textuală şi critic-istorică, fapt care l-a condus la concluzia că minunile pe care ea le descrie nu au avut loc niciodată şi că *Evanghelia după Ioan* nu era canonică. Harnack locuia în cartierul Grunewald, asemenea celorlalţi intelectuali de marcă din vremea sa, aşa că tânărul Bonhoeffer a avut de multe ori ocazia să îl însoţească până la gara Halensee şi apoi să călătorească împreună cu trenul până la Berlin. A participat la prestigiosul seminar al lui Harnack timp de trei semestre şi l-a apreciat foarte mult pe venerabilul savant, deşi rareori a fost de acord cu concluziile lui teologice. Unul dintre colegii săi de la seminarul lui Harnack, Helmuth Goes, şi-a amintit că simţea un „entuziasm nemărturisit" faţa de gândirea teologică „liberă, critică şi independentă" a lui Bonhoeffer.

> Ceea ce m-a impresionat cu adevărat nu a fost doar faptul că ne întrecea aproape pe toți prin capacitatea și cultura lui teologică, dar ceea ce m-a atras cu pasiune spre Bonhoeffer a fost gândul că aveam în fața mea un om care nu doar că învăța și colecta *verba* și *scripta* unui maestru, ci și gândea independent și știa deja ce voia, și voia ce știa. Am auzit (și pentru mine a fost o experiență alarmantă, dar și o noutate magnifică!) un tânăr student cu părul blond contrazicându-l pe marele istoric, pe excelența sa von Harnack. Îl contrazicea politicos, dar în mod cert pe temeiuri teologice clare. Harnack îi răspundea, însă studentul îl contrazicea mereu.

Bonhoeffer a fost un gânditor extraordinar de independent, mai ales la vârsta de atunci. Unii profesori îl considerau arogant, mai ales fiindcă refuza să intre sub influența directă a vreunuia dintre ei, preferând să păstreze distanța. Însă având în vedere că a crescut luând masa împreună cu Karl Bonhoeffer și că nu a fost lăsat să vorbească decât atunci când putea să-și justifice fiecare silabă, a dezvoltat o oarecare încredere intelectuală și poate fi iertat probabil pentru faptul că nu s-a simțit intimidat de alte minți mari.

Pe lângă Harnack, alți trei profesori din Berlin au exercitat o influență importantă asupra lui Bonhoeffer. Aceștia au fost: Karl Holl, care era probabil cel mai bun cunoscător al lui Luther din generația respectivă; Reinhold Seeberg, care era specializat în teologie sistematică și sub îndrumarea căruia Bonhoeffer și-a scris teza de doctorat; și Adolf Deissmann, care l-a introdus pe Bonhoeffer în mișcarea ecumenică, mișcare ce va juca un rol atât de important în viața lui și îi va pune la dispoziție mijloacele pentru implicarea în conspirația împotriva lui Hitler. Dar a mai existat un teolog care l-a influențat pe Bonhoeffer mai mult decât toți aceștia și pe care avea să-l cinstească și să-l respecte la fel de mult ca toți ceilalți din vremea lui; acesta avea să-i devină mentor și chiar prieten. Este vorba de Karl Barth din Göttingen.

Barth era elvețian prin naștere și a fost aproape sigur cel mai important teolog al secolului; mulți ar spune chiar al ultimelor cinci secole. Vărul lui Bonhoeffer, Hans-Christoph, studia in 1924 fizica

la Göttingen. După ce l-a ascultat însă pe Barth, a trecut imediat la teologie şi acolo a rămas. Asemenea majorității studenților la teologie de la sfârşitul secolului al nouăsprezecelea, Barth a studiat teologia liberală, predominantă pe atunci, însă a sfârşit prin a o respinge, devenind în scurt timp cel mai formidabil oponent al ei. Epocalul său comentariu din 1922, *Epistola către romani*, a căzut ca o bombă inteligentă în turnul de fildeş al unor savanți de genul lui Adolf von Harnack, cărora le-a venit greu să creadă că fortăreața lor critico-istorică era vulnerabilă şi care s-au scandalizat de abordarea Bibliei de către Barth, abordare ce a ajuns să fie numită neo-ortodoxă şi ce introducea ideea, foarte controversată în cercurile teologice germane, că Dumnezeu există cu adevărat şi că întreaga teologie şi cercetare biblică trebuie întemeiată, nici mai mult nici mai puțin, pe această asumpție fundamentală. Barth a fost principala personalitate care a contestat şi răsturnat influența metodei istorico-critice germane inițiate de Schleiermacher la universitatea din Berlin şi continuată acolo de actuala *éminence grise*[1], Harnack. Barth a subliniat transcendența lui Dumnezeu, descriindu-L ca fiind „cu totul altul" şi deci complet inaccesibil cunoaşterii umane, în afara revelației. Din fericire, el a crezut în revelație, fapt de asemenea scandalos pentru teologii liberali din categoria lui Harnack. Fiindcă a refuzat să-i jure credință lui Hitler, Barth a fost expulzat din Germania în 1934 şi a devenit principalul autor al Declarației de la Barmen, prin care Biserica Mărturisitoare şi-a făcut public dezacordul față de încercările naziştilor de a-şi introduce filosofia în biserica germană.

Teologia lui Harnack a semănat oarecum cu proverbiala vulpe a lui Arhiloh, care ştia multe lucruri, dar mărunte, în timp ce teologia lui Barth se asemăna cu ariciul, care ştia un singur lucru, însă unul important. Bonhoeffer a trecut de partea ariciului, deşi se găsea în seminarul vulpii, iar prin familie dar şi prin comunitatea din Grunewald avea multe legături cu vulpea. Datorită deschiderii sale intelectuale, Bonhoeffer a învățat să gândească asemenea vulpii şi chiar să respecte modul de gândire al vulpilor, deşi făcea parte din tabăra aricilor. Avea capacitatea să aprecieze valoarea unui lucru,

1 Eminență cenuşie – franc. – n.trad.

chiar dacă în cele din urmă avea să-l respingă, şi să vadă erorile şi neajunsurile unui lucru, chiar dacă în cele din urmă avea să-l accepte. Această atitudine i-a permis să creeze seminarele ilegale de la Zingst şi Finkenwalde, care încorporau ce era mai bun atât în tradiția protestantă, cât şi în cea catolică. Din pricina acestei integrități intelectuale autocritice, uneori Bonhoeffer avea atâta încredere în concluziile sale, încât părea arogant.

Disputa din vremea lui Bonhoeffer între adepții neo-ortodocşi ai lui Barth şi liberalii criticii istorice a fost oarecum similară cu disputa contemporană între adepții evoluționismului darwinist clasic şi susținătorii aşa-numitului plan inteligent. Aceştia din urmă acceptă posibilitatea implicării unui agent „exterior sistemului" – un creator inteligent, divin sau de altă natură – în timp ce primii resping prin definiție o astfel de intervenție. Teologii liberali de genul lui Harnack credeau că nu este „științific" să speculezi despre identitatea lui Dumnezeu. Teologii trebuie să studieze doar lucrurile care se află aici, adică textele şi istoria textelor respective. În schimb, adepții lui Barth au respins această idee. Dumnezeul de dincolo de limită S-a revelat *prin* textele sacre şi singura logică a textelor este cunoaşterea Lui.

Bonhoeffer era de acord cu Barth, considerând că textele sunt „nu doar surse istorice, ci şi agenți ai revelației"; nu doar simple „specimene scriptice, ci şi canoane sfinte". El nu se împotrivea cercetării istorice şi critice a textelor biblice. Dimpotrivă, a învățat de la Harnack cum să facă acest lucru şi putea să îl facă într-un mod strălucit. Harnack l-a lăudat fără rezerve pe studentul de optsprezece ani, după ce a citit eseul de cincizeci şi şapte de pagini pe care Bonhoeffer l-a scris pentru seminarul său, sugerându-i că, într-o bună zi, ar putea să-şi scrie disertația în acest domeniu. Evident, Harnack spera să-l poată convinge să-i calce pe urme, alegând istoria bisericii ca domeniu de specializare.

Ca întotdeauna, însă, Bonhoeffer a păstrat o anumită distanță. El dorea să învețe de la bătrânul maestru, însă voia să-şi păstreze şi independența intelectuală. În cele din urmă, nu avea să aleagă istoria bisericii. A respectat domeniul acesta, aşa cum reiese din faptul că a devenit expert în această disciplină, spre încântarea lui Harnack,

dar nu a fost de acord cu Harnack că totul trebuia să se oprească aici. El era convins că cercetarea amănunțită a textelor, așa cum o făceau adepții criticii istorice, nu avea să producă decât „fleacuri și fragmente", dacă se opreau numai la ea. Interesul lui se îndrepta către Dumnezeul de dincolo de texte, către Dumnezeul care era Autorul acestor texte și care vorbea prin intermediul lor.

Pentru disertația sa doctorală, Bonhoeffer s-a simțit atras de dogmatică, adică studiul credințelor bisericii. Dogmatica este mai apropiată de filosofie, iar Bonhoeffer era în inima lui mai degrabă un filosof decât un critic al textelor. N-a vrut să-l dezamăgească pe bătrânul și amabilul lor vecin, Harnack, care continua să-i facă curte, însă Bonhoeffer avea acum un alt profesor eminent cu care să se confrunte. Dogmatica era domeniul lui Reinhold Seeberg. Părea, așadar, că Bonhoeffer avea să-și scrie dizertația sub îndrumarea lui. Totuși, lucrul acesta implica două dificultăți. În primul rând, Seeberg era un rival înverșunat al lui Harnack, cei doi concurând pentru simpatia teologică a aceluiași tânăr geniu teologic. Și în al doilea rând, Seeberg se împotrivea profund teologiei lui Barth.

În eseul pe care l-a scris pentru seminarul lui Seeberg, Bonhoeffer a inclus ideea lui Barth conform căreia, pentru a putea cunoaște ceva despre Dumnezeu, omul trebuie să se bazeze pe revelația venită *de la* Dumnezeu. Cu alte cuvinte, Dumnezeu Își poate introduce mesajul în lume, însă omul nu poate să iasă din lume pentru a-L cerceta pe Dumnezeu. Această idee implica un drum cu sens unic și, desigur, se înrudea direct cu doctrina luterană a harului. Omul nu-și putea câștiga accesul la cer, dar Dumnezeu putea să coboare aici ca să-l ridice pe om la Sine.

Seeberg nu a fost de acord și după ce a citit eseul lui Bonhoeffer, a început să se agite: părea că un semeț cocoșel barthian s-a furișat în cotețul lui de găini. A crezut că-l va putea aduce pe calea cea dreaptă pe tânărul și impetuosul geniu teologic, recurgând la o autoritate superioară. Astfel, în vara aceea, cu ocazia unei întâlniri a savanților berlinezi, a avut o conversație cu Karl Bonhoeffer. Probabil – și-a spus el – acest eminent savant va reuși să aibă o discuție cu fiul său. Karl Bonhoeffer era din punct de vedere intelectual mai aproape de vederile lui Seeberg decât de acelea ale fiului său, însă respectul pe

care-l avea pentru gândirea lui Dietrich şi pentru integritatea lui intelectuală era de aşa natură încât nu a încercat să-l influenţeze.

În luna august a aceluiaşi an, Dietrich a plecat într-o drumeţie pe ţărmul mării Baltice. I-a scris tatălui său din casa unui membru al frăţiei Igel, situată în apropiere de Bremen, şi l-a întrebat ce anume i-a spus Seeberg şi cum ar trebui să procedeze în continuare. Răspunsul tatălui său a fost neconcludent, dar a intervenit mama lui, care i-a sugerat că probabil ar fi mai bine să studieze sub îndrumarea lui Holl, care era expert în Luther, şi să-şi scrie disertaţia în dogmatică după ce Seeberg va părăsi scena academică. Ca fiică a unui teolog respectabil şi nepoată a unui teolog cu renume mondial, avea probabil mai multe de spus despre subiectul acesta decât oricare altă mamă din Germania. Intelectul ambilor părinţi Bonhoeffer şi interesul lor faţă de progresul academic al fiului lor erau remarcabile şi nu este deloc de mirare că se simţea atât de apropiat de ei. Amândoi au constituit pentru el până la sfârşit o sursă neabătută şi nezdruncinată de înţelepciune şi dragoste.

În septembrie a reuşit să se decidă: avea să-şi scrie teza de doctorat sub îndrumarea lui Seeberg, însă pe o temă deopotrivă dogmatică *şi* istorică. Va scrie despre subiectul asupra căruia a început să cugete încă de la Roma, anume: *Ce este biserica?* Teza avea să se intituleze *Sanctorum Communio: Studiu dogmatic asupra sociologiei bisericii.* Bonhoeffer a definit biserica nu ca entitate istorică şi nici ca instituţie, ci mai degrabă drep „Cristos existând sub forma comunităţii bisericeşti". A fost un debut uluitor.

În timpul celor trei ani petrecuţi la Berlin, volumul de muncă pe care Bonhoeffer a depus-o a fost uluitor. A reuşit totuşi să-şi termine teza de doctorat în optsprezece luni. Mai mult, a trăit o viaţă plină şi în afara lumii academice. Frecventa cu regularitate opera, concertele, expoziţiile de artă şi piesele de teatru; întreţinea o corespondenţă vastă cu prietenii, colegii şi familia; în plus, călătorea în permanenţă, fie pe distanţe scurte – la Friedrichsbrunn, fie pe distanţe lungi – pe ţărmurile Mării Baltice. În august 1925, a făcut o drumeţie în peninsula Schleswig-Holstein şi a navigat pe Marea Nordului; în august 1926, a vizitat împreună cu Karl-Friedrich Dolomiţii şi Veneţia; iar în aprilie 1927, el şi sora lui Susi, însoţiţi de o altă pereche – tot frate şi soră – Walter şi Ilse Dress, au făcut o călătorie prin satele Germaniei. Asemenea multor altor copii

care au crescut împreună în cartierul Grunewald, Susi şi Walter şi-au găsit curând perechile şi s-au căsătorit.

Bonhoeffer a petrecut mult timp şi acasă. Pe Wangenheimstrasse 14 era mereu o activitate febrilă, cu prieteni, rude şi colegi într-un neîncetat du-te-vino. Copiii lui Karl şi Paula Bonhoeffer s-au căsătorit şi au avut la rândul lor copii, iar familiile acestora îi vizitau frecvent. Toată lumea reuşea să păstreze legătura cu toată lumea, chiar dacă numărul lor sporea. După ce bunica Bonhoeffer a părăsit oraşul Tübingen şi s-a mutat la ei, au ajuns la un moment dat să locuiască patru generaţii în aceeaşi casă. Tradiţia seratelor muzicale de sâmbătă seara a continuat şi ea; în plus, aproape în fiecare săptămână cineva avea o aniversare sau vreo zi de naştere.

Ca doctorand în teologie, Bonhoeffer, avea şi obligaţia să activeze în parohie. Ar fi putut obţine permisiunea să lucreze mai puţin, dat fiind că superiorii lui ştiau câtă muncă academică depune, dar aşa cum îi stătea în fire lui Bonhoeffer, el a procedat exact invers, preluând cu hotărâre, vigoare şi viziune o clasă de Şcoală duminicală ce ţinea de parohia bisericii din Grunewald. A lucrat sub îndrumarea pastorului de tineret, reverendul Karl Meumann şi mergea în fiecare vineri la casa lui Meumann ca să-şi pregătească lecţiile duminicale, împreună cu ceilalţi învăţători. Pe lângă lecţii, a ţinut adesea şi predici, în care a folosit pentru comunicarea Evangheliei povestiri dramatice, uneori chiar inventând poveşti şi parabole. După plecarea Sabinei, Bonhoeffer s-a apropiat mai mult de sora lui cea mai mică, Susanne, pe care a convins-o să-l ajute să-şi administreze clasa; nu peste mult, i-au invitat pe toţi copiii la ei acasă pentru jocuri de societate sau i-a dus în drumeţii prin împrejurimile Berlinului.

Bonhoeffer avea un dar evident al comunicării cu copiii. Lucrul cu ei l-a acaparat, şi a continuat să lucreze cu copii în alte trei dintre momentele semnificative din viitorul său apropiat: în anul petrecut la Barcelona, în anul petrecut la New York şi apoi după întoarcerea la Berlin, când a condus o memorabilă clasă de confirmare, într-unul dintre cartierele muncitoreşti din oraş. Ceea ce urma să se întâmple în toate aceste cazuri, se întâmpla acum în Grunewald. S-a implicat în viaţa copiilor dincolo de limitele sălii de clasă, dedicându-le o parte semnificativă din timpul şi din energia sa. A devenit atât de

renumit printre copii, încât unii dintre ei au părăsit alte clase pentru a i se alătura, provocând anumite neplăceri. Bonhoeffer a început să se întrebe dacă n-ar fi mai bine să-şi continue viaţa ca pastor, în loc să aleagă o carieră academică. Tatăl şi fraţii lui au fost de părere că lucrul acesta ar însemna o risipire a marelui său intelect, însă el a afirmat adesea că, dacă cineva nu era capabil să transmită copiilor marile idei despre Dumnezeu şi despre Biblie, ceva nu era în regulă. Viaţa nu se reducea la viaţa academică.

Din această clasă de Şcoală duminicală a crescut însă şi altceva: Cercul de Joia, un grup săptămânal de lectură şi discuţii, alcătuit din tineri aleşi de el personal, care se întruneau în casa lui şi pe care îi pregătea el însuşi. A trimis invitaţii speciale către participanţii la acest grup inaugurat în aprilie 1927, invitaţii ce conţineau informaţia că grupul avea să se întâlnească „în fiecare joi, între orele 5:25-7:00 p.m." Bonhoeffer a făcut lucrul acesta din proprie iniţiativă; nu avea nicio legătură cu obligaţiile lui bisericeşti. A pornit din convingerea lui că instruirea viitoarei generaţii era vitală. Participanţii erau în majoritate tineri înzestraţi şi maturi pentru vârsta lor, unii dintre ei provenind din familii evreieşti proeminente în Grunewald.

Cercul de Joia acoperea o mulţime de subiecte pe teme de religie, etică, politică şi cultură. Printre condiţiile necesare participării la grup se număra şi participarea la diferite evenimente culturale. Într-o zi, Bonhoeffer a ţinut o prelegere despre *Parsifal*-ul lui Wagner, după care şi-a dus grupul să vadă opera. Au existat întrebări de apologetică: „A fost lumea creată de Dumnezeu? [...] Care este scopul rugăciunii? [...] Cine este Isus Cristos?" S-au pus şi întrebări de etică: „Există minciuni necesare?" S-a discutat, de asemenea, despre perspectiva creştină asupra evreilor, asupra bogaţilor şi săracilor şi asupra partidelor politice. Într-una din săptămâni, subiectul a fost „zeii vechilor germani"; în alta, „zeii triburilor de negri". Într-o altă săptămână s-a vorbit despre „poeţii celebri şi Dumnezeul lor (Goethe, Schiller)" şi în alta despre „pictorii celebri şi Dumnezeul lor (Grünwald, Dürer, Rembrandt). Au discutat şi despre mistere, credinţa musulmană, muzică, Luther şi Biserica Catolică[1].

1 Vezi paginile 93-95.

După ce a plecat la Barcelona, Bonhoeffer a păstrat legăturile cu câțiva dintre tinerii aceştia. Unul dintre ei, Goetz Grosch, i-a luat locul după ce Bonhoeffer a plecat, şi după şapte ani avea să ajungă seminarist doctorand la Finkenwalde. Din păcate, Grosch şi mulți alți tineri din Cercul de Joia au murit în timpul războiului, fie pe front, fie în lagărele de concentrare.

Prima iubire

Mulți dintre cei care l-au cunoscut pe Bonhoeffer l-au descris ca pe un om care păstra o anumită distanță între sine şi ceilalți, ca şi cum ar fi fost mereu în gardă sau ca şi cum, din pură modestie, nu ar fi dorit să atenteze la demnitatea altor oameni. Alții l-au descris,pur şi simplu, ca pe o persoană distantă. Cert este că a fost întotdeauna intens şi măsurat în relațiile sale cu alții. Nu i-a tratat niciodată pe alții cu superficialitate, chiar dacă se părea că ei înşişi se tratau aşa. În afara cercului familial – care-i oferea suficiente provocări intelectuale şi sociale – pare să nu fi avut prieteni apropiați decât mult mai târziu în viață. În timpul celor trei ani petrecuți la Berlin a fost un fel de singuratic ca întotdeauna. Dar spre sfârşitul perioadei, ca de altfel în cea mai mare parte a deceniului al treilea din existența lui, în viața lui Dietrich Bonhoeffer a apărut o femeie.

Ea a fost rareori amintită în biografii, dar chiar şi atunci când a fost, nu i s-a menționat numele. Cei doi au petrecut mult timp împreună şi este foarte probabil să fi fost îndrăgostiți unul de altul şi chiar logodiți. Relația lor a început în 1927, când el avea douăzeci şi unu de ani, iar ea douăzeci. La fel ca Dietrich, fata studia teologia la Universitatea din Berlin. Au mers împreună la concerte, la muzee şi la operă, şi fără îndoială că au avut multe discuții teologice profunde. Au rămas apropiați timp de aproape opt ani. Era un fel de verişoară mai îndepărtată şi se spune că semăna cu sora lui, Sabine. Numele ei era Elizabeth Zinn.

Elizabeth şi-a scris teza de doctorat despre teosoful Friedrich Christoph Oetinger, şi unul dintre citatele favorite ale lui Bonhoeffer i-a venit de la acesta chiar prin intermediul ei: „Întruparea este

sfârşitul căii lui Dumnezeu.“ La publicarea tezei post-doctorale a lui Bonhoeffer, în 1930, el i-a dedicat fetei un exemplar, iar când ea şi-a publicat dizertaţia, i-a dedicat lui un exemplar. În timpul pastoratului său la Londra, de la sfârşitul anului 1933 până la începutul anului 1935, Bonhoeffer i-a trimis lui Elizabeth toate predicile sale, motiv pentru care acestea ni s-au păstrat.

În 1944, când Bonhoeffer a fost închis la Tegel, era logodit cu Maria von Wedemeyer. Cartea intitulată *Scrisori de dragoste din celula 92* conţine impresionanta lor corespondenţă. Erau siguri că el va fi curând eliberat din închisoare şi îşi făceau planuri pentru nuntă. Într-una dintre scrisori, Bonhoeffer i-a vorbit Mariei despre relaţia de dragoste pe care a avut-o cu Elizabeth Zinn:

> Odată am fost îndrăgostit de o fată; aceasta a devenit teolog şi căile noastre au mers în paralel vreme de mai mulţi ani; era cam de vârsta mea. Aveam 21 de ani când a început totul. Nu ne-am dat seama că ne iubeam unul pe altul. Aşa au trecut mai bine de opt ani. În cele din urmă am descoperit adevărul cu ajutorul cuiva, care credea că ne ajută. Drept urmare, am discutat problema deschis, dar era deja prea târziu. Ne-am evitat şi ne-am înţeles greşit unul pe altul prea multă vreme. Nu mai aveam cum să ne recâştigăm simpatia reciprocă, şi i-am spus lucrul acesta. Peste doi ani ea s-a căsătorit şi povara de pe sufletul meu s-a ridicat treptat. De atunci nu ne-am mai văzut şi nu ne-am mai scris niciodată. Am simţit la vremea respectivă că, dacă mă voi căsători vreodată, n-o voi putea face decât cu o fată mult mai tânără decât mine, deşi credeam atunci, aşa cum cred şi acum, că lucrul acesta este imposibil. Întrucât în anii care au urmat am fost total dăruit lucrării mele pentru biserică, am considerat nu doar inevitabil, ci şi corect, să uit complet de căsătorie.

Din această scrisoare şi din alte informaţii, putem să ne dăm seama că relaţia lui Bonhoeffer cu Elizabeth Zinn a fost o parte importantă a vieţii sale între 1927 şi 1936, deşi a petrecut în perioada respectivă un an la Barcelona, nouă luni la New York şi optsprezece luni la Londra.

Chiar şi când trăia la Berlin, călătorea frecvent în folosul mişcării ecumenice. După anul petrecut la Barcelona, lucrurile par să se fi răcit oarecum, însă relaţia a supravieţuit acestei despărţiri. Abia când s-a întors de la Londra, spre sfârşitul anului 1935, persoana binevoitoare menţionată în scrisoare le-a vorbit despre sentimentele lor reciproce. Însă, aşa cum a precizat chiar el, era deja prea târziu. Bonhoeffer s-a schimbat enorm odată cu trecerea anilor, iar la vremea respectivă îşi dedicase inima şi sufletul salvării bisericii de pericolul nazist. Conducea seminarul Bisericii Mărturisitoare de la Finkenwalde. Nu i-a explicat însă situaţia lui Elizabeth decât la începutul anului 1936, şi aşa capitolul relaţiei dintre cei doi s-a încheiat. I-a scris o scrisoare în care i-a mărturisit schimbarea prin care trecuse şi i-a explicat oarecum dramatic că Dumnezeu îl cheamă să se dedice total lucrării bisericii. „Chemarea aceasta îmi este cât se poate de clară. Ce va face Dumnezeu cu ea nu ştiu... Trebuie să urmez acest drum. Probabil că drumul nu va fi prea lung... Uneori ne dorim ca lucrurile să fie aşa (Filip. 1:23). Ar fi însă un lucru excelent să-mi pot duce la bun sfârşit chemarea... Cred că noblețea acestei chemări ni se va limpezi odată cu timpul şi în mijlocul evenimentelor care vor urma. Numai să rezist până atunci."

Este cu adevărat remarcabil faptul că, deja în 1936, el citează din Filipeni, unde Pavel îşi exprimă dorinţa „să se mute şi să fie împreună cu Cristos". Dacă Elizabeth Zinn s-a îndoit vreodată de sinceritatea lui, scrisoarea aceasta a lămurit lucrurile definitiv. Dar cu siguranţă că ea îl cunoştea mai bine decât aproape oricine. De aceea, este puţin probabil ca ea să-i fi pus la îndoială sinceritatea. În 1938, s-a căsătorit cu Günther Bornkamm, un specialist în teologia Noului Testament.

La sfârşitul anului 1927, Bonhoeffer şi-a trecut examenul de doctorat şi şi-a susţinut public dizertaţia împotriva a trei dintre colegii săi teologi, între care viitorul său cumnat, Walter Dress, şi prietenul său Helmut Rössler. Toate lucrurile s-au desfăşurat foarte bine şi dintre cei doisprezece doctori în teologie pe care i-a produs Universitatea din Berlin în anul acela, numai Bonhoeffer a primit distincţia *summa cum laude*. După obţinerea doctoratului, putea să

se instruiască pentru lucrarea bisericească în cadrul bisericii sale regionale, dar el încă nu ştia dacă va intra în lucrarea pastorală sau dacă va rămâne în lumea academică. Familia lui spera ca el să aleagă a doua cale, însă el înclina către cea dintâi. În luna noiembrie a acelui an i s-a oferit postul de vicar al unei congregații germane din Barcelona, Spania. Oferta era pentru un an, şi a decis să încerce.

„Oferta aceasta – a scris el mai târziu – a părut să aducă la îndeplinire o dorință a mea care devenise din ce în ce mai puternică în ultimii ani şi în ultimele luni, anume să stau pe propriile mele picioare, undeva în afara cercului meu de cunoştințe."

CAPITOLUL 5
BARCELONA

1928

Biserica este acolo unde oamenii se roagă, şi acolo unde este biserica nu există singurătate.

Îmi este mai uşor să-mi imaginez un ucigaş sau o prostituată care se roagă, decât un vanitos care se roagă. Nimic nu se împotriveşte mai mult rugăciunii decât vanitatea.

Religia lui Cristos nu este o prăjiturică pe care o luăm după ce am mâncat mai întâi pâinea; ea este sau pâinea, sau nimic. Oamenii ar trebui să înţeleagă şi să accepte cel puţin lucrul acesta, dacă au pretenţia să se numească creştini.

Creştinismul ascunde în sine un germene ostil bisericii.
—Dietrich Bonhoeffer

La începutul anului 1928, Bonhoeffer a menţionat în jurnalul lui decizia de a pleca la Barcelona. Acest fapt ne oferă posibilitatea să urmărim mecanismul său decizional şi să vedem conştiinţa de sine care a stat la baza acestui proces.

> Personal, cred că modul în care se produce o asemenea decizie este problematic. Totuşi un lucru îmi este clar, anume că omul are prea puţin control personal – sau conştient – asupra „da"-ului sau „nu"-ului său final. Mai degrabă timpul este cel care decide totul. Poate nu în cazul tuturor, însă aşa se întâmplă cu mine. Recent am realizat că nu toate deciziile pe care a trebuit să le iau au fost cu adevărat ale mele. Ori de câte ori a existat o dilemă, am lăsat lucrurile pur şi simplu în suspensie şi – fără să mă ocup de ele în mod conştient şi intens – le-am îngăduit să evolueze spre claritatea unei decizii. Această claritate însă nu este atât una intelectuală, cât mai degrabă una instinctivă. Astfel, decizia este luată, şi dacă cineva poate să o justifice într-un mod adecvat în retrospectivă, aceasta este cu totul altă chestiune. „Aşa" s-a întâmplat că m-am dus.

Bonhoeffer cugeta mereu la procesul gândirii. Voia să înțeleagă lucrurile până în miezul lor, să obțină toată claritatea posibilă. Influența tatălui său, om de știință, este aici indiscutabilă. Diferența dintre modul în care gândea la acea vreme şi modul în care avea să gândească în viitor consta în faptul că, la acea vreme, în ciuda faptului că era teolog şi pastor, nu menționa rolul lui Dumnezeu sau voia Lui în luarea deciziilor. Totuşi, ceea ce spune aici, în jurnalul său, prefigurează oarecum ciudat şi limpede faimoasa şi dificila decizie pe care o va lua în 1939, când a încercat să afle dacă ar trebui să rămână în siguranță în America sau să se întoarcă în *Terra Incognita*[1], care era atunci țara lui natală. A avut impresia că în ambele cazuri decizia era corectă, dar că decizia finală nu i-a aparținut. Mai târziu, va spune explicit că a fost „apucat" de Dumnezeu; că Dumnezeu îl călăuzea uneori acolo unde el nu voia să meargă.

Erau multe persoane de la care să-şi ia rămas bun înainte de a părăsi Berlinul. La 18 ianuarie s-a întâlnit cu Cercul său de Joia pentru

1 Pământ necunoscut – lat. – n. trad.

ultima dată. Cu acea ocazie, au discutat împreună o temă asupra căreia Bonhoeffer s-a oprit de multe ori: diferența dintre „religia" omenească şi ceea ce el numea „adevărata esență a creştinismului". Iar la 22 ianuarie a condus pentru ultima dată serviciul pentru copii în biserica din Grunewald.

> Am vorbit despre olog, dar mai ales despre afirmația „păcatele îți sunt iertate"; am încercat să le arăt copiilor încă o dată esența Evangheliei; au fost atenți şi probabil puțin mişcați, pentru că m-am exprimat, cred, cu puțină emoție. Apoi a urmat despărțirea... Rugăciunea bisericii îmi provoacă de multă vreme fiori de-a lungul spinării, însă starea aceasta s-a intensificat şi mai mult când grupul de copii, alături de care petrecusem doi ani, s-a rugat pentru mine. Biserica este acolo unde oamenii se roagă, şi acolo unde este biserica nu există singurătate.

Au existat şi alte întruniri de rămas-bun, iar la 4 februarie a fost sărbătorit cu ocazia împlinirii a douăzeci şi doi de ani. Plecarea era stabilită pe 8 februarie. Şi-a cumpărat bilet pentru trenul de noapte spre Paris, unde intenționa să se întâlnească cu Peter Olden, fost coleg de clasă de la Grunewald. Urmau să petreacă împreună o săptămână, după care el avea să-şi urmeze drumul spre Barcelona.

În seara plecării a avut loc o memorabilă cină, la care a participat întreaga familie. Toți au fost de față pentru a marca evenimentul: părinții, bunica, toate surorile şi, din întâmplare, unchiul Otto. Când cina familială s-a sfârşit, au fost chemate două taxiuri. Cu multă dificultate şi-a luat la revedere de la bunica lui, şi, la 10:00 p.m., toți ceilalți membri ai familiei s-au urcat în taxiuri şi au pornit spre gară. La ora unsprezece s-a auzit fluieratul impiegatului şi trenul s-a pus în mişcare. Pentru prima dată, Dietrich Bonhoeffer era singur. A trăit departe de familie pe tot parcursul anului următor şi, pentru prima dată de când îşi putea aduce aminte, nu mai era student. Dietrich a pornit în lumea largă.

Ca în cazul multor tineri, lumea largă a început cu Parisul şi, într-un anumit sens, cu prostituatele, deşi nu tocmai în modul

obişnuit. Trenul a întârziat o oră în Liege, Belgia. Ca unul care nu pierdea niciodată ocazia de a vedea ceva nou, Bonhoeffer a plătit un taxi şi a pornit cu el prin ploaie. Peter Olden îi închiriase o cameră la Hotelul Beauséjour, în apropiere de Grădinile Ranelagh, astfel că, odată ajuns în Paris, s-a dus imediat acolo. Cei doi prieteni au petrecut săptămâna care a urmat vizitând punctele turistice, de cele mai multe ori pe vreme rea. Au vizitat Luvrul de câteva ori şi au mers la operă de două ori, unde au văzut *Rigoletto* şi *Carmen*. Prostituatele le-a văzut Bonhoeffer la biserică, şi Dumnezeu s-a folosit de ele pentru a-i comunica o imagine a harului.

> Duminică după-masa am participat la o liturghie extrem de festivă la Sacré Coeur. Oamenii din biserică erau aproape în exclusivitate din Montmartre; prostituatele şi bărbaţii cu care erau acestea au participat şi ei la slujbă şi s-au supus tuturor ceremoniilor. A fost un tablou foarte impresionant; şi s-a văzut clar o dată în plus cât de aproape erau oamenii aceştia profund împovăraţi, prin soarta şi prin vina lor, de inima Evangheliei. De mult eram de părere că Tauentzienstrasse [districtul roşu al Berlinului] ar fi un câmp extrem de fertil pentru lucrarea bisericii. Îmi este mai uşor să-mi imaginez un ucigaş sau o prostituată care se roagă, decât un vanitos care se roagă. Nimic nu se împotriveşte mai mult rugăciunii decât vanitatea.

Marţi a zis Parisului *adieu* şi după-amiaza târziu a luat trenul spre Spania din gara Quai d'Orsay. În zorii zilei următoare s-a trezit din somn în apropierea coastei. Era aproape de Narbonne, la o oră distanţă de graniţa spaniolă. „Soarele – a scris el ulterior – pe care nu-l mai văzusem de paisprezece zile, tocmai răsărea şi lumina un peisaj de sfârşit de iarnă ce părea desprins dintr-un basm." În timpul nopţii, în timp ce dormea, fusese transportat dintr-o lume într-alta: frigul cenuşiu şi ploaia din Paris făcuseră loc unei lumi viu colorate. „Luncile erau vezi, mimozele şi migdalii erau în floare... Curând s-au ivit piscurile înzăpezite ale Pirineilor, strălucind în soare, iar în stânga se întindea marea albastră." La frontieră, la Port Bou, a fost mutat

într-un vagon de lux pentru tot restul călătoriei spre sud-vest şi la ora 12:55 a ajuns în Barcelona.

La gară, a fost întâmpinat de pastorul Friedrich Olbricht, „un bărbat corpolent, cu părul negru şi foarte cordial, care vorbeşte repede şi neclar“ şi care „nu arată deloc a pastor, deşi nu este elegant“. Olbricht l-a condus pe noul său asistent la pensiunea ponosită care urma să-i slujească de locuinţă. Aceasta se găsea în apropierea casei parohiale, însă era cam primitivă după standardele exigente ale lui Bonhoeffer. Singurul loc în care putea să se spele era toaleta, pe care fratele lui Karl-Friedrich, care l-a vizitat mai târziu, a descris-o ca „semănând foarte mult cu baia unui vagon de clasa a treia, atâta doar că nu se clătina“. Cele trei femei care îngrijeau pensiunea nu vorbeau decât spaniolă, dar în ziua respectivă au depus eforturi impresionante ca să pronunţe „Dietrich“, fără să reuşească însă. La pensiune mai locuiau doi germani: Herr Haack, un om de afaceri, şi Herr Thumm, un învăţător de şcoală elementară. Amândoi erau acolo de ceva vreme; l-au plăcut pe Bonhoeffer imediat şi l-au invitat să ia prânzul împreună cu ei.

După ce a luat masa, Bonhoeffer s-a întâlnit iarăşi cu pastorul Olbricht pentru a discuta despre responsabilităţile lui, între care se număra conducerea serviciului pentru copii şi ajutorul acordat lui Olbricht pentru îndeplinirea îndatoririlor pastorale. De asemenea, urma să predice ori de câte ori Olbricht avea să fie plecat, ceea ce avea să se întâmple destul de des. Olbricht spera să-şi poată lăsa congregaţia pe mâinile unui om capabil, cât timp va fi în vacanţa de care avea de atâta vreme nevoie. Voia să-şi viziteze părinţii în Germania, unde intenţiona să rămână vreo trei luni.

La Barcelona, Bonhoeffer a descoperit o lume cu totul diferită de cea din Berlin. Comunitatea de germani expatriaţi era anchilozată şi conservatoare. Nu părea atinsă de evenimentele dramatice care avuseseră loc în ultimul deceniu în Germania şi nu semăna deloc cu lumea intelectuală sofisticată şi cu înclinaţii liberale din Berlin. Trecerea aceasta trebuie să i se fi părut ca o trecere de la efervescenţa intelectuală şi socială din Greenwich Village la o comunitate de oameni

prosperi, mulțumiți de ei înșişi şi lipsiți de înclinații intelectuale din Connecticut. Tranziția nu a fost uşoară. Astfel că la sfârşitul lunii a scris: „Am avut o singură conversație gen Berlin-Grunewalde." Câteva săptămâni mai târziu, i-a scris Sabinei: „Îmi dau seama din ce în ce mai mult că emigranții, aventurierii şi antreprenorii care părăsesc Germania sunt teribil de materialişti şi că nu s-au ales cu nici un fel de elevație intelectuală în urma şederii lor în străinătate; acelaşi lucru este valabil şi pentru învățători."

Materialismul era vizibil şi la tânăra generație, care nu trecuse prin război şi prin privațiunile sale. Influenta *Mişcare a Tinerilor din Germania* din deceniile anterioare nu era cunoscută la Barcelona; ideile ei romantice nu au ajuns niciodată atât de departe în Sud. Mulți tineri nu acordau aproape deloc atenție posibilităților care se deschideau înaintea lor; nu aveau niciun alt orizont decât acela de a prelua afacerea de familie de la părinții lor.

Îndobitocirea intelectuală şi atmosfera copleşitor de languroasă din Barcelona a fost deosebit pe împovărătoare pentru mintea şi personalitatea a lui Bonhoeffer. A fost uimit de felul în care oameni de toate vârstele pierdeau ore întregi în miez de zi prin cafenele, trăncănind despre lucruri fără însemnătate. A observat că, pe lângă cafea, vermutul cu sifon se bucura de o mare popularitate, mai ales atunci când era servit cu o jumătate de duzină de scoici. Deşi Bonhoeffer a fost surprins de noua lui experiență, şi-a ținut gura şi a făcut eforturi să se adapteze la stilul de viață local. Probabil că s-a plâns apropiaților, dar nu şi-a pierdut voioşia sau entuziasmul din cauza aceasta. Voia să fie eficient în rolul său de pastor şi ştia că pentru aceasta trebuie să pătrundă în viețile şi, într-o anumită măsură, în stilul de viață al oamenilor pe care era însărcinat să-i slujească.

La fel ca la Roma, s-a interesat de modul în care credința catolică era exprimată aici. Într-o scrisoare către bunica sa, a descris o scenă surprinzătoare:

> De curând, am văzut ceva splendid. Un şir lung de maşini aliniate una după alta pe strada principală treceau prin două porți înguste, special construite, sub care stăteau mai mulți preoți şi stropeau maşinile cu apă sfințită în timp ce acestea

> treceau. Era şi o fanfară ce cânta marşuri şi dansuri, iar oamenii din jur se maimuțăreau şi strigau. Ce se întâmpla? Era ziua sfântului patron al maşinilor şi cauciucurilor!

Bonhoeffer a încercat să experimenteze şi să înțeleagă cât mai mult din ceea ce îl înconjura. S-a alăturat Clubului German din Barcelona, care organiza dansuri şi alte evenimente de gală – curând urma să aibă loc un bal mascat – şi unde toată lumea juca *Skat*.[1] De asemenea, s-a alăturat Clubului de Tenis German şi Societății Corale Germane, unde a devenit imediat pianist de acompaniament. În toate aceste locuri şi-a făcut contacte sociale care i-au deschis uşi pentru lucrarea pastorală şi a intrat de îndată pe ele ori de câte ori i s-a ivit posibilitatea.

Probabil că cel mai dificil lucru pentru el, dar care era foarte important pentru noua sa colectivitate, a fost relaxarea. Însă a făcut şi în acest domeniu tot ceea ce i-a stat în putință. La douăsprezece zile după sosirea lui, a petrecut o întreagă după-amiază de marți la cinematograf. În 28 februarie, împreună cu noul său prieten, învățătorul Hermann Thumm, a vizionat versiunea mută a filmului *Don Quijote*, din 1926, în care jucau celebrii comici ai vremii, Pat şi Patachon. Aceştia formau perechea comică a grasului şi slabului *înaintea* lui Stan şi Bran. Filmul a durat trei ore şi nouăsprezece minute, însă nu l-a impresionat pe Bonhoeffer. El a pus lucrul acesta pe seama faptului că nu cunoştea textul lui Cervantes, de aceea a decis să citească *Don Quijote* în original. Era un prilej ca să-şi îmbunătățească spaniola, pe care o vorbea deja destul de bine.

În general, lui Bonhoeffer i-a plăcut Barcelona. Într-o scrisoare adresată superintendentului său, Max Diestel, a descris-o ca pe „o metropolă neobişnuit de vie, prinsă într-un fel de *boom* economic în stil mare, în care se poate trăi chiar bine, sub toate aspectele." A găsit peisajul înconjurător, dar şi oraşul însuşi, „neobişnuit de fermecător". Portul – care se numea Mole – era minunat; existau de asemenea „concerte bune" şi „un teatru bunicel – deşi de modă veche". Lipsea

1 Joc de cărți popular în Germania, care a apărut în prima parte a secolului nouăsprezece, în oraşul Altenburg.

totuşi ceva: „discuţia intelectuală, care nu se găseşte nicăieri când o cauţi, nici chiar în cercurile academice spaniole". Când, în sfârşit, a găsit un profesor spaniol cu care ar fi putut întreţine o conversaţie mai elevată, omul s-a dovedit a fi extrem de „pornit împotriva clerului". Bonhoeffer i-a citit pe scriitorii spanioli contemporani, însă i-a găsit orientaţi în aceeaşi direcţie.

Exista la Barcelona şi o activitate ce i-a plăcut lui Bonhoeffer şi de care nu s-ar fi putut bucura niciodată la Berlin. Aceasta era *arte taurina* (lupta cu tauri). Deşi era un estet şi un intelectual, Bonhoeffer nu era nici efeminat şi nici molatic. Fratele său Klaus a venit la el în sâmbăta Paştelui şi în după-amiaza zilei de Paşte – predica fusese rostită de Bonhoeffer în dimineaţa aceea – au fost „târâţi" de un învăţător german, probabil Thumm, la „marea coridă de Paşti". Iată ce le-a scris părinţilor despre ea:

> Văzusem deja un astfel de spectacol şi n-aş putea spune că m-a şocat cu adevărat, în felul în care mulţi consideră că civilizaţia central-europeană le cere să fie şocaţi. La urma urmei, este un spectacol grozav să vezi cum puterea sălbatică, necontrolată, şi mânia oarbă luptă împotriva curajului disciplinat, a prezenţei de spirit şi a îndemânării, şi sucombă în cele din urmă înaintea lor. Elementul macabru nu joacă decât un rol secundar, mai ales pentru că la această ultimă luptă caii au fost, pentru prima dată, dotaţi cu apărători abdominale, aşa că lucrurile oribile pe care le-am văzut la prima coridă au lipsit. Interesant este că a fost nevoie de multă insistenţă pentru folosirea apărătorilor abdominale la cai. Probabil că majoritatea spectatorilor vor într-adevăr să vadă sânge şi cruzime. În general, oamenii dau frâu liber unor emoţii puternice, şi lucrul acesta te acaparează şi pe tine.

Într-o scrisoare adresată Sabinei, care pălea la gândul unor asemenea spectacole, s-a declarat surprins „cu cât sânge rece am privit întreaga afacere a doua oară în comparaţie cu prima, şi trebuie să mărturisesc că se simte de la distanţă o alură ce face ca spectacolul să devină o pasiune pentru unii".

Teolog ca întotdeauna, i-a mai dezvăluit un gând al său:

> N-am văzut niciodată trecerea de la „Osana“ la „Răstigneşte-l“ evocată mai pregnant ca în felul cum mulțimea îşi iese din minți atunci când toreadorul face o mişcare dibace, după care trece imediat la huiduieli şi la fluierături nebuneşti dacă acesta dă greş. Nestatornicia mulțimii merge până acolo încât aplaudă taurul când toreadorul se dovedeşte laş şi – lucru uşor de înțeles – curajul îl părăseşte pe moment.

Dar nu a fost întotdeauna aşa de profund. În octombrie i-a trimis o ilustrată lui Rüdiger Schleicher, reprezentând un matador de carton în mărime naturală alături de un taur; prin deschizătura de la capul matadorului se ițea chipul lui Bonhoeffer, şi mesajul cu care şi-a însoțit ilustrata a fost: „Orele de relaxare în care am cultivat *Arte taurina* au condus, după cum vezi, la un succes extraordinar în arenă... Salutări din partea matadorului Dietrich.“

Lui Bonhoeffer îi plăcea, de asemenea, să scotocească prin magazinele de antichități sau de mâna a doua, şi într-o zi a cumpărat un cenuşar uriaş din secolul optsprezece, confecționat din lemn de castan sculptat şi dotat cu un lighean de bronz enorm. Obiectul a devenit mai târziu piesă de mobilier la Finkenwalde. Când Klaus a venit în vizită, au călătorit împreună la Madrid, unde Klaus a cumpărat o pictură în ulei ce părea să fie un Picasso. Într-o scrisoare către părinții lui, Klaus a descris-o ca reprezentând „o femeie decăzută sorbind un aperitiv (absint?)“. După ce-a adus pictura la Berlin, un cumpărător american i-a oferit pe ea douăzeci de mii de mărci, alte persoane exprimându-şi de asemenea interesul față de ea. Una dintre aceste persoane a luat legătura cu Herr Picasso, care a spus că lucrările lui erau contrafăcute adesea de un prieten al său din Madrid. Drept urmare, nimeni n-a vrut să decidă cu fermitate într-un fel sau altul, iar Klaus a păstrat pictura. Tabloul, împreună cu cenuşarul, au fost distruse de bombardamentele aliaților în 1945.

În Madrid, Bonhoeffer a devenit un admirator al lui El Greco.

Împreună cu Karl au vizitat Toledo, Cordoba şi Granada, şi apoi s-au îndreptat spre sud până la Algeciras, lângă Gibraltar. Orice loc pe care-l vizita devenea punct de pornire pentru noi călătorii. Bunica lui i-a trimis bani pentru a merge în insulele Canare, însă a trebuit să se întoarcă la Berlin înainte ca proiectul acesta să se fi pus în aplicare. Atunci i-a spus bunicii că va folosi banii pentru a se duce în India ca să-l viziteze pe Gandhi, călătorie pe care încă mai intenționa s-o facă.

Pastor asistent

Bonhoeffer s-a dus la Barcelona în principal ca să slujească în biserică. Cât timp s-a aflat acolo, a ținut nouăsprezece predici şi a condus serviciul pentru copii, deşi misiunea lui nu a început atât de bine pe cât şi-ar fi dorit el.

Înaintea sosirii lui Bonhoeffer, Olbricht trimisese invitații pentru noul serviciu al copiilor care urma să fie condus de tânărul pastor sosit de la Berlin. Dar în prima duminică a venit o singură fetiță. Bonhoeffer a scris în jurnalul său: „Situația aceasta trebuie să se îmbunătățească." Şi s-a îmbunătățit. Personalitatea lui atrăgătoare a făcut o impresie bună, şi în săptămâna următoare au venit cincisprezece cursanți. În săptămâna care a urmat i-a vizitat acasă pe toți cei cincisprezece, iar în duminica următoare au venit treizeci de copii. Începând din ziua aceea, la fiecare serviciu aveau să participe cel puțin treizeci de copii. Bonhoeffer a fost şocat de ignoranța lor teologică, dar a privit partea pozitivă a lucrurilor: „Încă n-au fost contaminați în nicio privință de către biserică."

La vremea respectivă, se aflau la Barcelona cam şase mii de germani, însă numai o mică parte dintre ei făceau parte din biserică, iar dintre aceştia, cam patruzeci participau la serviciile religioase în fiecare duminică. În timpul verii numărul lor scădea şi mai mult. În vara acelui an Bonhoeffer urma să rămână singur, întrucât Olbricht intenționa să plece în Germania.

Predicile lui Bonhoeffer au stimulat biserica atât spiritual, cât şi intelectual. În prima sa predică a abordat subiectul său favorit,

diferența dintre credința bazată pe eforturile noastre morale şi credința întemeiată pe harul lui Dumnezeu. În timpul predicii i-a menționat pe Platon, Hegel şi Kant, şi l-a citat pe Augustin. Putem să ne imaginăm mirarea oamenilor de afaceri din Barcelona față de tânărul acesta sârguincios de douăzeci de ani, proaspăt coborât din turnul lui de fildeş. Cu toate acestea, în cuvintele pe care le spunea exista o vitalitate de netăgăduit; rareori se întâmpla să nu reuşească să le capteze atenția.

De Paște, cum Olbricht era încă plecat, Bonhoeffer a predicat din nou, și a predicat şi în săptămâna care a urmat. De fiecare dată îşi stimula ascultătorii şi reuşea să-i câştige. Nu peste mult, în zilele în care Bonhoeffer era programat să vorbească, numărul enoriaşilor sporea considerabil. Olbricht a remarcat lucrul acesta şi a încetat să mai facă publică programarea predicilor.

Deşi Olbricht era în general mulțumit de Bonhoeffer, au existat şi tensiuni între ei. În scrisorile pe care le trimitea acasă, Bonhoeffer menționa faptul că Olbricht „nu era la amvon o prezență foarte dinamică", specificând de asemenea şi alte neajunsuri ale lui. Într-una dintre scrisori a precizat că Olbricht „pare să nu fi făcut nimic pentru a se adresa tinerei generații din parohia lui". De exemplu, a constatat că învățătura religioasă la şcoala unde preda Thumm mergea numai până la clasa a patra. De aceea, a propus cu multă îndrăzneală începerea unor cursuri de religie şi pentru copiii mai mari. Bonhoeffer inițiia mereu câte ceva care avea să-i dea mai mult de lucru lui Olbricht, după ce Bonhoeffer va fi plecat. De aceea, Olbricht înăbuşea imediat orice idee nouă.

Bonhoeffer a sesizat situația şi din respectul pe care i-l datora lui Olbricht, nu a făcut nimic care să exacerbeze tensiunea. Ca atare, Olbricht l-a apreciat, în general, pe Bonhoeffer şi eforturile lui. Abilitatea lui Bonhoeffer de a ține sub observație şi sub control mândria care-l ispitea este o dovadă a educației pe care a primit-o, educație ce nu tolera egoismul şi îngâmfarea. Era însă conştient de mândria lui şi dintr-o perspectivă creştină. Într-o scrisoare adresată prietenului său Helmut Rössler, care era şi el pastor, Bonhoeffer descrie satisfacția pe care i-o procură munca, dar şi dubla natură a acestei satisfacții:

> Vara aceasta, când voi fi pe cont propriu timp de trei luni, trebuie să predic tot la două săptămâni… şi mă bucur că am succes în această privinţă. Este un amestec de plăcere subiectivă, hai să o numim mulţumire de sine, şi de gratitudine obiectivă – însă aceasta este judecata împotriva oricărei religii, acest amestec de subiectivitate şi obiectivitate, pe care omul îl poate înnobila, însă nimeni nu-l poate smulge din rădăcini, iar teologul suferă de două ori din această cauză; totuşi, nu ar trebui să ne bucurăm de biserica plină sau de faptul că oameni care n-au venit de ani de zile la biserică acuma vin; pe de altă parte, cine are curajul să analizeze această plăcere şi să ajungă la concluzia că este total eliberată de semințele întunericului?

Cea mai dramatică îndepărtare de ceea ce făcuse până atunci a fost, pentru Bonhoeffer, colaborarea cu Deutsche Hilfsverein, o organizaţie caritabilă germană care-şi avea birourile chiar în casa parohială. Bonhoeffer s-a ocupat de această lucrare dimineaţa şi, prin ea, a ajuns departe de lumea privilegiată din Grunewaldul tinereţii sale. Acum avea să vadă cum trăia aşa-numita „cealaltă jumătate"; s-a întâlnit şi a petrecut timp cu oameni ale căror afaceri falimentaseră, cu victime ale sărăciei şi ale crimei, cu indivizi realmente disperaţi, dar şi cu criminali notorii. Într-o scrisoare către Karl-Friedrich, a zugrăvit un tablou plin de viaţă:

> Eşti pus în situaţia să ai de-a face cu cei mai ciudaţi oameni, cu care în alte condiţii cu greu ai schimba un cuvânt: oameni fără căpătâi, vagabonzi, criminali fugari, membri ai Legiunii Străine, îmblânzitori de lei şi de alte animale fugiţi de la Circus Krone în timpul turului său în Spania, dansatoare germane din music-hall-uri, ucigaşi germani căutaţi de poliţie – şi toţi îţi povestesc în detaliu viaţa lor… Ieri a venit aici, pentru prima dată, un om care s-a purtat atât de josnic – a pretins că pastorul i-a falsificat semnătura – încât, practic, am strigat la el şi l-am azvârlit afară… În timp ce pleca în grabă, a înjurat şi a blestemat, zicând ceva ce aud tot mai des: „Ne mai vedem noi; îndrăzneşte numai să vii în port!"… Ulterior, am

aflat de la consulat ca omul acesta era un pungaş notoriu, care se învârte pe aici de multă vreme.

Prin aceste experienţe, inima lui Bonhoeffer a luat pentru prima dată cunoştinţă de suferinţele săracilor şi proscrişilor, care aveau să devină curând o temă importantă a vieţii şi teologiei sale. În scrisoarea adresată lui Rössler a atins şi următoarea problemă:

> În fiecare zi ajung să cunosc oameni noi sau, cel puţin, situaţii noi, şi uneori reuşesc să văd prin ceea ce-mi povestesc în lăuntrul sufletului lor. În acelaşi timp, un lucru continuă să mă impresioneze, anume faptul că aici îi văd pe oameni aşa cum sunt ei, departe de mascarada „lumii creştine", persoane înrobite de pasiuni, criminali, oameni mărunţi cu idealuri mărunte, cu venituri mărunte şi cu păcate mărunte. Pe scurt, sunt oameni care se simt fără adăpost în ambele sensuri şi care încep să se înmoaie atunci când cineva le vorbeşte cu blândeţe; sunt oameni reali. Nu pot să spun decât că am ajuns să cred că oamenii aceştia se află mai mult sub harul decât sub mânia lui Dumnezeu şi că lumea creştină se află mai mult sub mânia Lui decât sub har.

La sfârşitul lunii iunie, populaţia germană din Barcelona a scăzut simţitor. Mulţi dintre ei au plecat pe trei luni, urmând să se întoarcă abia în octombrie. Pastorul Olbricht a fost unul dintre aceştia. Majoritatea învăţătorilor pe care-i cunoscuse Bonhoeffer urmau să plece şi ei. El însă părea să se bucure de situaţia lui şi continua să fie productiv, aşa cum îi era obiceiul. În fiecare dimineaţă, până la zece, se ocupa de biroul societăţii Hilfsverein, după care lucra la predicile sau la disertaţia lui, *Sanctorum Communio*, pe care o pregătea în vederea publicării. În acelaşi timp, citea şi cugeta la tema disertaţiei sale post-doctorale, *Act şi fiinţă*. La ora unu, se întorcea la pensiune ca să ia masa de prânz, după care scria scrisori, cânta la pian, făcea vizite enoriaşilor la spital sau acasă, lucra la diversele sale scrieri sau pleca în

oraş la o cafea sau ca să se întâlnească cu prietenii. Uneori, mult mai des decât şi-ar fi dorit, sucomba căldurii copleşitoare şi îşi petrecea după-amiaza la fel ca mulţi alţi locuitori ai Barcelonei, dormind. În vara aceea a condus în fiecare duminică serviciul copiilor, dar a predicat o dată la două săptămâni. „Îmi este îndeajuns – i-a scris el lui Karl-Friedrich – căci ţinerea unei predici pe căldura asta nu este tocmai un lucru plăcut, mai ales că soarele bate exact pe amvon în această perioadă a anului."

Bonhoeffer dispunea de capacitatea, indiscutabil rară, de a comunica idei teologice dificile oamenilor obişnuiţi care veneau la biserică, însă unele pasaje din predicile lui de la Barcelona par să fi fost puţin cam prea mult, dată fiind căldura copleşitoare. Se avânta uneori mult peste capetele ascultătorilor săi, atingând înălţimi teologice atât de mari încât aceştia trebuiau să-şi ducă, frustraţi, mâna streaşină la ochi ca să-l urmărească, un punct minuscul care se pierdea în înălţimile albastre. *Unde este corbul acela bătrân şi paşnic care ne-a predicat până acum şi pe care noi şi copiii noştri îl puteam mângâia şi hrăni cu bucăţele de măr şi biscuiţi? Oare nu se mai întoarce odată bunul nostru domn Olbricht?*

Totuşi, zborul singuratic al lui Bonhoeffer ca pastor a fost un succes. În fiecare vară, numărul celor ce veneau la biserică scădea semnificativ. În vara aceasta însă, numărul lor a crescut. În august, Bonhoeffer i-a spus unui prieten: „Este o experienţă remarcabilă să poţi vedea munca şi viaţa mergând împreună – o sinteză către care am privit cu toţii în anii studenţiei, dar pe care cu greu am reuşit să o găsim... Faptul acesta dă lucrării valoare şi lucrătorului un fel de obiectivitate, de recunoaştere a propriilor sale limite, care nu poate fi obţinută decât în viaţa reală."

Părinţii lui Bonhoeffer l-au vizitat în septembrie. Toţi trei au folosit ocazia aceasta pentru a călători spre nord de-a lungul coastei până în Franţa, unde au vizitat Arles, Avignon şi Nîmes, şi spre sud până la Montserrat. La 23 septembrie, părinţii l-au auzit predicând pe o temă care i-a fost dragă toată viaţa: apărarea aspectului incarnaţional, pământesc, al credinţei creştine, împotriva ideii gnostice sau dualiste conform căreia trupul este inferior sufletului sau spiritului.

„Dumnezeu vrea să vadă ființe umane – obișnuia el să spună – nu stafii care se feresc de lume." De asemenea, a afirmat că în „întreaga istorie a umanității, există întotdeauna o singură oră cu adevărat semnificativă – prezentul... [D]acă vrei să găsești eternitatea, trebuie să slujești în vremelnicie." Aceste cuvinte ale sale prefigurau ceea ce avea să-i scrie logodnicei sale mai târziu din închisoare. „Căsătoria noastră trebuie să fie un «da» spus pământului lui Dumnezeu. Trebuie să ne întărească hotărârea de a realiza ceva pe pământ. Mă tem că acei creștini care încearcă să stea numai cu un picior pe pământ vor sta și în cer tot numai cu un picior." Într-o altă scrisoare pe care i-a adresat-o, a scris că „oamenii au fost luați din pământ și nu sunt alcătuiți doar din aer rarefiat și gânduri".

O altă temă care și-a făcut loc în multe dintre predicile sale, atunci și mai târziu, a fost idea barthiană a lui Dumnezeu ca inițiator, ca unul care trebuie să ni Se descopere, căci noi nu putem face nimic pentru a ajunge la El. De câteva ori a folosit și imaginea barthiană a Turnului Babel ca imagine a „religiei", a omului care încearcă să ajungă la cer prin propriile lui străduințe ce-și greșesc întotdeauna ținta. Într-o scrisoare către Rössler, Bonhoeffer a dus această idee ceva mai departe:

> Multă vreme am crezut că predicile au un centru care, dacă-l apuci, va mișca pe oricine sau va pune pe oricine în fața unei decizii. Dar acum nu mai cred lucrul acesta. Înainte de orice, o predică nu poate niciodată să apuce centrul, ci poate doar să fie *apucată* ea însăși de centru, prin Cristos. Și atunci Cristos devine carne, la fel ca în cuvintele pietiștilor, ale clericilor sau ale socialiștilor religioși, dar aceste conexiuni empirice pun de fapt piedici în calea predicării, piedici absolute, nu doar relative.

Cuvintele acestea sunt radicale și dramatice, dar ele reprezintă concluzia perfect logică a ideii că fără harul lui Dumnezeu nimeni nu poate face nimic merituos. Orice lucru bun trebuie să vină de la Dumnezeu. Deci Dumnezeu Se poate manifesta și poate „apuca" adunarea chiar printr-o predică prost scrisă și prost rostită. Pe de

altă parte, Dumnezeu poate refuza să Se arate printr-o predică scrisă minunat şi prezentată la fel de minunat. „Succesul" predicii depinde numai de Dumnezeu, care Se manifestă prin ea şi ne „apucă", altfel nu vom putea fi „apucați" deloc.

Avem aici o prefigurare a faimoasei lui predici întitulate „Ieremia", de câțiva ani mai târziu, şi a atitudinii față de soarta sa sub regimul nazist. Ce înseamnă să fii „apucat" de Dumnezeu? Şi de ce a început Bonhoeffer să simtă profund că Dumnezeu l-a „apucat", l-a ales pentru un scop?

Trei prelegeri timpurii

În toamna anului 1928, Bonhoeffer a decis ca, pe lângă celelalte îndatoriri ale sale, să țină trei conferințe, fiecare dintre ele într-o marți seara: una în noiembrie, alta în decembrie şi alta în februarie, chiar înaintea plecării sale. Nimeni nu i-a cerut să facă acest lucru şi ne putem întreba ce a crezut Olbricht despre noua lui inițiativă. Prelegerile erau extraordinar de ambițioase prin anvergura lor. Bonhoeffer a fost motivat să le țină de grija lui față de tinerii din clasa a şasea de la şcoala germană, care aveau aproximativ vârsta celor care participaseră la Cercul lui de Joia. Biserica nu ajungea până la ei, dar el a vrut să facă tot ce-i stătea în putință pentru a-i atrage.

Cele trei prelegeri sunt impresionante, mai ales pentru cineva care a depăşit nu cu mult timp în urmă vârsta liceului, şi abordează majoritatea temelor care aveau să-l facă faimos în anii următori. Prima prelegere s-a intitulat „Tragedia profeției şi sensul ei peren"; a doua: „Isus Cristos şi esența creştinismului"; iar a treia: „Întrebările de bază ale eticii creştine".

A doua prelegere, ținută la data de 11 decembrie, este probabil cea mai bună. Ca în majoritatea predicilor sale, Bonhoeffer a început într-un mod provocator, avansând ideea că Cristos a fost exilat din viața celor mai mulți creştini. „Desigur – a spus el – Îi construim un templu, dar noi continuăm să locuim în casele noastre." Religia a fost exilată pentru duminica dimineața, într-un loc „unde ne refugiem cu plăcere pentru vreo două ore, însă numai ca să ne întoarcem imediat

după aceea acolo unde muncim." El a avertizat că nu-I putem da lui Cristos doar „un mic compartiment din viața noastră spirituală", ci trebuie să-I dăm totul ori să nu-I dăm nimic. „Religia lui Cristos – a spus el – nu este o prăjiturică pe care o luăm după ce am mâncat mai întâi pâinea; ea este sau pâinea, sau nimic. Oamenii ar trebui să înțeleagă şi să accepte cel puțin lucrul acesta, dacă au pretenția să se numească creştini."

Într-un pasaj foarte bine construit, ce aminteşte de *Esența creştinismului* a lui C. S. Lewis, Bonhoeffer vorbeşte despre unicitatea lui Cristos:

> Oamenii Îl admiră pe Cristos, potrivit categoriilor estetice, ca pe un geniu estetic şi Îl numesc cel mai mare învățător moral; ei admiră faptul că S-a dus la moarte ca un erou care Se sacrifică pentru ideile Lui. Dar există un lucru pe care nimeni nu-l face; nimeni nu-L ia în serios. Adică nimeni nu-şi centrează viața în cuvintele lui Cristos că El Îl arată pe Dumnezeu şi este revelația Lui. Oamenii păstrează distanța între ei şi cuvântul lui Cristos, şi nu permit să se producă o întâlnire adevărată cu El. Cu siguranță că pot să trăiesc cu sau fără Isus ca geniu religios, ca învățător moral sau ca gentleman – tot aşa cum pot, la urma urmei, să trăiesc şi fără Platon sau Kant... Dar dacă se găseşte ceva în Cristos care să-mi revendice viața în întregime, cu deplina gravitate a faptului că Dumnezeu Însuşi vorbeşte aici, şi dacă cuvântul lui Dumnezeu a devenit prezent odată numai în Cristos, atunci Cristos nu are pentru mine doar o semnificație relativă, ci una absolută şi urgentă... A-L înțelege pe Cristos înseamnă a-L lua în serios. A înțelege acest lucru înseamnă a lua în serios cerința Lui absolută de a ne dedica Lui. Şi este de mare importanță pentru noi acum să clarificăm seriozitatea acestei probleme şi să-L extragem pe Cristos din procesul de secularizare în care a fost inclus încă din perioada Iluminismului.

Este uşor de presupus că Olbricht n-a vorbit prea des congregației sale despre Iluminism. Dar în această prelegere a lui, Bonhoeffer a

dărâmat un mit după altul. După ce a respins ideea că Cristos ar fi fost un simplu învățător moral, a început să explice în ce constă asemănarea dintre religia creştină şi celelalte religii. Apoi, a ajuns la punctul său principal: esența creştinismului nu are nimic de-a face cu religia, ci cu persoana lui Cristos. După aceea a dezvoltat o temă pe care a preluat-o de la Karl Barth şi care avea să-i preocupe gândurile şi scrierile în anii următori: religia este ceva mort, făcut de mâna omului, în timp ce creştinismul este în esența lui cu totul altceva – este Însuşi Dumnezeul viu. „Practic – a zis el – Cristos nu a dat prea multe îndemnuri etice care să nu fi existat deja la rabinii evrei contemporani cu El sau în literatura păgână." Creştinismul nu este un set nou, mai bun, de reguli comportamentale şi nu urmăreşte performanțe morale. Probabil că această idee i-a şocat pe unii dintre ascultătorii săi, însă logica lui era, fără îndoială, convingătoare. Imediat după aceea, a atacat foarte dur ideea de „religie" şi de performanță morală, calificându-le drept vrăjmaşe ale creştinismului şi ale lui Cristos, deoarece avansau convingerea falsă că putem să ajungem la Dumnezeu prin propriile noastre străduințe morale. Dar aceasta duce la *hybris* şi la mândrie spirituală, duşmani declarați ai creştinismului. „Astfel – a concluzionat el – mesajul creştin este în realitate amoral şi ireligios, oricât de paradoxal ar suna asta."

Este uimitor că Bonhoeffer a spus aceste lucruri deja în 1928, cu şaisprezece ani înainte să-i fi adresat celebrele scrisori lui Eberhard Bethge pe tema „creştinismului nereligios", scrisori pe care Bethge le-a îngropat în curtea familiei Schleicher, în canistra unei măşti de gaze. Şi mai uimitor însă este faptul că aceste meditații dezgropate mai târziu au fost descrise uneori ca reprezentând o cotitură profundă şi inedită în teologia sa. Dar aproape tot ce avea să spună sau să scrie Bonhoeffer mai târziu era numai o aprofundare şi o dezvoltare a ceea ce a spus şi a scris într-o perioadă mai timpurie din viața lui; n-a existat niciodată o schimbare teologică semnificativă la el. Bonhoeffer a construit doar pe temelii puse deja, asemenea unui om de ştiință sau a unui matematician. Oricât s-ar înălța cineva de sus pe o temelie existentă, el nu se poate desprinde niciodată de acea temelie şi nu poate zbura liber. De fapt, cu cât se înalță mai sus, cu atât confirmă mai mult soliditatea şi integritatea temeliei şi a etajelor intermediare.

Bonhoeffer s-a înălțat sus de tot, astfel că dacă cineva se concentrează prea mult asupra înălțimilor nu este de mirare că nu știe că undeva, sub nori, există o bază teologică autentică de care etajele superioare sunt legate.

În aceeași prelegere, Bonhoeffer a mai făcut o afirmație curajoasă și provocatoare:

> Cu aceasta am articulat o critică elementară a celei mai grandioase încercări omenești de a atinge divinul, încercarea de a-l atinge prin intermediul bisericii. Creștinismul ascunde în sine un germene ostil bisericii. Ne este mult mai ușor să ne întemeiem afirmațiile despre Dumnezeu pe religiozitatea noastră creștină și pe dedicarea noastră față de biserică, și în felul acesta înțelegem greșit sau denaturăm complet ideea creștină.

În prelegerea aceasta de tinerețe adresată câtorva elevi de liceu se poate vedea ceva ce se apropie de gândirea lui matură de mai târziu. Aici face distincția între creștinism, ca religie asemănătoare altor religii – încercând, fără să reușească, să construiască o cale etică pe care omul să poată ajunge la cer prin propriile-i puteri –, și ucenicia lui Cristos, care ne cere totul, inclusiv viața.

În prelegerile sale a folosit uneori un limbaj care trebuie să fi fost dificil de înțeles pentru cei prezenți, ca de exemplu atunci când a spus că esența creștinismului „este mesajul Celui ce este etern Altul, al Celui ce stă mult deasupra lumii, dar care din adâncul ființei Lui Se îndură de omul care-L slăvește numai pe El". Este puțin probabil ca vreunul dintre ascultătorii lui să fi auzit despre Karl Barth sau expresia *cu totul Altul*, folosită în sens filosofic, abstract.

Unele propoziții ale lui Bonhoeffer sunt impresionante. „Mesajul harului – a zis el – ... spune în eternitate oamenilor și popoarelor care trăiesc în umbra morții: «V-am iubit din veșnicie; rămâneți cu Mine și veți trăi.»" Există și aforisme chestertoniene: „Creștinismul predică valoarea infinită a ceea ce pare lipsit de valoare și lipsa infinită de valoare a ceea ce pare foarte valoros."

Înainte să încheie, a făcut o altă afirmație provocatoare. A spus

că „spiritul grecesc“ sau „umanismul“ este „cel mai sever dușman“ pe care creștinismul l-a avut vreodată. Apoi a legat cu abilitate ideea de „religie“ și de performanța morală, ca mijloace false de a ajunge la Dumnezeu, cu dualismul, sau ideea că trupul se războiește cu sufletul. Dualismul este o idee greacă, nu ebraică sau biblică. Descrierea biblică a trupului și a lumii materiale a fost o altă temă la care s-a întors în repetate rânduri pe parcursul vieții sale:

> Umanismul și misticismul sunt considerate astăzi cele mai frumoase flori produse de religia creștină, cele mai înalte idealuri ale spiritului omenesc, și adesea ca o încununare a ideii creștine – dar ele trebuie respinse de ideea creștină ca o apoteoză a creaturii și deci ca o provocare la adresa onoarei care I se cuvine numai lui Dumnezeu. Divinitatea umanismului, ideea de Dumnezeu pe care o prezintă azi creștinismul, îndreaptă dorințele omului mai degrabă spre el însuși decât spre Dumnezeu.“

„Herr Wolf ist tot!“

Unul dintre motivele pentru care Bonhoeffer a dorit să petreacă un an la Barcelona ca pastor a fost convingerea lui că transmiterea conceptelor teologice unor oameni de afaceri indiferenți, unor adolescenți sau chiar unor copii este la fel de importantă ca teologia însăși. Succesul pe care l-a avut în lucrarea cu copiii demonstrează lucrul acesta, și scrisoarea de mai jos, pe care a adresat-o viitorului său cumnat, Walter Dress, ne permite să apreciem și acest aspect al stagiului său în Spania:

> Azi m-am confruntat cu o situație unică în activitatea mea de consiliere pastorală, situație pe care aș dori să ți-o povestesc pe scurt și care, în ciuda simplității ei, m-a pus pe gânduri. Pe la ora 11:00 a.m., am auzit o bătaie în ușă și în camera mea a intrat un băiețel de zece ani, care îmi aducea un lucru pe care îl cerusem de la părinții lui. Am sesizat

imediat că ceva nu era în regulă cu băiatul acesta, care de obicei era personificarea veseliei. Dar nu peste mult a ieşit totul la iveală; băiatul a început să plângă, s-a pierdut cu firea şi n-am putut desluşi din spusele lui decât: „*Herr Wolf ist tot*“ [Domnul Wolf a murit.]. „Dar cine este Herr Wolf?“ l-am întrebat. După câte am reuşit în cele din urmă să aflu, era vorba despre un câine lup care fusese bolnav vreme de opt zile şi care murise cu o jumătate de oră în urmă. Neconsolat, băiatul mi s-a aşezat pe genunchi şi s-a liniştit cu greu; atunci mi-a povestit cum a murit câinele lui şi mi-a spus că acum totul era pierdut. Câinele acesta fusese singurul lui tovarăş de joacă; în fiecare dimineaţă venea la patul băiatului şi-l trezea – dar acum câinele era mort. Ce puteam să-i spun? Mi-a vorbit o bună bucată de timp despre câinele lui, apoi hohotele de plâns au făcut dintr-odată loc unei tăceri adânci, după care mi-a zis: „Dar eu ştiu că n-a murit.“ „Ce vrei să spui?“ l-am întrebat „Duhul lui este acum în ceruri, unde este fericit. Odată, în clasă, un băiat a întrebat-o pe profesoara de religie cum arată cerul şi ea i-a răspuns că încă nu a ajuns acolo; dar spune-mi tu, îl voi mai vedea vreodată pe Herr Wolf? Cu siguranţă că el este în ceruri acum.“ Iată-mă, aşadar, în situaţia de a răspunde la întrebarea lui cu „da“ sau „nu“. Dacă aş fi zis „nu ştim“, pentru el ar fi însemnat „nu.“... Aşa că am decis imediat să-i spun: „Uite, Dumnezeu a creat oamenii şi animalele; cu siguranţă că El iubeşte şi animalele. Şi cred că toţi cei care s-au iubit unii pe alţii pe pământ – toţi cei care s-au iubit cu adevărat unii pe alţii – vor rămâne împreună în prezenţa lui Dumnezeu, pentru că dragostea este parte din Dumnezeu. Dar cum anume se va întâmpla acest lucru, trebuie să recunoaştem că nu ştim.“ Ar fi trebuit să vezi faţa plină de bucurie a băiatului; s-a oprit imediat din plâns. „Deci îl voi vedea pe Herr Wolf după ce voi muri şi eu; atunci o să ne putem juca iarăşi împreună“ – într-un cuvânt, băiatul era în extaz. I-am repetat de vreo două ori că nu ştim exact cum se vor întâmpla aceste lucruri. Dar el *ştia,* şi totul era destul de clar în mintea lui. După câteva minute, mi-a zis: „Astăzi i-am

> certat rău pe Adam şi pe Eva fiindcă dacă ei n-ar fi mâncat din măr, Herr Wolf n-ar fi murit." Pentru băiatul acesta moartea câinelui său a fost la fel de importantă cum sunt lucrurile cu adevărat rele care ni se întâmplă nouă. Totuşi, sunt oarecum surprins şi mişcat de inocența pietății care se naşte într-un astfel de moment în sufletul unui băiat neastâmpărat care altfel nu se gândeşte la nimic. Iată-mă, aşadar, şezând acolo – eu, care ar trebui să „ştiu răspunsul" – şi simțindu-mă mic în prezența lui; şi nu pot uita expresia plină de încredere de pe chipul lui când a plecat."

În noiembrie, Bonhoeffer a fost invitat să rămână în Barcelona, dar a vrut să-şi încheie studiile post-doctorale şi să-şi ia *Abilitarea*. Astfel că în 15 februarie, la un an de la plecarea sa, a ajuns iarăşi în Berlin.

CAPITOLUL 6
BERLIN

1929

În discuție se află libertatea lui Dumnezeu, care-Și găsește cea mai puternică dovadă exact în faptul că Dumnezeu a ales liber să Se lege de niște ființe umane trăitoare în istorie și să Se pună la dispoziția lor. Dumnezeu este liber nu de ființele omenești, ci pentru ele. Cristos este cuvântul libertății lui Dumnezeu.

—Dietrich Bonhoeffer

Dacă aș fi fost evreu și dacă i-aș fi văzut pe neghiobii și încuiații aceștia călăuzindu-i și învățându-i pe alții credința creștină, aș fi preferat să devin mai degrabă porc decât creștin.

—Martin Luther

Când Bonhoeffer s-a întors de la Barcelona, a găsit o Germanie tot mai nerăbdătoare cu Republica de la Weimar. Mulți o considerau un fel de amestec politic neplăcut care le-a fost impus de dușmanii lor, care nu cunoșteau nimic despre istoria și cultura germană și care doreau o Germanie slabă.

Guvernarea parlamentară – în care niciun partid nu avea puterea să conducă – reprezenta o schimbare drastică în raport cu vremea kaizerului, a cărui conducere nu era comentată, ci respectată. Pentru mulți, certurile fără rost ale sistemului curent erau pur și simplu negermane. Mulți doreau întoarcerea la o conducere mai fermă și îi interesa prea puțin forma pe care aceasta avea să o îmbrace. Voiau doar ca cineva să preia conducerea, să fie un conducător care să conducă! Un astfel de conducător exista deja, însă rezultatele partidului său în alegerile din 1928 au fost dezamăgitoare. Dar a început să se pregătească pentru alegerile următoare, concentrându-se mai ales asupra votanților din zonele rurale. Avea să se întoarcă într-un moment mai potrivit.

Bonhoeffer nu știa prea bine ce voia să facă în viitor. I-a plăcut anul petrecut la Barcelona și se gândea să renunțe la viața academică și să se dedice vieții de parohie. Însă avea doar douăzeci și trei de ani și mai trebuia să aștepte doi ani pentru a putea fi ordinat. Întrucât nu voia totuși să renunțe complet la un viitor academic, s-a decis să-și termine cea de-a doua teză post-doctorală – etapă care se numea *Abilitare* – pentru a se califica în vederea postului de lector al Universității din Berlin.

Dat fiind că se străduia să găsească răspuns la întrebarea *Ce este biserica?*, teza lui – intitulată *Act și ființă* (*Akt und Sein*) – reprezenta în mare parte o continuare a lucrării *Sanctorum Communio*. În *Act și ființă* s-a folosit de un limbaj filosofic ca să demonstreze că teologia nu este o simplă ramură a filosofiei, ci ceva cu totul diferit. Pentru el, filosofia era căutarea omului după adevăr, separat de Dumnezeu. Era un fel de „religie" barthiană, în care omul însuși încerca să atingă cerul, adevărul sau pe Dumnezeu. Teologia, în schimb, începe și se termină cu credința în Cristos, care Se descoperă pe Sine omului; fără această revelație nu poate să existe adevăr. Astfel, filosoful – și teologul care operează pe baza asumpțiilor filosofice – se învârte în jurul cozii și își contemplă propriul ombilic. El nu poate ieși din cercul acesta vicios, dar Dumnezeu, poate intra, prin revelație, *în* el.

Bonhoeffer a terminat *Act și ființă* în anul acela și a predat lucrarea în februarie 1930. Eberhard Bethge a considerat că pasajul de mai jos este „pasajul ei clasic":

> În ce privește revelația, nu este vorba atât despre libertatea lui Dumnezeu, care rămâne etern în Sinele Său, aseitatea – de partea cealaltă a revelației, cât despre ieşirea Lui din Sine în revelație. Este vorba despre Cuvântul *dăruit* al lui Dumnezeu, despre legământul prin care Dumnezeu Se leagă. În discuție se află libertatea lui Dumnezeu, care-Şi găseşte cea mai puternică dovadă exact în faptul că Dumnezeu a ales liber să Se lege de nişte ființe umane trăitoare în istorie şi să Se pună la dispoziția lor. Dumnezeu este liber nu de ființele omeneşti, ci pentru ele. Cristos este cuvântul libertății lui Dumnezeu. Adică Dumnezeu *este* prezent, dar nu într-o non-obiectivare eternă, ci – ca să mă exprim oarecum provizoriu deocamdată – într-un mod „posedabil", apucabil, în Cuvântul din sânul bisericii. Aici înțelegerea formală a libertății lui Dumnezeu este contracarată de una substanțială.

În anul ce a urmat şederii lui la Barcelona, Bonhoeffer s-a întors în uriaşul vârtej social şi intelectual al familiei şi al prietenilor săi, care formau cercul mai larg din Grunewald. Şi s-au întâmplat multe lucruri în acest interval de timp. Sora lui Susanne s-a căsătorit cu prietenul lui, Walter Dress. Fratele lui cel mai în mare, Karl-Friedrich, s-a căsătorit cu Grete von Dohnányi. Iar cu două zile înainte ca Bonhoeffer să ia vaporul spre America, fratele lui, Klaus, s-a căsătorit cu Emmi Delbrück, care, împreună cu frații ei Max şi Justus, făceau parte din viața familiei lor încă din copilărie. Dar Bonhoeffer însuşi nu era foarte aproape de căsătorie, deşi continua să petreacă timp cu Elizabeth Zinn, care studia pentru doctorat la Universitatea din Berlin.

Hans Dohnányi a obținut slujba de asistent personal al ministrului justiției la Berlin, aşa încât el şi Christel s-au întors din Hamburg şi s-au mutat peste drum de Wangenheimstrasse 14. Au locuit la familia Schönes, care era oarecum înrudită cu familia Bonhoeffer.[1]

După ce lucrarea *Act şi ființă* avea să fie terminată, predată şi

1 Aceasta este familia la care a locuit Paula Bonhoeffer, în momentele ei de grea cumpănă, după moartea lui Walter în 1918, şi care avea o casă de vacanță în Boltenhagen.

acceptată în mod oficial, Bonhoeffer devenea eligibil pentru postul de lector universitar. Până atunci trebuia să se mulțumească însă cu ceva mai puțin prestigios. În aprilie 1929, la începutul semestrului de vară, a preluat postul de „asistent şi lector universitar voluntar" pentru seminarul de teologie sistematică al universității. Postul acesta presupunea îndeplinirea acelor atribuții considerate sub demnitatea unui profesor universitar. În cazul lui Bonhoeffer, însemna „înmânarea şi recuperarea cheilor, supravegherea bibliotecii seminarului şi recomandarea noilor apariții editoriale în vederea achiziționării."

În vara anului 1929, Bonhoeffer a fost invitat să participe la ultimul seminar ținut de Adolf von Harnack, care pe atunci avea optzeci şi şapte de ani. Evident, Bonhoeffer se îndrepta într-o direcție teologică diferită față de cea a lui Harnack, dar ştia că-i datorează multe dintre lucrurile pe care le învățase. Invitat să vorbească la ceremonia de rămas-bun, el a răspuns politicos: „Faptul că ați fost profesorul nostru timp de două semestre este ceva ce ține de trecut; totuşi, faptul că încă mai putem să ne numim studenții dumneavoastră ține de prezent."

Un aspect semnificativ al anului care a urmat şederii la Barcelona a fost şi prietenia lui cu un student şugubăț la teologie, care se numea Franz Hildebrandt. Cei doi s-au întâlnit la 16 decembrie 1927, în fața seminarului lui Reinhold Seeberg, cu o zi înainte ca Bonhoeffer să-şi susțină public disertația. Hildebrandt a spus: „În nici cinci minute am început să ne contrazicem unul cu altul şi n-am sfârşit cu disputele decât în ziua în care am fost despărțiți de exil şi de război." Hildebrandt şi-a amintit că au polemizat în fiecare zi pe care au petrecut-o împreună: „Nu puteai să fii prieten cu Dietrich, dacă nu polemizai cu el."

Aşa că imediat ce Bonhoeffer s-a întors la Berlin, cei doi şi-au reluat disputele. Hildebrandt a devenit cel mai bun prieten al lui Bonhoeffer, persoana cea mai apropiată din afara cercului familial. Peste câțiva ani, Hildebrandt avea să devină şi cel mai apropiat aliat al lui Bonhoeffer în lupta bisericească. Era cu trei ani mai tânăr decât Bonhoeffer şi, la fel ca el, a crescut în districtul berlinez Grunewald. Tatăl lui era un istoric renumit şi mama lui era evreică. După standardele germane ale vremii, Franz Hildebrandt era considerat evreu, fapt care ne aduce la problema spinoasă a evreilor din Germania.

Luther şi evreii

Mulți evrei din Germania erau, la fel ca soțul Sabinei, Gerhard, sau ca Franz Hildebrandt, nu doar germani asimilați din punct de vedere cultural, ci şi creştini botezați. Un număr mare dintre ei erau chiar, asemenea lui Franz Hildebrandt, creştini devotați, care luaseră decizia să intre în lucrarea creştină pentru tot restul vieții lor. Dar peste numai câțiva ani, naziştii, ca parte a programului lor de eliminare a evreilor din viața publică germană, au încercat să-i scoată şi din biserica germană. Faptul că aceşti „non-arieni" se convertiseră public la credința creştină nu avea nicio însemnătate, căci naziştii vedeau prin lentile pur rasiale. Tot ce conta pentru ei era structura genetică şi descendența genealogică a oamenilor; convingerile lor cele mai adânci erau irelevante.

Pentru a înțelege relația dintre germani, evrei şi creştini trebuie să mergem înapoi în timp până la Martin Luther, omul în care germanitatea şi creştinismul s-au unit efectiv. Autoritatea lui ca omul care a definit ce înseamnă să fii creştin german era indiscutabilă şi avea să fie utilizată de nazişti pentru a-i înşela pe mulți. În privința evreilor, însă, moştenirea lui Luther era confuză, ca să nu spunem profund tulburătoare.

Către sfârşitul vieții, când a devenit un fel de parodie a sinelui său capricios de dinainte, Luther a afirmat şi a scris despre evrei lucruri care, luate ca atare, fac din el un antisemit înrăit. Naziştii au folosit la maxim aceste scrieri târzii, ca şi cum ar fi fost concepția definitivă a lui Luther asupra acestui subiect, ceea ce nu era adevărat, date fiind lucrurile pe care le spusese în etapele anterioare ale vieții sale.

La începutul carierei sale, atitudinea lui Luther față de evrei a fost una exemplară, mai ales dacă ținem seama de vremea în care a trăit. A fost oripilat de felul în care creştinii îi tratau pe evrei. În 1519, a întrebat de ce şi-ar dori evreii să se convertească la creştinism, având în vedere „cruzimea şi dușmănia pe care le arătăm față de ei – în purtarea noastră față de ei ne asemănăm mai mult cu fiarele decât cu creştinii". Patru ani mai târziu, într-un eseu intitulat „Isus Cristos S-a născut evreu", Luther a scris: „Dacă aş fi fost evreu şi dacă i-aş fi văzut pe neghiobii şi pe încuiații care-i învățau pe alții credința creştină,

m-aş fi făcut mai degrabă porc decât creştin. Creştinii aceia s-au purtat faţă de evrei ca şi cum ar fi fost câini, nu fiinţe umane; n-au făcut altceva decât să-i batjocorească şi să le fure proprietăţile." Este evident că, în vremea aceea, Luther credea că evreii se pot converti la creştinism şi dorea ca ei să urmeze această cale. Ca atare, nu credea că a fi evreu este incompatibil cu a fi creştin, aşa cum credeau naziştii. Dimpotrivă, la fel ca apostolul Pavel, Luther spera să le poată da moştenirea care le fusese destinată de la bun început, înainte de a le fi dată neamurilor. Apostolul Pavel a declarat în epistolele sale că Isus a venit „mai întâi pentru evrei".

Dar această atitudine favorabilă şi acest optimism n-au durat prea mult. O mare parte din viaţa lui adultă, Luther a suferit de constipaţie, hemoroizi, cataractă la un ochi şi o boală a urechii interne numită boala lui Ménière, care-i producea ameţeli, stări de leşin şi tinitus. De asemenea, suferea şi de schimbări emoţionale bruşte şi depresie. Pe măsură ce sănătatea lui se şubrezea, orice părea să-l enerveze. Dacă credincioşii cântau prea anemic în biserică, îi numea „leneşi fără ureche muzicală" şi pleca val-vârtej. L-a atacat chiar şi pe regele Henry al VIII-lea, numindu-l „afemeiat" şi şi-a poreclit oponenţii teologici „agenţi ai diavolului" şi „desfrânaţi". Limbajul său a devenit din ce în ce mai licenţios. Despre papa a spus că este „antihrist" şi l-a descris ca pe „un proxenet mai presus de toţi proxeneţii şi plin orice pofte nestăpânite, chiar şi dintre cele ce nu se pot numi". A criticat regula căsătoriei din Biserica Catolică şi a atacat biserica pe motiv că ar face „negoţ cu organe genitale şi cu părţi ruşinoase". Exprimându-şi disprețul faţă de diavolul, a afirmat că i-ar da „o aghioasă drept toiag". A insultat răutăcios scrierile papei Clement al III-lea, zicând: „Aici, dosul papal a tras o aghioasă oribilă! Cu siguranţă că s-a scremut mult înainte să dea drumul unor pârţâieli atât de răsunătoare! Este de mirare că nu i s-a rupt gaura şi burta-n bucăţi!" Luther părea să aibă o predilecţie deosebită pentru vulgaritate. Nu numai exprimările sale lingvistice au evoluat în această direcţie, ci se pare că şi doctorii lui i-au urmat exemplul. Astfel, pentru una din suferinţele lui, medicul i-a prescris „usturoi cu bălegar de cal" şi, după cum bine se ştie, i s-a făcut clismă – fără rezultat – la doar câteva clipe după ce a încetat din viaţă. Aşadar, atitudinea lui faţă de evrei trebuie analizată în

acest context mai larg; părerea lui față de ei s-a deteriorat odată cu sănătatea sa.

Problemele au început în 1528, când, după o masă copioasă la care a consumat alimente kosher, a suferit un atac cumplit de diaree. Concluzia lui a fost că evreii au încercat să-l otrăvească. La vremea respectivă, Luther își făcea dușmani pretutindeni. În ultimul deceniu de viață, lista bolilor sale a crescut semnificativ, căci a ajuns să sufere de pietre la ficat, pietre la rinichi, artrită, abcese la picioare și intoxicare uremică. Și în această perioadă indecența lui a atins apogeul. Acum a scris abjectul lui tratat întitulat „Von den Jüden und Iren Lügen" („Despre evrei și minciunile lor"), iar omul care altădată îi descria pe evrei ca fiind „poporul ales al lui Dumnezeu" a ajuns să îi numească „un popor josnic și destrăbălat". Lucrurile pe care le-a scris în această etapă a vieții sale i-a pătat moștenirea vreme de secole și avea să constituie, după patru sute de ani, justificarea unor ticăloșii atât de mari, cum nici măcar Luther în culmea capriciilor lui constipate nu și-ar fi putut imagina. Ca să fim cinstiți, el a insultat pe toată lumea în mod egal, a fost un Don Rickles de Wittenberg care ataca pe oricine cu aceeași furie: pe evrei, pe musulmani, pe catolici și chiar pe confrații lui protestanți. Pe măsură ce puterile i se împuținau, a devenit convins că apocalipsa era iminentă și părerile lui despre toată lumea au îmbrăcat tonuri din ce în ce mai sumbre. Persuasiunea rațională a fost aruncată pe fereastră, și la un moment dat a numit rațiunea „curva dracului".

Tragicomedia a devenit însă tragedie pură atunci când, cu trei ani înainte de a muri, Luther a propus o seamă de acțiuni împotriva evreilor, între care: incendierea sinagogilor și a școlilor, distrugerea caselor, confiscarea cărților de rugăciuni, confiscarea banilor și trimiterea la muncă forțată. Nu putem decât să ne imaginăm ce ar fi crezut tânărul Luther despre asemenea afirmații. Cert este că Goebbels și alți naziști s-au bucurat de faptul că cele mai urâte aiureli ale lui Luther existau în scris; le-au publicat cu plăcere și le-au folosit cu mult succes, dând girul acestui mare creștin german celor mai necreștine și demente calomnii. Sutele de mii de cuvinte sănătoase ale lui Luther nu au atras deloc atenția oamenilor în cămăși brune.

Merită remarcat că până și cele mai murdare condamnări ale

evreilor lansate de către Luther nu au fost niciodată rasiale, ci erau provocate de indiferența evreilor față de ofertele sale anterioare de convertire. Naziștii, pe de altă parte, doreau cu orice preț să împiedice convertirea evreilor. Dar dacă ne gândim la ce înălțimi se profila figura lui Luther peste Germania, ne putem imagina cât de confuz era totul. Repetarea constantă a celor mai urâte afirmații ale lui Luther la adresa evreilor a servit scopurile naziste şi i-a convins pe cei mai mulți germani că a fi german şi creştin constituia o moştenire rasială şi că niciuna dintre aceste stări nu era compatibilă cu a fi evreu. Naziştii au fost anticreştini, însă au pretins că sunt creştini atâta vreme cât acest lucru i-a ajutat să-i atragă pe germanii ignoranți din punct de vedere teologic de partea lor împotriva evreilor.

Ani mai târziu, Eberhard Bethge a spus că majoritatea germanilor, inclusiv el şi Bonhoeffer, nu avuseseră cunoştință despre delirurile antisemite ale lui Luther. Abia când propagandistul antisemit Julius Streicher a început să le publice şi să le răspândească au ajuns să fie cunoscute publicului larg. Pentru luteranii pioşi ca Bonhoeffer trebuie să fi fost derutant şi şocant să afle despre existența acelor scrieri. Dar fiindcă el cunoştea foarte bine celelalte lucrări ale lui Luther, a considerat probabil aceste scrieri antisemite drept elucubrațiile unui om nebun, fără nicio legătură cu convingerile lui din trecut.

Având în vedere ceea ce avea să se întâmple în Germania, prietenia lui Bonhoeffer cu Franz Hildebrandt a început la momentul potrivit. Bethge spune că Hildebrandt şi Bonhoeffer „vedeau la fel" practic în toate privințele şi că Hildebrandt „a influențat iminenta convertire a lui Bonhoeffer la o formă mai accentuată de biblicism". Hildebrandt era şi un excelent pianist, motiv pentru care a devenit acompaniatorul oficial la concertele familiei Bonhoeffer, atunci când Dietrich nu putea să participe la ele.

În aprilie 1930, Bonhoeffer s-a întors la Barcelona pentru căsătoria prietenului său, învățătorul Hermann Thumm. La scurtă vreme după aceea, a început să se gândească la posibilitatea unei călătorii de studii în America, pentru un an. Superintendentul său, Max Diestel, i-a recomandat această călătorie, fiindcă nu putea să fie ordinat înainte să împlinească douăzeci şi cinci de ani, adică peste un an. Fratele lui, Karl-Friedrich, fusese invitat în 1929 să țină o serie de prelegeri în

America, astfel că putea să-i slujească de ghid. Dar Bonhoeffer nu s-a arătat prea interesat de călătoria în America decât în momentul în care i s-a ivit posibilitatea unei burse Sloane la Union Theological Seminary din New York.

În iunie, a murit Adolf von Harnack. Asociația Kaiser Wilhelm a ținut o ceremonie comemorativă la 15 iunie, cu o listă impresionantă de vorbitori, pe măsura legendarei personalități a defunctului profesor. Unul dintre aceştia a fost tânărul de douăzeci şi patru de ani, Dietrich Bonhoeffer, care a vorbit în numele foştilor studenți. Bethge a spus mai târziu că mesajul lui Bonhoeffer „a fost mult mai bun decât al vorbitorilor care l-au precedat". Printre aceştia s-au numărat ministrul culturii naționale, ministrul de stat, ministrul afacerilor interne şi alte personalități de acelaşi rang. „Mulți au rămas uimiți – şi-a amintit Bethge – de măreția viziunii lui şi de simpatia pe care o nutrea față de fostul său învățător, cu toate că era limpede că propria lui cale ducea într-o direcție diferită."

Bonhoeffer a afirmat cu acea ocazie:

> Cu ajutorul lui am ajuns să înțelegem că adevărul nu se naşte decât din libertate. Am văzut în el campionul exprimării libere a unui adevăr odată recunoscut, pe cineva care-şi formula cu prospețime mereu înnoită judecățile, şi a continuat să le formuleze în ciuda reținerilor dictate de teamă ale majorității. Lucrul acesta l-a transformat... într-un prieten al tuturor tinerilor care-şi exprimau liber opiniile, aşa cum le-a cerut el. Iar dacă uneori dădea glas îngrijorării sau dacă lansa vreun avertisment împotriva unor evoluții de ultimă oră din domeniul nostru de activitate, lucrul acesta era motivat doar de teama lui că opinia celorlalți ar putea crea confuzie între probleme irelevante şi căutarea pură a adevărului. Pentru că ştiam că, în prezența lui ne aflam pe mâini sigure şi pline de solicitudine, l-am privit întotdeauna ca pe un scut împotriva trivializării şi a stagnării, împotriva oricărei fosilizări a vieții intelectuale.

Cuvintele lui Bonhoeffer evidențiază faptul că el nu a fost niciodată ceea ce astăzi s-ar putea numi un *luptător cultural* şi că n-ar putea fi

numit cu uşurinţă nici *conservator* sau *liberal*. Nu a fost de acord cu concluziile liberale ale teologiei lui Harnack, însă a fost total de acord cu asumpţiile subiacente care l-au călăuzit şi a văzut cu claritate că acestea au fost mai importante decât concluziile la care l-au condus. Oricine se găsea de partea adevărului, indiferent în ce direcţie ducea el, era un compatriot vrednic de laudă. Această virtute şi-a însuşit-o Bonhoeffer, în parte, de la Harnack şi de la tradiţia liberală din Grunewald, în mijlocul căreia s-a dezvoltat; iar Bonhoeffer a fost suficient de generos ca să înţeleagă lucrul acesta şi să-l afirme public. Tatăl lui Dietrich a fost cel dintâi mentor al său în ce priveşte felul acesta de gândire. Concluziile lui Karl Bonhoeffer erau diferite de cele ale fiului său, însă respectul lui faţă de adevăr şi faţă de oamenii care aveau opinii diferite au format baza unei societăţi civile în care oamenii puteau să nu fie de acord unul cu altul cu deplină consideraţie reciprocă şi să polemizeze în mod civilizat şi productiv. În anii care au urmat, atmosfera aceasta a fost serios atacată şi naziştii au alimentat flăcările războaielor culturale (*Kulturkampf*), obligându-şi duşmanii să se lupte între ei. Aveau să-i coopteze de partea lor într-un mod strălucit pe conservatori şi bisericile creştine, şi în momentul în care au avut puterea să o facă, s-au întors şi împotriva lor.

În 8 iulie, Bonhoeffer a trecut şi de cea de-a doua examinare teologică. Lucrarea sa *Act şi fiinţă* a fost acceptată la 18 iulie, calificându-l pentru postul de lector universitar, şi şi-a ţinut prelegerea inaugurală în data de 31 iulie. Decizia de a pleca în America în toamna aceluiaşi an nu a fost una uşoară pentru el. Bonhoeffer nu credea că America avea prea multe să-i ofere din punct de vedere teologic. Seminarele americane îi păreau mai degrabă nişte şcoli vocaţionale decât seminare autentice. Până la urmă a apreciat că avea totuşi motive întemeiate ca să plece. Şi decizia aceasta avea să-i schimbe viaţa.

În pregătirea călătoriei, Bonhoeffer şi-a făcut un carneţel cu expresii americane. De asemenea, a scris o argumentaţie împotriva ideii că Germania era singura responsabilă pentru război, căci avea să meargă într-o ţară unde majoritatea oamenilor nu-i împărtăşeau

vederile, de aceea nu voia să fie nepregătit. Bonhoeffer credea că Germania fusese nedreptățită de către Aliați după război, motiv pentru care şi-a început călătoria cu o stare de spirit oarecum defensivă în legătură cu acest subiect. În timpul şederii sale în America, a ținut cu îndrăzneală prelegeri publice pe această temă, explicând punctul de vedere german. Dar americanii aveau să se dovedească mult mai deschişi față de poziția lui decât şi-a imaginat el.

Bonhoeffer şi-a planificat să ia vaporul spre America la 6 septembrie. Nunta fratelui său, Klaus, cu Emmi Delbrück a avut loc pe 4 septembrie, astfel că a doua zi după nuntă a plecat împreună cu părinții săi la Bremerhaven, iar în 6 septembrie, la ora opt şi jumătate, ei l-au însoțit pe nava *Columbus*. Au explorat împreună uriaşa ambarcațiune timp de două ore, după care şi-au luat rămas bun unii de la alții. Părinții i-au făcut o ultimă fotografie de pe chei, în timp ce le făcea cu mâna de la balustrada vasului. La unsprezece şi treizeci de minute, vaporul a ridicat ancora.

Columbus era un vapor de treizeci şi trei de tone splendid echipat. Era cel mai mare şi mai rapid vapor al Germaniei, imaginea fidelă a viitorului său, considerat pe atunci strălucitor. Broşura de bord se lăuda că nu exista un alt vapor „în care realizările științei moderne şi meritul artistic să fi contribuit cu mai multă generozitate la înfrumusețarea interioarelor şi la dezvoltarea navigației de lux". Nouă ani mai târziu, la 19 decembrie 1939, *Columbus* a fost scufundat intenționat în apropierea coastelor statului Delaware pentru a se evita capturarea lui de către un cuirasat britanic. Interioarele lui somptuoase s-au umplut cu apă de mare şi s-au scufundat la o adâncime de trei mile în bezna oceanului. Toate acestea însă erau deocamdată departe în viitor. În ziua când a plecat Bonhoeffer, vaporul pufăia încrezător spre vest cu uimitoarea viteză de douăzeci şi două de noduri.

Bonhoeffer şi-a petrecut prima seară în „salonul de scris" al vasului, scriind bunicii sale:

> Cabina mea nu pare să aibă o poziție dezavantajoasă. Se află undeva adânc în pântecele vaporului. Încă nu m-am întâlnit cu tovarăşul meu de cabină. Am încercat să-mi fac o imagine despre el după lucrurile pe care le-a lăsat în cabină.

> Pălăria, bastonul şi un roman... îmi sugerează un tânăr american educat. Sper să nu aflu că este un bătrân proletar german. Am luat deja două mese enorme cu un apetit sănătos; pe scurt, mă bucur de viaţa de pe vas, atât cât se poate. Am reuşit să cunosc şi câţiva oameni de treabă, aşa că timpul trece repede. Peste puţin o să merg la culcare, pentru că vreau să văd cât mai mult din Anglia mâine dimineaţă devreme. Acum trecem pe lângă coasta belgiană. Se văd luminile, undeva la mare distanţă.

Colegul de cabină al lui Bonhoeffer s-a dovedit a fi dr. Edmund De Long Lucas, un american prosper de patruzeci şi opt de ani, care era directorul Colegiului Creştin Forman din Lahore, India. Lucas îşi luase doctoratul la Columbia, peste drum de Union, spre care se îndrepta Bonhoeffer. Dietrich i-a împărtăşit acestuia cu entuziasm planurile sale de a vizita India, iar dr. Lucas l-a invitat să viziteze Lahore. Au mers până acolo încât au făcut planul ca Bonhoeffer să treacă prin Lahore străbătând spre est nordul Indiei până în Benares (Varanasi).

Bonhoeffer s-a mai împrietenit pe vapor cu o americancă de origine germană, doamna Ern, care călătorea însoţită de fiul ei de unsprezece ani, Richard. Amândoi veneau din Elveţia, unde o vizitaseră pe sora mai mică a băiatului, care se trata de meningită într-un sanatoriu homeopatic. Bonhoeffer s-a apropiat mult de ei şi, în anul cât a stat în America a luat de mai multe ori trenul spre suburbia Scarsdale, pentru a-i vizita la sfârşit de săptămână.

În prima lui dimineaţă la bordul vaporului, Bonhoeffer s-a trezit devreme. În jurul orei 7:00 a văzut, pentru prima dată în viaţa lui, Anglia. Stâncile de cretă de la Dover erau vizibile de la tribordul lui *Columbus*. La acea vreme, Bonhoeffer nu bănuia cât timp avea să petreacă în Anglia, cât de importantă avea să fie ţara aceea pentru el, şi nici câţi prieteni avea să-şi facă acolo.

Cât timp a traversat el marea spre vest, primele exemplare ale lucrării *Sanctorum Communio* au ajuns la casa părinţilor săi, exact la timp ca să nu-l mai prindă acolo. O terminase de scris cu trei ani în urmă, dar publicarea ei a durat atâta încât nici măcar el n-a ştiut când

avea să vadă lumina tiparului. Cartea a sosit împreună cu o factură pentru unele cheltuieli suplimentare de tipar. Evident, Bonhoeffer nu se afla în situația de a-i face publicitate sau ca să dăruiască exemplare prietenilor săi. Bethge a remarcat: „Cartea a trecut neobservată în dezbaterile generale ale vremii. Dialecticienii nu au luat-o în discuție, așa cum se aştepta Bonhoeffer, şi profesorii n-au folosit-o ca text de studiu."

CAPITOLUL 7

BONHOEFFER ÎN AMERICA

1930-1931

[Studenții de la Union] bat câmpii fără niciun temei serios și fără niciun criteriu... Aceștia nu cunosc nici măcar întrebările cele mai elementare. Se îmbată cu expresii liberale și umaniste și își bat joc de fundamentaliști, deși nu se ridică la nivelul acestora.

În New York se predică practic despre orice; un singur subiect nu este abordat sau, dacă este abordat, este atât de rar încât n-am ajuns încă să-l aud, anume Evanghelia lui Isus Cristos, crucea, păcatul și iertarea, moartea și viața.

—Dietrich Bonhoeffer

Când vaporul lui Bonhoeffer a trecut pe lângă Statuia Libertății în înaintarea sa către faimoasa insulă Manhattan, priveliștea orașului l-a copleșit. Manhattanul, la sfârșitul erei jazzului, era un loc amețitor pentru orice vizitator, chiar și pentru unul cosmopolit ca Dietrich Bonhoeffer. Dacă Berlinul ilustra sofisticarea decadentă, de lume veche, a unei actrițe trecute de floarea vârstei, New Yorkul emana energia sălbatică și nestăpânită

a unui adolescent cu ochi strălucitori, în plină dezvoltare. Întreaga insulă părea să plesnească de sănătate pe la toate cusăturile, cu un zâmbet larg înflorindu-i pe chip. Cea mai înaltă clădire de pe planetă, Bank of Manhattan Trust Building, fusese întrecută cu doar trei luni în urmă de spirala argintie a lui Chrysler Building. Empire State Building care avea să le întreacă pe amândouă peste numai câteva luni – şi care avea să rămână pe primul loc patruzeci de ani – se înălța în tot acest timp cu nemaiauzita viteză de patru etaje şi jumătate pe săptămână. Capodopera Art Deco, alcătuită din nouăsprezece clădiri, care avea să devină Centrul Rockefeller era şi ea în construcție; şi ceva mai departe, undeva în centrul oraşului, se construia podul George Washington – care avea să devină curând cel mai lung pod din lume, aproape dublu față de recordul anterior.

În ciuda acestei activități febrile[1], prăbuşirea bursei cu un an înainte se mai făcea simțită, iar Bonhoeffer avea să-i simtă şi el în curând efectele. Înainte însă de a apuca să vadă câte ceva din peisajul urban al Manhattanului, avea să cunoască suburbiile oraşului Philadelphia. A fost întâmpinat pe chei de rudele sale, Harold şi Irma Boericke, din ramura Tafel a familiei, care l-au dus imediat în Pennsylvania. Acolo a petrecut întreaga săptămână care a urmat împreună cu ei şi cu copiii lor complet americanizați, Ray, Betty şi Binkie. Karl-Friedrich vizitase şi el, cu un an înainte, familia Boericke, dar Bonhoeffer i-a scris acum într-o scrisoare: „Mergem mult cu maşina. Astăzi va trebui să învăț să joc golf; seara ieşim adesea în oraş sau, dacă nu, stăm acasă şi ne petrecem timpul cu diverse jocuri. Îți vine greu să crezi că te afli la o distanță atât de mare de Europa, căci multe lucruri sunt foarte asemănătoare."

Ironia acestor cuvinte ale sale devine evidentă atunci când realizăm un lucru pe care el însuşi nu îl realiza în acele momente, când îşi exersa sârguincios loviturile de golf în oraşul iubirii frățeşti, anume că acasă lovise trăsnetul. În 14 septembrie, la două zile după sosirea lui în America, s-au ținut alegeri pentru Reichstag,

1 *Barcelona, Berlin, New York: 1928-1931,* vol. 10, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Clifford J. Green, trad. Douglas W. Stott, New York, Fortress Press, 2008, 243.

şi rezultatele lor a şocat pe toată lumea. Naziştii au intrat pe liste ca al nouălea şi cel mai mic partid politic din Germania, cu doar doisprezece membri în Reichstag – Hitler spera să ajungă la un număr de patru ori mai mare – dar la sfârşitul zilei au depăşit până şi speranţele lor cele mai optimiste, adunând 107 locuri. Astfel, dintr-un singur *hei-rup*, au ajuns al doilea partid politic, ca mărime, din ţară. Istoria a făcut, stângaci dar decisiv, un salt înainte. În tot acest răstimp, Bonhoeffer călărea prin Philadelphia cu Ray, Betty şi Binkie, fără să ştie nimic.

„Aici nu există teologie“

Când Bonhoeffer a ajuns la Union Seminary, i-a privit oarecum de sus pe cei de-acolo, şi nu fără motiv. Teologii germani erau neîntrecuţi în lume, iar el studiase şi chiar călătorise cu tramvaiul alături de unul dintre cei mai buni. Nu erau mulţi studenţi la Union care să se poată lăuda că au mers la şcoală împreună cu Adolf von Harnack. Mai mult, Bonhoeffer avea deja un doctorat acordat de Universitatea din Berlin şi putea cu aceeaşi uşurinţă să şi predea, nu numai să studieze la Union College. Aşadar, în timp ce toţi ceilalţi studenţi străini se străduiau să-şi ia masteratul, Bonhoeffer credea că lucrul acesta nu-i era necesar, sau poate că era pur şi simplu sub demnitatea lui. Şi fiindcă nu s-a înscris la niciun program pentru grad academic, a fost liber să studieze ce-i plăcea şi să facă ce voia; după cum avea să se dovedească mai târziu, activităţile sale extracuriculare din New York i-au influenţat cel mai mult viitorul.

Când Bonhoeffer a intrat în contact direct cu Union College, a descoperit că situaţia teologică de acolo era mult mai gravă decât îşi imaginase. El i-a scris superintendentului său, Max Diestel:

> Aici nu există teologie... Bat câmpii fără niciun temei serios şi fără niciun criteriu. Studenţii – cu vârste în general între 25 şi 30 de ani – nu au nici cea mai vagă idee despre adevăratul obiect al dogmaticii. Nu cunosc nici măcar

> întrebările cele mai elementare. Se îmbată cu expresii liberale şi umaniste şi îşi bat joc de fundamentalişti, deşi nu se ridică la nivelul acestora."[1]

Când Bonhoeffer a ajuns la Union College, apriga bătălie dintre liberali şi fundamentalişti era în plină desfăşurare. Studenţii de la Union ocupau locurile din faţă la acest spectacol. Astfel, într-un colţ al ringului, luptând de partea liberalismului teologic şi ocupând amvonul bisericii Riverside – aflată la o aruncătură de băţ de Union College şi construită special pentru el de către John D. Rockefeller – se afla cel mai faimos predicator liberal din America, Harry Emerson Fosdick. În colţul celălalt, luptând de partea credinţei istorice şi considerat un fundamentalist, era dr. Walter Duncan Buchanan, care ocupa amvonul bisericii prezbiteriene Broadway, la şase străzi spre sud de Union, într-o clădire ce nu fusese construită cu fonduri de la domnul Rockefeller – Nu, mulţumim frumos!

Fosdick a fost pastorul bisericii newyorkeze First Presbyterian Church în 1922, când a ţinut scandaloasa predică intitulată „Vor câştiga fundamentaliştii?" În ea, a prezentat un fel de crez al apostaziei sale şi şi-a exprimat îndoielile serioase în legătură cu majoritatea afirmaţiilor istorice ale credinţei creştine, între care: naşterea din fecioară, învierea, divinitatea lui Cristos, ispăşirea, minunile şi Biblia – Cuvântul lui Dumnezeu. Această predică a fost prima salvă într-o bătălie care a devenit foarte înverşunată, mai ales în perioada anilor 1920-1930. Prezbiteriul local a trecut imediat la investigaţii, însă cum Fosdick făcea parte din mediile afluente WASP[2] de pe Coasta de Est, nu a avut de ce să se teamă. Apărarea lui a fost coordonată de un alt membru al cercurilor respective, John Foster Dulles, care avea să devină în timpul lui Eisenhower secretar de stat, şi al cărui tată era un bine-cunoscut pastor liberal prezbiterian. Fosdick şi-a dat demisia înainte de a i se interzice să mai predice şi a primit postul de pastor al unei biserici progresiste şi foarte la modă, Park Avenue Baptist Church, unde John D. Rockefeller era membru proeminent şi a cărui

1 *Barcelona, Berlin, New York: 1928-1931,* 256-266.

2 Prescurtare pentru „White Anglo-Saxon Protestant".

fundație filantropică era condusă de nimeni altul decât fratele lui Fosdick.

Văzând prilejul de a scoate fundamentalismul din New York, Fundația Rockefeller a oferit imediat fondurile necesare în vederea construirii unei biserici pentru Fosdick, care să servească drept platformă pentru vederile sale moderniste „progresiste". Bonhoeffer şi-a început studiile la Union College tocmai când a avut loc deschiderea acestei biserici – deschidere care s-a realizat cu multă pompă şi ceremonie, astfel încât toată lumea a aflat despre existența ei. Acesta a fost un eveniment cultural major.

Şi biserica nu era o simplă biserică. Era o catedrală opulentă închinată modernismului şi progresului, imitând la propriu catedrala din Chartres. Avea un turn înalt de 120 de metri şi cel mai mare set de clopote, şaptezeci şi două la număr, unele dintre ele cele mai mari din lume. Aceasta dădea spre râul Hudson şi fusese strategic plasată în apropiere de Union Theological Seminary, seminar pe care Fosdick îl absolvise, la care preda cursuri de omiletică şi unde teologia lui era relativ bine primită şi diseminată. Rolul ei era să îndrepte mințile impresionabile ale studenților de la Union College, Columbia şi Bernard în această direcție teologică. Şi ea continuă să facă acest lucru şi astăzi, după opt decenii de activitate.

Revista *Time*, condusă de un alt reprezentant al mediilor influente de pe Coasta de Est, Henry Luce, a dat tonul elogiilor când biserica Riverside şi-a deschis porțile, în luna octombrie. Coperta revistei îl înfățişa pe Fosdick şi coloanele ei găzduiau un articol laudativ, pe tonul linguşitor specific emisiunilor *La oraş şi la țară*, în care apăreau titluri de genul „Myrna Loy[1] la ea acasă".

> Dr. Fosdick doreşte să pună la dispoziția comunității noastre educate un loc de închinare dintre cele mai frumoase. De asemenea, îşi propune să slujească nevoilor sociale ale metropolitanului ajuns oarecum singuratic. Din această pricină, a construit, la o scară vastă, toate accesoriile necesare unei adevărate comunități bisericeşti – gimnaziu, sală de

1 Actriță americană de film (1905-1993).

> spectacole, săli de mese etc., etc. Pastorul Fosdick va fi sprijinit de doi pastori asistenți și de o mulțime de alți lucrători. În zece din cele douăzeci și două de etaje ale clopotniței se găsesc săli de clasă pentru instruirea religioasă și socială a tineretului, de la sugari și până la studenți. Un etaj a fost amenajat ca salon de cusut pentru Societatea Femeilor și un altul este dedicat lecțiilor de studiu biblic al acestora. Cabinetul și sălile de conferințe ale doctorului Fosdick se află la etajul al optsprezecelea și sunt bogat decorate. Decorat mai simplu, dar prevăzut cu mobilă masivă, este etajul situat imediat deasupra lui, unde se întrunește consiliul de administrație... Nu toți sunt bogați și nu toți sunt puternici, însă toți de aici gândesc sociologic.[1]

Portretul adulator care i s-a făcut lui Fosdick lăsa impresia că acesta ar fi fost cel puțin fiul lui Galilei cu Ioana d'Arc, și articolul a reușit chiar să lanseze câteva săgeți în direcția hoardelor nespălate de fundamentaliști, împotriva cărora bucălatul păstoraș Fosdick lupta vitejește înarmat doar cu o praștie și cu milioanele lui Rockefeller.

Bonhoeffer a înțeles repede că Union College era de partea lui Fosdick, a lui Rockefeller și a lui Luce. În încercarea de a se da mai sofisticați decât fundamentaliștii, pe care-i urau, adepții lui Fosdick au îngrămădit în programa lor universitară studii științifice cât se poate de serioase. Dar toți păreau să știe dinainte care era răspunsul și nu erau prea interesați cum se putea ajunge la el. Știau doar că, indiferent ce răspuns dădeau fundamentaliștii, acesta trebuia să fie greșit. Pentru Bonhoeffer, purtarea lor era scandaloasă. Deși nu fusese niciodată de acord cu concluziile liberale ale lui Harnack, aprecia respectul pe care Harnack îl arătase adevărului și cercetării academice. La Union College, însă, a dat peste oameni care erau de acord cu concluziile liberale ale lui Harnack, dar care din punct de vedere academic nu erau vrednici să-i lege curelele de la încălțăminte. Habar nu aveau cum a ajuns Harnack la concluziile lui și nici nu părea să le pese.

În vara următoare, Bonhoeffer a înaintat autorităților eclesiastice

1 „Religion: Riverside Church", *Time*, 6 octombrie, 1930.

germane un raport despre experiențele lui de la Union College. „Pentru a înțelege studentul american – a scris el – este important să fi avut experiența vieții de cămin studențesc". El a fost cu adevărat impresionat de importanța acordată comunității şi de deschiderea față de aceasta, aspecte pe care le-a sesizat la Union College, dar şi în viața americană, în general. Din mai multe puncte de vedere, aspectul acesta i-a oferit cheia pentru înțelegerea tuturor celorlalte lucruri pe care le-a văzut.

> Trăirea zilnică împreună naşte un puternic spirit de camaraderie şi dorința de întrajutorare reciprocă. Pe holurile căminului studenții se salută de mii de ori în fiecare zi; salutul nu este trecut cu vederea nici măcar atunci când studentul trece grăbit, şi nu este atât lipsit de sens pe cât s-ar putea crede la prima vedere... Nimeni nu rămâne niciodată singur în dormitor. Viața trăită fără rezerve împreună îi face să se deschidă unul față de altul; în conflictul dintre obligativitatea adevărului, cu toate consecințele ei, şi voința comunității, a doua are câştig de cauză. Acest lucru este caracteristic întregii gândiri americane, dar mai ales, după câte am putut observa, în sfera teologiei şi a bisericii. Ei nu înțeleg rolul radical al adevărul în felul de organizare a vieții. Comunitatea este întemeiată mai puțin pe adevăr şi mai mult pe spiritul de „corectitudine". Nu se spune nimic împotriva unui coleg de dormitor atâta vreme cât acesta este „om de treabă".[1]

Celebra experiență a lui Bonhoeffer în viața creştină comunitară la Zingst şi Finkenwalde, cinci ani mai târziu, i-a fost inspirată de anul petrecut în căminul de la Union College. Dar a văzut şi partea negativă a vieții în comun:

> Nu lipseşte doar liniştea, ci şi impulsul specific spre dezvoltarea gândirii individuale, care în Germania se naşte din viața mai retrasă a individului. În consecință, există puțină competiție şi ambiție intelectuală. Lucrul acesta dă

1 *Barcelona, Berlin, New York: 1928-1931,* 306.

> prelegerilor şi discuţiilor de seminar un caracter foarte blajin şi paralizează critica radicală pertinentă. Este mai degrabă un schimb prietenos de opinii, decât un studiu orientat spre comprehensiune.[1]

El admite că studenţii americani cunosc mai bine „problemele vieţii de zi cu zi" decât omologii lor germani şi că sunt mai preocupaţi de implicaţiile practice ale teologiei lor. Există la Union College „un grup predominant, care vede teologia exclusiv în termenii nevoilor sociale". Dar afirmă că „pregătirea lor intelectuală pentru slujire este extrem de subţire".

Bonhoeffer a fost de părere că studenţii se împărţeau în mai multe grupuri importante, însă

> fără îndoială, cei mai viguroşi... au întors spatele teologiei autentice şi studiază multe probleme economice şi politice. Aici cred ei că se află înnoirea Evangheliei pentru vremea noastră... La propunerea acestui grup, studenţii de la Union Theological au furnizat pe toată durata iernii alimente şi cazare pentru treizeci de şomeri – printre care şi trei germani – şi i-au consiliat atât cât s-au priceput. Lucrul acesta a fost pentru ei un sacrificiu considerabil în timp şi în bani. Nu trebuie totuşi să scăpăm din vedere faptul că educaţia teologică a acestui grup este virtual nulă, iar încrederea în sine, care-şi bate cu superficialitate joc de orice întrebare teologică autentică, este lipsită de garanţii şi naivă.[2]

Un alt grup era interesat în primul rând de filosofia religiei şi se aduna în jurul unui oarecare dr. Lyman, pe care Bonhoeffer îl admira într-o oarecare măsură, deşi „la cursurile lui, studenţii au prilejul să dea glas celor mai crase erezii". Bonhoeffer a spus că

> lipsa de seriozitate cu care studenţii vorbesc aici despre

1 Ibid. 306-307.
2 Ibid., 308.

> Dumnezeu şi despre lume este, într-o exprimare cât mai blândă, absolut surprinzătoare... Cu greu şi-ar putea cineva imagina inocenţa cu care oameni aflaţi în pragul slujirii sau implicaţi deja în slujire pun întrebări la seminarul de teologie practică – de exemplu, dacă ar trebui să-L predice pe Cristos. În cele din urmă, cu puţin idealism şi cu puţină viclenie, vom pune capăt şi acestui lucru – cam aceasta este starea lor de spirit.
>
> Atmosfera teologică de la Union Theological Seminary accelerează procesul de secularizare a creştinismului în America. Atitudinea sa critică este orientată în special împotriva fundamentaliştilor şi, într-o oarecare măsură, împotriva umaniştilor radicali din Chicago; este o atitudine sănătoasă şi necesară, dar nu există o bază sănătoasă pe care să se poată reconstrui ceva după încheierea demolărilor. Dispare şi ea în colapsul general. Un seminar în care un număr mare de studenţi râde cu poftă într-o conferinţă publică atunci când se citează din *De servo arbitrio* a lui Luther[1] despre păcat şi iertare, pentru că temele acestea li se par comice, fără îndoială că a uitat complet ce este teologia creştină prin natura ei.[2]

Concluzia lui a fost usturătoare: „Am ajuns să cred că cineva poate învăţa aici foarte puţine sunt lucruri ... mi se pare totuşi că poţi ajunge la o înţelegere tacită... cu privire la ameninţarea pe care America o reprezintă pentru noi."

Profesorul lui Bonhoeffer, John Baillie, a afirmat despre el că a fost „cel mai convins discipol al dr. Barth care a sosit printre noi până la vremea respectivă, dar şi cel mai înverşunat oponent al liberalismului pe care l-am întâlnit vreodată".

Observaţiile lui Bonhoeffer despre bisericile americane, mai ales despre cele din New York, erau foarte asemănătoare cu cele despre Union Seminary:

> Lucrurile nu diferă prea mult în biserică. Predica se reduce la o serie de remarci bisericeşti parentetice referitoare

1 Despre servitutea voinţei – lat. – n.trad.

2 *Barcelona, Berlin, New York: 1928-1931,* 309-310.

> la evenimentele din ziare. Cât timp am stat aici, nu am auzit decât o *singură* predică în care a existat o proclamare autentică a Evangheliei, şi predica aceasta a fost ţinută de un negru (de fapt, descopăr treptat că negrii au o putere şi o originalitate religioasă mai accentuată). O întrebare majoră care-mi atrage în permanenţă atenţia, în lumina acestor fapte, este dacă mai putem vorbi aici cu adevărat despre creştinism... Nu are niciun rost să aştepţi roade acolo unde Cuvântul nu mai este predicat cu adevărat. Dar atunci ce se alege de creştinism?[1]

> Americanul iluminat, în loc să privească toate aceste lucruri cu scepticism, le acceptă ca şi cum ar fi o dovadă de progres. Predica fundamentalistă, care ocupă un loc atât de proeminent în statele din Sud, nu are decât un singur reprezentant baptist în New York, care le predică atât credincioşilor cât şi curioşilor despre învierea în trup şi naşterea din fecioară.
>
> În New York se predică practic despre orice; un singur subiect nu este abordat sau, dacă este abordat, este atât de rar încât n-am ajuns încă să-l aud, anume Evanghelia lui Isus Cristos, crucea, păcatul şi iertarea, moartea şi viaţa.[2]

La un seminar de omiletică, de la Union College, ţinut de Fosdick, au fost date câteva exemple de subiecte pentru predici. Unele dintre ele se refereau la ceea ce el numea cu condescendenţă „teme tradiţionale". Bonhoeffer a fost profund surprins să afle că din această categorie făcea parte şi predica „despre iertarea păcatelor şi despre cruce"! Inima Evangheliei a fost marginalizată şi ciudat etichetată drept„tradiţională". Bonhoeffer a spus:

> Lucrul acesta caracterizează majoritatea bisericilor pe care le-am văzut. Atunci ce anume înlocuieşte mesajul creştin? Un fel de idealism etic şi social, născut din credinţa în progres, care – cine ştie cum – pretinde dreptul de a se numi „creştin".

1 Ibid., 266.
2 Ibid., 313.

> În locul bisericii, ca adunare a celor care cred în Cristos, se găseşte biserica înțeleasă ca un fel de corporație socială. Cel ce a văzut programul săptămânal al unei mari biserici din New York, cu evenimente programate pentru fiecare zi sau aproape chiar pentru fiecare oră – ceaiuri, prelegeri, concerte, evenimente caritabile, sport, jocuri, popice, dans pentru orice categorie de vârstă, cel ce a auzit cum încearcă să-i convingă pe noii rezidenți să se alăture bisericii, insistând că vor avansa mult mai bine în societate dacă fac lucrul acesta, cel ce s-a familiarizat cu insistența jenantă cu care pastorii caută să atragă noi membri, ei bine, acela poate înțelege foarte bine caracterul unei biserici de felul acesta. Evident, toate acestea se întâmplă cu măsuri diferite de tact, gust şi seriozitate; unele biserici sunt „caritabile"; altele au înainte de orice o identitate socială. Însă e greu de evitat impresia că, în ambele cazuri, au uitat care le este adevăratul scop.[1]

Singura excepție notabilă pe care Bonhoeffer a observat-o a fost, și de această dată, în „bisericile negrilor".

Ca întotdeauna, Bonhoeffer nu s-a mulțumit să se rezume numai asupra activităților sale academice. A trecut imediat la explorarea oraşului şi a tot ce putea el să-i ofere; a făcut lucrul acesta împreună cu alți patru colegi de la Union College: Jean Lasserre, un francez; Erwin Sutz, un elvețian; Paul Lehmann, un american, şi Albert Franklin „Frank" Fisher, un negru american. Experiențele pe care Bonhoeffer le-a trăit cu fiecare dintre ei au format o parte însemnată a anului pe care l-a petrecut la Union. Dar cea mai mare influență asupra sa a avut-o prietenia cu Fisher, care crescuse în Alabama.

Când Fisher a venit la Union College, în 1930, a fost repartizat să-şi desfăşoare activitatea socială în Biserica Baptistă Abisiniană din Harlem. Bonhoeffer s-a plictisit rapid de predicile din bisericile de genul Riverside, astfel că atunci când Fisher l-a invitat la un serviciu

1 Ibid., 313-314.

în Biserica Abisiniană, a acceptat bucuros. Acolo, în comunitatea negrilor marginalizați social, Bonhoeffer a auzit în sfârşit Evanghelia predicată şi a văzut manifestându-se puterea ei. Pastorul Bisericii Abisiniene era dr. Adam Clayton Powell Sr, o figură cu adevărat impunătoare.

Powell era fiu de sclavi;[1] mama lui fusese o Cherokee pur-sânge şi tatăl său, un negru american. Născut la trei săptămâni după capitularea lui Lee la Appomattox, Powell şi-a petrecut primii ani ai vieții în condiții similare celor care dau naştere istorioarelor despre convertiri: băutură, violență, jocuri de noroc şi altele asemenea. Într-o campanie de trezire spirituală în Rendville, Ohio, care au durat o săptămână, el a crezut în Cristos şi de atunci nu s-a mai uitat niciodată înapoi. În 1908 a devenit pastorul senior al Bisericii Baptiste Abisiniene, care era deja încărcată de istorie. Biserica luase ființă cu exact o sută de ani în urmă, în timpul preşedinției lui Thomas Jefferson, când un grup de negri americani au părăsit First Baptist Church of New York City, din pricina politicii sale segregaționiste în privința dispunerii oamenilor în sală. Powell a adus la amvonul bisericii o viziune şi o credință de anvergură. În 1920 a purtat şi a câştigat o bătălie dificilă pentru mutarea ei în Harlem, unde a zidit o clădire impunătoare, pe Strada 138, şi primele centre recreative comunitare din Harlem. „Nu s-a vândut nici un bilet şi nici un bol de înghețată pentru construcția Bisericii Baptiste Abisiniene şi a centrului comunitar – a spus el. Fiecare dolar a venit din zeciuielile şi dărnicia credincioşilor, iar Dumnezeu Şi-a ținut promisiunea, revărsându-Şi binecuvântarea asupra noastră atât de abundent, încât sufletele noastre n-au fost în stare să o cuprindă.“ Pe la mijlocul anilor 1930, Biserica Abisiniană se mândrea cu paisprezece mii de membri şi era probabil cea mai mare biserică protestantă de pe teritoriul Statelor Unite. Când Bonhoeffer a văzut-o, a rămas înmărmurit.

Flămând, din cauza laptelui degresat pe care-l primea la Union College, Bonhoeffer a dat aici peste un adevărat festin teologic, care nu cruța nimic. Powell îmbina înflăcărarea predicatorului de la adunările de trezire spirituală cu un intelect şi o viziune socială de

1 Adam Clayton Powell Sr, Harlem, New York, noiembrie 1927.

amploare. El combătea activ rasismul şi era foarte direct când vorbea despre puterea mântuitoare a lui Isus Cristos. Nu s-a lăsat atras în capcana alegerii între acestea două, propusă de Hobson; era convins că dacă cineva nu le avea pe amândouă, atunci nu o avea pe niciuna. Cu amândouă, însă, avea totul şi chiar mai mult. Numai când acestea două se combinau, numai atunci intra Dumnezeu în ecuație. Atunci şi numai atunci viața se revărsa în şuvoaie. Bonhoeffer vedea pentru prima dată Evanghelia predicată şi trăită în ascultare de poruncile lui Dumnezeu. A fost total captivat, şi cât timp a mai rămas în New York, a mers acolo în fiecare duminică pentru închinare şi ca să predea unei clase de băieți în cadrul Școlii duminicale. A activat în mai multe grupuri din biserică şi a câştigat încrederea multor membri, care l-au invitat în casele lor. Bonhoeffer şi-a dat seama că oamenii mai în vârstă din Biserica Abisiniană fuseseră născuți în perioada în care sclavia era încă legală în Statele Unite. Cu siguranță că unii se născuseră în acea condiție oribilă.

Muzica din Biserica Abisiniană a fost o parte importantă a experienței pe care a avut-o acolo. Bonhoeffer a scotocit magazinele de muzică din New York în căutarea de înregistrări cu „cântările duhovniceşti ale negrilor", care-l transfigurau în fiecare duminică în Harlem. Bucuria şi puterea transformatoare ce caracterizau această muzică i-au întărit convingerea că muzica este o parte importantă a închinării. Avea să ducă aceste înregistrări cu el în Germania şi să le ofere spre audiție studenților lui din Berlin şi mai târziu celor din avanposturile nisipoase de la Marea Baltică, Zingst şi Finkenwalde. Ele s-au numărat printre posesiunile lui cele mai îndrăgite, dar pentru mulți studenți erau la fel de exotice ca rocile lunare.

De asemenea, a citit o cantitate impresionantă de „literatură neagră", iar de Ziua Recunoştinței l-a însoțit pe Fisher la Washington, D.C. Le-a scris părinților săi că a „călătorit la Washington cu maşina, împreună cu un alb şi cu doi studenți negrii"[1]. Bonhoeffer şi-a exprimat admirația față de planul Mallului şi față de felul în care clădirea Capitoliului, Monumentul lui Washington şi Memorialul lui Lincoln „se aliniază perfect, despărțite doar de

1 Dietrich Bonhoeffer către părinții lui, Philadelphia, 1 decembrie, 1930.

largi spații verzi". A găsit Memorialul lui Lincoln „extraordinar de impozant, înfățișându-l pe Lincoln de zece sau de douăzeci de ori mai mare decât a fost în realitate, luminat puternic noaptea şi expus într-o sală plină de măreție... cu cât aud mai multe despre Lincoln, cu atât mă interesează mai mult".

Călătoria la Washington împreună cu Fisher i-a prilejuit contactul direct cu problema rasială din America, una pe care puțini albi au avut ocazia să o vadă.

> În Washington, am trăit exclusiv printre negri şi, prin intermediul studenților, am reuşit să întâlnesc toate personalitățile importante ale mişcării negrilor, am intrat în casele lor şi am avut discuții interesante cu ei... Condițiile sunt greu de iamginat. La sud de Washington nu există doar vagoane de tren, de tramvai sau autobuze separate, ci, de exemplu, când am vrut să iau masa cu un negru într-un mic restaurant, am fost refuzat.[1]

Au vizitat şi aşa-numita *alma mater* a lui Fisher, Universitatea Howard, care era integral „neagră", unde un tânăr pe nume Thurgood Marshall era pe atunci student la drept. Bonhoeffer a devenit profund interesat de problema rasială din America şi, în luna martie, când ştirile despre cazul Scottsboro s-au răspândit în toată națiunea, a urmărit îndeaproape întreaga afacere. El i-a scris lui Karl-Friedrich:

> Aş vrea să arunc o privire la situația bisericii din Sud care, după câte aud, este cu totul deosebită; şi să cunosc mai în detaliu condiția negrilor. Nu ştiu dacă n-am cheltuit deja prea mult timp cu această problemă, mai ales că la noi în Germania nu există nimic asemănător. Dar am găsit-o foarte interesantă şi nu mi s-a părut nici măcar o clipă plictisitoare. Mi se pare

1 Ibid., 258.

> că se formează o mişcare autentică şi cred că negrii le dau albilor mult mai mult decât cântecele lor populare.[1]

Convingerea lui că „la noi în Germania nu există nimic asemănător"[2] avea să se schimbe curând. Karl-Friedrich i-a răspuns: „Când am fost acolo, am avut impresia că aceasta este adevărata lor problemă." Acesta i-a mărturisit că rasismul pe care l-a văzut în America l-a determinat să refuze un post care i s-a oferit la Harvard, căci s-a temut că, trăind permanent în America, el şi copiii lor aveau să devină părtaşi la „acea moştenire", murdărindu-i. La fel ca fratele lui mai tânăr, Karl-Friedrich n-a văzut nici el nimic asemănător în Germania la vremea aceea, ba chiar a afirmat că „prin comparaţie, problema noastră evreiască este o glumă; nu sunt mulţi cei care pot afirma că evreii sunt asupriţi aici".

Este uşor să râdem de lipsa lor de previziune, însă fraţii Bonhoeffer au crescut în Grunewald, un cartier al elitelor academice şi culturale, dintre care o treime erau evrei. Ei nu văzuseră şi nu auziseră niciodată ceva care să se poată compara cu situaţia pe care au descoperit-o în America, unde negrii erau trataţi ca nişte cetăţeni de mâna a doua şi trăiau complet izolaţi de contemporanii lor albi. Ceea ce Bonhoeffer a văzut în Sud a fost însă şi mai grav. Comparaţia era şi mai greu de făcut, pentru că în Germania evreii erau egali din punct de vedere economic, în timp ce în America negrii nu era aşa. În privinţa influenţei, evreii germani deţineau poziţii de frunte în toate sferele societăţii, pe când situaţia negrilor din America era total diferită. În plus, în 1931 nimeni nu-şi putea imagina cum avea să se deterioreze situaţia în Germania în doar câţiva ani.

Experienţele lui Bonhoeffer în comunitatea de negri americani i-au întărit o idee care se contura tot mai clar în mintea lui: evlavia şi puterea autentică pe care le văzuse în biserica americană se găseau în bisericile unde suferinţa era o realitate prezentă sau făcea parte din trecutul istoric. El a văzut ceva în plus în bisericile de negri, ceva ce lumea teologiei academice – chiar şi în forma ei cea mai bună, cum

1 Ibid., 293.

2 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed.rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 151.

era la Berlin – nu aborda prea des. Prietenia lui cu francezul Jean Lasserre i-a arătat acelaşi lucru.

Bonhoeffer îl respecta pe Lasserre ca teolog, însă nu era de acord cu vederile lui radical pacifiste.[3] Dar pentru că îi respecta teologia, şi probabil pentru că erau amândoi europeni, era dispus să cerceteze lucrurile pe care Lasserre le avea de spus. Lasserre l-a determinat pe Bonhoeffer să gândească în termeni care l-au făcut să se implice mai târziu în mişcarea ecumenică. „Credem în sfânta Biserică Catolică, în comuniunea sfinţilor, sau credem în misiunea eternă a Franţei? Nu poţi să fii şi creştin, şi naţionalist, în acelaşi timp."

Totuşi, nu o conversaţie, ci un film l-a convins pe Bonhoeffer de adevărul spuselor lui Lasserre.

Puterea filmului

Romanul pacifist, devenit acum clasic, *Nimic nou pe frontul de vest*, a explodat pur şi simplu în Germania şi în Europa în 1929. Publicarea lui a avut un impact extrem de important asupra concepţiei lui Dietrich Bonhoeffer despre război, concepţie care avea să-i determine cursul vieţii şi să-i aducă în final moartea. Romanul a fost scris de Erich Maria Remarque[4], un soldat german din Primului Război Mondial. Primul tiraj, de un milion de exemplare, s-a epuizat aproape imediat, iar pe parcursul a optsprezece luni a fost tradus în douăzeci şi cinci de limbi, devenind romanul cel mai vândut în secolul început nu cu mult în urmă. Probabil că Bonhoeffer l-a citit pentru cursul lui Reinhold Niebuhr de la Union College, în 1930, dacă nu cumva chiar mai devreme, însă filmul, nu cartea, avea să-i schimbe viaţa.

Cu o francheţe şi o putere nemaiîntâlnite până atunci, filmul nu s-a ferit să înfăţişeze explicit ororile războiului. A câştigat Oscarul pentru cea mai bună imagine şi pentru cel mai bun regizor, însă prin poziţia sa agresiv pacifistă a provocat un val de indignare în toată Europa.

3 Mary Bosanquet, *The Life and Death and Dietrich Bonhoeffer*, New York, Harper and Row, 1968, 89.

4 Pseudonimul literal al lui Erich Paul Remark - n.trad.

În prima scenă a filmului, un învățător bătrân cu o privire sălbatică îi îndeamnă pe tinerii săi elevi să-şi apere patria. Înapoia lui, pe tablă, stă scrisă în caractere greceşti invocarea Muzei din *Odiseea* ca să cânte laudele marelui erou care a cucerit Troia. Şi de pe buzele bătrânului învățător se desprinde celebrul vers al lui Horațiu: *„Dulce et decorum est pro patria mori"* (Este dulce şi nobil să mori pentru patrie). Glorificarea războiului reprezenta pentru tinerii aceştia un aspect important al marii tradiții occidentale în care erau educați; nu peste mult, ei au pornit în marş către noroiul şi moartea care aveau să-i aştepte în tranşee. Cei mai mulți dintre ei au pierit în război, şi aproape toți aveau să fie cuprinşi de frică şi să-şi piardă mințile înainte de a muri.

Filmul este antieroic şi tulburător, iar pentru toți cei cu simpatii naționaliste trebuie să fi fost pe alocuri stânjenitor şi enervant. Deloc surprinzător, pentru național-socialiştii în ascensiune filmul era rodul propagandei internaționaliste rău intenționate şi provenea din aceleaşi medii – în esență evreieşti – care au contribuit la înfrângerea Germaniei în războiul pe care-l înfățişa. În 1933, când au ajuns la putere, naziştii au ars cărțile lui Remarque şi au răspândit minciuna că Remarque era evreu şi că numele lui de familie era de fapt Kramer – adică Remark citit invers. În 1930, însă, au atacat filmul.

Recent-numitul lor ministru cu propaganda, Joseph Goebbels, a trecut imediat la acțiune. A mobilizat brațul tânăr al partidului, *Hitlerjungend* (Tineretul lui Hitler), ca să împrăştie praf de strănutat şi să introducă bombe cu miros greu şi şoareci în incinta cinematografelor, în timpul proiectării filmului. În afara sălilor de proiecție, *Schutzstaffel* în uniformele lor negre, care aveau să devină cunoscuți mai târziu sub numele de SS, provocau tulburări de stradă. Haosul care a urmat a fost un exemplu timpuriu al tacticilor naziste de intimidare. În consecință, filmul a fost în scurtă vreme interzis pe tot cuprinsul Germaniei, şi aşa a rămas până în 1945.

În Statele Unite, însă, filmul era pe toate ecranele de cinematograf, şi într-o sâmbătă seara Bonhoeffer l-a văzut împreună cu Jean Lasserre. Acesta se constituia ca un rechizitoriu nimicitor la adresa războiului. Deşi țările lor fuseseră dușmani înverşunați în timpul conflagrației, acum şedeau unul lângă altul şi se uitau cum tineri germani şi francezi se măcelăreau unii pe alții. În scena probabil cea

mai mişcătoare a filmului, eroul – un tânăr soldat german – înjunghie un soldat francez, care moare în cele din urmă. Dar înainte să moară, întins în tranşeu împreună cu ucigaşul său, se zbate şi geme ore în şir. Soldatul german este astfel forţat să se confrunte cu oroarea a ceea ce a făcut. În final îl ia în braţe pe muribund şi încearcă să-l mângâie, oferindu-i apă ca să-şi umezească buzele arse. După ce francezul moare, germanul stă la picioarele mortului şi-i cere iertare. Apoi jură să scrie o scrisoare familiei acestuia, motiv pentru care caută portofelul lui şi-l deschide. În el îi găseşte numele, alături de fotografia soţiei şi a fiicei lui.

Tristeţea provocată de violenţa şi suferinţa de pe ecran a adus lacrimi în ochii lui Bonhoeffer şi ai lui Lasserre, însă reacţia celor din sală a fost, pentru ei, mult mai tulburătoare. Lasserre avea să-şi amintească mai târziu cum copiii americani din sală râdeau şi aplaudau când germanii, din perspectiva cărora era relatată povestea, îi omorau pe francezi. Pentru Bonhoeffer, lucrul acesta a fost insuportabil. Lasserre a spus ulterior că după aceea abia a reuşit să-l consoleze pe Bonhoeffer. Şi a crezut că Bonhoeffer a devenit pacifist în după-amiaza aceea.

Lasserre a vorbit adesea despre Predica de pe Munte şi despre modul în care ea îi marca teologia. Dar de atunci înainte Predica de pe Munte a devenit o parte importantă şi din viaţa şi teologia lui Bonhoeffer, şi l-a determinat să scrie cea mai faimoasă dintre cărţile sale, *Costul ucenicie*i[1]. La fel de important a fost însă şi faptul că, datorită prieteniei sale cu Lasserre, Bonhoeffer s-a implicat în mişcarea ecumenică, ceea ce avea să-l facă să participe la rezistenţa împotriva lui Hitler şi a naziştilor.

Apetitul vorace al lui Bonhoeffer pentru cultură era aproape fără egal în New York. El i-a scris lui Max Diestel: „Dacă încerci să experimentezi total New Yorkul, aproape că te sufocă".[2] Întrucât

1 Titlul german al cărţii este *Nachfolge*, apărută în limba română cu titlul *Costul Uceniciei*, Logos, 2014.

2 Dietrich Bonhoeffer către Max Distel, New York, 25 aprilie, 1931.

îi plăcea să încerce mereu lucruri noi, America i le-a oferit din plin. Când nu storcea un strop în plus de cultură din Manhattan, urca în tren sau în maşină şi călătorea altundeva. Şi-a vizitat de mai multe ori rudele din ramura Tafel a familiei, care locuiau în Philadelphia, şi de câteva ori a luat trenul către Scarsdale pentru a vizita familia Ern. În decembrie, a călătorit împreună cu Erwin Sutz spre Sud, până unde s-a putut merge cu trenul, iar când uscatul s-a terminat, în Florida, şi trenul nu mai putea înainta, s-au îmbarcat pe un vapor spre Cuba.

În Cuba, Bonhoeffer s-a întâlnit cu guvernanta lui din copilărie, Kathe van Horn, care era învăţătoare la o şcoală germană din Havana. A sărbătorit Crăciunul acolo şi a predicat în congregaţia germană locală, luând ca text istoria morţii lui Moise pe muntele Nebo. Povestea aceasta l-a urmărit pe Bonhoeffer toată viaţa lui. Treisprezece ani mai târziu, îi va scrie logodnicei sale despre experienţa cubaneză:

> Soarele m-a atras întotdeauna şi mi-a adus mereu aminte de faptul că fiinţele umane au fost luate din pământ şi că nu sunt făcute din aer rarefiat sau din gânduri. Astfel, odată, când m-am dus în Cuba să predic de Crăciun, schimbând gheaţa din America de Nord cu vegetaţia ei tropicală luxuriantă, aproape că am devenit un adorator al soarelui şi cu greu mi-am amintit lucrurile despre care trebuia să predic. Am trecut printr-o criză autentică, şi o fărâmă din ea continuă să-mi dea târcoale în fiecare vară, când încep să simt căldura soarelui.[1]

Înainte şi după vizita în Cuba, Bonhoeffer a petrecut o perioadă în sudul Statelor Unite, unde a continuat să se mire de relaţiile interrasiale care existau acolo.

> Separarea albilor de negri, în statele din Sud, îmi creează cu adevărat o stare de ruşine. Pe căile ferate, separaţia aceasta se manifestă până în cele mai mici detalii. Am observat,

1 Ruth-Alice von Bismarck şi Urlich Kabitz, ed., *Love Letters from Cell 92: The Correspondence Between Dietrich Bonhoeffer and Maria von Wedemeyer, 1943-1945*, trad. John Brownjohn, New York, Abingdon Press, 1995, 68.

> astfel, că în general vagoanele negrilor arată mai curat decât celelalte. Îmi face chiar plăcere să-i văd pe albi înghesuindu-se în vagoanele lor, când în tot vagonul rezervat negrilor se află adesea numai o singură persoană. Felul în care sudiştii vorbesc despre negri este de-a dreptul respingător, şi în această privinţă nici pastorii nu sunt mai buni decât ceilalţi. Continui să cred că imnurile duhovniceşti ale negrilor sudişti se numără printre cele mai mari realizări artistice ale Americii. Este puţin dezamăgitor faptul că, într-o ţară cu atâtea sloganuri despre frăţietate, pace şi altele asemenea, continuă să existe, complet necorectate, astfel de lucruri."[1]

În acea lună ianuarie – cu două săptămâni înaintea celei de-a douăzeci şi cincea aniversări a zilei lor de naştere – Bonhoeffer i-a scris Sabinei. Douăzeci şi cinci de ani a însemnat pentru el o piatră de hotar. Când şi-a luat doctoratul, la douăzeci şi unu de ani, se aştepta să realizeze lucruri mari. Acum, însă, lucrurile păreau să se fi blocat.

> Mă simt cam speriat de faptul că vom împlini douăzeci şi cinci de ani ... [D]acă aş fi fost deja căsătorit de cel puţin cinci ani, cu vreo doi copii şi la casa mea, ei bine, atunci m-aş fi simţit îndreptăţit să împlinesc vârsta de douăzeci şi cinci de ani... Cum îmi voi petrece ziua aceasta, încă nu ştiu prea bine. Câteva persoane au aflat că este ziua mea şi vor să facem neapărat o petrecere, pe care să o ţin în casa unuia dintre studenţii căsătoriţi. Dar poate că voi găsi ceva interesant la teatru. Din nefericire, nu voi putea să închin un pahar de vin pentru tine cu această ocazie, fiindcă lucrul acesta este interzis de legea federală. O idee teribil de supărătoare această prohibiţie, în care nimeni nu crede."[2]

Până la urmă, Bonhoeffer şi-a sărbătorit ziua de naştere împreună cu Paul şi Marion Lehmann în apartamentul lor din Greenwich

1 *Barcelona, Berlin, New York: 1928-1931,* 269.
2 Ibid., 270-271.

Village. I-a scris Sabinei că speră să poată călători în India în luna mai, să reia legătura cu dr. Lucas şi să se întâlnească cu Mahatma Gandhi. Spera să călătorească în jurul lumii spre Vest până în Germania, dar preţul călătoriei din New York până în India era foarte ridicat. Împreună cu Lehmann, a căutat pe docurile din New York un căpitan care să-l transporte până în India la un preţ mai mic, însă totul a fost în zadar, aşa că a decis să-şi amâne călătoria pentru altă dată.

În New York, familia cea mai apropiată de Bonhoeffer a fost familia Lehmann. Se simţea bine în compania lor, şi ei se simţeau bine în compania lui. Mulţi ani mai târziu, într-o prezentare pe care a făcut-o pentru BBC, Paul Lehmann a spus:

> [Bonhoeffer] era german prin pasiunea lui pentru perfecţiune, a manierelor sau a performanţei, ori pentru tot ce înseamnă *Kultur*. Pe scurt, era un aristocrat al spiritului de cea mai bună calitate. În acelaşi timp, însă, era şi cel mai negerman dinte germani. Aristocraţia lui era inconfundabilă, dar nu şi impertinentă, mai ales, cred, datorită curiozităţii lui fără margini faţă de orice mediu nou în care s-ar fi găsit şi datorită simţului său dezvoltat pentru umor.[1]

Când soţii Lehmann l-au vizitat pe Bonhoeffer, doi ani mai târziu, în Germania, el şi cu Paul au scris o scrisoare rabinului american Stephen Wise, prin care îl informau despre situaţia din ce în ce mai grea a evreilor din Germania. Prima întâlnire pe care a avut-o cu Wise fost în ziua de Paşte, în 1931. Bonhoeffer şi-ar fi dorit să participe în acea zi de Paşte la serviciul religios al unei biserici americane, însă într-o scrisoare adresată bunicii sale a mărturisit că lucrul acesta i-a fost imposibil, deoarece:

> la bisericile mai mari trebuiau cumpărate bilete de intrare cu mult timp înainte. Şi pentru că n-am ştiut lucrul acesta, nu mi-a rămas altceva de făcut decât să merg să ascult predica unui rabin faimos. Rabinul predica în fiecare duminică

1 Bosanquet, *Life and Death of Bonhoeffer*, 88.

> dimineața în cea mai mare sală de concerte din zonă, înaintea unei săli arhipline. Când am fost eu, a ținut o predică extrem de eficientă despre corupția din New York şi le-a cerut evreilor, ce reprezintă o treime din populația orașului, să facă din oraş o Cetate a lui Dumnezeu, în care Mesia să poată veni cu adevărat.[1]

Este remarcabil faptul că în singura zi de Paște pe care a petrecut-o în New York, Bonhoeffer a participat la serviciul religios al unei sinagogi.

O călătorie pe uscat

Călătoria lui Bonhoeffer în India nu s-a materializat, dar întrucât anul său academic la Union College se apropia de sfârşit, şi-a făcut planuri pentru o altă călătorie. Voia să ajungă până în Mexic, trecând prin Chicago.

Bonhoeffer şi Lasserre erau amândoi interesați de cultura catolică mexicană, de aceea au decis să facă această călătorie împreună. Călătoria presupunea parcurgerea a patru mii de mile cu maşina, la viteze ce nu depășeau cincizeci şi cinci de mile pe oră. Familia Ern s-a oferit cu generozitate să-i închirieze lui Bonhoeffer Oldsmobilul lor, fabricat în 1928, pentru această călătorie. Bonhoeffer i-a vizitat de două ori în luna martie, şi ei l-au învățat să conducă maşina. Totuşi, nu a reuşit să-şi ia permisul de conducere, deşi a încercat de mai multe ori. Familia Lehmann era convinsă că trebuia să mai lase din orgoliul lui de german şi să-i dea instructorului pe sub mână vreo cinci dolari. Însă Bonhoeffer a refuzat categoric.

În cele din urmă, Paul Lehmann a hotărât să-i însoțească şi să conducă el maşina până în Chicago. Bonhoeffer era de părere că pe drumul spre Chicago se va familiariza suficient de mult cu condusul. Erwin Sutz a plănuit să li se alăture şi el, dar fiindcă făcea parte dintr-un cor care era programat să cânte la Carnegie Hall, excursia

1 *Barcelona, Berlin, New York: 1928-1931*, 294-295.

s-a amânat până pe 5 mai. Sutz, la fel ca Bonhoeffer, era pianist, şi dragostea lor comună pentru muzică i-a dus la multe concerte în anul acela, inclusiv la un concert al lui Toscanini.

La 5 mai, aşadar, cei patru teologi au părăsit Manhattanul în Oldsmobilul lor împrumutat. Planul era să conducă aproximativ o mie de mile spre vest, până la St. Louis. Dar la St. Louis, Sutz a ajuns la concluzia că nu vrea să mai continue şi s-a întors înapoi cu trenul. Lehmann şi Lasserre l-au însoţit totuşi pe Bonhoeffer mai departe. De cele mai multe ori dormeau în cort, că nişte vagabonzi.

Lasserre şi-a amintit mai târziu:

> Într-o seară ne-am întins cortul într-o luncă liniştită cu copaci, fără să ne dăm seama că ocupăm, de fapt, teritoriul unei turme de porci. Ne-am străduit din răsputeri să alungăm şi să convingem această turmă de animale nervoase şi gălăgioase să nu-şi mai revendice teritoriul. Când, în sfârşit, am rezolvat problema, eram rupţi de oboseală, şi Dietrich a adormit imediat. Eu, însă, nu eram prea liniştit, aşa că am dormit mai greu. În zori m-am trezit brusc din cauza unui sforăit regulat, dar răsunător, care venea din imediata mea vecinătate. Crezând că Dietrich s-a îmbolnăvit, m-am repezit spre el, ca să descopăr că dormea liniştit ca un bebeluş. Sforăitul care mă îngrozise provenea de la un porc uriaş, care dormea lungit pe o latură a cortului… Dieter era netulburat, chiar imperturbabil, orice s-ar fi întâmplat. Avea un temperament extraordinar de echilibrat, capabil să ignore mânia, anxietatea şi descurajarea. Părea incapabil să dispreţuiască pe cineva.[1]

Când Lasserre şi Bonhoeffer au ajuns la graniţa mexicană, în Laredo, Texas, au aflat că dacă doreau să reintre în Statele Unite trebuiau să obţină o autorizaţie în acest sens înainte de a trece graniţa în Mexic. Aşa că au rămas în hotelul St. Paul din Laredo până la obţinerea autorizaţiei respective. I-au trimis o telegramă

1 Edwin Robertson, *The Shame and the Sacrifice: The Life and Martyrdom of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Macmillan, 1988, 66.

lui Paul Lehmann, care ajunsese deja înapoi la New York, şi l-au rugat să încerce să le rezolve problema. De asemenea, au trimis o telegramă şi ambasadorului german din Mexico. Era necesar să demonstreze că la întoarcerea din Mexic au biletele pentru drumul spre Bremen. Condiţiile economice din Statele Unite nu erau de aşa natură încât să-i lase pe europeni să se strecoare în ţară prin Mexic. În cele din urmă, Lehmann le-a trimis câteva instrucţiuni: „Mergeţi în Mexico City. Stop. La întoarcere, cereţi consulului american o viză de tranzit. Stop. Comisarul general ne asigură că nu vor exista probleme. Stop."[1]

Au lăsat Oldsmobilul în Laredo, au trecut în Mexic şi au călătorit o mie două sute de mile cu trenurile mexicane. În Victoria City exista un colegiu pentru instruirea învăţătorilor, unde Lasserre aranjase, printr-un prieten quaker, ca el şi Bonhoeffer să ţină un discurs comun. Venirea împreună a doi eterni inamici – un francez şi un german – era ceva inedit. Iar mesajul lor despre pace era pur şi simplu de neconceput. La sud de Mexico City şi la nord de Cuernavaca, Bonhoeffer a vizitat ruinele aztecilor. Pe o carte poştală care înfăţişa piramida de la Teopanzolco, i-a scris tânărului său prieten Richard Ern următoarele:

> Am stat mult timp pe această piramidă de vorbă cu un păstoraş, care nu ştia nici să scrie, nici să citească, dar care avea multe lucruri de spus. E frumos pe-aici şi nu e foarte cald, dat fiind că altitudinea este de peste două mii de metri. Totul e diferit faţă de Statele Unite. Există aici, se pare, mulţi oameni săraci. Majoritatea trăiesc în nişte cocioabe minuscule şi copiii lor poartă adesea doar o cămaşă sau sunt complet goi. Oamenii sunt de treabă, chiar prietenoşi. Abia aştept să mă întorc la maşina voastră şi să vă reîntâlnesc după aceea pe voi. Ai grijă de tine, dragă băiete. Salutări cordiale, ţie şi părinţilor tăi.[2]

1 Paul Lehmann către Jean Lasserre şi Dietrich Bonhoeffer, telegramă, 19 mai 1931.

2 *Barcelona, Berlin, New York: 1928-1931,* 304.

La 17 iunie Bonhoeffer şi Lasserre au ajuns înapoi la New York, pe o căldură înăbuşitoare. Trei zile mai târziu, Bonhoeffer s-a îmbarcat pe un vapor şi a luat drumul spre casă.

CAPITOLUL 8
BERLIN

1931-1932

Ne-a vorbit despre prietenii lui de culoare, împreună cu care a călătorit prin Statele Unite... ne-a vorbit despre evlavia negrilor... La sfârşitul serii, a zis: „Când mi-am luat rămas bun de la prietenul meu negru, el mi-a zis: «Vorbeşte-le oamenilor din Germania despre suferinţa noastră. Spune-le ce se petrece cu noi şi arată-le cum suntem.»“

—Wolf-Dieter Zimmermann

S-a răspândit în rândul maselor aşteptarea că salvarea poporului german va veni prin Hitler. Dar din prelegerile lui am aflat că salvarea vine numai prin Isus Cristos.

—Inge Karding

Bonhoeffer a revenit din America la sfârşitul lunii iunie, însă a rămas acasă doar câteva zile, după care a părăsit din nou ţara. Părinţii lui nădăjduiau să-l atragă la Friedrichsbrunn, dar nici chiar locul acesta nu putea concura cu ceea ce avea să-l aştepte în Elveţia. Erwin Sutz aranjase să-l prezinte lui Karl Barth.

Bonhoeffer a pornit spre Bonn la 10 iulie. Deloc surprinzător, primele sale impresii despre marele teolog au fost favorabile. El a scris părinților săi: „M-am întâlnit cu Karl Barth şi am ajuns să-l cunosc destul de bine în timpul unei serii de discuții care a avut loc în casa lui. Îmi place mult de el şi sunt foarte impresionat de prelegerile sale... Cred că îmi va fi de mare folos timpul pe care-l voi petrece aici."[1]

La unul din seminariile lui Barth – poate chiar în acea seară de discuții – un student a citat faimoasa maximă a lui Luther: „Înjurăturile nelegiuiților sună uneori mai bine decât strigătele de Aleluia ale evlavioşilor." Impresionat, Barth a întrebat cine a spus asta. Bonhoeffer fusese acela. Este foarte probabil că atunci s-au întâlnit pentru prima dată. La scurtă vreme după aceea au devenit prieteni.

La 23 iulie, Barth, în vârstă de patruzeci şi cinci de ani, l-a invitat pe Bonhoeffer, în vârstă de douăzeci şi cinci de ani, la cină. Atunci Bonhoeffer, aflat singur cu dr. Barth, a avut ocazia să-i pună întrebări care îl frământau de mai mulți ani. „Am fost chiar mai impresionat de discuțiile pe care le-am avut cu el decât de scrierile şi prelegerile lui – a mărturisit Bonhoeffer. Căci este implicat deplin în discuție. N-am mai văzut niciodată aşa ceva." După care a adăugat: „Există la el o deschidere, o disponibilitate față de orice obiecție întemeiată, şi împreună cu aceasta, o concentrare şi o insistență impetuoasă asupra ideii supuse analizei, indiferent dacă aceasta este avansată cu aroganță sau cu modestie, în mod dogmatic sau într-o totală nesiguranță; şi nu doar când serveşte intereselor teologiei sale."[2]

În următorii doi ani, Bonhoeffer l-a vizitat adesea pe Barth. În septembrie 1932, imediat după ce Barth a terminat primul volum al lucrării lui capitale, *Dogmatica bisericească*, l-a vizitat în Bergli, Elveția. S-a întâlnit, de asemenea, şi cu Sutz, care l-a prezentat teologului elvețian Emil Brunner. În 1933, când a devenit vacant un post la catedra de teologie de la Universitatea din Berlin, Bonhoeffer

1 Dietrich Bonhoeffer către părinții lui, Bonn, iulie 1931.

2 Dietrich Bonhoeffer, *A Testament of Freedom: The Essential Writings of Dietrich Bonhoeffer*, ed.rev. ed. Geffrey B. Kelly şi F. Burton Nelson, New York, Harper One, 1995, 383.

a încercat să se folosească de cunoştinţele pe care familia sa le avea la ministerul prusac al culturii în favoarea lui Barth. Dar Hitler tocmai preluase puterea ca Reichskanzler. Imediat după aceea totul a devenit politizat şi niciunul dintre cei ce disprețuiau vederile lui Hitler nu mai putea obține un post important în lumea academică sau altundeva. Astfel, postul respectiv i-a revenit lui Georg Wobbermin, om croit din acelaşi material brun ca noul Reichskanzler. Barth i-a scris ulterior lui Bonhoeffer: „În epoca lui Reichskanzler Hitler, fără îndoială că Wobbermin va ocupa scaunul lui Schleiermacher într-un mod mult mai adecvat timpurilor decât aş fi făcut-o eu. Am auzit că ai intervenit în forță în favoarea mea... Cu siguranță că aş fi acceptat... [L]umea este într-o situație proastă acum, dar noi nu vom lăsa luleaua să ni se stingă, nu-i aşa?“[1]

La acea dată, însă, ascensiunea lui Hitler la poziția de cancelar se afla încă într-un viitor de neimaginat. Bonhoeffer stătuse la New York doar nouă luni, dar în anumite privințe părea o viață de om. Când plecase, naziştii nu reprezentau decât un norişor cenuşiu la orizontul unui cer altfel senin. Acum, norul plana aproape deasupra capului, negru şi amenințător.

Bonhoeffer i-a scris lui Sutz că „perspectiva este cu adevărat sumbră“.[2] Îşi dădea seama că trăiau „la o răscruce extraordinară a istoriei“ şi că ceva se va întâmpla. Dar ce? În felul lui, Bonhoeffer a presimțit că, indiferent ce urma să se întâmple, biserica va fi amenințată. Se întreba chiar dacă aceasta va reuşi să supraviețuiască. „În astfel de condiții, la ce mai slujeşte teologia cuiva?“ s-a întrebat el. Se simțea acum la Bonhoeffer o urgență şi o seriozitate care nu existaseră înainte. Considera că era de datoria lui să-i avertizeze pe oameni cu privire la lucrurile care urmau să se întâmple. Părea că un stejar uriaş, la umbra căruia familiile ieşeau la picnic şi de ramurile căruia copiii se legănau, era putred pe dinăuntru şi gata să cadă, omorându-i pe toți. Ceilalți au observat schimbarea petrecută în el. În orice caz, predicile lui au devenit mult mai severe.

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed.rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 178.

2 Bonhoeffer, *A Testament to Freedom*, 384.

Marea schimbare

Ruina Bisericii Memoriale Kaizer Wilhelm stă astăzi, asemenea lui Ozymandias, în mijlocul dezolantului deşert de plastic şi beton al districtului comercial din Berlin. Cea mai mare parte a zonei a fost transformată în moloz în raidul RAF din 1943, iar ceea ce a rămas din această catedrală altădată măreaţă – carcasa găurită şi lovită a clopotniţei – slujeşte acum ca o amintire oarecum modernistă şi nefinisată a distructivităţii războiului. Înainte de război, însă, fusese una dintre gloriile Berlinului.

Bonhoeffer a fost invitat să predice acolo în Duminica Reformei din anul 1932.[1] În ziua aceasta Germania îl sărbătoreşte pe Luther şi uriaşa moştenire culturală a Reformei. Oamenii din bănci aşteptau cam ceea ce aşteaptă să audă un american la un serviciu religios cu ocazia zilei de 4 Iulie într-o biserică protestantă obişnuită, adică o predică înălţătoare şi patriotică. Germanii se aşteptau să fie umpluţi de mândrie în faţa miracolului moştenirii lor germane luterane şi să li se gâdile amorul propriu pentru rolul lor în păstrarea acestei mari tradiţii, şezând pe băncile tari de lemn, deşi ar putea să facă multe alte lucruri în timpul acesta. Este foarte probabil ca în ziua respectivă să fi fost în biserică şi Hindenburg, robusta şi respectata personalitate naţională, dat fiind că aceasta era biserica pe care marele om o frecventa. Ce serviciu minunat avea să fie! De aceea, pentru adunarea aşezată confortabil cu anticiparea caldă şi plăcută a ceea ce avea să urmeze, predica lui Bonhoeffer trebuie să fi părut ca un pumn trântit în plină figură de un ticălos, urmat de o lovitură zdravănă peste gură.

Textele biblice alese au oferit deja un indiciu pentru ceea ce avea să urmeze. Primul text a fost din Apocalipsa 2:4-5: „Dar ce am împotriva ta este că ţi-ai părăsit dragostea dintâi. Adu-ţi, dar, aminte de unde ai căzut; pocăieşte-te şi întoarce-te la faptele tale dintâi. Altfel, voi veni la tine şi-ţi voi lua sfeşnicul din locul lui, dacă nu te pocăieşti.“ Cine era familiarizat cu predicile lui Bonhoeffer, la auzul acestor versete s-a furişat probabil afară pe uşa din dos. Pe de altă parte însă, cine era

1 El a predicat acolo de câteva ori în toţi aceşti ani, înlocuindu-l pe prietenul său, pastorul Gerhard Jacobi, care i-a devenit un aliat apropiat în luptele bisericii din anii 1930.

gata să suporte o filipică usturătoare şi a decis să rămână, cu siguranță că nu a fost dezamăgit.

Bonhoeffer şi-a început predica cu o veste rea: Biserica Protestantă se afla în ceasul al unsprezecelea, a zis el, şi „a venit timpul să înțelegem lucrul acesta".[1] Biserica germană, a continuat el, este pe moarte sau poate că a murit deja. Apoi şi-a îndreptat fulgerele spre cei din bănci. A condamnat inadecvarea grotescă de a ține o sărbătoare, într-un moment în care, de fapt, participau cu toții la un serviciu de înmormântare. „O fanfară de trompete nu aduce nicio mângâiere cuiva aflat pe moarte." După aceea a trecut la eroul zilei, Martin Luther, pe care l-a descris ca fiind „mortul" pe care ei îl țineau în picioare ca să-şi atingă scopurile lor egoiste. Parcă ar fi azvârlit o găleată cu apă rece asupra întregii adunării şi după aceea ar fi aruncat cu pantofii după ei. „Nu ne dăm seama că aceasta nu mai este biserica lui Luther", a zis, şi a apreciat că este „aroganță şi frivolitate impardonabilă" încercarea lor dezinvoltă de a folosi faimoasele cuvinte ale lui Luther „aici stau, şi nu pot face altfel" pentru scopurile lor – ca şi cum ele li s-ar mai aplica lor şi bisericii luterane din zilele lor. Şi a ținut-o tot aşa până la sfârşit.

Nu a fost singura predică de felul acesta pe care a rostit-o în acel an. Dar ce vedea el, de fapt, determinându-l să le comunice oamenilor în grabă ceea ce vedea? Părea că doreşte să-i avertizeze să se trezească şi să nu se mai joace de-a biserica. Se îndreptau cu toții ca nişte somnambuli spre o prăpastie teribilă! Totuşi, puțini l-au luat în serios. Pentru cei mai mulți, nu era decât un intelectual cu ochelari, excesiv de scrupulos şi cu o doză semnificativă de fanatism religios. În plus, ținea nişte predici atât de deprimante!

Trebuie totuşi să ne întrebăm ce urmărea Bonhoeffer prin predicile lui. Se aştepta cu adevărat ca oamenii din bănci să țină seama de ceea ce le spune? Cuvintele lui erau însă adevărate, şi el simțea că Dumnezeu l-a ales să le comunice oamenilor toate acele lucruri. Bonhoeffer trata cu multă seriozitate predicarea Cuvântului lui Dumnezeu şi n-ar fi îndrăznit să-şi prezinte opiniile de la amvon.

1 *Berlin 1932-1933*, vol. 12, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Larry L. Rasmussen, Minneapolis, Augsburg Fortress, 2009, 439.

De asemenea, ştia că mesajul ceresc al lui Dumnezeu putea fi respins, aşa cum au fost respinse şi mesajele profeţilor din Vechiul Testament şi aşa cum a fost respins Însuşi Isus. Dar misiunea profetului era să rostească în simplitate şi în ascultare ceea ce Dumnezeu voia să le transmită oamenilor. Dacă mesajul era acceptat sau nu, acesta era un lucru ce ţinea de relaţia dintre Dumnezeu şi poporul Său. Totuşi, a predica un mesaj atât de arzător, ştiind că acesta era Cuvântul lui Dumnezeu adresat credincioşilor care-L respingeau, era deosebit de dureros. Era durerea asociată oficiului profetic, şi alegerea ca profet al lui Dumnezeu a presupus întotdeauna, în parte, participarea profetului la suferinţele lui Dumnezeu.

Era clar că ceva i se întâmplase lui Bonhoeffer în anul care trecuse, şi continua să i se întâmple. Unii au mers până acolo încât au vorbit despre o convertire, ceea ce e greu de crezut. Pentru Bonhoeffer şi pentru apropiaţii lui era evident că credinţa lui s-a adâncit în anul precedent. Şi era limpede că sentimentul chemării de către Dumnezeu i s-a clarificat.

Câţiva ani mai târziu, în ianuarie 1936, într-o scrisoare către Elizabeth Zinn, a descris astfel schimbarea care s-a petrecut în viaţa lui în perioada aceasta.

> M-am aruncat în lucrare într-un mod cât se poate de necreştinesc. O... ambiţie pe care mulţi au remarcat-o la mine mi-a făcut viaţa dificilă... Apoi s-a întâmplat ceva, un lucru care mi-a schimbat şi mi-a transformat viaţa până în ziua de azi. Am descoperit pentru prima dată Biblia... din care adesea am predicat. Înţelegeam o mulţime de lucruri despre biserică, predicam şi vorbeam despre ea – însă nu devenisem cu adevărat creştin... Ştiu că, în vremea respectivă, transformasem doctrina lui Isus Cristos într-un avantaj personal... Mă rog lui Dumnezeu ca lucrul acesta să nu se mai repete. De asemenea, nu mă rugam niciodată sau mă rugam foarte puţin. În ciuda singurătăţii mele, eram satisfăcut de mine însumi. Apoi Biblia, dar mai ales Predica de pe Munte, m-a eliberat de toate acestea. Începând din momentul acela, toate s-au schimbat. Am simţit lucrul

> acesta clar, şi l-au simţit şi alţi oameni din jurul meu. A fost o mare eliberare. Mi-a devenit limpede că viaţa unui slujitor al lui Isus Cristos trebuie să aparţină bisericii şi, pas cu pas, mi-a devenit tot mai clar până unde trebuia să meargă lucrul acesta. Apoi a urmat criza din 1933. Ea mi-a întărit decizia. În acelaşi timp, am descoperit şi alţi oameni care aveau acelaşi scop ca mine. Trezirea bisericii şi lucrarea ei au devenit interesul meu suprem... Chemarea îmi este acum cât se poate de clară. Ce va face Dumnezeu cu ea, nu ştiu... Dar trebuie să merg pe această cale. Probabil că nu va fi una foarte lungă. (Flp. 1:23). Însă faptul că mi-am dat seama de chemarea mea este un lucru deosebit... Cred că noblețea ei ni se va descoperi cu claritate abia în perioada sau în evenimentele care vor veni. Dacă voi rezista până atunci.[1]

Cumva, timpul petrecut de Bonhoeffer la New York, mai ales închinarea lui în „bisericile negrilor", a jucat un rol în toate acestea. Acolo, în mijlocul acelor oameni încercați de suferință, a auzit Evanghelia predicată şi a fost martorul pietății autentice. Predicile înfocate, adorația şi cântarea plină de bucurie i-au deschis ochii față de anumite lucruri şi i-au schimbat starea. A fost oare „născut din nou"?

Nu ştim foarte bine ce s-a întâmplat, însă rezultatele erau evidente. Mai întâi, a început să frecventeze regulat biserica, pentru prima dată în viața lui; şi se împărtăşea ori de câte ori putea. Când Paul şi Marion Lehmann au vizitat Berlinul, în 1933, au remarcat şi ei schimbarea petrecută în prietenul lor. Cu doi ani mai devreme, la New York, acesta nu se interesa de mersul la biserică. Îi plăcea să lucreze cu copiii din Harlem, să meargă la concerte, la filme şi la muzee; dorea să călătorească şi iubea dezbaterea filosofică şi academică a *ideilor* teologice. Acum însă exista ceva nou. Ce se întâmplase, determinându-l pe Bonhoeffer să ia dintr-odată în serios mersul la biserică?

---

1 Bonhoeffer, *A Testament to Freedom*, 424-425.

Bonhoeffer, învățătorul

Încă înainte de a pleca la Union College, Bonhoeffer şi-a câştigat dreptul să ocupe postul de lector universitar în teologie la Universitatea din Berlin. Aşa că la întoarcere şi-a luat imediat postul în primire, conducând seminarii şi ținând prelegeri. Însă felul lui de a preda teologia nu se potrivea cu aşteptările multora. Schimbarea petrecută în el se vedea chiar şi din spatele pupitrului profesoral sau la seminarii.

Wolf-Dieter Zimmermann a fost unul dintre studenții lui din acele zile şi l-a întâlnit pe Bonhoeffer pentru prima dată în toamna anului 1932. Nu erau decât o mână de studenți în sala de clasă în acea primă zi, şi Zimmermann a vrut să plece, dar a fost curios şi a rămas. Iată cum şi-a amintit el momentul respectiv:

> La pupitru a păşit un tânăr lector cu pasul iute şi uşor, un bărbat cu păr puțin şi foarte blond, cu fața lată şi cu ochelari fără rame şi cu punte aurie. După câteva cuvinte de bun venit, a explicat importanța şi structura prelegerii cu un ton ferm şi oarecum gâtuit. Apoi şi-a deschis manuscrisul şi a început prelegerea. Ne-a spus că în zilele noastre întrebăm adesea dacă mai avem nevoie de biserică, dacă mai avem nevoie de Dumnezeu. Dar, a precizat el, întrebarea aceasta este greşită. Noi suntem cei întrebați, nu El. Biserica există, şi Dumnezeu există, şi suntem întrebați dacă vrem să-L slujim, căci Dumnezeu are nevoie de noi.[1]

Abordările de felul acesta erau rare la majoritatea amvoanelor germane; la pupitrele universitare, însă, erau nemaiauzite. Bonhoeffer nu a devenit brusc mai emoțional sau mai puțin rațional. Stilul lui ca lector era „foarte concentrat, lipsit de emoții, fără pasiune, limpede ca cristalul şi cu o anumită răceală rațională; semăna cu un reporter".[2]

1 Wolf-Dieter Zimmermann şi Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 60.

2 Zimmermann şi Smith, *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, 68.

Îmbinarea între credința lui de diamant și intelectul lui sclipitor de logician l-a făcut să devină foarte convingător. Ferenc Lehel, un alt student, și-a amintit: „Îi urmăream cuvintele cu o atenție atât de mare, încât se putea auzi bâzâitul muștelor. Uneori, când ne puneam stilourile jos, la sfârșitul prelegerii, eram pur și simplu transpirați." Dar Bonhoeffer nu a fost întotdeauna la fel de serios și de intens. Exista în el și o latură jucăușă, pe care mulți dintre prietenii lui i-au remarcat-o de-a lungul anilor. Când Lehel l-a vizitat acasă și a fost invitat să rămână la cină, acesta a refuzat politicos, dar Bonhoeffer l-a obligat să rămână, spunându-i: „Nu-i pâinea mea, ci este pâinea noastră, și dacă o consumăm împreună, ne vor rămâne douăsprezece coșuri la sfârșit."

Bonhoeffer își invita deseori studenții acasă. Se implica în viața lor, așa cum se implicase și în viața copiilor din clasa lui de Școală duminicală din Grunewald sau în viața tinerilor din Cercul lui de Joia. Lehel și-a amintit că Bonhoeffer l-a încurajat în credința lui.

> A stat lângă mine în dificultățile mele intelectuale, asemenea unui pastor, frățește și prietenește. Când mi-a recomandat cartea lui Karl Heim, *Glaube und Denken*, mi-a atras atenția asupra capacității lui Heim de a simți împreună cu cel ce se îndoiește și asupra faptului că acesta nu se complăcea într-o apologetică ieftină, atacând pe poziția lui înaltă fortificațiile științei naturale. Trebuie să gândim împreună cu cel care se îndoiește, zicea el, ba chiar să ne îndoim împreună cu el.[1]

Un alt student, Otto Dudzus, și-a amintit că Bonhoeffer invita studenții la seratele muzicale din casa părinților săi.

Tot ce era și ce avea a pus la dispoziția altora. Marea lui comoară era familia lui cultivată, elegantă, rafinată, foarte educată și lipsită de prejudecăți, mediu în care ne-a introdus și pe noi. Serile de primire din fiecare săptămână și mai târziu o dată la două săptămâni întreținеau

1 Ibid., 69.

o asemenea atmosferă, încât casa lui a devenit o a doua casă şi pentru noi. Iar mama lui a fost o gazdă desăvârşită.[1]

Chiar şi în 1934, când Bonhoeffer a plecat la Londra, părinții lui au continuat să-i trateze pe studenți ca pe nişte membri ai familiei, incluzându-i în cercul lor social şi familial. Bonhoeffer nu a făcut deosebire între viața lui creştină şi viața lui de familie. Astfel, părinții lui au ajuns să cunoască mulți studenți strălucițiți la teologie, iar studenții au fost expuşi atmosferei extraordinare din familia Bonhoeffer.

Inge Karding, una dintre puținele studente din cercul lui Bonhoeffer, şi-a amintit astfel prima lui prelegere la care a participat:

> Prima mea impresie despre el a fost că era foarte tânăr! [...] Avea un chip plăcut şi o atitudine binevoitoare... Se purta foarte natural cu noi, studenții... Însă avea, de asemenea, o anumită siguranță şi demnitate... Păstra întotdeauna un fel de distanță... Nimeni nu ar fi îndrăznit să spună o glumă când era el de față.[2]

Albrecht Schönherr a fost un alt student al lui Bonhoeffer.

> N-a fost deloc aşa cum apare în multe fotografii. Fotografiile îl fac să pară corpolent şi cărnos, dar el a avut o constituție atletică, a fost mai degrabă înalt şi a avut o frunte lată, ca a lui Kant. Vocea lui însă contrasta cu aspectul corpolent. Era cam subțire, aşa că nu prea puteai fi sedus de glasul lui. Nu suna niciodată demagogic. Şi el se bucura de

1 Otto Dudzus, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A Documentary Film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Film neproiectat, citat aici cu permisiunea regizorului.

2 Inge Karding, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A Documentary Film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Film neutilizat, citat aici cu permisiunea regizorului.

> lucrul acesta, pentru că nu voia sub nicio formă să ajungă un demagog – să comunice oamenilor ceva prin vocea, prin înfățișarea sau prin „flerul" lui, ci își dorea mai degrabă să transmită ceva substanțial.[1]

Bonhoeffer s-a luptat întotdeauna cu „problema" farmecului personal. Nu avea încredere în acesta și voia ca vorbele sale și logica a ceea ce spunea să fie singurele lucruri la care ceilalți să răspundă.

Chiar și așa, în jurul lui s-a adunat un grup de studenți. Conversațiile lor au ieșit din sălile de prelegeri și de seminar, căci voiau să-și continue dezbaterile și în afara constrângerilor mediului universitar. Câțiva dintre ei se întâlneau o dată pe săptămână în mansarda lui Wolf-Dieter Zimmermann, aproape de Alexanderplatz. Se îngrămădeau acolo ore în șir, fumând și discutând. Dar Bonhoeffer a impus o oarecare disciplină chiar și la acele întruniri, așa cum procedase și la Cercul de Joia. Nu îngăduia pălăvrăgeli fără sens, ci solicita o investigare serioasă și controlată a problemelor. Discuția consta în „teoretizarea pură, abstractă, în efortul de a înțelege o problemă în toată amploarea ei."[2]

Bonhoeffer gândea de față cu studenții lui și îi învăța și pe ei să facă același lucru. Urmăreau diferitele direcții de gândire până la consecințele lor logice și analizau cu atenție fiecare punct de vedere dintr-un simț al exhaustivității totale și pentru ca nimic să nu depindă doar de emoție. El acorda ideilor teologice același respect pe care tatăl său și Karl-Friedrich îl acordau ideilor științifice, sau fratele lui Klaus îl acorda ideilor juridice. Întrebările referitoare la Biblie, etică și teologie trebuiau tratate cu aceeași rigoare, și orice vorbărie, orice „pălăvrăgeală" trebuia identificată, expusă ca atare, tăiată și eliminată. Se dorea obținerea unor răspunsuri care să poată face față oricărei investigații, căci trebuiau să trăiască pe baza acelor concluzii. Apoi răspunsurile urmau să fie transformate în acțiuni și să devină

1 Albert Schönherr, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A Documentary Film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Film neutilizat, citat aici cu permisiunea regizorului.

2 Zimmermann și Smith, *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, 64-65.

substanța vieții. Odată ce Cuvântul lui Dumnezeu era înțeles clar, trebuia să se acționeze pe baza lui şi a implicațiilor sale, indiferent care ar fi fost ele. Şi în Germania vremii respective acțiunile aveau consecințe serioase.

Studenții îl considerau pe Bonhoeffer un om extrem de răbdător şi deschis la minte. Hellmut Traub l-a descris ca „extraordinar de rezervat, gata să abordeze orice întrebare nouă ce i se punea prin analizarea până şi a celor mai îndepărtate idei".[1] Studenții au învățat de la el cum să-şi rezerve timpul necesar ca să gândească lucrurile până la capăt. „Natura lui conservatoare, educația lui academică şi exhaustivitatea abordărilor sale îl împiedicau să ajungă repede la un rezultat."[2]

Pe la zece şi jumătate se adunau la o *Bierkeller* din apropiere pentru discuții mai puțin formale. Bonhoeffer era cel care plătea întotdeauna.

Într-o seară, povesteşte Zimmermann, Bonhoeffer a adus înregistrările cu „cântecele duhovniceşti ale negrilor", pe care le cumpărase la New York.

> Ne-a vorbit despre prietenii lui de culoare, împreună cu care a călătorit prin Statele Unite... ne-a vorbit despre evlavia negrilor... La sfârşitul serii, a zis: „Când mi-am luat rămas bun de la prietenul meu negru, el mi-a zis: «Vorbeşte-le oamenilor din Germania despre suferința noastră. Spune-le ce se petrece cu noi şi arată-le cum suntem.» În această seară am vrut să-mi îndeplinesc obligația."[3]

Probabil că acum a început să considere că biserica este chemată de Dumnezeu „să stea lângă cei ce suferă".

Mulți dintre studenții lui Bonhoeffer din această perioadă au devenit parte din viața lui în anii care au urmat. Unii aveau să se implice împreună cu el în mişcarea ecumenică şi un număr semnificativ au participat mai târziu la seminariile ilegale de la Zingst şi Finkenwalde.

---

1 Ibid.
2 Ibid.
3 Ibid.

Otto Dudzus, Albrecht Schönherr, Winfried Maechler, Joachim Kanitz, Jürgen Winterhager, Wolf-Dieter Zimmermann, Herbert Jehle şi Inge Karding au fost câțiva dintre ei.

Interesul lui Bonhoeffer nu era doar să-i învețe ca lector universitar. Dorea să-i şi „ucenicizeze" în adevărata viață creştină. Aceasta însemna parcurgerea întregului evantai de la înțelegerea evenimentelor curente din perspectivă biblică până la citirea Bibliei nu cu ochii studentului la teologie, ci cu aceia ai unui ucenic al lui Isus Cristos. Abordarea aceasta era unică printre teologii universitari germani din epoca respectivă.

Însă Bonhoeffer a reuşit să nu atragă atenția asupra sa, datorită originii sale culturale patriciene şi a strălucitelor lui calități intelectuale. Vorbea într-un limbaj academic de înaltă ținută, dar într-un fel care scotea în evidență şi implicațiile a ceea ce spunea asupra evenimentelor curente. În 1933, o studentă a lui a spus: „S-a răspândit în rândul maselor aşteptarea că salvarea poporului german va veni prin Hitler. Dar din prelegerile lui am aflat că salvarea vine numai prin Isus Cristos."[1]

Inge Karding şi-a amintit că Bonhoeffer i-a vorbit odată despre cât de grav este să spui „Heil!" oricui, în afară de Dumnezeu. El nu se ferea să facă comentarii politice şi de la bun început n-a fost de acord cu ceea ce credeau mulți, anume că politica nu are nimic de-a face cu viața creştină. De asemenea, Bonhoeffer credea că Biblia este Cuvântul lui Dumnezeu şi nu se jena să spună lucrul acesta. Într-un loc ca Universitatea din Berlin, unde, noaptea mai bântuia încă stafia lui Schleiermacher şi unde fotoliul lui Harnack n-a apucat să se răcească, un asemenea crez era pur şi simplu scandalos.

> [El zicea] că, atunci când citesc Biblia, trebuie să cred că Dumnezeu îmi vorbeşte acum şi aici ... Nu era abstract, ca profesorii de limba greacă şi ca toți ceilalți. Dimpotrivă, de la început ne-a învățat că trebuie să citim Biblia aşa cum ne este adresată, adică direct, ca şi pe Cuvântul lui Dumnezeu. Nu ca pe ceva general sau ca pe ceva general aplicabil, ci mai degrabă

1 Inge Karding, interviu cu Martin Doblmeier.

> ca pe ceva ce ni se adresează personal. Ne-a repetat lucrul acesta deja de foarte devreme, şi ne-a spus că totul decurge de aici.[1]

Bonhoeffer nu era interesat de abstracțiunea intelectuală. Teologia trebuia să conducă la aspectele practice ale trăirii creştine. Karding a fost surprinsă când Bonhoeffer şi-a întrebat studenții dacă mai cântă colinde la Crăciun. Răspunsul lor a fost cam indecis, aşa că el le-a spus: „Dacă vreți să fiți pastori, trebuie să cântați colinde de Crăciun!" Pentru el, muzica nu constituia un aspect opțional al lucrării creştine, ci era *de rigueur*[2]. Ca atare a încercat să rezolve această problemă imediat şi fără menajamente. „În prima zi din postul Crăciunului – a cerut el – ne vom întâlni la amiază… şi vom cânta colinde de Crăciun." Karding a mai precizat că Bonhoeffer „cânta minunat din flaut" şi a „magnific" cu vocea.

Joachim Kanitz îşi amintea şi el că Bonhoeffer le-a spus odată că nu trebuie să uite că „fiecare cuvânt din Sfânta Scriptură este un mesaj foarte personal al iubirii lui Dumnezeu pentru noi." Apoi, Bonhoeffer „ne-a întrebat dacă-L iubim pe Isus".

Faptul că-i ducea pe studenți în excursii la țară la sfârşit de săptămână reprezenta un alt element al metodei sale practice de instruire. Uneori mergeau la Prebelow, unde se cazau în pensiunea pentru tineret de acolo. De câteva ori au vizitat cabana pe care Bonhoeffer o cumpărase în apropiere de Biesenthal. Într-una din aceste excursii, i-a pus să mediteze la un verset din Biblie imediat după micul dejun. Le-a cerut să găsească un loc undeva pe iarbă, unde să şadă netulburați timp de o oră şi să mediteze la versetul acela. Multora lucrul acesta li s-a părut dificil, aşa cum li s-a părut şi candidaților la ordinare de la Finkenwalde. Inge Karding a fost de aceeaşi părere, însă „el ne-a învățat că Biblia intră în viața ta exact acolo unde se găsesc problemele tale".

Bonhoeffer formula acum ideile pe care avea să le folosească la seminariile clandestine ale Bisericii Mărturisitoare, câțiva ani mai târziu. Pentru el meditația asupra versetelor biblice şi cântările

1 Ibid.

2 De rigoare – franc. – n.trad.

constituiau părți integrante ale educației teologice, o temă frecvent dezbătută de Bonhoeffer, aceea a încarnării – mai exact că Dumnezeu nu ne-a creat spirite descarnate, ci ființe umane în carne şi oase – l-a condus la ideea că viața creştină trebuie dezvoltată. Isus nu ne-a comunicat doar idei şi concepte, ci şi reguli şi principii de viață. El Însuşi a trăit. Şi fiindcă a trăit împreună cu ucenicii Săi, le-a arătat cum trebuie să-şi trăiască viața şi cum vrea Dumnezeu să arate ea. Viața lui Isus nu a fost doar intelectuală sau doar spirituală. A fost toate acestea la un loc, şi ceva în plus. Bonhoeffer a dorit să dezvolte viața creştină a studenților lui, şi lucrul acesta l-a adus la ideea că pentru a fi creştin, trebuie să trăieşti împreună cu creştinii.

O studentă a spus că a învățat conceptele de vină şi de har din felul în care îi trata Bonhoeffer pe ei. Într-o excursie, în 1933, a pornit împreună cu un grup de studenți într-o drumeție prin pădure, unde au întâlnit o familie de oameni flămânzi, care căutau ceva de mâncare. Bonhoeffer s-a apropiat cu blândețe de ei şi i-a întrebat dacă copiii lor au primit,în ultima vreme hrană caldă. Când bărbatul a răspuns: „Nu prea", l-a întrebat dacă îi dă voie să ia cu el doi dintre copii. „Acum mergem acasă pentru a lua masa – a explicat el – şi copiii pot să mănânce împreună cu noi. După aceea îi aducem înapoi."

Clasa de confirmare din Wedding

Capacitatea lui Bonhoeffer de a intra în contact cu oamenii aflați în situații dificile era deosebită, însă probabil că nu a fost niciodată atât de evidentă ca atunci când a condus o clasă de confirmare la Zionskirche, în Wedding, un cartier cunoscut pentru sărăcia lui, situat în districtul Prenzlauer Berg din nordul Berlinului. Această misiune i-a fost încredințată imediat după ordinarea sa, în noiembrie 1931.[1] Cam în aceeaşi perioadă, superintendentul lui, Otto Dibelius, i-a încredințat şi funcția de capelan al Colegiului Tehnic Charlottenburg.

1 Bonhoeffer a fost ordinat la 15 noiembrie, 1931, în Biserica Sfântului Matei, din vecinătatea Palatului Potsdam.

Însărcinarea aceasta n-a fost chiar pe placul lui, dar experiența inedită cu clasa de confirmare a fost de-a dreptul neașteptată.

Bătrânul pastor al bisericii Zionskirche, superintendentul Müller, avea nevoie disperată de ajutor la o clasă alcătuită din cincizeci de băieți. Purtarea acestora era aproape de nesuportat. Bonhoeffer a descris această parte a orașului ca fiind „sălbatică" şi ca având „o condiție socială şi politică dificilă".[1] Deşi condusese o clasă de Şcoală duminicală în Harlem, diferența era enormă. Separația americană dintre stat şi biserică făcea din mersul la biserică un act privat şi voluntar, astfel că prezența copiilor la orele de religie organizate de biserică se datora părinților, care doreau ca odraslele lor să fie acolo. Dacă se purtau urât, trebuiau să dea socoteală înaintea părinților. În Germania, însă, majoritatea copiilor mergeau la lecțiile de confirmare aşa cum se duceau la şcoală. Era ceva impus de stat, şi părinții copiilor gândeau despre participarea la acele ore cam ce gândeau şi copiii lor. Dacă mergeau la ora de religie, cel puțin nu erau pe stradă o oră sau două. Dar în cazul în care copiii se purtau urât, era treaba învățătorului. Din punctul de vedere al celor mai mulți dintre părinți, biserica era o instituție coruptă, şi dacă odraslele lor puteau să provoace puțină supărare acestui cleric moale cu păr auriu, probabil că o merita.

Dacă în Harlem a învățat nişte îngeraşi, acum trebuia să facă față unei adunături de huligani dezlănțuiți. A fost avertizat dinainte în sensul acesta, însă nimic nu l-a putut pregăti pentru ceea ce a urmat. Aceşti bandiți de paisprezece-cincisprezece ani erau atât de notorii pentru comportamentul lor – şi-l şicanaseră cu atâta eficiență pe pastorul pe care Bonhoeffer îl înlocuia – încât imediat ce Bonhoeffer a preluat clasa, bătrânul – exasperat – a murit şi a zbughit-o la marea clasă de confirmare din ceruri. Bonhoeffer era convins că sănătatea fragilului bătrân cedase mai ales din pricina acelei clase neguvernabile. Iată cum descrie Bethge prima întâlnire cu acei copii:

> Bătrânul pastor a urcat încet, împreună cu Bonhoeffer, scările din clădirea de câteva etaje a şcolii. Copiii se uitau în jos la ei peste balustrade, făcând un zgomot asurzitor şi

1 Dietrich Bonhoeffer către Erwin Sutz, Wedding, noiembrie 1931.

> aruncând cu gunoaie în direcția celor doi care urcau scările. Când au ajuns sus, pastorul a încercat să-i forțeze pe copii să intre în clasă, strigând la ei şi folosind forța fizică. A încercat să le spună că le-a adus un nou pastor, care urma să-i învețe de acum înainte, şi că numele lui era Bonhoeffer. Când copiii i-au auzit numele, au început să strige «Bon! Bon! Bon!» din ce în ce mai tare. Bătrânul a părăsit disperat clasa, lăsându-l pe Bonhoeffer în picioare, rezemat de perete şi cu mâinile în buzunare. Minutele se scurgeau unul după altul. Lipsa lui de reacție a făcut ca zgomotul să devină tot mai neplăcut, dar apoi a început să le vorbească încet, astfel încât au putut să-l audă numai băieții din primul rând. Dintr-odată au tăcut toți. Atunci Bonhoeffer le-a spus că au reuşit să-i facă o primire pe cinste, după care le-a povestit câte ceva despre Harlem. Dacă voiau să audă mai multe pe această temă, le-a promis el, le va spune şi alte lucruri data viitoare. Apoi le-a spus că sunt liberi să plece. De atunci înainte n-a mai avut niciodată motive să se plângă de neatenția lor.[1]

Bonhoeffer i-a descris lui Erwin Sutz situația astfel: „La început, băieții s-au purtat de parcă ar fi fost nebuni, astfel că m-am confruntat pentru prima dată cu o adevărată problemă de disciplină... Ceea ce m-a ajutat cel mai mult a fost, însă, faptul că le-am spus cu multă simțire istorioare din Biblie, luate mai ales din pasajele escatologice."[2]

Constituția lui tânără, atletică şi aristocratică l-a ajutat să le câştige respectul. De multe ori a avut un efect asemănător şi asupra unor oameni considerați imposibili. Aceeaşi influență avea să o exercite şi asupra unora dintre gardienii lui, spre sfârşitul vieții.

Ani mai târziu, unul dintre băieții aceştia şi-a amintit că un coleg a scos un sandvici şi a început să mănânce: „Lucrul acesta nu era ceva neobişnuit în nordul Berlinului. Pastorul Bonhoeffer nu a zis nimic, la început. Apoi s-a uitat la el calm şi blând, dar lung şi insistent, fără să spună niciun cuvânt. Atunci băiatul şi-a pus ruşinat sandviciul

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 226.

2 Dietrich Bonhoeffer către Erwin Sutz, Wedding, noiembrie 1931.

la loc. Încercarea de a-l scoate din sărite pe pastorul nostru n-a dat niciodată rezultate, din cauza calmului şi blândeții lui, dar poate şi din cauza înțelegerii pe care o arăta față de năzbâtiile băieţeşti."[1]

Intra în sarcina tânărului pastor patrician şi să facă vizite la casele şi la părinții fiecăruia dintre cei cincizeci de elevi ai săi. Wedding era un district sordid şi lovit de sărăcie; mulți dintre părinți l-au lăsat să intre în casele lor doar din obligație. Şi conversațiile ezitante deveneau de multe ori stânjenitoare. Bonhoeffer considera că aceasta era partea cea mai grea a îndatoririlor sale. Într-o scrisoare către Sutz a scris:

> Uneori, ba chiar adesea, stau şi mă gândesc că aş fi fost la fel de echipat să fac aceste vizite şi dacă aş fi studiat chimia... Gândeşte-te la orele şi minutele chinuitoare când eu şi interlocutorul meu încercăm să inițiem o discuție pastorală; la cât de şovăitoare şi de şchioapă este întreaga situație! Iar în fundal sunt întotdeauna condițiile groaznice din locuința respectivă, despre care nici n-ar trebui să spun nimic. Mulți îşi povestesc viața precară fără niciun fel de jenă, într-un mod liber şi degajat; şi ai impresia că, dacă le-ai spune ceva, pur şi simplu n-ar înțelege.[2]

Dar Bonhoeffer nu s-a dat înapoi din fața îndatoririlor sale. Dimpotrivă, pentru a fi mai aproape de acele familii şi pentru a petrece mai mult timp cu băieții, s-a mutat într-o cameră mobilată din cartier, pe Oderbergerstrasse 61. Apoi a recurs la experiența din căminul de la Union College şi a adoptat politica uşilor deschise, astfel încât noii săi elevi puteau să-l viziteze neanunțați la orice oră. A fost o transformare decisivă şi curajoasă pentru Bonhoeffer, solipsistul de altă dată. Gazda lui era un brutar, a cărui afacere ocupa primul nivel al clădirii. Bonhoeffer a cerut soției brutarului să le dea voie băieților să intre în camera lui chiar şi în absența sa. De Crăciun, a făcut fiecărui băiat câte un cadou.

1 Zimmermann și Smith, *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, 57.

2 *No Rusty Swords: Letters, Lectures and Notes 1928-1936*, vol. 1, *Collected Works of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Edwin H. Robertson, trad. Edwin H. Robertson şi John Bowden, New York, Harper and Row, 1956, 151.

Bonhoeffer i-a mărturisit lui Sutz: „Abia aştept să vină clipa. Asta este slujire adevărată. Condiţiile pe care le au acasă sunt, în general, de nedescris: sărăcie, mizerie, imoralitate. Şi totuşi, copiii sunt încă deschişi. De multe ori rămân uimit că o persoană tânără nu se descurajează complet în asemenea condiţii; şi, desigur, mă întreb cum aş reacţiona eu în acel mediu."

Două luni mai târziu i-a scris iarăşi lui Sutz:

> A doua jumătate a trimestrului am dedicat-o aproape în întregime candidaţilor. De la Anul Nou locuiesc aici, în nord, ca să-i pot primi pe băieţi în fiecare seară; pe rând, desigur. Cinăm împreună şi apoi ne jucăm câte ceva. I-am învăţat şah, pe care-l joacă acum cu mare entuziasm... La sfârşitul fiecărei seri le citesc câte ceva din Biblie şi după aceea facem puţină catehează; situaţia devine câteodată foarte serioasă. Experienţa de a-i învăţa este de aşa natură încât cu greu mă voi putea desprinde din ea.[1]

În această perioadă, Bonhoeffer s-a gândit să închirieze o parcelă de teren de nouă acri, situată imediat dincolo de limita de nord a Berlinului, pe care să construiască o cabană de dimensiuni mici. Terenul se afla în Biesenthal şi cabana era cam primitivă, fiind construită din lemn acoperit cu catran. Înăuntrul ei erau trei paturi, câteva scaune, o masă şi o sobă de petrol. Bonhoeffer apare într-o fotografie în faţa acestei cocioabe vrednice de Thoreau, în care arată ca erou, cu jambiere şi trăgând din lulea. Avea să vină aici uneori împreună cu studenţii de la universitate şi alteori cu băieţii din Wedding. La fel ca în apartamentul din Berlin, le-a spus copiilor că sunt bineveniţi la orice oră. Cum momentul confirmării se apropia, Bonhoeffer şi-a dat seama că mulţi dintre copii nu aveau un costum potrivit pentru ocazia respectivă, şi nici banii necesari să-şi cumpere material pentru unul; aşa că a cumpărat o rolă imensă de stofă din lână şi a tăiat suficient material pentru fiecare băiat.

Când unul dintre băieţi s-a îmbolnăvit, Bonhoeffer l-a vizitat la

1 *No Rusty Swords*, 150.

spital de două sau de trei ori pe săptămână şi înainte de operație s-a rugat împreună cu el. Doctorii erau convinşi că piciorul băiatului trebuia amputat, însă, ca prin minune, a fost salvat. Băiatul s-a refăcut complet şi a primit confirmarea împreună cu ceilalți.

Ziua confirmării a fost duminică, 13 martie 1932. În aceeaşi zi au avut loc şi alegerile naționale pentru viitorul preşedinte. Trupele de şoc ale naziştilor umblau din loc în loc în camioane şi cu megafoane, agitând spiritele. Cu o lună înainte, Hitler nu se calificase pentru candidatură, căci era născut şi crescut în Austria. Dar problema a fost rezolvată prin exploatarea unei ambiguități a legii, şi în cele din urmă i s-a îngăduit să-şi depună candidatura. Prin urmare, duminica aceea nu a fost una tocmai liniştită în suburbia Wedding. Dar cu tot tămbălăul nazist, serviciul a decurs fără nicio problemă. Predica lui Bonhoeffer pentru băieți a fost mai blândă în comparație cu altele ținute în aceeaşi perioadă.

> Dragi candidați la confirmare!
>
> Când, în ultimele zile dinaintea confirmării voastre, v-am întrebat în repetate rânduri ce vreți să auziți în predica de confirmare, mi-ați răspuns că vreți un avertisment serios, pe care să vi-l amintiți tot restul vieții voastre. Vă pot asigura că oricine mă ascultă astăzi cu atenție, va primi un avertisment sau două; dar, iată, viața însăşi ne dă astăzi destule avertismente serioase, de aceea nu voi face ca perspectivele voastre de viitor să pară mai dure şi mai întunecate decât sunt deja; şi ştiu că mulți dintre voi cunoaşteți multe din greutățile vieții. Astăzi vi se va insufla nu teamă de viață, ci curaj, aşa că vom vorbi mai mult decât oricând despre speranță, despre speranța pe care o avem şi pe care nu ne-o poate lua nimeni.[1]

Apoi i-a invitat la serviciul bisericii peste două zile, ca să celebreze împreună Cina Domnului. La sfârşitul săptămânii următoare erau

1 Mary Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Harper and Row, 1968, 104.

Paştele, şi Bonhoeffer a luat cu sine la Friedrichsbrunn un mare grup de copii. Vărul lui, Hans-Christoph, i s-a alăturat ca să-l ajute la treburile administrative. Despre evenimentul acesta, Bonhoeffer le-a scris părinților lui:

> Mă bucur că pot să fiu aici împreună cu băieții de la confirmare. Deşi pădurea şi natura nu-i prea încântă, sunt entuziasmați că se pot cățăra prin valea Bode şi că pot juca *Fussball*[1] pe teren. De multe ori nu este deloc uşor să ții sub control aceşti băieți cu puternice tendințe antisociale... Cred totuşi că la sfârşit nu veți constata niciun fel de consecințe negative asupra casei în urma acestor ocupanți. În afară de un geam spart, toate sunt la fel cum au fost... Numai doamna S. [îngrijitoarea] este puțin supărată din cauza acestei invazii proletare... Dar joi se va termina totul.[2]

Cinci luni mai târziu, Bonhoeffer se afla iarăşi la Friedrichsbrunn, însă în circumstanțe total diferite. Cele patru generații ale familiei Bonhoeffer s-au adunat ca să celebreze cea de-a nouăzecea aniversare a zilei de naştere a Juliei Tafel Bonhoeffer. Fiul lui Christel şi al lui Hans von Dohnányi, Christoph, nu împlinise încă doi ani, dar respectând tradiția familiei, băiețelul a memorat şi a recitat o poezie pentru străbunica lui:

> Când ai fost, odată, ca mine de mică
> Omul călărea pe cal fără frică;
> Dar când voi fi eu cum eşti tu de bătrână
> Vom călători cu toții până la Lună.

Cu toate că mulți dintre membrii familiei nu erau creştini, ei asimilau totuşi acele valori care i-au permis lui Bonhoeffer să devină creştin într-o lume care se îndrepta rapid în alte direcții, fie spre un materialism fără nuanțe, fie spre un naționalism emoțional. Familia

1 Fotbal – germ. – n.trad.
2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 228-229.

lor reușea totuși să-și păstreze respectul și politețea, în mijlocul nebuniei și barbarismului. De aceea, Bonhoeffer a fost sceptic față de ramurile pietiste ale credinței creștine, care l-ar fi îndepărtat și mai mult de familia lui și de „lume".

Fiindcă a rămas în mijlocul lor, nu le-a ascuns nimic din viața lui de pastor și teolog creștin. Nu era puțin lucru să devii teolog într-o familie în care tatăl era unul dintre cei mai importanți doctori din lume și fratele cel mai mare dezintegra atomi alături de Planck și Einstein. A fost însă cu mult mai greu să se despartă de teologia distinsului și respectatului său străbunic, Karl August Hase, sau de teologia prețuitului său vecin din Grunewald, Adolf von Harnack, pentru a se apropia de teologia care i-a permis să le spună studenților săi despre iubirea lui Isus sau să le vorbească despre Dumnezeu claselor de jos care-și duceau traiul în apartamente închiriate din Wedding.

Familia Bonhoeffer nu a putut să nu remarce schimbarea care s-a petrecut în el în timpul scurs între plecarea la Manhattan și momentul prezent. Dar schimbarea aceasta nu era un salt greoi și jenant, de care ar fi trebuit să se distanțeze în momentul în care ar fi dobândit mai multă maturitate și o perspectivă mai clară asupra lucrurilor. Părea mai degrabă dobândirea unei noi profunzimi, în deplină concordanță cu experiențele lui din trecut. N-a făcut niciodată schimbări radicale care să dea familiei sale motive de îngrijorare, și nici n-a încercat să-i „evanghelizeze" cu stângăcie și disperare. Dimpotrivă, a continuat să-și cinstească mama și tatăl, a fost mereu respectuos cu membrii familiei și a susținut întotdeauna valorile în mijlocul cărora a crescut. Respingerea emoționalismului și „pălăvrăgelii" a rămas la fel de intensă ca întotdeauna. Împotrivirea față de național-socialiști și față de tot ceea ce reprezentau ei a rămas și ea neschimbată. În aceste condiții, credința lui – la fel ca și credința mamei sale, Paula Bonhoeffer – era greu de contestat, oricât s-ar fi străduit cineva.

Câțiva ani mai târziu, în 1936, Bonhoeffer i-a scris cumnatului său Rüdiger Schleicher, care era din punct de vedere teologic tot atât de liberal pe cât era Bonhoeffer de conservator. Faptul că a putut să-i scrie aceste lucruri spune mult despre relația dintre cei doi:

> Înainte de orice, voi mărturisi cât se poate de simplu – cred că Biblia este singurul răspuns la toate întrebările noastre şi că nu trebuie decât să cerem cu stăruinţă şi cu puţină umilinţă pentru a primi răspunsurile de care avem nevoie. Nu putem *citi* Biblia aşa cum citim alte cărţi. Trebuie să fim cu adevărat pregătiţi ca să o putem investiga. Numai atunci ni se va descoperi ea cu adevărat. Numai dacă aşteptăm de la ea răspunsul ultim, atunci şi numai atunci, îl vom putea primi. Asta pentru că în Biblie ne vorbeşte Dumnezeu. Şi omul nu poate să cugete la Dumnezeu prin propriile puteri, ci trebuie să cerceteze cine şi cum este El. Numai dacă-L căutăm ne va răspunde. Desigur, putem citi Biblia aşa cum citim orice altă carte, adică din perspectiva criticii textuale etc.; nu e nimic de zis împotriva unei astfel de abordări, în afară de faptul că metoda aceasta nu ne va descoperi niciodată esenţa Bibliei, ci doar suprafaţa ei, tot aşa cum nu putem înţelege cuvintele persoanei pe care o iubim desfăcându-le în bucăţi, ci doar dacă le primim în aşa fel încât să rămână zile în şir în mintea noastră, fiindcă sunt cuvintele persoanei pe care o iubim. Şi aşa cum acele cuvinte ne descoperă tot mai mult persoana care le-a rostit pe măsură ce continuăm să reflectăm asupra lor, ca Maria „care se gândea la ele în inima ei", aşa se va întâmpla şi cu cuvintele Bibliei. Numai dacă îndrăznim să pătrundem în cuvintele Bibliei, ca şi cum prin ele ne-ar vorbi Dumnezeul care ne iubeşte şi care nu vrea să ne lase fără răspunsuri la întrebările noastre, numai aşa învăţăm să ne găsim bucuria în Biblie...

Dacă eu sunt cel care determină locul în care Dumnezeu poate fi găsit, atunci voi găsi întotdeauna un Dumnezeu care-mi corespunde mie într-un fel sau altul; un Dumnezeu amabil şi conectat la natura mea. Dacă, însă, Dumnezeu este Cel care hotărăşte locul în care-L putem găsi, atunci locul acela nu va fi întotdeauna pe placul meu şi nici conectat la natura mea. Locul acesta este Crucea lui Cristos, şi oricine vrea să-L găsească trebuie să meargă la piciorul Crucii Lui, aşa cum ne porunceşte Predica de pe Munte. Lucrul acesta nu este

deloc pe placul naturii noastre, ci total în opoziție cu ea. Acesta este, aşadar, mesajul Bibliei, nu doar în Noul, ci şi în Vechiul Testament ...

Şi acum vreau să-ți spun ceva foarte personal: de când am învățat să citesc Biblia în felul acesta – nu de multă vreme – ea îmi devine pe zi ce trece tot mai minunată. O citesc dimineața şi seara, de multe ori şi în timpul zilei. Studiez în fiecare zi un text pe care-l aleg pentru o săptămână întreagă. Încerc să mă adâncesc în el, ca să aud cu adevărat ce-mi spune. Sunt convins că fără asta n-aş putea să trăiesc aşa cum se cuvine.[1]

1 Bosanquet, *Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, 109.

CAPITOLUL 9
PRINCIPIUL FÜHRERULUI

1933

Pericolul înspăimântător al vremurilor prezente se găseşte în faptul că mai presus de dorinţa după autoritate... uităm că omul stă singur înaintea autorităţii ultime şi că oricine comite acte de violenţă aici împotriva omului păcătuieşte împotriva legilor eterne şi îşi asumă o autoritate supraumană, o autoritate care până la urmă îl va zdrobi.

Biserica are un singur altar, altarul Celui Atotputernic... înaintea căruia orice creatură trebuie să îngenuncheze. Cine caută altceva trebuie să stea la distanţă; omul acela nu ni se poate alătura în casa lui Dumnezeu... Biserica nu are decât un singur amvon, şi de la amvonul acesta se predică numai credinţa în Dumnezeu, nicio altă credinţă; şi nicio altă voie în afară de voia lui Dumnezeu, oricât de bine intenţionată ar fi ea.

—Dietrich Bonhoeffer

În 30 ianuarie 1933, la amiază, Adolf Hitler a devenit cancelarul ales democratic al Germaniei. Ţara lui Goethe, a lui Schiller şi a lui Bach era acum condusă de un om care se asocia cu nişte nebuni şi cu nişte criminali, un om care

apărea adesea în public cu o cravaşă pentru câini. Începea Al Treilea Reich.

Două zile mai târziu, miercuri 1 februarie, un teolog de douăzeci şi şase de ani a citit un mesaj la postul de radio de pe Potsdamerstrasse. Mesajul lui Bonhoeffer se intitula „Concepția deformată despre conducere a tinerei generații." Acesta aborda problemele de bază ale conducerii țării de către un *Führer*, explicând că un astfel de conducător devine inevitabil un idol şi un „înşelător". Dar emisiunea a fost întreruptă înainte ca el să-şi fi încheiat mesajul.

Întâmplarea aceasta este relatată de obicei ca şi cum Bonhoeffer ar fi ieşit în față şi ar fi vorbit cu îndrăzneală împotriva lui Hitler, ai cărui acoliți ar fi ordonat ca microfoanele să fie oprite şi emisiunea întreruptă. Dar adevărul este că discursul lui Bonhoeffer fusese programat cu mai de mult timp înainte şi nu era răspunsul lui Bonhoeffer la alegerea lui Hitler. Cum a ajuns Bonhoeffer să vorbească la radio, nu este însă tocmai limpede. S-ar putea ca Wolf-Dieter Zimmermann să-l fi recomandat, având în vedere că lucra la departamentul de radio al Uniunii Presei Evanghelice. De asemenea, Karl Bonhoeffer însuşi vorbise nu cu mult în urmă de două ori la acelaşi post de radio. Discursul lui Dietrich însă nu s-a referit în mod special la Hitler, ci a abordat principiul Führerului, despre care se vorbea deja de câteva decenii. (*Der Führer* înseamnă, literal, „Conducătorul".) Principiul acesta a apărut în interiorul Mişcării Tineretului German, foarte populară la începutul secolului douăzeci. Führerul şi Adolf Hitler nu erau încă una şi aceeaşi persoană. Desigur, Hitler s-a folosit de conceptul de Führer ca să ajungă cancelar al Germaniei şi ulterior a ajuns să-l întruchipeze. A insistat să fie numit *der Führer*, pentru că dorea să exploateze la maxim principiul acesta, pentru câştigul politic pe care i-l aducea. Dar în februarie 1933, ideea de Führer nu era asociată într-un mod unic cu el. Chiar şi aşa, discursul lui Bonhoeffer, la doar două zile după alegerea lui Hitler, a fost cât se poate de ciudat.

Este foarte posibil ca naziştii să fi cenzurat emisiunea, însă este la fel de posibil să fi existat o neînțelegere între Bonhoeffer şi şeful stației şi ca timpul de emisie să fi expirat. Este greu de crezut că

naziştii controlau deja radioul, aşa cum aveau să-l controleze peste câțiva ani. Totuşi, ideea că un astfel de discurs a fost întrerupt de proaspăt aleşii naziști este ispititoare şi s-ar putea să fie adevărată.

În orice caz, Bonhoeffer s-a supărat că discursul lui s-a terminat brusc, mai ales pentru că nu voia ca ascultătorii lui să creadă că îl aprobă pe Hitler. Cine ar fi auzit finalul discursului ar fi înțeles că principiul Führerului era foarte greşit, însă pentru că nimeni nu a auzit finalul acesta, mulți care l-au ascultat până în momentul întreruperii ori poate doar pe jumătate ar fi putut să presupună că reflecțiile lui asupra conceptului de Führer se alăturau corului de aclamații generale la adresa lui Hitler. Pentru a salva situația, Bonhoeffer a făcut copii ale discursul şi le-a trimis influenților lui prieteni şi rude, împreună cu o notă în care preciza că finalul şi concluziile discursului fuseseră tăiate. Discursul a fost publicat şi în *Kreuzzeitung*, un ziar politic conservator; de asemenea, Bonhoeffer a fost invitat să prezinte o versiune extinsă a acestuia la începutul lui martie la Colegiul de Ştiințe Politice din Berlin. Astfel de lucruri erau încă posibile la începutul anului 1933.

Însă circumstanțele în care s-a desfăşurat emisiunea nu trebuie să umbrească natura cu totul neobişnuită a discursului însuşi. La doar două zile după alegerea lui Hitler, un tânăr profesor de teologie a scos clar în evidență cele mai importante erori filosofice ale unui regim care nu exista în momentul în care el şi-a scris discursul, dar care începând chiar din săptămâna aceea va conduce timp de doisprezece ani o națiune întreagă şi chiar jumătate din omenire într-un coşmar al violenței şi suferinței, între care – în ultimele zile ale existenței sale - şi uciderea autorului acelui discurs. Tot acest eveniment a fost învăluit într-o ciudată atmosferă profetică. Însă mesajul nu făcea referire la politica zilei şi la evenimentele curente. În ultimă instanță, a fost o prelegere filosofică, dar a prezentat situația politică a momentului mai clar decât o mie de alte discursuri politice.

Chiar şi dincolo de conținutul lui, discursul – prin structura şi prin modul în care a fost prezentat – a fost tot ce discursurile dezlănțuite ale lui Hitler n-au fost niciodată. A fost un discurs măsurat, calm, logic şi precis. Dar şi complex din punct de vedere intelectual. Nu a fost o formă de amuzament şi nici extraordinar după standardele

oratoriei; a fost mai degrabă o prelegere academică. Probabil că pentru unii a fost dificil de urmărit. Şi chiar dacă i s-ar fi transmis şi concluziile, mulți ascultători l-ar fi considerat probabil plictisitor şi ar fi închis aparatul înainte să le audă. Dar Bonhoeffer nu a încercat să-şi câştige audiența. Mai degrabă a încercat să abată atenția de la sine spre ideile pe care le prezenta. Aceasta era diferența esențială între concepția lui despre conducere şi concepția despre conducere a lui Hitler. El a aplicat principiile discursului său la însuşi felul în care l-a prezentat. Bonhoeffer nu voia să atragă atenția asupra lui sau să se folosească de personalitatea lui pentru a-i influența pe alții sau pentru a câştiga adepți pentru modul său de gândire. El credea că un astfel de stil de abordare era înşelător şi nu făcea decât să pună în umbră substanța ideilor expuse. Voia mai degrabă să se pună în slujba ideilor. Şi una din ideile sale cele mai importante a fost că *ideile se pot ține pe propriile lor picioare*.

Pentru a înțelege ce anume nu a mers bine în Germania şi pentru a pătrunde geniul discursului lui Bonhoeffer, trebuie să înțelegem mai întâi istoria principiului Führerului. Acest concept de conducere, profund înşelător, este radical diferit de cele mai multe concepte moderne ale conducerii. El a făcut posibilă ridicarea lui Hitler la putere şi a dus la ororile din lagărele morții. Principiul Führerului a fost principala obiecție pe care Bonhoeffer a adus-o împotriva lui Hitler. În discursul din ziua aceea, Bonhoeffer şi-a exprimat gândurile pe tema aceasta.

El a început prin a explica motivul pentru care Germania se afla în căutarea unui Führer. Primul Război Mondial, depresiunea economică şi tulburările care i-au urmat au dat naştere unei crize din cauza căreia mai ales tânăra generație şi-a pierdut încrederea în tradiționala autoritate a Kaizerului şi a bisericii. Noțiunea germană de Führer era creația acestei generații şi rodul căutărilor ei după semnificație şi după o călăuzire capabilă să-i rezolve problemele. Dar diferența dintre adevărata şi falsa conducere, în cazul unui conducător, este următoarea: adevărata conducere îşi derivă autoritatea din Dumnezeu, sursa oricărei bunătăți. Astfel, părinții au o autoritate legitimă asupra copiilor pentru că şi ei se supun, la rândul lor, autorității legitime a unui Dumnezeu bun. Pe când autoritatea

Führerului nu se supune nimănui. Aceasta derivă din ea însăşi, este autocratică şi, în consecinţă, are un aspect mesianic.

Bonhoeffer a mai spus că „în timp ce vechea conducere se exprima prin intermediul învăţătorului, al omului de stat şi al tatălui… acum Conducătorul a devenit o figură independentă. El este complet liber de orice îndatorire şi nu este, în esenţă, nimic altceva decât «Conducătorul»".[1] Dar un adevărat conducător trebuie să cunoască limitele propriei sale autorităţi.

> Dacă îşi înţelege funcţia în orice alt mod decât acela care se întemeiază în fapte; dacă nu le vorbeşte mereu şi cât se poate de clar adepţilor săi despre limitele misiunii lui şi ale propriei lor responsabilităţi, dacă cedează în faţa dorinţelor celor care-l urmează şi care-l vor transforma inevitabil în idolul lor – atunci imaginea Conducătorului va deveni imaginea înşelătorului şi ajunge să comită crime nu doar împotriva acelora pe care-i conduce, ci şi împotriva lui însuşi. Adevăratul Conducător trebuie să aibă întotdeauna puterea de a deziluziona. Aceasta îi este de fapt responsabilitatea şi acesta este adevăratul său obiectiv. El trebuie să-i conducă pe cei care-l urmează dincolo de autoritatea persoanei sale, la recunoaşterea adevăratei autorităţi a ordinii şi funcţiilor publice… El slujeşte ordinea statului şi a comunităţii, şi serviciul lui poate să aibă o valoare extraordinară doar în măsura în care se limitează strict la funcţia lui… Trebuie să-l conducă pe individ la propria lui maturitate… Acum, una dintre caracteristicile maturităţii omului este responsabilitatea faţă de ceilalţi şi faţă de ordinea existentă. Acesta trebuie să se lase controlat, îndreptat şi limitat.[2]

Conducătorul bun îi slujeşte pe alţii şi îi conduce spre propria lor maturitate. Îi aşază mai presus de sine însuşi, aşa cum procedează

1 *No Rusty Swords: Letters, Lectures and Notes 1928-1936*, vol. 1, *Collected Works of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Edwin H. Robertson, trad. Edwin H. Robertson şi John Bowden, New York, Harper and Row, 1956, 195.

2 *No Rusty Swords*, 202.

un părinte bun cu propriul său copil, căci dorește să-l îndrume ca să devină el însuși într-o bună zi un bun părinte. Un alt nume care exprimă acest proces este *ucenicia*. Și Bonhoeffer a continuat:

> Numai când omul înțelege că funcția publică deține o autoritate penultimă, inferioară autorității ultime și indescriptibile, adică autorității lui Dumnezeu, numai atunci a ajuns să priceapă cum stau lucrurile cu adevărat. Și înaintea Autorității ultime, individul trebuie să știe că stă complet singur. Individul este singur responsabil înaintea lui Dumnezeu. Dar această solitudine a poziției omului înaintea lui Dumnezeu, această supunere față de autoritatea ultimă, este distrusă în momentul în care autoritatea Conducătorului sau a funcției sale devine autoritatea ultimă... Când stă singur înaintea lui Dumnezeu, omul devine ceea ce este, liber și responsabil, în același timp.
>
> Pericolul înspăimântător al vremurilor prezente se găsește în faptul că mai presus de dorința după autoritate... uităm că omul stă singur înaintea autorității ultime și că oricine comite acte de violență aici împotriva omului păcătuiește împotriva legilor eterne și își asumă o autoritate supraumană, o autoritate care până la urmă îl va zdrobi. Legea eternă conform căreia individul stă singur înaintea lui Dumnezeu se răzbună cumplit atunci când este atacată sau denaturată. Astfel, Conducătorul arată spre funcția lui, dar Conducătorul și funcția lui arată împreună spre autoritatea ultimă, înaintea căreia Reichul sau statul este doar o autoritate penultimă. Conducătorii sau deținătorii de funcții care se comportă ca și cum ar fi niște zei își bat joc de Dumnezeu, dar și de omul care stă singur înaintea Lui, și trebuie să piară.[1]

După numai patruzeci și opt de ore de la alegerea lui Hitler, discursul lui Bonhoeffer a trasat direcțiile de luptă. În opinia lui, Dumnezeul Bibliei sprijină adevărata autoritate și orice conducere

1 Ibid. 203-204.

binevoitoare, dar Se împotriveşte principiului Führerului şi apărătorului său, Adolf Hitler. Desigur, Hitler nu L-a denunțat niciodată public pe Dumnezeu. El ştia foarte bine că în Germania erau mulți care mergeau la biserică şi credeau că adevărata autoritate vine de la Dumnezeu. Dar, spre deosebire de Bonhoeffer, oamenii aceştia nu înțelegeau clar ce înseamnă acest lucru. Pentru a impune genul de conducere care respingea ideea de supunere față de autoritatea lui Dumnezeu, trebuia cel puțin să mimeze o anumită supunere față de acest Dumnezeu, căci altfel n-avea să se mențină prea mult la putere. Până la urmă, Hitler a fost un om practic şi, asemenea tuturor oamenilor practici, a fost şi cinic.

Hitler a ținut şi el o cuvântare în acea zi. Nu avea decât patruzeci şi trei de ani, dar trudise deja o jumătate din viață în jungla politicii. Trecuseră zece ani de la *Bierhall Putsch*, care l-a aruncat la închisoare. Acum era cancelarul Germaniei. Puştiul perseverent a triumfat asupra tuturor duşmanilor săi. Însă pentru a-i convinge pe cei care-l urmau că autoritatea lui era legitimă, era obligat să spună ceea ce se cuvenea. Aşa că primele cuvinte ale discursului său din acea zi au fost: „Suntem hotărâți să îndeplinim, ca guvern național, sarcina care ne-a fost încredințată, jurând credincioşie numai lui Dumnezeu, conştiinței noastre şi *Volk*[1]-ului."[2] În cazul în care conştiința lui nu era deja moartă, probabil că a simțit o împunsătură în timp ce a rostit aceste cuvinte. Apoi a declarat că guvernul lui va face din creştinism „baza moralității noastre colective". Afirmația aceasta, care era o minciună, s-a autodesființat pe loc. În încheiere a apelat iarăşi la Dumnezeul în care nu credea şi pe ai cărui urmaşi, evrei şi creştini, avea să-i persecute şi să-i ucidă: „Fie ca Dumnezeul Cel Atotputernic să-Şi reverse harul peste eforturile noastre, să ne împlinească planurile, să binecuvânteze înțelepciunea noastră şi să ne dăruiască încrederea *Volk*-ului!"[3]

1 Popor – germ. – n.trad.

2 Richard Steigmann-Gall, *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919-1945*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 115.

3 Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 116.

Ani mai târziu, tatăl lui Bonhoeffer şi-a consemnat gândurile din momentul în care aflase despre victoria lui Hitler:

> De la început am privit victoria național-socialismului din 1933 şi alegerea lui Hitler ca Reichskanzler ca pe o nenorocire; întreaga familie a fost de acord în această privință. În ce mă priveşte, Hitler mi-a displăcut dintotdeauna şi n-am avut niciodată încredere în el, din cauza discursurilor sale propagandistice şi demagogice... a obiceiului său de a umbla prin țară cu o cravaşă în mână şi a asociaților pe care şi i-a ales – ale căror calități noi cei din Berlin le cunoşteam mai bine decât oamenii de prin alte părți – şi, în sfârşit, din cauza lucrurilor pe care le-am auzit de la colegii mei de breaslă despre simptomele lui psihopatice.[1]

Familia Bonhoeffer şi-a dat seama de la bun început cine este Hitler, însă nimeni n-a crezut că stăpânirea lui va dura atât de mult. Cu siguranță că naziştii urmau să-şi aibă momentul lor de glorie, probabil chiar unul mai lung, dar apoi vor pleca de la putere. Erau asemenea unui vis urât care odată cu venirea dimineții dispare. Dar dimineața aceasta părea să nu mai vină.

Cauzele care au împins Germania în această situație ciudată erau ele însele ciudate. După război, mulți s-au bucurat că au scăpat de vechea ordine şi de Kaizer. Dar după ce bătrânul monarh şi-a părăsit în cele din urmă palatul, poporul care i-a aplaudat ieşirea din scenă s-a simțit dintr-odată pierdut. Acesta s-a trezit în condiția absurdă a câinelui care după ce ajunge din urmă maşina pe care o urmăreşte cu înverşunare, nu ştie ce să facă cu ea – aşa că se uită vinovat în jur şi pleacă pe furiş. Germania nu avea experiența democrației şi nu ştia, oricât de vag, cum funcționează ea. În consecință, țara s-a împărțit într-o mulțime de facțiuni care se învinovățeau reciproc pentru toate greşelile. Însă toți conştientizau faptul că pe timpul Kaizerului a existat lege, ordine şi organizare, iar acum era doar haos.

---

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 258.

Kaizerul simbolizase întreaga națiune, în schimb acum existau numai politicieni mărunți.

De aceea, poporul german cerea cu insistență ordine și conducere. Dar părea că trăncăneala și vociferările sale l-au conjurat pe însuși diavolul, pentru că din străfundurile durerii naționale s-a ridicat ceva teribil și poruncitor. Führerul nu mai era un simplu om sau un simplu politician; era ceva terifiant și autoritar, autonom și impunisabil. Era propriul său tată și propriul său dumnezeu, un simbol care se simboliza pe sine și care-și vânduse sufletul ca să câștige sufletul epocii.

Germania dorea restaurarea gloriei sale din trecut, însă singurul mijloc pe care-l avea la dispoziție era limbajul smintit al democrației. Astfel că în 30 ianuarie, 1933, poporul a ales democratic un om care a jurat să distrugă guvernarea democratică pe care o urau și ei. Alegea lui Hitler în funcție a însemnat distrugerea funcției.

Patru săptămâni mai târziu, Bonhoeffer a ținut o predică în Biserica Trinitatea din Berlin. Predica pentru prima dată după venirea lui Hitler la putere. El înțelegea foarte bine noua situație, și nu s-a sfiit să spună ceea ce înțelegea:

> Biserica are un singur altar, altarul Celui Atotputernic... înaintea căruia orice creatură trebuie să îngenuncheze. Cine caută altceva trebuie să stea la distanță; omul acela nu ni se poate alătura în casa lui Dumnezeu... Biserica nu are decât un singur amvon, și de la amvonul acesta se predică numai credința în Dumnezeu, nicio altă credință; și nicio altă voie în afară de voia lui Dumnezeu, oricât de bine intenționată ar fi ea.[1]

Tema era aceeași ca în discursul de la radio, dar acum pe altarul înaintea căruia se plecau închinătorii la idoli nu mai stătea scris: „unui dumnezeu mincinos și necunoscut". Toată lumea știa deja cine era

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 257.

zeul mincinos căruia urmau să i se închine. Acum Führerul despre care vorbea principiul Führerului avea un nume. Hitler păşise el însuşi pe altar şi nu-i mai rămânea altceva de făcut decât să se ocupe de aceşti scandalagii înguşti la minte care încă se mai închinau altor dumnezei.

La 31 ianuarie, când Hitler şi naziştii lui au câştigat puterea, ei deţineau doar o parte a locurilor din Reichstag. Oponenţii lor politici erau convinşi că Hitler va avea nevoie de ei şi credeau în mod naiv că astfel îl vor putea controla. Era, însă, ca şi cum cineva ar fi crezut că poate să deschidă cutia Pandorei şi să lase să iasă din ea numai două sau trei Furii. Hitler ştia că adversarii lui erau dezbinaţi şi că nu se puteau unii împotriva lui, de aceea i-a folosit pe unii împotriva altora într-un mod magistral şi şi-a consolidat puterea cu o viteză uimitoare şi cu o cruzime bine calculată, pentru care nimeni nu era pregătit. Aşa se face că la 3 februarie Goebbels scria în jurnalul său: „Acum ne va fi uşor să ne ducem lupta mai departe, pentru că avem la dispoziţie toate resursele statului. Radioul şi presa sunt în mâinile noastre. Vom pune în scenă adevărate capodopere ale propagandei; şi, desigur, de data aceasta nu vom duce lipsă de bani."

Incendierea Reichstagului

Cum aveau să ducă naziştii „lupta mai departe"? Înainte de orice, aveau să incendieze o clădire. Incendiul era primul punct într-un plan de consolidare a câştigurilor politice, care avea să culmineze cu abrogarea constituţiei şi cu preluarea de către Hitler a prerogativelor de dictator. Strategia lor a fost deopotrivă sigură şi temerară: să dea foc Reichstagului, sediul democraţiei germane, şi apoi să pună vina pe comunişti! Dacă poporul german va crede că comuniştii au încercat să incendieze clădirea parlamentului, atunci acesta va înţelege necesitatea unor acţiuni în forţă din partea guvernului şi va renunţa de bunăvoie la unele libertăţi pentru a apăra naţiunea germană de diavolii comunişti. Aşadar, incendiul a fost provocat, comuniştii au

fost acuzați și naziștii au triumfat. Totuși, detaliile celor petrecute în noaptea aceea rămân misterioase.

În cronica sa monumentală dedicată perioadei respective, *The Rise and Fall of the Third Reich*, istoricul și jurnalistul William Shirer afirmă că liderii naziști au fost luați prin surprindere: „Cancelarul Hitler se afla în momentul acela în casa lui Goebbels, unde venise ca să ia cina *en famille*[1]. După declarația lui Goebbels, se relaxau, povesteau și ascultau muzică la gramofon când «dintr-odată – după cum avea să consemneze mai târziu în jurnalul său – a sunat la telefon dr. Hanfstaengl: Reichstagul e în flăcări!»"

Dar Goebbels trebuie să fi luat totuși în considerare sursa acestei informații. Ernst „Putzi" Hanfstaengl[2] era „un fost student genial și ciudat de la Harvard"[3], ale cărui resurse financiare și intelectuale au contribuit mult la ridicarea lui Hitler la putere în ultimul deceniu. Pe vremea când era student la Harvard, a compus numeroase cântece pentru meciurile de fotbal american ale universității. Unul dintre ele fusese intonat cu o lună mai devreme, când cămășile brune SA[4] au mărșăluit pe *Unter den Linden*[5], într-o paradă organizată în onoarea victoriei lui Hitler. Shirer îl descrie pe Hanfstaengl ca pe un „excentric, cu mers lăbărțat, a cărui inteligență sardonică compensa uneori gândirea lui superficială" și ale cărui maimuțăreli și improvizații pianistice „îl calmau pe Hitler sau chiar îl distrau după câte o zi obositoare de muncă"[6]. Așadar, în momentul în care Goebbels a răspuns la telefon, în seara acea, era convins că Hanfstaengl glumea.

Dar lunganul vorbea foarte serios. Primul care a ajuns la locul

1 În familie – franc. – n.trad.

2 *Puzi*, cuvânt care înseamnă, în germană, „drăgălaș" sau „micuț",deși avea aproape 1,9 metri înălțime.

3 Donald Moffitt, scrisoare către editor, „Tunes with a Past", *Yale Alumni Magazine*, martie, 2000.

4 SA se referă la *Sturm Abteilung* (Divizia Furtună); grupul a devenit ulterior cunoscut sub numele de *trupe de șoc* sau *cămășile brune*, după culoarea uniformelor pe care le purtau.

5 Pe sub tei – germ. – n.trad.

6 William L. Shrirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, New York, Simon and Schuster, 1960, 47.

incendiului a fost corpolentul Hermann Göring, transpirând şi pufăind în timp ce exclama: „Acesta este începutul revoluției comuniste! Nu trebuie să mai aşteptăm niciun minut. Vom fi fără milă. Toți oficialii comunişti trebuie împuşcați pe loc. Orice deputat comunist trebuie spânzurat chiar în seara asta.“ Göring cunoştea prea bine planurile de incendiere a clădirii, însă acum nu era momentul potrivit pentru adevăr. Un olandez fără cămaşă, dereglat psihic, a fost arestat imediat şi acuzat de fapta respectivă, însă rolul pe care acesta l-a jucat în acea poveste n-a fost niciodată clarificat. Marinus van der Lubbe era un piroman notoriu, în vârstă de douăzeci şi patru de ani şi cu înclinații comuniste, însă este puțin probabil ca el să fi făcut parte dintr-un complot comunist de amploare, aşa cum pretindeau naziştii. Dacă a acționat din propria lui inițiativă dezechilibrată sau dacă a fost doar țapul ispăşitor al naziştilor, este greu de spus. Un lucru este însă clar: şi-a folosit cămaşa ca să aţâţe focul.

Aşa se face că familia Bonhoeffer s-a trezit fără să vrea în centrul unei controverse naționale. Karl Bonhoeffer, cel mai renumit psihiatru din Berlin, a fost chemat să-l examineze pe Van der Lubbe, iar cumnatul lui Dietrich, Hans von Dohnányi, a fost numit observator oficial la proces. Mulți credeau că acoliții lui Göring erau vinovați de incendiu şi sperau că incoruptibilul Karl Bonhoeffer va aduce dovezi în sprijinul acestei convingeri şi că poate îşi va folosi poziția şi creditul pentru a-i denunța pe naziştii pe care-i detesta. Dar acest proces major şi vital a fost mutat la Leipzig, şi mai târziu a fost mutat înapoi la Berlin.

Afacerea a apăsat greu asupra familiei Bonhoeffer în anul acela. Karl Bonhoeffer l-a vizitat pe Van der Lubbe de două ori în luna martie şi de şase ori în timpul toamnei. În raportul său, care a fost mai târziu publicat în *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, a declarat:

> [Van der Lubbe] este foarte ambițios, dar în acelaşi timp modest şi prietenos; este un om cu mintea confuză şi fără nicio pretenție la claritate intelectuală. Totuşi, este capabil de hotărâri ferme şi e complet opac la orice argumente în sens contrar. Are o fire bună şi lipsită de indignare, dar în

> același timp se împotrivește față de orice formă de autoritate. Această tendință rebelă este poate caracteristica lui cea mai problematică și probabil că ea l-a împins pe calea dezastruoasă pe care a apucat-o. Evident, convertirea lui timpurie la ideile comuniste a contribuit de asemenea la asta. Dar aspectele nedisciplinate ale temperamentului său fac puțin probabil ca el să urmeze un mod de viață liniștit și ordonat. Ceva neobișnuit, într-un fel sau altul, era de așteptat din partea lui. Cu toate acestea, nu trebuie considerat bolnav mintal.[1]

Acest raport clinic lucid nu menționează deloc vinovăția sau nevinovăția inculpatului, și din această pricină, dr. Bonhoeffer a primit scrisori dure, posibil din ambele tabere. Ani mai târziu, a spus despre rolul său din acea vreme:

> Am avut ocazia să întâlnesc pe unii membri importanți ai partidului. Mulți dintre ei au venit să asiste la lucrările Curții Supreme din Leipzig. Fețele pe care le-am văzut la acea ședință erau neplăcute. În timpul audierilor, impasibilitatea și obiectivitatea scrupuloasă a președintelui curții contrastau în mod reconfortant cu felul de a fi nedisciplinat al membrilor de partid, aflați în boxa martorilor. Celălalt inculpat, [conducătorul partidului comunist] Dimitroff, lăsa impresia de superioritate intelectuală, fapt care i-a provocat lui Göring, invitat și el la proces, o criză nestăpânită de furie. În ce-l privește pe Lubbe, acesta era, omenește vorbind, un tânăr destul de simpatic, un psihopat și un aventurier cu mintea tulbure, care pe parcursul desfășurării procedurilor a reacționat cu un fel de sfidare stupefiată, atitudine pe care a pierdut-o numai cu puțin înaintea execuției sale.[2]

În 1933, Germania a pierdut efectiv statul de drept, atunci când Hindenburg a semnat ordonanța de urgență propusă de Hitler a doua

1 Mary Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Harper and Row, 1968, 117.

2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 265.

zi după incendierea Reichstagului, dar a rămas totuşi din multe puncte de vedere o naţiune în care, cel puţin în sala de judecată, preşedintele Reichstagului, Herman Göring, şi muncitorul incendiator erau în esenţă egali. Apărându-se singur, strălucitul Dimitroff, care a ajuns mai târziu prim-ministru al Bulgariei, şi-a permis să-l ironizeze şi să-l ridiculizeze deschis pe orgoliosul Göring, care era roşu la faţă de mânie, fără să păţească nimic. Toată lumea avea ochii aţintiţi asupra procesului. De aceea, naziştii n-au putut să facă tot ce-ar fi vrut. Erau obligaţi să mai suporte pentru o vreme acest gen de ofense grave. Presa internaţională a fost şi ea prezentă la proces şi a savurat din plin umilirea lui Göring. Materialele publicate de revista *Time* erau aproape dezgustătoare prin tonul lor batjocoritor, afirmând, de pildă, că vocea premierului, „groasă ca de taur", s-a transformat „într-un ţipăt ascuţit de mânie", atunci când Dimitroff l-a umilit. Relatarea despre luarea de poziţie a lui Göring vorbeşte de la sine:

> Încrucişându-şi braţele pe piept şi meditând o clipă, asemenea unui Jupiter brun, generalul Göring a exclamat: „Regret foarte mult că unii lideri comunişti au scăpat de spânzurătoare... Când am auzit că Reichstagul e în flăcări, am fost nespus de surprins şi am crezut că focul a fost provocat de anumite defecţiuni la instalaţia electrică... Dar în timp ce mă îndreptam cu maşina către Reichstag, cineva a strigat: „Incendiu provocat!" Ca şi cum ar fi fost hipnotizat de propriile cuvinte, martorul Göring a tăcut o vreme îndelungată, după care s-a pornit din nou: „Incendiu provocat!" Când am auzit cuvintele acestea, mi-au căzut solzii de pe ochii. Totul mi-a devenit clar. Nimeni, în afară de comunişti, nu putea să facă aşa ceva![1]

Van der Lubbe a fost găsit vinovat şi a fost decapitat în închisoarea din Leipzig, dar n-au fost găsite suficiente dovezi pentru a-i condamna şi pe conducătorii comuniştilor, care au fost exilaţi în Uniunea Sovietică, unde li s-a făcut o primire vrednică de nişte eroi.

1 Nume, „Germany: Göring Afraid?", *Time*, 13 noiembrie, 1933, pg..

Totuşi, procesul a aruncat suficientă lumină asupra faptelor, pentru a sprijini ideea că naziştii au fost implicaţi fără scrupule în incendiu. Dar când procesul s-a încheiat, era deja prea târziu. Hitler se folosise deja cu cinism de incendierea Reichstagului, care îi oferise pretextul de care avea nevoie ca să se asigure că puterea lui era ireversibilă şi totală.

Într-adevăr, deja a doua zi după incendiu, pe când Reichstagul mai fumega încă, l-a obligat pe bătrânul Hindenburg, care avea optzeci şi cinci de ani, să semneze Edictul Incendierii Reichstagului, un decret care suspenda oficial acele paragrafe din constituţia germană care garantau libertăţile individuale şi drepturile civile ale cetăţenilor. Semnătura bătrânului Hindenburg a transformat Germania dintr-o republică democratică condusă de un dictator aspirant într-o dictatură cu aparenţa unui guvern democratic. Democraţia însăşi s-a evaporat în fumul Reichstagului, şi imaginea parlamentului în ruine – devenit o carapace arsă şi goală – era foarte grăitoare.

Decretul elaborat, semnat şi intrat în vigoare înainte ca cineva să-l poată studia cu atenţie a făcut posibile majoritatea ororilor de mai târziu, inclusiv lagărele de concentrare. Acesta prevedea:

> Restrângerea libertăţii personale; restrângerea dreptului la libera exprimare a opiniei, inclusiv a libertăţii presei; restrângerea dreptului la liberă adunare şi asociere; violarea secretului corespondenţei poştale, a comunicaţiilor telegrafice şi telefonice; emiterea de mandate pentru percheziţii la domiciliu; ordinele pentru confiscarea şi rechiziţionarea proprietăţilor sunt, de asemenea, permise dincolo de limitele legale prescrise.[1]

După numai câteva zile, trupele de şoc naziste au ieşit în stradă ca să-i aresteze şi să-i bată pe oponenţii lor politici, dintre care mulţi au fost închişi, torturaţi şi ucişi. Posibilitatea de a vorbi în presă împotriva naziştilor a fost strangulată; şi posibilitatea adunărilor publice împotriva lor era ilegală. Dar asta nu era tot. Pentru ca întreaga putere

1 Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 194.

a guvernului să treacă formal şi legal în mâinile lui Hitler, Reichstagul trebuia să aprobe aşa-numitul Act de Împuternicire. Reichstagul funcţiona încă, deşi cu unele restricţii. Actul de Împuternicire avea să-i răpească toate puterile – pentru binele naţiunii, desigur – şi să le pună pentru ani de zile de atunci înainte în mâinile cancelarului şi ale cabinetului său. Astfel, la 23 martie, asemenea unui şarpe care-şi înghite coada, Reichstagul a aprobat legea prin care renunţa implicit la propria existenţă.

Democraţia a fost ucisă şi nelegiuirea a devenit „legală" prin mijloace democratice. Puterea era exercitată acum fără menajamente, şi singurul ei scop real era să distrugă toate celelalte puteri din jurul ei.

CAPITOLUL 10
BISERICA ŞI PROBLEMA EVREIASCĂ

Întrebarea nu este dacă membrii germani ai congregațiilor noastre mai pot tolera părtășia cu evreii. Sarcina predicării creştine este mai degrabă să spună: aceasta este biserica în care evreii şi germanii pot sta împreună înaintea Cuvântului lui Dumnezeu; acesta este semnul care arată dacă o biserică mai este sau nu biserică.

—Dietrich Bonhoeffer

Cei care ard cărți în cele din urmă vor arde și oameni.

—Heinrich Heine

În primele luni ale regimului nazist, viteza şi anvergura a ceea ce naziştii intenționau să facă şi începuseră să pună în aplicare peste tot în societatea germană erau amețitoare. Prin ceea ce s-a numit atunci *Gleichschaltung* (sincronizare), țara a fost complet reorganizată în conformitate cu principiile naziste. Nimeni n-a putut bănui cât de rapid şi cât de dramatic se vor schimba lucrurile.

Familia Bonhoeffer a avut întotdeauna privilegiul accesului la informație, însă pe măsură ce umbra celui de-al Treilea Reich se întindea peste Germania, cea mai mare parte a informațiilor venea

prin soțul lui Christel, avocatul Hans von Dohnányi, care funcționa pe lângă curtea Supremă a Germaniei. Aşa au aflat că ceva deosebit de tulburător, numit Paragraful Arian, avea să intre în vigoare la 7 aprilie. Acesta avea să ducă la promulgarea unei serii de legi extrem de importante, ce fuseseră anunțate deja cu cinism sub numele de „Restaurarea Serviciului Civil". Funcționarii guvernului trebuiau să fie de origine „ariană", urmând ca toți evreii să-şi piardă slujbele. Dacă biserica germană, care era în esență o biserică de stat, va accepta lucrul acesta, atunci toți pastorii cu sânge evreiesc urmau să fie dați afară din serviciul eclesiastic. Prevederea aceasta avea să i se aplice şi lui Franz Hildebrandt, prietenul lui Bonhoeffer. Mulți nu ştiau ce atitudine să ia. Presiunea aderării la valul național-socialist care mătura țara era foarte mare. Dar Bonhoeffer ştia că lucrurile acestea trebuiau gândite cu mare atenție, astfel că în martie 1933 a făcut tocmai lucrul acesta. Rezultatul reflecțiilor sale a fost un eseu intitulat „Biserica şi problema evreiască".

Biserica şi problema evreiască

Exista un grup de pastori care se adunau în casa lui Gerhard Jacobi, pastorul Bisericii Memoriale Kaiser Wilhelm, pentru discuții despre ceea ce se întâmpla în țară. Bonhoeffer intenționa să le pună la dispoziție eseul său la începutul lunii aprilie.

Biserica germană era într-o mare agitație. Unii dintre conducătorii ei credeau că ea trebuie să facă pace cu naziştii, care – la urma urmei – se împotriveau cu putere comunismului şi „respingerii lui Dumnezeu". În opinia acestora, biserica trebuia să se conformeze legilor rasiste ale naziştilor şi principiului Führerului. Ei considerau că prin unificarea bisericii cu statul vor reuşi să restaureze biserica şi să redea Germaniei gloria pe care o avusese înainte de Tratatul de la Versailles şi înainte de haosul şi umilința din ultimii douăzeci de ani. Decăderea morală a Germaniei de la Weimar era evidentă. Oare nu vorbise Hitler despre restaurarea ordinii morale a națiunii? Nu erau de acord cu el în toate privințele, însă erau convinşi că dacă prestigiul bisericii va fi restaurat, biserica ar fi putut să-l îndrume în direcția corectă.

Exista, în acelaşi timp, un alt grup care sprijinea ferm ascensiunea lui Hitler la putere şi care arunca fără ezitare peste bord două mii de ani de ortodoxie creştină. Aceştia voiau o *Reichskirche* puternică şi unită, un „creştinism" puternic şi masculin, care să se ridice şi să înfrângă forţele degenerate şi fără Dumnezeu ale bolşevismului. Grupul acesta se autointitula, cu mândrie, *Deutsche Christen* (Creştinii Germani) şi numeau genul lor de creştinism „creştinism pozitiv". Creştinii Germani au devenit foarte agresivi, atacând pe oricine nu era de acord cu ei şi producând în general multă confuzie şi tulburare în rândurile bisericii.[1]

Dar poate că aspectul cel mai trist al tulburărilor din sânul bisericii a fost faptul că liderii creştinismului protestant erau gata să ia în considerare posibilitatea adoptării Paragrafului Arian. În opinia lor, evreii creştini botezaţi puteau să formeze propria biserică şi nu vedeau ce motive ar exista ca aceştia să se aştepte să facă parte dintr-o biserică distinct „germană". În anii '30, asemenea idei, specifice ideologiilor rasiste, nu erau nici pe departe atât de străine pe cât ne sunt nouă astăzi, şi nu toţi cei ce erau deschişi faţă de ele trebuie consideraţi antisemiţi plini de ură.

Ideea că rasele trebuiau să rămână „separate, dar egale" era populară şi larg răspândită în sudul Americii lui Jim Crow, şi Bonhoeffer văzuse el însuşi lucrul acesta. El ştia că astfel de idei erau puternic înrădăcinate în unele teorii despre identitatea şi comunitatea umană. În Europa şi în lume au existat întotdeauna tabuuri puternice împotriva amestecării rasiale şi etnice. Aşadar, chiar dacă Bonhoeffer ştia că lucrurile cu care se confrunta contraveneau credinţei creştine, o astfel de gândire era larg răspândită. Era posibil ca un teolog sau un pastor german care nu avea înclinaţii răuvoitoare faţă de evrei să fie totuşi convins că Paragraful Arian era un lucru acceptabil. Astfel, unii considerau că un evreu convertit la credinţa creştină trebuia să facă parte dintr-o biserică alcătuită tot din evrei convertiţi. Mulţi creştini americani albi bine-intenţionaţi au avut aceeaşi opinie în legătură cu creştinii de alte rase până în urmă cu câteva decenii. Bonhoeffer ştia

1 O prezentare mai amănunţită a Creştinilor Germani urmează la paginile 235-240

că nu-i putea acuza pe oamenii aceştia de rasism. Trebuia să aducă argumente logice împotriva ideilor lor.

Spre deosebire de majoritatea germanilor, însă, Bonhoeffer cunoştea biserica mult dincolo de bisericile luterane din Germania. La Roma văzuse cum creştini de diferite rase şi naţionalităţi se închinau împreună; în Statele Unite a participat la închinarea negrilor creştini americani din Harlem; şi prin intermediul Mişcării Ecumenice s-a închinat împreună cu alţi creştini europeni. Problema stringentă care-l preocupa era atitudinea bisericii faţă de problema evreiască. Dar întrebarea care se afla dincolo de această întrebare era: *Ce este biserica?*

„Faptul, unic în istorie – şi-a început el mesajul – că evreul a devenit subiectul unor legi speciale din partea statului doar din pricina rasei căreia îi aparţine şi indiferent de credinţele lui religioase ridică pentru teolog două noi probleme, care trebuie tratate separat."[1]

Aşa că a abordat mai întâi problema atitudinii bisericii faţă de stat şi a stabilit un oarecare teren comun cu cititorii lui mai sceptici, parafrazând Romani 13: „Nu este stăpânire care să nu vină de la Dumnezeu. Şi stăpânirile care sunt, au fost rânduite de Dumnezeu." Cu alte cuvinte, guvernele sunt hotărâte de Dumnezeu pentru păstrarea ordinii. Biserica, în esenţă, nu are nimic de împărţit cu statul ca stat, cu acţiunea lui de limitare a răului, chiar prin folosirea forţei. Dar prima şi dramatica lui afirmaţie în acest context pare să exagereze lucrurile: „Fără îndoială că biserica Reformei nu are niciun drept să se adreseze direct statului în legătură cu actele sale politice specifice." El ştia cine îl ascultă şi a dorit să arate că le împărtăşeşte atitudinea în această privinţă. Era, de asemenea, conştient de faptul că vorbea în interiorul unei tradiţii care se inspira din Luther, iar atitudinea lui Luther faţă de rolul statului greşea mult în favoarea statului, pe care Luther l-a aplaudat, de exemplu, atunci când a zdrobit răscoala ţăranilor. Bonhoeffer trebuia să lucreze cu mare atenţie.

Apoi a trecut mai departe, arătând că biserica îndeplineşte totuşi

1 Dietrich Bonhoeffer, „The Church and the Jewish Question", în *No Rusty Swords: Letters, Lectures and Notes 1928-1936,* New York, Harper and Row, 1965, 226.

un rol vital pentru stat. Care este rolul acesta? Biserica trebuie „să întrebe statul în mod continuu dacă acțiunile sale se pot justifica în termenii acțiunilor legitime ale unui stat, adică dacă susțin legea și ordinea, nu nelegiuirea și dezordinea". Cu alte cuvinte, bisericii îi revine rolul *de a ajuta statul să fie stat*. Dacă statul nu creează o atmosferă propice legii și ordinii, așa cum spune Scriptura că trebuie să facă, atunci biserica are misiunea să atragă atenția statului asupra nereușitelor sale.

Dacă statul creează „o lege și o ordine excesive", atunci „el își dezvoltă puterea în așa măsură încât privează predicarea și credința creștină... de drepturile lor". Bonhoeffer a numit această situație ca fiind „grotescă". „Biserica – a precizat el – trebuie să respingă imixtiunea statului tocmai fiindcă ea cunoaște mai bine statul și limitele acțiunilor sale. Statul care pune în pericol proclamarea creștină se neagă pe sine."

După aceea Bonhoeffer a trecut la celebra enumerare a celor „trei moduri posibile în care biserica poate acționa față de stat". Cel dintâi mod, deja menționat, este ca biserica să chestioneze statul în legătură cu acțiunile sale și cu legitimitatea acestora; să ajute statul să fie un stat așa cum l-a instituit Dumnezeu. Al doilea mod – și aici a făcut un pas curajos – este „să ajute victimele acțiunilor statului". El a afirmat că biserica „are o obligație necondiționată față de victimele oricărei orânduiri sociale". Și în aceeași propoziție a mai făcut un pas, unul mult mai curajos – care i-a și determinat pe câțiva clerici să părăsească sala – declarând că biserica „are o obligație necondiționată față de victimele oricărei orânduiri sociale, *chiar dacă acestea nu aparțin comunității creștine*". Toată lumea a înțeles că Bonhoeffer se referea la evrei, inclusiv la evreii care nu erau creștini botezați. Apoi a citat din Galateni textul care zice: „Să faceți bine tuturor oamenilor." Afirmația fără echivoc că biserica creștină are datoria să-i ajute pe toți evreii era dramatică și chiar revoluționară. Dar Bonhoeffer nu terminase încă ce avea de spus.

Al treilea mod în care biserica poate să acționeze față de stat – a zis el – nu este numai să bandajeze victimele de sub roată, ci să și bage spițe în roată". Traducerea este oarecum greoaie, însă ceea ce a vrut să spună este că biserica trebuie să pună bețe în roate ca să oprească

înaintarea vehiculului. Uneori nu este suficient să-i ajuți pe cei striviți de acțiunile demonice ale statului. La un moment sau altul, biserica trebuie să acționeze direct împotriva statului, pentru a-l opri să mai săvârşească răul. Lucrul acesta, a spus el, este îngăduit doar atunci când biserica vede statul amenințându-i existența şi când statul încetează să mai fie aşa cum l-a definit Dumnezeu. Şi Bonhoeffer a adăugat că aceste condiții vor fi îndeplinite dacă statul forțează „excluderea evreilor botezați din congregațiile noastre creştine sau interzice misiunea noastră printre evrei".

Biserica s-ar afla, astfel, „*in status confessionis*, iar statul s-ar găsi într-o stare a negării de sine". Expresia latină, care înseamnă „în stare de mărturisire", este specific luterană şi a fost folosită pentru prima dată în secolul al şaisprezecelea. În vremea lui Bonhoeffer, însă, expresia a ajuns să desemneze o stare de criză în care „mărturisirea" Evangheliei este pusă în primejdie. A „mărturisi Evanghelia" însemna pur şi simplu a prezenta Vestea Bună adusă de Isus Cristos.[1] Astfel, a continuat Bonhoeffer, „un stat care include în sine o biserică terorizată şi-a pierdut slujitorul cel mai devotat".

El a spus, mai departe, că „a-L mărturisi pe Cristos" înseamnă a-L mărturisi şi evreilor la fel ca Neamurilor. A afirmat că este vital ca biserica să încerce să-L ducă pe Mesia al evreilor şi poporului evreu, care nu-L cunoştea încă. Dar odată cu adoptarea legii lui Hitler, lucrul acesta avea să devină imposibil. Concluzia lui, oarecum dramatică şi şocantă, a fost nu doar că biserica trebuie să permită evreilor să facă parte din ea, ci şi că biserica este locul unde evreii şi germanii pot să stea împreună. „Întrebarea – a afirmat el – nu este dacă membrii germani ai congregațiilor noastre mai pot tolera părtăşia cu evreii. Sarcina predicării creştine este mai degrabă să spună: aceasta este biserica în care evreii şi germanii pot sta împreună

1 Numele de *Biserică Mărturisitoare* a fost folosit mai ales ca referire la expresia *in statu confessionis*. Cei ce credeau că Biserica Germană a încetat să mai fie biserica lui Isus Cristos, ca urmare a adoptării Paragrafului Arian, au decis că trebuie să se separe și să formeze o biserică nouă. Noua biserică fost numită Biserica Mărturisitoare, pentru că proclama Evanghelia lui Isus Cristos.

înaintea Cuvântului lui Dumnezeu; acesta este semnul care atestă dacă o biserică mai este sau nu biserică."

Mulți și-au amintit, probabil, de Galateni 3:28, unde se spune că „nu mai este nici iudeu, nici grec; nu mai este nici rob, nici slobod; nu mai este nici parte bărbătească, nici parte femeiască, fiindcă toți sunteți una în Cristos Isus". Dar pentru a-și sublinia punctul de vedere, Bonhoeffer a încheiat cu câteva cuvinte din comentariul lui Luther la Psalmul 110:3: „Nu există altă regulă sau dovadă pentru a se stabili cine este membru al poporului lui Dumnezeu sau al bisericii lui Cristos decât aceasta: unde există un grup mic de oameni care acceptă Cuvântul Domnului, îl predică în toată curăția lui și mărturisesc împotriva celor care-l persecută, suferind din această pricină."

În primăvara anului 1933, Bonhoeffer a declarat că biserica are datoria să ia partea evreilor. Această declarație părea radicală chiar și pentru cei mai convinși dintre aliații săi, mai ales că evreii nu începuseră încă să sufere ororile pe care aveau să le sufere câțiva ani mai târziu. Cele trei concluzii ale lui Bonhoeffer – că biserica trebuie să ia statul la întrebări, să ajute victimele acestuia și să lucreze împotriva lui, dacă este necesar – au fost prea mult pentru aproape toți cei care l-au ascultat. Pentru el, însă, erau inevitabile. Cu timpul, avea să le pună în aplicare pe toate trei.

Venirea naziștilor la putere și încercarea lor de a coopta biserica au creat haos în interiorul acesteia; de asemenea, au condus la politicianism și la lupte intense între multiplele fațiuni din sânul ei. Bonhoeffer a dorit să aplaneze cacofonia vocilor și ca toate aceste lucruri să fie privite cu mult calm și în mod logic. El știa că dacă aceste probleme nu erau abordate corect, totul avea să se reducă la simple „soluții politice" sau „pragmatice". Exista posibilitatea ca biserica să se abată de la Evanghelia autentică și să se închine unui dumnezeu făcut după chipul ei, în loc să se închine adevăratului Dumnezeu, Acel cu totul Altul despre care vorbea și scria Barth. Și așa cum mulți creștini bine intenționați de la Union College Îl părăsiseră fără să-și dea seama pe Dumnezeu din multe motive pozitive în sine, la fel procedau acum mulți creștini bine intenționați din Germania. Aceștia

erau convinşi că nu contează dacă îşi ajustează puţin teologia – şi că rezultatul final va fi unul pozitiv. Mulţi credeau sincer că sub regimul lui Hitler prilejurile de evanghelizare se vor înmulţi. Dar Bonhoeffer ştia că o biserică incapabilă să ia apărarea evreilor nu mai este biserica lui Isus Cristos şi că evanghelizarea oamenilor într-o biserică ce nu-I mai aparţinea lui Isus Cristos era o nebunie şi o erezie. Din clipa când a terminat de scris „Biserica şi problema evreiască", el a văzut clar lucrul acesta şi a mizat totul pe el. Dar îl aştepta un drum lung şi singuratic.

Boicotul din 1 aprilie

La o săptămână după votarea Actului de Împuternicire, Hitler a declarat un boicot al magazinelor evreieşti din întreaga Germanie. Scopul declarat al acţiunii era descurajarea publicării în presa internaţională – care, susţineau naziştii, era controlată de evrei – a unor minciuni despre regimul nazist. Naziştii şi-au prezentat întotdeauna agresiunile ca pe nişte reacţii de apărare faţă de acţiunile altora împotriva lor sau împotriva poporului german.

În ziua respectivă, în timp ce Goebbels vorbea instigator în cadrul unei adunări populare din Berlin despre „atrocităţile propagandei evreieşti", pe tot cuprinsul Germaniei trupele SA îi împiedicau pe cumpărători să intre în magazinele evreieşti, ale căror ferestre fuseseră marcate în vopsea neagră sau galbenă cu steaua lui David şi cuvântul *Jude* (evreu). De asemenea, trupele SA distribuiau pamflete şi purtau pancarte cu inscripţia „Deutsche Wehrt Euch! Kauft Nicht Bei Juden!" (Germani, protejaţi-vă! Nu cumpăraţi de la evrei!) Unele pancarte erau scrise în limba engleză: „Germani, protejaţi-vă de atrocităţile propagandei evreieşti – cumpăraţi numai din magazinele germane!" Chiar şi cabinetele medicilor şi ale avocaţilor evrei au devenit ţinta unor astfel de atacuri.

Cumnatul evreu al lui Bonhoeffer, Gerhard Leibholz era avocat şi – asemenea multor evrei germani – creştin botezat. Karl şi Paula Bonhoeffer, înspăimântaţi de situaţia creată, au plecat la Göttingen pentru a fi împreună cu Sabine şi Gerhard la acel sfârşit de săptămână,

în timp ce alți membri ai familiei s-au interesat de soarta lor prin telefon. În aprilie, „speranța atât de arzătoare că Hitler se va ruina ca urmare a greșelilor administrative s-a năruit – și-a amintit Sabine. Național-socialismul a prins rădăcini cu o viteză fulgerătoare."[1]

În ziua boicotului, bunica lui Dietrich a mers la cumpărături. Acestei patriciene de nouăzeci de ani nu avea să-i spună nimeni unde să-și facă sau nu cumpărăturile. Când trupele SA a încercat s-o împiedice să intre într-o prăvălie, ea le-a spus clar și răspicat că va cumpăra de unde va pofti ea; și chiar așa a făcut. Mai târziu, în aceeași zi, a procedat la fel și la faimosul Kaufhaus des Westens, cel mai mare magazin universal din lume, ignorând cordonul de soldați SA care staționau în fața magazinului. Povestea Juliei Bonhoeffer mărșăluind printre șirurile de gorile naziste era spusă cu multă plăcere în familia Bonhoeffer, care vedea în bătrâna doamnă o întrupare a valorilor după care ei încercau să trăiască.

Vizita familiei Lehmann

În aceste prime zile tumultoase de aprilie s-au mai petrecut două evenimente care au avut impact asupra vieții lui Bonhoeffer. Aceste evenimente au fost conferința Creștinilor Germani la Berlin și vizita familiei Lehmann.

Conferința Creștinilor Germani a fost un spectacol tulburător pentru orice om îngrijorat de zelul pe care-l arăta Hitler față de reorganizarea societății germane. Liniile de demarcație dintre biserică și stat erau șterse în mod agresiv. Imixtiunea statului în biserică a avut o semnificație când statul a fost condus de un Kaizer creștin, dar avea cu totul altă semnificație acum, când statul era condus de un Führer anticreștin. Majoritatea germanilor credeau totuși că Hitler era „unul dintre ei" și priveau cu bunăvoință planurile naziștilor de reorganizare a societății, inclusiv a bisericii.

Hermann Göring a ținut la vremea aceea o cuvântare foarte

1 Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers: Portrait of a Family*, New York, St. Martin's Press, 1971, 83.

aclamată, în care afirma că reorganizarea societății era în esență o schimbare de tip „administrativ". Totodată, le-a adus aminte maselor de principiul Führerului şi i-a îndemnat să se aştepte ca Führerul lor să *führen* (să conducă) viața germană sub toate aspectele ei, inclusiv cel bisericesc. Ca parte a programului de reorganizare administrativă, a spus Göring, Hitler propunea înființarea postului de *Reichsbischof*, care să fie ocupat de un om capabil să unească toate elementele disparate ale bisericii germane. Omul ales de Hitler pentru acest post era un oarecare Ludwig Müller, fost capelan în cadrul marinei, om lipsit de educație. La rândul lor, Creştinii Germani doreau şi ei o biserică germană unită şi conformă cu principiile naziste; şi nu au pregetat să lupte pentru atingerea acestui deziderat. Dacă în Anglia exista Biserica Angliei, de ce nu putea să aibă şi Germania biserica ei – pe o temelie „germană" fermă?

Paul şi Marion Lehmann au sosit în Germania în ultimele zile ale lunii martie. Veniseră la Bonn ca să-l asculte pe Barth, urmând ca apoi să petreacă şi câteva zile la Berlin pentru a-l întâlni pe vechiul lor prieten. Întotdeauna o gazdă bună, Bonhoeffer i-a dus peste tot pe prietenii lui de la Union College, le-a arătat biserica din Wedding, a cărei clasă de confirmare o pregătise, i-a plimbat pe *Unter den Linden* şi i-a însoțit la operă ca să vadă *Elektra*[1] lui Richard Strauss.

În timpul pe care l-au petrecut la Berlin, soții Lehmann au fost martorii boicotului din 1 aprilie şi ai spectacolului tulburător al conferinței Creştinilor Germani. O altă persoană care se afla la Berlin în săptămâna aceea şi care avea să joace un rol important în viața lui Bonhoeffer, deşi cei doi aveau să se întâlnească doar peste şase luni, era George Bell, episcopul de Chichester, care se afla acolo pentru o întrunire ecumenică, programată să aibă loc concomitent cu conferința Creştinilor Germani. Astfel, a avut prilejul să ia un contact nemijlocit şi neplanificat cu realitatea neplăcută a mişcării Creştinilor

1 Strauss era prins în duelurile culturale ale vremii. Naziștii au încercat să-l coopteze, acordându-i un post oficial în lumea artei. A acceptat, a pretins el, pentru a-și proteja nora evreică. Dar a fost prieten cu scriitorul german evreu Stefan Zweig și mai târziu a fost obligat să demisioneze, fiindcă a refuzat să șteargă numele lui Zweig de pe libretul unei opere pe care acesta o scrisese.

Germani, experiență care avea să-i slujească în anii următori, când a devenit principalul lor adversar.

Soții Lehmann au rămas o vreme la familia Bonhoeffer, pe Wangenheimstrasse, mirându-se de modul lor de viață. Pentru ei, casa Bonhoeffer era o lume situată în afara timpului, un zid de apărare împotriva nebuniei care se aduna la orizont. Soților Lehmann nu le-a scăpat faptul că, din când în când, Klaus Bonhoeffer se ridica şi mergea în vârful picioarelor până la uşa camerei în care stăteau ei de vorbă, ca să vadă dacă nu cumva vreunul dintre servitori asculta la uşă.

Încă de la începutul anului 1933 nu mai puteai şti în cine să te încrezi şi în cine nu; iar unele dintre conversațiile lor erau puternic antinaziste. Klaus şi Dietrich căzuseră de acord asupra faptului că Hitler şi naziştii lui nu puteau să rămână multă vreme la putere, însă distrugerile pe care le provocau acum țării erau extrem de grave. Familia Bonhoeffer, aşadar, avea datoria să facă tot ce-i stătea în putință pentru a împiedica aceste distrugeri, mai ales în privința tratamentului acordat evreilor. Aceste conversații ale lor pot fi considerate cele dintâi manifestări ale rezistenței antihitleriste, care începea să prindă contur.

Chiar şi în această fază incipientă, nu s-au limitat doar la vorbe. În aceeaşi lună aprilie, Paul şi Dietrich au scris o scrisoare rabinului Stephen Wise, din New York, pe care Bonhoeffer îl auzise vorbind în ziua de Paşti, cu doi ani în urmă. Wise era preşedintele de onoare al Comitetului Evreilor Americani şi în acelaşi timp o puternică voce antinazistă încă de timpuriu. De asemenea, era în relații bune cu preşedintele Franklin Roosevelt, iar Bonhoeffer şi Lehmann sperau ca, prin intermediul lui, să-l poată alerta şi pe Roosvelt cu privire la lucrurile care începeau să se întâmple. Prin Edictul Incendierii Reichstagului, Hitler a făcut ca până şi scrierea unor astfel de scrisori să fie un act de trădare. Bonhoeffer ştia că eforturile lui puteau să-l ducă într-un lagăr de concentrare. Cu toate acestea, a scris scrisoarea şi a expediat-o.

Paul şi Marion au observat că prietenul lor Dietrich s-a schimbat în cei doi ani de când nu-l mai văzuseră. La New York, Bonhoeffer fusese mai vesel şi mai degajat decât îl vedeau acum. Însă, date fiind

circumstanțele, lucrul acesta era de înțeles. Bonhoeffer părea să ia acum totul în serios.

Sabine şi Gerhard

La zece zile după boicotul magazinelor evreieşti, Dietrich a fost invitat să țină o altă predică; de data aceasta la o înmormântare. La 11 aprilie a murit tatăl lui Gerhard Leibholz. Pentru Dietrich, situația era cât se poate de dificilă şi, aşa cum avea să admită mai târziu, nu i-a făcut față aşa cum trebuia. Leibholz era etnic evreu, însă, spre deosebire de fiul său, nu fusese botezat în biserică. Bonhoeffer avea obiceiul să analizeze întotdeauna o problemă pe toate fețele, uneori în mod excesiv. Astfel, s-a întrebat cum va fi privit gestul cuiva, care vorbeşte cu mult curaj împotriva naziştilor pe tema evreilor, de a predica la funeraliile unui evreu ce nu fusese membru al bisericii. Va fi privit doar ca un gest incendiar? Îi va distruge şansele de a mai acționa pe viitor în sânul bisericii? Îi va submina credibilitatea înaintea acelora din cadrul bisericii care considerau deja că ideile lui pe această temă sunt radicale?

Pentru că nu ştia ce să facă, a fost sfătuit să se consulte cu superintendentul districtului său. Conştient de zarva pe care ar putea-o crea, superintendentul s-a împotrivit cu tărie ideii ca Dietrich să predice la acea înmormântare, aşa că a refuzat invitația. Dar foarte curând avea să-şi regrete decizia.

Sabine ținea o legătură strânsă cu familia ei. Cum Gerhard era un profesor de drept renumit la Göttingen, nu a trecut prea mult până când au ajuns şi ei să fie direct afectați de antisemitismul în ascensiune. La un moment dat, liderii studenților național-socialişti din Göttingen au chemat la boicotarea cursurilor lui. Sabine şi-a amintit mai târziu:

> Am audiat de multe ori prelegerile soțului meu; m-am dus la universitate chiar şi în ziua boicotului, ca să aud şi eu ce au de spus studenții aceia. Câțiva dintre ei, îmbrăcați în uniforme SA, stăteau crăcănați în fața uşii, înfipți în cizmele lor, aşa cum

> numai cei din SA ştiau să stea, interzicându-le tuturor să intre în sală. „Leibholz nu trebuie să țină prelegerea, fiindcă e evreu. Prelegerile lui nu vor mai avea loc.“ Ascultători, studenții s-au întors acasă. Un anunț similar era scris şi pe tablă.[1]

După o vreme, a devenit suficient ca Sabine şi Gerhard să iasă pe stradă prin Göttingen ca să respire aceeaşi atmosferă otrăvitoare. Oamenii care-i recunoşteau treceau pe partea cealaltă a străzii, încercând să-i evite. „În Göttingen – a spus Sabine – mulți au încercat să colaboreze cu naziştii. Lectorii care până atunci nu fuseseră promovați au prins ocazia.“ Câtorva însă li s-a făcut silă de ceea ce se petrecea şi nu s-au temut să-şi exprime profunda lor dezaprobare. Astfel, teologul Walter Bauer s-a oprit odată să stea de vorbă cu ei şi s-a lansat într-o tiradă împotriva lui Hitler în plină stradă. Când Gerhard şi-a pierdut postul, un alt profesor s-a apropiat de el cu lacrimi în ochii şi i-a zis: „Domnule, dumneavoastră sunteți colegul meu. Îmi este ruşine că sunt german.“ De asemenea, un grup de studenți care participau la seminarul lui Gerhard s-au dus la minister să ceară permisiunea ca el să-şi continue activitatea.

Multe dintre rudele lui Gert şi-au pierdut şi ele slujbele. Un prieten evreu, coleg de şcoală de-ai lui Gerhard, s-a sinucis. Veşti de genul acesta se auzeau tot timpul. De Ziua Reformei, la câteva luni după decizia lui de a nu predica la înmormântarea tatălui lui Gert, Bonhoeffer le-a scris lui Gert şi Sabinei o scrisoare la Göttingen:

> Mă chinuieşte şi acum gândul că n-am făcut ce mi-ați cerut, fără să mai întreb pe nimeni. Ca să fiu sincer, nu-mi dau seama ce m-a determinat să mă port aşa. Cum de mi-a fost atât de frică în momentul acela? Probabil că şi vouă vă pare la fel de neînțeles atitudinea mea, şi cu toate acestea nu mi-ați reproşat nimic. Mie, însă, îmi răpeşte pacea minții, fiindcă este unul din acele lucruri pe care nu le poți îndrepta. De aceea, tot ce mai pot să fac acum este să vă rog să mă iertați

1 Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, 84.

> pentru slăbiciunea mea. Sunt convins că ar fi trebuit să mă port altfel.[1]

Pe tot parcursul anului 1933, naziştii şi-au continuat campania de excludere a evreilor din instituţiile statului. Au fost emise tot mai multe legi în direcţia stipulată de Reforma Serviciului Civil din 7 aprilie. Astfel, la 22 aprilie, evreilor li s-a interzis să mai fie avocaţi în procesele legate de brevete sau să activeze ca medici în instituţiile medicale susţinute prin asigurările de stat. Copiii evreilor au fost şi ei afectaţi. La 25 aprilie au fost impuse limite stricte în privinţa numărului celor care puteau frecventa şcolile publice, iar la 6 mai legile au fost extinse pentru a-i include pe toţi profesorii universitari onorifici, pe conferenţiari şi pe notari. În iunie li s-a interzis tuturor dentiştilor şi tehnicienilor dentari evrei să lucreze cu instituţiile finanţate prin asigurările de stat. Până în toamnă, legea a ajuns să includă soţii sau soţiile nonarienilor. La 29 septembrie, evreii au fost eliminaţi de la orice activităţi culturale sau de divertisment, inclusiv din lumea filmului, teatrului, literaturii şi artelor plastice. În octombrie, toate ziarele au fost puse sub control nazist, eliminându-i pe evrei şi din lumea jurnalismului.

Atacurile agresive din partea Creştinilor Germani în cursul lunii aprilie i-au şocat pe unii pastori şi teologi, determinându-i să reacţioneze. Însă reacţiile lor au fost diferite. George Schulz, de la Comunitatea Sydow, a publicat un manifest. Heinrich Vogel a publicat cele „Opt Articole ale Doctrinei Evanghelice". Câţiva pastori din Westfalia au publicat o declaraţie prin care, asemenea lui Bonhoeffer în eseul său, etichetau drept erezie excluderea evreilor botezaţi din rândurile bisericilor germane. A fost înfiinţată mişcarea Tânăra Reformă, reprezentând mai multe puncte de vedere teologice, toate opuse Creştinilor Germani, însă fără a se pune de acord şi în alte privinţe. La rândul său, Gerhard Jacobi, care avea să lucreze cot la cot cu Bonhoeffer în lupta pentru biserică, a început să se adune împreună cu un grup de pastori la Café am Knie, în Charlottenburg,

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Bigraphy*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 275-276.

dar existau atâtea puncte de vedere teologice şi politice opuse, încât n-au reuşit să pună la punct un plan coerent de rezistență. Totuşi, au încercat.

„Cei care ard cărți…“

În mai 1933, nebunia a continuat în forță. Se discuta mult despre *Gleichschaltung*[1]. Ideea aceasta, la care se referise Göring la conferința Creştinilor Germani din Berlin în urmă cu o lună, presupunea ca întreaga societate germană să se alinieze la concepția nazistă despre lume şi viață. Erau incluse aici şi lumea cărților şi a ideilor.

Karl Bonhoeffer se afla într-o poziție privilegiată, de unde putea vedea cum naziştii exercitau tot felul de presiuni asupra universităților. Când ministrul nazist al afacerilor culturale a vorbit la Universitatea din Berlin, Bonhoeffer şi-a amintit mai târziu cu ruşine că, deşi considerau ofensatoare atitudinea acestui om, nici el şi nici colegii lui n-au avut curajul să iasă din sală în semn de protest.

> Stagiari tineri şi cu totul necunoscuți au venit ca reprezentanți ai partidului să propună directorilor de spitale îndepărtarea imediată a doctorilor evrei. Unii dintre directori s-au lăsat convinşi, mai ales că orice sugestii potrivit cărora asemenea lucruri sunt de competența ministerului, nu a partidului, erau întâmpinate cu amenințări. Decanul a încercat să-i convingă pe membrii corpului profesoral să se alăture în bloc partidului, însă încercarea lui a fost dejucată de refuzurile individuale ale unora. La început, nici chiar ministerul nu a întreprins nimic pentru a veni în întâmpinarea solicitărilor partidului de a-i elimina pe asistenții evrei. Dar doctorii din spitale erau spionați în mod permanent, pentru a li se descoperi atitudinea față de partid.[2]

1 Aliniere – germ. – n.trad.

2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Bigraphy*, 279.

El a rămas la Universitatea din Berlin încă cinci ani, şi numai cu oarecare eforturi a reuşit să evite expunerea unui portret al lui Hitler.

Antisemitismul exista de zeci de ani printre studenții din universitățile germane, dar acum ei aveau o formă oficială de a se manifesta. În primăvara aceea, Asociația Studenților Germani şi-a propus să organizeze la 10 mai o „acțiune împotriva spiritului negerman".[1] Mii de studenți s-au adunat la ora 11:00 seara în toate orașele universitare din Germania. De la Heidelberg până la Tübingen şi de la Freiburg până la Göttingen, unde trăiau soții Leibholz, studenții au participat la parade cu torțe, atingând un entuziasm dezlănțuit când oficialii naziști au început să bată câmpii pe tema faptelor glorioase pe care tinerii şi tinerele Germaniei aveau să le înfăptuiască. La miezul nopții, aceste adunări au culminat, în mijlocul unor strigăte de un efect măreț, cu o mare *Säuberung* (purificare), când au fost aprinse focuri mari în care studenții au aruncat mii de cărți.

Aşa trebuia „purificată" şi Germania de gândurile periculoase şi „negermane" ale unor autori precum Helen Keller, Jack London şi H.G. Wells. Desigur, au fost incluse şi cărțile lui Erich Maria Remarque, la fel ca şi ale multor altor autori, între care Albert Einstein şi Thomas Mann. În 1821, poetul german Heinrich Heine a scris în piesa intitulată *Almansor* aceste cuvinte înfiorătoare: *„Dort, wo man Bücher verbrennt, verbrennt man am Ende auch Menschen."* Heine fusese un evreu german convertit la creştinism, şi cuvintele lui s-au dovedit a fi o groaznică profeție. Sensul lor este următorul: „Cei care ard cărți în cele din urmă vor arde şi oameni." În noaptea aceea, pe tot cuprinsul Germaniei, cărțile lui s-au numărat printre cele care erau aruncate în flăcările trosnitoare. Sigmund Freud, ale cărui cărți au fost şi ele arse în noaptea aceea, a făcut o remarcă asemănătoare: „Numai cărțile noastre? În trecut ne-ar fi ars şi pe noi împreună cu ele."

În Berlin, marşul cu torțe a început în Hegelplatz, în spatele

1 Nu este limpede dacă această dată a fost aleasă pentru a marca sfârşitul războiului franco-prusac din 1871, însă având în vedere că aceasta este data când Germania a învins Franța şi a însemnat începutul ridicării sale ca o țară unită, motivul este cât se poate de probabil.

Universității, a trecut prin universitate şi s-a îndreptat spre est, de-a lungul străzii *Unter den Linden*. Cărțile „anti-germane“ îi urmau pe studenți încărcate într-un camion. În Opernplatz îi aştepta o grămadă mare de lemne, care urmau să se transforme curând într-un rug. Apoi, adresându-se celor treizeci de mii de persoane prezente, homunculul vampiric Joseph Goebbels, a declamat cu emfază în întuneric: „Bărbați şi femei ai Germaniei! Epoca intelectualismului arogant al evreilor a luat sfârşit! [...] Acum, în acest miez de noapte, voi faceți ceea ce trebuie făcut – aruncați în foc spiritul necurat al trecutului. Acesta este un act simbolic de mare putere... Din această cenuşă se va ridica, precum pasărea fenix, o eră nouă... O, secole! O, ştiință! Este o bucurie să fii viu în asemenea momente!“[1]

Ca multe alte lucruri din timpul celui de-al Treilea Reich, scena aceasta avea un aspect macabru de netăgăduit: focul din miez de noapte se hrănea ca un succubus cu gândurile şi cuvintele unor bărbați şi femei de mare valoare. Propagandistul Goebbels, care ştia foarte bine că organizarea unei parade cu făclii, urmată de un rug exact la miezul nopții, evoca ceva străvechi, tribal şi păgân, a invocat zeii *Volk*-ului german ce reprezentau forța şi brutalitatea, sângele şi pământul. Ritualul nu fusese conceput nicidecum ca un rit creştin; dimpotrivă, a fost gândit ca un rit anticreştin, deşi, desigur, nu trebuia să se recunoască lucrul acesta, căci majoritatea celor prezenți ar fi dat imediat înapoi dacă ar fi auzit aşa ceva; totuşi, au simțit cu toții atmosfera păgână. Torțele, tobele şi procesiunea erau menite să creeze o atmosferă de amenințare rău-prevestitoare şi înspăimântătoare; rolul lor era să invoce forțe care nu ştiau nimic despre virtuțile slabe ale credinței creştine, ci, dimpotrivă, se găseau într-un conflict esențial cu ele şi cu religia monoteistă a evreilor disprețuiți. Deloc întâmplător, în oraşele unde evenimentul a fost anulat din cauza ploii, el a fost reprogramat la 21 iunie, data solstițiului de vară.

Faimoasele cuvinte ale lui Heinrich Heine despre arderea cărților sunt citate frecvent, şi astăzi apar gravate în Opernplatz, în amintirea acelui ritual înspăimântător. Dar mai există un pasaj în operele lui

1 Elizabeth Raum, *Dietrich Bonhoeffer: Called by God,* New York, Simon and Schuster, 1960, 80.

Heine, cu un caracter profetic probabil şi mai straniu în legătură cu ceea ce avea să se întâmple în Germania un secol mai târziu. Este vorba despre ultimele cuvinte ale cărții sale din 1834, *Religia şi filosofia în Germania*:

> Creştinismul – şi acesta este marele său merit – a atenuat oarecum pofta brutală de război a germanului, dar nu a fost în stare să o distrugă. Dacă acest talisman al supunerii, crucea, ar fi distrus, nebunia frenetică a luptătorilor antici, mânia turbată a lui Berserk, despre care au vorbit şi au cântat adesea barzii nordici, s-ar aprinde iarăşi. Talismanul acesta este fragil şi va veni ziua în care se va prăbuşi lamentabil. Atunci vechii zei de piatră se vor ridica din molozul lor uitat de timp, îşi vor şterge de pe ochi praful vechi de o mie de ani, şi Thor, cu ciocanul lui uriaş, va sări în sfârşit şi va sfărâma catedralele gotice... Gândul precede acțiunea tot aşa cum fulgerul precede tunetul... [C]ând vei auzi o bubuitură aşa cum nu s-a mai auzit în istoria lumii, să ştii că trăsnetul german a căzut în sfârşit. În vacarmul acela, vulturii din văzduh vor cădea morți şi leii din îndepărtatele deşerturi ale Africii se vor ascunde în vizuinile lor regale. Atunci se va juca în Germania o piesă față de care Revoluția Franceză va părea o idilă inocentă.[1]

1 Heinrich Heine: *Religion and Philosophy in Germany: A Fragment,* London: Trübner and Co., 1882, 177.

CAPITOLUL 11
TEOLOGIA NAZISTĂ

Am avut nenorocul să avem religia greşită. De ce nu am avut religia japonezului, care consideră că sacrificiul pentru patrie este binele suprem? Şi religia mahomedană ar fi fost mult mai compatibilă cu noi decât creştinismul. De ce a trebuit să fie creştinismul, cu blândeţea şi slăbiciunea lui?[1]

—Adolf Hitler

Vei vedea ziua în care, zece ani de acum înainte, Adolf Hitler va ocupa în Germania poziţia pe care o ocupă acum Isus Cristos.

—Reinhard Heydrich

Se spune uneori că Hitler ar fi fost creştin. Cu siguranţă, nu a fost; dar nu a fost nici pe faţă anticreştin, aşa cum s-au dovedit a fi majoritatea locotenenţilor lui de frunte. Hitler aproba orice îl ajuta să acumuleze putere şi dezaproba orice îl împiedica să o obţină. A fost un om total pragmatic. În public

1 *Inside the Third Reich: Memoirs by Albert Speer*, trad. Richard Winston şi Clara Winston, New York, Macmillan, 1970, 114-115.

făcea adesea comentarii care-l ajutau să pară favorabil bisericii sau creştinismului, însă nu poate exista nicio umbră de îndoială că afirma aceste lucruri cu cinism şi doar pentru a obține anumite avantaje politice. În particular, însă, declarațiile lui au fost fără excepție îndreptate împotriva creştinismului şi creştinilor.

Mai ales la începutul carierei sale, Hitler a dorit să lase impresia unui german tipic, lăudând bisericile ca pe nişte bastioane ale moralității şi ale valorilor tradiționale. Dar era convins că odată cu trecerea timpului bisericile vor adopta modul lui de gândire național-socialist şi că vor fi transformate până la urmă în vehicule ale ideologiei naziste. De aceea, nu i-ar fi fost de niciun folos să le distrugă. Era mult mai uşor să le transforme şi să beneficieze de pe urma prestigiului cultural pe care acestea încă îl mai aveau.

În faimosul său jurnal, Joseph Goebbels, care a fost probabil mai aproape de Hitler decât oricine altcineva, a consemnat câteva dintre gândurile private ale Führerului referitoare la cler.

> Führerul vorbea foarte disprețuitor despre aroganța clerului superior şi a celui inferior. Nebunia doctrinei creştine a răscumpărării nu se potriveşte deloc cu vremurile noastre. Cu toate acestea, există oameni învățați şi educați, ocupând poziții superioare în viața publică, care se agață de ea cu credința unui copil. Este pur şi simplu de neînțeles cum poate cineva să considere doctrina creştină a răscumpărării o călăuză în contextul vieții dificile de azi. Führerul a citat câteva exemple extraordinar de drastice, chiar groteşti... Pe când cei mai învățați şi mai înțelepți oameni de ştiință se zbat o viață întreagă să înțeleagă una singură dintre legile misterioase ale naturii, un preot simplu dintr-un sat din Bavaria se consideră apt să decidă într-o astfel de chestiune pe baza cunoaşterii sale religioase. Nu putem privi o astfel de performanță decât cu dispreț. O biserică ce nu ține pasul cu dezvoltarea ştiințifică modernă este condamnată la dispariție. S-ar putea să dureze o vreme, dar în cele din urmă, lucrul acesta se va întâmpla. Oricine trăieşte ferm înrădăcinat în viața de zi cu zi şi îşi poate închipui doar vag

> tainele mistice ale naturii va fi, în mod firesc, foarte modest în privința universului. În schimb clericii, care nu au nicio fărâmă din modestia aceasta, exprimă păreri suverane în legătură cu întrebările despre univers.[1]

În opinia lui Hitler, creştinismul nu ar fi decât o grămadă de prostii mistice demodate. Ceea ce îl deranja pe Hitler, însă, nu era faptul că creştinismul ar fi o prostie, ci mai degrabă faptul că nu-l ajuta să înainteze. El considera că creştinismul predica „blândețea şi slăbiciunea", ceea ce nu era util ideologiei național-socialiste, care propovăduia „brutalitatea şi forța". Dar el credea că, în timp, bisericile îşi vor schimba ideologia. Va avea el grijă ca lucrul acesta să se întâmple.

Martin Bormann şi Heinrich Himmler erau cei mai înverşunați anticreştini din cercul intim al lui Hitler şi nu credeau că bisericile se vor adapta sau că vor putea să se adapteze vreodată. Dorința lor era să zdrobească clerul şi să desființeze bisericile; şi, ori de câte ori aveau ocazia, îl încurajau pe Hitler să acționeze în acest sens. Ei sperau să accelereze programul lor de intrare în conflict deschis cu bisericile, dar Hitler nu se grăbea. Ori de câte ori ataca bisericile, popularitatea lui scădea. Spre deosebire de asociații lui de frunte, Hitler avea un instinct politic al momentului favorabil, iar acum nu era timpul potrivit să intre în conflict deschis cu bisericile. Acum trebuia să se prefacă favorabil creştinilor.

Arhitectul lui Hitler, Albert Speer, a fost un martor direct al abordărilor cinice care-l caracterizau pe Hitler. „Prin 1937, când Hitler a auzit că, la instigarea partidului şi a SS-ului, mulți dintre adepții săi au părăsit biserica pentru că aceasta se împotrivea cu încăpățânare planurilor lui, a ordonat asociaților săi apropiați, în primul rând lui Göring şi lui Goebbels, să rămână membri ai bisericii. El însuşi avea să rămână membru al Bisericii Catolice, a zis el, deşi nu avea un ataşament real față de ea."[2]

Bormann disprețuia creştinii şi creştinismul, dar încă nu putea să arate public lucrul acesta. În 1941, însă, în timpul războiului, şi-a făcut

1 *The Goebbels Diaries 1942-1943*, ed. Louis P. Lochner, Garden City, NY, Doubleday, 1948, 375.

2 *Inside the Third Reich*, 114.

cunoscute gândurile atunci când a afirmat că „național-socialismul şi creştinismul sunt ireconciliabile". Speer a comentat aceste cuvinte, afirmând că:

> În mintea lui Bormann, *Kirchenkampf*, campania împotriva bisericilor, putea sluji la reactivarea ideologiei partidului, care zăcea în amorțire. Bormann a fost forța motrice din spatele acestei campanii... Hitler însă a ezitat, dar numai pentru că prefera să amâne această problemă până la ivirea unui moment mai potrivit... „După ce voi fi rezolvat celelalte probleme – zicea el câteodată – mă voi răfui şi cu biserica. Am s-o arunc în frânghiile ringului." Dar Bormann nu voia ca lupta să fie amânată. Brutal din fire, tolera cu dificultate pragmatismul prudent al lui Hitler... [Aşa că] trăgea la o parte câte un membru din anturajul lui şi îi povestea despre cuvântările răzvrătite pe care le-a ținut vreun pastor sau vreun episcop, până când Hitler a devenit în sfârşit atent şi a cerut detalii... Uneori, [Bormann] scotea din buzunar un document şi începea să citească pasaje dintr-o predică sau dintr-o scrisoare pastorală sfidătoare. De multe ori Hitler devenea atât de stârnit, încât începea să pocnească din degete – un semn sigur al mâniei – împingea mâncarea la o parte şi jura să-l pedepsească pe clericul nesupus.[1]

Toate acestea erau încă departe în viitor. În 1933, Hitler nu a lăsat niciodată impresia că ar fi capabil să se împotrivească bisericilor. Majoritatea pastorilor erau convinşi că Hitler era de partea lor, aceasta şi fiindcă existau mai multe declarații ale lui în favoarea creştinismului, declarații a căror istorie mergea înapoi până la începuturile carierei sale politice. Astfel, într-o cuvântare din 1922, L-a numit pe Isus „cel mai mare erou arian". A spune că evreul Isus ar fi un erou arian nu este mai puțin absurd decât a încerca să împaci idealul hitlerist al brutalității sau al acelui *Übermensch*[2] amoral propovăduit de Nietzsche cu Cristosul umil care S-a jertfit pe Sine.

1 Ibid., 147-148.

2 Supraom – germ. – n.trad.

Hitler trebuie considerat un discipol al lui Nietzsche, deşi probabil că n-ar fi fost de acord cu acest calificativ, fiindcă ar fi presupus că crede în ceva situat mai presus de el însuşi. Cuvântul discipol intra în conflict cu figura Führerului invincibil, deasupra căruia nimeni nu se putea situa. Totuşi, Hitler a vizitat de multe ori muzeul Nietzsche din Weimar şi există fotografii care-l arată privind cu admiraţie la bustul filosofului. El credea cu evlavie spusele lui Nietzsche despre „voinţa de putere". Hitler adora puterea, pe când adevărul era o simplă fantasmă nedemnă de-a fi luată în seamă. Inamicul său declarat nu era falsitatea, ci slăbiciunea. Pentru Hitler, brutalitatea era marea virtute, iar mila era un mare păcat. Aici se găsea dificultatea cea mare a creştinismului: faptul că predica blândeţea.

Nietzsche a numit creştinismul „cel mai mare blestem, o perversiune enormă şi insidioasă ... cusurul nemuritor al umanităţii." El a disprețuit ideea creştină de virtute, considerând-o slabă şi neputincioasă. „Societatea nu a considerat niciodată virtutea ca fiind altceva decât un instrument al forţei, al puterii şi al ordinii." În acelaşi timp, Nietzsche a preamărit ideea de forță personificată în supraom sau în *Übermensch*, campionul crud şi nemilos al puterii nelimitate – „magnifica brută blondă, în căutarea avidă a prăzii şi a victoriei"[1].

Se pare că Hitler ar fi crezut că Nietzsche i-a prevestit venirea şi ridicarea la putere. În *Voinţa de putere*, Nietzsche a profeţit ivirea unei rase de conducători, „un tip uman deosebit de puternic, foarte înzestrat în ce priveşte intelectul şi voinţa". Hitler credea că rasa ariană este „rasa de conducători" la care a făcut referire Nietzsche şi pe care i-a numit „stăpânitori ai pământului". William Shirer spune că aiurelile lui Nietzsche pe această temă s-au bucurat de aprobarea lui Hitler. „Se pare că acestea au atins o coardă sensibilă în mintea confuză a lui Hitler. Ceea ce putem spune cu siguranţă este că şi le-a însuşit – nu doar la nivelul ideilor – ci... adesea chiar şi la nivelul cuvintelor. Expresia «stăpânitori ai pământului» apare frecvent în *Mein Kampf*. Fără îndoială că în cele din urmă Hitler s-a considerat pe sine supraomul din profeţia lui Nietzsche."

1 *The Complete Works of Friedrich Nietzsche*, ed. Oscar Levy, trad. Thomas Common, New York, Macmillan, 1911

Hitler îl putea saluta pe Nietzsche ca pe o personalitate deosebită atâta vreme cât oamenii înțelegeau că Nietzsche a existat în primul rând ca să-i pregătească lui calea, fiind un fel de Ioan Botezătorul pentru el.

Printre primii care l-au prezentat pe Hitler într-o lumină mesianică a fost însă Houston Steward Chamberlain, pe care Shirer l-a numit „unul dintre cei mai ciudați englezi care au trăit vreodată" și pe care mulți îl consideră unul dintre părinții spirituali ai celui de-al Treilea Reich. Chamberlain credea că Germania, ca rasă superioară, era destinată să conducă lumea și a profețit că Hitler era omul care avea să preia conducerea.

> La sfârșitul unei vieți fantastice, el l-a salutat pe caporalul austriac – și aceasta cu mult înainte ca Hitler să ajungă la putere ori să aibă perspectiva de a ajunge – ca pe o ființă trimisă de Dumnezeu pentru a conduce poporul german afară de pustiu. Hitler, evident, l-a considerat pe Chamberlain un profet, așa cum s-a și dovedit a fi... La 11 ianuarie 1927… a făcut o vizită la mormântul lui… cu nădejdea că tot ceea ce acesta propovăduise și profețise se va împlini sub călăuzirea divină a noului mesia german.[1]

Înainte să moară, Chamberlain l-a întâlnit personal pe Hitler. El este un alt personaj derutant din această uluitoare poveste – un fel de Simeon satanic, rostind un *Nunc Dimittis* inversat.[2]

Nazismul, o nouă religie

Pentru că Hitler nu avea altă religie în afară de sine însuși, opoziția lui față de creștinism și față de biserică a fost mai puțin ideologică și mai mult de ordin practic. Dar lucrurile stăteau cu totul

1 William Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany,* New York, Simon and Schuster, 1960, 100.

2 „Acum, sloboade" – lat. – expresia este luată din Luca 2:25 – n. trad.

altfel în cazul multora dintre conducătorii celui de-al Treilea Reich. Alfred Rosenberg, Martin Bormann, Heinrich Himmler, Reinhard Heydrich şi alţii ca ei au fost profund anticreştini şi s-au opus ideologic creştinismului, intenţionând să-l înlocuiască cu o religie inventată de ei. Sub conducerea lor, spune Shirer, „regimul nazist voia să distrugă în sfârşit creştinismul în Germania, dacă putea, şi să-l înlocuiască cu străvechiul păgânism al zeilor germanici tribali şi cu noul păgânism al extremiştilor naziști".

La început, Hitler nu le-a permis să facă lucrul acesta, de unde lupta lui constantă pentru a-i ţine în frâu. Însă nu s-ar fi împotrivit intenţiei lor, dacă s-ar fi ivit momentul potrivit. El nu prea lua în serios lucrurile de genul acesta, deşi credea că tocana neopăgână pe care o pregătea Himmler i-ar putea fi mult mai utilă decât creştinismul, căci aceasta avea să propage „virtuţi" folositoare celui de-al Treilea Reich.

Himmler era comandantul SS-ului şi un anticreştin înverşunat. El s-a opus încă de la început intrării clerului în SS. În 1935, a ordonat tuturor membrilor SS să renunţe la poziţiile lor de conducere în organizaţiile religioase. În anul care a urmat, a interzis muzicienilor SS să participe la servicii religioase, chiar dacă nu erau îmbrăcaţi în uniformă. La scurt timp după aceea, a interzis membrilor SS să participe la orice fel de slujbe religioase. Pentru Himmler, SS-ul era el însuşi o religie, iar membrii săi erau candidaţi la preoţie în cadrul acestei religii. Multe dintre ritualurile SS erau de natură ocultă. Himmler era profund implicat în ocultism şi astrologie, şi multe dintre atrocităţile comise de SS în lagărele morţii poartă pecetea sauriană a lui Himmler.

Hans Gisevius, membru al armatei germane, avea să fie unul dintre conducătorii conspiraţiei împotriva lui Hitler. Asemenea multora dintre membri acestei conspiraţii, Gisevius era un creştin profund. Era prieten cu Niemöller şi frecventa biserica acestuia. Într-o zi din 1935, Gisevius a participat la o şedinţă împreună cu Himmler şi Heydrich, care ştiau despre credinţa lui şi polemizau adesea cu el pe această temă. Gisevius a scris:

> Heydrich, care luat parte activă la discuţie, se plimba agitat dintr-o parte într-alta prin încăpere. Pentru că n-a apucat

> să-şi termine ideea şi noi tocmai ieşeam, a alergat după mine ca să adauge un ultimul cuvânt. M-a bătut pe umăr şi mi-a zis rânjind: „Aşteaptă numai. Vei vedea ziua în care, zece ani de acum înainte, Adolf Hitler va ocupa în Germania poziția pe care o ocupă acum Isus Cristos."[1]

SS-ul vorbea cât se poate de serios în această privință. Dar Albert Speer a mărturisit că l-a auzit pe Hitler batjocorind, în particular, eforturile lui Himmler. „Ce prostii! [a zis Hitler.] În sfârşit am ajuns într-o epocă în care am lăsat în urmă orice formă de misticism; dar el vrea s-o ia de la început. Am fi putut la fel de bine să rămânem atunci în biserică. Cel puțin biserica are tradiție. Şi când te gândeşti că într-o bună zi voi ajunge un sfânt SS! Poți să-ți imaginezi una ca asta? Mă va face să mă răsucesc în mormânt."[2]

Rosenberg a fost unul dintre conducătorii naziştti cei mai activi în crearea „noii religii".[3] Felul în care aveau să realizeze lucrul acesta făcea obiectul unor disensiuni. Unii, precum Himmler, voiau un nou început; alții credeau că ar fi mai uşor ca bisericile creştine să fie transformate treptat în biserici „naziste". Rosenberg era „păgân declarat", şi în timpul războiului a pus la punct un program în treizeci de puncte pentru instituirea unei *„Nationale Reichskirche"*[4]. Faptul că misiunea aceasta a fost încredințată unui păgân declarat arată cât respect avea Hitler pentru biserica creştină şi pentru doctrinele ei.

Planul lui Rosenberg constituie una dintre cele mai clare dovezi în legătură cu adevăratele intenții ale naziştilor cu biserica. Câteva puncte din programul său arată ce era Hitler dispus să aprobe şi ce voia să facă sub acoperirea războiului:

---

1 Hans B. Gisevius, *To the Bitter End: An Insider's Account of the Plot to Kill Hitler 1933-1944*, trad. Richard Winston şi Clara Winston, New York, Da Capo Press, 1998, 189.

2 Adolf Hitler citat în *Inside the Third Reich: Memoirs*, de Albert Speer, New York, Simon and Schuster, 1970, 94.

3 Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 240.

4 Bisericii naționale a Reichului – germ. – n.trad.

13. Biserica Națională cere încetarea imediată a publicării şi răspândirii Bibliei în Germania...
14. Biserica Națională declară că pentru ea şi, deci, pentru națiunea germană, lucrarea Führerului, *Mein Kampf*, este documentul cel mai important. Ea... nu conține doar etica cea mai importantă, ci şi cea mai pură şi mai autentică pentru prezentul şi pentru viitorul vieții şi al națiunii noastre.
18. Biserica Națională va elimina de pe altarele ei toate crucifixele, Bibliile şi icoanele sfinților.
19. Pe altare nu trebuie să existe nimic altceva decât *Mein Kampf* (cea mai sfântă carte pentru națiunea germană şi, prin urmare, pentru Dumnezeu), iar la stânga altarului, o sabie.
30. În ziua întemeierii Bisericii Naționale, crucea creştină trebuie scoasă din toate bisericile, catedralele şi capelele... şi va fi înlocuită cu unicul simbol de necucerit, svastica.[1]

Creştinii Germani

Creştinii autentici din Germania au înțeles incompatibilitatea dintre creştinism şi filosofia nazistă. Karl Barth afirmase deja că creştinismul este despărțit „ca de un abis de păgânătatea inerentă a național-socialismului".[2]

Dar undeva în abisul acesta adânc şi larg se găsea un grup ciudat de oameni care nu credeau că există niciun fel de abis şi care doreau să creeze o legătură fără cusur între național-socialism şi creştinism. Ei nu vedeau nicio problemă teologică în calea proiectului lor şi în cea mai mare parte a anilor '30, au reprezentat o forță puternică în Germania. Oamenii aceştia au constituit nucleul dur al poziției împotriva căreia au luptat Bonhoeffer, Niemöller şi ceilalți conducători ai Bisericii Mărturisitoare, ce avea să ia parte activă în lupta generală pentru biserică (*Kirchenkampf*), ce tocmai începea. Pentru a-i coopta

1 Ibid.
2 Karl Barth, „Protestant Churches in Europe", *Foreign Affairs* 21 (1943) 263-265.

pe toți cei care se simțeau creştini şi germani, grupul acesta şi-a spus *Deutsche Christens*, „Creştinii Germani". Urmărirea contorsiunilor necesare pentru a aduce laolaltă ideea de germanitate cu ideea de creştinătate poate fi dureroasă.

În cartea ei intitulată *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich*[1], Doris Bergen a scris că „Creştinii Germani predicau un creştinism total opus iudaismului. Ei Îl prezentau pe Isus ca pe un precursor al antisemitismului şi crucea ca pe un simbol al războiului împotriva evreilor". Unirea *Volk*-ului (poporului) german cu *Kirche* (biserica) germană însemna o suprapunere şi o denaturare a definiției amândurora. Primul pas a fost definirea *germanității* ca inerent opusă *evreității*. A uni creştinismul cu germanitatea însemna, aşadar, purificarea lui de orice element iudaic. Acesta a fost un proiect complet absurd.

Încă de la început, Creştinii Germani au hotărât că Vechiul Testament trebuie abandonat. Era, evident, mult prea iudaic. La una dintre adunările Creştinilor Germani din Bavaria, vorbitorul a ridiculizat Vechiul Testament ca pe o saga a pângăririi rasiale. Remarca lui că „la bătrânețe, Moise s-a căsătorit cu o negresă", a stârnit puternice hohote de râs şi aplauze entuziaste. În 1939, ei au înființat Institutul pentru Cercetarea şi Eliminarea Influenței Evreieşti din Viața Bisericii Germane. Asemenea faimoasei Biblii a lui Jefferson, care omitea tot ceea ce nu convenea marelui Jefferson, institutul acesta a adoptat şi el o Biblie după metoda taie şi lipeşte, eliminând tot ce părea evreiesc sau negerman. Unul dintre conducătorii mişcării, Georg Schneider, a numit Vechiul Testament „o insidioasă conspirație evreiască", după care a adăugat: „În foc cu această parte a Bibliei care-i ridică în slăvi pe evrei. În felul acesta, flăcările veşnice vor consuma tot ce reprezintă o amenințare la adresa poporului nostru."[2]

În cazul Noului Testament, Creştinii Germani citau Scripturile

1 „Crucea denaturată: Mișcarea Creștinilor Germani din timpul celui de-al Treilea Reich" – engl. – n.trad.

2 Georg Schneider, *Our Faith: A Guide for German Christians*, Germany, Institute for Research into and Elimination of Jewish Influence in German Church Life, 1940.

fără să țină seama de context și îl răstălmăceau pentru a le potrivi mai bine cu agenda lor antisemită. Astfel, foloseau cu mult succes Ioan 8:44: „Voi aveți de tată pe diavolul; și vreți să împliniți poftele tatălui vostru. El de la început a fost ucigaș; și nu stă în adevăr, pentru că în el nu este adevăr. Ori de câte ori spune o minciună, vorbește din ale lui, căci este mincinos și tatăl minciunii." Desigur, Isus și toți ucenicii Lui au fost evrei, iar evreii cărora li S-a adresat aici au fost conducătorii religioși ai vremii. Numai împotriva lor a folosit El un ton atât de aspru. Pasajul alungării schimbătorilor de bani din templu era și el binecunoscut Creștinilor Germani. Însă, pentru a-i ascuți tăișul, expresia „peșteră de tâlhari" a fost înlocuită cu *Kaufhaus* (magazin universal), căci majoritatea acestor magazine erau deținute pe atunci de evrei. Creștinii Germani L-au înfățișat întotdeauna pe Isus ca pe un neevreu și, adesea, ca pe un antisemit crud. Întrucât Hitler L-a numit pe Isus „cel mai mare erou arian al nostru", lucrul acesta nu constituia o inovație chiar așa de mare. După ce Creștinii Germani și-au terminat opera de transformare a Sa, rabinul nazarinean a devenit un fiu credincios al Reichului, cu pas legănat și iubitor de ștrudel.

Creștinii Germani au adoptat o politică asemănătoare și în privința muzicii bisericești. La celebra lor adunare populară de la *Sportpalast*, în Berlin, unul dintre conducătorii lor a declarat: „Vrem să cântăm cântece eliberate de orice elemente israelite!" Lucrul acesta însă era cât de poate de dificil. Până și cel mai german dintre imnuri, compus de Luther și intitulat „Cetate tare este Dumnezeul nostru", conținea o referință la Isus ca „Domn Savaot". Dar ei erau porniți pe viață și pe moarte să-și purifice cartea de cântări și de alte cuvinte „evreiești", cum ar fi: *Iehova, Aleluia* și *Osana*. Unul dintre autori a propus chiar înlocuirea cuvântului *Ierusalim* cu *locaș ceresc* și *cedrii din Liban* cu *brazii din pădurile Germane*.

Chiar în timp ce se contorsionau ca niște covrigi, unii dintre Creștinii Germani și-au dat seama că bătălia era deja pierdută. Astfel, în 1937, ei au afirmat că adevărata problemă era cuvântul scris al Scripturii. „Dacă evreii au fost cei dintâi care și-au scris credința într-o carte – au zis ei – Isus nu a făcut niciodată lucrul acesta." Așadar, adevăratul Creștinism German trebuie să treacă dincolo de

cuvintele scrise. „În cuvântul scris locuieşte întotdeauna un demon", au continuat ei.[1]

Eforturile lor au devenit din ce în ce mai ridicole. Creştinii Germani declarau uneori că botezul nu este în vederea integrării în trupul lui Cristos, ci în vederea integrării în „comunitatea *Volk*-ului" şi în *Weltanschauung*-ul[2] Führerului. Euharistia implica şi ea dificultăţi. Un pastor al lor a spus că pâinea simbolizează „trupul pământului care, ferm şi puternic, rămâne credincios solului german", în timp ce vinul este „sângele pământului". Păgânismul acestor reinterpretări nu pare să fi atras atenţia niciunuia dintre ei.

Dar nu numai elemente disparate din teologia lor erau necreştine. Întreaga lor concepţie despre creştinism era eretică. Ludwig Müller, cel pe care Hitler avea să-l propună candidat la conducerea „Bisericii Germane Unite" – şi care a ocupat noua poziţie de *Reichsbischof* – a declarat că „dragostea" Creştinilor Germani are „o faţă aspră şi războinică. Ea urăşte tot ce este moale şi slab, pentru că ştie că nicio vietate nu poate să rămână sănătoasă şi aptă să trăiască decât atunci când orice se împotriveşte vieţii, putregaiul şi indecenţa, este eliminat din cale şi distrus".[3] Desigur, acesta nu era creştinism, ci un soi de darwinism social de inspiraţie nietzscheană. De asemenea, Müller a afirmat public că ideea de har este „negermană". Fost capelan în marina militară, un individ cu apucături de matroz, care singur se caracteriza ca „un om pofticios" şi „un bărbat între bărbaţi" şi care îşi bătea joc de teologi – Karl Barth fiind unul dintre caii lui de bătaie – Müller a fost unul dintre cei mai devotaţi sprijinitori ai nazificării bisericii germane. El avea să fie principala ameninţare la adresa Bisericii Mărturisitoare în lupta pentru biserică ce se contura.

Müller nu era nici pe departe singurul care credea că dragostea şi harul creştinismului tradiţional nu puteau să ocupe niciun loc în creştinismul pozitiv al Creştinilor Germani. Un alt membru al Creştinilor Germani a declarat că învăţătura despre „păcat şi har...

1 Doris L. Bergen, *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich*, Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 1996, 47.

2 Concepţie despre lume – germ. – n.trad.

3 Bergen, *Twisted Cross*, 68.

reprezintă o atitudine evreiască, introdusă în Noul Testament“ şi că este prea negativă pentru germanii momentului respectiv.

> Un popor care, aşa cum este al nostru, are în spate un război pe care nu l-a vrut, pe care l-a pierdut şi pentru care a fost declarat vinovat, nu poate îndura ca păcătoşenia lui să-i fie aruncată mereu în faţă într-un mod atât de exagerat... Poporul nostru a suferit foarte mult sub minciuna vinovăţiei sale pentru război, de aceea misiunea şi datoria bisericii şi a teologiei sale a devenit acum să folosească creştinismul pentru a încuraja poporul, nu pentru a-l afunda şi mai mult în umilinţă politică.[1]

Felul în care Creştinii Germani au justificat falsificarea şi denaturarea sensurilor tradiţionale ale Scripturilor şi doctrinelor bisericii este destul de complicat. Unul dintre conducătorii lor, Reinhold Krause, a afirmat că Martin Luther a lăsat germanilor „o moştenire nepreţuită: desăvârşirea Reformei Germane în Al Treilea Reich!“[2] Dacă Luther a fost în stare să se desprindă de Biserica Romano-Catolică, înseamnă că nimic nu este bătut în cuie. Aceasta era buruiana din grădina protestantismului. Până şi Luther a negat canonicitatea unor cărţi ale Bibliei, mai ales a cărţii lui Iacov, deoarece considera că predică „mântuirea prin fapte“.[3] Şi profesorul lui Bonhoeffer, teologul liberal Adolf von Harnack, a pus la îndoială canonicitatea unei mari părţi din Vechiul Testament. Este fără îndoială adevărat că şcoala liberală a lui Schleiermacher şi Harnack a împins lucrurile în această direcţie. Dar cealaltă piesă a acestui puzzle a fost confuzia care se naşte inevitabil atunci când credinţa creştină se asociază prea strâns cu o anumită cultură sau naţiune. Pentru mulţi germani, identitatea lor naţională se contopea atât de mult cu credinţa lor creştină luterană, încât le-a fost imposibil să le mai distingă limpede. După patru sute de ani când s-a considerat de

1 Ibid., 158.
2 Ibid., 103.
3 Ibid., 148.

la sine înțeles că a fi german înseamnă a fi creştin luteran, nimeni nu mai ştia clar ce este creştinismul.

Până la urmă Creştinii Germani şi-au dat seama că au trăit în abisul lui Barth. Adevărații creştini i-au privit ca pe nişte eretici rătăciți şi naționalişti, şi n-au putut niciodată să-i mulțumească pe antisemiții îndârjiți de pe partea nazistă a abisului. Unul dintre conducătorii naziştilor a trimis Gestapoului o scrisoare, în care s-a plâns că *melodia* imnului „Ierusalime, oraş mare şi frumos" era cântată încă la serviciile de înmormântare în onoarea germanilor căzuți în război. Nu se spuneau niciun fel de cuvinte ofensatoare, căci era cântată doar melodia, însă până şi evocarea cuvintelor era inacceptabilă. Acest imn binecunoscut, care era cântat de mulți ani la toate serviciile funebre germane, fusese ales şi de Paula Bonhoeffer pentru înmormântarea lui Walter, în 1918.

CAPITOLUL 12
ÎNCEPUTUL LUPTEI PENTRU BISERICĂ

Dacă urci în trenul greşit, nu foloseşte la nimic să alergi pe culoar în direcţia opusă.

—Dietrich Bonhoeffer

La început, Creştinii Germani au avut grijă să ascundă de poporul german convingerile lor cele mai radicale. Pentru observatorul obişnuit, conferinţa lor din aprilie 1933 a fost un model de sobrietate teologică. Totuşi, Creştinii Germani susţineau sus şi tare că biserica germană trebuie să se unească într-o *Reichskirche*. Orice altceva semăna cu dezbinarea din Reichstag şi cu Republica de la Weimar. Totul trebuia să fie acum sincronizat sub conducerea unică a Führerului şi a ideii de *Gleichschaltung*, iar biserica trebuia să păşească prima pe drumul acesta.

În urma conferinţei din aprilie, mulţi germani s-au declarat în favoarea unei biserici unice a Reichului (*Reichskirche*). Puţini, însă, ştiau cum s-ar putea realiza lucrul acesta sau sub ce formă, deşi Hitler avea idei precise în sensul acesta. Astfel, când conducătorii bisericii au ales o comisie compusă din trei episcopi care urma să se întrunească

la Loccum în luna mai pentru a discuta despre viitorul bisericii, el a sesizat imediat prilejul. În efortul de a pune frâu bisericilor răzvrătite, Hitler a introdus un al patrulea cleric alături de ceilalți trei. Sconcsul de la picnicul episcopilor nu a fost altul decât Ludwig Müller, capelanul mai sus pomenit al marinarilor, omul pe care Hitler l-a propus pentru funcția de episcop al Reichului (*Reichsbischof*) şi care urma să conducă biserica unită, despre a cărei constituire se vorbea acum.

În acea lună mai însă, inițiativa lui Hitler de a crea o biserică după chipul şi asemănarea sa n-a avut succes. Episcopii au căzut de acord în ce priveşte alegerea unui episcop al Reichului, însă acesta nu era Müller, ci Friedrich von Bodelschwingh, o personalitate amabilă, eminentă şi foarte respectată, care conducea o comunitate numeroasă de oameni suferinzi de epilepsie şi de alte afecțiuni la Biesenthal, în Westfalia.

Bodelschwingh a fost ales *Reichsbischof* la 27 mai, însă imediat după ce acest suflet blând a fost ales ca să poarte mitra, Creştinii Germani au şi început să-l atace, sperând să anuleze alegerea lui prin orice mijloc posibil. Cel ce conducea atacul nu era altul decât Müller însuşi, care insista că „glasul poporului" trebuie urmat. Dar mulți germani considerau atacul lui Müller şocant şi dezgustător. Era evident pentru toată lumea că Bodelschwingh era un om decent şi apolitic, şi că a câştigat în mod cinstit alegerile.

În ciuda protestelor împotriva lui, Bodelschwingh a venit la Berlin şi s-a pus pe treabă. Aici a cerut ajutorul lui Martin Niemöller. Pastorul Niemöller fusese comandant de submarin în Primul Război Mondial şi primise medalia Crucea de Fier pentru vitejia lui. La început Niemöller a fost favorabil naziştilor, considerându-i nişte eroi care aveau să restaureze demnitatea Germaniei, să-i alunge pe comuniști din țară şi să readucă ordinea morală în țară. Niemöller l-a întâlnit pe Hitler în 1932, şi Hitler i-a promis personal că nu se va atinge de biserici şi că nu va organiza pogromuri împotriva evreilor. Lucrurile acestea erau suficiente pentru Niemöller, care era sigur că victoria naziştilor va genera trezirea religioasă națională pentru care se ruga de multă vreme. Dar la scurt timp şi-a dat seama că a fost mințit. Când s-a întors împotriva lui Hitler, a făcut-o fără nicio teamă, şi predicile pe care le-a ținut în biserica lui arhiplină din Dahlem, un

cartier muncitoresc din Berlin, erau urmărite cu mare interes chiar şi de membrii Gestapoului. Niemöller era conştient de lucrul acesta şi îi ridiculiza pe față de la amvon. Se credea că, dacă cineva din afara armatei ar fi fost în stare să conducă o mişcare împotriva lui Hitler, acesta ar fi fost Niemöller. În preajma alegerii lui Bodelschwingh, Niemöller l-a întâlnit pe Bonhoeffer şi a început să joace un rol central în lupta pentru biserică.

Scurta perioadă în care Bodelschwingh a ocupat funcția de *Reichsbischof* a fost marcată tot mai mult de huiduielile şi strigătele Creştinilor Germani. În mod uimitor, la 18 iunie, în toiul vacarmului general, Franz Hildebrandt a fost ordinat. Pentru că era evreu, întrebarea privitoare la viitorul său în sânul bisericii era cât se poate de presantă. Cum va arăta biserica, dacă aceste brute într-ale teologiei vor ieşi biruitoare? Bonhoeffer a participat la ceremonia ordinării lui, care a avut loc în istorica *Nikolaikirche* din Berlin, unde eroul spiritual al lui Hildebrandt, faimosul compozitor de cântări religioase din secolul al şaptesprezecelea, Paul Gerhardt, a fost şi el ordinat şi a slujit ca pastor. Bonhoeffer ştia pe dinafară multe dintre cântările lui Gerhardt, care aveau să-l susțină în perioada încarcerării.[1]

Atacurile publice ale Creştinilor Germani au continuat, şi la 19 iunie au organizat o întrunire la Universitatea din Berlin. Aceştia reuşiseră să cucerească un cap de pod în universitate şi studenții au început să creeze agitație împotriva lui Bodelschwingh. Bonhoeffer şi mai mulți dintre studenții lui au participat la acea întrunire, dar el personal nu a făcut nicio declarație. I-a lăsat pe studenții lui să polemizeze cu Creştinii Germani. Împreună cu aceştia, luaseră decizia să părăsească sala în masă dacă Creştinii Germani propuneau din nou alegerea lui Ludwig Müller în funcția de *Reichsbischof*, ceea ce era de aşteptat din partea lor şi ceea ce au făcut de fapt. În clipa aceea, Bonhoeffer şi cei favorabili lui Bodelschwingh s-au ridicat şi s-au îndreptat spre ieşire. Spre surprinderea lui, nouăzeci la sută dintre cei prezenți la întrunire au plecat din sală. A fost o palmă curajoasă pe care Creştinii

1 Oarecum ironic, până în 1923, pastorul bisericii *Nikolaikirche* a fost dr. Wilhelm Wessel, tatăl lui Horst Wessel, a cărui compoziție „Ridică steagul" s-a transformat în „Cântecul lui Horst Wessel", infamul eponim care a devenit ulterior imnul oficial al naziştilor.

Germani au primit-o peste față, şi ea arăta cât de supărător fusese comportamentul lor în ultimele săptămâni.

Cei care au ieşit s-au adunat lângă statuia lui Hegel şi au ținut acolo o adunare ad-hoc. Însă între tinerii aceştia existau diferențe mari de opinie în legătură cu întrebarea dacă trebuiau să se împotrivească numai Creştinilor Germani sau şi lui Hitler. Toți erau convinşi că Creştinii Germani erau prea radicali în intenția lor de a aduce doctrinele naziste în biserică, dar cei mai mulți dintre ei se considerau patrioți germani devotați țării şi Führerului lor. În consecință, la adunarea de după ieşirea lor din sală şi-au declarat adeziunea față de conducerea lui Hitler. Bonhoeffer a notat ulterior: „Un student a strigat *Heil* pentru Reichskanzler, şi ceilalți l-au urmat."[1]

Trei zile mai târziu, s-a ținut o altă întrunire. De data aceasta, Bonhoeffer a luat cuvântul. Lucrurile pe care le-a spus sunt greu de înțeles, dar el încă mai nădăjduia şi mai credea că biserica putea şi trebuia să rezolve în mod amiabil această problemă. Mai întâi, a afirmat că Dumnezeu Se foloseşte de lupta aceasta din sânul bisericii germane pentru a o smeri şi că nimeni nu are dreptul să fie mândru sau să se scuze în vreun fel. Creştinii trebuie să se smerească şi să se pocăiască. Poate că va ieşi ceva din această luptă, dar smerenia şi pocăința erau singura cale de urmat. Bonhoeffer s-a adresat aici mai ales oamenilor săi, care înțelegeau că excluderea evreilor din biserică era greşită. Ei, adică cei care se aflau de partea corectă a baricadei, trebuiau să se păzească de mândrie spirituală. Apoi a invocat Romani 14 şi a spus că „fratele mai slab" din biserică are nevoie de mai mult har şi de mai multă înțelegere. Şi părea să se întrebe dacă nu cumva cei ce se împotriveau Paragrafului Arian ar trebui să cedeze de dragul bisericii şi a „fraților mai slabi". Comentariile lui erau destul de radicale dar, în retrospectivă, mult prea generoase.

Bonhoeffer a sugerat chiar convocarea unui conciliu al bisericii, aşa cum se procedase în istoria timpurie a bisericii la Niceea şi Calcedon. El credea că Duhul Sfânt putea să vorbească şi să rezolve această

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 286.

problemă, dacă ei s-ar comporta aşa cum trebuie să se comporte biserica. Prin aceste cuvinte s-a adresat mai ales teologilor liberali, pentru care ideile de conciliu, erezie sau schismă păreau arhaice. El a chemat biserica să se poarte aşa cum se cuvine să se poarte biserica, însă cuvintele lui s-au lovit de urechi surde.

Două zile mai târziu, totul a degenerat, fiindcă statul a intervenit şi s-au deschis zăgazurile iadului. În semn de protest, Bodelschwingh şi-a dat demisia. Acum avea să înceapă adevărata luptă pentru biserică. La 28 iunie, Müller a ordonat trupelor SA să ocupe birourile bisericii din Berlin. În 2 iulie, un comando SA a arestat un pastor. Cei din opoziție au spus rugăciuni de iertare şi le-au cerut oamenilor să înalțe rugăciuni de mijlocire. În haosul care s-a creat, Bodelschwingh s-a întâlnit cu Hindenburg, pentru a-i explica punctul lui de vedere asupra situației, iar Hindenburg l-a asigurat că-i va transmite lui Hitler îngrijorările sale.

Bonhoeffer a început să-şi dea seama că opoziția față de Hitler şi Creştinii Germani era slabă şi divizată, şi treptat şi-a pierdut nădejdea că se va putea realiza ceva cu adevărat pozitiv. Situația era deprimantă. Müller şi Creştinii Germani nu se sfiau să folosească puterea statului pentru a forța lucrurile să se mişte în direcția dorită de ei, şi făceau lucrul acesta destul de eficient. Bonhoeffer şi Hildebrandt au întrezărit totuşi o posibilitate. Au sugerat ca bisericile să intre în grevă împotriva statului pentru a-şi afirma astfel independența. Dacă statul nu dădea înapoi, lăsând biserica să fie biserică, atunci biserica va înceta să mai acționeze ca biserică de stat şi, printre altele, nu va mai oficia înmormântări. Era o soluție strălucită.

Ca întotdeauna, sugestia lor a fost prea radicală şi prea dramatică pentru majoritatea conducătorilor protestanți conciliatori. Fermitatea lui Bonhoeffer era neliniştitoare pentru ei, căci îi obliga să-şi vadă propriile păcate în tot ceea ce se întâmpla. Aşa cum conducătorii militari compromişi din punct de vedere politic aveau să dea înapoi în ziua când ar fi trebuit să-l asasineze pe Hitler, tot aşa conducătorii protestanți compromişi din punct de vedere teologic dădeau acum înapoi. N-au avut voința necesară să facă ceva atât de drastic şi de scandalos ca inițierea unei greve, şi astfel ocazia a fost irosită.

Alegerile bisericeşti

Între timp, Hitler făcea progrese cu planurile lui pentru biserică. Ştia foarte bine cum să-i abordeze pe pastorii protestanți. „Poți face cu ei orice vrei – a remarcat el odată. Ți se supun... sunt nişte oameni mărunți şi nesemnificativi, slugarnici ca nişte câini, şi când le vorbeşti, transpiră jenați."[1] Cu cinismul cu care anunța orice chemare la „alegeri", Hitler a anunțat brusc noi alegeri bisericeşti, care urmau să se țină la 23 iulie. S-a creat astfel iluzia unei opțiuni, dar având în vedere că naziştii dețineau puterea, nu exista nicio îndoială cu privire la rezultate. Au fost folosite tot felul de intimidări, inclusiv grava amenințare că oricine li se împotriveşte Creştinilor Germani poate fi acuzat de trădare. Mai mult, rămânea doar o săptămână de la data anunțării alegerilor până la data organizării lor, ceea ce făcea imposibilă organizarea unei opoziții viabile.

În ciuda zarurilor măsluite, Bonhoeffer şi-a asumat cu hotărâre această sarcină. Mişcarea Tânăra Reformă şi-a ales candidații, iar Bonhoeffer împreună cu studenții lui au scris pliantele electorale şi le-au multiplicat. Dar în noaptea de 17 iulie, înainte ca pliantele să fie distribuite, Gestapoul a pătruns în sediul Tinerei Reforme şi le-a confiscat. Creştinii Germani ridicaseră o obiecție legală asupra felului în care mişcarea Tânăra Reformă şi-a trecut candidații pe listă, astfel că Gestapoul a fost trimis să pună capăt situației – „în mod legal" – prin confiscarea pliantelor.

Dar Bonhoeffer nu s-a lăsat intimidat şi, împrumutând Mercedesul tatălui său, a mers cu Gerhardt Jacobi la sediul Gestapo-ului de pe Prinz-Albrecht-Strasse ca să îndrepte situația. Jacobi fusese decorat cu două Cruci de Fier în Primul Război şi, pentru a spori creditul lor de patrioți germani, le-a purtat pe amândouă când au intrat în vizuina leilor, în sediul Gestapoului.

În pivnița întunecoasă a acestei clădirii notorii avea să fie întemnițat Bonhoeffer după tentativa nereuşită de asasinat condusă de Stauffenberg în 1944. Acum, în 1933, trăia încă într-o Germanie

1 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, New York, Simon and Schuster, 1960, 238.

care mai putea fi obligată să respecte statul de drept. Aşadar, cu încrederea cuiva care-şi cunoaşte drepturile şi care are destul curaj ca să şi le revendice, Bonhoeffer a pătruns val-vârtej în clădire şi a cerut o audienţă la şeful Gestapoului. Bonhoeffer l-a convins pe acesta că era vorba despre un caz de imixtiune electorală – acţiune care era interzisă, oricât de cinic ar părea – şi pliantele le-au fost înapoiate. A trebuit totuşi să schimbe titulatura listei cu candidaţi din „Lista Bisericii Evanghelice", faţă de care obiectaseră Creştinii Germani, căci doreau să fie ei înşişi consideraţi „Biserica Evanghelică", cu o titulatură mai neutră: „Evanghelie şi Biserică". Gestapoul i-a ameninţat pe Bonhoeffer şi Jacobi, şi i-a făcut direct responsabili pentru implementarea schimbărilor. Dacă pliantele cu titulatura neschimbată aveau să fie puse în circulaţie pe undeva, ei urmau să fie trimişi în lagărele de concentrare.

În timp ce Creştinii Germani şi Tânăra Reformă erau implicaţi în campania lor electorală, Hitler a arătat că ştie cum să le vină de hac şi catolicilor. Într-adevăr, întreţinuse relaţii private cu ei, şi la 20 iulie a putut să anunţe triumfător încheierea unui Concordat între Reichul german şi Vatican. A fost o lovitură spectaculoasă de imagine, deoarece evenimentul lăsa impresia că Hitler era rezonabil în problemele religioase şi că nu constituia o ameninţare pentru biserici. Textul Concordatului începea astfel:

> Sfinţia Sa, Papa Pius al XI-lea, împreună cu Preşedintele Reich-ului German, motivaţi de dorinţa comună de a consolida şi de a promova relaţiile de prietenie care există deja între Sfântul Scaun şi Reichul German, doresc să reglementeze o dată pentru totdeauna relaţiile dintre Biserica Catolică şi stat pe întreg teritoriul Reichului German, într-un mod acceptabil pentru ambele părţi. Astfel, au decis să convină asupra unui acord solemn.[1]

1 Adolf Hitler, „Concordant Between the Holy See and the German Reich" [With Supplementary Protocol and Secret Supplement], 20 iulie 1933, trad., Muriel Frasier, http:/www.concordatwatch.eu/showkb.php?org_id=858&kb_header_id=752&kb_id=1211.

Primul articol stipula:

> Reichul German garantează libertatea de a exprimare şi de exercitare publică a religiei catolice. Acesta recunoaşte dreptul Bisericii Catolice, în limitele legilor valabile pentru toţi cetăţenii, de a-şi administra şi reglementa propriile afaceri independent şi în cadrul propriilor competenţe de a promulga legi şi de a emite ordonanţe obligatorii pentru membrii săi.[1]

În câţiva ani, aceste cuvinte aveau să se dovedească a avea două înţelesuri. Dar deocamdată îşi atingeau scopul, stăvilind criticile şi oferind lumii sceptice o aparenţă paşnică.

Trei zile mai târziu au fost alegerile bisericeşti. Rezultatul a fost previzibil, Creştinii Germani câştigând în jur de şaptezeci la sută dintre voturi. Marea ştire era că Ludwig Müller a fost ales *Reichsbischof*. Îndărătnicul Müller era considerat un ţăran necioplit, şi pentru mulţi germani era ca şi cum Gomer Pyle ar fi devenit arhiepiscop de Canterbury. Müller era un om pentru care „doamnele" şi limbajul grosolan nu depăşeau limitele bunei-cuviinţe, mai ales că acum era creditat ca un asociat permanent al Reichului, nu mai era un simplu teolog fandosit. Pe la spate, lumea îl numea cu dispreţ *Reibi*, ca prescurtare de la *Reichsbischof*, dar cuvântul însemna şi „rabin". Pentru Bonhoeffer şi pentru cei care aveau să constituie mai târziu Biserica Mărturisitoare, toate acestea erau veşti rele. La începutul acelei săptămâni, Bonhoeffer a trimis o scrisoare episcopului Bell, în care i-a sugerat că: „o descalificare a lui Müller de către mişcarea ecumenică ar fi, probabil, ultima speranţă – omeneşte vorbind – pentru recuperarea bisericii germane."

Müller şi Creştinii Germani au câştigat bătălia politică, însă Bonhoeffer şi ceilalţi din Tânăra Reformă nu erau nici pe departe gata să renunţe la bătălia teologică. Într-un fel, înfrângerea politică le-a dat libertatea necesară să poată lupta pe alte planuri. Acum au propus elaborarea unei declaraţii clare de credinţă – a unei „Mărturisiri de Credinţă" – pe care să o folosească împotriva Creştinilor Germani.

1 Adolf Hitler, „Concordant".

Această mărturisire a condus la o criză şi i-a obligat pe Creştinii Germani să se autodefinească. Pastorul Niemöller credea că aceasta era soluția în situația dată şi a jucat un rol important în convingerea celorlalți ca să-şi asume această direcție de acțiune.

> Există o diferență teologică fundamentală între învățăturile Reformei şi cele proclamate de „Creştinii Germani"? Ne temem că da! Ei spun însă că nu! Această neclaritate trebuie eliminată prin elaborarea unei mărturisiri de credință pentru vremurile noastre. Dacă o mărturisire de credință nu va veni din partea cealaltă – şi nu sunt semene că va veni curând – atunci trebuie să vină din partea noastră; şi trebuie să vină în aşa fel încât ceilalți să fie obligați să-i răspundă cu „Da" sau „Nu".[1]

Un sinod național urma să se țină în septembrie şi ar fi fost ideal ca mărturisirea de credință să fie gata până atunci. Bonhoeffer şi Hermann Sasse s-au retras în parohia lui Bodelschwingh din Bethel, unde Bodelschwingh s-a retras după demisia lui din funcția de *Reichsbischof*, şi în august 1933 au redactat împreună documentul care avea să fie cunoscut sub numele de Mărturisirea de la Bethel.

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 301.

CAPITOLUL 13
MĂRTURISIREA DE LA BETHEL

Adevărata întrebare este aceasta: creştinism sau germanism? Şi cu cât mai repede conflictul acesta va fi adus la lumina clară a zilei, cu atât mai bine.[1]

—Dietrich Bonhoeffer

La începutul verii din 1933, Bonhoeffer a primit o invitație de la Theodor Heckel ca să devină pastorul unei congregații de limbă germană din Londra. Heckel, care-l cunoştea pe Bonhoeffer prin contacte ecumenice, conducea Departamentul de Relații Externe al Bisericii, departament care avea în grijă toate parohiile germane din străinătate – ceea ce ei numeau „diaspora". Ideea de a părăsi Germania şi problemele ei politice îl ispitea pe Bonhoeffer, mai ales că Franz Hildebrandt se gândea şi el să plece la Londra.

A părăsit Germania după alegerile din 23 iulie, şi la 30 iulie a predicat înaintea celor două congregații care-i acceptaseră candidatura. Prima dintre ele, Biserica St. Paul, era situată în East End. Cealaltă era în Sydenham, o suburbie din sudul Londrei. Tot acolo se găsea şi casa parohială. Ambele congregații au fost plăcut impresionate

1 Dietrich Bonhoeffer către Julie Tafel Bonhoeffer, Bethel, 20 august 1933.

de Bonhoeffer. Heckel îl recomandase cu multă căldură pastorului care pleca, spunând despre el: „personal, îl consider un om deosebit". De asemenea, a menționat și faptul că Bonhoeffer vorbea „câteva limbi" și „în plus, are avantajul paulin de a nu fi căsătorit".[1] Totuși, sentimentele călduroase pe care Heckel le avea față de Bonhoeffer aveau să se schimbe curând.

După sejurul lui londonez, Bonhoeffer s-a dus la Bodelschwingh, în comunitatea numită Bethel din localitatea Biesenthal. În ciuda nenumăratelor lucruri pe care le auzise despre locul acela fabulos, a fost luat prin surprindere de ceea ce a văzut acolo. Bethel („casa lui Dumnezeu", în ebraică) era materializarea viziunii pe care o avusese tatăl lui Bodelschwingh în anii 1860. Misiunea începuse în 1867 sub forma unei comunități creștine pentru oamenii suferinzi de epilepsie. Prin anul 1900, ea a ajuns să cuprindă mai multe clădiri, în care erau îngrijiți peste 1.600 de oamenii cu handicap. Bodelschwingh junior a preluat misiunea după moartea tatălui său, care a survenit în 1910. În momentul vizitei lui Bonhoeffer, comunitatea deținea deja un oraș întreg, cu școli, biserici, gospodării agricole, fabrici, ateliere și locuințe pentru asistenții medicali. În centrul așezării se aflau numeroase facilități dedicate activităților spitalicești și de îngrijire, inclusiv orfelinate. Bonhoeffer nu văzuse niciodată ceva asemănător. Era opusul concepției nietzscheene despre lume, care preamărea puterea și forța. Era Evanghelia făcută vizibilă, un peisaj al harului, unde cei slabi și lipsiți de ajutor erau ajutați într-o atmosferă creștină palpabilă.

Bonhoeffer a participat acolo la serviciile bisericii și i-a scris bunicii sale despre bolnavii de epilepsie. „Condiția lor de oameni complet lipsiți de apărare este posibil să le descopere anumite aspecte ale existenței omenești în privința cărora toți suntem fără apărare, cu mai multă claritate decât ni s-ar putea descoperi nouă, care suntem sănătoși."[2] Însă în 1933 anti-evanghelia lui Hitler se mișca deja în direcția legalizării uciderii acestor oameni care, asemenea evreilor,

1 *No Rusty Swords: Letters, Lectures, and Notes 1928-1936*, vol. 1, *Collected Works of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Edwin H. Robertson, trad. Edwin H. Robertson and John Bowden New York, Harper and Row, 1965, 251.

2 Dietrich Bonhoeffer către Julie Tafel Bonhoeffer, Bethel, 20 august 1933.

erau clasificați drept inapți și prezentați ca o povară pentru Germania. Termenii folosiți din ce în ce mai frecvent pentru descrierea persoanelor cu handicap erau: *consumatori inutili* și *viață nevrednică de viață*. La izbucnirea războiului, în 1939, exterminarea lor a început în forță. Din Bethel, Bonhoeffer i-a scris bunicii sale: „Este curată nebunie să crezi, așa cum fac unii în ziua de azi, că bolnavii ar putea sau ar trebui să fie eliminați prin lege. Ar fi ca și cum s-ar reconstrui Turnului Babel, situație care fără îndoială că se va răzbuna."[1]

Bonhoeffer menționa de multe ori în predicile lui Turnul Babel, ca pe o imagine a eforturilor „religioase" ale omului de a ajunge la cer prin propria putere, imagine pe care a preluat-o probabil de la Karl Barth. În cazul de față, însă, el a folosit această ilustrație cu referire la concepțiile nietzscheene ale naziștilor, în care puterea era proslăvită, iar slăbiciunea era zdrobită și eliminată. Prima avea de-a face cu faptele, a doua avea de-a face cu harul.

Spre sfârșitul deceniului, naziștii au început să exercite presiuni tot mai puternice asupra așezămintelor precum Bethel și la izbucnirea războiului au cerut ca ele să-și predea pacienții pentru a fi „uciși din milă". Bodelschwingh s-a așezat în avangarda acestei bătălii, luptând curajos împotriva naziștilor în această problemă. Dar în 1940 a pierdut bătălia. Karl Bonhoeffer și fiul său Dietrich s-au implicat și ei în această campanie, sfătuind bisericile să exercite presiuni asupra spitalelor și instituțiilor de îngrijire pe care le patronau ca să nu-și dea pacienții pe mâna naziștilor. Însă în statul național-socialist nu era loc pentru cei slabi și infirmi. În 1933, toate aceste orori se aflau încă în viitor și Bethel era încă o oază de pace și o mărturie vie a ceea ce cultura creștină germană avea cel mai bun și mai adevărat.

Mărturisirea de credință

Bonhoeffer i-a scris din Bethel bunicii sale și despre progresul pe care-l făcea în legătură cu proiectata mărturisire de credință:

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Geffrey B. Kelly și F. Burton Nelson, ed., New York, Harper One, 1995, 491.

> Munca noastră aici ne procură deopotrivă bucurie şi necaz. Încercăm să smulgem de la Creştinii Germani un răspuns în legătură cu intenţiile lor. Desigur, este foarte puţin probabil să reuşim. Căci, chiar dacă dau o bază nominală pentru formulările lor, sunt sub o presiune atât de puternică încât mai devreme sau mai târziu îşi vor călca toate promisiunile. Mi-a devenit din ce în ce mai limpede că urmează să ni se dea o mare Biserică naţională, a cărei natură nu poate fi reconciliată cu creştinismul şi că va trebui să ne pregătim mintea pentru a găsi nişte căi complet noi pe care să le urmăm. Adevărata întrebare este aceasta: creştinism sau germanism? Şi cu cât mai repede conflictul acesta va fi adus la lumina clară a zilei, cu atât mai bine.

Principalul lor scop în scrierea Mărturisirii de credinţă de la Bethel a fost să formuleze clar fundamentele adevăratei credinţe istorice creştine, care contrastau puternic cu „teologia" facilă şi incipientă a lui Ludwig Müller. Bonhoeffer şi Sasse aveau împreună sarcina de a face cât mai clare şi vizibile diferenţele dintre cele două.

După trei săptămâni de lucru, Bonhoeffer s-a declarat satisfăcut, şi atunci documentul a fost trimis la douăzeci de teologi eminenţi pentru a face comentarii. În urma intervenţiilor acestora, tot ceea ce fusese enunţat cu atâta claritate a devenit confuz, fiecare argument pregnant a fost tocit şi fiecare ascuţiş a fost rotunjit. Bonhoeffer a fost aşa de îngrozit de această situaţie, încât a refuzat să lucreze la versiunea finală, iar când documentul a fost terminat, a refuzat să-l semneze. Ca de atâtea ori în viitor, Bonhoeffer a fost şi de această dată profund dezamăgit de incapacitatea confraţilor lui creştini de a adopta o poziţie clară. Ei greşeau întotdeauna în direcţia prea multor concesii, încercând din răsputeri să intre în graţiile oponenţilor. Mărturisirea de la Bethel a devenit aşadar o magnifică risipă de cuvinte. Versiunea finală conţinea chiar şi un rând linguşitor, în care se vorbea despre „fericita colaborare" dintre biserică şi stat.

Bonhoeffer a decis să accepte oferta de a păstori congregaţiile londoneze vorbitoare de limbă germană. Dar mai întâi, lingându-şi rănile, s-a retras la Friedrichsbrunn ca să reflecteze la ceea ce avea

să urmeze. Eşecul Mărturisirii de la Bethel l-a împins cu putere spre Londra, pentru că nu ştia ce ar mai fi putut face în lupta pentru biserică. Totuşi, a decis să-şi înceapă activitatea în mod oficial abia la mijlocul lunii octombrie. Sinodul național al bisericii avea să se țină în septembrie şi voia să participe la el. De asemenea, avea intenția să participe la încă două conferințe ecumenice în Bulgaria, una la Novi Sad şi alta la Sofia.

Principalul motiv pentru care dorea să participe la sinod era să vadă dacă exista vreo posibilitate să se elimine acea parte din Paragraful Arian sau din Clauza Ariană care-i împiedica pe pastorii evrei *deja ordinați* să slujească. Dacă Paragraful Arian avea să fie aplicat retroactiv, cariera lui Franz Hildebrandt ca pastor avea să se încheie înainte să înceapă.

În săptămânile premergătoare sinodului, Bonhoeffer a pus în circulație un pamflet intitulat „Clauza Ariană în biserică", pe care l-a scris ca să-şi clarifice poziția în special în lumina evenimentelor scurse din aprilie, când scrisese eseul „Biserica şi problema evreiască". În pamfletul acesta respinge ideea din spatele teologiei „ordinelor creației" pe care o susțineau Creştinii Germani şi care afirma că „etnicitatea" este sacră şi inviolabilă. De asemenea, a arătat că ideea „oportunității pentru evanghelizare" care s-ar deschide în urma excluderii evreilor este lipsită de orice valoare. A mai argumentat că clerul german nu avea motive rezonabile să slujească într-o biserică unde i se acordau privilegii speciale față de clerul de origine evreiască, sugerând o schismă. Când pamfletul a ajuns la cunoştința lui Theodor Heckel, de la Biroul pentru Relații Externe al Bisericii, s-a luat imediat hotărârea ca Bonhoeffer să nu mai fie trimis la Londra ca să reprezinte biserica germană acolo, decât în cazul în care-şi va retrage afirmațiile.

Chiar şi unii dintre aliații teologici ai lui Bonhoeffer au considerat că anumite afirmații din pamfletul său mergeau prea departe. Martin Niemöller era încă deschis față de posibilitatea aplicării Paragrafului Arian în biserici. Îşi dădea şi el seama că este greşit, însă nu voia ca biserica să se rupă din pricina lui, cel puțin nu deocamdată. Dar Bonhoeffer a depăşit genul acesta de gândire pragmatică. Argumentul „fratelui mai slab", pe care fusese dispus să-l accepte în luna iunie, nu

i se mai părea relevant. A ajuns la convingerea că o biserica ce nu vrea să se ridice în apărarea evreilor din mijlocul ei nu este adevărata biserică a lui Isus Cristos. În această privință, era cât se poate de sigur.

Ca de obicei, Bonhoeffer era cu mult înaintea vremii sale. Unii se întrebau dacă nu cumva dădea cu piciorul într-o țepușă, dar când cineva l-a întrebat dacă n-ar trebui să se alăture Creştinilor Germani pentru a lucra împotriva lor din interior, răspunsul lui a fost că asta ar fi cu totul imposibil: „Dacă urci în trenul greşit, nu foloseşte la nimic să alergi pe culoar în direcția opusă."[1]

Sinodul Brun

Sinodul național s-a ținut la Berlin în 5 septembrie, cu predominarea copleşitoare a Creştinilor Germani. Optzeci la sută dintre delegați purtau cămăşile brune ale uniformei naziste, de aceea sinodul a devenit cunoscut sub numele de Sinodul Brun. De fapt, a fost mai puțin un sinod şi mai mult o adunare nazistă. Pastorul Jacobi a încercat să introducă o moțiune, dar a fost ignorat cu intenție. Vocile opoziției au fost reduse la tăcere prin strigăte şi vociferări. Totuşi, decizia de excludere a nonarienilor *deja ordinați* nu a fost votată, aşa cum n-a fost votată nici decizia de concediere din posturile lor a soțiilor nonarienilor. Acesta a fost un lucru pozitiv, însă date fiind circumstanțele, nu a însemnat prea mult.

În ziua următoare, un grup al opozanților s-a întâlnit în casa lui Jacobi, iar în 7 septembrie s-au adunat în casa lui Niemöller. Pentru Bonhoeffer şi Hildebrandt, era momentul schismei. Un sinod al bisericii votase oficial excluderea din lucrarea creştină a unui grup de persoane numai din cauza originii lor etnice. Era evident că Creştinii Germani se rupseseră de credința istorică adevărată. Bonhoeffer şi Hildebrandt i-au chemat pe pastori să ia atitudine şi să demisioneze în semn de protest. Dar cei doi au fost nişte voci care strigau în pustiu. Nimeni n-a vrut să meargă atât de departe, cel puțin nu încă.

1 Wolf-Dieter Zimmermann şi Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 129.

Nici măcar Karl Barth. La 9 septembrie, Bonhoeffer i-a scris marelui teolog ca să-l întrebe dacă nu cumva acesta era momentul pentru *status confessionis*. „Câțiva dintre noi suntem puternic atraşi de ideea unei Biserici Libere." Ceea ce voia să spună era de fapt că intenționau să se separe de biserica germană. Dar Barth era convins că nu trebuia să iasă singuri din biserică, că era mai bine să aştepte ca să fie dați afară. Că trebuia să-şi continue protestul din interior. „Dacă va exista o schismă – a scris Barth – ea trebuie să vină de la ceilalți." Ba chiar i-a sfătuit să aştepte până când va apărea „un conflict asupra unui punct şi mai important".[1]

Bonhoeffer şi Hildebrandt s-au întrebat *ce putea fi mai important decât Paragraful Arian?* Bonhoeffer a fost atât de tulburat de răspunsul lui Barth, încât nu i-a scris ca să-l anunțe despre decizia lui de a merge la Londra decât mult după ce plecase deja. În plus, ştia că Barth l-ar fi sfătuit să nu se ducă.

Pfarrernotbund (Liga de Criză a Pastorilor), care avea să devină faimoasă nu peste mult timp, a luat ființă ca reacție față de Sinodul Brun. Organizația s-a născut în urma declarației din 7 septembrie a lui Niemöller şi Bonhoeffer. Dacă Bonhoeffer şi Hildebrandt nu i-au putut convinge pe ceilalți că era momentul demisiilor şi al schismei, i-au determinat să elaboreze un document care să rezume poziția lor. Protestul oficial împotriva Sinodului Brun a fost intitulat „Către Sinodul Național", deoarece un alt sinod național urma să se țină mai târziu în aceeaşi lună, la Wittenberg.

Înainte să înainteze documentul respectiv guvernului bisericii, i l-au trimis lui Bodelschwingh, care la rândul lui i-a trimis o versiune modificată lui *Reichsbischof* Müller. De asemenea, Niemöller l-a trimis pastorilor de pe tot cuprinsul Germaniei. Declarația cuprindea patru puncte importante. Mai întâi, se declara că semnatarii ei au decis să se rededice Scripturilor şi mărturisirilor doctrinare anterioare ale bisericii. În al doilea rând, aceştia îşi luau angajamentul să protejeze fidelitatea bisericii față de Scriptură şi față de mărturisirile de credință tradiționale. În al treilea rând, că vor acorda ajutor financiar celor ce vor fi persecutați de noile legi

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 308-309.

sau prin orice alt gen de violență. Și în al patrulea rând, că resping ferm Paragraful Arian. Spre mare surpriză a lui Niemöller, a lui Bonhoeffer și a celorlalți implicați în această acțiune, reacția față de declarația lor a fost extrem de pozitivă. La 20 octombrie, pastorii de pe tot cuprinsul Germaniei care au semnat această declarație s-au constituit într-o organizație oficială, numită Liga de Criză a Pastorilor; până spre sfârșitul anului, mai mult de șase mii de pastori au deveni membrii ei. Acesta a fost un pas major în direcția a ceea ce avea să devină mai târziu Biserica Mărturisitoare.

În partea a doua a lunii septembrie, Bonhoeffer s-a aflat la Sofia, în Bulgaria, la o conferință ecumenică a Alianței Mondiale. Cealaltă organizație ecumenică la care era afiliat, condusă de George Bell, episcop de Chichester, se numea Viață și Lucrare. Această organizație ținea și ea o conferință la Novi Sad, în același timp. Cu această ocazie, Theodor Heckel, care-l recomandase pe Bonhoeffer pentru postul pastoral de la Londra, s-a dovedit a fi foarte dispus să colaboreze cu Creștinii Germani. Ca reprezentant oficial al bisericii germane la această conferință ecumenică, el a prezentat o versiune extrem de roză a evenimentelor groteşti care se petrecuseră recent la sinodul prin care evreilor li se interzicea oficial să-și continue viața în sânul bisericii. Din perspectiva lui Bonhoeffer, comportamentul lui Heckel era vrednic de dispreț.

Singura veste bună a fost că ceilalți participanți la conferință nu au acceptat versiunea lui asupra evenimentelor. Sub conducerea episcopului Bell, a fost aprobată o rezoluție prin care se exprima „profunda îngrijorare" a „reprezentaților diferitelor biserici din Europa și America, mai ales în privința gravelor acțiuni îndreptate împotriva persoanelor de origine evreiască".[1] Bell avea să devină în curând un aliat apropiat al lui Bonhoeffer în această luptă, iar Bonhoeffer avea să devină în anii următori pietricica din pantoful lui Heckel, ca o voce persistentă și neînfricată care-i va spune lui Bell – și prin Bell, lumii întregi – adevărul despre ceea ce se întâmpla cu adevărat în

1 Ibid., 312.

biserica din Germania, în ciuda rapoartelor „reprezentanților oficiali" de genul lui Heckel.

Mişcarea ecumenică a fost un aliat de nădejde al lui Bonhoeffer în anii următori. Dar la fel ca aliații săi din biserica germană, nici ea nu a dorit de obicei să urmeze linia lui radicală. Totuşi, a avut câțiva aliați hotărâți. Episcopul danez Valdemar Ammundsen a fost unul dintre ei. Acesta, împreună cu un grup de lideri ecumenici, s-au întâlnit cu Bonhoeffer în particular la Sofia, şi Bonhoeffer le-a relatat tot ce se petrecea în Germania. După ce l-au ascultat cu inima deschisă, s-au rugat pentru el, şi el a fost profund mişcat de atitudinea lor.

Bonhoeffer le-a propus conducătorilor mişcării ecumenice să amâne recunoaşterea oficială a „noii" biserici germane conduse de *Reichsbischof* Müeller. Le-a sugerat chiar să trimită o delegație care să cerceteze situația la fața locului. Bonhoeffer avea informații că naziştii erau profund interesați de felul în care erau percepuți pe plan internațional, ceea ce însemna că mişcarea ecumenică avea o mare putere de influență, de care aceasta trebuia să se folosească.

La conferința din Novi Sad a fost votată o rezoluție în legătură cu problema evreiască şi mai dramatică decât cea de la Sofia. „Deplângem mai ales faptul că măsurile statului împotriva evreilor din Germania au avut asupra opiniei publice un aşa efect încât în unele cercuri rasa evreiască a ajuns să fie considerată a avea un statut inferior."[1]

De asemenea, cei prezenți acolo au protestat şi față de acțiunea bisericii germane îndreptată împotriva „pastorilor şi personalului bisericesc care, prin accidentul naşterii, sunt nonarieni". Ei au declarat că lucrul acesta însemna „o negare a învățăturilor explicite şi a spiritului Evangheliei lui Isus Cristos".[2] Aceste cuvinte erau foarte dure şi din pricina lor poziția lui Heckel în biserică se afla acum în pericol.

Apoi Bonhoeffer s-a întors în Germania, pentru a participa la sinodul național de la Wittenberg, celebrul oraş unde Luther a inițiat Reforma. Manifestul Ligii de Criză a Pastorilor fusese semnat deja de peste două mii de persoane. În ziua sinodului, Bonhoeffer a fost

1 Ibid., 315.
2 Ibid., 315.

nevoit să se folosească din nou de Mercedesul şi de şoferul tatălui său. A plecat din Wangenheimstrasse 14 dimineața foarte devreme, însoțit de Franz Hildebrandt şi de prietena lor Gertrud Staewen. Era o dimineață frumoasă de toamnă. Portbagajul Mercedesului era ticsit de cutii pline cu exemplare ale manifestului său. În după-amiaza acelei zile, ajutați de nişte prieteni, au distribuit manifestele prin Wittenberg şi le-au lipit de copacii oraşului.

Sub fereastra lui Ludwig Müller era postată o gardă de onoare, ceea ce i-a determinat pe cei trei să privească în partea cealaltă şi să ocolească zona. În timp ce se aflau acolo, Bonhoeffer şi Hildebrandt i-au trimis lui Müller o telegramă, cerându-i să-şi precizeze poziția față de Paragraful Arian, căci nu menționase nimic în această privință în discursul lui din acea dimineață. Deloc surprinzător, telegrama lor a fost ignorată. În ziua aceea, Müller a fost ales în unanimitate *Reichsbischof* şi, pentru a face lucrurile şi mai dureroase, alegerile s-au ținut în biserica din incinta castelului din Wittenberg, chiar deasupra mormântului lui Luther. Hildebrandt, care era mereu pus pe calambururi, a comentat că Luther se răsucea probabil în mormânt.

Tot atunci s-a decis ca Müller să fie consacrat oficial în funcția de episcop al Reichului pe data de 3 decembrie, în catedrala din Magdeburg. Creştinii Germani obținuseră o izbândă răsunătoare. Bonhoeffer şi Hildebrandt au ajuns încă o dată la concluzia că singura soluție era schisma.

În octombrie, Bonhoeffer şi-a îndreptat atenția spre Londra. Pastoratul său urma să înceapă peste două săptămâni, însă Heckel i-a transmis că în urma activităților sale din ultima vreme era posibil să nu i se permită plecarea. Heckel spera că, folosindu-se de această amenințare, îl obliga pe Bonhoeffer să-şi schimbe atitudinea. Dar Bonhoeffer n-a retractat nimic. I-a răspuns lui Heckel că nu-şi retrage niciunul dintre cuvintele pe care le-a spus sau le-a scris şi că nu intenționa să-şi înceteze activitățile „ecumenice" pe perioada şederii sale la Londra, aşa cum încercase Heckel să-l oblige. În timpul întrevederii cu Heckel, a mers până acolo încât a cerut o audiență la *Reichsbischof* Müller.

Bonhoeffer s-a întâlnit cu Müller la 4 octombrie, când i-a explicat acestuia că nu intenționa să reprezinte în Anglia biserica Reichului,

dominată de Creştinii Germani, şi a reiterat ceea ce-i spusese şi lui Heckel, anume că va continua să se adreseze mişcării ecumenice. În momentul în care semidoctul Müller i-a cerut să-şi retragă semnătura de pe manifestul Ligii de Criză a Pastorilor, el a răspuns că nu şi-o va retrage şi a citat în limba latină o parte importantă a Mărturisirii de la Augsburg. Müller s-a simțit prost şi l-a întrerupt. În cele din urmă, temându-se că Bonhoeffer ar putea provoca şi mai multe probleme dacă l-ar împiedica să plece la Londra, Müller i-a dat aprobarea.

Bonhoeffer şi-a declarat loialitatea față de Germania, dar nu şi față de „statul național-socialist". Aceasta rezuma atitudinea pe care a avut-o şi în viitor. A fost foarte loial bisericii şi Germaniei, dar nici măcar un atom din ființa lui nu s-a închinat în fața pseudo-bisericii lui Müller sau dictaturii care pretindea că reprezintă țara şi cultura măreață pe care el le iubea.

Liga Națiunilor

În luna octombrie a aceluiaşi an, spre bucuria majorității germanilor, Hitler a declarat că Germania se va retrage din Liga Națiunilor. Anunțul a fost făcut cu câteva zile înainte de plecarea lui Bonhoeffer la Londra. Aşa cum avea să procedeze de cele mai multe ori în mişcările lui cu adevărat îndrăznețe, Hitler a prezentat ieşirea din Liga Națiunilor ca pe ceva la care a fost obligat de acțiunile altora. Nu cu mult timp în urmă ceruse „un statut de egalitate" în cadrul Ligii Națiunilor, adică dreptul Germaniei de a-şi dezvolta armata până la un nivel egal cu cel al celorlalte mari puteri. Când, aşa cum era de aşteptat, a fost refuzat, Hitler a făcut anunțul ieşirii din Ligă. El mizase pe faptul că Liga Națiunilor nu va avea voința necesară pentru a i se împotrivi şi – desigur – a avut dreptate. De asemenea, a mizat pe faptul că poporul german va aprecia gestul lui, căci acesta lăsa impresia că scuturã lanțurile umilințelor care fuseseră impuse Germaniei la Versailles. Şi în cazul acesta a avut dreptate.

Ca întotdeauna, Hitler ştia foarte bine cum este perceput de popor, percepție pe care el însuşi o formase într-o mare măsură. Era totuşi adevărat că, în momentul acela, majoritatea germanilor erau total în

favoarea lucrurilor pe care le făcea Hitler. Dar, ca să fim cinstiți, ei nu aveau nici cea mai vagă idee de ceea ce avea să urmeze. Totuşi, au fost unii care şi-au dat seama, Bonhoeffer şi Hildebrandt fiind printre primii care au înțeles ce se întâmpla.

Nici Martin Niemöller nu-şi dădea încă seama. Asemenea multora dintre cei care se aflau în tabăra corectă în lupta pentru biserică din vremea respectivă, el făcea o distincție clară între problemele bisericii şi problemele statului. Pentru el, amestecul Creştinilor Germani în treburile bisericii era de o natură cu totul diferită față de ceea ce făcea Hitler în alte domenii. Aşadar, Niemöller a trimis Führerului – şi încă în numele Ligii de Criză a Pastorilor – o telegramă de felicitare în care a declarat că toți membrii organizației îşi exprimau mulțumirea pentru scoaterea Germaniei din Liga Națiunilor şi îi jurau credință.

Bonhoeffer şi Hildebrandt au rămas stupefiați. Ca evreu, Hildebrandt era atât de dezgustat de orbirea lui Niemöller în această privință, încât, atunci când Niemöller i-a oferit o funcție în Liga de Criză a Pastorilor, a refuzat. De multe ori el şi Bonhoeffer au fost voci izolate chiar şi printre aliații lor din interiorul Ligii de Criză a Pastorilor. „Îmi este imposibil să înțeleg – a scris Hildebrandt – cum poți să aprobi cu bucurie mişcarea politică de la Geneva, când tu însuți refuzi să adopți o poziție fără echivoc față de o biserică în care nouă ne este constant refuzat statutul de egalitate.“[1]

Mulți ani mai târziu, după ce a stat închis opt ani în lagărele de concentrare ca prizonier personal al lui Adolf Hitler, Niemöller a scris:

> Mai întâi au venit după socialişti, dar n-am protestat,
> pentru că eu nu eram socialist.
> Apoi au venit după sindicalişti, dar n-am protestat,
> pentru că eu nu eram sindicalist.
> Apoi au venit după evrei, dar n-am protestat,
> pentru că eu nu eram evreu.
> Apoi au venit după mine,
> şi nu mai era nimeni care să protesteze pentru mine.“

1 Ibid., 323.

Când Hitler a anunțat ieşirea Germaniei din Liga Națiunilor, el a anunțat cu viclenie că va lăsa „poporul german“ să decidă asupra acestei probleme la 12 noiembrie printr-un plebiscit. Fără îndoială că ştia care va fi rezultatul, pentru că naziştii controlau întreaga presă şi toate finanțele din Germania.

Chiar şi momentul plebiscitului a fost ales cu multă atenție şi cinism. La 12 noiembrie se aniversau cincisprezece ani de la umilirea Germaniei de către aliați. Dacă acest lucru a scăpat atenției cuiva, Hitler a avut grijă să-l menționeze explicit într-una din cuvântările sale. „Să faceți în aşa fel încât ziua aceasta să rămână în istoria poporului nostru ca o zi a izbăvirii! – a zis el. Pentru ca în analele noastre să se spună că în 11 noiembrie poporul german şi-a pierdut onoarea, dar cincisprezece ani mai târziu a venit data de 12 noiembrie, când poporul german şi-a recâştigat onoarea!“[1] Astfel, pe 12 noiembrie Germania a validat încă o dată autoritatea lui Hitler, dându-i voie „în mod democratic“ şi în număr covârşitor să scoată limba la duşmanii țării şi la toți cei care au înjosit-o vreodată. Franța, Anglia şi Statele Unite aveau să vadă în curând cu cine se puneau!

Greşeala Creştinilor Germani

Aceasta era o vreme de izbândă pentru nazişti. A doua zi după plebiscit, Creştinii Germani au decis să sărbătorească evenimentul printr-un miting popular pe stadionul lor favorit, *Sportpalast* din Berlin. Marea sală a fost înțesată cu steaguri naziste şi cu pancarte pe care scria: „Un singur Reich. Un singur popor. O singură biserică.“ Douăzeci de mii de oameni s-au adunat să-l asculte pe conducătorul Creştinilor Germani din Berlin, un profesor surescitat de liceu, pe nume Reinhold Krause. Acesta era momentul lui sub soare şi a profitat de el din plin. Dar se pare că a sărit calul atât de rău, încât s-a rănit nu doar el, ci întreaga mişcare a Creştinilor Germani.

Fără să-şi dea seama că discursul său va fi auzit nu numai de

1 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, New York, Simon and Schuster, 1960, 211.

participanții la miting, devotați cauzei, din *Sportpalast*, Krause a lăsat să-i scape din gură un lucru pe care el şi ceilalți entuziaşti din cadrul mişcării Creştinilor Germani îl spuneau deja de multă vreme între ei, dar pe care până atunci nu-l aduseseră încă la cunoştința publicului. Masca moderată pe care o prezentaseră până atunci majorității germanilor a căzut dintr-odată la pământ.

Într-un limbaj grosolan şi necioplit, Krause a declarat că biserica germană trebuia să se descotorosească o dată pentru totdeauna de orice urmă de evreitate. Primul care trebuia să dispară era Vechiul Testament, „cu moralitatea lui evreiască mercantilă şi cu poveştile lui despre negustori de vaci şi proxeneți!" Stenograma discursului consemnează că aceste cuvinte au fost urmate de „aplauze îndelungi". Noul Testament trebuia să fie revizuit în aşa fel încât să înfățişeze un Isus care să „corespundă pe deplin cerințelor național-socialismului". El nu mai trebuia să „pună un accent *exagerat* pe Cristos cel crucificat", căci această doctrină era defetistă şi deprimantă, adică evreiască. Germania avea nevoie de speranță şi de biruință! De asemenea, Krause a batjocorit „teologia Rabinului Pavel, cu țapii lui ispăşitori şi cu complexul lui de inferioritate". Apoi a batjocorit simbolul crucii, numind-o „rămăşiță ridicolă şi debilitantă a iudaismului, cu totul inacceptabilă pentru național-socialişti!"[1] În continuare, a cerut pastorilor germani să depună un jurământ personal de supunere față de Hitler! Iar Paragraful Arian, care cerea expulzarea din biserică a tuturor membrilor de origine evreiască, trebuia acceptat din toată inima de către fiecare biserică germană!

Krause şi-a jucat rolul vieții, însă gestul lui a fost o greşeala de calcul fatală pentru Creştinii Germani. Ziarele din ziua următoare publicaseră o serie de comentarii asupra evenimentului şi majoritatea germanilor care nu fuseseră în sala arhiplină de la *Sportpalast*, au fost şocați şi revoltați de cele aflate. Una era să-ți doreşti o biserică relevantă pentru poporul german, o biserică menită să-i inspire pe oameni să se ridice din înfrângerea la care erau condamnați de comunitatea

1 Doris L. Bergen, *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich,* Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 1996, 145.

internațională şi de către comuniştii lipsiți de Dumnezeu, dar să batjocoreşti Biblia, pe Sfântul Pavel şi multe altele, aşa cum a făcut Krause, asta era prea mult. Începând din momentul acela, mişcarea Creştinilor Germani a fost osândită să se prăbuşească în abisul lui Barth. Protestanții de rând au început să-i privească pe Creştinii Germani ca pe nişte eretici şi ca pe nişte naziști fanatici care au întrecut orice limită. La aceasta se mai adăuga faptul că majoritatea naziştilor care nu erau creştini îi considerau şi ei vrednici de râs.

Naziştii s-au folosit de Creştinii Germani atât timp cât le-au fost utili, acordându-le şansa de a încerca să facă imposibilul. Dar pur şi simplu nu s-a putut. Müller a mai rămas o vreme în funcție, însă steaua lui, din punctul de vedere al lui Hitler, a început să pălească. Când proiectul național-socialist s-a prăbuşit, Müller şi-a pus capăt zilelor.

CAPITOLUL 14
BONHOEFFER LA LONDRA

1934-1935

Şi cred că întreaga creştinătate se va ruga împreună cu noi ca să fie o „împotrivire până la moarte" şi să existe oameni în stare să şi-o asume.

—Dietrich Bonhoeffer

Spre sfârşitul verii şi în toamna anului 1933, după ce Heckel l-a invitat să păstorească cele două congregaţii germane din Londra, Bonhoeffer a cugetat îndelung asupra a ceea ce avea să facă. Existau în principal două motive care-l determinau să plece. Mai întâi, era experienţa fundamentală a „muncii de parohie" sau „a lucrării în biserică" făcută cinstit, aşa cum a numit odată această activitate. A început să-şi dea seama că accentul exagerat pus pe partea intelectuală a instruirii teologice a produs pastori care nu ştiau cum să trăiască creştineşte, ci doar cum să gândească teologic. Integrarea acestor două aspecte era din ce în ce mai importantă pentru el. În al doilea rând, dorea să se distanţeze de lupta bisericii din Germania, pentru a obţine o perspectivă mai largă asupra situaţiei, care, din punctul lui de vedere, întrecea cu mult simpla politică bisericească. Într-o scrisoare adresată lui Erwin Sutz, a scris:

> Deşi lucrez cu toată puterea mea pentru opoziția bisericii, îmi este cât se poate de clar că această opoziție nu reprezintă decât o trecere vremelnică spre o opoziție de un alt fel şi că foarte puțini dintre cei implicați în aceste hărțuieli preliminare vor participa la lupta care va urma. Şi cred că întreaga creştinătate se va ruga împreună cu noi ca să fie o „împotrivire până la moarte“ şi să existe oameni în stare să şi-o asume.[1]

Nici chiar cei mai apropiați colaboratori ai săi, cum era Franz Hildebrandt, nu puteau să vadă ce vedea el. Bonhoeffer părea să funcționeze la o altitudine teologică inaccesibilă şi să vadă lucruri la o distanță de neatins pentru cei din jurul său. Lucrul acesta a constituit, desigur, o sursă de frustrare pentru el, dar şi pentru cei din jurul lui. Influența lui Jean Lasserre i-a trezit o dragoste adâncă pentru Predica de pe Munte, iar lucrul acesta i-a deschis uşa către o nouă perspectivă asupra lucrurilor care se întâmplau acum şi asupra celor care urmau să se întâmple.

În profunzimea lucrurilor cu care se confrunta, existau alte niveluri de semnificație. În timp ce Hildebrandt, Niemöller şi Jacobi se gândeau cum să-l biruie pe Müller, Bonhoeffer se gândea la chemarea supremă a lui Dumnezeu, la chemarea uceniciei şi la costul ei. Se gândea la Ieremia şi la chemarea lui Dumnezeu de a lua parte la suferință, chiar până la moarte. Bonhoeffer medita la toate acestea, în timp ce se gândea care ar trebui să fie mutarea următoare în privința lui Heckel şi în contextul luptei bisericii. Se gândea la chemarea profundă a lui Cristos, care nu era o chemare la succes, ci la supunere față de Dumnezeu, indiferent unde ar putea să ducă ea. Într-o scrisoare adresată lui Sutz, Bonhoeffer a declarat:

> De suferință – de aceasta va fi nevoie atunci – nu de parări, lovituri şi îmbrânceli de genul acelora care mai sunt încă posibile sau admisibile în lupta preliminară; adevărata luptă care ne stă probabil înainte este pur şi simplu aceea de a suferi

1 Dietrich Bonhoeffer, *A Testament to Freedom: The Essential Writings of Dietrich Bohoeffer*, ed. rev., Geffrey B. Kelly şi F. Burton Nelson, ed., New York, Harper and One, 1995, 411.

> cu credincioşie... [D]e o vreme încoace, [lupta bisericii] nici măcar nu s-a concentrat asupra a ceea ce pare să fie obiectul ei; fronturile au fost trasate în cu totul altă parte.[1]

Este greu de ocolit concluzia că Bonhoeffer gândea oarecum profetic şi că putea să vadă ceea ce îl aştepta, anume, că la un anumit moment, nu va mai putea să facă nimic altceva decât să „sufere cu credincioşie" în celula lui, lăudându-L pe Dumnezeu, aşa cum a făcut-o mereu, şi mulţumindu-I pentru marele privilegiu de a fi considerat vrednic de suferinţă.

Pe de altă parte, la nivelul mai mundan al politicii bisericii – la nivelul „luptei preliminare" – părea limpede că putea fi mult mai eficient dincolo de Canalul Mânecii. La Londra nu se va afla atât de direct sub controlul *Reichskirche* şi în colimatorul bisericii sau al autorităţilor politice din Berlin. De asemenea, va avea libertatea să lucreze cu oamenii din mişcarea ecumenică pe care-i cunoştea şi cărora va putea să le spună adevărul despre ceea ce se petrecea în interiorul Germaniei. Lucrul acesta era important şi ar fi fost imposibil de realizat dacă ar fi rămas în continuare în ţară.

În timpul şederii sale la Londra, s-a apropiat de omul care avea să-i devină prieten drag şi totodată cel mai important contact din mişcarea ecumenică, George Bell, episcopul de Chichester.

Mai exista pe lume un om a cărui influenţă şi prietenie însemnau pentru el tot atât de mult cât avea să însemne relaţia sa cu episcopul Bell. Omul acesta era Karl Barth. Însă refuzul lui Barth de a accepta în timpul Sinodului Brun faptul că Paragraful Arian era un *status confessionis* a fost greu de digerat pentru el. În consecinţă, nu s-a grăbit să-l informeze pe Barth că pleacă la Londra. Dar în 24 octombrie, cam la o săptămână după ce ajuns acolo, i-a scris, în sfârşit, lui Barth o scrisoare.

---

1 *London 1933-1935*, vol. 13, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Keith Clements, trad. Isabel Best, New York, Fortress Press, 2007, 135.

Dacă ar vrea cineva să găsească motivele clare din spatele acestei decizii, după ce evenimentul a avut deja loc, unul dintre cele mai puternice, cred eu, este pur şi simplu că n-am mai simțit niciun fel de afinitate față de problemele şi nevoile care ajungeau până la mine. Mă simt ca şi cum, într-un anumit sens, nu mai înțeleg nimic şi mă găsesc într-un fel de opoziție radicală cu prietenii mei. Treptat, am fost izolat, împreună cu vederile mele, deşi am fost şi rămân din punct de vedere uman apropiat de ei. Toate astea m-au speriat şi mi-au zdruncinat încrederea, astfel încât am ajuns să cred că dogmatismul meu mă duce în rătăcire – pentru că nu pare să existe niciun motiv întemeiat ca vederile mele în aceste privințe să fie mai bune sau mai corecte decât vederile multor altor pastori cu adevărat capabili şi pe care îi respect.[1]

La 20 noiembrie a sosit răspunsul lui Barth:

Dragă coleg,

Vei putea deduce din chiar felul în care mă adresez faptul că nu privesc plecarea ta în Anglia decât ca pe un interludiu personal necesar. Odată ce ți-a intrat în minte lucrul acesta, ai avut cu siguranță dreptate să nu-mi ceri un sfat înțelept. Fără îndoială că te-aş fi sfătuit împotriva unei asemenea decizii, recurgând probabil la artileria grea. Dar acum, că-mi aduci la cunoştință lucrul acesta după ce s-a petrecut, nu-ți pot spune cu toată onestitatea nimic altceva decât: „Grăbeşte-te să te întorci la postul tău din Berlin!“… Cu splendida ta armură teologică şi cu figura ta germană impecabilă, oare nu ar trebui să te simți puțin ruşinat înaintea unui om ca Heinrich Vogel, care slab şi agitat cum e, este mereu acolo, fluturându-şi mâinile ca o moară de vânt şi strigând „Mărturie! Mărturie!, depunându-şi în felul său mărturia cu putere sau cu slăbiciune, nici nu prea contează? [...] Bucură-te că nu te-am chemat să vii aici în persoană, pentru că m-aş fi aruncat imediat altfel asupra ta, cerându-ți să

1 Ibid., 23.

nu abandonezi aceste florilegii intelectuale şi aceste consideraţii speciale, oricât de interesante ar părea ele, şi să te gândeşti la un singur lucru – că eşti german, că biserica ta este în flăcări, că ştii suficiente lucruri şi poţi să comunici suficient de bine ceea ce ştii pentru a fi de folos, şi că trebuie să te întorci la postul tău cu primul vapor. Dată fiind situaţia, să zicem primul vapor după cel dintâi? [...] Te rog să o interpretezi [această scrisoare] în spiritul cel mai prietenesc, aşa cum a şi fost scrisă. Dacă nu aş fi atât de ataşat de tine, nu m-aş fi năpustit aşa asupra ta.

Cu salutări sincere,
Karl Barth[1]

Episcopul George Bell

În toamna acelui an, Bonhoeffer l-a întâlnit la Londra pe episcopul George Bell, care avea să joace un rol proeminent în viaţa lui încă din prima clipă. De asemenea, Bell avea să fie persoana căreia îi va adresa ultimele sale cuvinte, la doar câteva ore înaintea execuţiei sale. Bell şi Bonhoeffer aveau aceeaşi zi de naştere, 4 februarie, deşi Bell se născuse în 1883. Bell şi Karl Barth erau cu două decenii mai în vârstă decât Bonhoeffer şi au fost singurii care au îndeplinit pentru el oarecum rolul de mentori. În discuţiile cu prietenii, cum ar fi Franz Hildebranst, Bonhoeffer îi spunea lui Bell cu afecţiune unchiul George, însă niciodată în faţă.

Bell a fost un personaj impresionant. Pe vremea când era student la Christ Church, Oxford, a câştigat un concurs important de poezie, iar după ce a fost ales să ocupe postul de capelan al faimosului Arhiepiscop Randall Davidson s-a apucat să scrie o biografie a acestuia, o lucrare monumentală şi definitivă de 1.400 de pagini. Bell s-a implicat în mişcarea ecumenică după Primul Război Mondial şi a devenit una dintre figurile ei majore. Mişcarea ecumenică a fost cea care l-a pus în contact cu Bonhoeffer, acesta devenind principala lui sursă de informaţie referitoare la ororile care se petreceau în Germania. Cât timp a fost

1 Ibid., 39-41

decanul bisericii Canterbury, Bell i-a primit acolo pe Dorothy Sayers şi pe Christopher Fry ca artişti invitaţi, însă cea mai importantă invitaţie i-a făcut-o în 1935 lui T. S. Eliot, când i-a încredinţat să scrie piesa *Murder in the Cathedral*[1], care prezintă uciderea lui Thomas à Becket, eveniment care a avut loc chiar în catedrală, în anul 1170. Piesa era, evident, o critică a regimului nazist şi premiera a fost jucată în incinta catedralei la 15 iunie 1935. Bell l-a invitat la Canterbury şi pe Gandhi, făcând mai târziu legătura dintre el şi Bonhoeffer.

Relaţiile Germaniei cu Anglia în această perioadă au fost foarte complicate. Hitler dorea cu disperare să proiecteze imaginea unui personaj în care comunitatea internaţională putea să aibă încredere şi pe tot parcursul anilor '30 a avut mulţi prieteni şi aliaţi în cercurile aristocratice engleze. Însă episcopul Bell nu era unul dintre ei. Spre sfârşitul anului 1933, naziştii doreau cu disperare să obţină aprobarea anglicanilor pentru iminenta consacrare a lui Ludwig Müller în funcţia de *Reichsbischof*. Doi importanţi Creştini Germani, Joachim Hossenfelder şi profesorul Karl Fezer, au fost delegaţi să plece în Anglia ca să răspândească gunoiul propagandei hitleriste. Deşi nu era unul dintre cei mai importanţi consumatori ai acesteia, Frank Buchman, membru al Mişcării de la Oxford, a fost cel care le-a trimis invitaţia.

Buchman era un creştin evanghelic important la începutul secolului douăzeci. Era un reprezentant tipic al oamenilor bine intenţionaţi, dar suficient de orbi faţă de adevărata natură a lui Hitler pentru a-i întinde o mână de ajutor atunci când ar fi fost mult mai bine să protesteze împotriva lui. Dar într-o perioadă în care Germania resimţea încă efectele republicii de la Weimar, omul acesta care se prezenta neîncetat ca un duşman al bolşevicilor fără de Dumnezeu, cu greu ar fi putut să fie neglijat. De aceea, dar şi fiindcă dorea să-i convertească pe conducători la creştinism, Buchman pare să fi trecut cu vederea îndemnul biblic să fie înţelept ca şerpii. El a sperat în mod naiv să-l convertească pe Hitler, motiv pentru care s-a arătat binevoitor cu el şi cu Creştinii Germani.

Însă campania de fertilizare a lui Hossenfelder şi Fezer nu a dat

1 *Omor în catedrală* – engl. – n.trad.

rezultatele scontate. Ziarele britanice s-au arătat, pe bună dreptate, suspicioase față de trimișii clericali ai lui Hitler. În afara succesului modest pe care l-au înregistrat cu episcopul prohitlerist de Gloucester, Arthus Cayley Headlam, au fost în general refuzați.

În schimb Bonhoeffer s-a bucurat de un mare succes. Prima lui întâlnire cu George Bell a avut loc în data de 21 noiembrie, la Chichester, la reşedința episcopului, şi cei doi s-au împrietenit imediat. Pentru că Bell fusese la Berlin în aprilie, când Creştinii Germani şi-au avut conferința, el ştia mult mai multe lucruri despre situația din Germania decât se aştepta Bonhoeffer. De fapt, după ce s-a întors din acea călătorie, a alertat comunitatea internațională în legătură cu antisemitismul la care fusese martor şi în luna septembrie a aceluiaşi an a înaintat o moțiune prin care a protestat împotriva Paragrafului Arian şi împotriva acceptării lui de către biserica germană. În anii care au urmat, Bonhoeffer va constitui principala sursă de informație a lui Bell în legătură cu lucrurile care se petreceau în Germania, iar Bell – care era membru în Camera Lorzilor – va aduce informațiile primite în atenția publicului britanic, de cele mai multe ori prin intermediul unor scrisori adresate ziarului londonez *Times*. Nu există îndoială că în decada care a urmat, Bell şi Bonhoeffer au jucat un rol vital în galvanizarea atitudinii britanicilor împotriva lui Hitler şi a celui de-al Treilea Reich.

Pastoratul londonez

Biserica londoneză unde a locuit Bonhoeffer era situată în suburbia sudică Forest Hill. Apartamentul său consta din două camere spațioase situate la etajul al doilea al casei parohiale, o clădire victoriană incoerentă ridicată pe un deal şi înconjurată de copaci şi de grădini. Majoritatea celorlalte încăperi erau ocupate de şcoala privată germană. Apartamentul era inconfortabil şi rece, şi Bonhoeffer s-a îmbolnăvit de mai multe ori de gripă şi de alte boli. Şemineul era prost făcut şi se compunea din câteva încălzitoare mici pe gaz, puțin eficiente, acționate prin introducerea unor monede. Erau, de asemenea, şi probleme cu şoarecii. Până la urmă Bonhoeffer şi

Hildebrandt au renunțat să mai țină șoarecii la distanță și și-au pus pur și simplu alimentele în niște cutii de metal.

De la distanță, Paula Bonhoeffer a încercat să-și ajute fiul burlac, în vârstă de douăzeci și șapte de ani, să-și organizeze casa. I-a trimis câteva piese mari de mobilier, inclusiv pianul Bechstein, la care cânta destul de des. De asemenea, a angajat pentru el o servitoare.

Deși fizic se afla departe de Berlin, Bonhoeffer reușea să rămână strâns implicat în lupta bisericii. În primul rând, călătorea la Berlin o dată la câteva săptămâni, iar când nu vizita Berlinul, vorbea la telefon cu cineva de-acolo, fie cu Gerhard Jacobi, fie cu Martin Niemöller, fie cu mama lui, care era și ea implicată în lupta bisericii la fel de mult ca toți ceilalți. Ea îi transmitea fiului ei orice informație pe care o putea obține. Bonhoeffer vorbea la telefon în Germania atât de mult, încât poșta locală i-a redus odată factura lunară enormă pe care ar fi trebuit să o achite, fie pentru că nu le-a venit să creadă că este corectă, fie din milă.

Hildebrandt a sosit la Londra în 10 noiembrie. Bonhoeffer i-a spus că-l așteaptă la gara Victoria, dar nu l-a văzut nicăieri. Atunci Hildebrandt s-a gândit să sune la casa parohială, însă nu avea numărul și cunoștea foarte puțin limba engleză. Tocmai încerca să-i explice operatorului telefonic problema lui, când Bonhoeffer a ajuns și a bătut în fereastra cabinei telefonice. Drept urmare, Bonhoeffer și-a asumat sarcina să-l învețe pe Hildebrandt limba engleză și l-a trimis mereu pe el la cumpărături, căci „cumpărăturile te învață întotdeauna esențialul"[1].

De Crăciun, Dietrich i-a dăruit lui Hildebrandt o Biblie în limba engleză; era o altă modalitate de a-l ajuta să învețe mai repede limba engleză. Dar l-a trimis și să cumpere pomul de Crăciun, fiindcă n-a renunțat la ideea că facerea cumpărăturilor era cea mai bună metodă de învățare a unei limbi. Wolf-Dieter Zimmermann le-a făcut o surpriză venind la Londra în ziua de Crăciun și aducând niște pateu de ficat de Strasbourg. A rămas la ei două săptămâni și n-a uitat

1 Amos Cresswell și Maxwell Tow, *Dr. Franz Hildebrandt: Mr. Valiant for Truth*, Grand Rapids, Smyth and Helwys, 2000, 52-53.

niciodată că Bonhoeffer şi Hildebrandt se contraziceau necontenit, deşi ştia că nu era niciodată vorba despre ceva personal.

> De obicei, luam un mic-dejun copios pe la 11 înainte de amiază. Unul dintre noi trebuia să aducă ziarul *The Times*, din care aflam în timp ce mâncam ultimele evoluţii ale luptei bisericii din Germania. După aceea fiecare îşi vedea de treaba lui. La două după-amiaza, ne întâlneam iarăşi pentru o gustare. Urmau conversaţiile, întrerupte de muzică, pentru că amândoi cântau perfect la pian, solo sau împreună... Am petrecut multe seri acasă, ieşind doar ocazional pentru a vedea un film sau o piesă de teatru, ori în alte scopuri. Aceste seri acasă erau tipice pentru viaţa noastră londoneză: discuţiile teologice, muzica, dezbaterile, poveştile se succedau unele pe altele şi treceau dintr-unele într-altele până pe la 2 sau 3 dimineaţa. Toate plesneau de o enormă vitalitate.[1]

Un prieten de la biserică a spus că „atunci când Bonhoeffer era prin preajmă, exista întotdeauna umor din belşug". Bonhoeffer făcea mereu glume, fie verbal, fie altfel. Uneori începea un duet la pian într-o gamă greşită, până când partenerul lui îşi dădea seama că a făcut-o intenţionat.

Hildebrandt a locuit cu Bonhoeffer în casa parohială trei luni. Şi au avut în permanenţă vizitatori. În timp ce Zimmermann se afla încă acolo, a mai sosit un student de la Berlin. Toţi se mirau că Bohoeffer şi Hildebrandt trăiau „într-o dispută permanentă" care nu devenea însă niciodată caustică. Era evident că se complăceau în acea constantă zâzanie teologică. Părea a fi distracţia care le permitea să-şi exerseze extraordinara lor inteligenţă şi trecea peste capetele multora dintre cei care-i ascultau. Biografii lui Hildebrandt precizează că, uneori, „în câte o discuţie, Franz îşi punea la bătaie atuul, argumentul lui forte. Atunci Dietrich îşi ridica privirea şi zicea: «Ce-ai spus? Îmi

1 Wolf-Dieter Zimmermann şi Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 78.

pare rău, nu te-am auzit», deşi cu siguranță că auzise totul; după care se prăpădeau amândoi de râs".[1]

Au existat mulți alți vizitatori. Sora lui Bonhoeffer, Christel, a venit şi ea în vizită, împreună cu soțul ei, Hans von Dohnányi; la fel şi sora lui, Susanne, împreună cu soțul ei, Walter Dress, care era prieten cu Bonhoeffer de mulți ani şi care avea să devină membru al Bisericii Mărturisitoare. Sabine şi-a amintit mai târziu că în timpul şederii lui la Londra, Bonhoeffer a adoptat un câine din rasa St. Bernard. Acesta a fost ucis într-un accident de automobil şi evenimentul l-a afectat destul de mult.

La Londra, Bonhoeffer răspundea de două congregații, dintre care niciuna nu era suficient de mare pentru a-şi susține pastorul. Congregația din Sydenham număra treizeci sau patruzeci de persoane, multe dintre ele angajate la ambasada germană, în timp ce congregația din St. Paul avea cam cincizeci de suflete, majoritatea comercianți. În ciuda numărului redus de membri, Bonhoeffer îşi pregătea predicile ca şi cum ar fi predicat înaintea câtorva mii de oameni. Scria fiecare predică cu mâna şi o trimitea prietenilor săi din Germania, între care şi lui Elizabeth Zinn.

Aceste congregații expatriate de la Londra semănau cu congregația expatriată de la Barcelona. Ca multe biserici etnice din străinătate, era principala legătură culturală cu patria mamă. Prin urmare, dimensiunea teologică era mai puțin importantă. La fel ca la Barcelona, Bonhoeffer a introdus cu hotărâre o serie de activități noi, între care o Școală duminicală şi un grup pentru tineri. De asemenea, a regizat o piesă de Crăciun şi una de Paşti.

Tot ca la Barcelona, predicile lui au fost o hrană destul de tare pentru enoriaşii obişnuiți cu lucruri mai uşoare. Totuşi, aceştia erau mai pretenționi şi mai severi decât cei pe care-i slujise în urmă cu cinci ani. Bonhoeffer se schimbase şi el mult de când fusese la Barcelona, când avea doar douăzeci şi doi de ani; împrejurările vieții, evident, se întunecaseră. Din unele puncte de vedere, părea că au trecut decenii. Un semn al profunzimii sale din ultima vreme era aplecarea spre

1 Amos Cresswell şi Maxwell Tow, *Dr. Franz Hildebrandt: Mr. Valiant for Truth*, Grand Rapids, Smyth and Helwys, 2000, 122.

temele escatologice şi dorul palpabil după „Împărăția cerurilor", dor pe care-l transmitea şi celorlalți prin predici. Într-o scrisoare către Leibholz, a scris: „Simt o dorință adâncă după o pace reală, în care toate mizeriile şi nedreptățile, minciuna şi laşitatea, să nu mai existe"[1]. Toate acestea le crezuse şi în urmă cu cinci ani, dar acum putea să le simtă.

1 Dietrich Bonhoeffer către Gerhard şi Sabine Leibholz, Londra, 23 noiembrie, 1933.

CAPITOLUL 15
LUPTA BISERICII SE ÎNĂSPREŞTE

Este captiv şi trebuie să se supună. Calea lui este prescrisă. Este calea celui căruia Dumnezeu nu-i va da drumul, care nu va scăpa niciodată de Dumnezeu.

Ceea ce se află în joc în Germania nu mai este doar o afacere internă a bisericii, ci însăşi existenţa creştinismului în Europa...

—Dietrich Bonhoeffer

Dacă Heckel şi Müller au crezut că, îngăduindu-i lui Bonhoeffer să plece la Londra, lucrul acesta îl va potoli sau îl va ţine la distanţă de Berlin, s-au înşelat profund. La Londra, Bonhoeffer le-a făcut de cinci ori mai multe necazuri decât le-ar fi putut face dacă ar fi rămas acasă. Londra a pus la dispoziţia lui o libertate pe care nu ar fi avut-o la Berlin, iar el s-a folosit din plin de ea. Mai întâi, şi-a aprofundat contactele în lumea ecumenică şi a avut grijă ca imaginea pozitivă pe care Germania lui Hitler o mai avea în presa engleză să fie rapid corectată cu fapte.

Mai mult, datorită calităţilor sale extraordinare de lider, Bonhoeffer a reuşit curând să schimbe şi opiniile altor pastori germani din

Londra. În acest moment crucial, el a fost acela care le-a călăuzit atitudinile personale şi colective faţă de *Reichskirche*. Din pricina lui, bisericile germane din Anglia s-au alăturat Ligii de Criză a Pastorilor, iar mai târziu Bisericii Mărturisitoare. Dintre toate ţările care aveau congregaţii germane, numai una singură – Anglia – a adoptat o astfel de atitudine; şi aceasta numai din cauza lui Bonhoeffer.

Unul dintre pastorii germani din Anglia de care Bonhoeffer s-a apropiat mai mult a fost Julius Rieger, care avea atunci puţin peste treizeci de ani. Pastorul Rieger va colabora strâns cu Bonhoeffer şi cu episcopul Bell în anii care vor urma, iar după plecarea lui Bonhoeffer din Londra, în 1935, el va deveni principalul contact german al lui Bell. Rieger era pastorul Bisericii St. George din cartierul londonez East End, congregaţie care va deveni curând centrul refugiaţilor sosiţi din Germania. Episcopul Bell s-a implicat şi el atât de mult în această lucrare cu refugiaţii germani, încât a ajuns să fie considerat „episcopul refugiaţilor". Când Sabine şi Gerhard Leibholz au fost obligaţi să părăsească Germania, Bell, Rieger şi Biserica St. George au fost repere de contact importante pentru ei. Rieger s-a împrietenit şi cu Franz Hildebrandt, care avea să devină şi el pastor la Biserica St. George după plecarea sa din Germania, adică în anul 1937.

La mijlocul lunii noiembrie 1933, după fiascoul Creştinilor Germani de la *Sportpalast*, în Berlin, forţele care luptau împotriva lor au cerut cu vehemenţă demisia lui Müller. În ciuda acestor proteste, consacrarea lui a fost programată pentru data de 3 decembrie. Mai mult, *Reichskirche* a invitat pastorii germani din Anglia să se întoarcă acasă, pentru a participa şi ei la ceremonie. Conducerea bisericii ştia că o călătorie gratuită acasă era ceva ce pastorii prost plătiţi cu greu ar fi putut refuza, că participarea lor la ceremonie avea să întărească legăturile lor cu Müller şi cu *Reichskirche* şi, în plus, avea să legitimeze introducerea svasticii în biserică.

Dar Bonhoeffer avea alte planuri. Mai întâi, a încercat să-i convingă pe toţi pastorii din Anglia să nu participe la acea falsă ceremonie, şi în cazul multora a reuşit. Apoi i-a convins pe cei care voiau totuşi să participe să se folosească de ocazia respectivă pentru a înmâna un

document în care se detaliau toate obiecțiile față de Ludwig Müller. Documentul acesta, intitulat „Către Reichskircharleitung", cataloga drept absurde declarațiile şi acțiunile pe care Müller le făcuse în ultimele câteva luni. În felul acesta, pastorii beneficiau de o călătorie gratis acasă şi aveau ocazia să înainteze un protest oficial şi detaliat. Ceremonia consacrării lui Müller a fost în cele din urmă amânată, aşa că documentul nu i-a mai putut fi înmânat personal, însă a fost trimis totuşi conducătorilor *Reichskirche*.

Ca urmare a nemulțumirilor generate de evenimentul de la *Sportpalast*, Creştinii Germani se găseau într-o poziție teribilă, pierzând teren oră de oră. Cea mai importantă dovadă a căderii lor rapide a fost faptul că Müller a întreprins o extraordinară acțiune de salvare a aparențelor, respingând Paragraful Arian. Ulterior, Heckel, un Ianus cu două fețe, a trimis o ramură de măslin epistolară congregațiilor germane din Anglia prin care îi anunța că nu mai existau motive pentru continuarea conflictului şi că era mai bine să se înțeleagă unii cu alții.

Bonhoeffer nu s-a lăsat ispitit de această ofertă şi nu a crezut nici măcar o clipă că vreunul dintre câştigurile recente ar fi permanent, şi a avut dreptate. Până la urmă, s-au dovedit chiar mai vremelnice decât şi-ar fi imaginat el. La începutul lunii ianuarie, Müller s-a răsucit şi şi-a arătat iarăşi colții, refuzând respingerea Paragrafului Arian şi apărându-l brusc. Dar înainte să facă pasul acesta şi-a pregătit o oarecare acoperire. În ziua de 4 ianuarie a noului an, a promulgat ceea ce avea să fie cunoscut mai târziu sub numele de „decretul căluşului", deşi Müller i-a dat un nume mult mai vesel şi mai goebbelsian: „Decretul pentru restaurarea ordinii în Biserica Evanghelică Germană". Decretul acesta stipula că discuțiile privitoare la lupta pentru biserică nu mai puteau fi purtate în clădirile bisericilor şi nici în presa bisericească. Oricine încălca aceste prevederi urma să fie exclus. Mai erau şi alte lucruri uimitoare. Astfel, a anunțat că toate grupurile de tineri din bisericile germane, numite generic Tineretul Evanghelic, urmau să se contopească cu Tineretul Hitlerist. Dintr-odată, lupta a luat un nou avânt.

Bonhoeffer ştia că, putând amenința cu ieşirea din *Reichskirche*, congregațiile germane din străinătate aveau pârghii pe care

bisericile din Germania nu le aveau. Despărțirea bisericilor germane din Anglia de biserica germană oficială ar fi constituit o lovitură puternică pentru reputația internațională a Germaniei. Amenințarea a devenit explicită într-o scrisoare a Baronului Schroeder, președintele Asociației Congregațiilor Germane din străinătate. „Mă tem de consecințele funeste – a scris el – care ar putea veni sub forma despărțirii parohiilor germane din străinătate de biserica lor metropolitană, ceea ce m-ar întrista profund, având în vedere comuniunea de credință pe care am avut-o în trecut." Aceasta nu era o amenințare lipsită de conținut. Astfel, duminică, 7 ianuarie, pastorii germani au trimis o telegramă către Reichkirche, în care se spunea: „De dragul Evangheliei și al conștiinței noastre, susținem proclamația Ligii de Criză și ne retragem încrederea acordată lui *Reichsbischof* Müller."[1] Scrisoarea era echivalentul unei declarații de război. Versiunea ei originală, redactată de Bonhoeffer, a mers încă și mai departe, declarând: „nu-l mai recunoaștem" pe *Reichsbischof*. Cuvintele acestea li s-au părut prea dure unora, motiv pentru care au fost îndulcite sub formula, șocantă totuși, de „retragere a încrederii". Oricum, asemenea cuvinte la adresa *Reichskirche* echivalau aproape cu o trecere a Rubiconului prin declararea lui *status confessionis*. Dată fiind desfășurarea ulterioară a evenimentelor, Rubiconul avea să fie trecut destul de curând.

De fapt, chiar de a doua zi a început un marș în pas alergător în direcția respectivă. Luni, 8 ianuarie, Liga de Criză a Pastorilor a planificat să-și înceapă protestul cu un serviciu în magnifica și foarte impozanta catedrală din Berlin, situată vizavi de fostul palat al Kaizerului. Această catedrală colosală, înaltă de peste o sută douăzeci de metri, concepută ca o replică protestantă la Catedrala Sf. Petru din Roma, a fost construită de Kaizerul Wilhelm al II-lea în anii 1890 pe locul unei biserici din 1465, care fusese cea dintâi capelă de la curtea casei de Hohenzollern. Intenția, la construirea ei, fusese să se creeze o legătură vizibilă și efectivă între stat și biserică, astfel că a fost ridicat un pod acoperit care să lege biserica

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 341.

de palat. Biserica aceasta avea, aşadar, o importanță simbolică pentru germani. Însă despotul Müller a aflat despre planurile Ligii de Criză şi s-a decis să le blocheze acțiunea, obținând în acest scop un ordin polițienesc în virtutea căruia uşile masive ale clădirii trebuiau să rămână închise. Müller avea putere politică şi nu se temea să o folosească.

Însă nici chiar Müller nu i-a putut împiedica pe credincioşii supărați să se adune în piața vastă din afara catedralei; aici ei au intonat cântecul lui Luther, *Ein Feste Burg*[1]. Mănuşile au fost astfel aruncate. În ziua de joi, 11 ianuarie, pentru a introduce o doză de politețe în escaladarea urâtă a conflictului, bătrânul Hindenburg a intervenit şi l-a chemat pe *Reichsbischof* Müller la o întrevedere. La cei optzeci şi şase de ani ai săi şi la doar câteva luni de moarte, preşedintele titular al Reichului reprezenta o legătură vie şi directă cu trecutul glorios al Germaniei din vremea Kaizerului. Dacă cineva l-ar fi putut influența pe Müller, atunci el era omul acela. În 12 ianuarie, Hindenburg s-a întâlnit cu Bodelschwingh şi cu alți doi membri din Liga de Criză a Pastorilor, iar în 13 ianuarie a venit declarația de pace. Pastorii din opoziție şi-au retras amenințarea ieşirii iminente din *Reichskirche*, însă doar pentru o vreme. Singurul motiv pentru care Hindenburg a reuşit să înfăptuiască acel miracol a fost că o întâlnire cu Marele Om al Păcii era programată peste câteva zile.

În 17 ianuarie amândouă părțile urmau să se întâlnească cu Reichskanzeler Adolf Hitler. La începutul anului 1934, mulți din Biserica Mărturisitoare, inclusiv Niemöller, mai credeau că Hitler era singurul rezonabil în toate acele chestiuni şi că el avea să rezolve lucrurile în favoarea lor. Cu siguranță că oamenii mai înguşti la minte de sub conducerea lui erau de vină. *Reichsbischof* Müller era cel care nazifica biserica, nu Hitler; iar în momentul în care vor putea, în sfârşit, să se întâlnească cu el, totul se va clarifica. Astfel că toți au căzut de acord să-şi păstreze calmul şi să rămână liniştiți până când va avea loc întâlnirea cu Hitler; oricum, nu mai erau decât patru zile.

---

1 *Cetate tare* – germ. – n.trad.

Între timp, nu le-a rămas altceva de făcut decât să numere secundele până atunci, şi tensiunea avea să escaladeze iarăşi. Hitler a amânat şedinţa. Apoi a amânat-o iarăşi, până pe data de douăzeci şi cinci. Cele opt zile în plus de aşteptare au însemnat o eternitate de inacțiune încordată.

Bonhoeffer urmărea din Anglia fiecare detaliu al acestei izometrii hemoroidale, prin intermediul veştilor aproape zilnice de la mama lui. Datorită contactelor pe care le avea familia lui, informațiile pe care le primea, chiar şi în casa parohială din Sydenham, erau extrem de exacte. Iar Paula Bonhoeffer nu doar că-i raporta despre intriga în creştere, ci era ea însăşi un jucător activ. Astfel, i-a scris fiului său că era important din punct de vedere strategic să i se dea de înțeles lui Müller că armistițiul nu este decât un armistițiu, şi că prin cumnatul ei, generalul von de Goltz, chiar a încercat să-i aducă lui Müller la cunoştință acest lucru. Apoi a adăugat: „sperăm ca omul nostru din Dahlem", adică Niemöller, „să poată obține o audiență"[1] la Hindenburg.

Hindenburg părea să fie cheia. Se părea că are o slăbiciune deosebită pentru Biserica Mărturisitoare şi se credea că şi el este de părere că Hitler ar trebui să-l demită pe Müller. Ceea ce ei nu ştiau, însă, era că Göring dorea să-l mențină pe Müller pe funcție ca să le facă în ciudă teologilor recalcitranți. În aceste împrejurări, pastorii din Londra i-au trimis lui Hindenburg o scrisoare, iar Bonhoeffer l-a convins pe episcopul Bell să trimită şi el una.

Hindenburg a trasmis scrisoarea pastorilor chiar mai departe, lui Hitler. Însă din pricina lui Göring şi a altor acoliți anticlericali care-i şopteau în urechi, Hitler s-a dovedit insensibil la cererile lor. Din punctul lui de vedere, pastorii din Londra nu făceau decât să răspândească „propaganda evreilor internaționalişti despre tot felul de atrocități". Ar face mai bine să se păzească. Linguşitorul Heckel le-a comunicat impresiile sumbre ale lui Hitler ca pe o amenințare mai puțin voalată, dar ei au parat şi au numit-o amenințare. Între timp, toată lumea aştepta întâlnirea cu Hitler.

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 344.

Captivul lui Dumnezeu

În această perioadă de aşteptare tensionată, Bonhoeffer a ținut celebra lui predică despre profetul Ieremia. Era duminică, 21 ianuarie. Predicile despre profeții evrei din Vechiul Testament erau neobişnuite şi provocatoare, însă aceasta era cea mai măruntă dintre dificultățile acestei predici. Deja primele ei cuvinte erau şocante: „Ieremia nu s-a grăbit să devină profetul lui Dumnezeu. Când a primit pe neaşteptate chemarea, s-a dat înapoi, s-a împotrivit şi a încercat să scape."[1]

Predica reflecta situația dificilă în care se găsea Bonhoeffer. Puțin probabil că cineva din congregațiile sale înțelegea la ce se referea el, cu atât mai puțin accepta că spusele lui erau cuvântul lui Dumnezeu pentru ei în duminica aceea. Dacă au fost vreodată intrigați de predicile tânărului şi strălucitului lor pastor, cu siguranță că lucrul acesta s-a întâmplat atunci.

Descrierea lui Ieremia pe care le-o făcea Bonhoeffer era una dramatică şi sumbră Dumnezeu l-a urmărit pe Ieremia, şi Ieremia n-a putut să scape. Bonhoeffer s-a referit în predică la „săgeata celui Atotputernic" care-şi trânteşte la pământ „vânatul". Dar cine era „vânatul"? Era Ieremia! Şi de ce l-a vânat Dumnezeu pe eroul predicii? Înainte ca ascultătorii să afle motivul, Bonhoeffer a trecut de la imaginea săgeții la imaginea lațului. „Lațul se strângea tot mai mult şi tot mai dureros – a continuat el – amintindu-i lui Ieremia că este captiv. Este captiv şi trebuie să se supună. Calea lui este prescrisă. Este calea celui căruia Dumnezeu nu-i va da drumul, care nu va scăpa niciodată de Dumnezeu." Predica începea acum să devină cu adevărat deprimantă. Ce voia de fapt să spună tânărul predicator? Probabil că citea prea multe cărți. Puțin aer curat şi puțină distracție, din când în când, sunt necesare omului! În ce-l priveşte pe Ieremia, nu i-ar fi stricat nici lui să se distreze puțin. Dar cu siguranță că lucrurile aveau să se îndrepte până la urmă şi pentru el! Astfel, oamenii au continuat să asculte, în speranța că soarta lui Ieremia va suferi o schimbare în bine.

---

1 *London 1933-1935*, vol. 13, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Keith Clements, trad. Isabel Best, New York, Fortress Press, 2007, 349.

Dar iată însă că pastorul Bonhoeffer le servea o tragedie omiletică fără sfârşit. El îşi continua neabătut drumul în jos:

> Calea aceasta coboară până în cea mai adâncă stare de neputință omenească. Acela care o urmează ajunge de râsul lumii; este disprețuit şi considerat nebun, un nebun periculos pentru pacea şi confortul oamenilor; de aceea trebuie bătut, torturat, dacă nu chiar ucis pe loc. Toate acestea i s-au întâmplat omului Ieremia, pentru că nu a putut să scape de Dumnezeu.[1]

Dacă Bonhoeffer a vrut să se asigure că biserica lui nu va vrea niciodată să-L urmeze pe Dumnezeu îndeaproape, predica aceasta era exact ce le trebuia. Apoi le-a arătat cum Dumnezeu l-a dus pe Ieremia „din agonie în agonie". Putea fi ceva mai rău?

> Ieremia era făcut din carne şi oase, la fel ca noi, o ființă omenească asemenea nouă. Şi el simțea durerea de a fi mereu umilit şi batjocorit, durerea violenței şi a brutalității îndreptate împotriva lui. După un episod de tortură agonizantă, care a durat o noapte întreagă, a izbucnit în rugăciune: „Doamne, m-ai ispitit şi am fost sedus; m-ai copleşit şi m-ai biruit."[2]

Congregația lui Bonhoeffer a rămas uluită. Dumnezeu l-a dus pe slujitorul şi pe profetul Lui la închisoare şi la agonie? Poate că undeva pe parcursul predicii le-a scăpat o propoziție crucială! Dar nu, nu le-a scăpat nimic.

Dar ceea ce niciunul dintre ei nu părea să ştie era că pastorul Bonhoeffer vorbea în mare parte despre sine însuşi şi despre viitorul său, un viitor pe care Dumnezeu i-l arătase deja. Începea să înțeleagă faptul că era captivul lui Dumnezeu şi că, asemenea profeților din vechime, era chemat la suferință şi la asuprire – că în înfrângerea aceea şi în acceptarea ei se găsea victoria. Era

1 *London*, 350.
2 Ibid., 351-353.

o predică adresată tuturor celor care aveau urechi să audă, însă puțini au fost aceia.

> [Ieremia] a fost considerat un distrugător al păcii şi un duşman al poporului, asemenea tuturor celor care, de-a lungul secolelor şi până în ziua de azi, I-au aparținut lui Dumnezeu şi au fost apucați de Dumnezeu, tuturor celor pentru care Dumnezeu a devenit prea puternic... Cu câtă bucurie ar fi strigat şi el pace şi *Heil*, împreună cu toți ceilalți...
>
> Procesiunea triumfală a adevărului şi a dreptății, procesiunea triumfală a lui Dumnezeu şi a Scripturilor Sale în lume, trage în urma carului de biruință un cortegiu de prizonieri în lanțuri. Fie ca Dumnezeu să ne lege de carul Lui de biruință, ca astfel, deşi în lanțuri şi asupriți, să putem participa la victoria Lui![1]

Întâlnirea cu Hitler

În sfârşit, a sosit şi data de 25 ianuarie, când ambele tabere s-au întâlnit cu Adolf Hitler. Lucrurile însă nu au ieşit prea bine pentru opoziție, care venise la întrunire cu nădejdea că va fi răzbunată şi că-l va vedea pe încăpățânatul Müller primindu-şi din partea Führerului pedeapsa bine-meritată. Tratamentul cel mai aspru l-a primit, însă, Niemöller, persoana cea mai favorabilă naziştilor din cadrul Bisericii Mărturisitoare.

Göring îi interceptase convorbirile telefonice şi a deschis mult-aşteptata şedință prezentând transcriptul unei convorbiri în care Niemöller a vorbit în termeni negativi despre influența lui Hindenburg asupra lui Hitler. Brusc şi într-un mod absolut memorabil – şi pentru prima dată pentru mulți dintre cei aflați în sală – adevăratele fețe ale lui Hitler şi a locotenenților lui s-au putut vedea cu o claritate orbitoare. În transcriptul respectiv, Niemöller a glumit pe seama recentei întâlniri dintre Hindenburg şi Hitler. Dar remarcile lui nu

1 Ibid.

l-au amuzat deloc pe Hitler. „Aşa ceva e nemaiauzit – a spumegat el. Voi ataca această răzvrătire cu toate mijloacele care-mi stau la dispoziție!"

„M-a cuprins o mare frică – a spus Niemöller mai târziu. M-am gândit: ce aş putea spune în apărarea mea, înaintea tuturor acestor plângeri şi acuzații? [Hilter] vorbea, vorbea fără întrerupere. Mi-am zis: *Doamne, fă-l să tacă.*" Încercând să dea situației o turnură mai favorabilă, a declarat sincer: „Dar noi suntem plini de entuziasm pentru Al Treilea Reich!" Atunci, Hitler a explodat mânios: „Eu sunt cel care am construit Al Treilea Reich! Voi nu vă gândiți decât la predicile voastre!"[1] În acel moment dureros şi sumbru, orice iluzie a lui Niemöller că Al Treilea Reich ar fi o mişcare legitimă – ceva care exista în lumea reală, independent de mintea lui Hitler – s-a spulberat. În clipa aceea a înțeles că singurele principii ale celui de-al Treilea Reich erau dorințele şi voința omului care continua să bată câmpii în fața lui.

Nici restul întâlnirii nu a fost mai puțin dezamăgitor. Evident, toți cei prezenți au promis că vor rămâne fideli lui Hitler şi celui de-al Treilea Reich *al lui*. Niemöller a avut ocazia să vorbească ulterior cu Göring, însă i s-a interzis să mai predice din momentul acela. Când întâlnirea s-a terminat, nimeni nu se mai îndoia cine era învingătorul. Müller, capelanul acela tâmpit, a reuşit din nou să puncteze.

Şi poziția lui Heckel a fost consolidată. Două zile mai târziu, a trimis o scrisoare tuturor pastorilor din străinătate în care a reiterat lucrurile asupra cărora se căzuse de acord la acea întrevedere. Apoi a adăugat: „Aşa cum soldatul din prima linie nu este în măsură să-şi dea cu părerea în legătură cu strategia de ansamblu, ci trebuie să-şi îndeplinească îndatoririle care-l privesc îndeaproape, tot aşa mă aştept şi eu ca clerul din străinătate să distingă între sarcina lor particulară şi sarcina autorităților bisericeşti în ce priveşte formarea Bisericii Evanghelice Germane acasă."[2]

O față bisericească de anvergură aplica Principiul Führerului în

1 James Bentley, *Martin Niemöller: 1892-1984*, New York, Free Press, 1984, 86.

2 Theodor Heckel to German Congregations and Pastors Abroad, Berlin-Charlottenburg, 31 ianuarie 1934.

biserică şi în teologie, şi folosea o metaforă militară în acest sens. Trebuie să fi fost un moment cu adevărat deprimant. Mai rău, Heckel a decis că era vremea să viziteze Londra. Principalul scop al vizitei sale era să oprească hemoragia păgubitoare de informaţii care se producea cu ajutorul lui Bonhoeffer şi a contactelor sale ecumenice. Ştia că încăpăţânatul Bonhoeffer nu se va speria de o mică veste rea, cum era aceea despre cele întâmplate la întâlnirea cu Hitler. La urma urmei, când lui Niemöller i s-a interzis să predice de la amvonul său din Dahlem, Franz Hildebrandt – care nu era mai puţin împotrivitor faţă de Creştinii Germani – i-a luat locul.

La 4 februarie, cu ocazia celei de-a douăzeci şi opta aniversări a zilei sale de naştere, Bonhoeffer a primit scrisori de la familie şi de la prietenii, însă cea extrem de amuzantă pe care i-a trimis-o Hildebrandt le-a întrecut pe toate. Era o parodie în germana arhaică a lui Luther – a cărui moştenire se afla în centrul *Kirchenkampf* – scrisă cu deosebită inteligenţă şi cu jocuri de cuvinte, îmbinând glume savuroase din cercul lui intim cu lucruri serioase, şi totuşi nostime, despre lupta bisericii şi despre inamicii lor teologici. Una dintre glumele care circulau în cercul lui intim se referea la o anumită fotografie care-l înfăţişa pe Bonhoeffer la vârsta de doi ani dezbrăcat în cada de baie, fotografie pe care Paula Bonhoeffer făcuse greşeala să i-o arate incorigibilului Hildebrandt. O altă glumă făcea aluzie la Bertha Schulze, o studentă berlineză a lui Bonhoeffer, pe care Paula Bonhoeffer o angajase ca secretară şi servitoare a fiului său la Londra şi care, din pricina a ceea ce Hildebrand numea „intenţii" faţă de Bonhoeffer, a fost nevoită să-şi găsească o altă slujbă. Fără îndoială, ea nu realizase că Bonhoeffer nu-şi rezolvase încă relaţia cu Elizabeth Zinn, căreia îi trimitea predicile sale în fiecare săptămână. Scrisoarea extrem de distractivă pe care i-a trimis-o Hildebrandt cu ocazia acelei zile de naştere ne oferă imaginea reală despre bucuria care stătea în centrul prieteniei lor şi despre tachinările şi ciondănelile vesele dintre ei în cele trei luni pe care le-au petrecut împreună în casa parohială din Londra.

Bonhoeffer a predicat de două ori în ziua lui de naştere, aşa cum făcea în fiecare duminică, dar în seara aceea s-a adunat cu câţiva prieteni şi i s-a telefonat de pe Wangenheimstrasse 14, unde era

strânsă toată familia pentru a-i ura la mulți ani. Una dintre scrisorile pe care le-a primit în ziua aceea a venit din partea tatălui său, în care acesta îi mărturisea ceva ce nu-i mai spusese niciodată fiului său.

> Dragă Dietrich
>
> Când te-ai decis să studiezi teologia, îmi spuneam uneori în sinea mea că viața liniştită şi lipsită de evenimente a unui pastor, aşa cum o văzusem la unchiul meu din Suabia... ar fi, în cazul tău, o adevărată risipă. În ce priveşte lipsa de evenimente, m-am înşelat profund. Faptul că o astfel de criză mai este încă posibilă în lumea eclesiastică mi s-a părut, dată fiind formația mea ştiințifică, de neimaginat. Dar în privința acestui lucru ca şi în multe alte privințe, se pare că noi cei mai în vârstă avem idei cât se poate de greşite, mai ales în legătură cu soliditatea conceptelor, vederilor şi lucrurilor considerate deja stabilite... În orice caz, obții ceva de pe urma vocației tale – şi prin aceasta semeni cu mine – anume, relații vii cu oamenii şi posibilitatea de a însemna ceva pentru ei în domenii mult mai importante decât cele medicale. Iar în această privință, nimic nu ți se poate lua, nici chiar atunci când instituțiile exterioare în care ai fost aşezat nu sunt întotdeauna aşa cum le-ai vrea tu.[1]

Episcopul Heckel soseşte la Londra

A doua zi după ziua lui de naştere, Bonhoeffer a participat la o adunare cu pastorii din Londra pentru pregătirea vizitei lui Heckel. Cu această ocazie, au scris un memorandum în care detaliau obiecțiile lor față de *Reichskirche*, cu scopul de a-l folosi în cadrul întâlnirii. Acesta ridica problema folosirii forței de către biserica Reichului împotriva opozanților ei, dar şi problema mai generală a guvernării lui Müller, dat fiind că el era vizibil de acord cu multe dintre cele mai bolnave erezii ale Creştinilor Germani. Memorandumul declara, de

1 *London*, 97-98.

asemenea, că Paragraful Arian „contrazice sensul clar al Scripturii şi este doar un simptom al pericolului pe care îl reprezintă «Creştinii Germani» pentru Evanghelia şi mărturisirea curată." Faptul că au pus expresia „Creştini Germani" în ghilimele este semnificativ, pentru că ea trebuie să le fi provocat cu precădere greață. Mişcarea Creştinilor Germani era ofensatoare mai ales din cauza pretenției îndrăznețe a acestora că cei care li se asociau erau creştini, ceea ce cu greu se putea afirma, din orice perspectivă teologică serioasă s-ar fi privit lucrurile, dar şi din cauza insinuării clare că cei ce se situau în afara grupării lor nu erau germani adevărați. Memorandumul se încheia cu o referire la denigrările grosolane ale lui Müeller împotriva oponenților săi. „Limbajul folosit de *Reichsbischof*, aşa cum apare el în presa zilnică, presă căreia i se permite de altfel să spună atât de puține, cuprinde expresii cum ar fi *Pfaffen* şi «cetățeni ramoliți». Pastorilor care sunt deja supuşi anumitor ostilități în munca lor zilnică, genul acesta de insulte ieşite din gura celei mai înalte fețe bisericeşti nu are menirea să le sporească încrederea."[1]

Pfaffen îmbina cuvintele germane *Pfarer* (pastor) şi *Affen* (maimuțe). Chiar despre Hitler însuşi se ştia că folosea termenul *Pfaffen* cu referire la pastorii protestanți. Cealaltă expresie era denigratoare față de oponenții lui prin faptul că îi prezenta ca pe nişte oameni cărora le lipsea vigoarea masculină germană, semnul adevăratului „creştinism pozitiv", a cărei principală manifestare era, desigur, folosirea unui limbaj grosolan şi disprețuitor.

Când Heckel şi delegația lui au ajuns la Londra pentru a se întâlni cu cei şapte pastori, liniile dintre cele două părți erau deja trasate. Heckel credea totuşi că îşi va putea atinge scopul, care nu era doar acela de a-i convinge să intre înapoi în formație, ci şi de a-i determina să semneze un acord conceput de el, prin care să-şi declare loialitatea față de Reichskirche din Germania. Pentru a obține semnăturile lor, avea de gând să se folosească de toate mijloacele pe care le avea la dispoziție, mai ales de mistificare şi de amenințări mascate. Cu

1 Friedrich Wehrhann, Julius Rieger, Gustav Schönberger, Dietrich Bonhoeffer, Memorandum from the Pastors in London, Londra, 5 februarie 1934.

toate acestea, Heckel nu a scos la iveală documentul, decât la sfârşitul întâlnirii, după ce le-a prezentat mai întâi „planurile generale" pentru reorganizarea iminentă a Reichkirche.

Când întâlnirea a ajuns la momentul discuţiilor, Bonhoeffer a vorbit cel dintâi. El nu s-a mulţumit să respingă spusele şi aluziile lui Heckel ci, în mod caracteristic, a trecut la ofensivă, cu multă forţă şi strălucire, dar în acelaşi timp cu sinceritate şi cu o politeţe enervantă. A descris acţiunile *Reichskirche* cu ajutorul problemelor semnalate în memorandum, după care a spus că întrebarea presantă care se pune era nu cum s-ar putea uni cineva cu o astfel de biserică, ci cum s-ar putea despărţi de ea. În mintea lui Bonhoeffer, *Reichskirche* condusă de Ludwig Müller era în mod clar o biserică eretică şi fără dorinţa de a se căi. Situaţia acesta nu se număra printre lucrurile pe care se simţea liber să le treacă cu vederea.

Heckel nu a fost ales episcop în anul acela pentru calităţile lui logice. Ca atare a trecut lejer peste toate obiecţiile din memorandum, ca şi cum toate ar fi fost nişte simple neînţelegeri copilăreşti. A susţinut că Müller – care instituise, anulase şi reinstituise Paragraful Arian – era de fapt *împotriva* lui! Şi oare uitase să menţioneze că domnul *Reichsbischof* avea la inimă bisericile din străinătate? Domnia sa era o persoană jovială şi împăciuitoare, dacă i se dădea o şansă. Müller a fost nevoit să se confrunte cu o serie de alegeri dificile. În privinţa insultelor sale publice şi a limbajului său murdar, acestea nu erau decât „limbajul cazon" al vremii! Müller fusese mulţi ani capelan în marină, deci aşa ceva era de aşteptat.

Şi ce se putea spune despre încercarea îndrăzneaţă de a uni toate grupurile de tineri din biserici cu Tineretul lui Hitler? Heckel a declarat că în afară de ei, nimeni altcineva n-a văzut vreo problemă în această privinţă şi, trecând de la aruncatul prafului în ochi la ameninţările mascate, a subliniat că preaiubitul Führer a numit unirea tineretului bisericesc cu Tineretul lui Hitler „cadoul de Crăciun cel mai plăcut pentru el".[1] Cum trebuie să se fi cutremurat Bonhoeffer.

Dar Heckel nu-şi încheiase tirada. Continuând pe aceeaşi notă ameninţătoare, el a evidenţiat dovezile pe care le avea împotriva unora

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 348-350.

dintre clericii din opoziție și a vorbit despre acțiunile disciplinare care au fost luate împotriva lor. Niemöller făcea parte din grupul acesta, și Heckel a spus că dacă Niemöller nu se cuminţea, totul avea să se sfârșească „foarte rău". Heckel nu a uitat să menționeze nici gestul „trădător" al asocierii cu „influențele străine", făcând referire la un anumit „episcop englez" și la un alt „episcop suedez" fără a-i menționa pe nume, desigur, dar toți cei din încăpere știau că cei doi erau aliații lui Bonhoeffer, George Bell și Valdemar Ammundsen. A preferat să mizeze pe capacitatea de deducție a fiecărui participant.

Bonhoeffer, însă părea ciudat de imun la intimidări. El continua să reacționeze și să facă ceea ce știa că trebuie să facă, dar întotdeauna cu respect, cu măsură și la momentul potrivit. Acum, însă, nu era un moment potrivit; așa că n-a spus prea multe și întâlnirea a luat sfârșit. Dar era doar prima dintre cele două întâlniri planificate. Urmau să se întâlnească și a doua zi.

Între timp, Heckel s-a dus la Athenaeum Club ca să se întâlnească cu „episcopul englez" la care făcuse referire. Căuta cu disperare să împiedice colaborarea lui Bonhoeffer cu contactele lui din lumea ecumenică, care crea probleme reale pentru *Reichskirche* în presa engleză. Dar dacă n-a avut succes cu tânărul și idealistul pastor, trebuia să încerce să ajungă la o înțelegere cu mai bătrânul și mai înțeleptul episcop Bell. Cu siguranță că episcopul avea să fie mult mai rezonabil. În timpul întrevederii, Heckel i-a sugerat cu diplomație lui Bell să nu se amestece în treburile bisericii germane, cel puțin în următoarele șase luni. Dar Bell nu a fost deloc rezonabil și a refuzat.

Pentru Heckel, situația era cât se poate de supărătoare. A doua zi, când s-a întâlnit din nou cu pastorii din Londra, a ridicat ștacheta mult mai sus. Nu i-a mers cu Bell, deci trebuia neapărat să reușească aici; trebuia să obțină semnăturile pastorilor pe documentul pe care-l adusese cu sine. Cei șapte pastori însă n-au vrut să semneze nimic. Mai mult, au scos propriul lor document și au fost destul de obraznici să-i ceară lui Heckel să-l semneze el. Dacă Heckel dorea ca ei să se alăture noii *Reichskirche*, tot ce trebuia să facă era să fie de acord cu condițiile lor. Dacă *Reichskirche* era de acord să declare că „se întemeiază pe Sfânta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament", dacă renunța la Paragraful Arian o dată pentru totdeauna, dacă

accepta să nu excludă niciun pastor care era de acord cu punctele de mai sus şi aşa mai departe, atunci ei vor fi cât se poate de fericiți să se alăture noii *Reichskirche*. Totul era foarte simplu.

Încolțit, Heckel a recurs din nou la amenințări voalate. A îndrăznit chiar să sugereze că dacă pastorii nu se arătau „ascultători" în aceste privințe, s-ar putea să se numere şi ei printre „emigranții praghezi". Acesta era termenul peiorativ folosit de naziști pentru inamicii lor politici de stânga, pe care îi obligaseră să fugă din Germania în momentul în care Hitler a venit la putere, sub amenințarea cu moartea. Până aici s-a ajuns. La scurtă vreme după ce Heckel i-a amenințat astfel, Bonhoeffer şi alți doi pastori s-au ridicat şi au părăsit încăperea în semn de protest.

Heckel s-a întors la Berlin cu mâinile goale şi clocotind de furie. A spune că regreta profund că îl recomandase cu atâta căldură pe Bonhoeffer pentru postul de pastor de la Londra ar fi o gravă subestimare. Prin propunerea lui nu făcuse altceva decât să dea acelui neruşinat cu mintea înflăcărată o platformă publică de pe care să atace *Reichskirche*. O săptămână mai târziu, Heckel a aflat că Bonhoeffer fusese invitat la palatul Lambert de către arhiepiscopul de Canterbury, Cosmo Lang. Este foarte probabil ca vestea aceasta să fi fost deosebit de supărătoare pentru el, mai ales că în urmă cu doar câteva luni delegația oficială a *Reichskirche* condusă de Hossenfelder şi Fezer a încercat să obțină şi ea o astfel de invitație, însă a fost refuzată categoric. Lui Heckel i s-a umplut paharul, aşa că l-a convocat pe Bonhoeffer la Berlin.

Dar înainte ca Bonhoeffer să meargă la Berlin, ştacheta a fost ridicată şi mai sus pentru amândoi. Heckel tocmai fusese recompensat pentru buna lui purtare cu oficiul de episcop. Mai mult, *Reichsbischof* îl numise şef al Biroului de Relații Externe al Bisericii. Aceasta însemna că acum trebuia să răspundă nu doar înaintea bisericii, ci şi înaintea statului. Aşadar, nereuşita lui în ce priveşte îmbunătățirea imaginii Germaniei în presa internațională era mai gravă ca oricând. Situația era mai serioasă şi pentru Bonhoeffer, căci nesupunerea față de edictele lui Heckel reprezenta acum şi o nesupunere față de stat, şi putea fi considerată trădare.

Bonhoeffer a sosit la Berlin în 5 martie. Când s-a întâlnit cu Heckel,

proaspăt hirotonitul episcop a fost cât se poate de direct. Începând din momentul acela, Bonhoeffer trebuia să înceteze orice activitate ecumenică. Şi, într-o strategie devenită deja clişeu, a scos iarăşi un document care trebuia semnat. Şi de data aceasta Bonhoeffer a fost mult prea inteligent ca să-l semneze, dar şi ca să refuze semnarea lui într-un mod sfidător, aşa că a spus că va cântări lucrurile şi că va da un răspuns scris în curând. A zburat iarăşi la Londra în 10 martie, iar în 18 martie i-a trimis în scris lui Heckel răspunsul lui previzibil: nu va semna documentul.

Pe malurile Rubiconului

La Berlin, Bonhoeffer s-a întâlnit de asemenea cu Martin Niemöller, Gerhard Jacobi şi cu alți conducători ai Ligii de Criză a Pastorilor. Momentul adevărului sosise. Au înțeles că eforturile lor în lupta pentru biserică nu dăduseră niciun rezultat, aşa că acum, ca lideri ai opoziției, au plănuit să se despartă de *Reichskirche* din Germania. Au căzut de acord că aceasta era *status confessionis* despre care Bonhoeffer vorbise tot timpul şi să organizeze un sinod al Bisericii Libere în Barmen la sfârşitul lunii mai. Acela avea să fie un moment de răscruce, când se vor separa oficial şi public de biserica apostată a Reichului. Au ajuns pe malurile Rubiconului şi se pregăteau să-l traverseze.

Acum aveau nevoie, mai mult decât oricând, de sprijinul bisericilor din afara Germaniei. Bonhoeffer îşi dădea seama de urgența extremă a situației, aşa că în săptămâna în care şi-a formulat răspunsul către Heckel, i-a contactat pe prietenii lui din mişcarea ecumenică. La 14 martie i-a scris lui Henry Louis Henriod, un teolog elvețian care conducea organizația ecumenică Alianța Mondială. Episcopului Bell i-a scris o scrisoare în limba engleză.

> „Dragă Domnule Episcop,
>
> [...] Unul dintre cele mai importante lucruri este ca bisericile creştine din alte țări să nu-şi piardă interesul față de conflictul acesta odată cu trecerea timpului. Ştiu că prietenii

mei privesc cu multă nădejde spre dumneavoastră şi spre acțiunile dumneavoastră viitoare. Acesta este, cu adevărat, un moment cum probabil că n-a mai existat niciodată până acum în Germania, un moment în care credința noastră în misiunea ecumenică a bisericilor poate fi zguduită şi distrusă complet sau întărită şi înnoită în mod uimitor. Dumneavoastră sunteți, domnule episcop, persoana de care depinde fructificarea acestui moment. Ceea ce se află în joc în Germania nu mai este doar o afacere internă a bisericii, ci însăşi existența creştinismului în Europa... [C]hiar dacă informațiile din ziare devin mai puțin interesante, situația reală este la fel de tensionată, de acută şi de sensibilă ca întotdeauna. Mi-aş dori să puteți vedea cum arată acum o şedință a Ligii de Criză – în ciuda gravității situației, adunările ei sunt întotdeauna înălțătoare pentru credință şi curaj – Vă rog să nu tăceți tocmai acum! Îndrăznesc să vă cer din nou să luați în considerare posibilitatea trimiterii unei delegații ecumenice şi a lansării unui ultimatum pentru biserica Reichului. Nu foloseşte la nimic ca ultimatumul acesta să fie dat în dat în numele unei entități naționale sau denominaționale, ci trebuie făcut în numele creştinătății europene. Timpul trece foarte repede şi, în curând, s-ar putea să fie prea târziu.[1]

În data de 16 martie, Henriod i-a scris lui Bell, subliniind situația, şi în aceeaşi zi, Henriod i-a răspuns şi lui Bonhoeffer.

Dragul meu Bonhoeffer,

Îți mulțumesc pentru scrisoarea ta din 14 martie. După cum spui, situația devine tot mai critică, iar mişcarea ecumenică trebuie să facă ceva fără întârziere... Am scris în urmă cu câteva zile episcopului de Chichester, îndemnându-l să introducă în corespondența lui cu episcopul Heckel o scrisoare mai aspră... Cei ce iau partea Evangheliei în Germania nu trebuie să dispere. Există declarații şi mesaje

1 *London*, 118-119.

> care sosesc din diverse țări de la pastori şi alte persoane, ce arată sentimentele profunde din afara Germaniei cu privire la situația de la conducerea bisericii germane. Nu pot decât să repet că s-ar fi putut lua măsuri mai dure ceva mai devreme, dacă prietenii noştri cei mai de încredere din Germania nu ne-ar fi îndemnat să păstrăm relațiile cu biserica germană. Date fiind condițiile, singurele noastre mijloace de influențare a situației sunt criticile repetate şi aspre la adresa actualei conduceri a bisericii.[1]

La 28 martie, Bonhoeffer s-a dus la Lambeth, unde a fost primit de Cosmo Lang, arhiepiscopul de Canterbury. Bonhoeffer i-a scris din nou lui Henriod în 7 aprilie. Frustrarea şi nerăbdarea lui sunt tipice pentru felul în care s-a raportat atât la mişcarea ecumenică, cât şi la aliații săi din Biserica Mărturisitoare.

> Dragul meu Henriod!
>
> Mi-ar plăcea foarte mult să discut iarăşi cu tine această situație, dat fiind faptul că încetineala procedurilor ecumenice începe să-mi pară sinonimă cu iresponsabilitatea. La un moment dat, trebuie să se ajungă la o decizie şi nu este bine să se aştepte la nesfârşit un semn din cer, care să rezolve problema fără a mai fi necesare alte eforturi. Chiar şi mişcarea ecumenică trebuie să ia o decizie şi, prin urmare, este supusă greşelii, ca tot ce este omenesc. Totuşi, faptul de a amâna şi de a rămâne echivoc din simplul motiv că te temi de eroare, atunci când alții – mă refer la frații noştri creştini din Germania – trebuie să ia decizii infinit mai dificile în fiecare zi, mi se pare aproape contrar iubirii. A amâna sau a nu reuşi să iei o decizie poate fi un act mult mai păcătos decât a lua decizii greşite din credință şi iubire... [Î]n acest caz particular, este cu adevărat acum sau niciodată. „Prea târziu" înseamnă „niciodată". Dacă mişcarea ecumenică nu reuşeşte să realizeze lucrul acesta şi dacă nu există în ea niciunul care să se dea năvală şi să ia cu asalt

1 Ibid., 120.

> Împărăția cerurilor (Matei 11:12), atunci mişcarea ecumenică nu mai este biserica, ci doar o asociație inutilă în care se țin discursuri strălucite. „Dacă nu crezi, nu vei sta în picioare"; a crede însă înseamnă a decide. Şi poate oare să mai existe vreo îndoială cu privire la decizia care trebuie luată? Astăzi, pentru Germania, este momentul mărturisirii, aşa cum este şi pentru mişcarea ecumenică. Trebuie să ne eliberăm de frica de această lume – este în joc însăşi cauza lui Cristos; vom fi oare găsiți dormind? [...] Cristos priveşte în jos către noi şi se întreabă dacă mai există cineva care să mărturisească credința în El.[1]

Prins în vâltoarea acestor acțiuni ecumenice, Bonhoeffer mai era şi pastorul principal a două biserici, predicând de două ori în fiecare duminică şi îndeplinindu-şi numeroasele sarcini pastorale. În 11 aprilie a oficiat înmormântarea unei tinere germane de nouăsprezece ani din parohia lui.

În 12 aprilie a aflat că Müller a numit în funcția de *Rechtsanwalter* (administrator legal) al bisericii germane un rasist fanatic, pe nume August Jäger. Într-o cuvântare din urmă cu un an, Jäger declarase cu totul nesăbuit: „Venirea lui Isus în istoria lumii reprezintă, în ultimă instanță, o explozie de lumină nordică într-o lume chinuită de simptomele degenerescenței." În 15 aprilie, Bonhoeffer i-a scris episcopului Bell:

> Numirea dr. Jäger... reprezintă un afront ostentativ la adresa opoziției şi... înseamnă, de fapt, că întreaga putere a guvernului bisericii a fost predată autorităților politice şi de partid. M-a luat oarecum prin surprindere faptul că publicația *Times* a produs un raport mai degrabă pozitiv asupra acestei numiri. Jäger este cel căruia îi aparține faimoasa afirmație, referitoare la Isus, cum că el ar fi fost reprezentantul exclusiv al rasei nordice, etc. El este omul care a provocat demisia lui Bodelschwingh şi care a fost considerat cel mai crud om din întreaga istorie a guvernării bisericii... Aşadar, numirea

1 Ibid., 126-127.

> lui trebuie considerată ca un pas important în direcția totalei asimilări a bisericii de către stat şi partid. Chiar dacă Jäger ar încerca să se facă simpatic bisericilor din străinătate, folosindu-se de cuvinte blânde, nu trebuie să ne lăsăm înşelați de tactica lui.[1]

Bonhoeffer ştia că numirea lui Jäger era un semn că naziştii intenționau să fie cât se poate de obraznici. Aşadar, mişcarea ecumenică trebuia să acționeze rapid şi să-i confrunte pe cei responsabili cu un ultimatum, căci *Reichskirche* avea să facă tot posibilul să intre în grațiile bisericilor din străinătate. Deci mişcarea ecumenică trebuia să rămână puternică şi să nu o recunoască drept adevărata biserică germană. Era, de asemenea, imperativ necesar ca mişcarea ecumenică să-şi arate solidaritatea cu pastorii din Liga de Criză.

Explicând situația prietenului său Erwin Sutz, Bonhoeffer lasă să se întrevadă o latură sfidătoare a personalității sale pe care rareori o putem observa la el:

> Regimul care conduce acum biserica mi-a poruncit să zbor la Berlin şi mi-a pus în față o declarație conform căreia trebuie să mă abțin de la orice activitate ecumenică începând chiar din momentul acela, declarație pe care am refuzat să o semnez. Genul acesta de lucruri sunt dezgustătoare. Ar da orice să mă vadă plecat de aici, motiv pentru care îmi înfig şi mai adânc călcâiele în locul acesta...
>
> Național-socialismul a provocat căderea bisericii în Germania, şi a urmărit lucrul acesta cu înverşunare. Le putem fi mulțumitori, în acelaşi fel în care evreii au fost mulțumitori lui Sanherib. Pentru mine, nu există nici cea mai mică îndoială că aceasta este realitatea cu care ne confruntăm. Idealiştii naivi şi cu ochii strălucitori, de genul lui Niemöller, continuă să creadă că ei sunt adevărații național-socialişti – şi probabil că Providența binevoitoare îi ține sub vraja acestei iluzii.[2]

1 Ibid., 129.
2 Ibid., 134-135.

Declaraţia de la Barmen

Eforturile ecumenice ale lui Bonhoeffer au început să dea roade. Episcopul Bell şi-a scris „Mesajul de înălţare" pe tema crizei bisericii germane, şi la l-a trimis membrilor organizaţiei ecumenice Viaţă şi Muncă din toată lumea. Documentul atrăgea atenţia întregii lumi asupra opoziţiei pastorilor din Germania şi a pus o puternică presiune pe *Reichskirche*. Desigur, în felul acesta Heckel şi Müller – dar şi naziştii, în general – au fost puşi într-o lumină proastă. Iar în privinţa lucrurilor pe care le-a scris despre lupta bisericii din Germania, Bell a colaborat strâns cu Bonhoeffer, care l-a ajutat să-şi formuleze mesajul, în care se spunea:

> Situaţia este, fără îndoială, foarte neliniştitoare... În statul german, a avut loc o revoluţie... Poziţia actuală este urmărită de membrii bisericilor creştine din străinătate, nu doar cu un interes deosebit, ci şi cu tot mai multă îngrijorare. Cauza principală a îngrijorării este asumarea de către *Reichskirche*, în numele principiului conducerii, a unor puteri autocratice fără limite constituţionale sau tradiţionale, ceea ce este fără precedent în istoria bisericii... Măsurile disciplinare care au fost luate de guvernul bisericii împotriva slujitorilor Evangheliei, din pricina loialităţii lor faţă de principiile fundamentale ale adevărului creştin, au produs o impresie dureroasă asupra opiniei publice creştine din străinătate, care era deja îngrijorată de introducerea distincţiilor rasiale în comunitatea universală a bisericii creştine. Nu este de mirare, aşadar, că pe teritoriul Germaniei însăşi se ridică glasuri care proclamă solemn înaintea întregii lumi creştine pericolele la care este expusă viaţa spirituală a Bisericii Evanghelice.[1]

Documentul continuă în acelaşi fel, descriind efectul guvernării naziste asupra bisericilor germane. La două zile după ce Bell l-a

1 Ibid., 144-145.

trimis sub formă de scrisoare persoanelor sale de legătură din lumea ecumenică, textul lui complet a apărut şi în publicația londoneză *Times*.

Rezultă clar din această victorie că activitățile ecumenice ale lui Bonhoeffer constituiau un motiv suficient ca să se afle la Londra. Dar el şi-a continuat şi lucrarea cu refugiații alături de Julius Rieger, de la St. George. Tot mai mulți refugiați evrei soseau în flux continuu din Germania. La Göttingen, viața a devenit atât de dificilă pentru Sabine şi familia ei, încât, peste un an, aveau să sosească şi ei la Londra ca refugiați. Doi ani mai târziu Hildebrandt avea să facă şi el acelaşi lucru. Munca pe care o desfăşura la Londra ca pastor, dar şi în tranşeele luptei bisericii, îl atrăgea pe Bonhoeffer într-un mod de netăgăduit. La 22 mai, pe când se pregătea pentru sinodul de la Barmen, i-a scris bunicii sale următoarele cuvinte:

> Acum este chiar plăcut aici. Ieri am făcut o excursie cu biserica şi am petrecut toată ziua în natură; am fost într-o zonă faimoasă pentru că în această perioadă a anului toată pădurea, pe o întindere de sute de metri, este albastră, acoperită cu un fel de clopoței mici. Mai mult, am fost surprins să găsesc în pădure rododendroni sălbatici, o mulțime, sute de tufe crescând împreună... Este greu de spus cât voi mai putea rămâne aici. Am primit de curând o scrisoare... care confirmă concedierea mea... Presupun că, dată fiind situația, va trebui să iau o decizie finală în legătură cu o posibilă revenire la viața academică, deşi acum nu mai sunt chiar atât de atras de perspectiva aceasta.[1]

Naşterea Bisericii Mărturisitoare

În ultimele trei zile ale lunii mai 1934, conducătorii Ligii de Criză a Pastorilor au ținut un sinod la Barmen. Acolo, pe malurile râului

1 Ibid., 151-152.

Wupper, au scris faimoasa Declarație de la Barmen, din care s-a născut ceea ce avea să se numească Biserica Mărturisitoare.[1]

Scopul Declarației de la Barmen a fost să afirme ceea ce biserica germană a crezut dintotdeauna, să o întemeieze în Scripturi şi să o distanțeze de teologia bastardă a Creştinilor Germani. Declarația afirma clar că biserica germană nu se afla sub autoritatea statului, respingea antisemitismul şi alte erezii ale Creştinilor Germani şi, de asemenea, biserica „oficială" condusă de Müller. Principalul autor al Mărturisirii de la Barmen a fost Karl Barth, care avea să afirme că a elaborat versiunea finală „întărit de o cafea tare şi de unul sau două trabucuri braziliene".

Pentru că documentul acesta a reprezentat un moment crucial în lupta bisericii din timpul celui de-al Treilea Reich şi a avut importante consecințe ulterioare, îl cităm aici pe larg.

I. Apel adresat congregațiilor evanghelice şi tuturor creştinilor din Germania

8.01 Sinodul confesional al Bisericii Evanghelice Germane s-a întrunit la Barmen în 29-31 mai 1934. Reprezentanți ai tuturor bisericilor confesionale germane s-au adunat de comun acord cu scopul de a-L mărturisi pe singurul Domn al singurei biserici sfinte şi apostolice. Credincioşi Mărturisirii lor de Credință, membrii ai Bisericilor Luterane, Reformate şi Unite au căutat să formuleze un mesaj comun, adecvat nevoii şi ispitei cu care se confruntă biserica de azi... Intenția lor nu a fost să întemeieze o nouă biserică sau să formeze o uniune de biserici... ci, mai degrabă, să se împotrivească împreună, cu credință şi în unanimitate,

1 Termenul *mărturisire* are sensul de „a-ți da acordul" sau de „a recunoaşte". El se face ecoul afirmației lui Isus din Evenghelia după Matei (10:32), că „pe oricine Mă va mărturisi înaintea oamenilor îl voi mărturisi şi Eu înaintea Tatălui Meu care este în ceruri". La început, unii au numit-o Mişcarea Mărturisitoare. Expresia germană pentru „Biserica Mărturisitoare" este *Bekennende Kirche*, motiv pentru care este abreviată uneori prin BK.

distrugerii Mărturisirii de Credință şi – implicit – nimicirii Bisericii Evanghelice din Germania. În opoziție cu încercările de stabilire a unității Bisericii Evanghelice Germane pe baza unei doctrine false, prin utilizarea forței şi a unor practici nesincere, Sinodul Confesional insistă că unitatea bisericilor evanghelice din Germania nu poate veni decât din Cuvântul lui Dumnezeu, în credință şi prin Duhul Sfânt. Numai în felul acesta se înnoieşte biserica.

8.03 Nu vă lăsați înşelați de cei care spun că scopul nostru este să ne împotrivim unității națiunii germane! Nu dați ascultare seducătorilor care pervertesc intențiile noastre, afirmând că vrem să rupem unitatea Bisericii Evanghelice Germane sau să uităm Mărturisirile părinților noştri!

8.04 Cercetați duhurile şi vedeți dacă vin de la Dumnezeu! De asemenea, verificați cuvintele Sinodului Confesional al Bisericii Evanghelice Germane şi vedeți dacă sunt în acord cu Sfânta Scriptură şi cu mărturisirile strămoşilor noştri. Dacă veți descoperi că spusele noastre contravin Scripturii, să nu ne dați ascultare! Dar dacă descoperiți că poziția noastră se întemeiază pe Scriptură, atunci să nu îngăduiți ca frica sau ispita să vă împiedice să umblați alături de noi pe calea credinței şi a ascultării de Cuvântul lui Dumnezeu, pentru ca poporul lui Dumnezeu să fie cu un singur gând pe Pământ şi pentru ca prin credință să trăim ceea ce El Însuşi a spus: „Niciodată nu vă voi părăsi, nici nu vă voi uita."

II. Declarație teologică despre situația prezentă a Bisericii Evanghelice din Germania

8.05 Conform cuvintelor introductive ale Constituției sale din 11 iulie 1933, Biserica Evanghelică Germană este o federație de biserici confesionale, care s-au născut din Reformă şi care se bucură de drepturi egale. Baza teologică a unității acestor biserici este specificată în articolul 1 şi articolul 2(1) din Constituția Bisericii Evanghelice Germane, care a

fost recunoscută de guvernul Reichului în data de 14 iulie, 1933.

Articolul 1. Baza inviolabilă a Bisericii Evanghelice Germane este Evanghelia lui Isus Cristos, aşa cum ne este ea prezentată în Sfânta Scriptură şi adusă din nou la lumină de Mărturisirile Reformei. Puterile depline de care biserica are nevoie pentru a-şi îndeplini misiunea sunt delimitate şi specificate aici.

8.07 Declarăm public, înaintea tuturor bisericilor evanghelice din Germania că lucrurile pe care le susţin în comun prin această mărturisire sunt puse într-un pericol grav şi, împreună cu ele, unitatea Bisericii Evanghelice Germane. Unitatea bisericii este ameninţată de metodele de predare-învăţare şi de acţiunile „Creştinilor Germani" aflaţi la conducerea bisericii, precum şi de felul lor de administrare. Toate acestea au devenit din ce în ce mai vizibile în primul an de existenţă a Bisericii Evanghelice Germane. Ameninţarea constă în faptul că baza teologică, în care rezidă unitatea Bisericii Evanghelice Germane, a fost continuu şi sistematic subminată şi zădărnicită cu principii străine, de către conducătorii şi purtătorii de cuvânt ai „Creştinilor Germani" şi de administraţia bisericii. Dacă aceste principii sunt considerate valide, atunci, conform tuturor mărturisirilor în vigoare printre noi, biserica încetează să mai fie biserică, iar Biserica Evanghelică Germană, ca federaţie de biserici confesionale, devine intrinsec imposibilă.

8.09 Cu privire la erorile „Creştinilor Germani", aflaţi în prezent la conducerea bisericii Reichului, erori care devastează biserica şi subminează unitatea Bisericii Evanghelice Germane, mărturisim următoarele adevăruri evanghelice:

8.10.1 „Eu sunt Calea, Adevărul şi Viaţa. Nimeni nu vine la Tatăl decât prin Mine." „Adevărat, adevărat vă spun că cine nu intră pe uşă în staulul oilor, ci sare pe altă parte, este un hoţ şi un tâlhar... Eu sunt Uşa. Dacă întră cineva prin Mine, va fi mântuit" (Ioan 10:1, 9)

8.11 Isus Cristos, aşa cum ne este El prezentat în Sfânta Scriptură, este singurul Cuvânt al lui Dumnezeu pe care trebuie să-L auzim, în care trebuie să ne încredem şi pe care trebuie să-L ascultăm, în viaţă şi în moarte.

8.12 Respingem doctrina falsă conform căreia biserica poate şi trebuie să recunoască drept sursă a proclamaţiei sale şi ca revelaţie a lui Dumnezeu, pe lângă şi în plus faţă de Cuvântul unic al lui Dumnezeu, şi alte evenimente şi puteri, personaje şi adevăruri.

8.15 Respingem doctrina falsă conform căreia există aspecte ale vieţii noastre în privinţa cărora nu trebuie să-I aparţinem lui Isus Cristos, ci altor domni – aspecte în care nu avem nevoie de justificarea şi de sfinţirea obţinute prin El.

8.17 Biserica creştină este adunarea fraţilor în care Isus Cristos acţionează în prezent ca Domn, prin cuvânt, prin sacramente şi prin Duhul Sfânt. Ca biserică a unor păcătoşi iertaţi, ea are datoria să mărturisească într-o lume păcătoasă, prin credinţa şi prin ascultarea ei, prin mesajul şi prin ordinea ei, că este proprietatea Lui exclusivă şi că trăieşte şi doreşte să trăiască numai prin mângâierea şi conducerea Sa, în aşteptarea revenirii Sale.

8.18 Respingem doctrina falsă conform căreia bisericii i se permite să renunţe la forma mesajului şi la ordinea ei după bunul plac sau în funcţie de modificările convingerilor ideologice şi politice dominante.

8.19 „Ştiţi că domnitorii Neamurilor domnesc peste ele, şi mai marii lor le poruncesc cu stăpânire. Între voi să nu fie aşa. Ci oricare va vrea să fie mare între voi să fie slujitorul vostru“ (Matei 20:25, 26).

8.20 Diversele funcţii bisericeşti nu sunt pentru stăpânirea unora asupra altora; dimpotrivă, ele există pentru exercitarea slujirii încredinţate şi poruncite întregii adunări.

8.21 Respingem doctrina falsă conform căreia biserica, pe lângă această slujire, poate să-şi ia sau să accepte să i se dea conducători speciali, învestiţi cu puteri de conducere.

8.22-5„Temeţi-vă de Dumnezeu; daţi cinste împăratului!“

(1 Petru 2:17). Scriptura ne învață că în lumea încă nerăscumpărată în care există biserica, Dumnezeu a încredințat statului sarcina să instaureze dreptatea și pacea. [El își îndeplinește această misiune] prin amenințarea cu forța și prin exercitarea forței, în conformitate cu măsura judecății omenești și a abilității umane. Biserica recunoaște beneficiul acestei misiuni divine, cu gratitudine și reverență înaintea Lui. Statul aminteşte de Împărăția lui Dumnezeu, de porunca și neprihănirea lui Dumnezeu, și, prin aceasta, de responsabilitățile ce le revin deopotrivă celor care conduc și celor care sunt conduși. Ea se încrede și se supune puterii Cuvântului prin care Dumnezeu susține toate lucrurile.

8.23 Respingem doctrina falsă conform căreia Statul, pe lângă și dincolo de misiunea lui specială, poate și trebuie să devină ordinea unică și totalitară a vieții umane, îndeplinind astfel și vocația bisericii.

8.24 Respingem doctrina falsă conform căreia Biserica, pe lângă și dincolo de misiunea ei specială, poate și trebuie să adopte caracteristicile, sarcinile și demnitatea statului, devenind în felul acesta ea însăși un organ al statului.

8.26 Misiunea bisericii, pe care se întemeiază libertatea ei, constă în proclamarea mesajului harului fără plată al lui Dumnezeu înaintea tuturor oamenilor, în Numele lui Cristos, și, prin aceasta, în împlinirea Cuvântului și lucrării Lui prin predică și sacramente.

8.27 Respingem doctrina falsă conform căreia biserica, din aroganță omenească, poate pune Cuvântul și lucrarea lui Dumnezeu în slujba unor dorințe, scopuri și planuri arbitrare.

În 4 iunie – din nou datorită episcopului Bell și a lui Bonhoeffer – textul complet al Declarației de la Barmen a apărut în publicația londoneză *Times*. A fost un act incendiar, prin care lumea era anunțată că un grup de creștini din Germania și-au declarat public și oficial independența față de nazificata *Reichskirche*. Citind această declarație, era ușor de înțeles de ce au făcut gestul acesta.

Bonhoeffer s-a străduit din răsputeri să clarifice faptul că Declarația de la Barmen nu însemna o secesiune „oficială" de biserica germană, pentru că, dacă gestul lor era numit secesiune, se crea impresia de legitimitate a celeilalte biserici germane „oficiale". Nu Biserica Mărturisitoare era cea care se rupea, ci *Reichskirche*. Declarația de la Barmen atrăgea atenția că un grup de pastori și de biserici au recunoscut, au respins și s-au distanțat în mod oficial de această secesiune *de facto*. Declarația reafirma clar lucrurile pe care ea – adevărata și legitima biserică germană – le credea cu adevărat și le susținea.

Ca urmare a Declarației de la Barmen, Bonhoeffer a considerat că Biserica Mărturisitoare a devenit *adevărata* biserică germană și a crezut că toți creștinii adevărați vor înțelege că *Reichskirche*, condusă de Creștinii Germani, era astfel oficial excomunicată. După cum se va dovedi, însă, nu toată lumea a înțeles lucrul acesta cu claritatea la care se aștepta Bonhoeffer.

De fapt, nici măcar unii dintre cei mai apropiați colaboratori ai săi, cum ar fi George Bell sau episcopul Ammundsen, nu vedeau lucrurile ca el, și aceasta a creat unele dificultăți, mai ales pentru că Bonhoeffer se aștepta ca următoarea conferință ecumenică să aibă loc în luna august, la Fanø, în Danemarca. Bonhoeffer a primit însărcinarea să țină la Fanø o prelegere și să organizeze conferința pentru tineret, care făcea parte din conferința cea mare. Dar curând și-a dat seama că existau probleme mai mari de care trebuia să se îngrijoreze.

Problemele au început în momentul în care Bonhoeffer a descoperit că unii dintre delegații germani invitați la conferința de la Fanø erau membri ai *Reichskirche*, condusă de Müller. Înainte de orice, Bonhoeffer a hotărât ca la conferința pentru tineret, pe care o organiza el, să nu fie recunoscut niciun delegat care avea legături cu *Reichskirche* sau cu Müller. În al doilea rând, era hotărât să împiedice pe oricine care venea din partea *Reichskirche* să participe la conferința cea mare de la Fanø. Puteai fi ori cu cei care și-au declarat separarea de *Reichskirche*, ori cu *Reichskirche*. Cum de nu reușeau conducătorii ecumenici să înțeleagă lucrul acesta?

În iunie, Bonhoeffer a călătorit la Berlin să se întâlnească cu Niemöller și Karl Koch, președintele Sinodului Confesional. Cei

trei au căzut de acord că factorii de decizie de la Geneva, unde îşi aveau cartierul general birourile organizaţiei ecumenice, trebuiau să recunoască noua situaţie şi să invite la conferinţă membri ai Bisericii Mărturisitoare, ţinându-i la distanţă pe toţi ceilalţi.

Bonhoeffer a luat imediat legătura cu organizatorii evenimentului de la Fanø şi şi-a expus clar poziţia.

> I-am scris deja lui Herr Schönfeld că participarea delegaţiei noastre la Fanø depinde în esenţă de participarea la conferinţă a actualei *Reichskirche* leitung[1]. În orice caz, membrii delegaţiei noastre au căzut de acord să nu participe la acele întruniri de la Fanø la care vor participa reprezentanţi ai conducerii *Reichskirche*. Ar fi bine dacă această poziţie ar fi înţeleasă cu toată claritatea. Sper să ne ajuţi să determinăm mişcarea ecumenică să declare deschis, înainte de a fi prea târziu, pe care dintre cele două biserici din Germania o recunoaşte.[2]

Aşadar, participarea lui Bonhoeffer la conferinţă depindea de înţelegerea faptului că, acum, adevărata biserică Germană era Biserica Mărturisitoare. Dacă liderii Bisericii Mărturisitoare nu erau invitaţi în această calitate, nimeni din partea acestei biserici nu avea să participe. Dacă Heckel sau *Reichskirche* vor fi acolo, vor fi acolo doar ei. Tăcerea Bisericii Mărturisitoare va vorbi de la sine.

Toate acestea aveau să ajungă în curând stânjenitoare. Henriod i-a scris lui Bonhoeffer pentru a-i comunica veşti proaste: deja fusese trimisă o invitaţie către Heckel şi Biroul de Relaţii Externe al *Reichskirche*. Deşi era în general de partea lui Bonhoeffer, Henriod a mărturisit că-i era imposibil să retragă invitaţia. De asemenea, organizaţia ecumenică nu putea să trimită o invitaţie separată către Biserica Mărturisitoare. Conducătorii ecumenici considerau Biserica Mărturisitoare o mişcare, nu o biserică. El a adăugat, însă, că, dacă

1 Conducere a bisericii Reichului – germ. – n.trad.
2 Ibid., 175.

Sinodul Bisericii Mărturisitoare se declara a doua biserică germană, atunci situația ar fi cu totul alta.

Bonhoeffer era exasperat. Biserica Mărturisitoare declarase la Barmen tot ceea ce trebuia declarat. Mai mult, ea *nu* era nicidecum a doua biserică germană. Era *singura* biserică germană. Nu puteau exista două. *Reichskirche* a pierdut acest statut prin faptul că a devenit eretică, fără să se căiască de faptul acesta, lăsând Bisericii Mărturisitoare poziția de singura biserică germană autentică. Eclesiologia lui Bonhoeffer era cât se poate de limpede şi de clară, deşi cei care nu vedeau lucrurile în felul său îl puteau considera un om încăpățânat. Pentru el, însă, lucrurile erau stabilite de doctrinele Scripturii şi de dogmele bisericii istorice. Astfel de lucruri nu trebuiau amestecate din cauza neglijenței cuiva. Fie Biserica Mărturisitoare era unica şi singura Biserică Evanghelică Germană care adera la Scripturi, la spiritul Reformei şi la Constituția Bisericii Evanghelice Germane, fie nu era. Declarația de la Barmen a afirmat clar şi răspicat înaintea întregii lumi că ei erau, teologic şi legal, adevărata Biserică Evanghelică Germană.

La 12 iulie, Bonhoeffer i-a scris din nou lui Henriod:

> Nu pretinde şi nu doreşte să fie o biserică liberă pe lângă *Reichskirche*. Pretinde că este singura biserică evanghelică legitimă, din punct de vedere legal şi teologic, din Germania. Prin urmare, nu vă puteți aştepta ca această biserică să elaboreze o nouă constituție, căci se întemeiază tocmai pe constituția care a fost neglijată de *Reichskirche*... Biserica Mărturisitoare... a declarat deja o dată, înaintea întregii creştinătăți, natura pretențiilor sale. Aşadar, am convingerea fermă că, din perspectivă legală şi teologică, responsabilitatea pentru relațiile viitoare între Biserica Germană şi Mişcarea Ecumenică depinde de Mişcarea Ecumenică însăşi şi de acțiunile ei.[1]

Bonhoeffer i-a cerut lui Henriod să-l scuze pentru „explicația detaliată, dar nu vreau să fiu înțeles greşit de prietenii mei".

1 Ibid., 179-180.

Henriod, însă, care era conducătorul Federaţiei Ecumenice, nu vedea lucrurile la fel ca Bonhoeffer şi se simţea obligat de protocoalele şi statutele organizaţiei sale. Lui Bonhoeffer, ideea că Geneva nu putea să-i retragă invitaţia lui Heckel sau să trimită o invitaţie şi Bisericii Mărturisitoare i se părea ridicolă. S-a adresat, aşadar, lui Bell, iar Bell s-a adresat lui Ammundsen. Ammundsen a scris o scrisoare blândă, în care, referindu-se la Biserica Mărturisitoare sub numele de „Sinodul Liber", a arătat limpede că el nu vedea situaţia aşa cum o prezenta Bonhoeffer. Chiar şi el considera Biserica Mărturisitoare un fel de biserică germană alternativă „liberă". A afirmat însă că doi membri ai Bisericii Mărturisitoare ar putea fi probabil invitaţi, însă „nu într-o capacitate oficială", ocolind oarecum regulile ciudate ale mişcării ecumenice. Astfel, au fost invitaţi Bonhoeffer, Bodelschwingh şi Koch, care acum trebuiau să se gândească dacă acceptă sau nu invitaţia în aceste condiţii neobişnuite. Între timp, Heckel a aflat despre invitarea lor şi a încercat să o blocheze.

În vara anului 1934, în timp ce se derula această corespondenţă, în Germania se petreceau schimbări dramatice. Împreună, aceste schimbări au modificat profund peisajul politic şi au avut implicaţii directe asupra viitorului tuturor în anii care au urmat, dar au influenţat şi cine avea să participe şi cine nu la conferinţa ecumenică de la Fanø.

Noaptea cuţitelor lungi

Evenimentele teribile care au alterat peisajul politic din Germania în vara aceea au fost de fapt reacţia lui Hitler la ceea ce păreau a fi veşti cât se poate de proaste. Se zvonea că situaţia a început să degenereze pentru Hitler şi pentru administraţia lui criminală. Bonhoeffer a auzit de la cumnatul său Dohnányi că Hjalmar Schacht, şeful *Reichsbank*, era pe punctul de a demisiona. Doctorii preşedintelui Hindenburg au lăsat să le scape informaţia că pacientul lor mai avea de trăit doar câteva luni, iar Hitler se temea că după moartea lui Hindenburg, conservatorii şi conducătorii armatei vor face presiuni serioase pentru revenirea la putere a monarhiei Hohenzollern. Pentru aceştia, drumul către o Germanie mare şi mai unită însemna îndepărtarea de ruşinea

tot mai mare care era Adolf Hitler şi întoarcerea la zilele de aur ale Kaizerului şi ale stăpânirii aristocratice. Însă Hitler, cu un instinct aproape canin, mirosind încotro bătea vântul politic, şi-a propus să preîntâmpine un asemenea final. Cu o brutalitate de fiară, a ordonat o baie de sânge care avea să fie cunoscută mai târziu sub numele de *Nacht der Langen Messer*[1] (Noaptea cuțitelor lungi).[2]

Hitler ştia că trebuie să-i împiedice pe generalii din armată să inițieze o acțiune împotriva lui. De asemenea, ştia şi că marea teamă a ofițerilor militari era că-şi vor pierde puterea în favoarea trupelor SA. Ernst Röhm dorea ca trupele SA să devină noua armată nazistă, avându-l pe el în fruntea ei. Şi cum el fusese alături de Hitler încă de la începutul mişcării naziste, cum ar fi putut Hitler să-i refuze lucrul acesta? Dar pentru Hitler importante erau doar interesele lui. Deci dacă vechiul său tovarăş, Ernst Röhm, provoca îngrijorări în rândurile generalilor şi amenința în felul acesta viitorul lui Hitler, trebuiau luate măsuri. Pentru a-i determina pe generali să-şi mai domolească râvna monarhistă, Hitler a încheiat cu ei un pact preemptiv. Le-a promis că-l va ține din scurt pe Röhm şi că va împiedica trupele SA să preia puterea. Doar n-a construit Al Treilea Reich pentru ca Röhm, acel pervers cu gât de taur, să strice totul!

Astfel, în 29 iunie a fost dezlănțuită cea mai sângeroasă ucidere în masă, cunoscută sub numele de Noaptea Cuțitelor Lungi, un masacru înspăimântător care a însemnat uciderea cu sânge rece a sute de oameni de pe tot cuprinsul Germaniei. Unii au fost smulşi din paturile lor şi împuşcați în propriile case; alții au fost ucişi de plutoanele de execuție; alții au fost trimişi la cele veşnice şezând la birourile lor; soțiile au fost ucise împreună cu soții; vechii duşmani din vremea puciului eşuat din 1923 au fost eliminați din răzbunare, unul chiar cu ajutorul târnăcoapelor. Era o avanpremieră a ceea ce avea să vină. Cel mai obraznic act al întregului carnagiu a fost de departe uciderea a doi generali ai armatei, von Schleicher şi von Bredow.

În ce-l priveşte pe Ernst Röhm, el a fost trezit din somn în

1 Într-un mod cât se poate de absurd, ea a fost denumită şi Operațiunea Pasărea Colibri.

2 Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945*, trad. Bruce Little, New York, Metropolitan Books, 1996, 26.

camera lui de hotel, îmbrăcat personal de Hitler aflat în culmea iritării şi escortat într-o celulă a închisorii din München, unde a fost închis, sugestiv, împreună cu un pistol încărcat. Dar pofta de sânge a lui Röhm nu includea şi suicidul, motiv pentru care doi dintre oamenii săi din SA au primit însărcinarea să pună capăt vieţii lui sordide.

Când totul s-a terminat, Hitler a declarat că fusese iminent un puci al lui Röhm, dar că prin bunăvoinţa Providenţei, acesta a fost evitat. A anunţat că 61 de persoane au fost împuşcate, deşi altele 13 au murit în timp ce se „împotriveau arestării". Dohnányi i-a spus lui Bonhoeffer că Ministerul de Justiţie a stabilit însă la 207 numărul celor sistematic vânaţi şi ucişi. În anii care au urmat, numărul lor a devenit 400, ba chiar 1.000. În orice caz, lista a fost lungă şi de pe ea nu a lipsit niciunul dintre duşmanii mai vechi ai lui Hitler, Göring sau Himmler. Fusese ocazia lor de a elimina din lumea celor vii pe toţi trădătorii ticăloşi! Mult mai mulţi au fost cei trimişi în lagărele de concentrare. Ca de obicei, Hitler a urlat că a fost obligat să acţioneze în felul acesta, că o lovitură de stat era în pregătire şi că până şi viaţa lui fusese ameninţată; că aceste ucideri au fost executate pentru interesele cele mai importante ale *Volk*-ului German, pentru care niciun sacrificiu nu era prea mare!

În 13 iulie, Hitler a ţinut o cuvântare în Reichstag.

> Dacă cineva îmi reproşează şi mă întreabă de ce n-am recurs la tribunalele obişnuite, tot cea ce am de spus este: în ceasul acela, am purtat pe umeri responsabilitatea pentru soarta poporului german, şi astfel am devenit judecătorul suprem al acestui popor... Toţi trebuie să ştie de acum înainte că, dacă cineva ridică mâna ca să lovească statul, soarta lui este moartea sigură.[1]

Cuvântarea lui Hitler i-a înfiorat pe majoritatea germanilor. Inge Karding, o studentă a lui Bonhoeffer, şi-a amintit mai târziu starea

1 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany,* New York, Simon and Schuster, 1960, 226.

de spirit care a urmat acestui episod: „O frică paralizantă se ridica în tine, ca o duhoare."[1]

În ce-i priveşte pe generalii armatei, aceştia s-au trezit într-un loc dificil, în buzunarul lui Hitler. Onest vorbind, ei nu şi-au imaginat nici măcar o clipă că promisiunea lui Hitler de a-l împiedica pe Röhm să preia comanda forţelor armate avea să ducă la un masacru dezlănţuit. Cu toate acestea, planurile de restaurare a dinastiei Hohenzollern au fost abandonate. La urma urmei, Hitler şi-a respectat partea lui de contract, chiar dacă făcuse lucrul acesta printr-o ucidere în masă şi printr-o nelegiuire ieşită din comun. Din punctul de vedere al lui Hitler, acum Hindenburg, această supărătoare păpuşă de ceară, putea să părăsească lumea celor vii când poftea; cu cât mai repede, cu atât mai bine, pentru că Hitler avea deja câteva idei în legătură cu cine putea să-l înlocuiască.

Austria trecea şi ea prin violenţe şi tulburări politice, care au culminat în 25 iulie cu asasinarea cancelarului Engelbert Dollfuss de către un grup de agenţi nazişti. Catolic convins într-o ţară de catolici convinşi, Dollfuss afirmase altădată: „Pentru mine, lupta împotriva naţional-socialismului este în esenţă o luptă pentru apărarea concepţiei creştine asupra lumii. În timp ce Hitler doreşte să readucă la viaţă vechiul păgânism germanic, eu vreau să readuc la viaţă Evul Mediu creştin."[2] După uciderea lui, în Austria au avut loc şi alte acte de violenţă, şi mulţi se temeau că Hitler îşi va trimite trupele peste graniţă. Dar Mussolini şi-a trimis trupele sale italiene ca să împiedice lucrul acesta, şi i-a reuşit. O săptămână mai târziu, Hindenburg a murit.

Când eroul din Primul Război Mondial şi-a dat duhul, în 2 august, la vârsta de optzeci şi şase de ani, Hitler a anunţat prompt cine urma să fie alesul care va lua locul lui Hindenburg. Succesorul lui Hindenburg va fi el însuşi! După cum avea să se dovedească, tot el avea să fie şi

1 Inge Karding, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Materialele neutilizate au fost citate aici cu permisiunea regizorului.

2 Alice von Hildebrand, *The Soul of a Lion: Dietrich von Hildebrand: a Biography*, San Francisco: Ignatius Press, 2000, 255.

cancelar. Cele două funcţii, cea de preşedinte şi cea de cancelar, aveau să fie comasate într-una şi aceeaşi persoană (*c'est moi*), fiindcă aceasta era voinţa poporului german. Iar dacă cineva se îndoia de lucrul acesta, obiectul afecţiunii naţionale a anunţat un plebiscit pentru sfârşitul aceleiaşi luni, în care, după cum era de aşteptat, nouăzeci la sută dintre germani au votat *Ja*. Câţi au făcut-o din entuziasm şi câţi din frică, nu putem şti.

Cât priveşte armata, ea scăpase de sub ameninţarea lui Röhm şi a trupelor SA, însă SS-ul – aflat sub conducerea ultra-mârşavului Heinrich Himmler – avea să-i creeze probleme mult mai mari. Hitler a rămas cu prăjitura, chiar şi după ce a mâncat-o. El nu era niciodată mulţumit de câştigurile sale, atât timp cât mai era ceva de câştigat. Profitând de pe urma profundului sentiment patriotic care a însoţit moartea lui Hindenburg, Hitler a convocat în Königsplatz ofiţerii şi trupele garnizoanei din Berlin, unde, la lumina torţelor, li s-a cerut să-şi reînnoiască jurământul de credinţă. Dar când militarii au ridicat mâinile ca să depună jurământul, au constatat că acesta nu semăna deloc cu jurământul la care se aşteptau ei. Nu era un jurământ de credinţă faţă de constituţia germană sau faţă de poporul german, ci faţă de omul cu mustaţă. Conform jurământului, Hitler era întruparea vie a voinţei şi legii germane. Textul lui era cât se poate de clar: „Jur în numele lui Dumnezeu că voi asculta necondiţionat de Adolf Hitler, Führerul Reichului şi al poporului German, comandantul suprem al forţelor armate, şi că voi fi gata, ca soldat viteaz, să-mi risc viaţa în orice moment pentru jurământul acesta."

Au rostit jurământul de mai sus în masă, încremeniţi în formaţiile lor, fără şi-şi poată scărpina scăfârliile de mirare în faţa a ceea ce tocmai se întâmplase. Şi ceea ce tocmai se întâmplase era că, în clipa lor supremă de doliu şi de onoare, au fost duşi în mod magnific de nas. Germanii, în general, şi militarii, în special, iau jurămintele foarte în serios, iar cele câteva cuvinte care au fost smulse de la ei oarecum fără acordul lor au adus dividende grase Führerului în anii care au urmat. De asemenea, au crescut foarte mult dificultatea oricărui complot pentru eliminarea lui din funcţie, prin asasinat sau altfel, aşa cum vom vedea mai încolo.

Generalul Ludwig Beck s-a îngrozit. Nobila tradiție a armatei germane a fost păcălită şi fraudată; a fost determinată prin înşelăciune să-şi târască prin noroi culorile. Beck a numit această zi „cea mai neagră zi din viața lui".[1] În 1938 şi-a dat demisia şi a devenit unul dintre conducătorii comploturilor pentru asasinarea lui Hitler, acțiune care a culminat cu ultimul complot, din 20 iulie 1944, cu o zi înainte ca Beck să-şi pună capăt vieții.

Odată cu moartea lui Hindenburg, legătura poporului german cu confortul şi stabilitatea vechii ordini din vremea Kaizerului a fost tăiată. Hindenburg dăduse multora un sentiment de securitate. Fusese considerat o forță stabilizatoare şi o barieră în calea sălbăticiei lui Hitler. Hitler ştia lucrul acesta şi s-a folosit de Hindenburg pentru a-şi legitima autoritatea. Acum Hindenburg a dispărut şi poporul german s-a trezit în larg în barcă alături de un nebun.

1 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 56.

CAPITOLUL 16
CONFERINȚA DE LA FANØ

Trebuie spus foarte clar – oricât de înspăimântător ar suna lucrul acesta – că ne confruntăm nemijlocit cu decizia: național-socialist sau creştin...

Chemarea mea îmi este cât se poate de clară. Ce va face Dumnezeu cu ea, nu știu... Dar trebuie să urmez această cale. Probabil că nu va fi una prea lungă (Flp. 1:23). Este însă extraordinar că mi-am dat seama care este chemarea mea... Cred că noblețea ei ne va deveni clară doar în vremurile şi în contextul evenimentelor ce vor urma. Numai să putem rezista.

—Dietrich Bonhoeffer

Fanø este o insulă mică în Marea Nordului, la o milă distanță de coasta Danemarcei. În drum spre locul acesta, Bonhoeffer a petrecut câteva zile la Copenhaga, unde a vizitat un prieten din copilărie, care era jurist pe lângă ambasada germană. S-a oprit apoi la Esbjerg, pentru a-l vedea pe Franz Hildebrandt. Hildebrandt i-a explicat că, din cauza situației politice încordate din Germania în urma puciului lui Röhm, a uciderii lui Dollfuss şi a morții lui

Hindenburg, Bodelschwingh şi preşedintele Sinodului Confesional, Koch, nu aveau să participe la conferința de la Fanø. El avea să-l însoțească pe Bonhoeffer la conferința de tineret, însă avea să plece înainte ca Heckel şi compatrioții lui să sosească. Dat fiind că nu era arian şi nu se găsea sub protecția relativă a unei biserici din afara Germaniei, Hildebrandt a ajuns la concluzia că era mai înțelept să evite întâlnirea cu ei. Ca atare, avea să țină locul lui Bonhoeffer la Sydenham şi la St. Paul cât timp Jürgen Winterhager, un fost student al lui Bonhoeffer din Berlin care obişnuia să-i țină locul la Londra, avea să meargă la Fanø ca să-l ajute pe Bonhoeffer.

Fără Koch, Bodelschwingh sau Hildebrandt la Fanø, Bonhoeffer s-a simțit oarecum singur. Julius Rieger avea să fie totuşi acolo, la fel ca mulți dintre foştii lui studenți de la Berlin. În schimb, Müller şi Creştinii Germani au fost încurajați mult de evenimentele recente. În iulie, ministrul afacerilor interne, Wilhelm Frick, emisese un decret care stipula că discutarea problemelor din biserică în adunările publice sau în presă era ilegală. Decretul acesta nu era cu nimic diferit de „decretul căluşului" emis de Müller, doar că acum venea din partea statului, nu a bisericii, ceea ce însemna că nu mai exista nicio posibilitate să poată fi pus în discuție. Era o lege a țării. Statul şi biserica erau acum sudate împreună la toate nivelurile.

Mai mult, după moartea lui Hindenburg, *Reichskirche*, îmbătată de sângele epurării lui Röhm, a ținut un sinod în care a ratificat toate edictele anterioare emise de Müller. Lucrul cel mai rău prevestitor a fost probabil decretul că, începând din acel moment, toți pastorii noi aveau obligația ca la ordinare să depună un jurământ „de slujire" față de Adolf Hitler. Müller, fostul capelan al marinei, nu voia să se lase mai prejos de armata de uscat, care jurase deja fidelitate personală față de Führer. Jurământul pe care noii pastori urmau să-l depună suna astfel: „Jur înaintea lui Dumnezeu... că eu... voi fi credincios şi devotat Führerului poporului şi statului german, Adolf Hitler."

În aceste condiții, mulți din Biserica Mărturisitoare se temeau efectiv pentru viața lor, mai ales dacă intenționau să spună lucruri nepotrivite din punct de vedere politic în afara țării. De asemenea, ştiau că „Mesajul de Înălțare" al episcopului Bell avea să fie discutat la Fanø, ceea ce avea să-i pună într-o postură ingrată. Mulți din

Biserica Mărturisitoare nu ajunseseră încă la nivelul de înțelegere al lui Bonhoeffer în aceste privințe şi nu se simțeau pregătiți să participe la o acțiune care condamna public Germania. Chiar şi la acea dată târzie, ei se considerau mai întâi patrioți germani şi aveau suspiciuni față de participanții proveniți din țările care impuseseră Germaniei ruşinea de la Versailles, împreună cu toată sărăcia şi suferința care au urmat.

Cu numai patru ani în urmă, când a ajuns la Union College, Bonhoeffer însuşi împărtăşea acest punct de vedere dar, mai ales datorită prieteniei lui cu Jean Lasserre, şi-a schimbat complet perspectiva. Experiențele sale ulterioare, cu americani de genul lui Lehmann şi Frank Fisher sau cu englezi precum George Bell ori cu suedezul Valdemar Ammundsen, i-au lărgit vederile legate de biserică într-un fel la care foarte puțini dintre compatrioții lui puteau să viseze. Nu exista nicio îndoială că frații şi surorile lui în Cristos de pe mapamond îi erau mai aproape decât pseudo-creştinii naziști din *Reichskirche*. Dar era conştient că mulți dintre membrii Bisericii Mărturisitoare erau în stare să dea înapoi dacă li s-ar cere acțiuni decisive la Fanø.

Cu câteva săptămâni mai înainte, în 8 august, Bonhoeffer i-a scris episcopului Ammundsen:

> Personal, pentru a fi cât se poate de sincer, când mă gândesc la Fanø, mă tem mai degrabă de mulți dintre susținătorii noştri decât de Creştinii Germani. Este posibil ca mulți dintre cei care sunt de partea noastră acum să devină excesiv de precauți, ca să nu pară lipsiți de patriotism; nu de frică, ci dintr-un fals sentiment de onoare. Mulți, chiar şi dintre cei care desfăşoară de ceva vreme activități ecumenice, par încă incapabili să înțeleagă sau să creadă că ne găsim aici împreună pur şi simplu în calitate de *creştini*. Sunt extrem de suspicioşi, ceea ce îi împiedică să fie total deschişi față de alții. Ar fi excelent dacă dumneavoastră, dragul meu episcop, ați putea să spargeți gheața, pentru ca oamenii aceştia să se poată încrede şi să poată fi mai deschişi. Exact aici, în atitudinea noastră față de stat, trebuie să vorbim cu absolută sinceritate, de dragul

> lui Isus Cristos şi de dragul cauzei ecumenice. Trebuie spus foarte clar – oricât de înspăimântător ar suna lucrul acesta – că ne confruntăm nemijlocit cu decizia: național-socialist sau creştin...
>
> După părerea mea, trebuie luată o hotărâre, căci niciun bine nu poate decurge din evitarea ei. Iar dacă Alianța Mondială din Germania va fi dizolvată, ei bine, va trebui să recunoaştem că noi vom fi cei vinovați; dar este mai bine aşa, decât să continuăm să vegetăm într-o stare de nesinceritate. Numai *adevărul absolut* şi *credincioşia totală* ne pot ajuta acum. Ştiu că mulți dintre prietenii mei germani cred altfel. Eu, însă, vă rog să încercați să înțelegeți ideea aceasta.[1]

În viziunea lui Bonhoeffer, creştinii integri din mişcarea ecumenică erau biserica, adevărata biserică fără frontiere, şi el îi sfătuia să se poarte ca atare. La Fanø, avea să facă lucrul acesta din nou.

Conferința de tineret a început în 22 august, şi Bonhoeffer a condus partea devoțională. Una dintre participante, Margarete Hoffer, şi-a amintit: „La prima întrunire devoțională ni s-a repetat cu insistență, aceasta urmând să fie lozinca noastră pe tot parcursul conferinței, că slujirea noastră nu poate şi nu trebuie să fie alta decât ascultarea împreună de ceea ce ne spune *Domnul* şi cererea în rugăciune ca El să ne dea capacitatea să-L auzim aşa cum se cuvine. A asculta cu credință de cuvintele Bibliei şi a ne privi unii pe alții ca nişte ascultători care se supun Lui, aceasta este esența lucrării ecumenice." Un alt participant, E.C. Blackman, a zis: „Am început într-o atmosferă plăcută, pentru că la serviciul devoțional din prima dimineață, Bonhoeffer ne-a amintit că obiectivul nostru primordial nu este să ne impunem vederile naționale sau individuale asupra altora, ci să ascultăm ce vrea Dumnezeu să ne spună."[2]

---

1 *London 1933-1935*, vol. 13, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Keith Clemens, trad. Isabel Best, New York, Fortress Press, 2007, 191-192

2 *Barcelona, Berlin, New York: 1928-1931*, vol. 10, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Clifford J. Green, trad. Douglas W. Stott, New York, Fortress Press, 2008, 201.

Radicalismul a ceea ce Bonhoeffer a spus şi a făcut la Fanø este greu de supraestimat. Din acest punct de vedere, se poate trage o linie directă de la Fanø la Flossenbürg, unsprezece ani mai târziu. Doctorul penitenciarului de la Flossenbürg, care nu ştia cine este prizonierul pe care-l supraveghează, şi-a amintit mai târziu: „L-am văzut pe pastorul Bonhoeffer îngenunchind pe podea şi rugându-se fierbinte lui Dumnezeu... foarte sigur că Dumnezeu îi aude rugăciunea... Nu cred c-am mai văzut pe cineva murind cu atâta supunere față de voia lui Dumnezeu.“ Aşa a fost Bonhoeffer şi la Fanø. Ceea ce l-a făcut să iasă în evidență, pentru unii ca sursă de inspirație, pentru alții ca o curiozitate, iar pentru alții ca o ofensă, a fost faptul că nu spera că Dumnezeu îi va auzi rugăciunile, ci era convins de lucrul acesta. Când afirma că toți trebuie să se umilească, să asculte de poruncile lui Dumnezeu şi să le urmeze, el nu avea nimic ipocrit în el. Dorea să le împărtășească şi altora viziunea lui despre Dumnezeu şi le-a spus că trebuie să se încreadă total în el acum şi să înțeleagă faptul că auzirea lui Dumnezeu era singurul lucru important. Evident, mulți dintre cei care făceau parte din mişcarea ecumenică sau din Biserica Mărturisitoare, nu credeau la fel ca Bonhoeffer, dar el ştia că Dumnezeu nu-i putea ajuta decât dacă acționau în credință şi în ascultare.

În ziua de joi, 28 august, Bonhoeffer a predicat la serviciul de închinare de dimineață pornind de la Psalmul 85:8: „Eu voi asculta ce zice Dumnezeu, Domnul: căci El vorbeşte de pace poporului Său şi iubiților Lui, numai ei să nu cadă iarăşi în nebunie.“ Pacea a fost pentru el întotdeauna un subiect foarte important, însă, în acea lună august, tema păcii primise o conotație nouă, care era evidentă pentru oricine. Uciderea lui Dollfuss aruncase Austria în haos, şi Germania amenința s-o invadeze în orice moment. În acelaşi timp, Mussolini amenința să invadeze Etiopia, în criza abisiniană.

Nădejdea lui Bonhoeffer că această conferință de tineret avea să aducă nişte rezoluții curajoase şi substanțiale nu a fost înşelată. Cei cincizeci de delegați au adoptat două rezoluții. Cea dintâi afirma că poruncile lui Dumnezeu sunt, fără excepție, mai presus de pretențiile statului. Această rezoluție a fost aprobată cu o majoritate restrânsă de voturi, mulți dintre studenții lui Bonhoeffer din Berlin votând

împotrivă. A doua rezoluție condamna sprijinul creştinilor pentru „orice război, oricare ar fi el". Un delegat polonez a sugerat un amendament prin care să se condamne orice „război de agresiune", mai degrabă decât „orice război, oricare ar fi el", însă amendamentul lui nu a fost acceptat. S-a încins o dezbatere aprinsă în jurul obiecției de conştiință, care a continuat, asemenea tuturor discuțiilor importante programate, sub forma conversațiilor restrânse dintre participanți. Studenții germani au fost suficient de curajoşi pentru a discuta aceste lucruri.

Peste zi, Bonhoeffer şi participanții la conferința de tineret se adunau pe plajele din Fanø pentru discuții informale. Chiar şi în acest cadru relaxat, rămâneau îmbrăcați la fel ca pentru întrunirile oficiale, majoritatea bărbaților în sacouri, cravate, pantofi şi şosete, iar femeile în rochii scrobite. În timpul unei astfel de discuții la malul mării, un suedez l-a întrebat pe Bonhoeffer ce va face dacă va izbucni războiul. Întrebarea aceasta nu era una abstractă pentru niciunul dintre ei, cu atât mai puțin pentru Bonhoeffer, care avea trei frați care se înrolaseră în armată, el însuşi făcând paşi fermi în această direcție, atunci când, ca membru al societății Igel, a efectuat un stagiu de două săptămâni la puşcaşii din Ulm. Cu numai optsprezece luni în urmă, în ziua în care Hitler a preluat puterea, Klaus, fratele lui Bonhoeffer, a declarat: „Asta înseamnă război!" El văzuse foarte clar direcția în care Hitler urma să conducă țara. După afirmațiile celor prezenți, Bonhoeffer a luat un pumn de nisip şi l-a lăsat să se scurgă printre degete în timp ce se gândea ce să răspundă la această întrebare. În cele din urmă, uitându-se calm la tânărul acela, i-a zis: „Mă rog ca Dumnezeu să-mi dea atunci puterea să nu pun mâna pe armă."[1]

În vâltoarea tuturor acelor evenimente, inteligența ludică a lui Bonhoeffer a rămas intactă. Otto Dudzus, unul dintre studenții săi de la Berlin, şi-a amintit mai târziu că şedea lângă Bonhoeffer când la tribună s-a urcat un preot rus foarte corpolent. Văzându-l,

1 Wolf-Dieter Zimmermann şi Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 91.

Bonhoeffer a mâzgălit pe o foaie de hârtie un cuplet hazliu dintr-un poet comic german, pe nume Christian Morgenstern, după care i l-a întins lui Dudzus:

> Ein dickes Kreuz auf dickem Bauch,
> Wer spürte nicht der Gottheit Hauch?[1]

Tot Dudzus a afirmat că contribuția lui Bonhoeffer la dezbaterea tematicii acelei conferințe şi la modul în care s-a desfăşurat ea, în general, „cu greu poate fi apreciată la justa ei valoare. A avut grijă ca dezbaterea să nu se transforme într-o discuție academică sterilă." Faptul că i-a încurajat pe Ammundsen şi pe alții să susțină o rezoluție fermă referitoare la Germania a fost un gest eroic şi vizionar. El a fost întotdeauna un sfetnic extrem de eficient şi de multe ori i-a ajutat pe alții să vadă ceea ce el însuşi vedea clar; i-a ajutat să facă legăturile logice necesare şi să ajungă la concluziile la care ştia că trebuie să se ajungă.

În cele din urmă, Bonhoeffer nu a participat la discuția oficială pe marginea „Mesajului de Înălțare" al lui Bell, dar spusese tot ce era de spus celor care aveau să participe la ea. Considera că subiectul se afla pe mâini bune în comitetul care fusese ales pentru scrierea rezoluției, comitet alcătuit din episcopul Bell, Ammundsen, H.L. Henriod şi încă patru persoane.

Unul dintre aceşti oameni era un american, dr. Henry Smith Leiper, care avea să joace un rol important în călătoria decisivă în Statele Unite pe care Bonhoeffer o va întreprinde în 1939. Bonhoeffer îl cunoscuse pe Leiper la Union College, însă doar de la distanță, căci Leiper fusese lector invitat în timp ce Bonhoeffer fusese bursier Sloan. Dar la Fanø, Bonhoeffer s-a dus în camera lui Leiper ca să discute cu el; i-a prezentat situația cu Heckel şi i-a adus la cunoştință că acesta i-a pus în vedere că trebuie să părăsească Londra. Leiper şi-a amintit mai târziu de conversația lor:

---

1 Cu o cruce mare peste un pântece mare / Cine oare nu simte suflarea lui Dumnezeu? – germ.

> Când l-am întrebat ce răspuns a dat la ordinul episcopului, mi-a replicat cu un zâmbet sumbru: „Negativ." Dezvoltând această remarcă laconică, a zis: „I-am spus că va trebui să vină la Londra ca să mă ia, dacă vrea să mă scoată din biserica aceea." Cu o candoare totală şi cu un dispreț neînfricat, mi-a vorbit despre ceea ce urmaşii lui Cristos trebuie să fie pregătiți să facă pentru a se împotrivi cezarismului nazist şi imixtiunii sale în problemele spirituale. De aici am înțeles foarte clar că era gata să lupte împotriva regimului instaurat de Ludwig Müller. Dar în niciun moment al discuției noastre nu l-am văzut îngrijorându-se pentru consecințele deciziei sale de a se împotrivi încercării hitleriste de a controla biserica din Germania. Nu s-a îndoit nicio clipă că creştinii cu discernământ vor trebui să se confrunte cu cel mai periculos şi mai lipsit de scrupule dictator, care credea că va putea transforma ceea ce el numea „creştinism practic" într-o sursă de putere şi de influență pentru platforma sa politică.
>
> Este foarte semnificativ faptul că Dietrich a ajuns la o înțelegere atât de clară şi că a putut să ia decizii atât de curajoase deja într-o fază atât de timpurie a încercărilor lui Hitler de a se amesteca în viața administrativă a bisericilor. Pe baza experienței mele destul de extinse pe care am dobândit-o în timpul multiplelor mele vizite în Germania din acea perioadă, mi-am dat seama că prea puțini dintre colegii lui erau la fel de înțelepți şi de neînfricați ca el în privința lucrurilor care se petreceau. Şi nu erau mulți între ei care să fie la fel de sfidători – cel puțin pe față – față de tirania care întuneca orizontul țării lor, întruchipată în „miracolul" celui de-al Treilea Reich... Dietrich era hotărât să atace problemele ridicate de mişcarea nazistă nu doar sub raport teologic sau filosofic, ci şi direct, prin acțiune.[1]

Aceasta a fost probabil cea mai importantă contribuție a lui Bonhoeffer la Fanø şi în multe alte locuri, provocarea altora la acțiune

1 Zimmermann şi Smith, *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, 91.

dincolo de simplele discuții teologice. El şi-a expus ideile în *Costul uceniciei*, în care a afirmat că orice lucru care nu conduce la ascultarea de Dumnezeu este „har ieftin". Credința omului trebuie să fie urmată de fapte. Altfel, omul nu poate să aibă pretenția că crede. Bonhoeffer i-a presat pe delegații de la Fanø să înțeleagă lucrul acesta, şi în mare parte a reuşit.

Cu siguranță că a reuşit să influențeze conducerea conferinței suficient de mult ca aceasta să răspundă la „Mesajul de Înălțare" al lui Bell cu o rezoluție. Leiper şi comitetul lui au aprobat rezoluția cu toată fermitatea. Dacă mesajul inițial al lui Bell fusese o palmă în public peste obrazul lui Müller, rezoluția aceasta, ce ratifica mesajul lui Bell, era o altă palmă. Şi dacă mesajul lui Bell fusese al unei singure fețe bisericeşti britanice, rezoluția de la Fanø era glasul multora de pe întreg Pământul.

> Conciliul îşi declară convingerea că orice act de conducere autocratică a bisericii, mai ales când acesta este impus conştiinței printr-un jurământ solemn, folosirea forței şi suprimarea liberei exprimări sunt incompatibile cu adevărata natură a bisericii creştine; ca atare, cere, în numele Evangheliei, următoarele pentru creştinii din biserica germană:
>
> Libertatea de a predica Evanghelia Domnului nostru Isus Cristos şi de a trăi în conformitate cu învățătura Lui;
>
> Libertatea cuvântului tipărit şi libertatea de asociere în serviciul comunității creştine;
>
> Libertatea bisericii de a-şi instrui tinerii în principiile creştinismului şi imunitate împotriva impunerii cu forța a unei filosofii de viață opuse religiei creştine.[1]

În dimineața zilei de 28 august, Bonhoeffer a ținut înaintea adunării memorabila sa prelegere intitulată „Discursul păcii". „Încă din prima clipă – a spus Dudzus – adunării i s-a tăiat respirația, din cauza tensiunii. Mulți şi-au dat seama că nu vor uita niciodată ceea ce

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 479.

tocmai auzeau." Bonhoeffer a spus că, înainte de orice, biserica trebuie să audă Cuvântul lui Dumnezeu şi să asculte. Cei care proveneau din medii liberale nu erau obişnuiţi cu limbajul sau cu tonul pe care-l folosea el. Ideea că Dumnezeu vorbeşte şi că le cere ceva oamenilor i-a făcut pe unii să se simtă inconfortabil. Dudzus şi-a amintit că Bonhoeffer „a mers atât de departe, încât participanţii la conferinţă n-au fost în stare să-l urmeze". Dar era imposibil să nu simţi puterea din spatele cuvintelor sale. Şi azi se mai citează ceea ce a spus în dimineaţa aceea Bonhoeffer, la cei douăzeci şi opt de ani ai lui:

> Drumul spre pace nu este un drum al siguranţei. Pacea trebuie cucerită cu mult curaj; ea însăşi este o mare aventură şi nu poate fi obţinută niciodată fără primejdie. Pacea este opusul siguranţei. A pretinde garanţii înseamnă a dori protecţie pentru tine însuţi. Dar pacea înseamnă să te dăruieşti total poruncii lui Dumnezeu, să nu doreşti siguranţă, ci în credinţă şi în ascultare să pui soarta naţiunilor în mâna Dumnezeului Atotputernic, să nu încerci manipularea ei în scopurile tale egoiste. Bătăliile se câştigă nu cu arme, ci cu Dumnezeu. Ele sunt câştigate atunci când calea duce la cruce.[1]

„Nu l-a interesat schimbul inutil de întrebări deschise – a spus Bethge – ci a cerut direct să se ia decizii riscante." A pretins – nu, nu el a pretins, ci Dumnezeu – ca toţi cei care aud Cuvântul lui Dumnezeu să îl asculte. „A îndemnat cu înflăcărare adunarea convocată cu atâta grijă să-şi justifice dreptul la existenţă prin impunerea Evangheliei păcii în totalitatea ei."[2] Le-a explicat participanţilor că Dumnezeu le-a pus la dispoziţie, ca biserică a Lui, puterea de a fi un glas profetic în mijlocul lumii şi că ei trebuie să-şi asume această autoritate dată de Dumnezeu şi să se poarte ca o biserică ce, prin puterea Duhului Sfânt, este răspunsul lui Dumnezeu la problemele lumii.

Dar cine dintre ascultătorii lui a ştiut ce să înţeleagă din toate aceste lucruri? Bethge şi-a amintit că Bonhoeffer „a folosit termenul

1 *London*, 308-309.

2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 388.

de «conciliu», ceea ce trebuie să-i fi şocat pe unii dintre ascultătorii lui. El voia să-i conducă la ideea că nu sunt un simplu organism de consiliere sau un formator de opinie. Un conciliu proclamă, făptuieşte şi hotărăşte, iar prin aceasta se făptuieşte şi se hotărăşte pe sine." Dacă Bonhoeffer a fost vreodată un Ieremia sau un Iona, a fost atunci pe insula Fanø, nu departe de coasta Danemarcei, la sfârşitul lunii august 1934.

Studenții lui din Berlin, care participaseră la conferința de tineret, nu aveau voie să urmărească lucrările din sala principală, unde se întruneau demnitarii. Dar un prieten al lui Bonhoeffer a aranjat să li se permită să asculte de la balcon şi imediat după terminarea lucrărilor au fost scoşi de acolo pe furiş. Unul dintre studenți şi-a amintit că ultimele afirmații ale lui Bonhoeffer au fost de neuitat. „Ce mai aşteptați? Ora e târzie." După ce Bonhoeffer a terminat, conducătorul conferinței a urcat la tribună şi spus că prelegerea nu necesita niciun fel de comentarii; sensul ei era clar pentru toată lumea.

Serile, adesea până târziu în noapte, studenții de la Berlin se adunau ca să discute problemele abordate în conferință. Bonhoeffer i-a avertizat să fie precauți şi se uite cu atenție cine e în preajmă atunci când vorbesc. Apoi, într-o zi, au văzut un ziar danez care purta următorul titlu: „Tinerii germani vorbesc liber: «Hitler vrea să devină papă.»" Cineva se furişase printre ei în timp ce discutau şi îi auzise vorbind despre faptul că Hitler preluase controlul asupra bisericii. A fost un dezastru. Bonhoeffer era sigur că tinerii aceştia vor întâmpina probleme la reintrarea în Germania. A făcut tot ce i-a stat în putință pentru a dezamorsa situația, minimalizându-i importanța în conversațiile telefonice şi în cele purtate cu diferite personalități din cadrul conferinței. Până la urmă nu s-a întâmplat nimic. Germania nu era încă un stat polițienesc.

Heckel şi ceilalți membri ai delegației *Reichskirche* erau şi ei la conferința de la Fanø, dar se îngrijeau de interesele stăpânului lor, ceea ce însemna că trebuiau să spună cât mai puține lucruri substanțiale. Heckel a evitat să vorbească despre problema evreilor, urmând strategia puștii cu țeavă dublă. În 25 august a citit un eseu pe teme ecumenice, care a durat o oră şi jumătate, iar două zile mai târziu a citit un alt

eseu despre relația dintre biserică şi stat. Publicația londoneză *Times* a descris prima intervenție ca „o ascensiune strălucită în stratosfera dogmei eclesiastice pure".[1] Müller a aflat că Heckel nu făcuse impresia la care se aştepta el şi, pentru a nu lăsa nimic la voia întâmplării, a trimis de îndată o delegație specială, compusă din Walter Birnbaum şi dr. August Jäger, maniacul fără scrupule care numise Întruparea „o explozie de lumină nordică în istoria universală". Cei doi s-au grăbit la Copenhaga, unde au descoperit că, de fapt, conferința se ținea la Fanø, în partea opusă a Danemarcei. Fiind în joc imaginea *Reichskirche*, au închiriat un hidroavion şi au zburat în mare grabă două sute de mile spre vest, după care şi-au făcut intrarea triumfală, spre consternarea lui Heckel.

Jäger nu a luat cuvântul, dar nici teologia colegului său nu era mai puțin găunoasă. Birnbaum a cerut permisiunea să se adreseze adunării şi a debitat un şir de poveşti despre germani convertiți la creştinism datorită național-socialismului. Julius Rieger a numit cuvântarea „o pălăvrăgeală absurdă". Heckel a fost iritat de faptul că domnul *Reichsbischof* simțise nevoia să-i trimită pe cei doi. Prezența şi comentariile lor au făcut ca poziția lui să devină şi mai dificilă. Dar ştia cum să se descurce la conferințe la fel de bine ca ceilalți. Şi-a pus patinele şi a început să facă piruete în toate direcțiile, încercând din răsputeri să semene confuzie. A negat unele lucruri, a înaintat proteste, a introdus prostii bine lustruite în notele oficiale şi a minimalizat situația din Germania, declarând că niciodată nu existaseră condiții mai bune pentru „proclamarea Evangheliei".

Cu toate acestea, spre mulțumirea lui Bonhoeffer, conferința a votat o rezoluție prin care îşi exprima „profunda neliniște" față de situația din Germania. Documentul stipula că „principiile vitale ale libertății creştine" erau amenințate şi declara că utilizarea forței, „conducerea autocratică a bisericii" şi „suprimarea libertății de exprimare" sunt „incompatibile cu adevărata natură a bisericii creştine". În continuare, se afirma: „Conciliul doreşte să îi asigure pe frații lor din cadrul Sinodului Confesional al Bisericii Evanghelice Germane de rugăciunile şi de simpatia lor pornită din inimă prin

1 „German Church and State", *London Times*, august 27, 1934.

mărturia sa despre principiile Evangheliei şi prin hotărârea sa de a păstra relații strânse de părtăşie cu ei."

O lovitură deosebit de grea a fost faptul că Koch, preşedintele Sinodului Confesional, a fost ales pe față şi intenționat ca membru în Consiliul Universal al Alianței Mondiale. Heckel a protestat din răsputeri, dar în zadar. A existat totuşi o acțiune care a justificat cheltuiala naziştilor pentru a-l trimite acolo. Heckel a insistat să se introducă un amendament minor şi aparent inofensiv în rezoluție, amendament care stipula dorința conciliului de a păstra „un contact prietenesc cu toate grupurile din cadrul Bisericii Evanghelice Germane". În felul acesta, *Reichskirche* şi *Biserica Mărturisitoare* erau puse împreună în categoria „grupurilor", fapt ce a avut efecte devastatoare ulterior. Pretenția lui Bonhoeffer că Biserica Mărturisitoare este ea însăşi biserica germană şi că Creştinii Germani, cu *Reichskirche* a lor, sunt eretici şi deci nu pot fi recunoscuți ca adevărata biserica germană, a fost anulată prin această manevră abilă şi de factură parlamentară a episcopului Heckel.

În momentul acela, însă, manevra a trecut neobservată. Bonhoeffer a crezut că au realizat un salt curajos înainte şi că următoarele conferințe ecumenice vor continua să zidească pe temelia pusă la Fanø. Dar au fost cu toții prea optimişti. Conform spuselor lui Bethge, mişcarea ecumenică nu a mai înaintat niciun pas în direcția sprijinirii Bisericii Mărturisitoare. „Fanø – a scris el – nu a reprezentat un prim pas, ci un apogeu de scurtă durată."[1]

Göttingen

Înainte să se întoarcă la Londra, Bonhoeffer a mai călătorit în câteva locuri. Prima lui oprire a fost Göttingen, pentru a o vizita pe Sabine şi familia ei. Lucrurile puteau să se înrăutățească semnificativ în orice moment, de aceea ea şi soțul ei au cumpărat o maşină, pentru cazul în care ar fi nevoiți să plece intempestiv, dintr-un motiv sau altul. Aveau să plece într-adevăr, şi încă foarte curând. Deja părăseau

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 385.

frecvent oraşul Göttingen pentru a merge să stea cu părinții ei la Berlin, unde situația era mai puțin volatilă pentru evrei. La şcoală, fiicele lor, Marianne şi Christiane, erau supuse uneori batjocurii. Sabine şi-a amintit mai târziu:

> Un prieten [al Christianei] a strigat efectiv peste gard: „Tatăl tău este evreu." Într-o zi, cineva a bătut pe un copac din fața şcolii un anunț pe care scria: „Tatăl evreilor este diavolul." În fiecare zi, în drum spre şcoală, cei doi copii ai noştri au trecut pe sub această inscripție menită să atâțe scursurile societății. Apoi a fost adusă peste drum de şcoală o cutie cu ziarul nazist *Der Stürmer*, care conținea toate abominațiile posibile. Se aflau în el materiale antisemite, relatări fantastice despre crime sexuale şi despre ritualuri sadice practicate, chipurile, de evrei, precum şi alte poveşti inventate dintre cele mai obscene. Elevii mai mari se înghesuiau tot timpul în jurul acestei cutii.[1]

Casa familiei Leibholz era pe Herzberger Landstrasse, unde mulți profesori îşi aveau locuințele. Duminica dimineața, trupele SA mărşăluiau adesea pe strada acea. Mulți ani mai târziu, Sabine a spus: „Amintirea cântecelor lor de marş mă face şi acum să tremur: «Soldați, camarazi, spânzurați-i pe evrei, împuşcați-i pe evrei.» Iubirea pe care Dietrich o avea față de sora lui geamănă i-a dat mult curaj în relațiile lui cu naziştii.

După Göttingen, Bonhoeffer a plecat la Würzburg, unde s-a întâlnit cu mai mulți conducători ai Bisericii Mărturisitoare. În rolul său de conducător şi de sfătuitor al acestora, i-a ajutat să înțeleagă faptul că ei erau o biserică, nu doar o mişcare, şi i-a convins să declare lucrul acesta imediat şi în mod răspicat. Până la urmă, au făcut pasul acesta la Dahlem, în luna octombrie a aceluiaşi anului. Faptul că nu avuseseră o poziție clară în această privință îi costase scump la Fanø şi nu trebuiau să îngăduie ca situația să se repete. Tot atunci au discutat

1 Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers: Portrait of a Family*, New York, St. Martin's Press, 1971, 88.

și despre consacrarea lui Müller, care se apropia, și au decis că era important ca reprezentanții mișcării ecumenice să se țină la distanță de acest eveniment.

Apoi Bonhoeffer l-a vizitat pe Jean Lasserre în parohia lui muncitorească din regiunea franceză Artois. Mai mulți delegați la conferința de la Fanø s-au întrunit acolo, și unii dintre ei au predicat pe străzi. Lasserre s-a mirat cât de ușor reușea Bonhoeffer să comunice cu niște oameni atât de diferiți de el și de mediul lui. „Le-a prezentat realmente oamenilor de pe stradă Evanghelia."[1]

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 392.

CAPITOLUL 17
DRUMUL SPRE ZINGST ŞI FINKENWALDE

A sosit timpul să renunțăm la reținerea noastră față de actele statului, pentru care găsim justificări teologice, dar care nu este, în cele din urmă, nimic altceva decât frică. „Vorbeşte pentru cei nu pot să vorbească." Cine din biserică realizează că acesta este cel mai mic lucru pe care Biblia îl cere de la noi?

Restaurarea bisericii depinde, fără îndoială, de un nou gen de monahism, care nu are nimic în comun cu cel vechi, în afara unei vieți de ucenicie fără compromisuri, urmându-L pe Cristos în conformitate cu Predica de pe Munte. Cred că a sosit timpul să adunăm oamenii pentru acest scop.

—Dietrich Bonhoeffer

Întors la Londra, Bonhoeffer s-a întrebat ce ar putea să facă în continuare. Datorită înzestrărilor sale şi contactelor familiei, existau mereu mai multe posibilități, şi lui îi plăcea să-şi păstreze opțiunile deschise.

La începutul anului, conducătorii Bisericii Mărturisitoare şi-au dat seama că ar trebui să se gândească la deschiderea unor seminare proprii. *Reichskirche* cerea ca toți studenții de la teologie să-şi dovedească puritatea rasială ariană. În iunie trecut, Jacobi şi Hildebrandt sugeraseră ca Bonhoeffer să preia conducerea seminarului Bisericii Mărturisitoare. O lună mai târziu, Niemöller l-a însărcinat pe Bonhoeffer să preia seminarul districtului Berlin-Brandenburg, cu începere din luna ianuarie. Dar Bonhoeffer nu era încă decis. Preşedintele sinodului, Koch, ar fi preferat ca Bonhoeffer să rămână la Londra. Iar dacă voia să rămână la Universitatea din Berlin, trebuia să se decidă cât mai repede; concediul lui nu putea să dureze la nesfârşit. Cu toate că lumea academică îşi pierduse farmecul pentru el, nu voia să i se ia posibilitatea aceasta.

În 11 septembrie, i-a scris lui Erwin Sutz:

> Îmi este greu să decid între a rămâne aici, a pleca în India sau a mă întoarce în Germania ca să preiau conducerea unui seminar de predicatori, care se va deschide curând acolo. Nu mai cred în universitate, şi nici nu am crezut vreodată – spre dezamăgirea ta. Întreaga educație a tinerei generații de teologi aparține astăzi şcolilor bisericeşti gândite după modelul mânăstirilor, în care doctrina curată, Predica de pe Munte şi închinarea sunt luate în serios – aşa cum nu au fost luate niciodată (şi în condițiile actuale nici nu pot să fie luate) în universități. A sosit timpul să renunțăm la reținerea noastră față de actele statului, pentru care găsim justificări teologice, dar care nu este, în cele din urmă, nimic altceva decât frică. „Vorbeşte pentru cei nu pot să vorbească." Cine din biserică realizează că acesta este cel mai mic lucru pe care Biblia îl cere de la noi?[1]

O săptămână mai târziu, Bonhoeffer a reuşit să se decidă. A acceptat poziția de director al noului seminar al Bisericii Mărturisitoare. Dar

1 *London: 1933-1935*, vol. 13, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Keith Clements, trad. Isabel Best, New York, Fortress Press, 2007, 217.

a spus că nu va putea să înceapă decât în primăvară. Intenționa să se pregătească pentru experiența aceasta folosind lunile rămase din anul 1934 pentru a călători prin Anglia ca să studieze câteva comunități creştine. Apoi avea de gând să meargă în sfârşit în India pentru a-l vizita pe Gandhi, aşa cum dorea de multă vreme. Vizita aceasta făcea parte acum dintr-o gândire mult mai amplă, în legătură cu modul în care Dumnezeu voia să trăiască creştinii. Pe măsură ce lupta bisericii şi situația politică deveneau tot mai dificile, Bonhoeffer se întreba dacă nu cumva Dumnezeu Îşi chema biserica să folosească metodele lui Gandhi de împotrivire socială. Oare nu aşa trebuiau să lupte şi creştinii? Nu cumva felul cum încercau acum să câştige lupta pentru biserică era o simplă deturnare?

El ştia că ceva era profund în neregulă cu biserica de atunci, nu numai cu Reichskirche şi cu Creştinii Germani, ci şi cu ceea ce biserica avea cel mai bun, cu Biserica Mărturisitoare şi, în general, cu forma actuală de creştinism în Germania. Simțea că din viața creştinilor din Germania lipsea mai ales realitatea de zi cu zi a morții față de sine, a urmării lui Cristos cu fiecare celulă a ființei, în fiecare clipă şi fiecare domeniu al vieții. Genul acesta de dăruire şi de înflăcărare exista la grupările pietiste, cum era şi *Herrnhüter* [Frații Moravi], dar suspecta aceste grupări că sunt orientate spre „fapte" şi excesiv de „religioase", în sensul barthian al termenului. Acestea se îndepărtaseră prea mult de lume, se despărțiseră de partea cea mai bună a culturii şi a educației într-un mod pe care el îl considera inadecvat. Cristos trebuia introdus în fiecare centimetru pătrat al lumii şi al culturii, şi credința trebuia să strălucească pură şi robustă. Credința creştină trebuie eliberată de limbajul de lemn sau de „frazeologie" şi de simpla religiozitate, altfel Cristosul pe care omul îl aduce în lume şi în cultură nu era deloc Cristosul, ci o contrafacere ieftină întocmită de mâna omului. Bonhoeffer apăra un creştinism care părea prea lumesc pentru luteranii tradiționalişti şi pentru conservatori şi prea pietist pentru teologii liberali. El era prea mult pentru fiecare. În consecință, ambele părți l-au interpretat greşit şi l-au criticat.

În orice caz, simțea de mult că Gandhi poate să-i dea câteva indicii. Gandhi nu era creştin, însă trăia într-o comunitate care se străduia să practice învățăturile Predicii de pe Munte. Bonhoeffer

voia ca şi creştinii să trăiască aşa, deci a decis să meargă în India ca să vadă cum practică necreştinii acest fel de viață. La Fanø, îi întrebase pe creştinii reuniți acolo: „Oare trebuie să fim făcuți de ruşine de necreştinii din Răsărit? Îi vom părăsi pe cei care îşi riscă viața pentru mesajul acesta?“[1] Nu cumva, aşa cum Cristos a fost dat neamurilor „pentru a trezi gelozia poporului Său (evreii)“, acum Cristos lucra printre necreştini pentru a forța biserica să acționeze? În luna mai, i-a scris bunicii sale:

> Înainte de a mă aşeza definitiv undeva, mă gândesc din nou să merg în India. Am reflectat îndelung, în ultima vreme, la situația de acolo şi cred că sunt lucruri importante care se pot învăța de la ei. În orice caz, am uneori impresia că există mai mult creştinism în «păgânismul» lor decât în toată *Reichskirche* a noastră. De fapt, la început creştinismul a venit din Răsărit. Acum s-a occidentalizat şi s-a pătruns de gândirea civilizată în aşa măsură încât, după cum putem vedea, aproape că l-am pierdut. Din nefericire, nu prea mai am încredere în opoziția din biserică. Nu-mi place deloc modul în care abordează ei lucrurile şi mă sperie cu adevărat momentul când îşi vor asuma responsabilitatea şi când s-ar putea să fim iarăşi obligați să asistăm la un compromis teribil din partea creştinătății.[2]

Bonhoeffer privea deja dincolo de Biserica Mărturisitoare, pe care abia o moşise. Vedea deja prea multe compromisuri. Un lucru era sigur: răul lui Hitler nu putea fi biruit doar cu religie. El dorea să vadă o biserică în stare să întrețină o legătură intimă cu Cristos, o biserică dedicată auzirii glasului lui Dumnezeu şi ascultării de poruncile Lui, indiferent de consecințe, chiar şi cu prețul vărsării de sânge. Dar cum putea cineva să audă glasul lui Dumnezeu, ca să nu mai vorbim despre ascultarea de Dumnezeu, când rugăciunea şi meditația asupra Scripturilor nici măcar nu erau studiate în seminarele germane? În ele

1 *London*, 408.
2 *London*, 152.

nu se preda nici închinarea şi nici cântarea. Dar el avea să le predea pe toate acestea în seminarul pe care avea să-l conducă începând din primăvara următoare.

Între timp, Barth încerca să se întâlnească cu Hitler. Mulți din Biserica Mărturisitoare mai credeau în posibilitatea de a discuta rațional cu Hitler. Războiul, lagărele morții şi soluția finală erau încă în viitor. Mai exista speranța că nebunul acesta nu era chiar atât de nebun sau că sălbăticia lui putea fi domesticită. Dar Bonhoeffer vedea dincolo de toate acestea. De aceea, căuta ceva mult dincolo de ele, ceva mai pur şi mai adevărat. El depăşise de mult ideea că vreunul dintre lucrurile pe care le discutau acum putea fi soluția. Într-o scrisoare către Sutz, a spus despre ideea lui Barth:

> Cred că, începând din momentul acesta, orice discuție între Hitler şi Barth este complet inutilă – de fapt nici n-ar mai trebui susținută. Hitler a arătat cât se poate de clar cine este cu adevărat, iar biserica ar trebui să ştie cu cine are de-a face. Nici Isaia nu s-a dus la Sanherib. Am încercat de multe ori – de prea multe ori – să-l facem pe Hitler să înțeleagă ce se petrece. Poate că nu am procedat aşa cum trebuie; dar atunci nici Barth nu va proceda aşa cum trebuie. Hitler nu este capabil să ne dea ascultare. Este un om *încăpățânat* şi, prin urmare, va vrea să ne oblige *pe noi* să ascultăm. Aşadar, lucrurile stau exact invers. Mişcarea de la Oxford a fost suficient de nativă ca să încerce să-l convertească pe Hitler. Este o nereuşită ridicolă, care ne obligă să recunoaştem ceea ce se întâmplă de fapt. *Noi* suntem cei care trebuie să fim convertiți, nu Hitler.[1]

Într-o scrisoare anterioară către Sutz, Bonhoeffer l-a comparat pe Hitler cu Sanherib. El părea să fie convins că răutatea absolută a lui Hitler, asemenea răutății lui Sanherib, va curăți biserica şi va spulbera pleava din ea. Atunci de ce nu vedeau şi alții lucrul acesta? De ce oameni precum evanghelistul Frank Buchman au fost cuceriți

1 Ibid., 217-218.

de Hitler, crezând că vor putea să-l convertească? De ce nu înțelegeau şi alții că, dacă nu recunosc răul, acesta continuă să aibă putere şi să provoace distrugeri? În scrisoarea de mai jos, Bonhoeffer a făcut referire la Karl Brandt, medicul personal al lui Hitler, pe care Sutz l-a întâlnit în timpul unei excursii la munte.

> Ce fel de om este Brandt? Nu înțeleg cum poate cineva să stea în anturajul lui Hitler, dacă nu este un fel de Natan, ori dacă nu împărtăşeşte vina pentru cele petrecute în 30 iunie şi în 25 iulie, sau pentru minciuna servită în 19 august – şi pentru războiul care va veni! Te rog să mă ierți, însă pentru mine lucrurile acestea sunt foarte serioase. Nu-mi mai vine să glumesc pe seama lor.[1]

Faptul că Bonhoeffer şi-a pus aceste întrebări în legătură cu Brandt ne ajută să înțelegem ce fel de viață aveau germanii din Al Treilea Reich, când majoritatea oamenilor nu ştiau încă lucrurile care urmau să se întâmple şi pe care Hannah Arendt le-a numit „banalitatea răului".[2] Bonhoeffer se întreba cum putea cineva să stea lângă Adolf Hitler, despre care el ştia că s-a vândut răului, şi era curios ce fel de om era Brandt.

Sutz nu ştia la acea vreme, însă istoria ne spune că Brandt a fost principalul arhitect şi codirector al programului de eutanasie T-4, prin care multe mii de oameni cu dizabilități mentale sau fizice au fost luați din spitale şi din locuri precum comunitatea Bethel, condusă de Bodelschwingh, şi uciși. De asemenea, a efectuat nenumărate avorturi forțate pe femei considerate „genetic inferioare", „rasial deficitare" (evreice) sau cu handicap fizic ori mental. Avorturile erau legale, cu excepția fetuşilor „arieni sănătoşi". Totodată, Brandt a supravegheat şi a participat la multe „experimente medicale" de un sadism incredibil asupra deținuților din lagărele de concentrare. De fapt, a fost principalul medic acuzat la procesul de la Nürnberg, unde

1 Ibid., 218.

2 Hanna Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil,* New York, Viking, 1963.

a fost condamnat şi osândit la moarte. Fără să se căiască vreodată, Brandt a fost spânzurat în 1948.

Lupta bisericii continuă

În 23 septembrie, o mulțime gălăgioasă şi vulgară de svastici şi gărzi de onoare în cămăşi brune au pângărit spațiul luteran sacru al catedralei din Berlin. Avea loc „consacrarea" în funcția de *Reichsbischof* a lui Johann Heinrich Ludwig Müller. Conducătorii ecumenici din întreaga lume civilizată au refuzat să participe la acest spectacol de prost gust, transformând momentul triumfal al nătângului Müller într-o farsă nazistă singuratică. Cu toate acestea, Müller era convins că a obținut în sfârşit ceea ce i se cuvenea şi promitea să-şi onoreze preaiubitul Führer prin unirea întregii Biserici Evanghelice Germane, chiar dacă ar trebui s-o facă cu toporul.

Câteva zile mai târziu, Bonhoeffer a primit o carte poştală misterioasă din partea lui Hildebrandt, pe care nu scria decât „Luca 14:11". Era versetul citit la ceremonia lui Müller, şi Bonhoeffer a sesizat probabil imediat substratul mesajului. Textul acesta biblic reproducea cuvintele lui Isus adresate fariseilor – şi era mesajul lui Hildebrandt pentru Müller: „Căci oricine se înalță va fi smerit; şi cine se smereşte va fi înălțat." După cum avea să se vadă curând, cuvintele acestea erau nu doar potrivite, ci şi profetice, căci imediat după terminarea ceremoniei s-a dezlănțuit iadul. Lupta bisericii s-a aprins din nou şi, la scurtă vreme, domnul *Reichsbischof* s-a trezit în conflict cu Führerul nemulțumit.

Necazul a început când dr. August Jäger, purtătorul unei cicatrici lăsate de sabie, i-a pus într-o singură săptămână sub arest la domiciliu pe episcopii de Württemberg şi de Bavaria. Jäger se ocupa de majoritatea treburilor murdare ale lui Müller, dar de data aceasta a fost un eşec zdrobitor. Susținătorii celor doi episcopi au ieşit în stradă şi, dintr-odată, presa mondială s-a concentrat din nou asupra problemelor din biserica germană. Articolul apărut în *Times* era cât se poate de jenant:

> Mulțimea animată de un entuziasm sălbatic l-a dus pe bravul episcop până la automobilul său, a împins la o parte poliția şi trupele SA, apoi l-a însoțit pe episcop în marş până la locuința lui, scandând: „*Heil* Meisser! *Pfui* Müller!" O altă mulțime a rămas la biserică, intonând solemn marele imn al lui Luther «*Ein feste Burg ist unser Gott!*»... [A doua zi], mulțimea mânioasă s-a adunat în față celui mai sfânt loc al nazismului, Casa Brună inițială a lui Hitler. În timp ce trupele SS stăteau indecise de gardă, protestatarii au scuipat în direcția svasticilor de bronz de pe ambele părți ale uşii, au scandat cuvinte sfidătoare la adresa episcopului Müller şi chiar la adresa lui Hitler însuşi...
>
> Adepții lui Meisser au publicat un manifest deosebit de acid: „Într-o biserică autointitulată biserica păstrătoare a Evangheliei, Evanghelia este aruncată afară şi puterea este preluată de despotism şi minciună... Episcopul domeniului, Ludwig Müller, şi August Jäger sunt responsabili de această devastare. Satana îşi face lucrarea prin ei. De aceea, strigăm către Dumnezeu să ne elibereze."[1]

Între timp, membrii Bisericii Mărturisitoare au ajuns la concluzia că era vremea pentru un alt sinod. Trebuiau să se constituie în mod oficial ca biserică, prin înființarea unei organizații administrative. Astfel, la 19 octombrie s-au adunat la Dahlem, unde au elaborat faimoasa Rezoluție de la Dahlem: „Facem apel la congregațiile creştine, la pastorii şi la prezbiterii lor, să ignore orice instrucțiuni venite din partea conducerii *Reichskirche* şi a autorităților sale şi să se abțină de la cooperarea cu cei care doresc să asculte în continuare de această conducere a bisericii. Îi îndemnăm să adere la directivele Sinodului Confesional al Bisericii Evanghelice Germane şi ale organismelor sale recunoscute."[2]

Acum nimeni nu mai putea să spună că nu erau o biserică oficială.

---

1 „Foreign News: Meisser vs. Muller", *Time*, 22 octombrie 1934.

2 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 394.

Bonhoeffer era încântat. Şi Sinodul a emis o rezoluție prin care îl acuza pe Müller de violarea constituției Bisericii Evanghelice Germane.

Bonhoeffer a auzit de la cumnatul său, Dohnányi, că, în urma serioaselor tulburări publice, Hitler a început să-şi îndrepte atenția către lupta bisericii. Nu mai avea încredere că Müller putea să țină sub control situația, aşa că a luat problema în propriile mâini. A revocat legislația aberantă promulgată de *Reichskirche* în vara aceea şi s-a distanțat public de biserica Reichului. Imediat, într-o explozie de lumină nordică, Jäger a demisionat şi el. Lucrurile arătau bine pentru Biserica Mărturisitoare.

Bonhoeffer şi-a dat seama că trebuiau să acționeze imediat conform hotărârilor de la Dahlem, pentru că Müller nu erau doborât la pământ şi scos din scenă, ci doar puțin rănit, şi urma să dea o contralovitură. La 5 noiembrie, Bonhoeffer a participat la adunarea tuturor pastorilor germani din Anglia, ținută la Christ Church, în Londra, la care au venit patruzeci şi patru de membri de comitet şi clerici, reprezentând nouă biserici. Bonhoeffer şi Julius Rieger au luat cuvântul. Adunarea a adoptat o rezoluție care l-a bucurat nespus pe Bonhoeffer: „Prezbiterii reuniți aici, la Christ Church, declară că susțin intrinsec poziția Bisericii Mărturisitoare şi că vor iniția imediat negocierile necesare ce decurg de aici cu autoritățile bisericeşti."[1] Bonhoeffer i-a scris lui Bell ca să-i anunțe noutățile „Sunt foarte fericit pentru asta", a precizat el.

Lucrurile trebuiau însă formalizate. De aceea, copii ale rezoluției au fost trimise Biroului Afacerilor Externe condus de Heckel şi lui Karl Koch, la Sinodul Confesional, împreună cu o scrisoare.

> Congregațiile evanghelice germane din Marea Britanie au luat la cunoştință cu multă plăcere de faptul că, în urma declarațiilor Führerului, afirmarea loialității de conştiință față de al Treilea Reich şi față de Führerul său nu este sinonimă cu calitatea de membru al vreunui grup bisericesc. Aceste congregații se întemeiază, unele dintre ele de secole, pe Biblie şi pe Mărturisirea de Credință, prin urmare consideră că

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 395.

> Biserica Mărturisitoare este succesoarea legitimă a Federației Bisericii Evanghelice Germane.[1]

Ne putem imagina mânia lui Heckel. Ceea ce era mai rău, răzvrătirea era pe punctul de a se răspândi pretutindeni în lume pentru că, prevăzători, pastorii de la Londra au trimis o copie a rezoluției, însoțită de o scrisoare, şi altor congregații germane din străinătate, invitându-le să se alăture rezoluției lor. Pentru Heckel, acestea erau veşti îngrijorătoare. În 13 noiembrie, Heckel a telefonat ambasadei germane din Londra şi l-a informat pe prim-secretarul acesteia, prințul Bismarck, că acțiunea pastorilor ar putea duce la „repercusiuni internaționale nefavorabile". Bismarck n-a fost prea impresionat şi a răspuns că nu ținea de jurisdicția lui să facă ceva în sensul acesta. Căutând un mijloc de constrângere, Heckel l-a sunat pe pastorul Schreiner de la biserica germană din Liverpool. Avea destule informații ca să ştie că pastorii nu erau de acord în toate lucrurile cu Bonhoeffer. Avea să încerce, aşadar, să exploateze divergențele. De asemenea, a descoperit unele neregularități procedurale de care se putea folosi. Pentru a se retrage, fiecare biserică trebuia să trimită o notă scrisă din partea consiliului său de administrație. Lucrul acesta nu fusese făcut, şi Heckel credea că dacă va lua legătura cu fiecare biserică separat, va găsi mai puțină hotărâre şi mai multe puncte de divergență. Şi mai exista un lucru pe care-l putea face. Deşi steaua lui Müller începuse să apună, era încă suficient de disprețuit de Biserica Mărturisitoare pentru ca demisia lui să fie îndelung aplaudată de ei. Probabil că dacă îl arunca pe Müller din sanie, va încetini înaintarea lupilor confesionali.

Helmut Rössler

În sfârşit, Heckel a luat legătura cu tânărul pastor al congregației germane din Heerlen, Olanda, convingându-l să i se alăture împotriva pastorilor din Londra. Ar putea el oare să-i convingă şi pe alții din

1 *London*, 396.

„diaspora", trimițându-le o „circulară" în care să le explice pericolele care decurg din încercarea de a sări în barca Bisericii Mărturisitoare? Tânărul pastor abia își începuse pastoratul şi dorea să se facă util. Astfel, a trimis o scrisoare deosebit de elocventă către douăzeci de pastori din străinătate, în Franța, Luxemburg, Belgia şi Olanda. Nu este limpede cum şi de ce a primit şi Bonhoeffer o astfel de scrisoare; poate că pastorul respectiv i-a trimis-o din curtoazie. Când Bonhoeffer a primit-o, a rămas uluit. Autorul scrisorii era vechiul său prieten Helmut Rössler. Rössler era unul dintre studenții din Berlin care fusese ales să dea replica tezei de doctorat a lui Bonhoeffer alături de cumnatul lui Bonhoeffer, Walter Dress. În primăvara anului 1927, el şi Walter merseseră chiar la Friedrichsbrunn. După aceea au pierdut legătura unul cu altul. Acum Rössler ieşea din nou la suprafață, dar de partea dușmanului. Era o situație cât se poate de dureroasă.

Rössler susținea în scrisoarea lui că bisericile evanghelice germane din străinătate nu trebuiau să se alăture Bisericii Mărturisitoare. Dacă Biserica Mărturisitoare avea câştig de cauză, argumenta el, „era foarte probabil ca lupta bisericii să ducă la înființarea de biserici libere, ca în America, şi în acest caz legătura care exista încă din vremea lui Luther între Biserica Evanghelică şi statul german va înceta să mai existe". Desigur, Bonhoeffer văzuse sistemul american şi-l considera o idee excelentă. Era mult mai bine aşa, decât să rămâi într-o biserică ce încetase în mod clar să mai fie biserică. De asemenea, Rössler arăta că asocierea cu Biserica Mărturisitoare urma să pună în pericol finanțarea celui în cauză:

> Înțeleg foarte bine că mulți colegi de lucrare se simt înlăuntrul lor parte din Biserica Mărturisitoare şi nu văd niciun motiv pentru care să nu se alăture ei. Dar ținând seama de felul în care stau lucrurile deocamdată, a te alătura ei înseamnă a înjunghia pe la spate Biroul Relațiilor Externe al bisericii, exact în momentul în care, conştient de responsabilitatea lui absolută față de protestantismul german de pretutindeni, luptă să găsească o soluție reală pentru *întreaga* biserică, soluție care să nu implice dezintegrarea totală a ceea ce există în prezent... [A]ctele demonstrative individuale întreprinse

> de congregațiile din străinătate provoacă mai mult rău decât bine, dincolo de faptul că acele congregații care intervin în disputele interne ale bisericii germane pot atrage în orice moment asupra lor acuzații de trădare, pe care cu greu le vor putea combate.[1]

Menționarea cinică de către Rössler a termenului *Dolchstoss* (înjunghiere pe la spate) și a trădării trebuie să-l fi scos din sărite pe Bonhoeffer, pentru că, deși faimos pentru stăpânirea lui de sine, a răspuns în data de 20 noiembrie cu o scrisoare evident încărcată de emoții:

> Dragul meu Rössler,
>
> Iată că ne întâlnim din nou într-un context atât de oficial, și încă o dată în tabere opuse... Sincer îți spun că nu m-am așteptat la una ca asta – că te-ai lăsat vrăjit de cântecul de sirenă al lui Heckel... Mai este și lovitura ieftină la îndemâna oricui: „trădarea de țară". Faptul că ai căzut sub vraja acestor cântece de sirenă ca un tânăr neexperimentat mă miră nespus; aș vrea să mai am și eu atâta inocență. Am fost inocent vreme îndelungată, mai ales în legătură cu Biroul Relațiilor Externe, până când am ajuns să-l cunosc mai bine... Calea lui Heckel... este calea tacticilor bune, însă nu și calea credinței... Știu pe dinafară argumentele în favoarea direcției lui Heckel. Dar direcția aceasta este falsă. Nu noi suntem cei care „înjunghiem pe la spate Biroul Relațiilor Externe", ci biroul acesta este cel ce trădează congregațiile noastre din străinătate în folosul unei pseudobiserici, cu promisiunea meschină a salariului pastoral.[2]

Bonhoeffer a fost profund dezgustat când a aflat că Heckel, care a pretins întotdeauna că se situează deasupra tuturor conflictelor și că nu face parte din tabăra Creștinii Germani, s-a dus la catedrala din

1 Ibid., 248-249.
2 Ibid., 252-253.

Berlin ca să-i dea binecuvântarea lui Müller cu ocazia instalării lui în funcția de *Reichsbischof*.

> Iată ce a făcut, în loc să refuze să se asocieze cu puterile întunericului – ce legătură este între Cristos şi Belial? [...] Acum este nevoie de un *nu* fără compromisuri. Nu mai *există* niciun fel de comuniune între noi şi felul acesta de biserică; şi pentru că aşa stau lucrurile, trebuie să o spunem răspicat. Am aşteptat destul... Ştiu şi pot dovedi cu mărturia sigură a unui coleg că Heckel i-a spus unui coleg de-ai săi... că a fost obligat să devină Creştin German! Mai mult, a luat apărarea acelui regim bisericesc când a fost aici şi în fața partenerilor noştri ecumenici... Mi-a cerut să declar în scris că mă voi retrage din toate activitățile mele ecumenice. Şi mi-a ordonat să zbor la Berlin în acest scop; desigur, nu a reuşit să-mi obțină semnătura! În sfârşit, dacă cineva se uită la „situația întregii biserici", ar trebui să ajungă la concluziile corecte şi să-şi dea seama că presupusa integritate a Biroului Afacerilor Externe nu i-ar permite să păstreze legăturile cu un regim bisericesc atât de necreştin... [N]u există nicio scuză credibilă pentru folosirea tacticilor atunci când este vorba despre o decizie capitală prin credință şi cu privire la credință. Iată, aşadar, despre ce este vorba. Aici la Londra, sperăm că am luat o astfel de decizie. Din momentul luării acelei decizii, suntem plini de încredere, orice se va întâmpla. Era imposibil să acționăm altfel.[1]

În cele din urmă a devenit ranchiunos:

> Acum, o întrebare personală: Ți-a cerut Heckel să scrii acea scrisoare? A ştiut că o scrii? Intenția ei este mult prea precis orientată împotriva noastră, a celor de la Londra, ca să nu suspectăm lucrul acesta. Mai mult, am impresia că adresele de pe plicuri au fost dactilografiate la maşina de scris a Biroului

1 Ibid., 253-254.

Afacerilor Externe! Aş regreta profund o astfel de alianță... În trecut am avut relații destul de bune cu Heckel – aproape de prietenie; aşa că toată această afacere este cât se poate de dureroasă pentru mine. Omeneşte vorbind, uneori îmi pare teribil de rău pentru el. Nu este însă nimic de făcut; am ales drumuri diferite. Acum, însă, mă tem că şi prietenia noastră, a mea şi a ta, este amenințată de o despărțire a căilor. Aşadar, te întreb, n-am putea să ne întâlnim cândva? Am putea clarifica o mulțime de lucruri! Aştept să-mi răspunzi cât mai curând. Salutările mele cele mai călduroase pentru soția ta.

Ca întotdeauna,
Dietrich Bonhoeffer[1]

Rössler i-a răspuns lui Bonhoeffer în 6 decembrie. Schimbul lor de mesaje ne oferă posibilitatea rară şi clară de a vedea cât de complicată şi de dureroasă trebuie să fi fost lupta bisericii. Rössler, evident, nu era un executant ignorant al partidului.

Dragul meu Bonhoeffer,

Îmi voi începe răspunsul cu sfârşitul: ai putea să rămâi prieten cu un comunist? Da! Cu un francez? Da! Cu un mahomedan, cu un hindus sau cu un păgân de religie Batak? Cred că da. Cu un creştin, un german care „trădează Evanghelia“?? – ei bine, nu cred că fac parte din această categorie. Protestez însă cu toată energia împotriva interpretării relației dintre părțile opuse ale bisericii de azi ca o împlinire a textului din Matei 10:35.[2] Diferențele pot fi adânci cât un abis, însă ele nu au niciun fel de impact asupra înrudirilor de sânge sau a legăturilor de prietenie; ele polarizează în problemele minții, nu şi în cele ale credinței! Aşadar, chiar dacă tu eşti un fanatic al Bisericii Mărturisitoare... nu voi considera că lucrul acesta poate să distrugă relația noastră. N-aş avea nicio înțelegere pentru o astfel de atitudine. Cred că diferențele de opinie

1 Ibid., 254-255.

2 „Căci am venit să despart pe fiu de tatăl său, pe fiică de mama sa şi pe noră de soacra sa.”

şi luptele intelectuale sunt mult mai neînsemnate decât adevăratul mister al chemării şi misiunii noastre în istorie, ca să-mi îngădui să gândesc altfel.

2. Desigur, am scris circulara mea de comun acord cu Heckel şi pentru a pune la dispoziția fraților mei angajați în lucrarea din străinătate o anumită perspectivă asupra luptelor şi a poziției autorităților noastre bisericeşti. Nu-mi este deloc ruşine de această „alianță", nici chiar dacă mă face vulnerabil la acuzația că aş fi prea ambițios...

3. Dacă tu mă consideri un tânăr neexperimentat, atunci eu trebuie să te consider pe tine un copil naiv când compari Biserica Mărturisitoare cu Cristos şi guvernarea lui Müller cu Belial. O singură dată în scrisoarea ta îți exprimi bănuiala că Biserica Mărturisitoare ar putea să fie şi ea o modalitate tactică de a atrage tot felul de oameni. Cum de încă n-ai observat că aşa şi este, că deja este o adunătură de minți dintre cele mai disparate, de la neo-protestantism [liberal, din punct de vedere teologic] până la sectele [fundamentalist-conservatoare] care pun accent pe sfințire şi fanaticii mărturisirilor de credință, toți lucrând împreună? Biserica Mărturisitoare nu este adevărata biserică mai mult decât este Biserica Creştinilor Germani. Adevărata biserică este ascunsă în fiecare dintre ele.[1]

S-ar putea ca anumite lucruri din această scrisoare să fi atins o coardă sensibilă, mai ales afirmațiile lui Rössler despre natura Bisericii Mărturisitoare. Nu dispunem de niciun răspuns al lui Bonhoeffer, însă este foarte posibil ca o parte a răspunsului său să fi constat în faptul că a renunțat la lupta bisericii pentru a se dedica pregătirii candidaților în vederea pastoratului în cadrul Bisericii Mărturisitoare, pentru transformarea lor în ucenici ai lui Isus Cristos, ca şi ei să poată face la rândul lor acelaşi lucru. În orice caz, acesta este lucrul pe care avea să-l facă în curând.

În toamna anului 1934, în timp ce era încă implicat în vâltoarea luptei bisericii, Bonhoeffer a continuat să fie pastor la Londra. În

1 Ibid., 266-267.

biserica lui din St. Paul, a cântat chiar împreună cu corul *Requiemul* lui Brahms. De asemenea, a continuat să lucreze cu refugiații de la St. George.

Campania necontenită a lui Hitler de a pune capăt Tratatului de la Versailles s-a îndreptat acum spre vest, spre regiunea Saar. Astfel, a anunțat că în ianuarie va fi organizat un plebiscit pentru a se stabili dacă locuitorii din Saar doreau sau nu să devină parte din Germania. Când Hitler a venit la putere în 1933, mulți comuniști şi alți dușmani ai săi s-au refugiat în regiunea Saar. Bonhoeffer şi Julius Rieger ştiau că dacă locuitorii vorbitori de limbă germană votau alipirea de al Treilea Reich, azilul acelor oameni va lua sfârşit şi mii de refugiați germani vor porni spre Londra. Episcopul Bell lucra şi el cu refugiații, ba încă era atât de implicat încât la un moment dat s-a gândit să renunțe la dioceza lui pentru a se dedica exclusiv acestei lucrări.

De asemenea, Hitler şi-a continuat eforturile pentru stabilirea unor relații mai calde cu Anglia. Ca parte a acestei inițiative, ministrul de externe nazist, Joachim von Ribbentrop, i-a făcut o vizită episcopului Bell în 6 noiembrie. Bell s-a folosit de prilej pentru a-i comunica în mod detaliat abuzurile grave la care Al Treilea Reich supunea Biserica Mărturisitoare. Ribbentrop şi familia lui locuiau în Dahlem şi, când s-a pregătit să-şi ia în primire postul de ambasador în Marea Britanie, l-a contactat pe Niemöller ca să se alăture bisericii lui, zicând că „englezii se vor aştepta la lucrul acesta din partea mea". Previzibil, Niemöller a considerat că motivul invocat era „cu totul insuficient" şi, prin urmare, a refuzat. Ribbentrop s-a întors să-l viziteze din nou pe Bell în 1935. Mai târziu în acelaşi an, Bell a avut îndoielnica onoare de a se întâlni cu aghiotantul cu sprâncene de bondar al lui Hitler, Rudolf Hess.

Proeminența episcopului Bell a făcut ca el să fie extrem de util pentru Bonhoeffer, care avea nevoie de recomandări către colegiile creştine din Anglia, căci dorea să facă un tur al acestora. Bell i-a scris şi lui Gandhi, ajutându-l astfel pe Bonhoeffer să-şi pună în aplicare planurile pentru mult-amânata lui călătorie în India.

> Un prieten al meu, un tânăr care în prezent este pastor german la Londra... doreşte o recomandare din partea mea.

> Vi-l recomand din toată inima. Ar dori să vină în India în primele două sau trei luni ale anului 1935... Este un teolog eminent, un om foarte serios şi care va avea probabil misiunea de a pregăti candidații pentru ordinare în cadrul Bisericii Mărturisitoare din Germania. Intenția lui este să studieze viața comunitară, dar şi metodele de instruire. Ar fi o dovadă de deosebită bunăvoință, dacă i-ați îngădui să vă viziteze.[1]

La începutul lunii noiembrie, printre scrisorile lui Bonhoeffer s-a aflat şi una din India.

> Dragă prietene,
>
> Am primit scrisoarea ta. Dacă... ai destui bani pentru drumul de întoarcere şi ca să-ți acoperi cheltuielile aici... poți veni când doreşti. Cu cât mai curând, cu atât mai bine, ca să profiți de vremea răcoroasă pe care o avem acum... În ce priveşte dorința ta de a lua parte la viața mea zilnică, pot să-ți spun că vei locui împreună cu mine dacă nu voi fi la închisoare şi dacă voi fi stabilit undeva atunci când vei veni. Altfel... va trebui să te mulțumeşti să locuieşti în interiorul sau în apropierea uneia dintre instituțiile noastre, care funcționează sub supravegherea mea. Dacă... poți să trăieşti cu mâncarea vegetariană simplă pe care aceste instituții ți-o pot oferi, nu va trebui să plăteşti nimic pentru cazare. Cu stimă [Gandhi][2]

La mijlocul lunii ianuarie, Dietrich i-a scris fratelui său cel mai mare despre decizia lui de a conduce un seminar ilegal. Karl-Friedrich nu era creştin, şi era de ceva vreme socialist în gândire şi politică. Dar Bonhoeffer s-a simțit întotdeauna liber să vorbească deschis cu el.

> Probabil îți par puțin fanatic şi nebun în legătură cu o seamă de lucruri. Eu însumi mă tem uneori de asta. Ca să fiu cinstit, ştiu că în ziua în care voi deveni mai „rezonabil"

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 408.
2 *London*, 229-230.

va trebui să renunț la întreaga mea teologie. Când m-am apucat de teologie, la început, ideea pe care o aveam despre ea era cu totul alta – mult mai academică, probabil. Dar acum s-a transformat în cu totul altceva. Cred totuşi că mă aflu pe drumul cel bun, pentru prima dată în viața mea. De multe ori mă simt chiar fericit din această cauză. Mă îngrijorează doar că s-ar putea să-mi fie foarte frică de ceea ce alții ar putea considera un blocaj mai degrabă decât un pas înainte. Cred că am dreptate atunci când spun că nu voi ajunge la claritate şi onestitate interioară decât în momentul în care voi lua în serios Predica de pe Munte. Numai aici se află forța ce poate arunca în aer toată această idioție, ca pe nişte artificii, nelăsând în urmă nimic altceva decât şrapnele arse. Restaurarea bisericii depinde, fără îndoială, de un nou gen de monahism, care nu are nimic în comun cu cel vechi, în afara unei vieți de ucenicie fără compromisuri, urmându-L pe Cristos în conformitate cu Predica de pe Munte. Cred că a sosit timpul să adunăm oamenii pentru acest scop.

Iartă-mă pentru poveştile mele cu un caracter mai degrabă personal, însă astea mi-au trecut prin minte când, nu cu mult în urmă, m-am gândit la timpul pe care l-am petrecut împreună. La urma urmei, ne interesează unul de celălalt. Îmi este încă greu să accept că tu consideri toate aceste idei ale mele nişte prostii iremediabile. Există lucruri lângă care trebuie să rămâi, fără compromisuri. Mie mi se pare că pacea şi justiția socială sunt astfel de lucruri, aşa cum este şi Cristos Însuşi.

De curând, am dat peste „Hainele cele noi ale împăratului", care este cu adevărat relevantă pentru vremea noastră. Tot ce ne lipseşte astăzi este copilul care vorbeşte la sfârşit. Ar trebui să punem în aplicare povestea aceasta.

Sper să aud în curând veşti de la tine; în orice caz, ziua mea de naştere se apropie.

Salutări călduroase pentru voi toți,
Dietrich[1]

1 Ibid., 284

CAPITOLUL 18
ZINGST ŞI FINKENWALDE

Munca teologică şi părtăşia pastorală autentică nu se pot dezvolta decât într-o viaţă caracterizată prin adunarea în jurul Cuvântului, dimineaţa şi seara, şi prin ore fixe de rugăciune.

Nu încerca să faci Biblia relevantă. Relevanţa ei este axiomatică... Nu apăra Cuvântul lui Dumnezeu, ci mărturiseşte-l... Încrede-te în Cuvânt.

—Dietrich Bonhoeffer

Bonhoeffer şi-a ţinut ultimele predici la Londra în 10 martie, după care, la scurtă vreme, a pornit în turul prin mai multe comunităţi creştine. Cât priveşte vizita la Gandhi, ea a fost iarăşi amânată. Bonhoeffer a vizitat comunităţi aparţinând Bisericii Anglicane de Jos, precum Wycliffe Hall, Oxford, dar şi comunităţi ale Bisericii Anglicane de Sus. De asemenea, a vizitat o comunitate de quakeri lângă Birmingham şi un colegiu metodist în Richmond. A vizitat comunităţi prezbiteriene, congregaţionaliste şi baptiste, încheindu-şi turul în 30 martie la Edinburgh, unde l-a vizitat pe profesorul lui de la Union College, John Baillie.

În 15 aprilie a plecat din Londra la Berlin pentru a-şi lua în primire postul de director al primului seminar al Bisericii Mărturisitoare. Douăzeci şi trei de candidați erau deja pregătiți să înceapă cursurile. Deşi încă nu exista un loc unde să poată fi cazați, mulți dintre ei sosiseră deja la Berlin. Două zile mai târziu, Bonhoeffer şi Franz Hildebrandt s-au plimbat cu maşina prin districtul berlinez Brandenburg pentru a vedea mai multe proprietăți, dar n-au găsit nimic. Li s-a oferit spre folosință o clădire bisericească numită Casa Burkhard, care slujise până atunci ca birouri pentru serviciul educațional şi social al respectivei biserici. Era fără îndoială versiunea pedestră a locațiilor idilice pe care Bonhoeffer le vizitase anterior – nu existau peluze verzi şi nici garduri prin care să nu poată trece oile – însă el se bucura de orice. Totuşi, visul lui de a crea ceva similar comunităților monastice pe care le văzuse în acele spații verzi era greu de realizat aici.

Apoi, în 25 aprilie, a primit vestea că Şcoala Biblică Renania de pe coasta Mării Baltice era disponibilă până în data de 14 iunie. Tabăra aceea dărăpănată, destinată uzului pe timpul verii, se afla în imediata vecinătate a dunelor şi a plajelor, unde în această perioadă din an vântul bătea cu extremă violență şi putea fi foarte frig. Exista însă o casă țărănească pe jumătate din lemn şi câteva cabane acoperite cu paie şi neîncălzite, în care puteau locui candidații. Cu toții erau tineri şi dornici de aventură, inclusiv Bonhoeffer. A doua zi, Bonhoeffer şi-a condus turma de candidați două sute de mile spre nord, până la malul mării, pentru a începe acolo experimentul trăirii creştine la care visa.

Zingst

Până într-o zi din anul 1874, Zingst a fost o insulă în Marea Baltică. Dar în ziua aceea, o furtună a creat un pod de nisip de vreo treizeci de metri lățime până pe coasta pomeraniană, transformând peste noapte insula într-o peninsulă; şi aşa a rămas. Către această peninsulă tânără se îndrepta acum Bonhoeffer, însoțit de candidații lui, la sfârşitul lunii aprilie 1935, cu intenția de a deschide un seminar pentru noua Biserică Mărturisitoare.

În această staţiune, Bonhoeffer avea să realizeze practic ceea ce se conturase în mintea lui pe parcursul mai multor ani. Când Martin Niemöller i-a cerut lui Bonhoeffer să conducă un seminar pentru Biserica Mărturisitoare, nu ştia la ce să se aştepte. Bonhoeffer putea fi imprevizibil din punct de vedere teologic. De aceea, ca o formă subtilă de prevenire a oricărei situaţii neplăcute, i-a fost trimis Wilhelm Rott ca asistent. Rott era cunoscut pentru teologia lui sănătoasă şi solidă. Dar Rott nu avusese niciodată motive să pună sub semnul întrebării teologia şi metodele lui Bonhoeffer şi nici nu ştia că fusese trimis cu acest scop. Toate lucrurile păreau a decurge normal, probabil şi pentru că mulţi dintre candidaţi fuseseră deja studenţii lui Bonhoeffer la Berlin şi erau obişnuiţi cu metodele sale.

Bonhoeffer avea în minte un gen de comunitate monastică, unde candidaţii erau chemaţi să trăiască potrivit poruncilor lui Isus din Predica de pe Munte, unde ei nu erau doar studenţi la teologie, ci şi ucenici ai lui Cristos. Urma să fie un experiment neortodox în trăirea comunitară creştină – în „viaţa împreună", după expresia lui Bonhoeffer devenită celebră. Nimeni în tradiţia luterană nu încercase vreodată aşa ceva. Repulsia instinctivă faţă de tot ce aducea a catolicism era puternică, însă Bonhoeffer trecuse de multă vreme dincolo de un astfel de parohialism şi era dispus să suporte criticile. El era convins că creştinismul luteran se îndepărtase treptat de intenţiile lui Luther, tot aşa cum Luther crezuse că Biserica Romano-Catolică se îndepărtase de intenţiile lui Petru şi cu atât mai mult de cele ale lui Cristos. Bonhoeffer era interesat să-şi ajusteze cursul potrivit călăuzirii Duhului Sfânt, ceea ce cu greu ar putea fi considerat ceva nou.

În cartea sa, *Costul uceniciei*, Bonhoeffer avea să trateze aspectele teologice ale devierii luteranismului de la felul cum înţelesese Luther recunoştinţa noastră faţă de harul lui Dumnezeu şi alunecarea lui spre ingratitudinea a ceea ce Bonhoeffer numea har ieftin. Bonhoeffer a înţeles că o mare parte a problemei o constituia educaţia teologică luterană, care nu producea ucenici ai lui Cristos, ci teologi şi clerici distanţi, a căror capacitate de a trăi viaţa creştină – şi de a-i ajuta pe alţii să o trăiască – era cât se poate de evidentă.

Biserica a pierdut contactul cu oamenii cărora trebuia să le slujească. În această privință, Ludwig Müller şi Creştinii Germani aveau dreptate în critica lor, dar soluția lor superficială era să se dedice, pur şi simplu, național-socialismului. Pentru ei, discuțiile despre doctrine nu erau decât baliverne care nu contau pentru omul de pe stradă. Bonhoeffer, în schimb, considera că doctrinele trebuie să devină reale pentru omul de pe stradă, şi acesta era punctul în care biserica falimenta. Iată, aşadar, care era miza experimentului său de pe țărmul Balticii.

Locul acela era izolat; se afla cam la o sută de metri de dune şi avea o clădire centrală şi altele câteva împrejurul ei. Nu se vedea nicio altă gospodărie, deşi se aflau cam la o milă de oraşul Zingst. Probabil că Bonhoeffer a zâmbit când a aflat că la câteva mile spre sud se găsea orăşelul Barth.

Patru dintre cei douăzeci şi trei de candidați veneau din Saxonia, unul dintre ei fiind Eberhard Bethge. Ei studiaseră la seminarul oficial pentru predicatori din Witttenberg, însă aleseseră să se alăture dahlemiților din Biserica Mărturisitoare, de aceea Müller i-a exmatriculat. Bethge a venit cu o zi sau două mai târziu, într-una dintre ultimele zile ale lunii aprilie, imediat după masa de seară. A fugit imediat pe plajă, unde toată lumea juca fotbal, aşa cum procedau întotdeauna la ora aceea din zi. I-a salutat pe cei trei prieteni din oraşul său natal, Magdeburg, şi a întrebat unde era *Herr Direktor*. Aceştia au arătat cu mâna în direcția lui Bonhoeffer. Bethge nu auzise niciodată de el şi nu ştia nimic despre rolul conducător pe care îl avea în lupta bisericii. Bethge a fost surprins cât de tânăr şi de atletic arăta Bonhoeffer, şi la început i-a fost greu să-l deosebească de studenți. Când Bonhoeffer a realizat, în sfârşit, că a mai sosit un candidat, a abandonat jocul, l-a salutat pe Bethge şi l-a invitat la o plimbare pe plajă.

Bonhoeffer i-a pus lui Bethge întrebări despre familia şi educația lui, despre exmatricularea lui de către Müller şi despre experiențele lui legate de lupta bisericii. Bethge s-a mirat că acest conducător de seminar punea întrebări atât de personale şi că se interesa sincer de persoana lui. Candidații erau obişnuiți cu diferența majoră dintre ei şi profesorii lor, iar când Bonhoeffer, câteva zile mai târziu, le-a cerut

să nu-i mai spună *Herr Direktor*, ci *Bruder* (frate) Bonhoeffer, au fost pur şi simplu uimiți.[1]

Plimbându-se pe plajă şi discutând în acea seară, niciunul dintre cei doi tineri nu şi-a imaginat cât de importantă avea să fie mai târziu întâlnirea lor. Proveneau din medii total diferite. Unul era o persoană sofisticată, din cartierului berlinez exclusivist Grunewald, al cărui tată era un doctor faimos ce privea cu scepticism profesia aleasă de fiul său. Celălalt era un băiat simplu din Zitz, un mic sat din Saxonia, al cărui tată fusese pastor şi îl inspirase pe fiul lui să-i calce pe urme. Tatăl lui Bethge murise în urmă cu doisprezece ani.

Cei doi şi-au dat seama în curând că erau într-o armonie mai mare decât cu oricine altcineva din viața lor. Amândoi aveau sensibilități intelectuale şi estetice extraordinare în literatură, artă şi muzică. Nu ştiau că vor deveni prieteni atât de buni, încât mulți dintre ceilalți candidați vor fi geloşi pe relația lor. Şi nu bănuiau că prietenia lor, care încă nu începuse, va deveni mijlocul prin care scrierile lui Bonhoeffer se vor păstra şi vor fi diseminate în toată lumea; sau că peste şaizeci şi cinci de ani, când Bethge va muri, numele lor vor fi inextricabil legate. Dar pe când se întorceau la ferma din Zingst erau încă nişte străini.

Erau acolo de doar câteva zile când, în data de 1 mai, a avut loc un eveniment important pentru Bonhoeffer şi pentru candidații săi. Pe tot cuprinsul Germaniei, ziua era sărbătorită, nu doar ca o zi de primăvară, ci şi ca zi oficială o oamenilor muncii germani. Dar în acea zi de 1 mai, a intrat în vigoare o nouă lege privind recrutarea în armată şi seara Hitler a ținut o cuvântare. Candidații, împreună cu Bonhoeffer, s-au adunat în jurul aparatului de radio şi au ascultat.

Pe atunci, chiar şi aceşti candidați din Biserica Mărturisitoare aveau puține motive de nemulțumire față de Hitler şi, cu siguranță, niciunul dintre ei nu avea față de el aceeaşi părere ca Bonhoeffer. Ei încă mai credeau că lupta bisericii era separată de viața politică şi aveau puține rețineri față de ideea înrolării în armată. Anularea Tratatului de la Versailles şi îndeplinirea datoriei față de Germania

1 Eberhard Bethge, inverviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Materialul neutilizat a fost citat aici cu permisiunea regizorului.

mergeau mână în mână cu îndeplinirea datoriei față de Dumnezeu. În mintea oamenilor, biserica şi statul erau încă legate, aşa cum fuseseră în vremea Kaizerului, iar în măsura în care Republica de la Weimar a slăbit această legătură, orice mişcare înapoi în direcția aceea era binevenită. Iar întrucât membrii Bisericii Mărturisitoare erau acuzați de Creştinii Germani că nu sunt patrioți, aceştia erau probabil mai dornici decât ceilalți să demonstreze că acest lucru nu era adevărat, dacă li se oferea ocazia.

La un moment dat, în timpul discursului, Bonhoeffer a pus o întrebare ce arăta limpede că el nu avea aceeaşi opinie cu toți ceilalți. Câțiva i-au cerut să se explice, iar el le-a spus că vor discuta despre asta după terminarea cuvântării. Pentru majoritatea candidaților, era prima dată când auzeau o persoană cu autoritate deviind de la linia luterană standard, conform căreia servirea patriei nu putea fi decât un lucru bun. În grupul acela, Bonhoeffer era singurul care avea rezerve serioase cu privire la Hitler şi la războiul către care el ştia că Hitler manipulează țara.

Majoritatea candidaților din promoția aceea şi din următoarele patru promoții aveau să-şi servească țara în armată, şi Bonhoeffer nu a încercat să-i convingă să n-o facă sau să îşi arate nemulțumirea față de decizia lor. El nu era pacifist în sensul acesta şi cu siguranță că nu era convins că creştinii trebuie să aibă obiecții de conştiință. Bonhoeffer respecta punctul de vedere al studenților. El nu a vrut niciodată ca studenții sau seminarul să cadă pradă unui cult al personalității, centrat asupra lui însuşi. Voia doar să-i convingă pe cale rațională. Impunerea propriilor idei asupra altora era un lucru pe care-l considera greşit şi vrednic de un „conducător fals".

Finkenwalde

Condițiile umile din Zingst trebuiau părăsite în 14 iunie, de aceea trebuia găsit în cel mai scurt timp un sediu permanent. Au analizat mai multe proprietăți, inclusiv castelul Ziethen din Kremmen. În cele din urmă s-au decis pentru fosta reşedință von Katte, din Finkenwalde, un orăşel mic, nu departe de Stettin, în Pomerania.

Proprietatea fusese reşedinţa unei şcoli private, însă naziştii se încruntau când auzeau despre astfel de locuri. La fel ca multe altele, a devenit şi ea în scurtă vreme vacantă. Proprietarii căutau un chiriaş nou când Biserica Mărturisitoare a aflat despre acel loc. Proprietatea includea mai multe anexe şi un conac, căruia i se adăugase clădirea unei şcoli „prost construite", care-i strica frumuseţea. O întreprindere comercială contribuise şi ea la distrugerea împrejurimilor; partea din spate a proprietăţii era acum o groapă de pietriş, o gaură vulgară în mijlocul terenului altfel curat al acestei proprietăţi pomeraniene, altădată magnifice.[1]

Conacul era într-o stare avansată de distrugere. Unul dintre cei care l-au văzut l-a numit „o adevărată cocină". Înainte de a se putea muta în casa lor cea nouă, trebuiau făcute o mulţime de reparaţii. Mulţi dintre candidaţi erau deja de doisprezece zile fără locuinţă şi au fost nevoiţi să locuiască în pensiunile pentru tineri din Greifswald. Un alt grup a mers înainte, ca să vopsească şi să cureţe proprietatea părăginită.

Bonhoeffer a inaugurat Finkenwalde cu prima lui prelegere pe care a ţinut-o acolo, în 26 iunie. La data respectivă, conacul era încă neocupat. Trebuiau adunate fonduri pentru mobilier şi pentru multe alte lucruri. Toate însă păreau să fie făcute cu mult entuziasm, inclusiv strângerea de fonduri. Unul dintre candidaţi, Winfried Maechler, a scris un poem, „Cererea smerită a candidaţilor", prin care cerea ajutor în versuri bine ticluite. Poezia a fost trimisă congregaţiilor Bisericii Mărturisitoare şi unor persoane particulare, dintre care mulţi s-au bucurat să poată contribui. Scrisorile de mulţumire ale lui Maechler au fost şi ele în versuri.

Proprietarii de pământ din Pomerania se împotriveau energic lui Hitler şi naziştilor, şi erau în general creştini devotaţi. Multe dintre aceste familii au adoptat practic Finkenwalde ca pe propriul proiect, dornici să ajute în orice fel posibil această iniţiativă curajoasă şi tinerească. Mama lui Ewald von Kleist-Schmenzin a confecţionat toate husele pentru scaune. Wilhelm Gross, care era sculptor, şi-a

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 426.

folosit talentul pentru a transforma o sală de sport într-o capelă. De multe ori hrana le era adusă de la o fermă din apropiere. Într-o zi, a sunat telefonul şi candidaţii au fost informaţi că cineva trimisese pastorului Bonhoeffer un porc viu. Animalul se găsea la magazia locală şi aştepta să fie ridicat.[1]

Bonhoeffer şi chiar candidaţii înşişi au făcut donaţii. Bonhoeffer şi-a donat întreaga bibliotecă teologică, inclusiv neprețuita ediție Erlangen a operelor lui Martin Luther, care aparținuse străbunicului său, von Hase. De asemenea, a adus gramofonul şi multele sale discuri, între care cele mai prețuite şi mai exotice erau cântecele duhovniceşti ale negrilor, pe care le cumpărase din Manhattan.

Muzica a constituit o parte importantă a vieții în Zingst şi Finkenwalde. În fiecare zi, în preajma prânzului, se adunau cu toții ca să cânte imnuri sau alte cântece sacre. Joachim Kamnitz, unul dintre studenții lui Bonhoeffer de la Berlin, conducea de obicei cântările. Într-o zi, Bethge le-a spus că ar dori să-i învețe *Agnus Dei* al lui Adam Gumpelzhaimer. Le-a povestit despre Gumpelzhaimer, care trăise în secolul al XVI-lea şi care scrisese imnuri şi muzică sacră, mai ales motete polifonice. Bonhoeffer a rămas uimit. Educația lui muzicală mergea în urmă până la Bach, însă Bethge cunoştea şi muzica dinaintea acestuia. El a lărgit orizontul muzical al lui Bonhoeffer, adăugând muzica sacră mai veche şi compozitori precum Heinrich Schütz, Johann Schein, Samuel Scheidt, Josquin des Prez şi alții, şi muzica aceasta a fost încorporată în repertoriul din Finkenwalde.[2]

Existau două piane în cădirea centrală. Bethge a relatat ulterior că Bonhoeffer „nu a refuzat niciodată invitația de a interpreta unul din concertele lui Bach pentru două piane".[3] De asemenea, a spus că lui Bonhoeffer îi plăcea mai ales să cânte în duetele vocale ale lui Schütz, „Eins bitte ich vom Herren"[4] şi „Meister, wir haben die ganze Nacht gearbeitet"[5]. Bonhoeffer a fost întotdeauna foarte priceput în citirea partiturilor la prima vedere şi îşi uimea studenții cu talentul şi

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 427.
2 Eberhard Bethge, interviu cu Martin Doblmeier.
3 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 429.
4 O rugăciune am către Domnul –germ – n.trad
5 Doamne, toată noaptea am muncit – germ. – n.trad.

pasiunea lui pentru muzică. Îi plăcea Beethoven, şi Bethge spune că „putea să se aşeze la pian şi să improvizeze pur şi simplu *Rosenkavalier* (Cavalerul Rozelor). Lucrul acesta ne impresiona mult".[1] Nu existau prea multe seminare în Germania în care muzica să ocupe un loc atât de important. În prima lor lună la Zingst, soarele era încă suficient de puternic pentru ca Bonhoeffer să-şi poată ține lecțiile în aer liber, de obicei într-un loc anume între dune, unde nu bătea vântul; de câteva ori au şi cântat acolo.

Rutina zilnică

La Zingst şi Finkenwalde, Bonhoeffer a impus o rutină zilnică strictă şi o disciplină spirituală. Acest aspect al vieții de seminar se asemăna cel mai mult cu ceea ce Bonhoeffer văzuse în comunitățile pe care le vizitase. Dar detaliile care alcătuiau rutina zilnică îi aparțineau lui însuşi şi împrumutau din mai multe tradiții.

Fiecare zi începea cu un serviciu de patruzeci şi cinci de minute înainte de micul dejun şi se încheia cu un serviciu înainte de culcare. Un student din Finkenwalde, Albrecht Schönherr, şi-a amintit că serviciul de dimineață începea cu câteva minute de plimbare.

> Bonhoeffer ne-a cerut să nu ne spunem niciun cuvânt înainte de serviciul de dimineață. Primul cuvânt spus trebuia să fie cuvântul lui Dumnezeu. Lucrul acesta nu era deloc simplu, pentru că ne petreceam tot timpul într-o încăpere în care dormeam şase sau chiar opt persoane, pe nişte saltele vechi, umplute cu fân. Saltelele acestea fuseseră folosite mai multe generații, şi când te aşezai pe ele, se producea o explozie uriaşă de praf.[2]

1 Eberhard Bethge, *Friendship and Resistance: Essays on Dietrich Bonhoeffer*, Grand Rapids, Eerdmans, 1995, 5.

2 Albert Schönherr, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Materialul neutilizat a fost citat aici cu permisiunea regizorului.

Serviciile acestea se desfășurau nu în capelă, ci în jurul mesei mari pe care mâncau. Începeau cu intonarea unui psalm coral și a unui imn ales pentru ziua respectivă. Apoi urma citirea unui text din Vechiul Testament, după care cântau „o strofă dinainte stabilită dintr-un imn", și strofa aceasta era folosită timp de câteva săptămâni; după aceea urma citirea unui text din Noul Testament. Schönherr a descris astfel desfășurarea serviciului:

> Cântam destul de mult, ne rugam psalmi, de obicei mai mulți psalmi o dată, așa încât am parcurs întreaga Psaltire într-o singură săptămână. Urma apoi un întreg capitol din Vechiul Testament, un pasaj din Noul Testament și o rugăciune rostită de Bonhoeffer însuși... Rugăciunea aceasta era foarte importantă, pentru că ea făcea referire la lucrurile cu care ne confruntam, la ceea ce era cu adevărat nevoie să-I cerem lui Dumnezeu. Urma apoi micul dejun, care era foarte modest. După aceea venea o jumătate de oră de meditație. După aceea fiecare se ducea în camera lui și cugeta asupra unui pasaj din Scriptură, până când descoperea ce îi spunea acesta pentru ziua respectivă. În tot acest timp, trebuia să fie o liniște desăvârșită; telefonul nu suna și nimeni nu se plimba. Trebuia să ne concentrăm în totalitate asupra lucrurilor pe care Dumnezeu voia să ni le comunice.[1]

Uneori meditau asupra aceluiași verset o săptămână întreagă, timp de o jumătate de oră pe zi. Wolf-Dieter Zimmermann[2] și-a amintit că nu li se îngăduia să caute textul respectiv în limba originală sau să consulte dicționare sau comentarii. Trebuiau să se raporteze la versetul acela ca și cum ar fi fost cuvântul lui Dumnezeu adresat lor personal. Pe mulți dintre seminariști practica aceasta îi irita, însă foștii studenți ai lui Bonhoeffer din Berlin erau obișnuiți cu practicile lui. Aceștia fuseseră cu el în taberele de la cabana sa din Biesenthal și

1 Schönherr, interviu cu Martin Doblmeier

2 Wolf-Dieter Zimmermann și Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 107.

la pensiunea de tineret din Prebelow; ei fuseseră cobaii lui. Faptul că acceptau cu uşurinţă aceste practici a înlesnit şi acceptarea lor de către ceilalţi candidaţi, deşi uneori le-a fost greu. Odată, când Bonhoeffer a fost plecat câteva zile, a constatat la întoarcere că meditaţiile zilnice asupra Scripturii au fost întrerupte. Atunci le-a spus limpede că lucrul acesta nu–i plăcea deloc.

Nu doar candidaţii erau deranjaţi de practica meditaţiilor asupra versetelor din Scriptură. Într-o scrisoare din octombrie 1936, Karl Barth i-a scris că era tulburat de ceea ce el descria drept

> un iz greu de definit, ceva între eros şi patos monastic. Cu greu aş putea spune că sunt foarte fericit din pricina lui... Nu pot accepta distincţia de principiu între munca teologică şi edificarea devoţională... Nu considera această scrisoare ca pe o critică a eforturilor tale, pur şi simplu din cauză că baza cunoaşterii mele şi înţelegerea pe care o am sunt încă mult prea vagi. Dar vei înţelege de aici, cel puţin, întrebările pe care ţi le-aş pune cu toată simpatia.[1]

Bonhoeffer nu era un dictator, însă avea un respect tradiţional pentru ordine şi nu ar fi îngăduit candidaţilor să aibă impresia că îi sunt egali. Autoritatea unui conducător slujitor, spre deosebire de autoritarismul unui fals conducător, venea de la Dumnezeu şi era genul de conducere care îi slujea pe cei situaţi mai jos. Acesta a fost exemplul pe care Cristos l-a dat ucenicilor Săi, iar Bonhoeffer se străduia să conducă şi el în acelaşi fel.

Bethge şi-a amintit că pe la început – erau la Zingst de câteva zile – Bonhoeffer le-a solicitat ajutorul la bucătărie. Nu s-a oferit nimeni voluntar, aşa că Bonhoeffer a încuiat uşa şi a spălat singur vasele. Când alţii au încercat să-i vină în ajutor, nu a lăsat pe nimeni să intre. Nu a menţionat niciodată incidentul, însă mesajul a fost clar. Voia să aducă aici aceeaşi cultură a altruismului, care fusese practicată acasă

1 *The Way to Freedom: Letters, Lectures and Notes 1935-1939*, vol. 2, *Collected Works of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Edwin H. Robertson, trad. Edwin H. Robertson şi John Bowden, New York, Harper and Row, 1966, 121-122.

la el în vremea copilăriei sale. Egoismul, lenea, auto-compătimirea, nesinceritatea şi altele asemenea nu erau tolerate. A făcut din educația pe care o primise o parte importantă a seminarului.

Un alt aspect al „vieții împreună", care s-a dovedit destul de dificil, a fost regula stabilită de Bonhoeffer să nu se vorbească niciodată despre un frate în absența lui. El ştia că viața după învățătura lui Isus din Predica de pe Munte nu era „naturală" pentru nimeni.

Orice ar fi crezut despre disciplina şi despre practicile devoționale zilnice, niciunul de la Finkenwalde nu s-a putut plânge că nu exista şi distracție. Majoritatea după-amiezelor şi unele seri erau rezervate activităților sportive şi drumețiilor. Bonhoeffer organiza întotdeauna jocuri, aşa cum făcuse şi mama lui în familia lor. Juca mult tenis de masă şi oricine îl căuta, intra mai întâi în sala de tenis. De asemenea, se juca acolo fotbal. Schönherr a relatat că „Bonhoeffer era întotdeauna în fața altora, pentru că era un alergător fantastic".[1] Avusese întotdeauna un spirit competitiv, şi Bethge şi-a amintit că „nu-i plăcea să piardă când trăgea la poartă – sau când arunca pietricele la țintă – pe plajă."[2]

Albrecht Schönherr a precizat că după cină şi recreație, în jurul orei zece, urma un alt serviciu care dura cam trei sferturi de oră, „ca ultima notă a unei zile petrecute cu Dumnezeu. După care urma odihna şi somnul. Aşa se desfăşura o zi."[3]

Bonhoeffer i-a scris lui Barth, în parte pentru a răspunde îngrijorărilor lui legate de atmosfera „monastică" de la Finkenwalde. Bonhoeffer avea şi el o atitudine critică față de comunitățile „pietiste", dar ştia că a considera accentul pus pe rugăciune şi pe disciplinele spirituale drept „legalism" era la fel de greşit. A văzut lucrul acesta la Union College, unde studenții se mândreau că nesocotesc legalismul aşa-numiților fundamentalişti, fără a avea ei înşişi o teologie autentică. Lui Barth, i-a spus:

1 Schönherr, interviu cu Martin Doblmeier
2 Eberhard Bethge, *Friendship and Resistance*, 5.
3 Schönherr, interviu cu Martin Doblmeier

Munca la seminar îmi dă multe satisfacții. Activitatea academică şi cea practică se îmbină splendid. Descopăr că tinerii teologi care vin la seminar ridică în general aceleaşi întrebări care mă frământă şi pe mine în ultima vreme şi, desigur, viața noastră împreună este puternic influențată de lucrul acesta. Sunt ferm convins că, având în vedere ceea ce tinerii teologi aduc cu ei de la universitate şi munca independentă pe care vor trebui s-o facă în parohiile lor... ei au nevoie de o instruire cu totul diferită, pe care viața împreună într-un seminar ca acesta le-o pune cu siguranță la îndemână. Cu greu vă puteți imagina ce goi şi ce epuizați sunt majoritatea fraților atunci când vin la seminar. Goi nu doar de idei teologice şi de cunoştințe privitoare la Biblie, ci goi în privința vieții lor personale.

Într-o seară deschisă – singura la care am participat – le-ați spus cu toată seriozitatea studenților dumneavoastră că uneori vă vine să renunțați la prelegeri şi să vizitați pe neaşteptate pe cineva ca să-l întrebați, asemenea bătrânului Tholuck: „Ce se mai întâmplă cu sufletul tău?“ Nevoia aceasta nu a fost încă satisfăcută, nici măcar de către Biserica Mărturisitoare. Puțini sunt, însă, cei care înțeleg că genul acesta de lucrare cu tinerii teologi este o sarcină a bisericii şi care fac ceva în sensul acesta, deşi, fără îndoială că este ceva la care toți se aşteaptă. Din nefericire, eu nu sunt apt pentru aşa ceva, însă le amintesc fraților unul de altul, şi acesta mi se pare cel mai important lucru. Este totuşi cert că munca teologică şi părtăşia pastorală autentică nu se pot dezvolta decât într-o viață caracterizată prin adunarea în jurul Cuvântului, dimineața şi seara, şi prin ore fixe de rugăciune... Acuzația de legalism nu mi se pare deloc potrivită. Ce poate fi legalist, într-un context creştin, în a învăța ce este rugăciunea şi în a petrece o bună parte din timp pentru a învăța acest lucru? Cineva din conducerea Bisericii Mărturisitoare mi-a spus de curând: „Acum nu avem timp de meditație; candidații trebuie să învețe să predice şi să țină cateheze.“ Părerea aceasta, mi se pare, provine fie dintr-o totală neînțelegere a ceea ce tinerii teologi sunt astăzi,

> fie dintr-o ignoranță culpabilă referitoare la modul în care trebuie făcute predicarea și cateheza. Întrebările care ni se pun astăzi cu seriozitate de către tinerii teologi sunt: Cum pot învăța să mă rog? Cum pot învăța să citesc Biblia? Dacă nu-i putem ajuta aici, atunci nu-i putem ajuta deloc. Și nu există nimic evident în această privință. A spune: „Dacă cineva nu știe asta, n-ar trebui să fie pastor" înseamnă a-i exclude pe cei mai mulți dintre noi din această profesie. Îmi este cât se poate de clar că toate aceste lucruri se justifică doar dacă împreună cu ele și prin ele – exact în același timp! – se desfășoară și o muncă teologică, exegetică și dogmatică serioasă și sobră. Altfel, tuturor acestor probleme li se acordă o importanță greșită.[1]

Predicarea Cuvântului

Bonhoeffer lua în serios predicarea cuvântului. Pentru el, predica era nimic mai puțin decât cuvântul lui Dumnezeu, locul unde Dumnezeu Se adresa poporului Său. Și dorea să imprime candidaților săi ideea aceasta; voia să-i ajute să vadă că predicarea era nu doar un simplu exercițiu intelectual. Asemenea rugăciunii sau meditației asupra unui text din Scriptură, predica era o ocazie de a auzi glasul ceresc, iar pentru predicator faptul de a fi un vas prin care Dumnezeu vorbește era un privilegiu sfânt. Asemenea încarnării, predica era un loc al revelației, prin care Cristos venea în lume din afara ei.

Și, ca în multe alte lucruri, Bonhoeffer știa că cea mai bună cale de a comunica ceea ce gândea și simțea despre omiletică era să o pună în practică. O predică adevărată, în timpul unui serviciu efectiv, era infinit mai eficientă decât o prelegere despre omiletică. Candidații trebuiau să vadă în el un om care trăia el însuși ceea ce îi învăța pe ei, la fel ca Isus. Învățătura și viața trebuiau să fie cele două fațete ale uneia și aceleiași realități.

1 Dietrich Bonhoeffer, *A Testament to Freedom: The Essential Writings of Dietrich Bonhoeffer*, ed. rev., Geffrey B. Kelly și F. Burton Nelson, ed., New York, Harper One, 1995, 431-432.

Însă chiar atunci când nu predica, ci doar vorbea despre predici, dorea să le comunice candidaților săi lucruri practice. Bethge şi-a amintit câteva dintre sfaturile lui Bonhoeffer: „Scrieți-vă predica la lumina zilei; să nu o scrieți toată o dată; «în Cristos» nu există loc pentru propoziții condiționale; primele minute la amvon sunt cele mai favorabile, de aceea nu le risipiți pe generalități, ci confruntați adunarea cu miezul problemei; oricine cunoaşte cu adevărat Biblia poate improviza o predică."[1]

În 1932, Bonhoeffer i-a spus lui Hildebrand: „o predică autentic evanghelică trebuie să se asemene cu actul prin care oferi unui copil un măr roşu şi frumos sau cu actul prin care oferi unui om însetat un pahar cu apă rece şi îi zici: «Îl vrei?»"[2] La Finkenwalde, a repetat acelaşi lucru: „Trebuie să fim în stare să vorbim despre credința noastră în aşa fel încât mâinile să se întindă spre noi mai repede decât suntem noi în stare să le umplem... Încredeți-vă în Cuvânt. Este o corabie încărcată până la limita capacității sale!"[3]

Bonhoeffer voia să le imprime candidaților săi ideea că, atunci când cineva transmite cu adevărat Cuvântul lui Dumnezeu, acesta îi deschide pe oameni, pentru că are puterea intrinsecă de a-i ajuta să-şi vadă propria nevoie şi de a le oferi soluția pentru nevoia lor, fără poleiala „religiei" sau a falsei pietăți. Harul lui Dumnezeu fără filtre şi explicații îi atinge pe oameni.

Învățătura lui Bonhoeffer despre rugăciune era similară. În fiecare dimineață, în timpul rezervat devoțiunii, rostea o rugăciune improvizată destul de lungă. Mulți seminarişti din tradiția luterană ar fi considerat asta ceva excesiv de pietist. Dar Bonhoeffer nu se sinchisea de asemenea lucruri. Viața de rugăciune şi de comuniune cu Isus trebuie să fie centrală. Întreaga slujire creştină decurge de aici. Wilhelm Rott şi-a amintit că Bonhoeffer vorbea adesea despre lucrurile acestea şezând pe treptele scării mari din clădirea principală de la Finkenwalde şi ținând în mână o țigară şi o ceaşcă de cafea. „Un alt lucru care mi-a rămas întipărit în minte a fost nemulțumirea lui

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 443.
2 Ibid., 234.
3 Ibid., 442.

pentru cât de puțin «Îl iubeam noi pe Isus»... Dragostea şi credința adevărate erau identice pentru el. Aici se afla adevărata esență a existenței acestui mare intelectual creştin. Simțeam lucrul acesta în momentele noastre devoționale de dimineață şi de seară; ele țâşneau din dragostea lui pentru Domnul şi pentru frații lui."[1]

Acedia şi *tristizia*[2]

O dată pe lună, sâmbătă seara, toți candidații participau la un serviciu dedicat Cinei Domnului. Într-o sâmbătă, înainte de începerea serviciului, Bonhoeffer a adus în discuție subiectul mărturisirii personale reciproce. Conform lui Luther, creştinii trebuie să-şi mărturisească păcatele unii altora, nu unui preot. Dar majoritatea luteranilor au aruncat şi copilul odată cu apa din cadă, aşa că nu se mai mărturiseau nimănui. Mărturisirea de orice fel era considerată prea catolică, tot aşa cum rugăciunea improvizată era considerată prea pietistă. Dar Bonhoeffer a reuşit să instituie practica mărturisirii reciproce. Probabil nu a fost o surpriză pentru nimeni că l-a ales pe Bethge să-i fie confesor.

Bonhoeffer se simțea destul de confortabil să-i mărturisească lui Bethge ceea ce el însuşi numea *acedia* sau *tristizia* – o anumită „tristețe a inimii", pe care noi am putea-o numi depresie. Gerhard Jacobi a remarcat că: „În conversația privată, făcea o impresie mai puțin calmă şi armonioasă. Remarcai imediat cât era de sensibil, cât era de frământat, cât era de tulburat."[3] Este puțin probabil ca Bonhoeffer să fi discutat despre aceasta cu altcineva în afară de Bethge. El ştia că intelectul superior şi credința matură şi bine înrădăcinată ale lui Bethge erau în stare să facă față personalității sale şi complexității ei, chiar şi îndoielilor pe care le avea, aşa cum erau ele. Ştia că Bethge putea să funcționeze pentru el ca pastor, ceea ce Bethge a şi făcut, nu doar la Finkenwalde ci şi ulterior. Bonhoeffer a vorbit despre anii

1 Zimmermann and Smith, *Knew Dietrich Bonhoeffer*, 134.
2 Lenea şi tristețea – lat. – n.trad.
3 Ibid., 72.

lui de depresie, într-o scrisoare pe care i-a trimis-o lui Bethge din închisoarea Tegel: „Mă întreb de ce oare anumite zile ni se par mult mai deprimante decât altele, fără niciun motiv aparent. Să fie vorba de durerile maturizării – sau de o încercare spirituală? Dar după ce trec, lumea pare iarăşi altfel."[1]

Este cert că Bonhoeffer era uneori extrem de încordat, că mintea lui sclipitoare şi foarte reactivă îl putea împinge uneori pentru o vreme într-o fundătură plină de agitaţie. În Bethge, însă, a găsit un prieten căruia putea să-i arate această latură negativă a personalităţii lui. Bethge avea o fire pe atât de senină pe cât era Bonhoeffer de încordat. Bonhoeffer a făcut referire la lucrul acesta într-o altă scrisoare trimisă din Tegel: „Nu cunosc pe nimeni care să nu te agreeze, deşi cunosc o mulţime de oameni care nu mă agreează pe mine. Nu consider lucrul acesta o dificultate cu care mă confrunt, pentru că ori de câte ori mă aleg cu duşmani, găsesc şi prieteni, şi lucrul acesta îmi dă mulţumire. Motivul pare însă a fi faptul că tu eşti prin natura ta deschis şi modest, în timp ce eu sunt mai degrabă reticent şi pretenţios."[2]

Junkerii din Pomerania

În atmosfera rurală şi fermecătoare din Pomerania, Bonhoeffer a intrat mai întâi în legătură cu proprietarii de pământ din regiune, cu Junkerii (se pronunţă: iuncări), care erau familii aristocratice lipsite de titluri.[3] Pomerania era o cu totul altă lume decât Berlinul sau Grunewald. Climatul metropolitan dominat de intelectualismul liberal era înlocuit aici de lumea conservatoare şi aproape feudală a proprietarilor de pământ. Totuşi, valorile tradiţionale şi fidelitatea faţă de standardele înalte de cultură erau uimitor de asemănătoare. Majoritatea familiilor făceau parte din clasa ofiţerilor armatei

1 *Letters and Papers from Prison*, vol. 8, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. John W. DeGruchy, Minneapolis, Augsburg Fortress, 2010, 276.

2 *Letters and Papers from Prison*, 189.

3 Bonhoeffer s-a împrietenit cu mai multe dintre aceste familii şi i-a cunoscut pe mulţi dintre cei cu care, peste câţiva ani, s-a asociat în complotul împotriva lui Hitler.

prusace, din care aveau să provină practic toți conspiratorii împotriva lui Hitler. Bonhoeffer s-a simțit imediat ca la el acasă în mijlocul lor, şi aceşti proprietari de pământ bogați au devenit susținătorii lui cei mai fideli. Dintre fiicele lor putea să-şi aleagă o femeie cu care să se căsătorească.

Primele contacte pe care Bonhoeffer le-a avut cu aceste familii au fost atunci când Finkenwalde a trimis scrisori pentru strângerea de fonduri. Printre destinatari s-au numărat familia Bismarck din Lasbeck şi familia Wedermeyer din Pätzig. A întâlnit, de asemenea, familia von Schlabrendorff şi pe fiul lor Fabian von Schlabrendorff.[1]

Ruth von Kleist-Retzow

De departe, cea mai importantă prietenie de care Bonhoeffer s-a bucurat în aceste familii nobile a fost cea cu Ruth von Kleist-Retzow, o femeie plină de viață, care avea şaizeci şi opt de ani când s-au întâlnit prima dată. Asemenea episcopului George Bell, şi ea avea aceeaşi zi de naştere cu Bonhoeffer, 4 februarie; au devenit atât de apropiați în următoarea decadă, încât o numea adesea bunică, mai ales pentru că petrecea destul de mult timp cu nepoții ei, şi a supravegheat personal confirmarea câtorva dintre aceştia, la cererea ei expresă. În discuțiile cu Eberhard Bethge îi spunea uneori în glumă tanti Ruth, aşa cum episcopului Bell îl spunea de față cu Franz Hildebrandt „unchiul George".

Bonhoeffer şi tanti Ruth proveneau din vechi familii aristocratice. Ea era fiica contelui şi a contesei von Zedlitz-Trützschler. Tatăl ei fusese guvernatorul Sileziei şi crescuse în palatul din Oppern,

1 Fabian a avut un rol vital în mişcarea de rezistență împotriva lui Hitler şi a ocupat o celulă învecinată cu a lui Bonhoeffer în închisoarea Gestapoului. Ewald von Kleist-Schmenzin, un creştin conservator cu proprietăți funciare întinse în regiune, a făcut şi el parte din conspirație. În 1933, Kleist-Schmenzin a încercat să obțină o audiență la Hindenburg pentru a-l împiedica pe Hitler să ocupe funcția de cancelar, iar în 1938, generalul Beck l-a trimis la Londra ca să obțină garanții din partea Angliei că nu-i vor permite lui Hitler să scape nepedepsit după invadarea Cehoslovaciei.

ținându-se de pozne în mediul ei social până când, la vârsta de cincisprezece ani, s-a îndrăgostit nebunește de viitorul ei soț, Jürgen von Kleist. Trei ani mai târziu, s-au căsătorit și el a scos-o din palatul ei natal și a adus-o în lumea autentic rurală a moșiei sale din Kieckow. Căsătoria lor a fost una foarte fericită și amândoi au fost creștini devotați după modelul pietist, care înflorea în Pomerania de generații.

Dar la scurtă vreme după ce Ruth a adus pe lume al cincilea copil, soțul ei a murit, lăsând-o văduvă la doar douăzeci și nouă de ani. S-a mutat împreună cu copiii ei într-o casă mare din Stettin (Szczecin) și a lăsat Kieckow pe mâinile capabile ale unui administrator. După Primul Război Mondial, fiul ei Hans-Jürgen a reparat casa din Klein-Krössin pentru ca ea să poată locui acolo – era una dintre proprietățile care țineau de Kieckow – iar el și familia lui s-au mutat în conacul de la Kieckow. În anii care au urmat, Bonhoeffer a petrecut multe săptămâni la Kieckow și la Klein-Krössin; în deceniul treizeci s-a retras acolo ca să lucreze la *Nachfolge* (*Costul uceniciei*) și mai târziu, în anii patruzeci, ca să lucreze la *Etica* lui.

Ruth von Kleist-Retzow era o femeie cu voință puternică și înzestrată, care nu avea răbdare cu clericii superficiali. Strălucitul, cultivatul și curajosul pastor Bonhoeffer părea să fie un răspuns la rugăciunile ei. L-a ajutat pe el și Finkenwalde în orice fel i-a stat în putință și a luat apărarea seminarului în fața familiilor din regiune. Rezidenții de la Finkenwalde primeau mare parte din hrană de la fermele acestor familii și, prin intervențiile lor, câțiva dintre candidați și-au găsit posturi de pastori în bisericile din regiune. Vechiul sistem al patronajului, în virtutea căruia familiile puteau desemna pastorii bisericilor locale, funcționa aici încă destul de bine.

În vremea aceea, Frau von Kleist-Retzow se ocupa de educația câtorva dintre nepoții ei: tânărul de șaisprezece ani, Hans-Otto von Bismarck și sora lui, Spes, în vârstă de treisprezece ani; tânărul de doisprezece ani, Hans-Friedrich Kleist din Kieckow; și doi copii ai familiei Wedemeyer, din Pätzig: Max, în vârstă de treisprezece ani și sora lui, Ruth-Alice, în vârstă de cincisprezece ani. Maria von Wedemeyer a sosit la Stettin un an mai târziu, când avea doisprezece ani. Locuiau toți împreună cu bunica lor în casa din Stettin, iar

duminicile aceasta îi aducea la capela din Finkenwalde ca să-l asculte pe tânărul şi fascinantul pastor. Începând din toamna anului 1935, Bonhoeffer a introdus servicii regulate de duminica la capela din Finkenwalde, la care puteau participa şi oameni din afară. Frau von Kleist-Retzow era încântată să vină şi să-l audă pe Bonhoeffer predicând; dar era şi mai încântată că-şi putea aduce şi nepoții să-l asculte. Ruth-Alice şi-a amintit:

> Într-o zi, ne-am trezit şezând... sub amvonul ocupat de Dietrich Bonhoeffer... Probabil că bunica citise deja câteva dintre lucrările lui... Aşa că iat-o şezând acolo, o prezență plăcută şi demnă, înconjurată de tinerii ei nepoți – o apariție neaşteptată în fosta sală de sport transformată în loc de închinare improvizat. Am fost cu toții luați pe sus de cântatul viguros al celor douăzeci de candidați. Subiectul predicii lui Bonhoeffer – unul pe care nu-l voi uita niciodată – a fost binecuvântarea lui Aaron.
>
> Ceea ce a urmat – tenis [de masă] în grădină, o discuție între bunica şi pastorul Bonhoeffer, o gustare modestă, dar veselă în jurul mesei imense în formă de potcoavă a seminarului, o lectură din Shakespeare la care am participat toți – a fost preludiul unui necontenit du-te-vino între Finkenwalde şi casa bunicii... Candidații ne vizitau ori de câte ori veneau la Conciliul Pomeranian al Fraților, care se afla pe aceeaşi stradă cu noi. Ultimele evoluții în politica eclesiastică, un stimul permanent pentru luarea de decizii, erau discutate cu mult entuziasm. Fiind o femeie versată în teologie şi cu o bogată experiență umană, dar mai presus de toate o luptătoare, bunica era total în elementul ei. Nu peste mult, a început să mediteze în fiecare dimineață, sub îndrumarea lui Dietrich, la aceleaşi texte biblice la care meditau şi candidații.[1]

1 Ruth-Alice von Bismarck şi Ulrich Kabitz, ed., *Love Letters from Cell 92: Correspondence Between Dietrich Bonhoeffer and Ana Maria von Wedemeyerm 1943-1945*.trad. John Brownjohn, New York, Abingdon Press, 1995, 306.

Ruth von Kleist-Retzow nu s-a mulțumit să adopte disciplinele spirituale ale lui Bonhoeffer, ci a decis, la vârsta de şaptezeci de ani, să învețe şi greaca Noului Testament. Nu avea de gând să piardă ocazia care i se oferea, cu Dietrich Bonhoeffer în preajmă. L-a convins chiar să supravegheze confirmarea a patru dintre nepoții ei: a lui Spes von Bismarck, a lui Hans-Friedrich von Kleist-Retzow, a lui Max von Wedemeyer şi a surorii lui, Maria. Bonhoeffer şi-a asumat această nouă responsabilitate cu toată seriozitatea, întâlnindu-se şi discutând cu fiecare dintre ei şi cu părinții lor. Până la urmă a acceptat doar trei. Maria, care nu avea decât doisprezece ani, nu era destul de matură pentru un act atât de serios.

Bonhoeffer „păstra întotdeauna o anumită distanță, o anumită rezervă", a spus Ruth-Alice. Dar exista ceva convingător în el atunci când predica. „Când îl vedeai predicând – a povestit ea – vedeai un tânăr care era total stăpânit de Dumnezeu." În multe privințe, viața era destul de grea pentru tinerii ai căror părinți şi bunici se opuneau cu înverşunare naziştilor. Bonhoeffer şi Finkenwalde le uşurau oarecum situația. El reprezenta pentru ei o încurajare. „În zilele acelea – şi-a amintit Ruth-Alice – naziştii mărşăluiau tot timpul şi spuneau: «Viitorul e al nostru! Noi suntem viitorul!» Iar noi, tinerii care eram împotriva lui Hitler şi a naziştilor, auzeam lucrul acesta şi ne întrebam «Dar unde este viitorul nostru?» La Finkenwalde, însă, când l-am auzit predicând pe omul acesta care era stăpânit de Dumnezeu, m-am gândit: «Aici. Aici este viitorul nostru.»"[1]

1 Ruth-Alice von Bismarck, interviu cu autorul, Hamburg, Germania, martie 2008.

CAPITOLUL 19
SCILA ŞI CARIDBDA

1935-1936

Evanghelia harului îşi are limitele ei. Harul nu poate fi vestit cuiva care nu-l recunoaşte, nu-l distinge sau nu-l doreşte... Lumea căreia harul îi este prezentat ca un lucru ieftin se va sătura de el, şi nu numai că va călca în picioare ce este Sfânt, dar îi va sfâşia şi pe cei care vor să i-l impună cu forţa.

Numai cine ia apărarea evreilor are dreptul să cânte psalmii gregorieni.[1]

—Dietrich Bonhoeffer

În 1935, când Bonhoeffer şi-a preluat postul de director al seminarului Bisericii Mărturisitoare de la Finkenwalde, relaţia lui cu Biserica Mărturisitoare a devenit tot mai tensionată. A ajuns să fie un fel de paratrăsnet al controverselor atât în interiorul, cât şi în exteriorul bisericii. Mai mult, în 1936 naziştii l-au remarcat şi ei.

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer; A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 607.

În Scriptură se spune că credința fără fapte este moartă şi că credința este „dovada lucrurilor care nu se văd".[1] Bonhoeffer ştia că unele lucruri nu pot fi văzute decât cu ochii credinței, dar lucrurile acelea nu erau mai puțin reale sau mai puțin adevărate decât cele vizibile cu ochii trupului. Însă ochii credinței au şi o componentă morală. Pentru ca oamenii să vadă că persecutarea evreilor era contrară voinței lui Dumnezeu, trebuia mai întâi să li se deschidă ochii. Apoi trebuiau se confrunte cu o altă alegere dificilă: dacă să acționeze sau nu în conformitate cu cerința lui Dumnezeu.

Bonhoeffer se străduia să vadă ceea ce Dumnezeu voia să-i arate şi să facă ceea ce Dumnezeu îi cerea, drept urmare, să facă. Aceasta era viața creştină de ascultare şi chemarea unui ucenic adevărat. Dar faptul acesta implica un anumit cost, motiv pentru care atâția oameni se temeau, în primul rând, să deschidă ochii. Şi era în antiteză cu „harul ieftin", care nu cerea nimic mai mult decât un consimțământ superficial al minții, şi asupra căruia s-a aplecat în cartea lui *Costul uceniciei*. Bonhoeffer „era genul de om despre care aveai impresia că este complet", aspus unul dintre candidații de la Finkenwalde, „un om care crede în ceea ce gândeşte şi face lucrurile pe care le crede".[2]

În vara aceea, Bonhoeffer a scris eseul intitulat „Biserica Mărturisitoare şi Mişcarea Ecumenică",[3] în care a luat la rost ambele tabere. El era principalul punct de legătură dintre ele şi a încercat să scoată în evidență ce era mai bun şi ce era mai rău în amândouă. Fiecare dintre ele, însă, vedea ce era mai bun la sine şi ce era mai rău la cealaltă. Din cauza rănilor încă nevindecate ale Primului Război Mondial, mulți membri ai Bisericii Mărturisitoare suspectau pe oricine, chiar şi pe creştinii, din alte țări şi considerau că mulți dintre cei implicați în mişcarea ecumenică erau neglijenți din punct de vedere teologic. Pe de altă parte, mulți din mişcarea

1 Albert Schönherr, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A Documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Filmări neutilizate, folosite aici cu aprobarea regizorului.

2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer; A Biography*, 483.

3 Ibid.

ecumenică considerau că Biserica Mărturisitoare era mult prea interesată de teologie şi excesiv de naţionalistă. Ambele părţi îşi aveau dreptatea lor.

Dar Bonhoeffer dorea ca ele să lupte împreună împotriva duşmanului lor comun, naţional-socialismul, şi a încercat să le determine să lucreze aşa, în ciuda multor obstacole. Era însă profund dezamăgit de faptul că mişcarea ecumenică mai era gata să discute cu *Reichskirche*, instituţia condusă de Müller, Jäger şi Heckel. De asemenea, era dezamăgit că Biserica Mărturisitoare mai era dornică să dialogheze cu Hitler şi că nu voia să i se împotrivească. Acţiunea era singurul lucru de care aceste brute se temeau, însă nici mişcarea ecumenică, nici Biserica Mărturisitoare nu păreau pregătite să acţioneze. Toţi lăsau impresia că doresc să întreţină acest dialog nesfârşit şi fără sens, situaţie care convenea de minune duşmanilor lor. Anunţarea Legilor de la Nürnberg împotriva evreilor a fost un exemplu tipic în acest sens.

Legile de la Nürnberg şi Sinodul Steglitz

În 15 septembrie 1935, au fost anunţate Legile de la Nürnberg. Aceste Legi pentru Protecţia Sângelui German şi a Onoarei Germane stipulau că:

> Pe deplin convins că puritatea sângelui german este esenţială pentru existenţa în continuare a poporului german şi inspirat de hotărârea fără compromisuri de a asigura viitorul naţiunii germane, Reichstagul a votat în unanimitate legea de mai jos, care este promulgată după cum urmează:
>
> *Secţiunea 1.* 1. Căsătoria între evrei şi cetăţeni de origine germană sau cu sânge înrudit este interzisă. Căsătoriile încheiate în ciuda acestei legi sunt nule, chiar dacă pentru a ocoli prevederile legii de faţă ele au fost încheiate în străinătate. 2. Procedurile necesare pentru anularea lor pot fi iniţiate doar de Procurorul Public.
>
> *Secţiunea 2* 1. Relaţiile sexuale extraconjugale între evrei

> şi cetăţenii statului german sau cei cu sânge înrudit sunt interzise.
>
> *Secţiunea 3* Evreilor nu li se permite să angajeze cetăţeni germani sau cu sânge înrudit de sex feminin ca muncitori domestici, dacă aceştia au o vârstă de peste 45 de ani.
>
> *Secţiunea 4* 1. Evreilor li se interzice să afişeze *Reichsflagge*[1] sau culorile naţionale. 2. Pe de altă parte, li se permite să afişeze culorile evreieşti. Exercitarea acestui drept este protejată de stat."[2]

Legile de la Nürnberg au reprezentat ceea ce s-a numit mai târziu o a doua fază „mai organizată" a persecuţiei evreilor. Evreii, care fuseseră altădată cetăţeni legali ai Germaniei, deveneau acum supuşi ai celui de-al Treilea Reich. Cetăţenia lor era astfel anulată în mod legal, în mijlocul Europei, în plin secol al douăzecilea. Bonhoeffer aflase dinainte despre aceste legi care-şi aşteptau promulgarea de la Dohnányi, care a încercat în zadar să le contracareze sau să le slăbească forţa.

Bonhoeffer a văzut în promulgarea acestor legi ocazia ca Biserica Mărturisitoare să-şi afirme deschis poziţia aşa cum nu fuseseră încă în stare să o facă. Naziştii au tras o linie pe nisip şi toată lumea putea să vadă acum lucrul acesta.

Dar şi de data aceasta Biserica Mărturisitoare s-a mişcat încet. Ea se făcea astfel vinovată de greşeala tipic luterană de a se limita la sfera îngustă a relaţiei dintre biserică şi stat. Dacă statul încerca să se amestece în treburile bisericii, faptul acesta constituia un motiv clar de îngrijorare. Dar Biserica a fost instituită de Dumnezeu ca să existe în folosul întregii lumii. Ea trebuie să se adreseze lumii şi să reprezinte o voce în această lume. Deci ea avea obligaţia să vorbească şi împotriva unor lucruri care nu o afectau direct.

Bonhoeffer credea că rolul bisericii este să *vorbească în numele celor ce nu pot să vorbească*. Respingerea sclaviei în interiorul bisericii era un lucru bun, însă acceptarea ei în afara bisericii era ceva rău.

---

1 Drapelul Reichului – germ. – n.trad.

2 Germania, *Legile de la Nürnberg*, 15 septembrie 1935.

La fel stăteau lucrurile acum cu persecutarea evreilor de către statul nazist. Ridicarea vocii în apărarea celor persecutați ar fi demonstrat că Biserica Mărturisitoare era adevărata biserică, deoarece, întocmai cum Bonhoeffer scrisese că Isus Cristos a fost „om pentru alții", tot așa și biserica, trupul Lui pe acest pământ, trebuie să fie o comunitate în care Cristos este prezent – o comunitate care să existe „pentru alții". A sluji celor din afara bisericii, a-i iubi așa cum ne iubim pe noi înșine și a face altora ce am dori să ne facă ei nouă, toate acestea sunt porunci clare ale lui Cristos.

În vremea aceea a făcut Bonhoeffer faimoasa declarație: „Numai cine ia apărarea evreilor are dreptul să cânte psalmii gregorieni." Din punctul lui de vedere, a avea curajul să-I cânți lui Dumnezeu atunci când poporul Său ales este bătut și omorât înseamnă să ridici glasul împotriva suferinței lor. Dacă cineva nu este gata să facă lucrul acesta, Dumnezeu nu este interesat de închinarea lui.

Dorința luteranilor de a ține biserica la distanță de lume reflecta o supraestimare nebiblică a textului din Romani 13:1-5[1], atitudine pe care o moșteneau de la Luther însuși. Până atunci nu fuseseră niciodată obligați să se confrunte cu limitele poruncii biblice privind ascultarea datorată autorităților lumești. Primii creștini s-au împotrivit Cezarului și romanilor, și fără îndoială că Legile de la Nürnberg vor obliga Biserica Mărturisitoare să ia atitudine împotriva naziștilor.

Într-o zi, Franz Hildebrandt a sunat de la locuința lui din Dahlem la Finkenwalde cu veşti alarmante. Sinodul Confesional propunea o rezoluție prin care să se recunoască statului dreptul de a aplica legislația de la Nürnberg. Aceasta era pentru el ultima picătură.

1 Oricine să fie supus stăpânirilor celor mai înalte; căci nu este stăpânire care să nu vină de la Dumnezeu. Și stăpânirile care sunt, au fost rânduite de Dumnezeu. De aceea, cine se împotrivește stăpânirii, se împotrivește rânduielii puse de Dumnezeu; și cei ce se împotrivesc își vor lua osânda. Dregătorii nu sunt de temut pentru o faptă bună, ci pentru una rea. Vrei, dar, să nu-ți fie frică de stăpânire? Fă binele, și vei avea laudă de la ea. El este slujitorul lui Dumnezeu pentru binele tău. Dar dacă faci răul, teme-te, căci nu degeaba poartă sabia. El este în slujba lui Dumnezeu, ca să-L răzbune și să pedepsească pe cel ce face rău. De aceea, trebuie să fiți supuși nu numai de frica pedepsei, ci și din îndemnul cugetului.

Hildebrandt era gata să-şi dea demisia din Liga de Criză a Pastorilor şi să părăsească Biserica Mărturisitoare. Bonhoeffer a decis că era timpul să acționeze. Astfel, s-a hotărât să meargă la Berlin împreună cu un grup de candidați pentru a încerca să influențeze desfășurarea lucrărilor Sinodului, care urma să aibă loc la Steglitz. Bonhoeffer nu era delegat, deci nu putea să ia cuvântul în plen, dar putea să-i încurajeze să vorbească pe cei care vedeau lucrurile aşa cum le vedea şi el. Dorea ca ceilalți să înțeleagă faptul că Legile de la Nürnberg le ofereau o ocazie extraordinară de a lua atitudine.

Călătoria a fost însă un eşec. Sinodul nu a aprobat rezoluția, însă nu a reuşit nici să ia atitudine. Strategia național-socialiştilor de a-şi diviza şi cuceri dușmanii, de a crea confuzie şi de a tergiversa lucrurile, funcționa şi în cazul Bisericii Mărturisitoare. Bonhoeffer ştia că, în parte, neputința de a vorbi cu îndrăzneală era legată de bani. Statul le oferea pastorilor din Germania securitate financiară, iar pastorii din Biserica Mărturisitoare nu doreau, decât până la un punct, să-şi pună veniturile în pericol.

Familia

În această perioadă, lupta lui Bonhoeffer cu depresia a continuat. Existau multe motive de descurajare, şi faptul că biserica lui nu era pregătită să ia atitudine împotriva Legilor monstruoase de la Nürnberg nu era cel de pe urmă. Aceste legi aveau să-i afecteze şi familia. Ca familie non-ariană, Sabine şi Gert suferiseră deja destul de mult. Acum, însă, Legile de la Nürnberg urmau să le înrăutățească şi mai mult situația. Îi obligau să le dea afară pe multe dintre femeile care lucrau pentru ei. „S-au vărsat multe lacrimi", a scris Sabine. Femeile acestea erau tot mai des hărțuite că lucrau pentru o familie de evrei. Trupele SA, care mai aduceau câte ceva la adresa lor, le spuneau lucruri de genul: „Ce, mai lucrați încă pentru evrei?"[1] Unii profesori care le fuseseră prieteni s-au distanțat de ei, temându-se pentru

1 Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers: Portrait of a Family*, New York, St. Martin's Press, 1971, 90.

slujbele lor. Cu cât Sabine auzea mai multe de la sora ei, Christel von Dohnányi, cu atât era mai convinsă că ea, Gert şi fetele trebuiau să părăsească până la urmă Germania, oricât de greu i se părea lucrul acesta. Când Christel i-a spus Sabinei ce se întâmpla în lagărele de concentrare, cu mult înainte ca alții să afle, aceasta n-a mai putut să asculte şi a rugat-o să se oprească.

Bunica lui Bonhoeffer, pe atunci în vârstă de nouăzeci şi trei de ani, era în relații de prietenie cu o familie al cărui membru de origine evreiască a fost obligat să renunțe la practica sa judiciară din cauza acestor legi. În ceea ce avea să fie ultima ei scrisoare adresată către Dietrich, bunica i-a cerut ajutorul. „Acest om de cincizeci şi patru de ani călătoreşte în jurul lumii, căutând de lucru, pentru a-şi putea creşte copiii... Viața unei familii este distrusă! [...] Totul este afectat, până la cel mai mic detaliu. Ne poți sfătui sau ajuta în această privință? [...] Sper să te gândeşti serios la lucrul acesta sau poate ştii vreo ieşire."[1]

În octombrie 1935, părinții lui Bonhoeffer s-au mutat din vasta lor casă de pe Wangenheimstrasse, din Grunewald, într-o casă nouă, pe care o construiseră în Charlottenburg. Deşi mai mică, era totuşi suficient de încăpătoare pentru a primi musafiri. Dietrich avea întotdeauna o cameră pregătită la ultimul etaj. Bunica, Julie Bonhoeffer, s-a mutat împreună cu ei în noua locuință, însă după Crăciun a făcut pneumonie şi în luna ianuarie a murit. Influența ei asupra lui Karl Bonhoeffer şi asupra copiilor lui fusese incalculabilă. În 15 ianuarie, luând ca text Psalmul 90, pe care familia îl citea în fiecare ajun de Anul Nou, Bonhoeffer a predicat la funeraliile ei:

> Refuzul compromisului față de un principiu corect, libertatea de exprimare pentru individul liber, obligativitatea cuvântului dat, claritatea şi bunul simț în propriile opinii, candoarea şi simplitatea în viața privată şi în cea publică – aceştia sunt factori care au pătruns până în străfundurile inimii ei... Nu suporta să vadă că aceste valori sunt disprețuite sau că drepturile cuiva sunt încălcate. Din această cauză, ultimii ei ani au fost întunecați de marea durere pe care o

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 490.

> simțea pentru destinul evreilor din poporul nostru, o povară pe care a împărtăşit-o cu ei şi o suferință pe care a resimțit-o ea însăşi. Ea a venit dintr-o altă epocă, dintr-o altă lume spirituală, şi această lume nu coboară acum cu ea în mormânt... Moştenirea aceasta, pentru care îi mulțumim, ne arată care sunt îndatoririle pe care le avem."[1]

Călătoria în Suedia

În 4 februarie 1936, Bonhoeffer şi-a sărbătorit a treizecea aniversare a zilei de naştere. A fost întotdeauna excesiv de preocupat de vârsta lui, şi la treizeci de ani se credea deja imposibil de bătrân. Acesta avea să fie ultimul astfel de hotar de care a avut parte. De asemenea, sărbătorirea acestei zile de naştere l-a adus în vizorul naziştilor.

Totul a început într-un mod cât se poate de inocent, într-una dintre multele lui conversații de seară, după cină, cu candidații săi în sala cea mare de la Finkenwalde. Focul ardea în cazanul imens de bronz, vechi din secolul al XVIII-lea, pe care-l cumpărase din Spania. Sărbătoreau ziua de naştere a lui Bonhoeffer ca de obicei, cu cântece şi elogii la adresa sărbătoritului, dar când seara s-a apropiat de sfârşit, s-au lansat într-o conversație liberă despre daruri. Unul dintre cei prezenți a sugerat cu seninătate că sărbătoritul ar trebui nu să primească daruri, ci să dea, că primitorii ar trebui să fie prietenii lui. Când Bonhoeffer a muşcat momeala şi i-a întrebat ce şi-ar dori fiecare, ei au decis împreună că şi-ar dori o excursie în Suedia. Oare n-ar putea el să organizeze o astfel de excursie pentru ei? După cum s-a dovedit, putea.

Excursia în Suedia a fost una dintre multele situații care ilustrau generozitatea lui Bonhoeffer. Un candidat la ordinare din Gross-Schlönwitz (Słonowice), Hans-Werner Jensen, a spus că „slujirea fraților a devenit centrul vieții lui Bonhoeffer. Evita să-i tuteleze; nu voia decât să-i ajute". Jensen şi-a amintit şi de alte exemple de generozitate din partea lui Bonhoeffer. Astfel, când Jensen

1 Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, 83.

a fost în spitalul din Stolp, bolnav de apendicită, a fost dintr-odată transferat dintr-un salon de clasa a treia într-unul privat. „Asistentul mi-a spus că un domn arătos cu ochelari venise în dimineața aceea și promisese că va suporta el costurile... Altădată, ne întorceam acasă, după o seară deschisă la Berlin. La gară, Bonhoeffer a cumpărat bilete pentru toți. Când am vrut să-i restitui banii, a răspuns: «Banii nu sunt decât gunoi.»"[1]

Excursia aceasta era o bună ocazie ca să le prezinte biserica de dincolo de granițele Germaniei. De multe ori îi fermecase cu poveștile lui despre călătoriile în străinătate. Le explicase că biserica depășea granițele naționale și că era extinsă în timp și în spațiu. Existau multe lucruri bune ce recomandau o astfel de călătorie, între care acela de a le oferi candidaților săi o parte din experiențele culturale deschizătoare de orizonturi de care beneficiase el însuși. Bonhoeffer știa, de asemenea, că întărirea legăturilor dintre Finkenwalde și biserica ecumenică din străinătate avea să îndeplinească un rol pozitiv în apărarea grupului său împotriva imixtiunii naziste.

A luat imediat legătura cu prietenii săi ecumenici din Suedia și Danemarca. Planurile pentru această călătorie trebuiau făcute cât mai repede și mai discret, pentru că dacă episcopul Heckel ar fi prins de veste, ar fi urmat cu siguranță necazuri. Ar fi făcut tot ceea ce i-ar fi stat în putință ca să o împiedice; și multe lucruri îi stăteau în putință. Însă nu și dacă ei plecau înainte ca el să afle. Nils Karlström, care era secretar al Comitetului Ecumenic din Uppsala, a înțeles situația lui Bonhoeffer și a depus eforturi substanțiale pentru a-l ajuta. Invitația oficială, care avea o importanță crucială, dat fiind că Heckel avea să analizeze toate detaliile călătoriei, a sosit în 22 februarie. Trei zile mai târziu, Bonhoeffer a trimis o notă oficială referitoare la călătorie către superiorii săi și către Ministerul Afacerilor Externe, unde un prieten de familie ocupa funcția de șef al Departamentului Juridic. Credea că lucrul acesta îi va oferi o oarecare acoperire, însă încercarea lui a eșuat. Cineva a văzut documentul și l-a contactat pe

1 Wolf-Dieter Zimmermann și Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 152-153.

Heckel, care la rândul său a înaintat un raport negativ cu privire la Bonhoeffer. Drept urmare, Ministerul de Externe a trimis o scrisoare Ambasadei Germane din Stockholm: „Reichul, Ministerul Prusac pentru Afaceri Eclesiastice şi Biroul Afacerilor Externe al Bisericii avertizează împotriva pastorului Bonhoeffer, deoarece influența lui nu promovează interesele germane. Departamentele guvernamentale şi eclesiastice se împotrivesc energic vizitei sale, despre care au aflat abia acum."[1]

În 1 martie, cei douăzeci şi patru de candidați împreună cu Bonhoeffer şi Rott s-au îmbarcat pe un vapor în portul Stettin şi au navigat spre nord, către Suedia, fără să ştie că Ministerul de Externe se interesa de călătoria lor. Bonhoeffer era conştient de pericolele călătoriei şi şi-a avertizat candidații să fie foarte atenți la ce vor spune, mai ales în fața jurnaliştilor. Orice declarație a lor va fi exagerată până la dimensiunile caricaturale tipice titlurilor de ziar. Bonhoeffer nu dorea să se repete fiascoul în legătură cu titlul: „Hitler doreşte să devină Papă".

Vestea călătoriei l-a făcut pe Heckel să cadă prost în ochii guvernului Reichului. În 3 martie, presa suedeză a pus vizita seminariştilor pe prima pagină, iar a doua zi, vizita lor la Arhiepiscopul Eidem, în Uppsala, a fost şi ea publicată în ziare. În data de 6 martie au făcut o vizită ambasadorului german, prințul Viktor zu Wied, dar prințul, care citise scrisoarea de avertizare în legătură la acest recalcitrant l-a primit pe Bonhoeffer cu o răceală evidentă. Bonhoeffer nu cunoştea motivul răcelii lui, însă mai târziu şi-a amintit că a văzut în încăperea unde au fost primiți portretul lui Hitler, în mărime naturală, uitându-se amenințător la ei.

După sosirea lor la Stockholm, presa a publicat mai multe articole şi fotografii. Fiecare centimetru din rubricile de ştiri internaționale care le era alocat îl făcea pe Heckel să aibă o imagine tot mai proastă. De aceea, Heckel trebuia să facă ceva, şi încă imediat; ca de obicei, inventivul cleric a făcut tot ce i-a stat în putință. Mai întâi, a trimis o scrisoare bisericii suedeze. Apoi a trimis o scrisoare către comitetul bisericii prusace prin care îi cerea socoteală. De data aceasta a scos

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 510.

artileria grea, atacându-l pe Bonhoeffer, în scris şi oficial, în termeni care mutau întreaga dispută la un alt nivel:

> Mă simt obligat... să atrag atenția comitetului bisericii provinciale asupra faptului că incidentul l-a propulsat pe Bonhoeffer în centrul atenției publice. Întrucât el poate fi acuzat de pacifism şi de faptul că e un duşman al statului, recomandăm comitetului bisericii provinciale să se disocieze de el şi să ia măsuri pentru a se asigura că nu va mai putea instrui teologi germani.[1]

În felul acesta s-a produs o cotitură. Heckel l-a pus pe Bonhoeffer la dispoziția statului nazist. Bethge a scris că „nu exista denunț mai grav decât să spui despre cineva că este «pacifist şi duşman al statului», mai ales atunci când această acuzație era adusă oficial şi în scris".[2]

Rezultatul imediat a fost că lui Bonhoeffer i s-a retras oficial dreptul de a preda la Universitatea din Berlin. Ținuse acolo o prelegere în 14 februarie, care avea să fie şi ultima. Îndelungata lui relație cu lumea academică lua sfârşit pentru totdeauna. A protestat şi a înaintat apeluri, însă i-a fost imposibil să anuleze decizia. Însă în Germania întoarsă cu susul în jos a lui Hitler, în care viața academică era interzisă evreilor, acest lucru cu greu putea fi un motiv de descurajare totală. Cumnatul lui, Gerhard Leibholz, a fost obligat şi el să se „retragă" în luna aprilie a aceluiaşi an. Într-un fel, o astfel de decizie avea valoarea unei distincții.

„Un caz atroce de învățătură falsă"

În 22 aprilie, Bonhoeffer a ținut o prelegere, intitulată „Problema limitelor bisericii şi uniunii bisericilor". A fost o prelegere tipică pentru el, echilibrată, exhaustivă şi hotărâtă, chiar elegantă şi frumoasă, ca o ecuație reuşită. În ea, a explicat că Biserica Mărturisitoare nu era

1 Ibid., 512.
2 Ibid.

interesată numai de dogmă, deşi cu siguranţă că nu se dezinteresa de ea. Printr-o întorsătură memorabilă şi oarecum teribilă a frazei, a spus că Biserica Mărturisitoare „îşi urmează cu încredere calea printre Scila ortodoxiei şi Caribda lipsei de mărturie".[1] Apoi a vorbit despre limitele colaborării, explicând diferenţa vitală dintre colaborarea cu „alte biserici" – cum ar fi Biserica Ortodoxă Greacă sau Biserica Romano-Catolică – şi colaborarea cu instituţii „anti-bisericeşti" de genul Creştinilor Germani. Puteau exista diferenţe faţă de alte biserici, însă cu ele se putea angaja un dialog pentru promovarea înţelegerii reciproce. Dar *nu* se putea intra în dialog cu o instituţie „anti-bisericească". Această prelegere pe tema eternei întrebări *Ce este biserica?* i-a ajutat pe studenţii lui să tranşeze biblic o problemă confuză, într-un moment confuz din istoria eclesiastică a Germaniei.

Undeva, însă, în acest peisaj frumos, plantată ca o bombă cu ceas, exista o propoziţie care avea să explodeze şi să sfărâme toate propoziţiile din jurul ei, iscând o controversă incendiară. Bonhoeffer nu a gândit-o aşa când a scris-o, şi nu şi-a închipuit că ea urma să devină punctul focal al întregii prelegeri. Afirmaţia controversată a fost: „Oricine se desparte în cunoştinţă de cauză de Biserica Mărturisitoare din Germania se desparte de mântuire."

A plouat cu critici. După ce prelegerea a fost tipărită în *Evangelische Theologie*, numărul acela al publicaţiei s-a epuizat rapid. Eseul lui Bonhoeffer l-a determinat pe Hermann Sasse, care scrisese împreună cu Bonhoeffer Mărturia de la Bethel, să declare că Biserica Mărturisitoare, „distinctă de mişcarea confesională susţinută de bisericile luterane, este o sectă, de fapt cea mai rea sectă care a păşit vreodată pe solul protestantismului german". Merz a etichetat declaraţia lui Bonhoeffer drept „efuziunea extatică a unui om, până acum echilibrat, care contrazice tot ceea ce este esenţial la Luther". Superintendentul general Ernst Stoltenhoff a numit-o „nimic mai mult decât un caz atroce de doctrină falsă".[2]

1 *The Way to Freedom: Letters, Lectures and Notes 1935-1939*, vol. 2, *Collected Works of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Edwin H. Robertson, trad. Edwin H. Robertson şi John Bowden, New York, Harper and Row, 1966, 90-91.

2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 522-523.

Bonhoeffer i-a scris lui Erwin Sutz:

> Eseul meu m-a făcut cel mai ocărât om dintre cei cu convingeri asemănătoare cu ale noastre... Lucrurile se apropie de faza în care animalul înaintea căruia se pleacă închinătorii la idoli va purta trăsăturile caricaturale ale lui Luther... Fie Declarația de la Barmen este o mărturisire adevărată a Domnului nostru Isus Cristos, care s-a născut cu ajutorul Duhului Sfânt, şi în acest caz poate face sau desface o biserică, fie este expresia neoficială a opiniei unor teologi, şi în acest caz Biserica Mărturisitoare este pe un drum greşit de multă vreme.[1]

Memorandumul adresat lui Hitler

Speranțele lui Bonhoeffer pentru Biserica Mărturisitoare au reînviat în primăvara anului 1936, când a aflat că administrația bisericii pregătea un document care critica deschis, printre altele, politicile naziste împotriva evreilor. Era un document curajos, dar echilibrat; şi a fost scris pentru ochii unui singur om. Era un memorandum al Bisericii Mărturisitoare adresat lui Hitler.

Memorandumul a fost scris în aşa fel încât să-l invite pe maniacul său cititor la o discuție. Nu era nici pretențios şi nici acuzator, însă punea întrebări, determinându-l astfel pe Hitler să răspundă, şi îi cerea să clarifice anumite aspecte, acordându-i, desigur, beneficiul îndoielii. Era „decreştinarea" poporului german o politică oficială a guvernului? Ce înțelegea Partidul Nazist prin *creştinism pozitiv*? Se consemna, de asemenea, că ideologia de partid îi obliga pe cetățenii germani să-i urască pe evrei şi, în consecință, părinții creştini aveau dificultăți în educarea copiilor, căci creştinii nu trebuie să urască pe nimeni. Hildebrandt a fost implicat în redactarea documentului, iar Niemöller a fost unul dintre semnatari.

Documentul a fost depus personal la cancelarie în 4 iunie. Pe lângă

1 *The Way to Freedom*, 110.

exemplarul destinat lui Hitler, mai existau două exemplare, amândouă bine păzite. Era un joc bine calculat, întrucât Hitler putea să dea un răspuns negativ. După cum s-a dovedit, Hitler n-a dat niciun răspuns. Au trecut zile, apoi săptămâni. L-a primit oare?

După şase săptămâni, o veste dezastruoasă: un ziar londonez a scris despre memorandum. În 17 iulie, *Morning Post* a publicat un articol despre el. Cum a aflat presa britanică despre memorandum, din moment ce nu fusese dat publicității? Hitler apărea într-o postură proastă în ochii lumii, tocmai când Biserica Mărturisitoare îi acorda posibilitatea să reacționeze privat, ca să nu-şi ştirbească imaginea. Dar s-au întâmplat lucruri încă şi mai rele. O săptămână mai târziu, un ziar elvețian a publicat memorandumul în întregime. Se crea impresia că Biserica Mărturisitoare a îngăduit ca documentul să ajungă pe mâinile presei internaționale, pentru a-l pune pe Hitler într-o lumină proastă. Dar niciunul dintre cei care scriseseră memorandumul nu dispuneau de vreo copie a acestuia. Astfel, unii au suspectat că Hitler însuşi a lăsat să-i scape documentul, pentru a pune Biserica Mărturisitoare într-o situație dificilă. Într-adevăr, biserica părea acum vinovată de trădare, căci se folosise de presa internațională împotriva guvernului german. Ca atare, mulți luterani moderați s-au distanțat şi mai tare de Biserica Mărturisitoare.

Aşadar, ce s-a întâmplat? S-a dovedit ulterior că doi foşti studenți ai lui Bonhoeffer, Werner Koch şi Ernst Tillich, împreună cu dr. Friedrich Weissler, un avocat al Bisericii Mărturisitoare, au fost responsabili de această scurgere de informații. De supărare că Hitler nu dădea niciun răspuns, au crezut că-i vor putea forța mâna. Toți trei au fost arestați, trimişi la sediul Gestapoului şi interogați. În toamna care a urmat au fost trimişi în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen. Weissler, pentru crima de a fi evreu, a fost despărțit de frații lui şi a murit în mai puțin de o săptămână.

Jocurile Olimpice urmau să înceapă peste două săptămâni, deci Hitler a trebuit să amâne acțiunea împotriva celor trei. La urma urmelor, vizitatori din alte țări şi mass-media străină erau aşteptați să sosească, şi se vânduseră patru milioane de bilete. Deocamdată Hitler dorea să pară mărinimos şi tolerant.

În momentul acesta, Biserica Mărturisitoare a făcut o mişcare

curajoasă. Deoarece calul scăpase deja din şură, memorandumul urma să fie citit de la amvoane pe tot cuprinsul Germaniei „cu scopul de a demonstra fără putință de tăgadă că biserica nu şi-a pierdut complet glasul în legătură cu acest act flagrant de nedreptate".[1] Mai mult, textul memorandumului avea să fie tipărit în peste un milion de exemplare şi distribuit oamenilor. Criticându-l public, Biserica Mărturisitoare înota împotriva curentului opiniei generale despre Hitler. El era acum bine privit chiar şi de către cei care-l denigraseră în urmă cu un an sau doi, iar Jocurile Olimpice urmau să fie un succes magnific. Oricine îl critica pe Hitler în acel moment culminant al învierii Germaniei din mormântul de la Versailles risca să fie considerat un fel de ranchiunos nemulțumit sau chiar un dușman al statului.

Olimpiada

Jocurile Olimpice de vară i-au oferit lui Hitler ocazia unică să prezinte fața veselă şi rezonabilă a „noii Germanii". Goebbels, care nu a cruțat nicio cheltuială pentru a înălța catedrale ale amăgirii, acum a ridicat un adevărat Chartres al vicleniei şi fraudei. Propagandista Leni Riefenstahl a făcut chiar un film despre acest spectacol sportiv.

Naziştii s-au străduit din răsputeri să prezinte Germania ca pe o națiune creştină. *Reichskirche* a ridicat un cort uriaş chiar lângă stadionul olimpic. Străinii habar nu aveau de luptele interne dintre Creştinii Germani şi Biserica Mărturisitoare; părea că în Germania lui Hitler creştinismul era înfloritor. Dar la St. Paul, Biserica Mărturisitoare a sponsorizat o serie de prelegeri la care au vorbit Jacobi, Niemöller şi Bonhoeffer. „Seara de ieri nu a fost prea rea – a scris Bonhoeffer. Biserica s-a umplut până la refuz; oamenii şedeau chiar şi pe treptele altarului şi stăteau în picioare peste tot. Aş fi vrut să predic în loc să țin o prelegere."[2] Majoritatea prelegerilor organizate de Biserica Mărturisitoare au fost ținute cu sala arhiplină, în timp ce

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 536.
2 Ibid., 539.

prelegerile sponsorizate de *Reichskirche* cu participarea unor teologi universitari „aprobați" au fost puțin frecventate.

Bonhoeffer nu era prea sigur dacă Biserica Mărturisitoare trebuia să participe. Creştinii serioşi din Germania erau în război cu un rău ce refuza să se căiască, ce nu asculta de raţiune şi nu era dispus la compromisuri. Trebuia acționat, şi apoi trebuiau acceptate consecințele, oricare ar fi ele. Însă, ca întotdeauna, el părea să fie singurul care vedea lucrul acesta. Mişcarea ecumenică îşi continua dialogul ei interminabil, iar conducătorii Bisericii Mărturisitoare făceau şi ei acelaşi lucru, strecurând țânțarii şi înghițind cămilele.

Evanghelistul american Frank Buchman, care era capul Mişcării de la Oxford, se afla la Berlin cu speranța că va reuşi să ajungă la Hitler şi la alți conducători naziști cu Evanghelia lui Isus Cristos. Colegul său, Moni von Cramon, luase legătura anterior cu Himmler, alături de care Buchman a luat cu această ocazie masa. Cu un an înainte, Himmler îi spusese lui Cramon: „Ca arian, trebuie să am curajul să-mi asum singur responsabilitatea pentru păcatele mele." El a respins ca „evreiască" ideea aruncării păcatelor pe umerii altcuiva. A fost şi mai puțin interesat de ceea ce avea Buchman de spus. Mai târziu, în luna august, Buchman a rostit nefericitele cuvinte: „Mulțumesc cerului pentru un om ca Adolf Hitler, care a ridicat un front de apărare împotriva anticristului comunist."[1] A fost o vorbă rostită uşuratic în timpul unui interviu cu *New York World-Telegram* în biroul său de la Calvary Church, la intersecția dintre Park Avenue şi Strada 21, şi nu reprezenta concepția lui de ansamblu despre acest subiect. Totuşi, ea arată cât de uşor au fost înşelați la început chiar şi cei mai serioşi creştini de propaganda conservatoare şi pseudo-creştină a lui Hitler.

După olimpiadă, Bonhoeffer a plecat la Chamby, Elveția, pentru conferința organizației Life and Work. Memorandumul adresat lui Hitler urma să fie citit de pastorii Bisericii Mărturisitoare pe întreg cuprinsul Germaniei în 23 august. Bonhoeffer şi-a întrebat superiorii

1 Garth Lean, *On the Tail of a Comet: The Life of Frank Buchman, a Small Town American Who Awakened the Conscience of the World*, New York, Concordia House, 2002, 235.

dacă putea să rămână în Elveția, căci ar fi fost bine ca un cunoscător al memorandumului să fie în afara Germaniei ca să țină la curent presa internațională despre memorandum, dar şi despre felul în care Hitler îi trata pe cei care-l proclamau.

Mai mulți pastori curajoşi au citit proclamația de la amvoanele lor în ziua hotărâtă. Unul dintre ei a fost Gerhard Vibrans, un prieten apropiat al lui Bonhoeffer şi Bethge. La sfârşitul serviciului, învățătorul satului l-a căutat pe polițist şi a strigat: „Arestează-l pe trădător!" Polițistul a ridicat din umeri şi a spus că nu avea ordine în sensul acesta. Totuşi, Gestapoul a adunat numele celor care citiseră proclamația.

Să nu aruncați mărgăritarele voastre înaintea porcilor

În toamna anului 1936, Ludwig Müller a ieşit iarăşi la suprafață, făcând valuri cu un pamflet intitulat „Deutsche Gottesworte" („Cuvintele germane ale lui Dumnezeu"). Cu tonul serviabil al unui chelner dintr-un restaurant de duzină, Reibi s-a adresat clienților săi în felul următor: „Pentru voi, camarazii mei din al Treilea Reich, nu am tradus Predica de pe Munte, ci am germanizat-o... Al vostru *Reichsbischof*." Müller a fost foarte fericit să poată veni în ajutorul prietenului său arian Isus, pentru ca acesta să poată comunica într-un mod cât mai eficient cu poporul celui de-al Treilea Reich. Iar pentru că blândețea nu era o calitate „germană" acceptabilă, Müller le-a pus la dispoziție camarazilor lui ceva ce se potrivea mai bine cu imaginea germanică vitează pe care dorea să o promoveze: „Ferice de cel care dă dovadă întotdeauna de adevărata camaraderie. El va ajunge bine în lume."[1] Evident, Müller considera că aceste absurdități autodenigratoare reprezintă un act de evanghelizare. Dar la ce voia să-i convertească pe nepricepuții lui cititori?

Creştinii Germani s-au convins că „evanghelizarea" Germaniei merita orice risc, inclusiv eviscerarea Evangheliei prin predicarea urii împotriva evreilor. Dar Bonhoeffer ştia că răstălmăcirea adevărului

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 542.

pentru a-l putea vinde mai bine nu era practicată numai de Creştinii Germani. Chiar şi unii membrii ai Bisericii Mărturisitoare au denaturat adevărul în câteva rânduri.

Pentru Bonhoeffer, adevărata provocare era să comunici Cuvântul lui Dumnezeu într-un mod cât mai curat posibil, fără a simți nevoia să-l ajuți într-un fel sau să-l înfrumusețezi. Numai Cuvântul lui Dumnezeu are puterea să atingă inima omului. Le-a spus lucrul acesta de nenumărate ori candidaților săi. Lăsați puterea Cuvântului să vorbească ea însăşi, neîmpiedicată.

Practic vorbind, însă, era greu de ştiut unde trebuia trasă linia în ce priveşte proclamarea Evangheliei. Oare poți să spui despre Frank Buchman că a aruncat nestematele înaintea porcilor când a încercat să-l convertească pe Himmler? Întrebarea aceasta a revenit într-un mod cât se poate de practic pentru unii candidați care au fost trimişi în parohii unde oamenii nu erau foarte interesați de ceea ce aveau ei de oferit. Situația aceasta putea fi descurajantă. Gerhard Vibrans a fost trimis într-un sătuc, la est de Magdeburg, care părea populat aproape exclusiv cu oameni mărginiți.

> Parohia mea de şase sute de suflete de la Schweinitz este una foarte săracă; în medie, cam doi oameni vin la biserică în fiecare duminică... Duminica, îmbrăcat în veşmintele mele pastorale, fac un pelerinaj prin tot satul în primul rând ca să le amintesc oamenilor că este duminică... Ei încearcă să mă consoleze, zicându-mi că-mi voi primi salariul chiar dacă ei nu vin la biserică.[1]

Vibrans a mai spus că în Duminica Sfintei Treimi nimeni nu a venit la biserică „în afară de femeia care trage clopotele". Răspunsul pe care Bonhoeffer i l-a dat a fost simplu, practic şi biblic: „Dacă un sat nu ne dă ascultare, mergem în altul. Există limite." Se referea la îndemnul pe care Isus l-a dat ucenicilor Lui să scuture praful de pe sandale şi să părăsească satul în care nu sunt bine primiți (Matei 10:14). Totuşi, situația nu-i era chiar atât de indiferentă lui Bonhoeffer şi

1 Ibid.

inima lui simțea împreună cu Vibrans, care era un slujitor credincios. „Ascultarea ta plină de loialitate față de sfatul nostru aproape că mă face să mă ruşinez. Nu lua lucrurile în sens chiar atât de literal, altfel într-o bună zi te vei sătura."

Bonhoeffer a vizitat satul acela şi a predicat acolo. Ulterior i-a scris lui Vibrans şi l-a sfătuit să scrie congregației sale „spunându-le că aceasta poate fi ultima ofertă a Evangheliei care li se face şi că există comunități a căror foame după Cuvânt nu poate fi satisfăcută din pricina lipsei de lucrători".[1]

În primăvara anului 1937, Bonhoeffer a scris un eseu extraordinar intitulat „Enunțuri despre puterea cheilor şi despre disciplina bisericească în Noul Testament". Prin intermediul lui, a încercat să determine biserica să se ia în serios pe ea însăşi şi să înțeleagă puterea pe care i-a dat-o Dumnezeu, o putere înspăimântătoare şi misterioasă ce trebuia înțeleasă şi folosită după voia lui Dumnezeu. Aşa cum înainte le vorbise candidaților lui despre predicarea Cuvântului, acum vorbea despre acest lucru întregii Biserici Mărturisitoare. Eseul începea astfel:

> 1. Cristos a dat bisericii Sale puterea să ierte şi să nu ierte păcatele pe pământ, cu autoritate divină (Matei 16:19; 18:18; Ioan 20:23). Mântuirea veşnică şi condamnarea veşnică sunt împărțite după cuvântul ei. Cine se întoarce de la căile lui păcătoase la cuvântul Evangheliei şi se căieşte primeşte iertare. Cine persevereză în păcatul lui este judecat. Biserica nu poate să-l elibereze pe penitent de păcat fără să-l țină şi fără să-l lege pe impenitent de păcat.[2]

Nimic nu era spus aici pe ocolite. Mai târziu a abordat şi conceptul de har ieftin – fără să folosească expresia în sine – şi s-a referit la felul în care mişcarea ecumenică şi Biserica Mărturisitoare au intrat

1 Ibid.

2 *The Way to Freedom*, 149.

uneori, din păcate, într-un dialog bine-intenționat cu Hitler şi cu *Reichskirche*.

> 3. „Să nu dați câinilor lucrurile sfinte şi să nu aruncați mărgăritarele voastre înaintea porcilor, ca nu cumva să le calce în picioare şi să se întoarcă să vă rupă" (Matei 7:6). Promisiunea harului nu trebuie risipită, ci trebuie protejată de cei lipsiți de evlavie. Există unii care nu sunt vrednici de sanctuar. Evanghelia harului îşi are limitele ei. Harul nu poate fi vestit cuiva care nu-l recunoaşte, nu-l distinge sau nu-l doreşte. Nu numai că lucrul acesta pângăreşte sanctuarul însuşi, nu numai că cei care păcătuiesc vor rămâne vinovați înaintea Celui Preaînalt, ci în plus abuzarea Sacrului trebuie să se întoarcă împotriva comunității. Lumea căreia harul îi este prezentat ca un lucru ieftin se va sătura de el, şi nu numai că va călca în picioare ce este Sfânt, dar îi va sfâşia şi pe cei care vor să i-l impună cu forța. De dragul lui însuşi, de dragul celui păcătos şi de dragul comunității, Sacrul trebuie apărat împotriva vinderii sale pe nimic. Evanghelia este apărată de predicarea căinței, care numeşte păcatul păcat şi care-l declară pe păcătos vinovat. Cheia eliberării este apărată de cheia legării. Predicarea harului nu poate fi protejată decât prin predicarea căinței.[1]

Bonhoeffer mai făcuse comentarii similare şi înainte, în diferite contexte. El avertiza conducătorii Bisericii Mărturisitoare aşa cum avertizaseră şi profeții din Vechiul Testament. Şi la fel ca în cazul profeților, avertismentele lui au fost zadarnice.

Dar în 1937, adevărata natură a fiarei cu care se confruntau şi-a arătat dintr-odată adevăratul chip. Lupii, nemaiavând nevoie să se furişeze îmbrăcați în blană de oaie, au aruncat-o cât acolo şi s-au năpustit cu mare viteză.[2]

---

1 Ibid., 151.

2 James Bentley, *Martin Niemöller, 1892-1984*, New York, Free Press, 1984, 129.

Represiunea nazistă

În 1937, naziștii au abandonat orice mască a dreptății şi au lovit cu putere Biserica Mărturisitoare. În anul acela, peste opt sute de pastori şi conducători laici ai Bisericii Mărturisitoare au fost arestați şi închişi. Conducătorul lor, îndrăznețul Martin Niemöller din Dahlem, a fost unul dintre ei. În 27 iunie a ținut ceea ce avea să fie ultima lui predică pentru mulți ani. Mulțimile umpleau biserica lui săptămână de săptămână. În această ultimă duminică, Niemöller nu a fost mai puțin îndrăzneț ca altădată. De la amvon, el a declarat: „Nu ne gândim să ne folosim de puterile noastre pentru a scăpa de brațul autorităților mai mult decât s-au gândit apostolii din vechime. Şi nici nu suntem mai înclinați decât ei să păstrăm tăcerea la porunca oamenilor, atunci când Dumnezeu ne porunceşte să vorbim. Pentru că este şi trebuie să rămână adevărat faptul că avem datoria să ascultăm mai mult de Dumnezeu decât de oameni." În joia care a urmat, a fost arestat.

Chiar atunci când erau brutali, naziștii rămâneau vicleni şi atenți. Erau extrem de sensibili față de opinia publică, iar metoda pe care au folosit-o în abordarea Bisericii Mărturisitoare a fost aceea a regulamentelor tot mai multe şi mereu mai restrictive. Metodele lor „ținteau nu atât interzicerea directă a Bisericii Mărturisitoare – a spus Bethge – cât mai ales lichidarea ei treptată prin intimidare şi prin suprimarea activităților individuale".[1]

Au interzis citirea de la amvon a listelor pentru rugăciunile de mijlocire şi au revocat paşapoarte; paşaportul lui Niemöller fusese revocat mai devreme în cursul aceluiaşi an. În iunie, naziștii au declarat că orice colectă făcută în timpul serviciilor Bisericii Mărturisitoare este ilegală. În iulie, toate „comunicatele duplicate" trebuiau supuse Legii Editoriale naziste şi urmau să fie supuse aceluiaşi tratament la care erau supuse şi ziarele. De exemplu, scrisorile circulare de la Finkenwalde pe care Bonhoeffer le adresa foştilor săi elevi trebuiau acum să fie semnate de el personal. El trebuia să scrie cuvintele *Scrisoare personală* la începutul fiecărui exemplar al scrisorii. Harababura regulilor fără sens şi a legilor nedrepte îi copleşea pe pastorii Bisericii

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 577.

Mărturisitoare, care mereu încălcau câte una şi, în consecinţă, erau arestaţi.

În următorii câţiva ani, Bonhoeffer s-a simţit profund responsabil faţă de foşti săi elevi de la Finkenwalde ajunşi în închisoare. I-a vizitat pe mulţi dintre ei şi a păstrat legătura cu soţiile şi cu părinţii lor. Părintelui unuia dintre ei i-a scris:

> Ne e de multe ori greu să înţelegem cum lucrează Dumnezeu cu biserica Lui. Dar putem fi împăcaţi, ştiind că fiul dumneavoastră suferă pentru Domnul şi că biserica lui Isus mijloceşte în rugăciune pentru el. Domnul acordă o mare onoare slujitorilor Lui atunci când aduce peste ei suferinţa... [Fiul dumneavoastră] totuşi se va ruga pentru ca dumneavoastră să puteţi lăsa totul în mâna lui Dumnezeu şi ca să-I puteţi mulţumiţi Lui pentru toate lucrurile pe care le va aduce peste dumneavoastră şi peste biserica Lui.[1]

Bonhoeffer voia ca ei să înţeleagă faptul că fac parte dintr-o comunitate de rezistenţă mai largă. În acest scop şi pentru a aduce uşurare soţiilor hărţuite ale pastorilor închişi, a aranjat ca ele să poată locui în casa de la ţară a lui Ruth von Kleist-Retzow din Klein-Krössin. Femeia aceasta a devenit o susţinătoare şi o sursă de curaj pentru mulţi fraţi şi pentru familiile lor. Când Werner Koch a fost închis într-un lagăr de concentrare, ea i-a scris: „Trăim în vremuri ciudate, însă ar trebui să fim pe veci recunoscători pentru că săracul şi oprimatul creştinism obţine acum o vitalitate cum n-am întâlnit niciodată în cei şaptezeci de ani ai mei. Ce mărturie pentru existenţa lui reală!"[2] Bonhoeffer a trimis-o pe soţia lui Koch la Frau von Kleist-Retzow, pentru a se bucura de inegalabila ei ospitalitate creştină. Casa, pe jumătate din lemn, construită în vechiul stil german, era înconjurată de grădini şi de castani înalţi. Creştea chiar şi boboci de gâscă în bucătăria ei încăpătoare de la ţară şi avea trei camere pentru oaspeţi, care se numeau Nădejde, Mulţumire şi Bucurie.

1 Ibid., 582-583.

2 Ruth von Kleist-Retzow către Werner Koch, Klein-Krössin, 1937.

Niemöller este arestat; Hildebrandt se expatriază

În dimineața zilei de 1 iulie, Bonhoeffer şi Bethge se aflau la Berlin. Numărul arestărilor în rândul pastorilor Bisericii Mărturisitoare creştea, aşa că s-au dus acasă la Niemöller în Dahlem ca să gândească o strategie împreună cu el şi cu Hildebrandt. Dar nu i-au găsit acolo decât pe Hildebrandt şi pe soția lui Niemöller. Gestapoul îl arestase pe Niemöller cu doar câteva minute mai devreme.

Toți patru vorbeau despre ce era de făcut acum, când mai multe Mercedesuri negre au tras în fața casei. Ştiind că erau maşinile Gestapoului, Bonhoeffer, Bethge şi Hildebrandt au pornit către uşa din spate, însă au fost opriți de Herr Höhle, un oficial de la Gestapo care îi cunoştea bine pe ei şi pe cei mai mulți din Biserica Mărturisitoare. Cei trei au fost escortați înapoi în casă, au fost percheziționați de un alt ofițer şi puşi sub arest la domiciliu, unde au rămas următoarele şapte ore, asistând la percheziționarea casei lui Niemöller. Perseverența meticuloasă a Gestapoului a fost în cele din urmă răsplătită prin descoperirea unui seif ascuns în spatele unui tablou, în care se aflau o mie de mărci, aparținând Ligii de Urgență a Pastorilor.

Fiul de zece ani al lui Niemöller şi-a amintit ulterior că toți cei care au venit la ei în ziua aceea au fost reținuți şi suspectați. „S-a umplut casa“,[1] a zis el. Inimitabila Paula Bonhoeffer a aflat cumva ce se întâmpla, şi Bonhoeffer a văzut maşina părinților săi trecând prin fața casei de câteva ori şi mama lui uitându-se spre casă. Toți, în afară de Niemöller, au fost eliberați în după-amiaza aceleiaşi zile. Lucrurile intraseră într-o nouă fază.

Niemöller a stat la închisoare opt luni, însă în ziua eliberării sale, Gestapoul l-a arestat din nou. Cei de acolo erau cunoscuți pentru această tactică neplăcută. Hitler nu suporta ca unul care vorbea cu atâta lejeritate împotriva lui să fie liber. În consecință, l-a onorat pe pastorul Niemöller cu distincția de „prizonier personal“ al Führer-ului

1 Amos Cresswell şi Maxwell Tow, *Dr. Franz Hildebrandt; Mr. Valiant for Truth*, Grand Rapids, Smyth and Helwys, 2000, 78.

pentru următorii şapte ani, pe care Niemöller i-a petrecut la Dachau. A fost eliberat de aliaţi, în 1945.

Între timp, la Dahlem a predicat Hildebrandt, şi predicile lui nu erau mai puţin înflăcărate decât fuseseră predicile lui Niemöller. Totuşi, Hildebrandt a început să-şi dea seama că, fiind evreu, trebuia să iasă din scenă. Paşapoartele erau revocate şi exista posibilitatea să nu mai poată pleca, dacă aştepta un moment mai convenabil. Aşadar, şi-a ţinut ultima predică în 18 iulie.

Existau mereu agenţi ai Gestapoului în adunare. Scopul lor era să-i intimideze pe credincioşi şi pe pastori; la Dahlem, însă, n-au reuşit niciodată. Niemöller îi tachina de la amvon, cerând uneori câte unui membru al bisericii să „dea o Biblie prietenului de la poliţie"[1]. În ultima sa duminică acolo, sfidând noile legi, Hildebrandt a citit cu voce tare lista celor pentru care se solicitau rugăciuni de mijlocire. Apoi a cerut înadins să se facă o colectă specială pentru lucrarea Bisericii Mărturisitoare. A cerut ca banii să fie depuşi lângă altar, pe Masa Domnului, unde au fost dedicaţi lui Dumnezeu şi lucrării lui Dumnezeu printr-o rugăciune. De obicei, Gestapoul trecea cu vederea astfel de încălcări flagrante ale legilor, însă în ziua aceea nu s-a întâmplat aşa. La sfârşitul serviciului, ofiţerul a păşit sfidător în faţă şi a luat toţi banii.

După aceea Hildebrandt a fost arestat. A urmat o scenă în care Hildebrandt a protestat împotriva arestării sale. Apoi congregaţia i s-a alăturat, devenind din ce în ce mai gălăgioasă. Mulţimea s-a luat vociferând după ofiţerii Gestapoului care-l escortau pe Hildebrandt către maşina lor. S-au strâns cu toţii în jurul maşinii, unde şi-a continuat protestul şi s-au uitat cum ofiţerii Gestapoului încearcă să pornească maşină şi nu reuşesc. După câteva minute jenante, ofiţerii umiliţi şi-au acceptat înfrângerea, au ieşit din maşină şi au luat-o pe jos în direcţia sediului lor. De obicei preferau să-şi facă treaba în linişte, sub acoperirea nopţii, ori de câte ori era posibil. Acum însă, în plină stradă, au devenit obiectul de interes al unei mulţimi batjocoritoare şi tulburate pentru că li se lua pastorul, care spunea ce se întâmplă tuturor celor dispuşi să-i asculte. Mai mult, Gestapoul

1 Cresswell şi Tow, *Dr. Franz Hildebrandt*, 79.

şi-a escortat prizonierul, fără să-şi dea seama, într-o direcție greşită. Hildebrandt şi credincioşii lui au înțeles ce se întâmplă, dar n-au vrut să ajute Gestapoul, care părea din ce în ce mai ridicol cu fiecare pas pe care-l făcea. În cele din urmă Hildebrandt a ajuns la sediul Gestapoului din Alexanderplatz.

A doua zi, Gestapoul l-a dus înapoi în apartamentul său, unde au descoperit şi confiscat o altă sumă de bani aparținând Bisericii Mărturisitoare. Dar unul dintre ofițeri a fost lovit de o cumplită durere de măsea în timpul investigației, fapt care l-a obligat să-și încheie misiunea înainte de vreme, lăsând astfel neatinsă o altă sumă de bani din fondul Bisericii Mărturisitoare.

Ulterior, Hildebrandt a fost dus la închisoarea Plötzensee. Bonhoeffer şi ceilalți prieteni ai săi se temeau că acolo îşi va pierde viața. Fiind evreu, mai mult ca sigur că avea să fie maltratat. Familia Bonhoeffer a făcut un efort concertat pentru eliberarea lui. Hans von Dohnányi a intervenit şi a reuşit să-l elibereze cu două zile mai devreme decât cele două zeci şi opt de zile prevăzute. Eliberarea lui mai devreme i-a permis să plece în Elveția neobservat de autorități. Fără această intervenție extraordinară, ar fi fost obligat să rămână în țară şi fără îndoială că ar fi fost rearestat, ca Niemöller. Şi fiind non-arian, probabil că nu ar fi supraviețuit. Din Elveția, Hildebrandt a plecat la Londra, unde a devenit imediat pastor asistent al vechiului său prieten Julius Rieger la St. George. Acolo a continuat să lucreze cu refugiații alături de episcopul Bell şi de alți oameni din mişcarea ecumenică. Dar Bonhoeffer simțea lipsa prietenului său.

Sfârşitul seminarului de la Finkenwalde

La Berlin, Biserica Mărturisitoare a plănuit ca în 8 august să țină un serviciu de mijlocire la biserica lui Niemöller din Dahlem. Biserica a fost înconjurată de autorități, însă congregația lui Niemöller, asemenea pastorului ei, era făcută dintr-un material mai tare decât multe altele. Situația a degenerat într-o demonstrație anti-nazistă. Mulțimea a refuzat să se împrăştie ore în şir, motiv

pentru care două sute cincizeci de credincioşi au fost arestaţi şi duşi la Alexanderplatz.

În vara anului 1937, Bonhoeffer a supravegheat al cincilea stagiu de şase luni de la Finkenwalde. De asemenea, şi-a terminat lucrul la manuscrisul unei cărţi despre Predica de pe Munte la care se gândea încă din 1932. Cartea, care avea să se numească *Nachfolge* (*Costul ucenicie*i), a apărut în noiembrie 1937 şi a devenit una dintre cele mai influente cărţi creştine ale secolului douăzeci.

Când semestrul de vară s-a încheiat, Bonhoeffer împreună cu Bethge au plecat în vacanţă la Königsee şi Grainau, în apropiere de Ettal, în Alpii Bavariei. Apoi i-au vizitat pe Sabine, pe Gerhard şi pe fiicele lor. Se afla aşadar la Göttingen, când a primit un telefon surprinzător din Stettin, prin care era informat că Gestapoul a închis seminarul din Finkenwalde. Uşile clădirii fuseseră sigilate. Se mai încheia o epocă.

În următoarele şase săptămâni, Bonhoeffer şi Bethge au stat la Berlin, în casa părinţilor lui Dieter de pe Marienburgerallee. Au ocupat mansarda casei, unde erau două paturi şi mai multe rafturi cu cărţi.[1] De la fereastră se vedeau casa şi curtea vecină, unde locuia sora lui Bonhoeffer, Ursula, împreună cu soţul ei, Rüdiger Schleicher. Bethge a devenit un membru al familiei Bonhoeffer, luând toate mesele împreună cu familia şi bucurându-se de compania acestor persoane inteligente şi cultivate care se împotriveau cu înverşunare naziştilor. Seara, Bethge şi Bonhoeffer discutau ultimele veşti primite de la Dohnányi. Situaţia se agrava tot mai mult, mai ales pentru evrei.

Au petrecut multe seri şi în casa Schleicher, unde se afla pianul cel mare, la care cântau Bethge, Dietrich şi alţii, acompaniaţi de obicei de Dietrich. Nepoata de unsprezece ani a lui Bonhoeffer, Renate, fusese aleasă ca să întoarcă paginile. Moştenise şi ea, ca unchiul ei, trăsăturile familiei von Hase – păr cânepiu şi ochi albaştri pătrunzători – de la bunica ei, Paula Bonhoeffer. Nici ea şi nici Bethge, care avea pe atunci douăzeci şi opt de ani, nu bănuiau că peste şase ani se vor căsători.

1 Această cameră se poate vizita şi astăzi. Rafurile cu cărţi ale lui Bonhoeffer, biroul şi pianul sunt încă acolo.

Pastoratele colective

În aceste şase săptămâni, Bonhoeffer a încercat tot ce i-a stat în putință să facă recurs la decizia închiderii seminarului de la Finkenwalde. Dar pe la sfârşitul anului 1937 s-a convins că Finkenwalde nu se va redeschide. Bonhoeffer ştia, totuşi, că închiderea lui Finkenwalde nu însemna şi închiderea seminarelor ilegale. Au continuat să funcționeze sub forma unor *Sammelvikariat* (pastorate colective).

Procesul a început cu găsirea unei biserici al cărei pastor principal avea simpatii față de Biserica Mărturisitoare, după care urma instalarea pe lângă el a unor „ucenici vicari". Teoretic, aceştia erau asistenții pastorului, însă practic erau educați după modelul de la Finkenwalde. Fiecare candidat se înregistra la poliția locală ca asistent al pastorului local, însă trăia împreună cu alți candidați în grupuri de şapte până la zece persoane. În 1938 existau două astfel de pastorate colective, amândouă în estul sălbatic al Pomeraniei. Primul era la Köslin, cam la o sută de mile nord-est de Stettin. Cel de-al doilea era şi mai izolat, la vreo treizeci de mile mai spre est.

Superintendentul de la Köslin era tatăl lui Fritz Onnasch, un absolvent de la Finkenwalde. El a fost cel care a plasat zece candidați pe lângă alți cinci pastori ai Bisericii Mărturisitoare din regiune. Bonhoeffer locuia şi el acolo când era nevoie. Onnasch era directorul responsabil cu studiile. Superintendentul din Schlawe era Eduard Block, care i-a angajat pe Bonhoeffer şi pe Bethge ca slujitori asistenți pe lângă el. În Schlawe, Bethge a fost directorul responsabil cu studiile. Grupul acesta de candidați a locuit la est de Schlawe, în ceea ce Bethge a descris drept „o casă parohială ruinată şi bătută de vânturile din Gross-Schlönwitz, situată la marginea districtului eclesiastic".[1]

Bonhoeffer îşi împărțea timpul între aceste două locuri idilice, călătorind de la unul la altul cu motocicleta, când îi îngăduia vremea. Preda la Schlawe în ultima parte a săptămânii şi rămânea acolo peste weekend. Bonhoeffer parcurgea frecvent cele două sute de mile până

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 591.

la Berlin şi suna acolo aproape în fiecare zi, vorbind de obicei cu mama lui, care continua să fie principala lui sursă de informație despre mersul bisericii şi despre bătălia politică.

Bonhoeffer era mereu optimist, pentru că era convins de adevărul celor spuse de Dumnezeu în Scriptură. El ştia că orice i s-ar întâmpla lui sau fraților lui credincioşi va deschide noi oportunități prin care Dumnezeu va lucra şi în care purtarea Lui de grijă va fi evidentă. În darea de seamă pe care a trimis-o absolvenților de la Finkenwalde la sfârşitul anului 1937, a scris: „Suntem deja în măsură să vă aducem la cunoştință că noile moduri în care suntem astăzi călăuziți ne oferă motive serioase de mulțumire."[1] O scrisoare scrisă de unul dintre candidații din această perioadă ne arată cum era viața la Schlönwitz:

> N-am venit la Schlönwitz plin de bucurie şi de optimism... M-am cutremurat la gândul acestei perioade de efort mental şi fizic. Pentru mine, era un fel de rău necesar... care trebuia îndurat cu grație şi depăşit în condiții cât mai bune, pe baza disciplinei personale... dar lucrurile s-au dovedit a fi cu totul altfel decât mă temusem eu. În loc să pătrund în lumea sufocantă a habotniciei teologice, m-am trezit într-o lume care îmbina ce-mi plăcea cu ce aveam nevoie; o muncă teologică limpede în compania altora, care nu îngăduiau nimănui să se simtă rănit de sentimentul propriei incompetențe şi care făceau din muncă o bucurie; o frățietate în Cuvânt care ne-a unit pe toți, oricine am fi fost; şi, în acelaşi timp, o apreciere față de tot ceea ce dă farmec creației căzute: muzică, literatură, sport şi frumusețea naturii; un mod de viață mărinimos... când privesc înapoi, văd o imagine clară... Frații şezând împreună după-amiaza la o cafea sau la pâine cu gem. Şeful se întoarce, după o lungă absență... aflăm ultimele veşti, şi toată lumea se simte copleşită de liniştea şi simplitatea vieții de la țară din Pomerania... Îți va fi afectată exactitatea viziunii teologice,

1 Mary Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Harper and Row, 1968, 192.

dacă îți voi spune că lucrurile marginale [au fost] îmbunătățite de aprecierea lucrului central?[1]

În 1939, vicariatul de la Schlawe nu a mai fost disponibil, însă nici aceasta nu a constituit o dificultate. Candidații s-au mutat la Sigurdshof, o localitate şi mai îndepărtată decât Gross-Schlönwitz. Era ca şi cum o pasăre îi călăuzea tot mai departe şi mai departe, la distanță de grijile momentului, într-un loc situat adânc în interiorul unui basm german. Bethge a scris:

> Căsuța era pe proprietate, la două mile spre sud de sat, mai izolată decât oricare alt loc în care locuiseră până atunci. Patru ferestre minuscule dădeau spre fața casei într-o curte prea puțin folosită, sub o copertină şi printre o mulțime de plante agățătoare luxuriante. În spatele casei curgea idilic râul Wipper. Lângă copacii cei mai apropiați era o pompă de apă, şi de acolo începea o pădure uriaşă care se unea spre sud cu pădurea Varzin, de pe proprietatea Bismarck. Nu exista curent electric... Cine nu găsea nici acest loc suficient de liniştit se putea retrage la o cabană de vânătoare din adâncul pădurii. În timpul verii, puteau folosi pe iaz barca de pescuit a contelui şi terenul de tenis de la conacul Tychow.
>
> Economisim cărbunele; mai mult, nu avem parafină, aşa că trebuie să folosim lumânări. Stăm toți într-o singură cameră, şi unul dintre noi fie cântă la un instrument, fie citeşte cu glas tare.[2]

Într-o scrisoare adresată părinților săi, în care descria condițiile de acolo, Bonhoeffer a scris:

> Am ajuns aici ieri... Încă din după-amiaza sosirii mele nu m-am putut abține să nu mă alătur celor care se dădeau cu schiurile prin pădurea acoperită de zăpadă. A fost într-adevăr

1 Bosanquet, *Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, 193-194.
2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 591.

minunat; şi este atâta linişte aici, încât toate din jur par nişte fantome. În general, simt din ce în ce mai mult că viaţa la ţară, mai ales în vremuri ca acestea, are mai multă demnitate umană decât cea din oraşe. Toate manifestările de mase pur şi simplu dispar. Cred că acum contrastul dintre Berlin şi această fermă retrasă este cât se poate de izbitor.

În prezent, suntem înzăpeziţi şi complet izolaţi. Maşina de poştă nu poate ajunge până la noi, şi primim câte ceva doar din când în când, cu sania. Pădurarul ne-a permis să luăm două încărcături de lemne şi două sute de kilograme de cărbuni; ne vor ţine câteva săptămâni. Desigur, alimentarea cu hrană este şi ea destul de dificilă, însă avem destulă mâncare. Dacă ar fi după mine, cred că aş părăsi oraşul pentru totdeauna.

Gheaţa neagră este aici de nedescris, după cele câteva inundaţii. De la mai puţin de zece metri de casă, pajiştea s-a transformat într-un magnific patinoar... Avem suficient combustibil pentru o săptămână.

Două zile a căzut un strat gros de zăpadă, cu viscole aproape neîntrerupte.[1]

1 Ibid., 591-592.

CAPITOLUL 20
ASCENSIUNEA LUI MARTE

1938

Candidații la confirmare se aseamănă astăzi cu tinerii soldați care pleacă la război, la războiul lui Isus Cristos împotriva dumnezeilor acestei lumi. Este un război care cere dăruirea întregii vieți. Dar nu este oare Dumnezeu, Domnul nostru, vrednic de această bătălie?

—Dietrich Bonhoeffer

Distinsa mea doamnă, am încăput pe mâinile unor criminali. Cum mi-aș fi putut imagina vreodată așa ceva!

—Hjalmar Schacht,
fost președinte al *Reichsbank*

Anul 1938 a fost extrem de tumultos pentru Germania și pentru întreaga Europă. La fel a fost și pentru familia Bonhoeffer, iar pentru Dietrich anul acesta nu a început deloc bine. În 11 ianuarie, a fost arestat la adunarea Bisericii Mărturisitoare din Dahlem. Ofițerii Gestapoului au venit, i-au luat pe toți cei treizeci de oameni și i-au interogat timp de șapte ore la sediul din Alexanderplatz, după care i-au pus în libertate. Vestea cea

mare a zilei a fost însă că, începând din momentul acela, Bonhoeffer nu mai avea voie să intre în Berlin. Gestapoul i-a urcat în aceeaşi seară pe el şi pe Fritz Onnasch într-un tren care pleca în direcţia oraşului Stettin.

Primul semestru al pastoratului colectiv tocmai începuse şi Bonhoeffer era bucuros că nu fusese împiedicat să-şi continue şi lucrarea aceasta. Totuşi, obligaţia de a sta departe de Berlin tocmai acum, când evoluţiile politice începeau să arate încurajator, a fost devastatoare pentru el. El şi-ar fi dorit să facă naveta între Berlin şi Pomerania, aşa cum făcuse începând din 1935. Casa părinţilor lui era centrul universului său, iar acum când regimul nazist începuse să se clatine şi când toţi nădăjduiau că Hitler ar putea pleca de la putere era o vreme cât se putea de nepotrivită ca să fie ţinut la distanţă.

Dar pentru că avea multe contacte suspuse, Bonhoeffer nu era niciodată lipsit de alternative. În consecinţă, a aranjat să se întâlnească cu părinţii săi, pentru a găsi o soluţie. Evident, el nu se putea duce la ei, aşa că la începutul lui februarie au venit ei la Stettin şi s-au întâlnit cu el în casa lui Ruth von Kleist-Retzow. Eminenţa lui Karl Bonhoeffer a avut un oarecare impact asupra situaţiei, astfel că a reuşit să convingă Gestapoul să limiteze exilul exclusiv la domeniul de activitate. În consecinţă, Dietrich putea să călătorească la Berlin din motive de ordin personal şi familial.

Bonhoeffer avea multe motive să creadă că norocul lui Hitler se va termina brusc. De pe poziţia pe care o ocupa în cadrul Ministerului de Justiţie, Hans von Dohnányi vedea şi auzea lucrurile înainte ca ele să treacă prin maşina de propagandă nazistă şi comunica cele auzite familiei sale extinse. În toamna trecută, guvernul lui Hitler s-a găsit într-o situaţie dificilă când Hjalmar Schacht, arhitectul înfloririi economice a Germaniei, şi-a dat demisia în semn de protest. Iar în ianuarie 1938 s-au declanşat o serie de evenimente care puteau conduce la o altă criză majoră. Erau, probabil, în pragul debarasării de irascibilul vegetarian, care le distrugea ţara de cinci ani.

Problemele lui Hitler au început în data de 5 noiembrie 1937, când şi-a convocat generalii la o şedinţă în care le-a prezentat planurile lui de război. Aşa cum ştia oricine urmărise cu atenţie lucrurile, Hitler intenţionase încă de la bun început să declanşeze

un război. Acum venise momentul. Aşadar, le-a spus generalilor înmărmuriți că intenționa să atace mai întâi Austria şi Cehoslovacia, pentru a elimina posibile necazuri pe flancul de est al Germaniei, şi că era foarte important ca Anglia să fie deocamdată curtată, deoarece englezii constituiau o amenințare militară serioasă. Războiul cu Franța şi Anglia urma să înceapă şi el cât de curând. Timp de patru ore, megalomaniacul a mâzgălit pe hârtie un plan conform căruia va face ca lumea să cadă la picioarele geniului său militar. „Le voi pregăti o tocană, cu care se vor îneca toți!"[1]

Generalii au plecat de la şedință în diferite grade de şoc şi furie. Ceea ce tocmai auziseră era nebunie curată. Ministrul de externe, baronul von Neurath, a suferit efectiv câteva atacuri de cord. Generalul Beck a spus că lucrurile erau de-a dreptul „cutremurătoare". Beck avea să conducă complotul pentru asasinarea lui Hitler, complot în care nu peste mult aveau să se implice de asemenea Dohnányi şi Bonhoeffer; ceea ce l-a determinat pe Bonhoeffer să pornească pe calea răzvrătirii au fost lucrurile pe care el le-a auzit de la Hitler în ziua aceea. Toți generalii au fost luați prin surprindere de agresiunea oarbă şi fără perdea a lui Hitler. Ei au început să-l descrie ca pe un „bolnav mintal" şi ca pe un „însetat de sânge". Planurile lui nu erau nimic altceva decât sinucidere națională.

Aceşti gentlemeni, educați în tradiția militară prusacă, erau toți prea bine crescuți ca să ştie cum să se poarte cu un om vulgar ca Hitler. Pe de o parte, Hitler era un necioplit şi o prezență jenantă, un ins sălbatic care cu greu putea fi luat în serios. Pe de altă parte, era conducătorul legitim al Germaniei lor dragi, căruia îi juraseră credință. Pentru majoritatea acestor oameni, Hitler era un soi de puzzle chinezesc obscen. Cei mai mulți îşi iubeau țara şi îl urau pe Hitler; considerau, pe bună dreptate, că planurile lui de război erau uluitoare prin temeritatea şi imoralitatea lor. Şi erau convinşi că omul acesta avea să le zdrobească țara de stânci şi, desigur, aveau dreptate. Aşadar, după şedința aceea au hotărât să-l elimine.

1 Hans B. Gisevius, *To the Bitter End: An Insider's Account of the Plot to Kill Hitler 1933-1944*, trad. Richard Winston şi Clara Winston, New York, Da Capo Press, 1998, 363.

Astfel, Beck a făcut tot ce i-a stat în putință ca să-i influențeze pe ceilalți generali să inițieze o lovitură de stat. La sfârşit, pentru a atrage atenția publică printr-un gest cu adevărat îndrăzneț, şi-a dat demisia. Gestul lui ar fi trebuit să zguduie din temelii întreaga națiune şi să-i arunce pe naziști pe fereastră. Dar păstrându-şi demnitatea aristocratică, Beck a atenuat efectul demisiei sale. El nu a vrut să atragă prea mult atenția asupra lui însuşi, căci considera că lucrul acesta ar fi fost lipsit de decență; prin urmare, a plecat cu atâta noblețe încât abia dacă l-a auzit cineva închizând uşa. Ultima sa lovitură a fost suficient de englezească, pentru a trece pe lângă țintă.

Hans Gisevius a spus ulterior că Beck „era încă atât de cufundat în tradiția corpului ofițeresc prusac, încât a voit să evite până şi cea mai uşoară impresie că ar fi comis un atac la adresa autorității statului".[1] Cu timpul, Beck a ajuns să-şi dea seama că acum trăia într-o lume nouă, în care statul, aşa cum îl ştia el, fusese dezmembrat şi aruncat în mlaştină. Dar la vremea demisiei sale, Beck nu a înțeles încă lucrul acesta cu destulă claritate. Succesorul lui, Franz Halder, nu a fost nici pe departe la fel de pasiv şi l-a descris pe Hitler drept „însăşi încarnarea răului".[2]

Afacerea Fritsch

Unul dintre aceşti oameni demni s-a aflat în centrul unei crize care amenința să-l răstoarne pe Hitler de la putere; şi desfăşurarea evenimentelor i-a ținut pe Dohnányi şi pe Bonhoeffer cu ochii căscați de uimire. Omul acesta era comandantul suprem al armatei, generalul Wilhelm von Fritsch.

Necazurile au început în momentul în care Fritsch a făcut greşeala de a încerca să-l convingă pe Hitler să renunțe la planurile lui de război. Dar Hitler nu avea răbdare cu aceşti laşi din clasa superioară.

1 Gisevius, *To the Bitter End*, 283.

2 Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945*, trad. Bruce Little New York, Metropolitan Books, 1996, 86.

Pentru el, întrebarea nu era dacă Fritsch avea dreptate, ci cum să-i reducă la tăcere pe indivizii turbulenți ca el. Puhavul şi pomădatul comandant al Luftwaffe, Hermann Göring, a venit cu o idee. Göring voia să ajungă în fruntea ierarhiei militare, şi nu cu mult timp în urmă reuşise să-l îndepărteze din funcție pe fostul şef al armatei prin mijloace cu totul necinstite. Omul acela, feldmareşalul Blomberg, a fost obligat să se retragă din pricina unui scandal care o implicata pe noua lui soție, pe care Göring o acuzase că fusese prostituată, ceea ce era adevărat. Bătrânul spilcuit nu s-a aşteptat niciodată ca trecutul secretarei lui să iasă la iveală; iar când a ieşit, a plecat capul şi a părăsit scena.

Göring prevăzuse că aşa se va întâmpla; pe oamenii aceştia de onoare era uşor să-i faci de râs şi să-i trimiți la plimbare. Era posibil ca metoda să funcționeze din nou? De data aceasta, însă, Göring nu avea niciun fel de dovezi faptice cu care să poată lucra. Dar avea să găsească el ceva; şi a găsit ceva extrem de mârşav. Himmler avea să-i pună la dispoziție informația acuzatoare. Era vorba despre un martor ocular, un ticălos care urma să depună mărturie că Fritsch întreținea o relație homosexuală „într-o alee întunecată de pe lângă gara Potsdam din Berlin cu un personaj al lumii interlope pe nume «Joe Bavarezul»".[1] Confruntat cu acuzația, evident cusută cu ață albă, Fritsch a rămas fără cuvinte.

Trebuie subliniat că liderii naziști, inclusiv Hitler, nu aveau niciun fel de probleme morale în legătură cu homosexualitatea. Mulți reprezentanți de frunte ai mişcării naziste de la început au fost homosexuali, printre ei numărându-se Ernst Röhm şi țanțoşii lui acoliți. Este posibil ca Hitler însuşi să fi avut astfel de legături. Dar în vremea celui de-al Treilea Reich, acuzația de homosexualitate era un mijloc imbatabil de a murdări reputația cuiva. Astfel, cu un cinism inimaginabil, acesta fiind semnul lor caracteristic, Hitler şi naziştii lui au folosit tactica aceasta de nenumărate ori împotriva duşmanilor lor politici, iar lagărele de concentrare au fost pline de oameni a căror prezență acolo nu

1 William R. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany* New York, Simon and Shuster, 1960, 314-316.

trebuia niciodată investigată cu adevărat, atâta vreme cât purtau stigmatul triunghiului roz.[1]

Dar generalul Fritsch nu a fost vinovat de acuzația adusă şi a jurat să-şi apere onoarea. Dohnányi s-a aflat în centrul efortului de scoatere la lumină a adevărului. Curând s-a descoperit că Fritsch a fost în mod deliberat confundat cu un „ofițer de cavalerie în retragere, țintuit la pat", care se numea Frisch. Frisch frecventase într-adevăr aleea întunecată; Fritsch însă, nu. Himmler şi Gestapoul cunoşteau, desigur, adevărul, însă dorința lor de a scăpa de Fritsch era foarte puternică, de aceea au încercat o înscenare bazată pe o eroare tipografică intenționată. Pe cine interesa un *t* mic în oceanul de cerneală al celui de-al Treilea Reich? Aproape că au reuşit. Dar nu le-a mers.

Când înscenarea murdară a fost adusă la cunoştința lui Fritsch, acesta a jurat să-şi facă dreptate. Curtea militară de onoare avea să-l exonereze, iar dovada maşinațiilor lui Himmler va arăta adevărata față a sa şi a SS-ului său. Heydrich avea să fie demascat şi el şi trimis înapoi în caverna lui submarină. Vina Gestapoului şi a SS-ului erau de aşa natură încât întreaga afacere amenința să-l răstoarne pe Hitler de la putere. Şi dacă Hitler ar fi încercat să ascundă dovezile, armata era gata să intervină. Se făceau deja planuri pentru o lovitură de stat; Dohnányi şi Bonhoeffer urmăreau evenimentele cu sufletul la gură.

Dar, după cum ştim, nimic din toate acestea nu s-a întâmplat. Asemenea unui Houdini venit din iad, Hitler a reuşit din nou să scape. Cum? Ca de obicei, la mijloc a fost incapacitatea corpului ofițeresc al armatei germane de a acționa prompt. Cu timpul, diavolii însetați de sânge cu care ei se jucau de-a ala-bala-portocala aveau să-i sugrume cu mațele propriilor lor scrupule chioare. Oricât de greu ar fi de crezut, Fritsch a considerat că nu se cuvine ca un om de statura lui să protesteze public împotriva unor astfel de acuzații. Joachim Fest a scris: „incapacitatea [lui Fritsch] de a se adapta grosolăniei lumii noi în care s-a trezit brusc aruncat se vede din intenția lui aproape comică şi totuşi amară, întărită de aprobarea lui Beck, de a-l provoca

1 Lothar Machtan, *The Hidden Hitler*, trad. John Brownjohn şi Susanne Ehlert, New York, Basic Books, 2001, pg.

pe Himmler... la duel".[1] Ar fi putut la fel de bine să sugereze o partidă de şah cu un rechin. Un alt conservator german a spus odată că Hitler „avea ceva străin în el, ca şi cum ar fi coborât dintr-un trib primitiv deja dispărut".[2] Era un paradox imposibil! Când să ajungă unul dintre aceşti indivizi stilaţi să-i tragă clapa, era deja prea târziu. În acelaşi an, fostul şef al *Reichsbank*, Hjalmar Schacht, i-a spus unei femei cu care lua cina: „Distinsa mea doamnă, am încăput pe mâinile unor criminali. Cum mi-aş fi putut imagina vreodată aşa ceva!"

Hitler a făcut un pas şi mai departe când, în dimineaţa zilei de 4 februarie – în cea de-a treizeci şi doua aniversare a zilei de naştere a lui Bonhoeffer – a anunţat o remaniere drastică a întregii armate germane. A fost un decret curajos şi decisiv: „De acum înainte, eu însumi îmi asum personal comanda tuturor forţelor armate."[3] Dintr-o singură lovitură, Hitler a eliminat întreaga problemă creată de Fritsch şi încă multe altele pe lângă ea, prin abolirea Ministerului de Război şi crearea în locul acestuia a aşa-numitului *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW), al cărui comandant a devenit el însuşi. Aşadar, funcţia supremă la care lăcomise Göring nu mai exista; totuşi Hitler a fost bucuros să-l poată avansa pe dragul lui *Arsch* şi să-i acorde titlul ameţitor de feldmareşal. Wilhelm Keitel a fost numit şef al OKW tocmai pentru că-i lipseau calităţile de conducător şi nu se putea pune de-a curmezişul dorinţelor lui Hitler. Hitler i-a spus odată lui Goebbels că Keitel „are creierul unui portar de cinema".[4] În felul acesta, tulburarea care putea pune capăt stăpânirii naziste s-a evaporat.

Dacă a existat vreodată ocazia de a-l debarca pe Hitler şi pe naziştii lui mai devreme, salvând astfel Germania de soarta inimaginabilă care o aştepta, această ocazie a fost stângacea afacere Fritsch. Din acest punct de maxim eşec s-a născut cea mai mare parte a rezistenţei împotriva lui Hitler. Principala figură a diverselor grupuri ale opoziţiei care au apărut acum a fost Hans Oster, ajuns şeful Diviziei Centrale a Abwehrului (Serviciul de informaţii al armatei germane). De partea

1 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 77.
2 Ibid., 26.
3 Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 317-319.
4 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 62.

civilă, conducătorul principal a fost Carl Goerdeler, fost primar al oraşului Leipzig, care în 1933 a refuzat cu mult curaj să înalţe svastica la primăria din Leipzig, iar în 1937 a refuzat să îndepărteze o statuie publică a muzicianului evreu Felix Mendelssohn. În absenţa lui, naziştii au reuşit totuşi să o elimine, şi atunci Goerdeler şi-a dat demisia. Începând din momentul acela, el a lucrat neobosit împotriva lui Hitler şi a naziştilor lui.

Anschluss sau anexarea Austriei

După ce a reuşit să iasă basma curată din afacerea Fritsch, Hitler a putut din nou să stea liniştit şi să cugete în tihnă la felul în care avea să cucerească Europa. După cum era de aşteptat, primii lui paşi şovăitori în direcţia războiului şi a cuceririlor s-au îndreptat spre locul lui de naştere, Austria. În martie 1938 a adus o întreagă naţiune în tabăra nazistă, prin anexarea (*Anschluss*) Austriei. Pentru mulţi germani, *Anschluss* a fost un moment ameţitor. Ceea ce li se luase la Versailles le era acum restituit – cu dobândă – de Führerul lor binevoitor. Personalităţile publice dornice să câştige favoarea dictatorului, a cărui popularitate era în creştere, s-au luat la întrecere în gimnastica lor denaturată de sicofanţi. În cercurile eclesiastice, episcopul Sasse de Turingia a dorit să fie primul care-i spune „mulţumesc" Führerului său şi a cerut tuturor pastorilor de sub conducerea lui să depună „un jurământ personal de credinţă" faţă de Hitler. Telegrama pe care i-a trimis-o lui Hitler s-a păstrat: „*Führerul* meu, raportez: într-un moment istoric atât de important, toţi pastorii bisericii evanghelice din Thuringia, urmând o poruncă lăuntrică, au depus cu inimile pline de bucurie un jurământ de credinţă faţă de *Führer* şi faţă de Reich... Un singur Dumnezeu – o singură ascultare în credinţă. Hail, *Führerul* meu!"[1] La scurt timp după aceea, alţi episcopi, de teamă să nu fie lăsaţi în urma valului de gratitudine, au insuflat şi ei „porunci interioare" turmei lor.

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 599.

Noul conducător al Reichskiche era acum dr. Friedrich Werner, şi în calitatea lui de sicofant triplu flexibil, nu s-a lăsat nici el mai prejos. Capacitatea lui de a simți ocazia l-a propulsat în frunte, deoarece a ales pentru gestul său de slugărnicie tocmai ziua de naştere a Führerului. Astfel, în 20 aprilie, Werner a publicat în *Legal Gazette* un decret zdrobitor, prin care cerea fiecărui pastor din Germania să depună un jurământ de supunere față de Adolf Hitler. În cazul acesta, n-a fost însă nimic „interior".

> Ca o recunoaştere a faptului că în biserică pot deține funcții numai aceia care sunt neabătut credincioşi Führerului, poporului şi Reichului, se decretează următoarele: Oricine este chemat să ocupe o funcție spirituală trebuie să-şi afirme loialitatea prin următorul jurământ: „Jur că voi fi credincios şi că voi asculta de Adolf Hitler, Führerul Reichului şi al poporului german, că voi respecta cu credincioşie legile țării şi că voi îndeplini îndatoririle ce revin funcției mele. Aşa să-mi ajute Dumnezeu"... Oricine refuză să depună acest jurământ de credință va fi exclus.[1]

Mulți dintre pastorii Bisericii Mărturisitoare au considerat că depunerea acestui jurământ echivala cu închinarea înaintea unui dumnezeu fals. Aşa cum creştinii de la început au refuzat să se închine chipului cezarului şi aşa cum evreii au refuzat să se închine statuii lui Nebucadnețar, tot aşa au refuzat şi ei să depună acest jurământ de credință față de Adolf Hitler. Atitudinea mesianică față de Hitler era însă larg răspândită şi puțini au fost cei care au îndrăznit să i se împotrivească. Cu fiecare triumf al lui, presiunea pentru a intra în corul adulatorilor creştea. În luna aprilie a aceluiaşi an, Bonhoeffer se afla în Thuringia şi a trecut pe lângă celebrul castel Wartburg din Eisenach. Aici Luther, imediat după ce a fost excomunicat de către Papa Leon X, a tradus Noul Testament în limba germană, în anul 1521. După *Anschluss*, Bonhoeffer a observat că crucea mare din vârful

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 600.

castelului era eclipsată de o svastică monstruoasă, care era luminată noaptea cu ajutorul unor reflectoare.

Decretul lui Werner care îi obliga pe toți pastorii germani să depună un „jurământ de credință" față de Hitler a provocat o dezbinare acerbă în rândurile Bisericii Mărturisitoare într-un moment în care lucrurile erau deja foarte fragile. Mulți dintre pastorii mărturisitori erau obosiți de luptă şi considerau că depunerea jurământului era o simplă formalitate pentru care nu merita ca cineva să-şi piardă cariera. Alții au depus jurământul, însă aveau conştiința încărcată şi inima îngreuiată din pricina a ceea ce făcuseră. Dar Bonhoeffer şi alții au înțeles că decretul acesta a ieşit dintr-un calcul cinic al lui Werner şi au îndemnat Biserica Mărturisitoare să i se împotrivească. Biserica însă nu i-a ascultat. Karl Barth a scris din Elveția:

> Sunt profund şocat de decizia aceasta şi de argumentele folosite în sprijinul ei, după ce le-am citit şi le-am răscitit... A fost această înfrângere posibilă, permisă ori necesară? Nu a existat şi nu există printre voi niciunul care să vă poată conduce înapoi la simplitatea căii drepte şi înguste? [...] Niciunul care să vă implore să nu distrugeți credibilitatea viitoare a Bisericii Mărturisitoare printr-un act atât de înspăimântător?[1]

De partea bună a lucrurilor, în acea lună aprilie, Bonhoeffer a coordonat confirmarea a trei dintre nepoții lui Ruth von Kleist-Retzow: Spes von Bismarck, Hans-Friedrich von Kleist-Retzow şi Max von Wedemeyer. Serviciul s-a ținut la biserica din Kieckow şi, pentru a se adapta mediului clasei militare prusace, Bonhoeffer a folosit o metaforă militară în predica pe care a ținut-o. „Candidații la confirmare se aseamănă astăzi cu tinerii soldați care pleacă la război, la războiul lui Isus Cristos împotriva dumnezeilor acestei lumi. Este un război care cere dăruirea întregii vieți. Dar nu este oare Dumnezeu, Domnul nostru, vrednic de această bătălie? Idolatria şi laşitatea ne înconjoară din toate părțile, însă cel mai groaznic duşman

1 Ibid., 602.

nu ne atacă din exterior, ci se află în lăuntrul nostru. «Doamne, cred; ajută necredinței mele.»"[1]

Ruth von Kleist-Retzow era şi ea prezentă, strălucind de mândrie pentru nepoții ei şi pentru Dietrich. Copiii şi soții sau soțiile acestora, dar şi ceilalți nepoți ai ei, inclusiv Maria von Wedemeyer, pe care Bonhoeffer avea s-o ceară în căsătorie patru ani mai târziu, erau şi ei acolo. Cei doi băieți care au fost confirmați în ziua aceea aveau să fie amândoi uciși în războiul care încă nu începuse: Friedrich, în 1941, iar Max, în 1942. Tatăl lui Max, care era şi el printre ascultători, avea să fie şi el ucis. Dar relația lui Bonhoeffer cu aceste familii autentic nobile era o oază de lumină în acele vremuri atât de întunecate.

Evadarea din Germania

La 28 mai, Hitler şi-a informat comandanții militari despre planurile lui de a intra în Cehoslovacia pentru a pune capăt existenței sale pe hartă. Recrutarea obligatorie a civililor a fost legiferată în iunie şi pe parcursul întregii veri Germania s-a pregătit de război. A sosit timpul pentru lovitura de stat a generalilor. În august, Ewald von Kleist-Schmenzin s-a întâlnit cu Winston Churchill, pe atunci membru al Parlamentului, ca să se intereseze dacă Anglia era gata să-i ajute pe germanii care încercau să instituie un nou guvern. „Vă vom da totul – a zis Churchill – dar mai întâi aduceți-ne capul lui Hitler!" Generalii se ocupau deja de lucrul acesta.

Sentimentul iminenței războiului a obligat familia Leibholz să se gândească dacă nu cumva zilele lor în Germania vor lua sfârşit în curând. Urma să intre în vigoare o lege care cerea să se modifice paşaportul persoanelor de origine evreiască, în cazul în care numele lor nu erau clar evreieşti. Lângă numele bărbaților trebuia să se adauge Israel şi lângă numele femeilor trebuia să se adauge Sarah. Hans von Dohnányi a sfătuit familia Leibholz să plece cât încă se mai putea,

1 Ruth-Alice von Bismarck şi Ulrich Kabitz, ed., *Love Letters from Cell 92: The Correspondence Between Dietrich Bonhoeffer and Maria Von Wedemeyer, 1943-1945*, trad. John Brownjohn, New York, Abingdon Press, 1995, 298.

căci dacă izbucnea războiul, granițele Germaniei aveau să se închidă. Sabine şi Gert auziseră zvonuri despre evrei care erau răpiți noaptea şi batjocoriți. De câte ori cineva suna la uşă, se speriau neştiind ce nenorociri îi aşteptau dincolo de ea. Călătoriseră în vacanțe în Elveția şi Italia şi simțiseră libertatea vieții în afara granițelor Germaniei. „De fiecare dată când ne întorceam la Göttingen – şi-a amintit Sabine – ceva ca un cerc de fier mi se strângea în jurul inimii cu fiecare kilometru care ne aducea mai aproape de oraş."[1]

În cele din urmă, s-au pregătit de plecare. A fost o decizie monumentală şi extrem de dureroasă. Sabine şi Gert au mers mai întâi la Berlin, unde au discutat ultimele detalii cu familia, care începuse deja să folosească termeni codificați în convorbirile telefonice sau în scrisori. Sperau totuşi că nu peste mult, după iminenta lovitură de stat despre care le vorbise Dohnányi, se vor putea întoarce. Probabil că nu vor sta departe mai mult de câteva săptămâni. Totuşi, nu putea risca, trebuiau să plece.

Când s-au întors la Göttingen, în 8 septembrie, Bethege şi Bonhoeffer i-au urmat din Berlin cu maşina lui Bonhoeffer. Planul lor era să-i însoțească a doua zi o parte a drumul către granița elvețiană. Totul trebuia făcut în mare taină. Nici chiar guvernanta copiilor nu trebuia să ştie.

A doua zi era vineri. Guvernanta le-a trezit pe fete la şase şi jumătate ca să le pregătească pentru şcoală. Dar mama lor a intrat pe neaşteptate în cameră şi a spus că fetele nu se vor duce la şcoală în ziua aceea, fiindcă vor pleca toți într-o excursie la Wiesbaden! Fiica lor de unsprezece ani, Marianne, bănuia că se punea ceva la cale. Nu fuseseră niciodată la Wiesbaden. Dar a fost suficient de înțeleaptă să îşi dea seama că, dacă trebuiau să-şi părăsească locuința, era bine să spună nimănui lucrul acesta. Sabine a informat-o pe guvernantă că se vor întoarce pe luni.

De obicei Marianne mergea la şcoală împreună cu prietena ei cea mai bună, Sybille. În dimineața aceea însă, Marianne i-a spus prietenei sale că merg la Wiesbaden pentru sfârşitul de săptămână.

1 Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers: Portrait of a Family*, New York, St. Martin's Press, 1971, 92.

Când Sybille şi-a luat rămas bun, Sabine a înțeles că s-ar putea să nu o mai vadă niciodată. „Trebuie să țin minte chipul ei", şi-a spus ea.

Maşina familiei Leibholz a fost încărcată cu mult bagaj, dar nu exagerat. Trebuiau să dea impresia că pleacă doar pentru sfârşitul de săptămână. Orice altceva putea naşte suspiciuni la frontieră, în apropiere de Basel. Aşadar au pornit la drum cu două maşini.

Când s-au simțit în siguranță, Sabine le-a spus fetelor că nu merg la Wiesbaden, ci urmează să treacă granița în Elveția. „S-ar putea ca frontiera să se închidă, din cauza crizei", le-a explicat ea.

Mulți ani mai târziu, Marianne şi-a amintit despre ziua aceea:

> Capota maşinii noastre era desfăcută; cerul era de un albastru profund; peisajul arăta magnific, în lumina fierbinte a soarelui. Am simțit deplina solidaritate dintre cei patru adulți. Ştiam că de acum înainte nouă, copiilor, ni se vor cere lucruri neobişnuite, dar mă simțeam mândră de faptul că mi se îngăduia şi mie să iau parte la problemele adevărate ale adulților. Mă gândeam că dacă eu însămi nu puteam să fac nimic împotriva naziştilor, trebuia cel puțin să cooperez cu adulții care puteau. Împreună cu Christiane, am petrecut cea mai mare parte a timpului în maşină fredonând cântece populare şi militare despre libertate; mama, unchiul Dietrich şi „unchiul" Bethge au cântat şi ei împreună cu noi. Îmi plăceau mai ales duetele. Unchiul Dietrich m-a învățat unul nou: *Über die Wellen gleitet der Kahn*[1].
>
> În timpul călătoriei, unchiul mi s-a părut aşa cum îl ştiam dintotdeauna: foarte puternic şi încrezător, extrem de blând, vesel şi ferm.
>
> Ne-am oprit la Giessen şi am mâncat pe marginea drumului. Starea de spirit a adulților nu mi-a părut deloc deprimată. Apoi, deodată, au zis că se face târziu şi că trebuie să ne grăbim. „Trebuie să trecem frontiera în seara aceasta, căci o pot închide în orice moment." Noi, copiii, am urcat în maşina noastră; apoi au urcat şi părinții noştri, şi-mi amintesc

1 Barca pe valuri alunecă – germ. – n.trad.

că unchiul Dietrich şi „unchiul" Bethge ne-au făcut cu mâna până când s-au făcut foarte mici şi au dispărut înapoia unui deal. Restul călătoriei n-a mai fost la fel de veselă. Părinţii mei au condus cât au putut de repede; am încetat să mai discutăm între noi, ca să se poată concentra. Atmosfera era tensionată.

Am trecut frontiera în Elveţia seara târziu. Eu şi Christiane ne-am prefăcut că dormim şi că suntem nemulţumite din cauză că am fost trezite din somn, pentru a-i descuraja pe grănicerii germani să ne caute prea amănunţit prin maşină. Mama a îmbrăcat un sacou din piele de căprioară foarte lung şi foarte maro, culoare cu ajutorul căreia voia să-i liniştească pe oficialii germani. În cele din urmă, germanii ne-au lăsat să trecem şi elveţienii ne-au primit. Părinţii mei au trecut din nou graniţa germană abia după război.[1]

După ce i-au condus pe Sabine, pe Gert şi pe fete, Bonhoeffer şi Bethge s-au întors la Göttingen, unde au rămas în casa familiei Leibholz timp de câteva săptămâni. Acolo, Bonhoeffer a scris mica lui lucrare devoţională, devenită clasică, *Viaţa împreună*[2]. Bethge şi-a amintit că Bonhoeffer lucra aproape neîntrerupt la manuscris la biroul lui Gerhard, în timp ce el studia *Dogmatica Bisericească* a lui Barth. În pauze jucau tenis. Bonhoeffer a început acea carte cu gândul să scrie ceva pentru candidaţii săi câtă vreme experienţa şi ideile îi erau încă proaspete în minte, dar apoi şi-a dat seama că gândurile lui despre comunitatea creştină puteau să aibă o audienţă mai largă. Cartea a devenit un titlu clasic al literaturii devoţionale.

Pe când Bonhoeffer scria, criza cehoslovacă a ajuns în prim-planul vieţii publice. Hitler declara public că populaţiile vorbitoare de limbă germană din Europa aparţineau Germaniei. El descria *Anschluss*-ul austriac nu ca pe un act de agresiune, ci ca pe un gest patern de primire acasă a copiilor rătăcitori. Situaţia din regiunea sudetă era prezentată şi ea în aceiaşi termeni. Dar în joc erau probleme mult mai

1 Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, 97-100.

2 Dictase deja unele părţi din ea la Gross-Schlönwitz. Hans-Werner Jensen, unul dintre candidaţii la ordinare şi-a amintit că a bătut la maşina de scris după dictarea lui Bonhoeffer.

mari. Franța și Anglia nu aveau să permită așa ceva. Italia, condusă la momentul acela de Mussolini, înclina în favoarea lui Hitler. Generalii erau conștienți că planurile lui Hitler erau agresiune pură și că ele vor antrena Germania într-un război mondial pe care-l va pierde. Bonhoeffer știa că o lovitură de stat era iminentă. Împreună cu Bethge, păstra o legătură strânsă cu familia lui de pe Marienburgerallee.

În timpul acesta, Karl Barth a scris unui prieten o scrisoare ce conținea următoarea frază: „Fiecare soldat ceh care luptă și suferă, o face și pentru noi; afirm lucrul acesta fără rezerve – o face și pentru biserica lui Isus care, în atmosfera creată de Hitler și de Mussolini, va deveni victima fie a ridicolului, fie a exterminării."[1] Nu se știe cum, scrisoarea aceasta a fost făcută publică și a stârnit un scandal teribil. Mulți membri ai Bisericii Mărturisitoare, considerau că Barth a mers prea departe și, în consecință, s-au distanțat de el.

Pace acum: München, 1938

Generalii armatei abia așteptau ca Hitler să atace Cehoslovacia, nu pentru că credeau că lucrul acesta ar fi fost unul înțelept, ci pentru că erau convinși că este un lucru atât de prostesc, încât le va oferi prilejul pe care-l așteptau. Îl vor aresta pe Hitler și vor pune mâna pe pârghiile guvernului. Posibilitățile lor erau multiple. Una dintre ele era să-l declare nebun și incapabil de guvernare, și prima lor dovadă va fi insistența lui de a ataca Cehoslovacia, act care va abate dezastrul și ruina sigură asupra întregii Germanii. În același timp, se aflau în legătură cu unul dintre cei mai faimoși psihiatri germani, un om care era de acord cu acest diagnostic dat conducătorului național și vederilor lui politice. Karl Bonhoeffer aștepta în culise. Mărturia lui de expert le va fi de mare ajutor, iar el era într-adevăr convins din punct de vedere clinic că Hitler era nebun patologic. Cu toții credeau că, dacă vor aborda problema cu mijloace exclusiv juridice, vor da în vileag toate crimele lui Hitler, vor evita posibilitatea teribilă a războiului civil și nu vor face din el un martir, dat fiind faptul că

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 606.

popularitatea lui era acum la apogeu. Dar Hitler trebuia să facă prima mişcare. Când o va face, armata va da lovitura de stat şi toate se vor schimba.

Avantajul imediat pentru familia Bonhoeffer era că familia Leibholz se putea întoarce în Germania. Ei nu vedeau plecarea lor ca fiind definitivă, şi probabil că de aceea Bonhoeffer şi Bethge au rămas în casa lor din Göttingen. Toţi fuseseră informaţi că generalii pregăteau un puci. Într-un fel sau altul, fostului vagabond vienez i se putea face vânt în orice clipă. Ceea ce s-a întâmplat, însă, pe plan mondial în următoarele săptămâni a întrecut orice ficţiune.

După cum arătau lucrurile în septembrie, Hitler era pe punctul de a invada Cehoslovacia şi toţi conducătorii europeni se aşteptau ca el să facă lucrul acesta. Evenimentul părea inevitabil, şi ei erau gata să-l oprească prin mijloace militare; şi ar fi reuşit, pentru că Germania nu era pregătită să poarte război la scară mare. Deci scena era aranjată. Era ca şi cum Hitler ar fi ieşit pe pervazul ferestrei şi şi-ar fi lansat pretenţiile de acolo, iar acum nu se mai putea întoarce înapoi în cameră. Cu siguranţă că nu se putea face de râs înaintea mulţimii, strecurându-se înapoi pe fereastră. Întreaga lume îl privea de jos, din stradă, iar generalii lui adunaţi în încăpere se uitau la el pe fereastră cum stă pe pervaz. Aceştia ştiau că poziţia lui era una imposibilă şi se aşteptau ca el să cadă, şi dacă era nevoie erau pregătiţi să-i dea un brânci. Întreaga lume îi va aplauda. Dar punctul culminant al acestei drame uluitoare a fost compromis de către prim-ministrul Marii Britanii, Neville Chamberlain, care a apărut pe neaşteptate ca să joace rolul fără precedent de împăciuitor *ex machina*. Era ca şi cum, comandând un balon cu aer cald, s-ar fi apropiat în zbor de Hitler şi i-ar fi oferit o aterizare lină şi civilizată.[1]

Hitler a acceptat, deşi a rămas uluit de oferta nesolicitată şi deloc necesară a lui Chamberlain. Totuşi, nu a fost nici pe departe atât de uluit ca generalii lui, care erau pe punctul de a intra în acţiune şi nu puteau pricepe de ce făcuse Chamberlain acel gest! Dar Chamberlain s-a arătat gata să se întâlnească personal cu Hitler oriunde ar fi dorit acesta şi fără niciun fel de protocol. Acest prim-ministru de şaizeci şi

1 Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 424-426.

nouă de ani care nu urcase până atunci niciodată într-un avion, a fost gata să zboare şapte ore de la Londra până la Berchtesgaden, în cealaltă parte a Germaniei, pentru a se întâlni cu un tiran lipsit de maniere.

Eforturile sale prost sincronizate vor servi timp de generaţii ca exemplu tipic al harului ieftin în plan geopolitic. Era „pace" din partea casei, cu garnitură de Cehoslovacia. Acordul a fost denunţat imediat de Goerdeler, care l-a numit „capitulare efectivă". Departe, la Londra, Winston Churchill l-a numit „prima sorbitură dintr-o cupă amară". Chamberlain nu numai că l-a salvat pe Hitler de la pieire, dar – mai rău – i-a oferit timpul necesar ca să poată întări capacitatea militară a Germaniei. După un an, când s-a năpustit peste graniţele Poloniei cu motoarele turate la maxim, Hitler i-a râs în nas lui Chamberlain.

În acea lună octombrie, când naziştii întorşi de pe buza prăpastiei au pretins ca orice evreu din Germania să poarte un *J* ştampilat pe paşaport, a devenit limpede că familia Leibholz nu se putea întoarce. Deci au plecat din Elveţia la Londra. Acolo, Bonhoeffer i-a pus în legătură cu episcopul Bell şi cu Julius Rieger, care i-au primit aşa cum îi primeau pe numeroşii refugiaţi evrei veniţi din Al Treilea Reich. Franz Hildebrandt, pe care-l cunoşteau foarte bine, era şi el acolo, gata să-i ajute să se stabilească. Gerhard a reuşit în cele din urmă să devină lector la Magdalen College, Oxford, unde era pe atunci şi C.S. Lewis.

Kristallnacht, „9.11.38"

Bonhoeffer L-a numit adesea pe Isus Cristos „un Om pentru alţii" şi L-a descris ca pe o încarnare a altruismului, căci i-a iubit şi i-a slujit pe alţii până la negarea absolută a propriilor nevoi şi dorinţe. La fel, şi biserica lui Isus Cristos exista pentru „alţii". Şi pentru că Cristos este Domn peste întreaga lume, nu doar peste biserică, biserica exista ca să se extindă dincolo de limite, ca să vorbească în locul celor care nu puteau vorbi şi ca să-i apere pe cei slabi şi orfani. În 1938, vederile lui Bonhoeffer asupra acestui subiect s-au acutizat mai ales ca urmare a evenimentelor tulburătoare din 9 noiembrie. Atunci, pentru prima

dată, atenția lui s-a îndreptat într-un fel nou dinspre problemele lui personale spre încercările poporului lui Dumnezeu, evreii.

Evenimentele infame ale acelei săptămâni au început în 7 noiembrie, când un evreu german în vârstă de şaptesprezece ani a împuşcat şi a ucis un funcționar al ambasadei germane din Paris. Tatăl acestui tânăr fusese de curând închis într-un vagon de vite supra-aglomerat şi deportat în Polonia. Pentru acest motiv şi pentru multele abuzuri ale naziştilor împotriva evreilor, tânărul a decis să se răzbune. Dar omul pe care l-a ucis nu era ambasadorul german, contele Johannes von Welczeck, aşa cum intenționase el, ci al treilea secretar al ambasadei, Ernst vom Rath, care s-a întâmplat să treacă prin fața tânărului supărat la momentul nepotrivit. Ca o ironie a sorții, vom Rath era împotriva naziştilor în parte tocmai din cauza antisemitismului lor plin de răutate. Aşa cum s-a întâmplat şi cu incendierea Reichstagului, incidentul a fost un pretext bun pentru Hitler şi pentru ceilalți conducători naziști. Într-o serie de demonstrații „spontane", au dezlănțuit împotriva evreilor din Germania atrocități la o scară nemaiîntâlnită.

Hitler a ordonat să se treacă la acțiuni împotriva evreilor, şi cu executarea acestui ordin a fost însărcinat Reinhard Heydrich, adjunctul lui Himmler la comanda SS-ului. Una dintre cele mai sinistre figuri din panteonul demonic al celui de-al Treilea Reich, Heydrich avea un chip glacial care te făcea să te gândeşti la făpturile pe care le-ai putea întâlni în lumea întunecată din Groapa Marianelor. La ora 1:20 a.m. după asasinarea lui vom Rath, Heydrich a trimis un telex către toate sediile Gestapoului din Germania cu directive explicite referitoare la modul în care trebuiau să se desfăşoare evenimentele ce aveau să intre în istorie sub numele de *Kristallnacht* (Noaptea de cristal). Aşa au fost distruse şi jefuite case particulare şi magazine; au fost incendiate sinagogi şi au fost bătuți şi uciși evrei.

Bonhoeffer se afla în extremitatea estică a Pomeraniei când s-au petrecut aceste evenimente. Telexul a fost trimis și la Gestapoul din Köslin, şi sinagoga din oraş a fost incendiată. Dar Bonhoeffer nu a aflat despre lucrul acesta, pentru că pornise deja spre Gross-Schlönwitz ca să predea acolo, aşa cum era prevăzut pentru a doua jumătate a săptămânii. Abia târziu, a doua zi, a auzit despre cele

întâmplate pe întreg teritoriul Germaniei. Într-o conversație pe care a avut-o pe acest subiect cu candidații săi în ziua următoare, cineva a avansat teoria acceptată a „blestemului" sub care s-ar afla evreii. Tinerii candidați nu scuzau în niciun fel lucrurile care se întâmplaseră şi erau sincer îndurerați din pricina lor. Dar erau înclinați să creadă că motivul acestor rele nu putea fi altul decât „blestemul" care plana asupra evreilor fiindcă L-au respins pe Cristos. Bonhoeffer ştia că aceşti tineri nu erau nici plini de ură şi nici antisemiți, dar a contrazis ferm acest punct de vedere. Candidații greşeau.

În ziua aceea sau în ziua care a urmat, Bonhoeffer a citit Psalmul 74. Era textul asupra căruia s-a întâmplat să mediteze în ziua respectivă. Ceea ce a citit l-a pus pe gânduri şi a trasat cu creionul o linie verticală în dreptul versetului, pentru a-l marca, apoi a pus semnul exclamării lângă linia respectivă. A subliniat, de asemenea, şi partea a doua a versetului 8: „Sie verbrennen alle Häuser Gottes im Lande" („Au ars toate locurile sfinte din țară"). Lângă versetul acesta, a scris: „9.11.38".[1] Bonhoeffer a luat textul acesta ca pe un cuvânt din partea lui Dumnezeu adresat lui şi creştinilor din Germania. Dumnezeu îi comunica ceva prin Cuvântul Său, şi în timp ce medita şi se ruga, Bonhoeffer a înțeles că sinagogile care fuseseră arse în Germania erau ale lui Dumnezeu. În clipa aceea a văzut clar legătura: a ridica mâna împotriva evreilor însemna să ridici mâna împotriva lui Dumnezeu Însuşi. Naziştii Îl atacau pe Dumnezeu, atacând poporul Lui. Evreii din Germania nu numai că nu erau duşmanii lui Dumnezeu; erau copiii Lui preaiubiți. Într-un sens cât se poate de literal, lucrul aceasta a fost pentru el o adevărată revelație.

În circulara către comunitatea de la Finkenwalde câteva zile mai târziu, Bonhoeffer a reflectat asupra acestui lucru şi, pentru a-şi sublinia ideea, a adăugat şi alte versete. „M-am gândit în ultima vreme destul de mult la Psalmul 74, la Zaharia 2:8 şi la Romani 9:4 şi urm. şi 11:11-15. Textele acestea ne obligă să ne rugăm fierbinte." Analizând aceste texte împreună, a ținut o predică extrem de

1 Eberhard Bethge, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Material neutilizat, folosit aici cu permisiunea regizorului.

provocatoare. Versetul din Zaharia spune: „Căci aşa vorbeşte Domnul oştirilor: «După slavă M-a trimis El la neamurile care v-au jefuit; căci cel ce se atinge de voi se atinge de lumina ochilor Lui»". Versetele din Romani 9 sună astfel: „Ei sunt israeliți, au înfierea, slava, legămintele, darea Legii, slujba dumnezeiască, făgăduințele, patriarhii, şi din ei a ieşit, după trup, Cristosul, care este mai presus de toate lucrurile, Dumnezeu binecuvântat în veci. Amin!" Cele din Romani 11: „Întreb, dar: «S-au poticnit ei ca să cadă?» Nicidecum! Ci prin alunecarea lor s-a făcut cu putință mântuirea Neamurilor, ca să facă pe Israel gelos; dacă deci alunecarea lor a fost o bogăție pentru lume şi paguba lor a fost o bogăție pentru Neamuri, ce va fi plinătatea întoarcerii lor? V-o spun vouă, Neamurilor: «Întrucât sunt apostol al Neamurilor, îmi slăvesc slujba mea şi caut ca, dacă este cu putință, să stârnesc gelozia celor din neamul meu şi să mântuiesc pe unii din ei.»"[1]

Bonhoeffer se folosea aici de cuvintele unor evrei – David, Zaharia şi Pavel – pentru a sublinia ideea că evreii sunt poporul lui Dumnezeu, că Mesia a ieşit dintre ei şi că a venit mai întâi pentru ei. Că nu i-a abandonat niciodată, ci doreşte să-i atragă pe cei care sunt „lumina ochilor Lui". Dacă creştinismul a ajuns la neamuri, lucrul acesta s-a întâmplat în mare parte pentru ca evreii să-L poată primi pe Mesia, care este al lor. Bonhoeffer a definit răul făcut evreilor ca pe un rău făcut lui Dumnezeu şi poporului Său, însă nu a făcut şi pasul teologic următor, adică nu a sugerat că creştinii nu trebuie să ducă Evanghelia lui Cristos la evrei. Dimpotrivă, citând aceste versete, el s-a împotrivit acestei idei şi naziştilor, care le interziceau evreilor să facă parte din biserica germană.

Poziția teologică a lui Bonhoeffer pe tema evreilor era extrem de rară. Dar el ştia că Dumnezeu i-a vorbit în dimineața aceea. Bethge a spus că Bonhoeffer nu nota niciodată în Biblia lui nimic despre evenimentele contemporane. Atunci a fost singura dată când a făcut-o.

Hans-Werner Jensen şi-a amintit şi el că suferințele prin care au

1 Dietrich Bonhoeffer, *A Testament to Freedom: The Essential Writings of Dietrich Bonhoeffer*, ed. rev., Geffrey B. Kelly şi F. Burton Nelson, ed., New York, Harper One, 1995, 442.

trecut evreii imediat după *Kristallnacht* l-au făcut pe Bonhoeffer să se simtă „stăpânit de o puternică neliniște interioară, de o mânie sfântă... În acele zile urâte am învățat să înțelegem – nu doar răzbunarea umană, ci și rugăciunea din așa-numiții psalmi ai răzbunării, care aduceau înaintea lui Dumnezeu cauza celui nevinovat, «pentru Numele Lui». Dietrich Bonhoeffer nu a extras din psalmii aceștia apatie și pasivitate, căci pentru el rugăciunea era manifestarea celei mai puternice activități posibile."[1]

Pe tot parcursul anului 1938, incapacitatea conducătorilor Bisericii Mărturisitoare de a da dovadă de curaj și fermitate l-a dezamăgit pe Bonhoeffer, nu în ultimul rând din cauză că pastorii nu primeau încurajarea și sprijinul de care aveau o nevoie disperată. În scrisoarea lui din postul Crăciunului, a spus:

> Nu știu cum am ajuns să adoptăm un mod de gândire care este foarte periculos. Considerăm că acționăm cu deosebită responsabilitate dacă, din două în două săptămâni, analizăm întrebarea dacă drumul pe care mergem este cel bun. Este cât se poate de evident că această „reevaluare responsabilă" începe întotdeauna în momentul în care se ivesc dificultăți serioase. Atunci vorbim ca și cum n-am mai avea „bucuria și certitudinea adevărată" în privința căii pe care mergem sau, mai rău, ca și cum Dumnezeu și Cuvântul Lui n-ar mai avea aceeași claritate pentru noi ca înainte. Prin toate acestea încercăm de fapt să ocolim ceea ce Noul Testament numește „răbdare" și „încercare". Pavel, în orice caz, nu s-a întrebat dacă este pe calea cea bună ori de câte ori s-a ivit vreo împotrivire sau vreo suferință; și nici Luther. Amândoi au fost cât se poate de siguri și de bucuroși să rămână ucenici și urmași ai Domnului lor. Dragi frați, adevăratul nostru

1 Wolf-Dieter Zimmermann și Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 153-154.

> necaz nu este îndoiala privitoare la calea pe care am pornit, ci incapacitatea de a răbda şi de a tăcea. Încă ne este greu să credem că astăzi Dumnezeu nu vrea nimic nou de la noi, ci doar să ne încerce după vechiul model. Dar pentru noi lucrul acesta este prea neînsemnat, prea monoton şi prea puțin solicitant. Şi nu putem să fim constanți în acceptarea faptului că, pur şi simplu, cauza lui Dumnezeu nu este întotdeauna încununată de succes şi că s-ar putea să „nu izbândim", dar cu toate acestea să fim pe drumul cel bun. Deci acesta este punctul în care vom înțelege dacă am pornit din credință sau dintr-o explozie de entuziasm.[1]

Bonhoeffer însuşi i-a încurajat şi i-a sprijinit în orice fel posibil pe frații în Cristos care erau persecutați. În anul acela, mulți pastori au fost arestați, iar de Crăciun a fost arestat şi Fritz Onnasch. Bonhoeffer le-a scris în decembrie fraților de la Finkenwalde: „De data aceasta, bilanțul anual vorbeşte de la sine. Douăzeci şi şapte din cercul vostru au fost închişi, în unele cazuri pentru câteva luni. Unii sunt încă în închisoare şi au petrecut acolo întregul post al Crăciunului. Dintre cei care n-au fost niciodată la închisoare, nu este niciunul care să nu fi cunoscut în lucrarea sau în viața lui particulară atacurile din ce în ce mai agresive ale forțelor anticreştine."

Bonhoeffer începea să se întrebe dacă nu cumva lupta Bisericii Mărturisitoare se încheiase. El a simțit întotdeauna că mai există o bătălie la care îl chema Dumnezeu. Dar ştia un singur lucru: nu avea să lupte cu arma în mână pe front. Nu era un pacifist, aşa cum au spus unii, însă înțelegea că războiul în care Hitler arunca Germania era un război nedrept. Războiul avea să izbucnească destul de curând, şi el urma să fie recrutat în armată. Ce va face atunci?

Intrarea în conspirație

1 *The Way to Freedom: Letters, Lectures and Notes 1935-1939*, vol. 2, *Collected Works of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Edwin H. Robertson, trad. Edwin H. Robertson and John Bowden, New York, Fortress, 2006, 40.

Este imposibil de precizat momentul în care Bonhoeffer s-a alăturat conspirației, mai ales pentru că întotdeauna s-a aflat în mijlocul ei, încă înainte să i se poată spune conspirație. Familia Bonhoeffer avea legături cu mulți oameni puternici din guvern, dintre care majoritatea le împărtășeau vederile antihitleriste. Karl Bonhoeffer era apropiat de Ferdinand Sauerbruch, un chirurg berlinez renumit care era antinazist și care l-a influențat pe Fritz Kolbe, un diplomat german, să se alăture rezistenței. Kolbe a devenit cel mai important spion american împotriva lui Hitler. Paula Bonhoeffer era apropiată de vărul ei, Paul von Hase, comandantul militar al Berlinului. Și el era un antihitlerist înfocat și avea să joace un rol central în complotul Valkyrie din 20 iulie 1944. Când Dietrich a fost arestat și închis la Tegel, personalitatea lui Hase a influențat semnificativ felul în care a fost tratat. Klaus, fratele lui Bonhoeffer, care era principalul jurist al companiei Lufthansa, avea legături importante cu oameni de afaceri și cu alți lideri, iar cumnatul lor, Rüdiger Schleicher, tot jurist, era apropiat de șeful departamentului juridic al armatei, dr. Karl Sack.

Mai era, apoi, Hans von Dohnányi, care a fost unul dintre conducătorii conspirației. În 1933, a fost pus în subordinea lui Franz Gürtner, care era pe atunci Reichsjustizminister[1], și a obținut astfel un loc în față, stropit cu sânge, la spectacolul mecanismului interior al mașinăriei naziste. Cu toate acestea, a evitat cu iscusință orice legătură cu partidul, fapt care i-a provocat din când în când probleme serioase. În 1938 necazurile lui s-au înmulțit, dar a scăpat de presiunile Berlinului, devenind judecător la Curtea Supremă din Leipzig. Venea totuși la Berlin în fiecare săptămână, pentru a ține prelegeri și pentru a rămâne în contact cu mișcarea de rezistență, mai ales cu generalul Hans Oster și cu Carl Goerdeler. În timpul vizitelor sale la Berlin, stătea la rudele sale prin alianță de pe Marienburgerallee, unde se întâlnea adesea cu tânărul său cumnat Dietrich.

În 1938, Dohnányi l-a ajutat pe Ewald von Kleist-Schmenzin să transmită serviciilor secrete britanice informații despre Hitler și despre naziști, încercând astfel să influențeze adoptarea unei atitudini mai dure împotriva lui Hitler înainte ca acesta să fi intrat în Austria

1 Ministrul justiției Reichului – germ. – n.trad.

şi în regiunea sudetă. Contactul lor principal era Churchill, care încă nu luase puterea ca prim-ministru. În octombrie 1938, implicarea lui Dohnányi în conspirație s-a intensificat în mod dramatic.

La momentul acela, Hitler se pregătea să acapareze prin forță acea parte a Cehoslovaciei pe care Chamberlain a neglijat să i-o ofere pe tipsia lui de argint. Comandantul Abwehrului era Wilhelm Canaris. Cunoscând poziția lui Dohnányi față de Hitler, Canaris l-a adus pe Dohnányi în echipa lui şi i-a cerut să întocmească un dosar cu toate atrocitățile naziştilor. Un an mai târziu, când a început războiul împotriva Poloniei, Dohnányi a documentat barbarismul trupelor SS numite *Einsatzgruppen*, cu toate că mulți dintre generalii de frunte de atunci nu ştiau nimic despre ele. Canaris înțelegea că dovedirea acelor atrocități va fi crucială pentru convingerea generalilor şi a altor persoane ca să se alăture loviturii de stat, atunci când va veni vremea potrivită pentru ea. Informațiile vor fi utile şi pentru a convinge poporul german de caracterul criminal al lui Hitler şi pentru a distruge astfel vraja pe care el o exercita asupra oamenilor. Aşa vor conferi autoritate noului guvern.

O mare parte din acele informații au ajuns la cunoştința cumnaților lui şi a familiilor lor. Înainte ca alții din Germania să aibă cunoştință de ele, familia Bonhoeffer aflase deja despre uciderile în masă din Polonia, despre incendierea sistematică a sinagogilor din acea țară şi despre multe altele. Lucruri pe care nu le va şti nimeni decât peste ani de zile erau cunoscute în casa Bonhoeffer aproape imediat după ce se întâmplau. Dohnányi ținea un dosar cu aceste lucruri. Dosarul se numea Cronica Ruşinii, deşi a rămas cunoscut sub numele de Dosarul Zossen, pentru că în cele din urmă a fost ascuns în localitatea Zossen. Descoperirea lui acolo de către naziști a dus la executarea lui Dohnányi şi a multor altora, inclusiv a trei dintre cumnații săi: Rüdiger Schleicher, Klaus şi Dietrich Bonhoeffer.

Încă înainte ca Bonhoeffer să se decidă să participe la conspirație, l-a consiliat pe Dohnányi şi i-a pus la dispoziție o parte dintre conducătorii ei. Dar încă nu era pregătit să-şi asume şi el un rol în conspirație. Pentru a şti cum să se situeze față de toate aceste lucruri şi pentru a auzi vocea lui Dumnezeu în acest sens, trebuia să mai facă o călătorie în Statele Unite.

CAPITOLUL 21
MAREA DECIZIE

1939

Am avut timp să mă gândesc şi să mă rog cu privire la situaţia mea şi a naţiunii din care fac parte; şi să-mi clarific care este voia lui Dumnezeu pentru mine. Am ajuns la concluzia că am greşit venind în America. Trebuie să străbat această perioadă dificilă a istoriei noastre naţionale împreună cu poporul creştin din Germania. N-aş avea niciun drept să particip la reconstrucţia vieţii creştine din Germania după război, dacă nu iau parte la încercările de acum împreună cu poporul meu. Fraţii mei din Sinodul Confesional au vrut să plec. Poate că au avut dreptate să mă îndemne la asta; dar eu am greşit că am plecat. O astfel de decizie trebuie luată individual de către fiecare. Creştinii din Germania se vor confrunta cu alternativa teribilă de a dori fie înfrângerea naţiunii lor, pentru ca astfel civilizaţia creştină să poată supravieţui, fie victoria naţiunii lor, şi prin aceasta distrugerea civilizaţiei din care fac parte. Ştiu pe care dintre aceste două variante trebuie să o aleg eu; dar nu pot face alegerea aceasta cu deplină siguranţă.[1]

—Dietrich Bonhoeffer

1 Dietrich Bonhoeffer, *A Testament to Freedom. The Essential Writings of*

În 23 ianuarie, mama lui Bonhoeffer l-a informat că a văzut o notă prin care se ordona recrutarea tuturor bărbaților născuți în anii 1906 şi 1907. Bonhoeffer era acum într-o mare dilemă. Nu se putea declara împotriva satisfacerii serviciului militar din motive de conştiință, căci aceasta ar fi însemnat arestarea şi executarea sa; şi ar fi avut consecințe importante: dacă un lider al Bisericii Mărturisitoare refuza să pună mâna pe armă pentru apărarea Germaniei, întreaga Biserică Mărturisitoare apărea într-o lumină proastă. În plus, i-ar fi făcut pe ceilalți pastori ai Bisericii Mărturisitoare să creadă că se aştepta ca şi ei să procedeze la fel, ceea ce nu era adevărat. Situația era cum nu se putea de dificilă.

Exista o singură soluție. Bonhoeffer putea să facă în aşa fel încât chemarea lui la concentrare să fie amânată cu un an. Între timp se putea, probabil, întoarce în America să lucreze în cadrul mişcării ecumenice. Analizând aceste posibilități, Bonhoeffer a decis să stea de vorbă cu Reinhold Niebuhr, care-i fusese profesor la Union College. Niebuhr ținea faimoasele prelegeri Gifford la Endinburgh în anul acela şi urma să sosească peste puțină vreme în Sussex, Anglia. De asemenea, Bonhoeffer voia să-i viziteze pe Sabine şi pe Gert, pentru care viața în străinătate nu era prea uşoară. Şi îşi dorea foarte mult să se întâlnească şi cu episcopul Bell. Aşadar a decis să plece în Anglia.

Între timp, însă, Hitler amenința din nou să atace Praga. Dacă făcea lucrul acesta, orice nădejde de amânare a recrutării se spulbera, căci nu existau amânări în timp de război. Aşadar, în 10 martie, Bonhoeffer şi Bethge au urcat într-un tren de noapte către Ostend, pe coasta belgiană. Din cauza situației politice tensionate, Bonhoeffer nu a adormit decât după ce au trecut frontiera. Dacă Hitler decidea să intre în Cehoslovacia, trenul lor putea fi reținut în Germania şi nimeni n-ar mai fi putut părăsi țara. Totuşi, a doua zi au traversat Canalul Mânecii. În 15 martie, Hitler a încălcat acordul de la München cu Chamberlain, smulgând şi mai mult din teritoriul

---

Dietrich Bonhoeffer, ed. rev., Geffrey B. Kelly şi F. Burton Nelson, ed., New York, Harper One, 1995, 479-480.

Cehoslovaciei. Pentru a ieşi basma curată, prim-ministrul britanic a jurat că va declara război, dacă Hitler va ataca Polonia.

Războiul era, aşadar, aproape. Lucrul acesta era evident, şi Bonhoeffer nu ştia ce să facă. Astfel, în 25 martie i-a trimis o scrisoare episcopului Bell:

> Uneori, mă bate gândul să părăsesc Germania. Motivul principal este serviciul militar obligatoriu, la care anul acesta vor fi chemaţi bărbaţii din promoţia mea (1906). Mi se pare imposibil, din motive de conştiinţă, să mă alătur războiului în împrejurările de faţă. Pe de o parte, Biserica Mărturisitoare nu a adoptat o atitudine clară în această privinţă şi probabil că nici nu va putea s-o facă în condiţiile actuale. Aşadar, aş aduce un prejudiciu imens fraţilor mei dacă aş adopta o poziţie în acest sens, căci ea ar fi privită de regim ca reprezentativă pentru ostilitatea bisericii noastre faţă de stat. Probabil că cel mai rău ar fi jurământul militar pe care ar trebui să-l depun. În consecinţă, nu prea ştiu ce să fac în această situaţie, cu atât mai mult cu cât simt că numai din motive creştine mi-e greu să satisfac serviciul militar în condiţiile date, deşi doar câţiva dintre prietenii mei ar fi de acord cu atitudinea mea. În ciuda faptului că am citit şi am cugetat îndelung la problema aceasta, n-am reuşit încă să decid ce trebuie să fac. Dar aşa cum se prezintă lucrurile acum, mi-aş încălca convingerile creştine dacă aş pune mâna pe armă „aici şi acum". M-am gândit să plec ca misionar, nu pentru a scăpa de situaţia aceasta, ci pentru a sluji undeva unde este cu adevărat nevoie de slujire. Dar situaţia schimburilor germane cu exteriorul face imposibilă trimiterea de lucrători în străinătate. Cât despre Societăţile Misionare Britanice, nu ştiu care le sunt posibilităţile. Pe de altă parte, încă mai doresc fierbinte să slujesc Biserica Mărturisitoare atât cât îmi va fi posibil.[1]

Pe scurt, aceasta era dilema cu care se confrunta Bonhoeffer, şi ea ilustrează teoria lui că creştinii nu pot fi guvernaţi doar de principii.

1 Bonhoeffer, *A Testament to Freedom*, 468.

Principiile te pot duce doar până într-un loc. La un moment dat, fiecare trebuie să audă glasul lui Dumnezeu şi să înţeleagă la ce anume îl cheamă Dumnezeu, separat de ceilalţi. Bonhoeffer nu credea că îi era îngăduit să pună mâna pe armă în acel război de agresiune, dar nici nu credea că putea să facă din reţinerea lui o regulă absolută sau să şi-o declare deschis, punând astfel Biserica Mărturisitoare într-o poziţie dificilă. Căuta o ieşire care să-i permită să-şi urmeze conştiinţa, dar care să nu-i oblige şi pe *alţii* să urmeze conştiinţa lui.

În alte privinţe, era foarte pregătit să adopte poziţii şi să-i influenţeze şi pe alţii să le adopte. Paragraful Arian era un astfel de exemplu. Însă a pune mâna pe armă pentru Germania era ceva mai complicat. Nu putea să facă din aceasta o problemă, cu toate că era aproape imposibil de evitat acest lucru. Trebuia totuşi să existe o cale. Se va ruga pentru asta şi va căuta sfatul oamenilor pe care-i cunoştea şi în care avea încredere, ca episcopul Bell.

Odată ajuns în Anglia, Bonhoeffer s-a bucurat să-i revadă pe Franz Hildebrandt şi pe Julius Rieger. S-a întâlnit şi cu colegi din mişcarea ecumenică, dar majoritatea acestor întâlniri au fost descurajatoare pentru el. În 29 martie a plecat împreună cu familia Leibholz la Oxford, iar în 3 aprilie i-a însoţit pe Julius Rieger şi pe Gerhard Leibholz în Sussex ca să-l întâlnească pe Niebuhr, cu speranţa că acesta îl va putea ajuta. Bonhoeffer i-a explicat lui Niebuhr că dacă ar obţine o invitaţie clară şi oficială ca să predea la Union College un an de zile, dilema lui şi-ar găsi rezolvarea; dar invitaţia trebuia făcută imediat. Niebuhr a înţeles urgenţa situaţiei şi a trecut la acţiune. A tras toate sforile cu putinţă.

A doua zi, *Reichskirche* a publicat Declaraţia de la Godesberg, semnată de dr. Werner. Aceasta afirma că naţional-socialismul este continuarea naturală a „lucrării lui Martin Luther" şi că „credinţa creştină este contrariul religios de neîmpăcat al iudaismului". Ea spunea, de asemenea, că: „Structurile bisericeşti supranaţionale şi internaţionale ale catolicismului roman sau ale protestantismului pe plan mondial reprezintă o degenerare politică a creştinismului."[1]

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, pg.

Comitetul Provizoriu al Consiliului Mondial al Bisericilor a scris, ca reacție, un manifest conceput de Karl Barth. Documentul respingea ideea că rasa, identitatea națională sau proveniența etnică au vreo legătură cu credința creștină propriu-zisă și declara: „Evanghelia lui Isus Cristos este împlinirea nădejdii evreilor... Biserica creștină... se bucură să poată păstra părtășia cu acele persoane din rasa iudeilor care acceptă Evanghelia." Cel ce a insistat asupra emiterii acestui manifest a fost Willem A. Visser 't Hooft, un olandez pe care Bonhoeffer îl cunoștea din cercurile ecumenice și care ocupa acum o poziție cheie în mișcarea ecumenică. Când Bonhoeffer a aflat că el va veni la Londra, i-a cerut lui Bell să-i aranjeze o întâlnire. Cei doi s-au întâlnit în gara Paddington. Ani mai târziu, Visser 't Hooft a spus despre timpul petrecut împreună cu Bonhoeffer:

> Auzisem destul de multe unul despre altul, însă a fost surprinzător cât de repede am reușit să depășim etapa inițială a tatonării și să ajungem la profunzimea conversației reale – așa se face că foarte repede el a ajuns să mă trateze ca pe un prieten... Ne-am plimbat multă vreme de-a lungul și de-a latul peronului. Mi-a descris situația din biserica și din țara sa. Mi-a vorbit într-un mod oarecum fără iluzii iar uneori aproape vizionar, despre războiul care se profila la orizont... Oare n-a venit timpul să refuzi să slujești un guvern care înainta cu pași repezi în direcția războiului, încălcând toate poruncile? Dar ce consecințe va avea poziția aceasta asupra Bisericii Mărturisitoare?[1]

Bonhoeffer a călătorit de asemenea la Chichester pentru a se întâlni și cu Bell. Înainte să părăsească Anglia, i-a scris episcopului ca să-i mulțumească pentru sfatul și înțelegerea lui: „Nu știu care va fi rezultatul final al tuturor acestor lucruri, însă pentru mine a însemnat mult să văd că înțelegeți problemele serioase de conștiință cu care ne confruntăm."[2] Bonhoeffer s-a întors la Berlin în 18 aprilie,

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 646.

2 Edwin Robertson, *The Shame and the Sacrifice: The Life and Martyrdom of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Macmillan, 1988, 164.

cu speranța că întâlnirea lui cu Niebuhr va da rezultate. Stătuse în Anglia cinci săptămâni, răstimp în care perspectivele unui război crescuseră simțitor.

Două zile mai târziu, Germania sărbătorea a cincizecea aniversare a zilei de naştere a lui Hitler şi încă o dată lunecosul dr. Werner s-a împachetat şi şi-a pus fundiță roşie pentru monumentala ocazie. A publicat un nou omagiu plin de înfloriturile la adresa lui Hitler în revista oficială a *Reichskirche*: „[Sărbătorim] cu bucurie a cincizecea aniversare a Führerului nostru. În el, Dumnezeu a dat poporului german un adevărat făcător de minuni... Fie ca mulțumirea de care suntem animați să se reflecte în hotărârea şi voința noastră neabătută de a nu dezamăgi... pe Führerul nostru şi ceasul măreț al istoriei."[1]

Mai rău, o altă publicație bisericească, *Junge Kirche*, altădată un organ al adevărului şi al ortodoxiei teologice, a trecut şi ea de partea întunericului, zugrăvindu-l pe Hitler în culori mesianice strălucitoare: „Astăzi a devenit evident pentru oricine, fără excepție, că figura Führerului care-şi croieşte energic drum prin vechile lumi, vede cu ochii minții sale noul şi ne împinge să-l realizăm, îşi va găsi loc în cele câteva pagini ale istoriei rezervate deschizătorilor de noi epoci... Figura Führerului impune şi bisericii obligații noi."[2]

Bonhoeffer ştia că putea fi convocat în armată de la o zi la alta, însă tot ce putea face era să se roage şi să aştepte. Niebuhr a pus în mişcare o mulțime de acțiuni. La 1 mai i-a trimis lui Henry Leiper, la New York, o scrisoare în care îl lăuda pe Bonhoeffer şi îl îndemna să acționeze rapid, căci „timpul e scurt".[3] Leiper îl cunoştea pe Bonhoeffer din cercurile ecumenice şi petrecuse timp împreună cu el la Fanø, în 1934. De asemenea, Niebuhr i-a scris şi lui Henry Sloane Coffin, preşedintele Union College, ca să-i ceară ajutorul, dar şi lui Paul Lehmann, prietenul lui Bonhoeffer, care preda atunci

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 648.

2 Ibid.

3 *The Way to Freedom: Letters, Lectures and Notes 1935-1939*, vol. 2, *Collected Works of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Edwin H. Robertson, trad. Edwin H. Robertson şi John Bowden, New York, Harper and Row, 1966, 212.

la Elmhurst College, lângă Chicago. În câteva zile, scrisorile lui Niebuhr au stârnit un furnicar de activitate peste Atlantic: s-au dat telefoane, s-au ținut ședințe, s-au schimbat planuri și s-au scris o mulțime de scrisori, toate cu speranța febrilă și încărcată de emoție că-l vor putea scăpa pe Bonhoeffer de pericolul iminent care-l păștea; la aceasta se adăuga perspectiva de a-l aduce în cercurile lor pe acest tânăr și eminent teolog. Întreaga afacere se desfășura într-un spirit de bucurie, deși Bonhoeffer nu știa nimic despre extraordinarele eforturi care se făceau în folosul său.

În 11 mai, Leiper i-a trimis lui Bonhoeffer o scrisoare oficială prin care îi oferea o post la Union College și în organizația pe care o conducea, Biroul Central de Ajutor Interbisericesc. Pentru Leiper, Bonhoeffer urma să slujească în calitate de pastor al refugiaților germani din New York. De asemenea, avea să țină prelegeri în cadrul școlii teologice de vară la Union College și la Columbia, urmând ca din toamnă să conferențieze la Union pe parcursul semestrului obișnuit. Impresionantul post pe care Leiper îl crease pentru Bonhoeffer urma să-l țină ocupat „cel puțin pentru următorii doi sau trei ani". Între timp, Paul Lehmann, bucuros că-și putea reîntâlni vechiul prieten, a trimis urgent scrisori la peste treizeci de colegii – operațiune nu tocmai simplă în acele zile, când încă nu existau computere – întrebându-le dacă erau interesate de prelegerile lui Bonhoeffer. Încă din primul rând al fiecărei scrisori, a strecurat importantul nume al lui Niebuhr, precizând că Niebuhr era președintele comitetului care „încerca să-l aducă pe Bonhoeffer în atenția noastră". L-a descris pe Bonhoeffer ca pe „unul dintre cei mai capabili teologi tineri și unul dintre cei mai curajoși pastori tineri, care a luat asupra lui sarcina mărturisirii și a perpetuării credinței creștine în această perioadă critică pentru Germania".[1]

Însă chiar în timp ce se făceau aceste eforturi, Bonhoeffer nu era încă decis în ce privește direcția acțiunilor sale. Situația era complicată și mai mult de o scrisoare din partea prietenului său Adolf Freudenberg, care îi spunea că dacă acceptă postul de pastor pentru refugiați, îi va fi imposibil să se întoarcă în Germania atât timp cât

1 *The Way to Freedom*, 222.

aceasta era condusă de național-socialiști. Lui Bonhoeffer nu-i plăcea să fie lipsit de opțiuni.[1]

Situația din Biserica Mărturisitoare părea și ea tot mai disperată. Respingerea de către aceasta a lui Karl Barth din cauză că numise martir pe fiecare soldat ceh care murea luptând împotriva lui Hitler îl tulbura pe Bonhoeffer. Faptul că Biserica Mărturisitoare se putea distanța de autorul Mărturisirii de la Barmen îl întrista cumplit. Lucrul acesta, și multe altele, l-au făcut să creadă că nu mai putea face multe în Germania. Dumnezeu părea să-l îndrepte spre America, dar încă nu era sigur de asta.

Înainte de a pleca în America, Bonhoeffer s-a întâlnit cu vreo zece studenți și prieteni în apartamentul lui Dudzus. Printre aceștia s-au numărat Albert Schönherr, Winfried Maechler, Gerhard Ebeling și Bethge. „Bonhoeffer ne-a explicat de ce pleacă în America – și-a amintit Dudzus – și am discutat despre cum puteam să continuăm lucrarea lui de la Finkenwalde. Seminarul fusese scos în afara legii, dar funcționa ilegal sub forma unor întâlniri clandestine. Am discutat despre modul în care lucrarea aceasta putea fi continuată și despre multe alte lucruri necesare. La un anumit moment, în timpul discuțiilor, ne-a întrebat pe neașteptate dacă l-am putea ierta pe ucigașul unui tiran."[2]

În momentul acela, nimeni în afară de Bethge nu știa că Bonhoeffer era implicat în mișcarea de rezistență. Mai târziu în cadrul conversației a folosit exemplul unui șofer beat care ucide pietoni pe o stradă principală, cum ar fi Kurfürstendamm din Berlin, și a spus că era responsabilitatea fiecăruia să-l oprească pe șoferul acela să ucidă și alți oameni. Peste un an sau doi, Bonhoeffer știa deja ceea ce puțini alții aflaseră, anume că uciderea evreilor depășea orice imaginație. S-a simțit responsabil să oprească acea mârșăvie, să facă tot ce-i stătea în

1 Wolf-Dieter Zimmermann și Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 166.

2 Otto Dudzus, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Material neutilizat, folosit aici cu permisiunea regizorului.

putință în acest sens. Dar înainte să plece în America mai încerca încă să găsească o soluție.

În 22 mai, Bonhoeffer a primit o citație prin care i se cerea să se prezinte pentru serviciul militar şi şi-a dat seama că trebuie să acționeze rapid. A luat legătura cu autoritățile în drept şi le-a informat despre invitația oficială de la Union College şi de la Leiper. În 4 iunie era deja în drum spre America.

Înapoi în America

În timpul călătoriei sale în America, Bonhoeffer a ținut un jurnal şi a scris nenumărate cărți poştale şi scrisori, majoritatea adresate lui Bethge, care îi informa apoi pe toți ceilalți. Bonhoeffer a plecat cu un avion de seară pe ruta Berlin-Londra. „Zburăm acum peste canal, într-un apus de soare minunat. Este ora zece, deşi lumina este încă foarte puternică. Mă simt bine." În 7 iunie, s-a îmbarcat în portul Southampton: „Îți trimit prin vederea aceasta ultimele mele dorințe de bine înainte de a porni peste Atlantic, unde poşta nu mai funcționează. Tocmai am părăsit Southampton, dar peste vreo două ore vom acosta în Cherbourg. Cabina mea e foarte spațioasă şi pretutindeni pe vas există extraordinar de mult spațiu. Vremea este excelentă şi marea-i calmă." În 8 iunie, Bonhoeffer a întâlnit un tânăr care studiase la Union College. „A fost ca un răspuns la rugăciune – a scris el. Am vorbit despre Cristos în Germania, în America şi în Suedia, de unde se întoarce el. Misiunea în America!" Se gândea cu nerăbdare la timpul pe care avea să-l petreacă în America, dar din scrisoarea către Bethge din 9 iunie rezultă că începea deja să simtă durerea despărțirii de Germania şi de „frații" lui: „Chiar dacă tu lucrezi acolo şi eu voi lucra în America, amândoi suntem acolo unde este El. Dumnezeu este Cel care ne uneşte. Sau nu am înțeles bine unde este El? Unde este El pentru mine? Nu, spune Dumnezeu: «Tu eşti slujitorul Meu.»" 11 iunie a fost o zi de duminică, dar pe vas nu existau servicii religioase. Bonhoeffer se înțelesese cu Bethge să-şi aibă timpul devoțional amândoi la aceeaşi oră. Acesta fusese unul dintre lucrurile de la Finkenwalde care-l captivase cel mai mult:

meditația zilnică asupra Scripturilor și sentimentul de unitate cu cei care făceau același lucru la aceeași oră. Dar vaporul se apropia de New York și schimbarea de fus orar făcea ca lucrul acesta să fie dificil: „Sunt însă în întregime cu voi, azi mai mult ca oricând", a scris el.[1] Apoi a părut să se avânte în înălțimi nebănuite și a devenit brutal de onest în legătură cu înțelegerea motivațiilor sale și a voinței lui Dumnezeu:

> O, dacă aș reuși să-mi înving îndoielile cu privire la drumul pe care trebuie să merg! Cercetarea adâncurilor propriei inimi, care este totuși insondabilă – „El cunoaște tainele inimii." Când confuzia acuzațiilor și scuzelor, a dorințelor și temerilor, face ca totul să fie atât de obscur, El vede limpede toate tainele ei. Și în miezul tuturor acestora, El descoperă un nume pe care l-a scris El Însuși: Isus Cristos. Într-o bună zi, și noi vom vedea limpede în străfundurile inimii divine și vom putea citi acolo, adică nu, vom putea vedea acolo un nume: Isus Cristos. Așa ne vom sărbători duminica. Într-o zi vom ști și vom vedea ceea ce astăzi credem; într-o zi vom ține un serviciu divin împreună în veșnicie.

> Începutul și sfârșitul, Doamne, sunt ale Tale;
> A mea-i viața, intervalul dintre ele.
> Am rătăcit în întuneric și nu m-am regăsit;
> Dar la Tine este claritate, și lumină-n casa Ta.
> Încă puțină vreme, și totul se va termina;
> Atunci, întreaga luptă se va stinge în nimic.
> Atunci, mă voi răcori lângă apele vieții
> Și voi vorbi cu Isus în veci de veci.[2]

Douăzeci și șase de zile

În 12 iunie 1939, cu o săptămână înainte să se împlinească opt ani de când părăsise New Yorkul, Bonhoeffer intra pentru a doua oară în

1 *The Way to Freedom*, 213-216.
2 Ibid., 216-217.

marele port al Americii. Dar acum lucrurile erau cu totul diferite, atât pentru el cât şi pentru oraş. Peisajul citadin al Manhattanului nu mai părea să-i zâmbească de la distanță ca data trecută şi nu-i crescuse niciun dinte nou de la plecarea lui. Febra construcțiilor, dinamismul şi freamătul epocii jazului țineau de domeniul trecutului. Marea depresiune economică, care făcea atunci primii paşi, acum avea zece ani.

Pe chei, Bonhoeffer a fost întâmpinat de reverendul Macy, din partea Conciliului Federal al Bisericilor, care l-a condus la hotelul Parkside. A doua zi de dimineață, marți, s-a întâlnit cu Henry Leiper la micul dejun. „M-a salutat cu căldură şi m-a îmbrățişat. Prima discuție despre viitor. Am luat ca punct ferm de pornire pentru orice ideea că mă voi întoarce în cel mult un an. Uimire. Dar îmi este foarte limpede că trebuie să plec înapoi."[1]

Nu trecuseră încă douăzeci şi patru de ore de când se afla la New York şi se simțea deja nelalocul lui. Era sigur că trebuia să se întoarcă. Leiper, care se aşteptase ca Bonhoeffer să rămână acolo un timp mai îndelungat, a fost luat prin surprindere de decizia lui. Oare ce se întâmplase? Mai târziu în aceeaşi zi, după ce a dat mai multe telefoane, s-a dus la Union College, unde s-a instalat în aşa-numita Cameră a Profetului, un apartament pentru oaspeți bine amenajat şi situat chiar deasupra intrării principale a seminarului. Era o încăpere spațioasă cu un tavan înalt şi cu lambriuri, care avea un set de ferestre care dădeau către est, spre Broadway şi Strada 121, şi un set de ferestre care dădeau către vest şi ofereau „o privelişte minunată spre patrulater".[2] Fusese primit cu cele mai înalte onoruri. Dar îl aştepta o cinste şi mai înaltă: la ora patru, urma să se întâlnească cu dr. Coffin la Grand General. Coffin îl invitase la reşedința lui de la țară, în Berkshires, lângă granița cu statul Massachusetts.

Henry Sloane Coffin reprezenta esența cercurilor liberale de pe Coasta de Est. Membru al societății secrete Skull and Bones de la Yale University, Coffin devenise pastorul prestigioasei biserici Madison Avenue în anul 1910. Când a ajuns preşedinte al Union

1 Ibid., 227.
2 Ibid.

College, *Time* i-a pus fotografia pe copertă. Coffin îl cunoscuse pe Bonhoeffer când acesta avea douăzeci şi patru de ani, adică în 1930. Pe atunci era un strălucit bursier Sloan, care avea deja un doctorat de la Universitatea din Berlin şi care lua Biblia şi pe sine foarte în serios, şi era un susținător al lui Barth şi Luther; dar Bonhoeffer pe care îl întâlnea astăzi era cu totul altul. Venise în urma recomandării călduroase din partea lui Niebuhr, care spusese oarecum alarmant – şi destul de corect – că dacă Union College nu-l primea, avea să sfârşească într-un lagăr de concentrare. Cu toate că Coffin era, teologic vorbind, un liberal convins, îl respecta pe Bonhoeffer şi vederile lui barthiene.[1]

În timpul călătoriei lor cu trenul spre nord, care a durat două ore şi jumătate, patricianul american de cincizeci şi nouă de ani şi patricianul german de treizeci şi trei de ani au discutat despre situația bisericii în America. În timp ce vorbeau, mintea lui Bonhoeffer continua să cugete la situația de acasă şi să se întrebe cât timp va rămâne în America sau dacă a fost cu adevărat nevoie să vină aici. Fiind însă întotdeauna stăpân pe emoțiile sale, nu a trădat nimic gazdei sale din tulburarea care-l măcina, nici pe tren şi nici în cele trei zile pe care le-a petrecut împreună cu el şi cu familia lui la reşedința lor de la țară. Dar jurnalul lui ne dezvăluie gândurile sale ascunse:

> *13 iunie 1939* – Reşedința de țară din Lakeville, Connecticut, se află între dealuri; vegetație proaspătă, luxuriantă. Seara sunt mii de licurici în grădină, ca un foc viu. N-am mai văzut aşa ceva niciodată. O privelişte aproape fantastică. Primire foarte prietenoasă şi «informală». Tot ce-mi lipseşte este Germania, frații. Primele oare de singurătate sunt dificile. Nu înțeleg de ce sunt aici, dacă am făcut un lucru bun venind, dacă rezultatele vor merita efortul. Seara, la urmă de tot, lecturi şi gânduri despre lucrarea de acasă. Au trecut aproape două săptămâni, fără să ştiu ce se întâmplă acolo. E greu de îndurat.[2]

1 „Religion: Protagonist", *Time*, 15 noiembrie 1926.
2 Ibid., 228.

14 iunie 1939 – Mic dejun pe verandă, la ora opt. A turnat cu găleata în timpul nopții. Totul este proaspăt și curat. Apoi, rugăciunile. Am fost aproape copleșit de rugăciunea scurtă – întreaga familie a îngenuncheat – în timpul căreia ne-am gândit la frații din Germania. Apoi lectură, scris, vizite ca să distribuim invitații pentru deseară. Seara, cam douăzeci și cinci de persoane: pastori și profesori, soțiile și prietenii lor. Conversații foarte prietenoase, fără o finalitate.[1]

15 iunie 1939 – De ieri seară nu m-am putut împiedica să mă gândesc la Germania. N-aș fi crezut că este posibil ca, la vârsta mea, după atâția ani petrecuți în străinătate, să mi se mai facă așa dor de casă. Ceea ce în sine a fost o expediție minunată cu mașina, în această dimineață, până la o cunoștință feminină de la țară, adică printre dealuri, a devenit aproape de nesuportat. Am șezut și am povestit o oră, nu fără rost, e adevărat, dar despre lucruri care m-au lăsat complet rece – dacă la New York se poate obține o bună educație muzicală, despre educația copiilor etc., etc., și în tot acest timp eu m-am gândit cu cât folos aș fi putut utiliza aceste ore în Germania. Aș fi luat bucuros următorul vapor spre casă. Această inactivitate, sau mai degrabă această activitate legată de lucruri neimportante, îmi este cât se poate de intolerabilă, când mă gândesc la frați și la cât de prețios este timpul. Întreaga povară a reproșurilor pe care mi le fac din pricina unei decizii greșite revine și aproape că mă copleșește. Am fost într-o stare de disperare totală.[2]

Sfâșiat între ura sa față de risipa de cuvinte și respectul său profund pentru bunele maniere, Bonhoeffer a devenit întruparea neastâmpărului. După vizita la acea femeie bine intenționată și după conversația politicoasă de acolo, a încercat să se adâncească în lucru. Dar a fost întrerupt iarăși de o invitație într-o excursie printre dealurile

1 Ibid.
2 Ibid., 228-229.

din Massachusetts. A acceptat invitația şi s-a dus, dar şi-a reproşat decizia: „Încă nu mi-am găsit pacea necesară pentru citirea Bibliei şi pentru rugăciune."[1] Cu toate acestea, excursia a fost extraordinară. Au trecut cu maşina printr-o suprafață plantată cu lauri şi au ajuns într-un loc care-i amintea de Friedrichsbrunn. Însă în tot timpul acesta a fost împovărat de soarta Germaniei şi de întrebarea dacă trebuia să rămână în America sau nu.

În seara aceleiaşi zile au mers la un cinematograf local. Filmul se numea *Juárez* şi era o dramă istorică cu Bette Davis şi cu Paul Muni. Dacă Bonhoeffer spera să se piardă într-o altă lume, s-a înşelat. Muni juca rolul lui Benito Juárez, nobilul preşedinte democratic ales al Mexicului, care a pornit lupta împotriva lui Claude Rains, în rolul lui Napoleon al III-lea, un dictator european cinic, pornit să-şi creeze un imperiu. Prins între ei era tânărul şi idealistul împărat al casei de Habsburg, Maximilian I, care a fost amăgit de Franța să-şi asume conducerea Mexicului, dar al cărui devotament față de poporul mexican creiona imaginea impresionantă a unui monarh adevărat şi nobil. Tema oarecum pedantă a filmului ce punea în discuție natura conducerii legitime şi cele câteva paralele inevitabile cu ceea ce frământa mintea lui Bonhoeffer erau uimitoare. În jurnalul său, Bonhoeffer a făcut filmului o caracterizare simplă, numindu-l „un film bun"[2].

Singur în camera lui, în aceeaşi seară, i-a scris lui Leiper repetându-i că trebuie să se întoarcă acasă „în cel mult un an" şi explicându-se mai pe larg, simțindu-se, evident, vinovat de faptul de a fi creat aşteptări false. Apoi, în sfârşit, şi-a găsit pacea în Scripturi, o pace pe care şi-a dorit-o toată ziua şi în care acum se putea odihni: „Cât de bucuros am fost să-mi reîncep lecturile şi să fiu «cu inima veselă, din pricina mântuirii Tale» (Psalmul 13:5)."[3]

A doua zi dimineață s-a întors la New York şi a făcut o vizită la Târgul Mondial din Queens. A petrecut după-amiaza acolo, plimbându-se prin mulțime. Când s-a întors în camera lui, seara, a

1 Ibid., 229.
2 Ibid.
3 Bonhoeffer, *A Testament to Freedom*, 477-478.

fost încântat să-şi regăsească solitudinea, să mediteze şi să se roage. A scris în jurnalul său: „Sunt mai puțin singuratic atunci când sunt singur." Apoi a notat cele mai recente impresii despre New York: „Cât de curat este New Yorkul în comparație cu Londra! Nu se fumează în metrou sau pe stradă. Sunt mai avansați şi din punct de vedere tehnic (ventilație în metrou). Şi cât de cosmopolit este New Yorkul față de Londra. Dintre oamenii cu care am vorbit astăzi, cel puțin jumătate vorbeau o engleză stâlcită."[1]

A doua zi, sâmbătă, a fost iarăşi singur. A petrecut mai tot timpul în biblioteca colegiului, lucrând. Studia lucruri legate de *Secolul creştin* pentru un eseu la care lucra. Între timp tânjea după o scrisoare din Germania care să-i spună ce se mai întâmpla pe-acolo. Nimic din viața lui de dinainte nu se putea compara cu ceea ce simțea acum. Era mult mai neliniştit şi mai trist ca altădată. Părea că a pierdut contactul cu o parte din el însuşi, că îl despărțea de sine un ocean întreg, şi rătăcea pe străzile New Yorkului ca o stafie:

> Este aproape de nesuportat... Astăzi, Cuvântul lui Dumnezeu zice: „Iată, Eu vin curând" (Apocalipsa 3:11). Nu e timp de pierdut, şi eu stau aici şi risipesc zilele, probabil săptămânile. Cel puțin aşa mi se pare acum. Apoi îmi spun: „Este o dovadă de laşitate şi de slăbiciune să te ascunzi aici." Voi putea oare vreodată să fac aici o lucrare semnificativă? Vin veşti politice tulburătoare din Japonia. Dacă lucrurile degenerează, voi pleca neîntârziat în Germania. Nu pot să rămân singur afară [din Germania]. Asta îmi este cât se poate de clar. Întreaga mea viață este încă acolo.[2]

Ziua următoare a fost duminică. Neliniştea şi căutarea lui după pace şi răspuns au continuat; de la fereastra ce dădea spre vest a camerei sale putea să vadă, peste acoperişul colegiului Union, o sculptură ce îl înfățişa pe îngerul Gabriel sunând din trâmbiță. Gabriel era orientat cu fața spre nord şi împodobea turla de deasupra

1 *The Way to Freedom*, 229.
2 Ibid. 230.

altarului Bisericii Riverside. Bonhoeffer ştia că predicarea liberală insipidă de la Riverside nu putea întruni aprobarea lui şi cu atât mai puțin putea Dumnezeu să-i vorbească prin ea în situația în care se afla. Dar nu avea cum să locuiască la o sută de metri de ea fără meargă să o viziteze. Mai devreme sau târziu, va trebui să guste din apa nici în clocot, nici rece din locul acela. Dar în dimineața aceea îşi dorea fierbinte să audă un mesaj din partea lui Dumnezeu.

Riverside era biserica pe care Rockefeller o construise pentru Harry Emerson Fosdick şi care fusese deschisă cu multă pompă în 1930. În 1939, Fosdick era încă cel mai faimos predicator liberal din America, iar Riverside era primul amvon al liberalismului teologic.[1] Dar Bonhoeffer voia să-L audă pe Dumnezeu prin predicarea Cuvântului Său, chiar dacă nu sub forma care i-ar fi plăcut lui. Totuşi nu era pregătit să audă ceea ce a auzit în dimineața aceea la Riverside. Textul predicii a fost din James[2], însă nu din James [Iacov] al Noului Testament, ci din filosoful american William James, ale cărui lucrări Bonhoeffer le studiase cu nouă ani în urmă. Bonhoeffer, care era de obicei excesiv de amabil şi tolerant, dorea să-L audă pe Dumnezeu, dar venise într-un loc nepotrivit. El a consemnat în jurnalul lui: „Absolut insuportabil." Predica fără conținut l-a scos din sărite şi şi-a exprimat dezgustul în jurnalul său:

> Totul a fost un fel de sărbătoare religioasă respectabilă, indulgentă şi satisfăcută de sine. Genul acesta de religie idolatră ațâță carnea, care este obişnuită să fie ținută în frâu de Cuvântul lui Dumnezeu. Astfel de predici conduc la libertinaj, la egoism şi la indiferență. Oare oamenii nu ştiu că te poți descurca la fel de bine, sau poate chiar mai bine, fără „religie"? [...] Poate că anglo-saxonii sunt mai religioşi ca noi; cu siguranță însă că nu sunt şi mai creştini, cel puțin dacă suportă asemenea predici. Nu mă îndoiesc că furtuna va

1 Bonhoeffer nu știa probabil că Fosdick era unul dintre cei mai zgomotoşi susținători ai împăciuirii lui Hitler. El apăra echivalența morală, care susținea că fenomenul Hitler și fascismul au apărut din cauza Americii și a politicilor ei.

2 Iacov – engl. – n. trad.

> lovi într-o bună zi cu toată puterea peste această manifestare religioasă, dacă Dumnezeu mai este încă pe undeva pe scenă... Sarcinile unui adevărat teolog în locul acesta sunt nenumărate. Însă numai un american poate să vânture toată pleava asta, şi până acum pare să nu fie niciunul prin preajmă.[1]

Pentru a găsi cuvântul lui Dumnezeu, Bonhoeffer s-a întors în camera lui şi la textele lui zilnice, acele *Losungen* ale fraților moravieni. „Cât de bune sunt textele de astăzi! – a scris el. Psalmul 119:115; Matei 13:8." S-a simțit înălțat de versetele acestea. Primul era: „Depărtați-vă de mine, răilor, ca să păzesc poruncile Dumnezeului meu!" Iar al doilea: „O altă parte a căzut în pământ bun şi a dat rod: un grăunte a dat o sută, altul, şaizeci şi altul, treizeci."[2]

A petrecut din nou singur toată ziua şi a simțit dorul fraților lui în Cristos: „Acum trebuie să descopăr din nou cât de norocos am fost că am putut fi întotdeauna în compania fraților mei. Şi Niemöller este singur de doi ani. Imaginează-ți! Ce credință, ce disciplină şi ce act clar al lui Dumnezeu!"[3] Bonhoeffer va sta şi el doi ani singur în închisoare, iar la sfârşitul războiului, Niemöller va fi stat singur opt ani. Dar toate acestea erau încă departe în viitor. Acum dorea fierbinte pacea şi Cuvântul lui Dumnezeu. Deci a plecat din nou de la Union College, a pornit pe Broadway în jos şi a parcurs şase străzi până a ajuns la o altă biserică. Predicatorul acelei biserici, dr. McComb, era privit cu dispreț de Fosdick şi de ceilalți din susul străzii ca un fundamentalist. Dar ceea ce a găsit Bonhoeffer acolo l-a bucurat:

> Acum pot spune că ziua s-a sfârşit cu bine. M-am dus iarăşi la biserică. Cât timp vor exista creştini singuratici, vor exista şi servicii [bisericeşti]. M-a ajutat mult ca, după vreo două zile de singurătate, să pot intra într-o biserică unde să mă pot ruga, să pot cânta şi să pot asculta împreună cu alții. Predica a fost uimitoare (Broadway Presbyterian Church, dr. McComb), despre „asemănarea noastră cu Cristos". O

1 *The Way to Freedom*, 230-231.
2 Ibid., 231.
3 Ibid.

> predică în întregime biblică – secțiunile „suntem fără pată asemenea lui Cristos“ şi „suntem ispitiți la fel ca Cristos“ au fost deosebit de bune.[1]

Faptul că a ascultat o predică biblică în New York City în ziua în care căuta cu disperare să audă glasul lui Dumnezeu a fost un răspuns la rugăciunile lui. În această biserică prezbiteriană „fundamentalistă“ de pe Broadway a auzit predicându-se Cuvântul lui Dumnezeu. În acel moment critic, a făcut ceva ce nu făcuse niciodată înainte: s-a alăturat fundamentaliştilor împotriva adversarilor lor de la Riverside şi Union. Referindu-se la biserica lui McComb, a spus: „Locul acesta va deveni într-o zi un centru de rezistență, mult după ce Riverside Church va fi devenit un templu închinat lui Baal. M-am bucurat mult din pricina acestei predici.“[2]

S-a căit de atitudinea antiamericană care-l copleşise în ultimele zile şi i-a comparat cu îndrăzneală pe fundamentalişti cu Biserica Mărturisitoare. Aici fundamentaliştii luptau împotriva influenței corupătoare a teologilor de la Union College şi de la Riverside, în timp ce acasă lupta era împotriva *Reichskirche*. Era o comparație copleşitoare. Iată, părea el să spună, biserica marginalizată aici, aşa cum este marginalizată şi acolo.

> Predica aceasta mi-a deschis ochii față de o Americă pe care înainte o ignoram cu totul. Altfel aş fi devenit foarte nerecunoscător, în ciuda protecției pe care o primesc din partea lui Dumnezeu. Dată fiind intenția şi nevoia mea interioară de a mă gândi neîncetat la frații mei de acasă şi la lucrarea lor, aproape că aş fi ocolit misiunea de aici. A început să mi se pară ca un fel de trădare faptul că gândurile mele nu erau în întregime acolo. Trebuie să-mi găsesc echilibrul necesar. Pavel a scris că el se gândeşte „fără încetare“ la biserică în rugăciunile sale, deşi în acelaşi timp s-a dedicat total sarcinilor imediate. Trebuie să învăț să fac şi eu la fel. Probabil că voi

1 Ibid.
2 Ibid.

> învăța să procedez așa numai prin rugăciune. Mă rog ca în următoarele câteva săptămâni Dumnezeu să-mi dea claritate cu privire la viitorul meu şi să mă țină în legătura rugăciunii cu frații mei.[1]

A venit iarăşi ziua de luni, tot fără veşti din Germania. A doua zi urma să aibă o întâlnire importantă cu Leiper. El însă aştepta cu nerăbdare veşti de la frații lui: „Vreau să ştiu cum progresează lucrarea acolo, dacă totul e bine sau dacă au nevoie de mine. Vreau să primesc un semn de acasă înaintea întâlnirii decisive de mâine. Poate e bine că semnul acesta nu a venit."

Gândurile lui s-au îndreptat şi către situația internațională:

> Veştile despre China sunt neliniştitoare. Voi ajunge oare acasă la timp, dacă lucrurile devin serioase? Mi-am petrecut toată ziua în bibliotecă, scriind prelegeri în limba engleză. Am dificultăți majore cu limba. Ei spun că vorbesc engleza bine, totuşi eu găsesc că o stăpânesc într-un mod total inadecvat. Câți ani, câte decenii mi-a luat ca să învăț germana, şi nici acum nu o cunosc destul de bine! Nu voi învăța engleza niciodată. Acesta este un alt motiv pentru care va trebui să mă întorc curând acasă. Fără limbă, eşti pierdut şi foarte singur.[2]

Niciodată nu s-a simțit mai izolat şi mai german ca atunci. În acel iunie călduros, era complet singur în New York City. Paul Lehmann se afla în Chicago. În seara aceea, după ce muncise toată ziua ca să scrie în limba engleză, a luat metroul spre Times Square, unde a urmărit o oră derularea ştirilor pe fațada clădirii, apoi a luat iarăşi metroul spre partea de sus a oraşului, a parcurs Broadway pe jos până la Union, a luat-o la stânga pe intrarea principală şi a urcat scările până în spațioasa lui cameră. Acolo a scris în jurnal, a citit din Scriptură şi s-a rugat. Cu toate acestea, sentimentul nesincronizării cu sine însuşi şi cu frații lui din Germania era imposibil de evitat.

1 Ibid., 231-232.
2 Ibid., 232.

Înainte să meargă la culcare, s-a plâns până şi de diferența de fus orar: „Mă deranjează faptul că nu avem aceeaşi oră cu Germania. Ne împiedică să ne rugăm în acelaşi timp. Aşa e în fiecare seară. Dar: «Te lăudăm, Dumnezeule, Te lăudăm; noi, care chemăm Numele Tău, vestim minunile Tale!» (Psalmul 75:1)."[1]

În dimineața zilei de 20 iunie, a primit în sfârşit o scrisoare de la părinții lui. Însă nimic din partea fraților. În ziua aceea urma să aibă la prânz importanta întâlnire cu Henry Leiper. S-au întâlnit la National Arts Club, pe Gramercy Park. Mai târziu, a scris în jurnalul lui: „Decizia a fost luată. Am refuzat. Au fost cu toții dezamăgiți, ba chiar supărați. Probabil că decizia aceasta este mai importantă pentru mine decât îmi dau acum seama. Numai Dumnezeu ştie ce va fi."[2]

Peste ani, Leiper şi-a amintit de prânzul sub celebrul tavan mozaicat al acelui club select. Evident, el aşteptase acea întâlnire tot atât de mult pe cât Bonhoeffer se temuse de ea; anticipa o discuție despre natura lucrării pe care o vor face împreună. „Am rămas surprins şi uluit – a mărturisit el – să aflu că musafirul meu tocmai primise o cerere din partea colegilor lui din Germania să se întoarcă imediat acolo ca să îndeplinească unele însărcinări pe care, credeau ei, numai el le putea îndeplini." Nu ştim exact la ce s-a referit Bonhoeffer. E foarte posibil ca scrisoarea părinților lui să fi conținut un mesaj codificat despre evoluția conspirației care lui i s-a părut urgent şi care a decis calea pe care avea s-o apuce. În orice caz, era hotărât să asculte de Dumnezeu şi era convins că, prin decizia lui de a se întoarce în Germania, făcea tocmai asta. Ştia că urmările ascultării sale Îi aparțineau lui Dumnezeu. „Nu i-am cerut detalii despre natura acelei lucrări – şi-a amintit Leiper. Se vedea foarte clar din atitudinea şi din tensiunea lui că era ceva ce nu putea refuza."[3]

În aceeaşi seară Bonhoeffer a reflectat în jurnalul lui asupra deciziei sale, mirat de ciudățenia situației:

> Este remarcabil că nu sunt niciodată pe deplin conştient de motivele deciziilor mele. Este oare lucrul acesta un semn

1 Ibid., 233.
2 Ibid.
3 Zimmermann şi Smith, *Knew Dietrich Bonhoeffer*, 93.

> de confuzie, de neonestitate interioară sau este un semn al faptului că suntem călăuziți fără știința noastră; ori poate ambele? [...] Pasajul biblic de astăzi vorbește foarte aspru despre judecata incoruptibilă a lui Dumnezeu. Fără îndoială că El vede câtă emoție personală, câtă anxietate se găsește în decizia zilei de azi, oricât de curajoasă ar părea ea. Motivele pe care omul le invocă pentru a justifica o acțiune față de alții și față de sine sunt cu siguranță inadecvate. Se pot găsi motive pentru orice. În ultimă analiză, omul acționează la un nivel ce rămâne ascuns. Deci nu putem decât să-I cerem lui Dumnezeu să ne judece și să ne ierte... Până la urmă, nu-mi rămâne decât să-I cer lui Dumnezeu să judece cu îngăduință ziua de azi, împreună cu toate deciziile ei. Acum totul se află în mâna Lui.[1]

Cumva, a reușit să-și găsească iarăși liniștea. Ziua care a urmat a fost deosebit de călduroasă. Dimineața a lucrat și după-amiaza a traversat Central Park pentru a ajunge la răcoarea oferită de marmura vastului Metropolitan Museum of Art, unde s-a înviorat cu o doză de cultură europeană. A fost impresionat mai ales de *Vedere din Toledo* a lui El Greco și de *Capul lui Cristos* al lui Hans Memling.

Seara și-a petrecut-o împreună cu câțiva prieteni germani la familia Bewer, loc în care înstrăinarea și dorul de casă i-au fost și mai mult ușurate. J. W. Bewer era specialist în Vechiul Testament și Bonhoeffer îl cunoștea din anul petrecut la Union College; acesta tocmai publicase o carte despre Mica. „A fost atât de bine să gândesc și să vorbesc iarăși în limba germană – a scris el. N-am simțit niciodată cu atâta forță împotrivirea limbii engleze față de gândurile mele ca aici în New York. În limba aceasta mă simt întotdeauna nesatisfăcut de mine însumi."[2]

În seara aceea gândurile i s-au îndreptat spre viitorul care-l aștepta:

> Desigur, încă mă îndoiesc de decizia mea. S-ar fi putut invoca și alte motive: mai întâi, sunt aici (și, probabil, însăși

1 *The Way to Freedom*, 233-234.
2 Ibid., 234.

> neînțelegerea a fost o călăuzire); ei spun că anunțul sosirii mele a fost pentru ei ca un răspuns la rugăciunile lor; își doresc să *mă* aibă aici, şi nu pot să înțeleagă de ce refuz; decizia mea le strică planurile pentru viitor; n-am nicio veste de acasă şi probabil că toate lucrurile merg bine şi fără mine etc. Sau poate aş putea să mă întreb: Nu cumva am acționat doar pe baza dorului după Germania şi după lucrarea de-acolo? Şi este dorul acesta de casă, aproape de neînțeles şi până acum complet necunoscut mie, un semn venit de sus ca să-mi uşureze refuzul? Nu este oare iresponsabil față de atâția oameni să spun *nu* viitorului meu şi al multor altora? Voi regreta oare? Poate că nu... Pasajul de astăzi este iarăşi foarte aspru: „El va şedea, va topi şi va curăți argintul" (Maleahi 3:3). Şi este nevoie. Nu ştiu unde mă aflu acum. Dar El ştie, şi la sfârşit toate faptele şi acțiunile vor deveni limpezi precum cristalul.[1]

A doua zi, în 22 iunie, a primit o invitație de la familia Boericke, rudele sale, să viziteze Philadelphia în săptămâna următoare. Dar încă nu sosise nicio scrisoare din partea fraților de la Sigurdshof. Deşi el nu ştia, frații de acolo o duceau bine şi îl aleseseră pe Hellmut Traub ca noul lor director. Bonhoeffer s-a apucat să-l citească pe Niebuhr, dar cartea acestuia l-a dezamăgit. În seara acelei zile s-a dus la un cinematograf unde se prezentau ştirile: „nimic deosebit". Apoi a citit ziarele:

> Bewer mă linişteşte. Este insuportabil aici pentru un german; eşti pur şi simplu rupt în două... [C]hiar şi faptul de a te simți responsabil, de a-ți reproşa că ai venit aici fără rost, este zdrobitor. Dar nu putem scăpa de destinul nostru, cu atât mai mult aici, afară; aici totul atârnă doar pe umerii tăi, şi nu poți să protestezi, nu ai drepturi într-o țară străină... E ciudat cât de puternic mă mişcă gândurile acestea în ultimele zile şi cât de încet îmi progresează gândirea în legătură cu *Una Sancta*... De ieri seară scriu în pat... Tot ce mi-a mai rămas

1 Ibid., 234-235.

> acum sunt lecturile din Biblie şi mijlocirile. Dimineaţă am avut o discuţie cu Bewer şi cu Van Dusen despre viitor. Am de gând să plec înapoi în august. Ei mă îndeamnă să mai rămân. Dacă nu se întâmplă nimic între timp, voi pleca în 12 august. Şi atunci voi sta la Sabine.[1]

La masa de prânz pe care a luat-o împreună cu David Roberts şi cu soţia lui au discutat despre problema rasială din America, dar şi despre ceea ce Roberts numea antisemitismul în creştere al americanilor. Cei doi soţi i-au spus că au văzut pe un drumul care ducea către o cabană de munte un afiş pe care scria: „1.000 de picioare – prea sus pentru evrei". Alt afiş anunţa: „Preferăm neevreii".[2]

În 23 iunie a rămas în camera lui şi a citit, apoi a ieşit la plimbare pe malul râului Hudson. Aşezat pe o bancă, s-a gândit la Sigurdshof, care era atât de departe: „De ce nu primesc nimic de la ei?" A terminat de citit cartea lui Niebuhr cu sentimente amestecate şi a rămas dezamăgit de ceea ce a numit teologie *à la* Union College: „Aici nu se gândeşte în lumina Bibliei." A încheiat pasajul din jurnal pe ziua respectivă cu o judecată de apreciere asupra muzicii pe care o auzea din camera lui: „La parter tocmai s-a terminat conferinţa despre revizuirea cărţii de cântări. Lungesc refrenurile îngrozitor de mult şi folosesc prea des pedala. Clavecinul este mai bun. Lecturile din Biblie şi mijlocirile."[3]

În sfârşit, sâmbătă, 24 iunie, a primit o scrisoare: „Ce mare uşurare!"[4] Reflectând la biserica americană, a fost fascinat de faptul că toleranţa triumfa asupra adevărului. Analiza lui de acum era remarcabil de asemănătoare cu raportul pe care îl scrisese în vara anului 1931, când încercase să înţeleagă experienţa de un an petrecută la Union College:

> Acum mă întreb adesea dacă este adevărat că America e ţara lipsită de o reformă. Dacă reforma înseamnă cunoaşterea din partea Dumnezeu că metodele oamenilor

1 Ibid., 235.
2 Ibid. 236.
3 Ibid.
4 Ibid.

> de a construi o împărăție a lui Dumnezeu pe pământ sunt sortite eşecului, atunci probabil că lucrul acesta este adevărat. Dar nu este el la fel de adevărat şi pentru Anglia? Glasul luteranismului se aude aici în America, însă este doar o voce printre altele; el nu a avut niciodată puterea de a se confrunta cu celelalte denominații. Cu greu s-ar putea spune că, în această țară imensă, există „întâlniri", căci oamenii se pot întotdeauna evita unii de ceilalți. Şi acolo unde nu există întâlniri, unde libertatea este singurul factor unificator, comunitatea care se creează prin întâlnire rămâne complet necunoscută. În consecință, viața împreună este complet diferită. Comunitatea, în acest sens, fie ea de natură culturală sau eclesiastică, nu se poate dezvolta aici. Aşa să fie?[1]

În aceeaşi seară a scris câteva cărți poştale şi a notat în jurnalul său: „Ziarul de astăzi are iarăşi veşti sumbre. Textul din Biblie: «Cel care crede nu se va grăbi să fugă» (Is. 28:16). Mă gândesc la lucrarea de acasă." Mai târziu, a spus că acest text din *Losung* l-a ajutat să se decidă, i-a vorbit mai clar decât oricare altul: „Cel care crede nu se va grăbi să fugă".[2] A rămâne în America însemna să fugă. Iar a pleca din America însemna să creadă, să se bazeze pe Domnul.

Sub ultimele cuvinte din ziua aceea, a notat sarcastic: „Mâine e duminică. Mă întreb dacă voi putea asculta o *predică*?"[3]

A doua zi dimineața, sperând să audă o predică, a mers la Biserica Luterană din Central Park:

> *Duminică, 25 iunie 1939* – Predică din Luca 15, despre biruința asupra fricii. O aplicație a textului extrem de forțată. Altfel, plină de viață şi originală, dar prea multă analiză şi prea puțină Evanghelie. Mi-am dat seama de asta în momentul în care predicatorul a spus că viața creştinului se aseamănă cu

1 Ibid.
2 Ibid., 236.
3 Ibid.

bucuria zilnică a fiecăruia când se întoarce acasă. Din nou, lipseşte o prezentare reală a textului. Foarte slab.[1]

După serviciul religios, a luat masa de prânz împreună cu familia Bewer şi a petrecut după-amiaza şi seara împreună cu Felix Gilbert, un istoric cam de aceeaşi vârstă cu el pe care-l cunoştea de la Berlin. Ultimele lui cuvinte din jurnal pentru ziua aceea sunt: „Astăzi este aniversarea Mărturisirii de la Augsburg. Lucrul acesta mă face să mă gândesc la fraţii mei de acasă. Rom. 1:16. [Căci mie nu mi-e ruşine de Evanghelia lui Cristos; fiindcă ea este puterea lui Dumnezeu pentru mântuirea fiecăruia care crede: întâi a iudeului, apoi a grecului.]"

26 iunie 1939 - ... Astăzi am citit din 2 Timotei 4:21, cererea lui Pavel către Timotei: „Caută de vino înainte de iarnă." Timotei trebuia să participe la suferinţa apostolului, nu să se ruşineze de ea. „Caută de vino înainte de iarnă" – altfel, s-ar putea să fie prea târziu. Cuvintele acestea mi-au rămas în minte toată ziua. Cu noi este ca şi cu soldaţii care vin în permisie de pe front şi care, contrar propriilor aşteptări, doresc să se întoarcă de unde au venit. Nu putem sta departe de front. Nu fiindcă am fi necesari sau fiindcă am fi utili (lui Dumnezeu?), ci pur şi simplu fiindcă acolo este viaţa noastră şi fiindcă o lăsăm în urmă, o distrugem, dacă nu putem fi iarăşi în mijlocul ei. Aici nu este ceva evlavios, ci mai degrabă un imbold vital. Dumnezeu nu lucrează doar prin imbolduri pioase, ci şi prin imbolduri vitale. „Vino înainte de iarnă" – nu este o răstălmăcire a Scripturii dacă interpretez cuvintele acestea ca fiindu-mi adresate *mie*. Dacă Dumnezeu îmi va da harul s-o fac.[2]

27 iunie 1939 – Scrisoare de la părinţii mei. Mare bucurie, ceea ce mă surprinde. Muncă, masa de prânz şi, după-amiaza, la bibliotecă... Seara, o vizită a profesorului Richardson,

1 Ibid.
2 Ibid., 237-238.

> conversație lungă. El este englez. Se pare că sunt mai apropiat de el decât de americani. Mă întreb dacă nu cumva americanii nu ne înțeleg deloc fiindcă au părăsit Europa ca să-şi trăiască credința în libertate? Adică fiindcă nu au rămas pe poziții în privința ultimei lor decizii referitoare la chestiunile de credință? Cred că ei înțeleg mai bine un refugiat decât pe cineva care rămâne acasă. De aici toleranța americanilor sau, mai degrabă, indiferența lor față de chestiunile dogmatice. Întâlnirea conflictuală este exclusă la ei, dar şi dorința cu adevărat înflăcărată pentru unitatea credinței.[1]

> *28 iunie 1939* - ... Articolele din ziare devin tot mai neliniştitoare. Mă fac să nu mă mai pot concentra. Nu-mi pot imagina că, în caz de război, Dumnezeu ar vrea să rămân aici fără să am nimic de făcut. Trebuie să plec cu prima ocazie.[2]

În aceeaşi zi, Bonhoeffer a primit o scrisoare şi de la Paul Lehmann, care încă mai credea că toate planurile decurgeau de minune. Lehmann făcuse eforturi considerabile pentru a face rost de invitații pentru Bonhoeffer:

> Nu-ți poți imagina cu câtă bucurie şi uşurare am primit scrisoarea ta... Marion şi cu mine am aşteptat cu nerăbdare vestea sosirii tale la Union. Acum că eşti acolo, abia aşteptăm să vii aici la noi... Ştiu că este de neconceput să te întorci, înainte ca America să fi folosit din plin prilejul să se îmbogățească din contribuția ta la acest ceas teologic al destinului ei. Cel puțin, aşa îmi place să cred... Deci trebuie să consideri şi lucrul acesta ca pe o responsabilitate.[3]

Bonhoeffer a înțeles că trebuie să-l informeze şi pe Lehmann despre recenta lui decizie, aşa că i-a trimis imediat o carte poştală: „Lucrurile s-au schimbat radical pentru mine. Mă întorc în

1 Ibid., 238.
2 Ibid. 238-239.
3 Ibid., 224-225.

Germania în 2 august, poate chiar în 25 iulie. Situația politică este îngrozitoare. Desigur, mi-aş dori să primesc veşti de la tine înainte să plec. Acum mă bucur de câteva săptămâni de libertate, dar pe de altă parte simt că trebuie să mă întorc în «tranşee» (adică să mă alătur luptei bisericii).“[1]

A doua zi a continuat să cugete la starea bisericii americane:

> *29 iunie 1939* – Separarea bisericii de stat nu conduce la o dedicare a bisericii față de propria ei misiune; ea nu garantează oprirea secularizării. Biserica nu este nicăieri mai secularizată decât acolo unde e separată în principiu de stat, ca aici. Tocmai separarea poate crea opoziție, astfel încât biserica se angajează cu şi mai multă vigoare în treburile politice şi în cele laice. Lucrul acesta este probabil important pentru deciziile noastre de acolo.[2]

În treizeci iulie, Bonhoeffer i-a scris lui Lehmann pentru a-i explica situația mai pe larg:

> *30 iunie 1939* – Mulțumesc mult pentru scrisoarea ta cordială, care este atât de plină de prietenie şi de nădejde pentru viitor. Mi-e foarte greu să-ți spun că, între timp, am fost obligat să iau decizia de a mă întoarce în Germania peste câteva săptămâni. Invitația pe care am primit-o ca să vin aici s-a bazat pe o neînțelegere, în sensul că aş fi intenționat să rămân aici pe o perioadă nedefinită. Din această cauză mi s-a propus să mă ocup cu refugiații creştini, o activitate care, deşi este foarte necesară, mi-ar fi luat orice posibilitate de a mă întoarce în Germania. Munca aceasta trebuie făcută de un refugiat. Între timp, totul a fost decis şi aranjat împreună cu Biserica Mărturisitoare; mă întorc în iulie sau în august. Evident, regret lucrul acesta din unele puncte de vedere; pe de altă parte, însă, sunt bucuros că voi putea foarte curând să

1 Ibid., 226.
2 Ibid., 239.

> dau şi eu o mână de ajutor acolo. Mă simt atras înapoi în lupta fraților mei.[1]

Dar în aceeaşi zi Bonhoeffer a primit o telegramă de la Karl-Friedrich, care era în Chicago, şi decis să-şi amâne iarăşi data plecării. Va pleca cu o săptămână mai târziu:

> *30 iunie 1939* – Telegramă de la Karl-Friedrich, care vine din Chicago. Sunt multe de discutat. I s-a oferit un post excelent de profesor acolo, dar aceasta implică o decizie luată o dată pentru totdeauna. Apoi mai sunt întrebările mele. Aş fi plecat în cel mult patru săptămâni, dar în situația dată am decis să plec în data de opt împreună cu Karl-Friedrich. Dacă izbucneşte războiul, n-aş vrea să fiu aici, şi e imposibil să obții informații obiective asupra situației. Aceasta a fost o decizie [mare].[2]

A doua zi a sosit Karl-Friedrich. Bonhoeffer şi-a pus pălăria de turist şi cei doi frați şi-au petrecut ziua în Midtown Manhattan:

> *1 iulie 1939* - ... cu K.F. în oraş, am cumpărat cadouri, [Radio City], Music Hall, cinema, cel mai mare. Teribil. De prost gust, ostentativ, culori vulgare, muzică şi carne. Genul acesta de fantezie nu se poate găsi decât într-un oraş mare. K.F. nu este de acord... Nu pot petrece o zi întreagă fără să mă gândesc la situația din Germania şi la biserică... Lecturile biblice sunt iarăşi foarte bune. Iov 41:11: „Cui sunt dator, ca să-i plătesc? Sub cer totul este al Meu." Rom. 11:36: „Din El, prin El şi pentru El sunt toate lucrurile. A Lui să fie slava în veci! Amin." Pământul, națiunile, Germania şi, mai presus de orice, biserica nu pot cădea din mâna Lui. Mi-a fost teribil de greu să spun şi să mă rog „Facă-se voia Ta" în contextul situației actuale. Însă aşa trebuie să fie. Mâine e duminică. Fie

1 Mary Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer,* New York, Harper and Row, 1968, 215-216.

2 *The Way to Freedom*, 239-240.

ca Dumnezeu să facă în aşa fel încât Cuvântul Lui să se audă în toată lumea.[1]

Duminică 2 iulie, 1939 – Biserică, Park Avenue. Rev. Gorkmann (predicator la radio) despre „Ziua de azi este a noastră", fără text, fără vreun ecou al proclamației creştine. Dezamăgitor... Americanii vorbesc foarte mult despre libertate în predicile lor. Libertatea ca posesie este un lucru îndoielnic pentru o biserică; libertatea trebuie câştigată sub constrângerea unei necesități. Libertatea pentru biserică vine din necesitatea Cuvântului lui Dumnezeu. Altfel, libertatea devine arbitrarietate şi sfârşeşte într-o mulțime de legături noi. Mă îndoiesc că biserica din America este cu adevărat „liberă". Există duminici singuratice aici. Numai Cuvântul întemeiază o comunitate. Am nevoie de câteva rugăciuni comunitare serioase, în limba mea. Veştile nu sunt bune. Vom ajunge oare la timp? Lecturi: Is. 35:10! [„Cei izbăviți de Domnul se vor întoarce şi vor merge spre Sion cu cântece de biruință. O bucurie veşnică le va încununa capul, veselia şi bucuria îi vor apuca, iar durerea şi gemetele vor fugi!"] Mijlociri.[2]

Luni, Bonhoeffer a audiat prelegerile lui Coffin şi ale lui Niebuhr, apoi a petrecut restul zilei scriind un articol şi discutând cu un student. A notat în jurnalul său: „Rugăciunile de dimineață ținute de Coffin au fost foarte sărace. Trebuie să am grijă ca nu cumva să fiu neglijent cu lecturile din Biblie şi cu rugăciunea. Scrisoare de la Paul Lehmann."[3] Lehmann primise scrisoarea lui Bonhoeffer care conținea veştile dezamăgitoare: „Nu-ți pot spune cât de adânc ne tulbură, pe mine şi pe Marion, lucrul acesta. Crede-mă, scriu cu multă tristețe în duhul meu."[4]

A doua zi de dimineață Bonhoeffer s-a întâlnit cu Coffin, apoi cu Niebuhr, care l-au invitat la cină. Dar în ziua aceea, singura zi de 4 Iulie

1 Ibid., 240.
2 Ibid., 240-241.
3 Ibid., 241.
4 Bonsanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, 216.

pe care a petrecut-o în Statele Unite, Bonhoeffer a luat masa de prânz împreună cu Karl-Friedrich în Empire State Building.

> *5 iulie 1939* – Cu cât se apropie mai mult plecarea, cu atât îmi sunt mai pline zilele... Conversație la prânz cu doi studenți din statele sudice despre problema negrilor... Ar fi fost bine să mai stau vreo patru săptămâni. Dar prețul e mult prea ridicat. Scrisoare de la Eberhard, mare bucurie.[1]

Următoarele două zile au fost atât de pline, încât nu a mai avut timp pentru jurnalul său. În 6 iulie s-a dus în centrul oraşului ca să-şi cumpere bilet de vapor. Pe drumul de întoarcere spre partea de sus a oraşului a vizitat Bursa din New York. La ora două şi jumătate s-a întâlnit cu Paul Lehmann în Camera Profetului. Nu se mai văzuseră din 1933, aşa că a fost o întâlnire minunată.

A doua zi dimineața, ultima pe care Bonhoeffer a petrecut-o în America, Paul Lehmann a încercat să-l convingă să rămână. El ştia la ce se întorcea prietenul său. Dar decizia fusese luată: Bonhoeffer şi-a îndreptat fața spre Berlin. Stătuse la New York douăzeci şi şase de zile.

În seara aceleiaşi zile, Paul l-a condus la vapor şi şi-au luat rămas bun unul de la altul.

> *7 iulie 1939* – Ne-am luat la revedere la unsprezece şi jumătate şi plecarea a fost la doisprezece şi jumătate. Manhattan noaptea; luna plutește peste zgârie nori. E foarte cald. Vizita s-a încheiat. Mă bucur că s-a încheiat şi că mă aflu în drum spre casă. Probabil că am învățat în luna aceasta mai mult decât am învățat un an întreg acum nouă ani; cel puțin am dobândit o perspectivă importantă asupra tuturor deciziilor viitoare. Această vizită va avea, probabil, un efect deosebit asupra mea. *În mijlocul Oceanului Atlantic...*[2]

1 *The Way to Freedom*, 241.

2 Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, 217-218.

> *9 iulie 1939* – Conversație cu Karl-Friedrich pe probleme teologice. Citesc mult. Zilele sunt vizibil mai scurte, căci pierdem constant câte o oră. De când m-am îmbarcat, incertitudinea lăuntrică referitoare la viitor a încetat. Acum mă pot gândi la scurta mea ședere în America fără să-mi reproșez nimic. Lectura biblică: „Este spre binele meu că m-ai smerit, ca să învăț orânduirile Tale" (Psalmul 119: 71). Unul dintre versetele mele favorite din Psalmul meu favorit.[1]

Bonhoeffer a rămas în Anglia zece zile. Nu l-a vizitat pe episcopul Bell, dar s-a întâlnit cu Franz Hildebrandt și cu Julius Rieger; a petrecut câtva timp și cu preaiubita lui Sabine, cu Gerhard și cu fetele lor. Știau cu toții că războiul era iminent, că într-una dintre acele zile lumea se va schimba.

În timpul șederii sale la familia Leibholz, Bonhoeffer a putut să-și facă o idee despre ceea ce va urma. Pe când le învăța pe Marianne și pe Christiane cântece englezești pentru copii, a fost întrerupt cu vestea că Paul Schneider, unul dintre cei mai curajoși pastori ai Bisericii Mărturisitoare, a fost ucis în bătaie la Buchenwald. A înțeles că avea dreptate să se întoarcă acasă. Acum nu-i mai rămânea decât să-și ia rămas bun de la Sabine și de la familia ei și să plece în Germania.

A ajuns la Berlin în 27 iulie și imediat după aceea a plecat la Sigurdshof ca să-și continue lucrarea. În lipsa lui, Hellmut Traub condusese cu multă pricepere lucrarea pe care Bonhoeffer o lăsase în urmă. Traub și-a amintit surpriza pe care au avut-o când Bonhoeffer s-a întors la ei:

> Mă bucuram să știu că Bonhoeffer nu era în Germania și că se găsea la adăpost de viitoarea domnie a terorii și de catastrofa care eram convins că va urma. Nu trebuia să piară în ea. El știa cum să refacă biserica; cunoștea nevoia interioară (nu doar nevoia exterioară, creată de Creștinii Germani) a Bisericii Mărturisitoare, la a cărei formare contribuise; partea

1 *The Way to Freedom*, 247.

cea mai bună a teologiei liberale de la Harnack încoace şi mişcarea mai recentă a teologiei dialectice erau vii în sufletul lui; şi dispunea de o extraordinară educaţie generală, filosofică, literară şi artistică. Deschiderea lui şi convingerea lui lipsită de prejudecăţi că biserica trebuie să treacă printr-o transformare, să se înnoiască, justifica încrederea de care se bucura în bisericile din străinătate. Părea predestinat să refacă biserica protestantă după nenorocirea care ne aştepta cu siguranţă... Dar mai presus de toate acestea şi dincolo de situaţia periculoasă în care se găsea, era sigur că nu va beneficia deloc de milă, căci avea să refuze înrolarea în armată din motive de conştiinţă. Nu era loc pentru el în Germania acelor zile, căci noi credeam că *după aceea*, mai târziu, vom avea cu adevărat nevoie de el; că *după aceea* va veni vremea lui.

Apoi, într-o bună zi, după un mesaj scurt că se întoarce, a apărut înaintea noastră în carne şi oase. Venirea lui a fost cu totul neaşteptată – a existat mereu ceva extraordinar în legătură cu el, chiar şi atunci când împrejurările erau dintre cele mai obişnuite. Am fost imediat gata de atac şi l-am întrebat cum a putut să se întoarcă, după tot efortul acela ca să-l punem în siguranţă – în siguranţă pentru noi, pentru cauza noastră; aici oricum totul era pierdut. Dar el şi-a aprins calm o ţigară. Apoi ne-a spus că a greşit plecând în America. Nici el nu ştia de ce plecase... Faptul acesta – că a abandonat senin perspective importante pentru propria lui dezvoltare în ţările libere, că s-a întors la o sclavie sumbră şi la un viitor întunecat, dar şi la propria lui realitate – a dat tuturor lucrurilor pe care ni le-a spus atunci o fermitate şi o tărie pline de bucurie, aşa cum nu se iveşte decât într-o libertate realizată. Ştia că făcuse un pas clar, deşi realităţile care-l înconjurau erau încă destul de neclare.[1]

Viaţa la cele două pastorate colective din estul Pomeraniei a continuat şi în luna august. Dar în aer plutea sentimentul iminenţei

1 Zimmermann şi Smith, *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, 158-160.

războiului, şi ei se aflau foarte aproape de Polonia, unde acesta avea fără îndoială să izbucnească. De aceea, Bonhoeffer a considerat că era prea periculos să rămână acolo şi a decis să plece. Astfel, semestrele de la Köslin şi Sigurdshof s-au încheiat înainte de termen şi în 26 august Bonhoeffer s-a întors la Berlin.

CAPITOLUL 22
SFÂRŞITUL GERMANIEI

Nu putem purta război cu metodele Armatei Salvării.
—Adolf Hitler

În luna martie a acelui an, când Hitler atacase Praga, Neville Chamberlain şi-a aşezat ceaşca de ceai pe masă şi a luat aminte. Acela a fost momentul în care, înlocuind morcovul cu bățul, a jurat că Anglia va apăra Polonia dacă Hitler o va ataca. Iată că a sosit timpul s-o facă. Dar Hitler nu putea pur şi simplu să atace. Trebuia mai întâi să aranjeze lucrurile în aşa fel încât totul să pară un act de autoapărare. Deci în 22 august le-a spus generalilor săi: „Voi invoca un motiv propagandistic pentru inițierea războiului; să nu vă îngrijorați dacă este sau nu plauzibil. Învingătorul nu e niciodată întrebat după aceea dacă a spus adevărul sau nu."[1]

Planul lui era ca trupele SS, îmbrăcate în uniforme poloneze, să atace o stație de radio situată la granița poloneză. Pentru ca totul să pară autentic, aveau nevoie de „victime" germane.[2] Au decis să folosească

1 Victor George, *Hitler: The Pathology of Evil*, Dulles, VA: Brassey's, 1998, 184.

2 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, New York, Simon and Schuster, 1960, 594-595.

în acest scop deținuți din lagărele de concentrare, pe care îi numeau cu răutate *Konserven* (conserve). Aceste victime ale Germaniei urmau să fie îmbrăcate în uniforme militare germane. Până la urmă a fost ucis un singur om cu ajutorul unei injecții letale, după ce s-au tras asupra lui câteva focuri de armă pentru a se crea impresia că a fost împuşcat de soldați polonezi. Uciderea deliberată a unei ființe umane pentru a înşela întreaga lume a părut un act inaugural în armonie perfectă cu ceea ce avea să urmeze. Evenimentul acesta a avut loc în ziua stabilită: 31 august.

Ca „represalii", trupele germane au pătruns în Polonia în zorii zilei de 1 septembrie. Luftwaffe, sub conducerea lui Göring, a dezlănțuit iadul din cer, ucigând intenționat civili. La sol, civilii au fost uciși cu mai multă băgare de seamă. A fost un act de teroare gândit la rece şi dus la îndeplinire prin acțiuni de ucidere în masă de o anvergură nemaivăzută până atunci în epoca modernă. Acesta a fost primul contact amar al polonezilor cu cruzimea naziştilor, pe care mai târziu aveau să o cunoască foarte bine. Lumea din exterior a aflat detalii abia mai târziu. Se ştia doar că forțele germane treceau prin Polonia ca proverbialul cuțit fierbinte prin unt, că diviziile Panzer nimiceau treizeci sau patruzeci de mile de teritoriu polonez pe zi.

Dar Hitler a ținut o cuvântare în Reichstag, pozând în victimă ultragiată. „Știți nesfârşitele încercări pe care le-am făcut pentru clarificarea şi înțelegerea paşnică în problema Austriei – a zis el – şi mai târziu în legătură cu regiunea sudetă, cu Boemia şi Moravia. Totul a fost în zadar." Polonia refuzase şi ea mărinimoasele lui oferte de pace, şi încă cu o încăpățânare greu de suportat. Polonezii au răsplătit buna lui credință cu violență! „Sunt judecat greşit, dacă dragostea mea de pace şi răbdarea mea sunt confundate cu slăbiciunea sau chiar cu laşitatea... Am decis, aşadar, să vorbesc Poloniei pe limba folosită de ea în ultimele luni la adresa noastră." Îndelung răbdătorul şi iubitorul de pace Führer n-a mai putut îndura. „În noaptea aceasta, pentru prima dată, soldații armatei poloneze regulate au tras asupra teritoriului nostru. Începând cu ora 5:45 a.m., am răspuns şi noi cu foc, şi de acum înainte bombelor li se va răspunde cu bombe."[1] Amiralul Canaris,

1 Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 596.

comandantul Abwehrului se temea de mult de clipa aceasta. A fost copleşit de îngrijorare la gândul implicațiilor întregii afaceri. Hans Bernard Gisevius, un diplomat pe care Canaris îl recrutase pentru a lucra împreună cu el în cadrul Rezistenței, era în ziua respectivă la cartierul general al OKW. S-au întâlnit din întâmplare pe scara de serviciu. Canaris l-a tras pe Gisevius deoparte şi i-a zis: „Acesta este sfârşitul Germaniei."

Acum nu mai rămânea decât ca Anglia să declare război, dar Hitler şi von Ribbentrop se îndoiau că o va face. Ca în cazul Austriei şi Cehoslovaciei, englezii vor prefera, probabil, o soluție „diplomatică". Într-adevăr, timp de două zile, britanicii s-au implicat în schimburi diplomatice cu Germania, dar la un moment dat cineva i-a împrumutat lui Chamberlain o vertebră, căci, contrar calculelor lui Hitler, în duminica următoare Marea Britanie a declarat război.

În dimineața aceea, Dietrich şi Karl-Friedrich se aflau la câteva minute de casă, discutând evenimentele din ultimele zile. Era o dimineață caldă şi umedă, cu un strat gros de nori atârnând deasupra oraşului. Deodată au pornit sirenele. Era amiază. Dietrich, care era cu bicicleta, a pedalat repede spre casa de pe Marienburgerallee şi a aşteptat să se întâmple ceva. Însă deasupra Berlinului nu a zburat niciun avion. Nu existau represalii aeriene imediate. Situația părea ciudată şi oarecum dezamăgitoare. Totuşi, al Doilea Război Mondial a început.

Septembrie 1939

În primele săptămâni ale războiului, Bonhoeffer s-a gândit intens la situația lui. Obținuse amânarea de un an pentru serviciul militar şi era în relații prietenești cu puterea care se afla acum la Schlawe. Dar ce se va întâmpla la sfârşitul acelui an? Se gândea că ar putea sluji în calitate de capelan militar sau că ar putea fi repartizat la un spital. Mama lui se întâlnise cu vărul ei Paul von Hase, comandantul Berlinului, ca să discute această posibilitate şi a depus o cerere în acest sens. Răspunsul a venit însă abia în februarie, şi a fost negativ. Numai

cei care se aflau deja în serviciul activ erau eligibili pentru posturile de capelani.

Între timp, mulți bărbați care făcuseră parte din cercurile de la Finkenwalde, Köslin, Schlawe și Sigurdshof au fost chemați la arme. În a treia zi de la începerea luptelor, unul dintre ei a și fost ucis. Până la sfârșitul războiului, vor fi uciși peste 80 dintre cei 150 de tineri de la Finkenwalde și din pastoratele colective. În 20 septembrie, Bonhoeffer le-a scris fraților o circulară:

> Am primit vestea, pe care v-o transmit și vouă astăzi, că fratele nostru drag Theodor Maass a fost ucis în Polonia, la 3 septembrie. Probabil că veți fi și voi la fel de surprinși de vestea aceasta ca și mine. Vă implor totuși să-I mulțumim lui Dumnezeu, în memoria lui. A fost un frate bun, un pastor discret și credincios al Bisericii Mărturisitoare, un om care a trăit din Cuvânt și din Sacrament; și un om pe care Dumnezeu l-a considerat vrednic să sufere pentru Evanghelie. Sunt sigur că a fost pregătit să plece. Acolo unde Dumnezeu lasă goluri mari, nu trebuie să încercăm să le umplem cu cuvintele noastre omenești. Golurile acestea trebuie să rămână. Singura noastră mângâiere este în Dumnezeul învierii, Tatăl Domnului nostru Isus Cristos, care a fost și este de asemenea Dumnezeu lui. În El îi cunoaștem pe frații noștri și în El există părtășia care ne leagă de cei care au biruit și de cei care încă își așteaptă ceasul. Dumnezeu să fie slăvit pentru fratele nostru care a murit și să Se îndure față de noi toți până la capăt.[1]

Războiul l-a pus pe Bonhoeffer într-o poziție dificilă. El a fost întotdeauna un om al contradicțiilor aparente, iar războiul a accentuat și mai mult contradicțiile. El știa că nu va putea să lupte pentru Germania lui Hitler, dar a avut o atitudine foarte favorabilă față de tinerii care nu vedeau lucrurile așa cum le vedea el. Mai știa, de

1 Dietrich Bonhoeffer, *A Testament to Freedom. The Essential Writings of Dietrich Bonhoeffer*, ed. rev., Geffrey B. Kelly și F. Burton Nelson, ed., New York, Harper One, 1995, 445.

asemenea, că dispunea de posibilități pe care ei nu le aveau. Albrecht Schönherr şi-a amintit despre atmosfera acestor zile:

> Prin propaganda nazistă şi în toată acea situație foarte neclară, simțeam totuşi că, ei bine, până la urmă trebuia să acționăm; patria trebuia apărată. Nu cu conştiința împăcată; sigur că nu. Şi mai mult decât orice, nu cu entuziasm... La urma urmelor, ştiam foarte bine că oricine va refuza să se înroleze în caz de război va fi decapitat, executat. Oare acesta era momentul când trebuia să renunțăm la viețile noastre, la grija pentru familii şi la tot ce era important pentru noi? Sau încă nu venise vremea aceea? Bonhoeffer nu a zis că nu avem voie să mergem... Dacă priveşti lucrurile din perspectiva zilei de azi, ai tendința să le vezi cu un ochi mult mai critic; mai ales fiindcă acum ştim tot ce s-a întâmplat. Dar pe atunci nu vedeam lucrurile în toată limpezimea lor. Ştiu ca Bonhoeffer însuşi nu se împăca deloc cu gândul că a sprijinit un bărbat care a refuzat categoric să se înroleze şi care ulterior a fost executat. Situația în care ne găseam era foarte ciudată.[1]

Ca într-o oglindă

La mijlocul lunii octombrie, când luptele din Polonia s-au încheiat, părea că nu mai există nici un pericol pentru reînceperea pastoratelor colective, cel puțin al celui din Sigurdshof. S-au prezentat opt candidați, şi Bonhoeffer a reluat lucrurile de acolo de unde le lăsase. Oscila între idila nelumească şi de vis a pădurilor din Pomerania şi intriga plină de agitație din *über*-prezentul Berlin. Iarna care a urmat a fost una dintre cele mai aspre de când se ştia, dar era o bucurie să evadezi în acea lume înzăpezită şi primitivă, aflată atât de departe de îngrijorările dure ale războiului.

1 Albert Schönherr, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Material neutilizat, folosit aici cu permisiunea regizorului.

Şi totuşi, n-a putut să se elibereze prea mult de ele. La Berlin s-a întâlnit cu Dohnányi, care îi spunea totul, ca întotdeauna. Dar acum Bonhoeffer auzea lucruri pe care nu le auzise niciodată înainte, lucruri care-i vor schimba fundamental modul de gândire. Era mai rău decât orice şi-ar fi putut închipui vreodată. Şi lucrurile pe care Bonhoeffer le afla îl făceau să se simtă mai singur ca oricând, căci mulți din biserică şi din mişcarea ecumenică făceau eforturi serioase pentru oprirea războiului. Dar Bonhoeffer nu li s-a alăturat. El credea acum că trebuia acționat în primul rând pentru îndepărtarea lui Hitler de la putere. Numai după aceea putea Germania să negocieze pacea. Ştiind ceea ce ştia, pacea cu Hitler, oricare ar fi fost termenii ei, nu avea cum să fie mai bună decât războiul. Dar nu putea să spună nimănui nimic, nici măcar în cercurile ecumenice. Atunci a început să-şi dea seama că făcea deja parte din conspirația pentru eliminarea lui Hitler. Nu putea să împărtăşească ceea ce ştia nici măcar prietenilor lui celor mai apropiați. Lucrurile deveniseră mult prea periculoase. Acum, mai mult ca oricând, era singur cu Dumnezeu şi căuta să afle judecata lui Dumnezeu asupra acțiunilor lui.

Ce *ştia* Bonhoeffer acum?

Dohnányi l-a informat că, sub acoperirea întunecată a războiului, Hitler a dezlănțuit orori care întreceau orice descriere şi făceau ca ororile obişnuite ale războiului să pară ceva demodat, de domeniul trecutului. Rapoartele venite din Polonia arătau că trupele SS comiteau atrocități de nedescris, lucruri nemaiauzite în vremurile civilizate. În 10 septembrie, mai mulți membri SS au supravegheat munca forțată a cincizeci de evrei polonezi, care au reparat o zi întreaga un pod. După ce muncitorii şi-au terminat treaba, trupele SS i-au închis într-o sinagogă şi i-au ucis. Acesta nu era decât un singur exemplu. Înaintarea *wehrmachtului* în Polonia era însoțită sistematic de uciderea intenționată şi în masă a civililor.

Principala sursă de informații a lui Dohnányi era şeful lui, Amiralul Canaris. Lucrurile erau atât de tulburătoare, încât Canaris a insistat să se întâlnească cu Wilhelm Keitel, şeful armatei germane. Întâlnirea a avut loc în vagonul personal al lui Hitler, la 12 septembrie. Canaris i-a pus întrebări şefului OKW în legătură cu crimele atroce, care aveau să distrugă Germania. Ceea ce Canaris n-a putut să afle

pe parcursul acelei întâlniri civilizate a fost faptul că crimele vor continua şi vor deveni tot mai abominabile. Şi că acestea nu doar că vor distruge Germania, dar o vor aduce într-o stare mai gravă decât a îndrăznit el să se teamă. Cultura şi civilizaţia germană pe care el, Dohnányi, şi Bonhoeffer o cunoşteau şi o iubeau va fi ştearsă din istorie, iar generaţiile viitoare vor fi convinse că nimic bun nu a putut să existe într-o ţară care a fost în stare să facă atâta rău. Toţi se vor gândi numai la relele acestea. Va fi ca şi cum forţele dezlănţuite ale întunericului s-ar fi strecurat într-un mod grotesc, asemenea unor diavoli călare pe cai morţi, printr-o spărtură din prezent spre trecut, distrugând astfel şi trecutul Germaniei.

Canaris şi alţii din conducerea armatei germane erau, fără îndoială, convinşi că natura bestială a lui Hitler era ceva total nefericit, însă ei nu bănuiau că el cultiva şi celebra bestialitatea, că aceasta era parte dintr-o ideologie care abia a aşteptat ocazia să se arunce la beregata evreilor şi polonezilor, preoţilor şi aristocraţilor pentru a-i sfâşia în bucăţi. Generalii germani nu văzuseră râul întunecat de sânge care bolborosea în adâncurile nevăzute ale noii Germanii, şi iată că acum, dintr-odată, el a ieşit la iveală ţâşnind ca un gheizer. În ciuda semnalelor şi avertismentelor, lucrurile erau mult prea înfiorătoare pentru a fi crezute.

Ceasul lui Hitler a sosit, iar în prima zi a lunii septembrie asupra Europei s-a abătut o formă nouă şi brutală de darwinism: triumful nietzschean al celui puternic asupra celui slab putea, în sfârşit, să înceapă. Aceia dintre cei slabi care puteau fi de folos vor fi supuşi unei sclavii brutale; toţi ceilalţi vor fi ucişi. Actul care păruse atât de îndrăzneţ în ochii comunităţii internaţionale – faptul că Hitler ocupase cu forţa teritoriul polonez – era nimic în comparaţie cu faptele naziştilor. Ideologiile lor rasiste pretindeau mai mult decât un teritoriu; Polonia urma să devină un gigantic lagăr de muncă şi polonezii urmau să fie trataţi ca *Untermenschen* (suboameni). Nu doar pământurile lor aveau să fie ocupate, ci ei înşişi urmau să fie terorizaţi şi zdrobiţi până la starea de docilitate completă şi trataţi ca nişte animale. Germanii nu tolerau posibilitatea nereuşitei, şi nici cea mai uşoară manifestare de milă. Brutalitatea şi cruzimea erau cultivate agresiv ca virtuţi.

Canaris a scris în jurnalul său: „I-am atras atenția generalului Keitel că știam despre execuțiile masive care erau planificate să aibă loc în Polonia și că trebuiau exterminați mai ales nobilii și clerul." Canaris a făcut referire la planul pe care SS-ul îl numea „curățirea de evrei, de intelectuali, de cler și de nobilime". Toți polonezii cu abilități de lider trebuiau uciși. La scurtă vreme după numirea sa în funcția de guvernator general al Poloniei, Hans Franck a declarat: „Polonezii vor fi sclavii Reichului german".[1]

Existaseră avertismente tot timpul, cel mai sonor fiind cartea lui Hitler, *Mein Kampf*. Întreaga lume occidentală s-ar fi putut scuti de uimirea care o aștepta. Dar cine ar fi putut să creadă? În 22 august, Hitler le-a spus cu îndrăzneală generalilor săi că în războiul care va urma, se vor întâmpla unele lucruri care nu vor fi pe placul lor. Alteori a numit brutalitatea care avea să se dezlănțuie „lucrarea diavolului". Odată a declarat că: „Nu poți purta război cu metodele Armatei Salvării". Hitler planificase dinainte aceste atrocități, și în ședința din 22 august și-a avertizat generalii „să nu se bage în aceste lucruri, ci să-și vadă de îndatoririle lor militare".[2]

Exista în psihicul german ceva care răspundea foarte bine la astfel de sugestii. S-au găsit însă și câteva suflete curajoase, care au privit lucrurile în ansamblul lor. Niemöller a fost, cu siguranță, unul dintre ei. Canaris a fost altul. În consecință, el a protestat înaintea lui Keitel, dar totul a fost în zadar. Canaris nu înțelegea că aceste atrocități se aflau în chiar centrul întunecatei viziuni pe care Hitler o transforma acum în realitate. Keitel nu era interesat de astfel de lucruri, care nici nu erau de competența lui. Din acest motiv, i-a răspuns lui Canaris: „În legătură cu aceste lucruri, Führerul a luat deja deciziile necesare."[3]

Pentru că SS-ul era cel care comitea faptele ticăloase, Hitler își putea ține conducătorii militari la distanță de cele mai grave dintre acestea. Dar veștile despre ele s-au răspândit. Cei mai mulți dintre generali erau revoltați. Generalul Blaskowitz i-a trimis lui Hitler un

1 Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 661-662.

2 Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945*, trad. Bruce Little, New York, Metropolitan Books, 1996, 116.

3 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 114.

memorandum, în care a descris ororile pe care le-a văzut el însuşi. Era profund îngrijorat de efectul pe care acele grozăvii îl vor avea asupra soldaților germani. Dacă până şi conducătorii militari cu experiență au fost tulburați de cele văzute, ne putem imagina ce efect au avut asupra unor tineri care nu mai văzuseră niciodată câmpul de luptă. Generalul Bock a citit memorandumul lui Blaskowitz şi a mărturisit că ororile prezentate în el i-au făcut „părul măciucă". Generalul Petzel şi generalul Georg von Küchler s-au opus şi ei în termenii cei mai drastici lucrurilor pe care le-au văzut şi au cerut să se pună capăt uciderii civililor. Generalul Ulex a etichetat „politica etnică" drept „o pată pe onoarea întregului popor german".[1] Generalul Lemelsen a ordonat arestarea unui conducător SS pentru că a ordonat împuşcarea a cincizeci de evrei.

Dar nimeni nu era pedepsit din această cauză. Hitler a avut grijă să declare o amnistie generală pentru toți cei arestați pentru astfel de fapte. Întrucât ştirile despre asemenea acte monstruoase au început să circule şi să fie dovedite, mulți din conducerea armatei au decis în cele din urmă să ia atitudine şi să se alăture conspirației împotriva lui Hitler.

Unii dintre generali însă – Brauchitsch a fost unul dintre ei – nu erau prea tulburați de ceea ce se întâmpla. În ianuarie 1940, Blaskowitz a redactat un alt memorandum pe care i l-a trimis lui Brauchitsch, în care a descris atitudinea prevalentă în armată față de SS ca alternând „între repulsie şi ură" şi a declarat că „orice soldat se simte dezgustat şi revoltat de crimele comise în Polonia de agenții Reichului şi de reprezentanții guvernului".[2] Dar Brauchitsch s-a mulțumit să ridice din umeri. El nu voia ca armata să-şi mânjească mâinile cu astfel de nelegiuiri, însă dacă SS-ul se ocupa de lucrurile murdare, el nu dorea să facă prea multă gălăgie.

Generalii cu un sufletul mai nobil au făcut gălăgie, dar şi-au dat seama că gălăgia lor nu avea niciun succes. În fiecare zi erau măcelăriți tot mai mulți evrei şi polonezi. Trebuiau, aşadar, să pună iarăşi la cale o lovitură de stat. Mulți dintre ei erau creştini şi nu

1 Ibid., 115, 117.
2 Ibid., 118.

aveau niciun fel de scrupule să spună pe nume răului pe care-l vedeau; mai mult, se simțeau datori să oprească nelegiuirile cu orice preț. Mulți au înțeles că a fi buni germani şi creştini credincioşi în acele momente însemna să se întoarcă împotriva omului care le conducea țara.

Şi ştiau la fel de bine şi că dacă nu planificau cu grijă toate detaliile loviturii de stat, moartea lui Hitler putea să provoace probleme şi mai grave. Două lucruri erau vitale. În primul rând, trebuiau să comunice cu oficialii britanici şi să primească garanții de la ei că după lovitura de stat conspiratorii nu vor fi puși în aceeași oală cu oamenii lui Hitler şi cu naziştii. Dacă moartea lui Hitler i-ar fi încurajat pe britanici să distrugă Germania, câştigul nu ar fi fost prea mare. În al doilea rând, trebuiau să atragă de partea lor cât mai mulți conducători ai armatei ca să-i elimine de la putere pe nazişti *in toto*. Dacă l-ar fi ucis doar pe Hitler, probabil că alți nazişti aveau să pună mâna pe putere şi să îi continue misiunea.

Concepția despre lume a naziştilor la ei acasă

Aşa cum Hitler planificase de ani de zile înrobirea polonezilor şi uciderea evreilor, planificase şi uciderea germanilor cu handicap. Acum avea posibilitatea să facă ceea ce-şi propusese. Încă din anul 1929 a sugerat public ca 700.000 dintre „cei mai slabi" germani să fie „eliminați" în fiecare an. Înainte de război protestele împotriva unor astfel de acțiuni ar fi fost, evident, asurzitoare. Acum, însă, când atenția tuturor era îndreptată spre război, acest coşmar domestic putea să înceapă şi el; ceața războiului avea să acopere o mulțime de păcate şi acasă.

Programul de eutanasie T-4 era în pregătire de ani de zile. Acum începea să fie pus în aplicare. În august 1939 medicii şi moaşele din țară au fost notificați că trebuie să înregistreze toți copiii născuți cu defecte genetice, chiar şi retroactiv până în 1936. În septembrie, când a început războiul, a început şi uciderea acestor „defecți". În următorii câțiva ani au fost uciși cinci mii de copii mici. Mai târziu, în toamna aceluiaşi an, au fost vizați în mod oficial şi alți „incurabili".

În excelenta ei lucrare, *For the Soul of the People*, Victoria Barnett povesteşte:

> Este puțin probabil că primele instituții care au primit aceste formulare au conştientizat scopul lor. Pentru fiecare pacient trebuia completat un formular în care se specifica detaliat natura bolii pacientului, timpul petrecut de acesta în instituție şi statutul lui rasial. Notificarea îi informa pe directorii de instituții că formularele erau o măsură statistică necesară şi că transferul masiv al unora dintre pacienți către alte instituții putea să se dovedească de asemenea necesar, ca urmare a nevoilor suplimentare de facilități medicale pe timp de război. Trei experți numiți de stat aveau să analizeze formularele completate şi să selecteze pacienții ce trebuiau „transferați"; de asemenea, vor fi puse la dispoziție mijloacele pentru preluarea acestora.[1]

Imediat după începerea campaniei poloneze, un număr de pacienți adulți, considerați a fi cei mai puțin „apți", au şi fost urcați în autobuze pentru a fi „transferați". Sărmanele suflete au fost transferate în locurile unde au fost după aceea ucise. La început au a fost ucise prin injectare, dar mai apoi s-a folosit metoda intoxicării cu monoxid de carbon. Părinții sau rudele pacienților nici măcar nu bănuiau ce se întâmpla până când primeau prin poştă scrisori care-i informau despre moartea celor dragi; dar atunci ei erau deja arşi la crematoriu. Cauza consemnată a morții era, de obicei, pneumonia sau altă boală la fel de obişnuită, şi resturile incinerate ale celor dragi soseau la puțină vreme în urma scrisorii.

Memorandumul lui Hitler pe acest subiect a fost postdatat la 1 septembrie, ca să coincidă cu începerea războiului. El a argumentat uciderea acestor pacienților prin faptul că ocupau facilități medicale şi paturi care trebuiau folosite pentru tratarea soldaților răniți în luptele pentru patrie. În timp ce al Treilea Reich făcea efortul să lupte cu

1 Victoria Barnett, *For the Soul of the People: Protestant Protest Against Hitler*, New York, Oxford University Press, 1992, 107.

dușmanii săi, costul îngrijirii „incurabililor" era excesiv. Şi ei „trebuiau să-şi dea viața" pentru cauza cea mare, la fel ca toți ceilalți; şi aşa cum părinții soldaților trebuiau să „facă sacrificiul suprem" dându-şi fiii pentru efortul de război, acelaşi lucru se cerea şi de la părinții acestor pacienți. Programul T-4 a fost coordonat de medicul personal al lui Hitler, Karl Brandt, omul pe care Erwin Sutz îl întâlnise în excursia din Alpi.

Metodele folosite în centrele de eutanasie şi incinerarea în crematorii au fost cele dintâi încercări ale naziştilor de a ucide în masă. Lecțiile învățate în suprimarea pacienților neajutorați i-au ajutat pe nazişti să-şi eficientizeze procedurile criminale şi metodele de incinerare, care vor atinge apogeul în lagărele de concentrare, unde sute de mii, şi apoi milioane de nevinovați vor fi ucişi.

Reînnoirea planurilor pentru lovitura de stat

Spre sfârşitul lunii septembrie, toată lumea din Germania era convinsă că pacea era aproape. Hitler obținuse ceea ce voise – Polonia – şi totul avea să se sfârşească acum. Dar în 27 septembrie, ziua capitulării Varşoviei, Hitler şi-a adunat generalii şi le-a anunțat planurile lui de a porni război şi la frontiera de vest. Urma să atace Belgia şi Olanda; apoi, Franța şi Anglia; apoi, Danemarca şi Norvegia. Din nou, generalii lui au rămas ca loviți de trăsnet de lucrurile pe care le auzeau, iar planurile lor de a scăpa de nebun au fost şterse iarăşi de praf şi actualizate.

De asemenea, Beck i-a cerut lui Dohnányi să actualizeze Cronica Ruşinii, pentru care au fost până la urmă spânzurați. În îndeplinirea misiunii sale, Dohnányi a obținut filmări cu multe dintre atrocitățile comise de SS în Polonia. Era extrem de important ca dovezile atrocităților comise de nazişti să existe în momentul în care Hitler avea să fie ucis şi Germania avea să fie „înfrântă" de Aliați, pentru a se evita o nouă legendă a înjunghierii pe la spate (*Dolchstoss*). Au avut loc şi multe conversații şi multe întruniri, iar Bonhoeffer s-a aflat în centrul multora dintre ele.

Dar în timp ce armata se pregătea să continue războiul – şi

conspiratorii se pregăteau pentru o nouă încercare de lovitură de stat – o nouă surpriză i-a blocat pe toți. Iată-l pe impredictibilul mag Adolf Hitler scoțând de la spate, cu toată pompa de rigoare, o ramură veştejită de măslin şi fluturând-o înaintea lumii întregi, care-l privea cu ochii ieşiți din orbite. Astfel, într-o cuvântare ținută în Reichstag în 6 octombrie a făcut din nou dovada unei extraordinare mărinimii şi cu o față atât de dreaptă pe cât restul lumii părea de strâmbă, a propus pacea. „Principala mea străduanie a fost să elimin orice conotație negativă din relațiile noastre cu Franța şi să le fac tolerabile pentru ambele națiuni... Germania nu mai are nicio pretenție din partea Franței... Am muncit la fel de mult şi pentru bunele relații anglo-germane, ba chiar pentru prietenia anglo-germană."[1]

A fost o adevărată performanță. Desigur, termenii absurzi ai *Diktat*-ului său nerostit includeau, printre altele, ca nimeni să nu aducă în discuție acel teritoriul mustind de sânge ocupat de Germania, cunoscut altădată sub numele de Polonia; şi nici despre locul care în trecut se numea Cehoslovacia. Dacă nu se găsea nimeni îndeajuns de stupid să menționeze aceste lucruri, pacea era la îndemâna tuturor. Însă Chamberlain, asemeni unei femei disprețuite, era sătul de vorbe dulci. Dacă Hitler dorea să fie crezut, a zis el, „trebuie să se vadă fapte – nu vorbe".[2] Prin urmare, în 13 octombrie, Chamberlain a respins propunerea lui Hitler.

Între timp, generalii şi-au dat seama că trebuiau să acționeze repede. Puciul trebuia să aibă loc *înainte ca Hitler să atace Occidentul*. Odată ce armatele germane ar fi atacat Belgia şi Olanda, le-ar fi fost mai greu ca oricând să convingă Anglia ca să-i ia în serios pe conspiratori, mai ales pentru că mulți dintre ei ocupaseră poziții de comandanți în invazia sângeroasă a Poloniei. Și nici Hitler nu avea să stea cu mâinile în sân. Dacă nu reuşea să convingă Anglia să accepte pacea pe care o dorea el, o va cuceri cu forța. În maniera sa tipică de gentleman, Hitler i-a spus generalului Halder: „Englezii vor fi gata de negocieri numai după ce vor primi o mamă de bătaie".[3] Se

1 Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 641.
2 Ibid., 643.
3 Ibid., 347.

făceau, deci, planuri pentru invadarea cât mai rapidă a Vestului, şi conspiratorii se grăbeau la rândul lor să-şi pună cap la cap propriile planuri.

Aceste planuri includeau mult mai multe lucruri decât cea mai sigură cale de a-i trage un glonț lui Herr Hitler. Mai întâi, conspiratorii trebuiau să se asigure că Anglia şi celelalte puteri aliate ştiau despre existența lor şi că erau gata să-i ajute în momentul în care vor face funesta mişcare. Ei nu doreau ca Anglia şi Franța să profite de dispariția subită a lui Hitler pentru a impune Germaniei dreptatea lor dură. Aveau nevoie de asigurări de pace din partea acestor țări. Şi nu-şi puteau întoarce privirile nici dinspre Rusia, în Răsărit. Stalin aştepta un moment de slăbiciune ca să lovească şi să acapareze noi teritorii în Europa la un preț cât mai mic. Pentru conspiratori, cultivarea legăturilor de prietenie cu străinătatea şi convingerea puterilor străine de credibilitatea conspirației lor era o parte vitală a planului de ansamblu.

Acesta era rolul pe care urma să-l joace Dietrich Bonhoeffer. Misiunea lui de contactare a englezilor urma să aibă o importanță crucială în următorii câțiva ani. Legăturile lui cu episcopul Bell şi cu alții – dar şi legăturile lui Bell cu oameni importanți din structura guvernului britanic – erau importante. De asemenea, Bonhoeffer avea legături în Norvegia şi în America. Va fi oare pastorul acesta în stare să facă ultimul pas şi să treacă de la sprijinul afectiv şi intelectual la participarea activă alături de ceilalți? Asta rămânea de văzut.

CAPITOLUL 23

DE LA MĂRTURISIRE LA CONSPIRAȚIE

În 1935, Bonhoeffer ne-a prezentat problema pe care astăzi o numim rezistență politică... Escaladarea persecutării evreilor a creat o situație din ce în ce mai ostilă, mai ales pentru Bonhoeffer însuși. El a înțeles că simpla mărturisire, oricât ar fi fost ea de curajoasă, ar fi însemnat inevitabil complicitate cu ucigașii.

—Eberhard Bethge

Va trebui să trecem printr-o vale foarte adâncă, cred că mult mai adâncă decât ne putem da seama acum, înainte ca să putem urca pe partea cealaltă.

—Dietrich Bonhoeffer

Bonhoeffer se găsea în centrul conspirației, încurajându-i şi sprijinindu-i afectiv pe cei ce erau implicați efectiv în ea, precum fratele său Klaus şi cumnatul său Dohnányi. Nu avea niciun fel de scrupule în această privință. Dar implicarea oficială în ea era cu totul altceva.

Situația lui Bonhoeffer nu era deloc simplă. Fiindcă era un conducător al Bisericii Mărturisitoare, alegerile pe care le avea de făcut erau mult mai grele decât în cazul în care ar fi fost singur. În orice lucru pe care se decidea să-l facă, trebuia să țină seama şi de alții, ca atunci când a renunțat să obiecteze împotriva războiului din motive de conştiință. Nu era liber să facă tot ce voia. Bonhoeffer nu lua niciodată decizii cu ușurință, dar după ce înțelegea clar cum stau lucrurile, păşea curajos înainte. Imediat după întoarcerea de la New York nu-i era încă limpede în ce direcție avea să-l călăuzească Dumnezeu.

Probabil că aceasta a fost perioada în care cumnata lui, Emmi Bonhoeffer, a încercat să-l facă să se implice mai serios. Nici Emmi şi nici Klaus nu erau creştini. Era deci inevitabil ca, în timp ce soțul ei îşi risca viața, ea să ajungă la concluzia că pastorul acesta, cumnatul ei, dădea dovadă de prea multă comoditate în situația dată, că devenise atât de „spiritual" încât „nu mai era bun pentru nimic de pe pământ". Se pare că Emmi s-a gândit destul de mult la Dietrich, dacă a ajuns să-i împărtăşească fără ocolişuri gândurile ei. „Voi creştinii vă bucurați când altcineva face ceea ce ştiți că trebuie făcut – a zis ea. Dar se pare că nu vreți să vă murdăriți mâinile şi să faceți voi înşivă lucrul acela."[1] Ea nu încerca să-i sugereze că ar trebui să devină un asasin, însă implicarea lui nu era la acelaşi nivel cu cea a soțului ei sau a lui Dohnányi. Bonhoeffer a analizat cu deosebită atenție spusele ei şi i-a zis că nimeni nu trebuie să se bucure că cineva urmează să ucidă pe altcineva, dar ştia unde bătea ea şi că avea dreptate. Totuşi, încă nu se hotărâse ce să facă.

Între timp, cu sau fără Bonhoeffer, conspirația avansa cu înnoită vigoare. Dohnanyi a intrat în legătură cu dr. Joseph Müller, un avocat din München care avea contacte serioase la Vatican. Cunoscut uneori în rândul membrilor conspirației sub numele de „Herr X", Müller era un om cu o putere fizică deosebită. Încă din copilărie, prietenii îl numeau *Ochsensepp* (Joe Bivolul). În octombrie 1939, lui Müller i s-a încredințat misiunea să plece la Roma, în aparență pentru nişte

1 Emmi Bonhoeffer, interviu cu Trinity Films, *Dietrich Bonhoeffer: Memories and Perspectives*, distribuit de Vision Video.

treburi ale Abwehrului. În realitate, însă, misiunea lui era să ia legătura cu ambasadorul Angliei de pe lângă Sfântul Scaun pentru a obține asigurări de pace din partea englezilor, în cazul în care conspiratorii îl eliminau pe Hitler. Müller a avut succes. Totuşi, englezii au cerut ca Germania să renunțe la teritoriile adăugate în timpul dezmățului lui Hitler din ultimii doi ani. Dar Müller a mers şi mai departe. El l-a convins pe Papa să acționeze ca intermediar între Anglia şi precarul guvern german care avea să ia ființă după dispariția lui Hitler. Totul suna foarte promițător. Bonhoeffer s-a împrietenit imediat cu Müller, şi un an mai târziu, acesta i-a mijlocit lui Bonhoeffer intrarea în mănăstirea alpină din Ettal. Deocamdată Bonhoeffer continua să facă naveta între Sigurdshof şi Berlin.

Planul conspiratorilor era să dea lovitura de stat în momentul în care Hitler va da undă verde pentru atacul împotriva Vestului. Dar Hitler stabilea o dată, toată lumea se pregătea pentru atac şi în ultimul minut anula totul. A făcut lucrul acesta de douăzeci şi nouă de ori pe parcursul a câtorva luni, zăpăcind pe toată lumea. Structura de comandă necesară pentru reuşita unei lovituri de stat militare era teribil de complicată, şi din nefericire generalul Brauchitsch era cel care trebuia să dea semnalul final de pornire. După ce că s-a lăsat greu convins să se implice, oscilația emoțională la care a fost supus din pricina constantelor amânări i-a măcinat şi puținul curaj pe care-l avusese. Astfel s-au pierdut numeroase ocazii. Când Hitler a dat, în sfârşit ordinul de atac, în mai 1940, greoiul puci s-a împotmolit şi nu s-a mai întâmplat nimic. Conspirația a eşuat.

De la mărturisire la rezistență

În 15 martie, ultimul grup de candidați şi-a încheiat stagiul de pregătire şi, două zile mai târziu, Gestapoul a închis Sigurdshof. Reuşiseră, până la urmă, să-i descopere; aşa s-a încheiat epoca de aur care începuse la Zingst, în prima parte a anului 1935. Acum Bonhoeffer nu mai putea să instruiască alți candidați. Trebuia să găsească altceva de făcut în continuare, şi opțiunile lui erau tot mai puține. Înainta ineluctabil către implicarea tot mai adâncă în

conspirație, însă ce putea să însemne cu exactitate lucrul acesta încă nu îi era clar.

Nimeni nu a încercat să explice mai bine decât Eberhard Bethge paradoxul creştinului implicat într-un complot pentru asasinarea unui conducător de stat. El a subliniat că paşii făcuți de Bonhoeffer în direcția rezistenței politice nu erau o abatere neîntemeiată de la modul său anterior de gândire, ci consecința naturală şi inevitabilă a acestuia. Bonhoeffer a căutat întotdeauna să fie brav şi să spună adevărul – să „mărturisească" – indiferent de consecințe. La un anumit moment, însă, simplul fapt de a spune adevărul semăna prea mult cu harul ieftin. Bethge explică:

> În 1935, Bonhoeffer ne-a prezentat problema pe care astăzi o numim rezistența politică. Planul mărturisirii şi planul rezistenței nu mai puteau fi clar separate. Escaladarea persecutării evreilor a creat o situație din ce în ce mai ostilă, mai ales pentru Bonhoeffer însuşi. El a înțeles că simpla mărturisire, oricât ar fi fost ea de curajoasă, ar fi însemnat în mod inevitabil complicitate cu ucigaşii, chiar dacă ar fi existat permanent acte de disociere şi chiar dacă în fiecare duminică L-am fi predicat „numai pe Cristos". În tot acest timp, statul nazist nu a considerat niciodată că s-ar impune interzicerea predicării. La urma urmei, de ce ar fi făcut-o?
>
> Aşa ne-am apropiat tot mai mult de granița dintre mărturie şi rezistență; dacă nu am fi trecut granița aceasta, mărturisirea noastră n-ar fi fost mai bună decât colaborarea cu criminalii. Astfel, am înțeles clar unde era problema pentru Biserica Mărturisitoare: noi rezistam prin mărturisire, însă nu mărturiseam prin rezistență.[1]

De-a lungul întregii sale vieții, Bonhoeffer a aplicat problemelor teologice aceeaşi logică pe care tatăl său a aplicat-o problemelor ştiințifice. Nu există decât o singură realitate, şi Cristos este Domn

1 Eberhard Bethge, *Friendship and Resistance: Essays on Dietrich Bonhoeffer*, Grand Rapids: Eerdmans, 1995, 24.

ori peste ea toată, ori peste nimic din ea. Una dintre temele majore ale lui Bonhoeffer a fost că fiecare creştin trebuie să fie „pe deplin uman", aducându-L pe Dumnezeu în toate sferele vieții sale, nu doar în sfera „spirituală". A fi o ființă eterică, ce se mulțumeşte să vorbească despre Dumnezeu, dar refuză într-un fel sau altul să-şi murdărească mâinile cu lumea reală în care l-a aşezat Dumnezeu, presupune o teologie de proastă calitate. Prin Cristos, Dumnezeu ne-a arătat că El vrea să existăm şi să-L ascultăm în această lume prin acțiunile noastre. De aceea, Bonhoeffer a decis să-şi murdărească mâinile, nu pentru că şi-ar fi pierdut răbdarea, ci pentru că Dumnezeu îi spunea care sunt următorii paşi ai ascultării.

Trecerea frontierei

După luni de amânări, în mai, Hitler a ordonat armatelor sale să înainteze spre Vest. În 10 mai, unități ale armatei germane au atacat Olanda, şi olandezii au sucombat în cinci zile. A urmat Belgia, după care tancurile germane au năvălit în Franța. În 14 iunie, trupele germane defilau prin Paris şi trei zile mai târziu, *le mot oncle* s-a auzit în toată lumea. A fost un colaps uluitor.

Între timp, în cealaltă parte a continentului, Bonhoeffer şi Bethge vizitau pastoratul unuia dintre frații de la Finkenwalde, în Prusia de Est. După întâlnirea pastorilor din dimineața aceea, au luat amândoi feribotul spre o peninsulă, unde au dat peste o cafenea cu terasă învăluită în lumina soarelui. Cafeneaua era în Memel, o localitate care astăzi se află în Lituania. Brusc, sunetul trompetelor a prefațat prin difuzoare o ştire de ultimă oră: *Franța a capitulat!* După douăzeci şi doi de ani de la umilirea Germaniei, Hitler a inversat situația.

Lumea erau înnebunită. Unii clienți ai cafenelei s-au urcat pe scaune; alții au sărit pe mese. Toți şi-au întins brațul pentru salutul nazist şi au cântat „Deutschland über Alles" şi „Cântecul Horst Wessel". A fost un pandemoniu patriotic. Dar Bonhoeffer şi Bethge au rămas lipiți de scaune ca nişte gândaci în insectar. Cel puțin Bethge, pentru că Bonhoeffer părea să participe la explozia de bucurie. Bethge

a rămas înmărmurit: împreună cu toți ceilalți, prietenul său s-a ridicat şi a făcut salutul „Heil, Hitler!“ Pentru că Bethge continua să şadă pe scaun cu gura căscată, Bonhoeffer i-a şoptit: „Eşti nebun? Ridică brațul! Va trebui să ne asumăm riscuri pentru multe, dar nu şi pentru salutul ăsta prostesc!“[1] Extraordinarul prieten şi mentor al lui Bethge îl învățase o mulțime de lucruri în anii trecuți, dar acesta era unul complet nou.

Atunci a înțeles Bethge că Bonhoeffer a trecut granița. Comportamentul lui era conspirativ; nu voia să fie considerat un împotrivitor al nazismului. Dorea să se piardă în mulțime, nu să facă declarații antihitleriste, căci avea peşti mai mari de fript. Voia să fie lăsat în pace, ca să facă lucrurile la care se ştia chemat de Dumnezeu, şi lucrurile acestea cereau să nu fie remarcat. Bethge a spus că nu se poate stabili cu precizie momentul în care Bonhoeffer a trecut de partea conspirației într-un mod cât de cât oficial, dar la cafeneaua din Memel, când Bonhoeffer s-a ridicat să-l salute pe Hitler, şi-a dat seama că prietenul său era deja de cealaltă parte a graniței. Trecuse de la „mărturisire“ la „rezistență“.[2]

Cel mai mare triumf al lui Hitler

Trei zile mai târziu, într-o pădure din nordul Parisului, a avut loc o scenă curioasă. Hitler, pentru care mila era un semn de slăbiciune subumană, a aranjat ca francezii să semneze termenii capitulării în pădurea Compiègne, exact în locul unde germanii semnaseră armistițiul în 1918. Acea zi neagră a umilinței era încă vie în amintirea lui Hitler, iar acum va exploata la maxim ocazia pe care o avea de a inversa situația. Faptul că şi-a obligat duşmanii înfrânți să se întoarcă la locul umilirii Germaniei nu a fost însă decât începutul. Hitler a

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 681.

2 Christian Gremmels, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister. A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Material neutilizat, folosit aici cu permisiunea regizorului.

urcat în sferele cosmice ale meschinăriei când a cerut ca vagonul în care fusese semnat armistițiul să fie scos din muzeul în care se afla şi transportat în poiana din pădure. S-au folosit ciocane pneumatice pentru a se îndepărta zidul muzeului, ca să poată fi scos de acolo vagonul şi dus înapoi în trecut la locul în care națiunea germană îşi primise funesta rană. Dar pentru că nici gestul acesta nu a fost suficient, Hitler a ordonat să i se aducă exact fotoliul în care şezuse Foch, ca să şadă pe acelaşi scaun, în acelaşi vagon, în aceeaşi pădure Compiegne. Cu o înclinație atât de puternică spre simboluri, este de mirare că nu a cerut ca Tratatul de la Versailles să fie pus într-un seif şi aruncat în mijlocul Oceanului Atlantic.

Hitler şi Germania au aşteptat douăzeci şi trei de ani acest moment triumfal, şi dacă Adolf Hitler a fost văzut vreodată ca Salvatorul națiunii germane, acesta a fost momentul. Mulți germani care până atunci avuseseră rezerve şi îndoieli față de el şi-au schimbat opiniile. Hitler a vindecat rana de nevindecat a Primului Război Mondial şi a Tratatului de la Versailles. A restituit Germaniei zdrobite măreția ei de altă dată. Cele vechi s-au dus şi iată că toate lucrurile s-au făcut noi. În ochii multora, Hitler a devenit dintr-odată un fel de zeu, un mesia pe care-l aşteptau şi pentru care se rugaseră; şi a cărui domnie avea să dureze o mie de ani.

În cartea sa, *Etica*, la care lucra în timpul acesta, Bonhoeffer descrie felul în care oamenii adoră succesul. Subiectul îl fascina. Se referise la el şi în scrisoarea sa din Barcelona, cu mulți ani în urmă, în care subliniase natura schimbătoare a mulțimii care asista la luptele cu tauri; acum îl aclamau pe toreador şi în clipa următoare pe taur. Ceea ce voiau oamenii era succesul înainte de orice. În *Etica*, Bonhoeffer a scris:

> Într-o lume în care succesul este măsura şi justificarea tuturor lucrurilor, figura Celui care a fost condamnat şi crucificat rămâne una ciudată şi este în cel mai bun caz obiectul milei. Lumea se lăsă supusă numai de succes. Nu ideile sau opiniile decid, ci faptele. Numai succesul justifică greşelile făcute... Cu o franchețe şi o dezinvoltură pe care nicio altă putere pământească nu şi-o poate permite,

> istoria apelează la dictonul *scopul scuză mijloacele*... Figura Crucificatului invalidează orice gândire care ia succesul drept standard.[1]

Dumnezeu este interesat nu de succes, ci de ascultare. Dacă un om Îl ascultă pe Dumnezeu şi dacă omul acesta este gata să sufere înfrângerea sau orice altceva îi iese în cale, atunci Dumnezeu scoate la iveală un alt fel de succes, pe care lumea nu şi-l poate imagina. Aceasta este calea îngustă, şi puțini sunt cei care merg pe ea.

Pentru rezistența germană, a fost o perioadă deprimantă. Cu toate acestea, eforturile lor au continuat pe mai multe fronturi. Au existat întotdeauna mai multe grupuri şi mai multe planuri care se desfăşurau în paralel. Cam în această perioadă, Fritz-Dietlof von der Schulenburg şi-a unit forțele cu unul dintre membrii Cercului de la Kreisau. Alții voiau ca marele cuceritor să fie lovit de lunetişti în timpul inevitabilei parade triumfale, când avea să treacă agale pe Champs-Élysées. Dar parada nu a mai avut loc.

Pentru nazişti, sentimentul victoriei era atât de intens, încât, în Polonia, Hans Frank a profitat de ocazie pentru a ordona cu sânge rece execuții în masă de mare amploare. Trebuiau să adune fânul câtă vreme soarele strălucea pe cer.

Bonhoeffer este înțeles greşit

După succesul lui Hitler în Franța, datele problemei s-au schimbat complet. Bonhoeffer şi mulți conducători ai Rezistenței fuseseră convinşi că Hitler va ruina Germania, ducând-o către o dureroasă înfrângere militară. Cine ar fi visat că el va distruge Germania prin succes, printr-o orgie tot mai intensă a iubirii şi a adorării de sine? De fapt, Bonhoeffer a vorbit despre lucrul acesta în discursul său trunchiat, pe care l-a ținut la două zile după venirea lui Hitler la putere. El ştia că dacă Germania se va închina unui

1 *Etica*, vol. 6, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Clifford J. Green, trad. Douglas W. Stott, New York, Augsburg Fortress, 2008, 88-89.

idol, îşi va incinera viitorul, tot aşa cum închinătorii lui Moloh îşi incineraseră copiii.

După căderea Franței, mulți au înțeles că Hitler distrugea Germania prin succes. În luna iulie, când s-a adresat adunării Vechiului Conciliu Prusac al Fraților, la Potsdam, Bonhoeffer s-a referit la implicațiile acestui lucru. Dar cuvintele lui au fost grav răstălmăcite, fapt care i-a adâncit sentimentul de izolare față de Biserica Mărturisitoare.

Bonhoeffer a spus atunci că Germania şi-a dat acordul total față de național-socialism şi față de Hitler. Şi a numit lucrul acesta „un istoric «da»".[1] Înaintea victoriei împotriva francezilor, mai existau şanse mari ca Hitler să fie înfrânt rapid şi ca național-socialismul să dispară subit; acum, însă, şansele acestea au dispărut. Împotrivitorii lui Hitler trebuiau să se obişnuiască cu ideea aceasta şi să înțeleagă noua situație, pentru a acționa în conformitate cu ea. Operațiunea va fi de lungă durată şi vor fi necesare tactici diferite. Bonhoeffer vorbea uneori hiperbolic, pentru efect, şi obiceiul acesta al său a avut uneori consecințe nedorite; aşa s-a întâmplat şi de data aceasta.

Cu altă ocazie, i-a spus unui student că fiecare predică trebuie să conțină „puțină erezie",[2] cu alte cuvinte că, pentru a exprima adevărul, uneori trebuie să exagerăm un anumit aspect sau să spunem ceva ce pare eretic – deşi fără îndoială că nu trebuie să fie. Chiar folosind expresia „puțină erezie", Bonhoeffer şi-a trădat obiceiul de a spune de dragul efectului lucruri care puteau fi uşor interpretat greşit. Mulți au invocat expresia aceasta pentru a susține că pe Bonhoeffer nu îl interesa ortodoxia teologică. De multe ori, Bonhoeffer a căzut în asemenea capcane şi de aceea s-ar putea să fie cel mai neînțeles teolog care au trăit vreodată.

În ziua aceea, la Potsdam, el a încercat să şteargă păianjenii de pe înțelegerea celor de față, şi i s-a întâmplat din nou acelaşi lucru. Când a spus că Hitler a câştigat, el a încercat din răsputeri – privind

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 682-684.

2 *Conspiracy and Imprisonment, 1940-1945*, vol. 6, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Mark S. Broker, trad. Lisa E. Dahill și Douglas W. Stott, New York, Fortress, 2006, 601.

retrospectiv, prea din răsputeri – să-i determine pe ascultătorii lui să se trezească şi să-şi schimbe direcția. Dar când a spus că național-socialismul a câştigat, unii dintre ascultătorii lui au înțeles că aprobă victoria lor. Ei au crezut sincer că el le spune de fapt: „Dacă nu-i poți înfrânge, atunci asociază-te cu ei". În următorii câțiva ani, când a început să lucreze pentru Abwehr – pe față ca agent al guvernului german, dar în realitate ca membru al Rezistenței – mulți şi-au amintit cuvintele lui din acea zi şi au crezut efectiv că a trecut de partea „cealaltă" şi că a început să lucreze pentru Hitler şi pentru naziști.

Ce este adevărul?

Bonhoeffer a vrut să spună, evident, că opozanții lui Hitler trebuiau să-şi reconsidere strategia în noua situație în care se afla Germania. El însuşi era gata să facă lucrul acesta, adică să renunțe la poziția lui anterioară de oponent pe față al regimului, prefăcându-se deodată că este de acord cu el. Fără îndoială că a procedat aşa numai ca să se poată împotrivi guvernului la un nivel mult mai profund.

Nivelul acesta de implicare presupunea disimulare, şi mulți creştini serioşi din vremea aceea erau incapabili din punct de vedere teologic ca să-l urmeze, motiv pentru care Bonhoeffer nici nu le-a cerut acest lucru. Pentru mulți dintre ei, această disimulare în care Bonhoeffer avea să se implice peste puțină vreme nu era diferită de minciună. Dar disponibilitatea lui Bonhoeffer de a se implica în înşelăciune nu deriva dintr-o atitudine neglijentă față de adevăr, ci dintr-un respect atât de adânc față de el, încât s-a simțit obligat să treacă dincolo de legalismul facil al rostirii adevărului.

În închisoarea Tegel, câțiva ani mai târziu, Bonhoeffer a scris un eseu intitulat „Ce înseamnă să rosteşti adevărul?", în care explorează subiectul acesta. „Deja de când începem să vorbim – a spus el în introducere – suntem învățați că toate cuvintele noastre trebuie să fie adevărate. Ce înseamnă lucrul acesta? Ce înseamnă «să spui adevărul»? Cine ne pretinde să spunem adevărul?"

Standardul adevărului lui Dumnezeu implică mai mult decât a

„nu minți".[1] În Predica de pe Munte, Isus a zis: „Ați auzit că s-a zis... Dar eu vă spun..."[2] Isus a interpretat legile din Vechiul Testament la un nivel de semnificație și de ascultare mai adânc, trecând de la „litera Legii" la „spiritul Legii". Ascultarea de litera legii este „religia" moartă, despre care, printre alții, a scris și Barth. Aceasta nu este decât încercarea omului de a-L convinge pe Dumnezeu că este ascultător, ceea ce este o înșelăciune mult mai gravă. Dumnezeu a cerut întotdeauna ceva mai mult decât legalismul religios.

În eseul acesta, Bonhoeffer a folosit exemplul unei fetițe pe care învățătorul o întreabă în fața clasei dacă tatăl ei este bețiv și ea răspunde că nu. „Desigur – a zis Bonhoeffer – cineva ar putea spune că răspunsul ei este o minciună, dar minciuna aceasta conține mai mult adevăr decât dacă ea ar fi dezvăluit slăbiciunea tatălui ei înaintea clasei," Nu se poate pretinde „adevărul" cu orice preț, iar dacă fetița aceasta ar fi recunoscut înaintea întregii clase că tatăl ei este un bețiv, l-ar fi dezonorat." Felul în care cineva spune adevărul depinde de împrejurări. Bonhoeffer era conștient că ceea ce el numea „adevărul viu" era ceva periculos și că putea „lăsa impresia că adevărul poate fi adaptat la situație, astfel încât conceptul de adevăr să se dizolve complet, iar falsitatea și adevărul să se apropie unul de altul până la indistincție".[3]

Bonhoeffer știa că reversul legalismului religios facil care cere „să nu se spună niciodată o minciună" este ideea cinică potrivit căreia nu există adevăr, ci numai „fapte". Astfel se ajunge la o altă idee cinică, anume că lucrurile trebuie spuse fără să se țină seama de respect sau de decență, că buna-cuviință și rezerva sunt dovezi ale „ipocriziei", ba chiar un fel de minciună. El a menționat lucrul acesta și în *Etica* sa:

> Numai cinicul pretinde că „spune adevărul" oricând, oriunde și în fața oricui în același fel; dar de fapt el prezintă o imagine moartă a adevărului... El își asumă aureola fanaticului devotat adevărului, care nu manifestă niciun fel de

1 *Conspiracy and Imprisonment,* 606.
2 Matei 5:21, 22 – n.trad.
3 *Conspiracy and Imprisonment,* 605-606.

> îngăduință față de slăbiciunea omenească; în realitate, el nu face decât să distrugă adevărul viu dintre oameni. El răneşte ruşinea, desacralizează misterul, distruge încrederea, trădează comunitatea în care trăieşte şi râde arogant de devastarea pe care o creează şi de slăbiciunea omenească „incapabilă să poarte povara adevărului.[1]

Bonhoeffer credea că relația cu Dumnezeu organizează totul în jurul ei. De câteva ori a comparat relația cu Isus Cristos cu *cantus firmus*[2] a unei piese muzicale. Toate celelalte părți ale compoziției se raportează la el, şi el este cel care le ține împreună. A fi sincer cu Dumnezeu în sensul cel mai profund înseamnă să ai cu El o relație de aşa natură încât să nu trăieşti legalist „regulile" şi „principiile". Omul nu poate niciodată să-şi separe acțiunile de relația lui cu Dumnezeu. Acesta este un nivel mai dificil şi mai adânc al ascultării, şi Bonhoeffer a înțeles că răul reprezentat de Hitler îi obligă pe creştini să treacă la acest nivel mai adânc al ascultării şi să gândească mai profund ceea ce Dumnezeu le cere să facă. Religia legalistă se dovedeşte acum total inadecvată.

Şeful lui Dohnányi, generalul Oster, a spus că național-socialismul este „o ideologie de o imoralitate atât de sinistră, încât valorile şi loialitățile tradiționale nu se mai aplică".[3] Bonhoeffer ştia că Dumnezeu avea o soluție pentru orice dificultate şi a încercat să înțeleagă ce îi spunea Dumnezeu în legătură cu situația lui. El a trecut dincolo de simpla „mărturisire" şi a intrat pe teritoriul conspirației, aceasta necesitând o măsură de înşelăciune pe care mulți dintre colegii lui din Biserica Mărturisitoare nu puteau să o înțeleagă. Nu peste mult, când a devenit agent dublu al Serviciului de Informații Militare aflat sub comanda amiralului Canaris, Bonhoeffer a ajuns într-o poziție extrem de singuratică.

---

1 *Etica*, 360-361.

2 Melodia preexistentă care constituie baza unei compoziții polifonice.

3 Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945*, trad. Bruce Little, New York, Metropolitan Books, 1996, 138.

Cartea de rugăciuni a Bibliei

În timp ce rolul său în conspirație devenea tot mai important, Bonhoeffer a continuat lucrarea pastorală şi să scrie. Avea să scrie până în ultimele luni ale existenței sale, însă ultima carte pe care a publicat-o în timpul vieții a fost *Das Gebetbuch der Bibel* (*Cartea de rugăciuni a Bibliei*), apărută în 1940. Faptul că a publicat în acea vreme o carte despre Psalmii Vechiului Testament este o dovadă a devotamentului său față de adevărul ştiințific şi a disponibilității lui de a-i induce în eroare pe conducătorii celui de-al Treilea Reich.

Geffrey Kelly, specialist în Bonhoeffer, a scris: „Nu trebuie să greşim în această privință; în contextul opoziției acerbe a Germaniei naziste față de orice formă de cinstire a Vechiului Testament, publicarea acestei cărți a constituit o declarație explozivă atât în plan politic, cât şi în plan teologic."[1] Cartea a fost o declarare entuziastă a importanței Vechiului Testament pentru creştinism şi pentru biserică şi a reprezentat o critică erudită şi curajoasă la adresa eforturilor naziste de a submina orice avea origine evreiască.

Din cauza acestei cărți, Bonhoeffer a intrat în conflict cu Comitetul pentru Reglementarea Literaturii. Aşa cum avea să procedeze şi mai târziu la multele interogatorii din timpul detenției, a făcut pe neştiutorul, susținând că lucrarea nu era nimic altceva decât o simplă exegeză literară de natură academică. El ştia foarte bine că orice exegeză academică autentică viza adevărul, care pentru naziști era mult mai periculos decât o ploaie de gloanțe. De asemenea, a pretins că interdicțiile comitetului împotriva „scrierilor religioase" erau neclare şi că nu şi-a dat seama că ar fi trebuit să le predea mai întâi lor manuscrisul.

Incidentul ilustrează înțelegerea lui Bonhoeffer în legătură cu „rostirea adevărului". Ascultarea lui de Dumnezeu prin publicarea acestei cărți proevreieşti – şi argumentul viclean că n-a bănuit că național-socialiştii vor avea obiecții privitoare la conținutul ei – însemna a spune adevărul. El ştia că dacă le-ar fi trimis manuscrisul

1 *Life Together: Prayerbook of the Bible*, vol. 5, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Geffrey B. Kelly, trad. Daniel W. Bloesch, Minneapolis, Fortress, 2005, 143.

mai întâi lor, acesta n-ar mai fi văzut niciodată lumina tiparului. Bonhoeffer nu se îndoia de faptul că Dumnezeu voia ca el să publice în cartea lui adevărul. El nu le datora naziștilor adevărul în legătură cu manuscrisul, așa cum nici ipotetica fetiță din eseul lui nu datora clasei adevărul despre viciile tatălui ei.

În această carte, Bonhoeffer a legat ideea barthiană de har cu ideea de rugăciune și a spus că nu putem ajunge la Dumnezeu cu rugăciunile noastre. Dar dacă ne rugăm rugăciunile „Lui" – Psalmii Vechiului Testament, care au fost și rugăciunile lui Isus – călătorim pe spatele lor până la ceruri. Nu trebuie să confundăm ceea ce facem în mod natural, ca de exemplu „dorința, nădejdea, suspinul, lamentația, bucuria", cu rugăciunea, care este *nenaturală* pentru noi și care trebuie inițiată din afara noastră, de către Dumnezeu. Dacă facem confuzie între acestea, „facem confuzie între pământ și cer, între oameni și Dumnezeu". Rugăciunea nu poate veni de la noi. „Pentru ea – a scris el – avem nevoie de Isus Cristos!" Când ne rugăm folosind Psalmii, ne „rugăm împreună cu rugăciunile lui Cristos și putem fi siguri și bucuroși că Dumnezeu ne aude. Când voința noastră, adică întreaga noastră inimă, pătrunde în rugăciunea lui Cristos, atunci ne rugăm cu adevărat. Nu ne putem ruga decât în Isus Cristos, împreună cu care vom fi și auziți".[1]

Ideea aceasta era foarte evreiască pentru naziști și mult prea „catolică" pentru majoritatea protestanților, care vedeau în rugăciunile repetate „bolboroselile fără rost" ale păgânilor. Dar Bonhoeffer nu voia altceva decât să fie biblic. Candidații de la Finkenwalde și cei de mai târziu se rugau Psalmi în fiecare zi. Bonhoeffer era ferm în această privință: „Psaltirea a umplut viața creștinismului primitiv. Însă mai important decât orice este faptul că Isus Însuși a murit pe cruce cu citate din Psalmi pe buze. De fiecare dată când abandonează Psaltirea, biserica creștină pierde o comoară incomparabilă. Dar împreună cu recuperarea ei, vine și o putere neașteptată."[2]

În această carte de dimensiuni reduse, Bonhoeffer a afirmat că Isus Și-a pus semnătura pe Psalmi și pe Vechiul Testament, că

1 *Life Together*, 155-156.
2 Ibid.

creştinismul este ineluctabil evreiesc, că Vechiul Testament nu este depăşit de Noul Testament ci e inextricabil legat de acesta şi că Isus a fost în mod inevitabil evreu. De asemenea, a arătat clar că Psalmii vorbesc despre Isus şi Îi profeţesc venirea. În luna martie a anului următor, a aflat că întrucât a publicat acest mic tratat exegetic nu mai avea voie să publice niciodată nimic.

Bonhoeffer se alătură Abwehrului

În 14 iulie, 1940, Bonhoeffer predica la o conferință a bisericii în Königsberg, când Gestapoul a venit pe neaşteptate şi a întrerupt adunarea. Acesta a invocat un ordin nou, care interzicea asemenea adunări, şi conferința a luat sfârşit. Nimeni nu a fost arestat, dar Bonhoeffer a înțeles că munca lui pastorală se apropia de sfârşit. Împreună cu Bethge, a mers totuşi înainte, vizitând mai multe parohii din Prusia de Est, inclusiv pe cele din oraşele pe atunci germane Stallupönen, Trakehnen şi Eydtkuhnen.[1] Trupele lui Stalin erau foarte aproape şi atmosfera generală era tensionată. După turul acesta, Bonhoeffer s-a întors la Berlin şi a discutat cu Dohnányi planurile lui de a face un pas mai departe.

Exista o rivalitate puternică între Abwehr şi Gestapo, care aveau sfere de acțiune diferite, cam ca diferența care există astăzi între FBI şi CIA în Statele Unite. Dohnányi s-a gândit că dacă Abwehrul l-ar angaja oficial pe Bonhoeffer, Gestapoul ar fi obligat să-l lase în pace. Părea o mişcare logică din mai multe puncte de vedere. Bonhoeffer urma să aibă mai multă libertate de mişcare pentru a-şi putea continua lucrarea ca pastor şi ar fi avut şi acoperirea necesară pentru creşterea implicării sale în conspirație. Un alt avantaj ar fi fost că, în calitate de membru valoros al Serviciului German de Informații Militare, era improbabil că va fi recrutat pentru serviciul militar. Avea să presteze în mod vizibil o misiune importantă pentru patrie, ceea ce iarăşi era

1 După război, aceste orășele au devenit parte a Uniunii Sovietice, iar după destrămarea Uniunii Sovietice au intrat în componența Kalinigrad Oblast, o exclavă a Rusiei.

un avantaj uriaş, dat fiind că încă nu se hotărâse ce va face în cazul în care va fi recrutat.

Dohnányi, Bethge, Bonhoeffer, Gisevius şi Oster au discutat planul acesta într-o şedinţă pe care au ţinut-o la Bonhoeffer acasă în luna august. Şi au hotărât să-l pună în aplicare. Pentru început, urmau să-l trimită pe Bonhoeffer într-o misiune în Prusia de Est, fiindcă războiul cu Rusia părea iminent şi era un loc potrivit pentru el, care avea o mulţime de treburi pastorale în regiune. Dacă Gestapoul ar fi considerat ciudată folosirea de către Abwehr a unui pastor al Bisericii Mărturisitoare pentru misiunile sale, răspunsul lor urma să fie că Abwehrul folosea de asemenea comunişti şi evrei, ceea ce nu era adevărat. „Faţada" de pastor al Bisericii Mărturisitoare era un camuflaj ideal pentru activităţile Abwehrului. Mai mult, în joc erau informaţii militare, ceea ce însemna misiuni complexe şi misterioase. Aşadar, cine era Gestapoul să pună întrebări?

Aşa a venit şi ziua în care Bonhoeffer s-a alăturat oficial conspiraţiei. El a fost luat sub aripa protectoare a Abwehrului şi astfel, ca membru al Serviciului de Informaţii al Armatei, a fost protejat de Oster şi Canaris. Existau mai multe niveluri de disimulare. Pe de o parte, Bonhoeffer se ocupa de munca lui pastorală şi îşi continua scrierile teologice, ceea ce şi dorea să facă. Oficial, însă, munca aceasta era acoperirea sa ca agent nazist al serviciului de informaţii militare. Neoficial, activitatea lui în cadrul acestui serviciu nu era decât acoperirea pentru adevărata lui activitate conspirativă împotriva regimului nazist.

Aşadar, Bonhoeffer pretindea că este pastor, însă numai pretindea că pretinde, pentru că *era* cu adevărat pastor. Şi pretindea că este membru al Serviciului de Informaţii al Armatei, care lucra pentru Hitler, însă, asemenea lui Dohnányi, Oster, Canaris şi Gisevius, lucra de fapt *împotriva* lui Hitler. Bonhoeffer nu spunea nişte simple minciunele nevinovate, ci, ca să folosim faimoasa expresie a lui Luther, „păcătuia cu îndrăzneală". Era implicat într-un joc riscant şi stratificat al disimulării, însă era convins că în toate acestea se supunea cu strictețe lui Dumnezeu. În viziunea lui, implicarea sa în conspiraţie era *cantus firmus,* care făcea ca toată această complexitate ameţitoare să devină perfect coerentă pentru el.

În luna septembrie însă, RSHA (*Reichssicherheitshauptamt* - Biroul Principal de Securitate al Reichului German), care se găsea într-o aprigă rivalitate cu Abwehrul, i-a făcut lui Bonhoeffer noi probleme. RSHA era condus de vampirul de ceară Reinhard Heydrich, care lucra sub comanda directă a lui Himmler. Deci RSHA i-a adus la cunoştinţă lui Bonhoeffer că din pricina „activităţilor lui subversive", nu mai avea permisiunea să vorbească în public. Mai rău, trebuia să se prezinte regulat la sediul Gestapoului din Schlawe (Sławno – pol.), în îndepărtata Pomeranie, unde îşi avea încă domiciliul. Posibilităţile lui de a lucra pentru Biserica Mărturisitoare se reduceau astfel la zero. Biserica Mărturisitoare putea totuşi să-l folosească legal ca învăţător, însă după restricţia aceasta, a decis să-i acorde o vacanţă pentru continuarea „studiilor teologice".

Bonhoeffer nu a acceptat pasiv aceste acuzaţii. Era important să reacţioneze şi să întreţină iluzia că este devotat celui de-al Treilea Reich. Făcând iarăşi pe neştiutorul, a trimis RSHA o scrisoare în care şi-a exprimat indignarea şi a protestat faţă de acuzaţia de nepatriotism. De asemenea, şi-a trecut în revistă strămoşii şi distinsele rude, ceea ce n-ar fi făcut în împrejurări normale, deoarece lucrul acesta i s-ar fi părut ridicol şi arogant. Dar a făcut toate aceste lucruri fără nicio tresărire, ba chiar şi-a încheiat scrisoarea cu un „Heil Hitler!" de toată frumuseţea, pentru ca tacâmul să fie complet. Totuşi, scrisoarea aceasta nu i-a rezolvat problema, aşa că a recurs din nou la Dohnányi.

În urma convorbirii cu Dohnányi, rolul său în cadrul Abwehrului avea să devină mai serios şi jocul de-a şoarecele şi pisica dintre el şi acoliţii lui Hitler avea să ia avânt. Dar înainte de orice, Dohnányi a vrut să-l ţină departe de RSHA. Nu era bine să mai rămână în Pomerania. Dar Berlinul era un loc şi mai nepotrivit. S-au luat aşadar măsurile necesare pentru a i se încredinţa misiuni din partea Abwehrului la München.

Dohnányi a mers la München în luna octombrie ca să discute situaţia cu colegii săi de acolo. Între timp, Bonhoeffer s-a ascuns în Klein-Krössin, unde a lucrat la *Etica* sa şi a aşteptat consemnul. La sfârşitul lui octombrie, a primit undă verde şi a plecat la München, înregistrându-se oficial la primărie ca rezident al oraşului. Mătuşa lui, contesa Kalckreuth, urma să-l găzduiască în casa ei. Adresa ei a fost

rezidența lui „oficială", tot așa cum adresa superintendentului Eduard Block a fost reşedința lui „oficială" la Schlawe. Câte nopți a petrecut efectiv în aceste două locuri este o cu totul altă poveste.

După ce s-a înregistrat ca rezident al orașului München, organizația locală a Abwehrului putea să apeleze la serviciile lui, ceea ce a şi făcut. Bonhoeffer a devenit un așa-numit *V-Mann* sau *Vertrauensmann* (traducerea literală ar fi „om de încredere") şi a lucrat sub acoperire. „Oficial" era încă civil şi putea să facă orice voia, să scrie la *Etica* lui, să slujească în calitate de pastor sau să lucreze pentru Biserica Mărturisitoare.

Mănăstirea Ettal din Munții Alpi

La München, Bonhoeffer a reluat legătura cu Joseph Müller, care era ataşat la biroul Abwehrului din localitate şi în acelaşi timp unul dintre conducătorii conspirației. Contribuțiile lui Bonhoeffer la acțiunile Rezistenței din München s-au desfăşurat acum prin intermediul lui Müller, care a făcut intervențiile necesare ca Bonhoeffer să trăiască o vreme la Ettal, o pitorească mănăstire benedictină cuibărită în Alpii Bavariei, în regiunea Garmisch-Partenkirchen. Pentru Bonhoeffer, acesta era un mic vis care devenea realitate. Aici, în acest bastion catolic al rezistenței antinaziste, a găsit o pace şi o linişte profundă, departe de zgomotul mental din Berlin. Abația data din 1330, însă majoritatea clădirilor fuseseră construite în secolul al XVIII-lea în stil baroc. Bonhoeffer s-a împrietenit cu abatele şi cu egumenul mânăstirii, care l-au invitat să le fie musafir cât timp va dori. Astfel, a rămas acolo din luna noiembrie până la sfârşitul iernii.

În 18 noiembrie, Bonhoeffer i-a scris lui Bethge: „Am fost primit cu toată căldura; mănânc în refectoriu, dorm la hotel, pot folosi biblioteca, am propria mea cheie de la mânăstire şi ieri am avut o conversație lungă cu abatele."[1] Era o adevărată onoare, cu atât mai mult cu cât Bonhoeffer nu era catolic. *Kloster*-ul (mănăstirea)

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 86.

din Ettal se afla la o distanță de două mile și jumătate de mers pe jos de localitatea Oberammergau, unde la fiecare zece ani, începând din 1634, locuitorii puneau în scenă o reprezentare a patimilor lui Cristos.

Lui Bonhoeffer i-a plăcut rutina existenței monahale și a progresat cu scrisul. La Finkenwalde a instituit obiceiul monastic ca cineva să citească cu glas tare în timp ce se servea masa, dar candidaților nu le-a prea plăcut și după o vreme practica a fost întreruptă. Dar la Ettal exista obiceiul acesta de secole. Lui Bonhoeffer i-a plăcut, însă i s-a părut curios că până și lucrări care nu aveau un caracter devoțional, ca de exemplu cărțile de istorie, erau citite în același stil cântat ca liturghia bisericească. „Uneori, când subiectul e hazliu – le-a spus el părinților săi – e imposibil să nu zâmbești".[1] În timpul pe care l-a petrecut acolo, abatele, părintele Angelus Kupfer, și câțiva dintre preoți au citit cartea lui Bonhoeffer *Viața împreună* și și-au propus să discute după aceea despre ea cu autorul însuși.

Lungile convorbiri cu abatele și cu ceilalți preoți i-au reînnoit aprecierea față de catolicism și l-au influențat în scrierea *Eticii*, mai ales în părțile unde discută despre legea naturală, temă absentă din teologia protestantă, absență pe care Bonhoeffer intenționa să o corecteze.

Orașul München era cam la nouăzeci de minute de mers cu trenul, și Bonhoeffer a făcut multe drumuri până acolo. Uneori a stat la mătușa lui, însă de cele mai multe ori a tras la un hotel catolic, Europäischer Hof.

În anul acela, Bonhoeffer și-a făcut cumpărăturile de Crăciun la München. A fost extrem de atent și de generos cu darurile. A dăruit prietenilor și rudelor tablouri înrămate cu *Nașterea lui Cristos* de Stephan Lochner. În ultima vreme, de Crăciun, și-a asumat sarcina suplimentară – autoimpusă – de a trimite pachete tuturor fraților de la Finkenwalde care erau împrăștiați pretutindeni prin Germania și mulți dintre ei erau soldați. A pus în pachete și multe cărți, iar de la un magazin din München a cumpărat o sută de felicitări cu *Noapte sfântă* de Albrecht Altdorfer, pe care le-a inclus de asemenea

1 Ibid., 87.

în pachetele de Crăciun. Lui Bethge i-a scris: „Imaginea mi se pare potrivită: Crăciun printre ruine."[1]

Lucrarea lui Bonhoeffer cu frații de la Finkenwalde a continuat prin intermediul acestor pachete și prin scrisorile frecvente pe care le-a trimis. Cu ocazia acelui Crăciun a expediat nouăzeci de pachete și scrisori. După toate probabilitățile, a bătut scrisoarea la mașina de scris de mai multe ori folosindu-se de indigo, pentru a face munca mai puțin obositoare. Scrisoarea de Crăciun din anul acela a fost de asemenea o excelentă „predică-meditație", de data aceasta inspirată din Isaia 9:6-7 („Căci un Copil ni S-a născut..."). În ea, a meditat asupra faptului că lucrurile se schimbaseră pentru totdeauna și că nu se mai puteau întoarce la viața dinainte de război. Dar a explicat mai înainte de toate că însăși ideea că ar fi posibilă o cale de întoarcere la timpurile de dinaintea necazurilor și morții era falsă. Războiul nu făcea altceva decât să le arate o realitate mai profundă care exista dintotdeauna.

> Așa cum o serie de fotografii succesive pun în evidență, într-o formă tot mai comprimată și mai penetrantă, mișcări care altfel nu ar putea fi percepute de ochiul nostru, tot așa și războiul pune în lumină, într-o formă cât se poate de drastică și de directă, ceea ce de-a lungul timpului s-a dovedit înspăimântător de clar a fi esența acestei „lumi". Nu războiul este primul care aduce moartea; nu războiul este primul care inventează durerile și chinurile trupurilor și sufletelor omenești; nu războiul este primul care descătușează minciunile, nedreptățile și violența. Nu războiul este primul care face existența noastră atât de precară și ființele noastre să fie atât de neputincioase, obligându-ne să vedem cum dorințele și planurile ne sunt dejucate și nimicite de „puteri superioare". Războiul face doar ca toate acestea, care au existat încă dinaintea lui și separat de el, să primească o dimensiune amplă și inevitabilă pentru noi toți cei care am preferat să le trecem cu vederea.[2]

1 Dietrich Bonhoeffer pentru Eberhard Bethge, München, 20 noiembrie 1940.

2 *Conspiracy and Imprisonment*, 106.

Din cauza războiului, a explicat el, lucrurile pot fi văzute acum așa cum sunt ele în realitate. De aceea, promisiunea lui Cristos este cu atât mai reală și mai de dorit.

În 13 decembrie, Bonhoeffer i-a scris lui Bethge: „A nins aici fără oprire timp de patruzeci și opt de ore, și troienele sunt mai mari decât cele pe care le-am văzut anul trecut; sunt neobișnuite chiar pentru aceste locuri."[1] Din cauza raidurilor aeriene regulate asupra Berlinului, Dohnányi și sora lui Bonhoeffer, Christine, au decis să-și înscrie copiii – Barbara, Klaus și Christoph – la școala din Ettal. Christine îi vizita des. Acea zi de Crăciun au petrecut-o cu toții împreună, înconjurați de zăpezile și a ghețurile din Alpi. Lui Bonhoeffer nu i-a scăpat frumusețea peisajului. Astfel, i-a scris lui Bethge: „calitatea insurmontabilă [a munților] apasă uneori ca o povară peste munca mea".[2]

Cu ocazia acelui Crăciun, a venit și Bethge în vizită. Bonhoeffer și-a pus bocancii de schi și au schiat cu toții. După cum era tradiția în Germania, toată lumea și-a deschis cadourile în ajunul Crăciunului. Unul din cadouri venea de la pastorul și prietenul lui, Erwin Schutz, care se afla tocmai în sălbaticul Gross-Schlönwitz. „Dragă frate Schutz – i-a scris Bonhoeffer după aceea – a fost o mare surpriză și un moment de bucurie fără egal, când, sub nasurile câtorva dintre nepoții și nepoatele mele, am deschis pachetul tău și din el să sărit un iepure viu."[3] După deschiderea cadourilor, toată lumea a participat la slujbă în biserica somptuoasă a abației.

Părinții i-au trimis un mic dicționar francez. Bonhoeffer știa că în curând va pleca pentru o vreme la Geneva și le-a cerut unul. I-au trimis și o lupă care aparținuse fratelui său Walter, cel care murise în urmă cu mai bine de douăzeci și doi de ani. Walter fusese naturalistul familiei. În 28 decembrie, Bonhoeffer le-a trimis părinților săi o scrisoare, în care le-a mulțumit pentru darurile trimise și a reflectat asupra „noii realități", arătând că o vreme lucrurile nu aveau să se schimbe. Dar el era însă hotărât să caute adevărul mai adânc, adevărul

1 Ibid., 109-110.
2 Într-o scrisoare adresată lui Bethge, Ibid., 96.
3 Ibid., 114.

ascuns în mijlocul unei situații altminteri descumpănitoare. „Anul trecut, când... ne apropiam de sfârşitul anului, ne-am imaginat probabil cu toții că anul acesta vom face progrese decisive şi că vom vedea lucrurile mai clar. Acum însă e cel puțin îndoielnic dacă această nădejde ni s-a împlinit sau nu... Cred că va trebui să ne împăcăm cu situația pentru mai multă vreme, să trăim mai adânc din trecut şi din prezent, ceea ce înseamnă să trăim mai degrabă din recunoştință decât pe baza unei viziuni asupra viitorului."[1]

Ceva asemănător i-a scris şi lui Schutz: „Va trebui să trecem printr-o vale foarte adâncă, cred că mult mai adâncă decât ne putem da seama acum, înainte ca să putem urca pe partea cealaltă. Dar cel mai important lucru este să ne lăsăm pe deplin călăuziți, fără să ne împotrivim şi fără să ne pierdem răbdarea. Atunci, totul va trece cu bine."[2] Bonhoeffer a adoptat această poziție pe termen lung, indiferent de consecințe.

La Ettal, s-a întâlnit adesea cu membri ai conspirației, cum ar fi ministrul justiției, Gürtner, sau Carl Goerdeler, fostul primar din Leipzig. Uneori Müller trecea zilnic pe la el. De Crăciun, Bonhoeffer şi Bethge s-au întâlnit cu Dohnányi şi cu reprezentanții Vaticanului, printre care şi secretarul personal al Papei Pius al XII-lea, Robert Leiber. În timpul vizitei lui Gürtner, Bonhoeffer şi Bethge au făcut o lungă plimbare cu el prin aerul rece al Alpilor, relatându-i despre dificultățile pe care Biserica Mărturisitoare le avea în relațiile ei cu *Reichskirche*.[3]

În ianuarie 1941, Bonhoeffer a plecat la München pentru a se întâlni cu Justus Perels, principalul avocat al Bisericii Mărturisitoare. Perels făcea un lobby puternic pe lângă guvernul Reichului să îmblânzească tratamentul la care erau supuşi pastorii bisericii; foarte mulți dintre ei erau concentrați şi trimişi în război, astfel încât Biserica Mărturisitoare era pur şi simplu decimată. Aceasta era o politică

1 Ibid., 113.

2 Ibid., 115.

3 Gürtner s-a îmbolnăvit de gripă cu această ocazie şi, probabil din cauza acestei plimbări, a murit o lună mai târziu.

intenționată a naziștilor. Totuși, Perels spera să-i poată convinge să folosească față de Biserica Mărturisitoare aceeași politică pe care o foloseau față de *Reichskirche*.

În timp ce se afla la München, Bonhoeffer l-a însoțit pe Perels la un spectacol al operei lui Beethoven, *Creaturile lui Prometeu*, prezentată sub formă de pantomimă. Dar Bonhoeffer „nu a fost prea încântat" de reprezentație. De asemenea, au văzut un film despre viața lui Schiller, pe care Bonhoeffer i l-a descris lui Bethge drept „groaznic: patetic, clișeizat, fals, nerealist, neistoric, prost interpretat, kitsch! Du-te să-l vezi. Așa mi l-am imaginat pe Schiller în prima clasă de liceu."[1]

Pentru întâia dată în cinci ani, Bonhoeffer și Bethge erau despărțiți pentru o perioadă mai lungă de timp. Bonhoeffer devenise dependent de el. Conta pe Bethge în calitate de critic, dar și pe ajutorul lui în privința șlefuirii ideilor sale teologice; în perioada în care a lucrat la *Etica* sa, a simțit lipsa posibilității de a-și testa și explora ideile împreună cu prietenul său drag. Se rugaseră împreună aproape în fiecare zi, vreme de mai mulți ani; și se închinaseră împreună zilnic; dar dintre toate aspectele relației lor cel mai intim era faptul că fiecare era confesorul celuilalt. Fiecare cunoștea luptele personale ale celuilalt și mijlocea pentru el. În 1 februarie, Bonhoeffer și-a sărbătorit ziua de naștere și i-a trimis lui Bethge o felicitare în care reflecta asupra prieteniei lor.

> Faptul că noi doi am avut posibilitatea să fim împreună vreme de cinci ani, în munca și prietenia noastră comună, reprezintă o bucurie extraordinară pentru o viață de om. A avea un prieten care să te înțeleagă, atât în mod obiectiv cât și în plan personal, și pe care să poți conta, atât în calitate de ajutor credincios cât și în calitate de sfătuitor, este un lucru cu adevărat extraordinar. Tu ai îndeplinit întotdeauna amândouă aceste roluri pentru mine. De asemenea, ai făcut față cu răbdare încercărilor dure la care a fost supusă prietenia noastră, mai ales din cauza temperamentului meu violent (pe care-l detest

1 Ibid., 128.

> și eu în sinea mea și de care, în mod oportun și repetat, mi-ai adus aminte fără ocolișuri) și nu ți-ai îngăduit să te superi din pricina lui. Pentru lucrul acesta trebuie să-ți mulțumesc în mod deosebit. În rezolvarea a numeroase întrebări m-ai ajutat în mod decisiv, prin simplitatea și claritatea superioară a gândirii și a judecății tale; și știu din experiență că rugăciunea ta pentru mine este o adevărată putere.[1]

Călătoria la Geneva

În 24 februarie, Abwehrul l-a trimis pe Bonhoeffer la Geneva. Scopul principal al deplasării era să ia legătura cu liderii protestanți din afara Germaniei, să-i informeze despre existența conspirației și să sondeze atitudinea față de termenii păcii propuși de guvernul german care urma să preia puterea. Müller purta discuții similare la Vatican cu liderii Bisericii Catolice. La început, însă, Bonhoeffer nici măcar nu a putut să intre în Elveția. Poliția elvețiană de frontieră a insistat ca cineva din Elveția să garanteze pentru el. Atunci Bonhoeffer l-a numit pe Karl Barth, care a fost sunat imediat și care i-a acceptat cererea, nu fără unele rețineri.

Asemenea altora din vremea aceea, Barth era complet surprins de misiunea lui Bonhoeffer. Cum putea un pastor al Bisericii Mărturisitoare să vină în Elveția în toiul războiului? Credea că Bonhoeffer a căzut, într-un fel sau altul, la pace cu naziștii. Încrederea părea să fie și ea una dintre victimele războiului.

Astfel de suspiciuni și întrebări din partea altora l-au afectat pe Bonhoeffer. Dar fără îndoială că nu putea să le explice limpede celor din afara cercului său imediat ce se întâmpla. Lucrul acesta a reprezentat o altă fațetă a „morții" față de sine, căci a fost obligat să-și sacrifice reputația în sânul bisericii. Oamenii se întrebau cum reușea el să evite soarta care lovise restul generației sale. Bonhoeffer scria și călătorea, se întâlnea cu unul și cu altul, frecventa cinematografele și restaurantele, și trăia o viață relativ privilegiată și liberă, în timp ce

1 Ibid., 136.

alții sufereau, mureau şi erau puşi în fața unor compromisuri morale ucigătoare.

Pentru cei care ştiau că Bonhoeffer lucra pentru Abwehr, lucrurile stăteau şi mai prost. Nu cumva a capitulat până la urmă şi acest patrician moralist şi cu idealuri mărețe, care fusese atât de dârz şi care le ceruse şi altora să fie la fel de neînfricați? Nu spusese el că „numai cine se ridică în apărarea evreilor are dreptul să cânte psalmi gregorieni" şi nu s-a pus el fără sfială în locul lui Dumnezeu atunci când a declarat că nu există mântuire în afara Bisericii Mărturisitoare?

Chiar dacă Bonhoeffer ar fi explicat că lucra de fapt împotriva lui Hitler, mulți dintre membrii Bisericii Mărturisitoare ar fi fost derutați şi alții ar fi fost chiar revoltați. Ca un pastor să fie implicat într-un complot pentru asasinarea unui conducător de stat în timp de război, când frații, fiii şi tații națiunii îşi dădeau viața pentru țară, era ceva de neînchipuit. Bonhoeffer a ajuns într-un loc în care era complet singur. Dar Dumnezeu era Cel îl adusese în acest loc şi nu voia să caute o cale de scăpare, aşa cum nu a căutat nici Ieremia. Aceasta era soarta pe care o îmbrățişase, aceasta era ascultarea de Dumnezeu, iar el se putea bucura în ea; ceea ce a şi făcut.

În timp ce se afla în Elveția, Bonhoeffer le-a scris Sabinei şi lui Gert la Oxford, lucru pe care nu-l putea face din Germania. Ce dor îi era de ei! I-a scris şi episcopului Bell. În Geneva, l-a vizitat pe Erwin Schutz, căruia se pare că i-ar fi zis: „Poți conta pe asta; îl vom răsturna pe Hitler!"[1] De asemenea, s-a întâlnit cu Karl Barth, însă chiar şi după o conversație îndelungată, Barth nu a fost pe deplin mulțumit de legătura dintre Bonhoeffer şi Abwehr.

Bonhoeffer s-a întâlnit şi cu alte două persoane de contact din lumea ecumenică, cu Adolf Freudenberg şi Jacques Courvoisier. Întâlnirea lui cea mai importantă la Geneva a fost însă cu Willem Visser 't Hooft, pe care-l întâlnise mai demult în gara londoneză Paddington. Bonhoeffer i-a istorisit acestuia întreaga situație din Germania, urmând ca Visser 't Hooft să transmită informațiile

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 728.

episcopului Bell, care avea să le transmită mai departe guvernului Churchill. Bonhoeffer a vorbit despre lupta continuă a Bisericii Mărturisitoare împotriva naziștilor, a menționat arestarea pastorilor și persecutarea lor sub diferite forme; dar și despre eutanasierea persoanelor cu handicap. Foarte puține informații de felul acesta au scăpat din Germania după începerea războiului. Dacă Bell reușea să transmită aceste informații cuiva, ca de exemplu ministrului britanic al afacerilor externe Anthony Eden, atunci călătoria lui Bonhoeffer putea fi considerată un succes.

Bonhoeffer a rămas în Elveția o lună întreagă. Când s-a întors la München, la sfârșitul lunii martie, a găsit o scrisoare din partea Uniunii Scriitorilor Reichului prin care era informat că începând din momentul acela nu mai avea voie să scrie. A încercat cu îndemânare să evite lucrul acesta, motiv pentru care s-a și înscris la ei, lucru pe care cu siguranță că l-a considerat dezgustător, dar l-a făcut pentru a-și păstra imaginea de „bun german" în ochii lor. A mers până acolo încât le-a trimis chiar și „dovada descendenței sale ariene". Dar nici măcar șiretlicul acesta nu a fost suficient pentru a anula consecințele conținutului proevreiesc ofensator al cărții lui despre Psalmi.

Așa cum a procedat și atunci când i s-a interzis să vorbească în public, Bonhoeffer a protestat din nou energic, susținând că lucrarea lui era una academică și că nu intra în categoria vizată de ei. Astfel i-a determinat să renunțe la amenda inițială – un mic miracol – însă naziștii nu au fost de acord că lucrarea lui reprezenta o excepție din motive științifice. Dând expresie tendinței puternic anticreștine a celui de-al Treilea Reich, ei i-au scris: „Numai teologii care ocupă poziții în universitățile de stat se bucură de excepții. Mai mult, din cauza puternicei lor loialități dogmatice, nu-i putem recunoaște pe clerici ca specialiști în sensul acesta."[1] În cele din urmă, interdicția de a scrie nu l-a afectat prea mult. Nu a mai publicat nicio carte în timpul vieții sale, dar a continuat să scrie. În acea perioadă scria importanta lui operă, *Etica*, și a continuat să lucreze la ea o bună bucată de vreme.

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 190.

Bonhoeffer a petrecut sărbătoarea Paştelor împreună cu familia lui la Friedrichsbrunn. Familia Bonhoeffer venea în peisajul de o frumusețe neștirbită a munților Hartz încă de dinaintea Primului Război Mondial. Pentru ei toți, dar mai ales pentru Bonhoeffer, care avea şapte ani când părinții lui au cumpărat cabana forestieră de aici, locul reprezenta legătura cu o lume atemporală, situată dincolo de dificultățile prezentului. În pădurile magice, care aminteau de poveştile lui Jacob şi Wilhelm Grimm, nimic nu se schimbase din vremurile de aur ale copilăriei, când Walter era încă în viață şi cutreiera împreună cu fratele său mai mic, Dietrich, după frăguțe şi ciuperci. Trei ani mai târziu, după un an petrecut în închisoarea Tegel, Bonhoeffer avea să scrie despre Friedrichsbrunn şi despre felul în care amintirea acestui loc l-a afectat:

> În imaginația mea, trăiesc destul de mult în natură, în luncile de lângă Friedrichsbrunn... Stau pe spate în iarbă, urmăresc norii plutind purtați de briză pe întinsul cerului albastru şi ascult freamătul pădurii. Este interesat cât de mult influențează amintirile din copilărie întreaga noastră perspectivă; mi se pare imposibil şi nefiresc să fi trăit fie la munte, fie la mare. Dealurile din Germania centrală, Munții Hartz, pădurea Turingiei, Munții Weser, toate acestea reprezintă pentru mine natura care-mi aparține şi care m-a format.[1]

Dar deocamdată toate acestea nu erau simple amintiri. Acum se mai găsea încă în mijlocul naturii, liber să se plimbe prin pădure, să se întindă în luncă şi să se bucure de familia lui. Paştele a căzut pe 13 aprilie, şi întreaga familie s-a adunat aici ca să-l sărbătorească. După ce toți au plecat, Bonhoeffer a rămas în urmă să lucreze la *Etica* lui în pace şi linişte; scrisese destul de mult aici de-a lungul anilor. Electricitate nu exista – aveau să o instaleze abia peste doi ani – dar exista o sobă de cărbuni, care era deosebit de utilă în acea perioadă a anului. Însă nu aveau cărbuni. Dintr-un motiv sau altul, comanda nu

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 24.

le fusese onorată. De aceea, s-a încălzit cu lemne, şi ori de câte ori a avut nevoie de o pauză, a ieşit afară să crape lemne. La sosirea familiei aici, au observat că o parte din lemnele care fuseseră depozitate dispăruseră. N-au aflat niciodată cine le luase, dar când Bonhoeffer a plecat, a făcut un mic semn pe perete indicând înălțimea stivei şi le-a comunicat părinților săi lucrul acesta. Aşa aveau să ştie dacă, după plecarea lui, cineva le va lua lemnele.[1]

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 186.

CAPITOLUL 24
COMPLOTUL ÎMPOTRIVA LUI HITLER

Poporul german va fi încărcat cu o vină pe care lumea nu o va uita nici într-o sută de ani.

—Henning von Tresckow

Moartea ne descoperă că lumea nu este aşa cum ar trebui să fie şi că are nevoie de răscumpărare. Numai Cristos este biruința asupra morții.

—Dietrich Bonhoeffer

Sunt sigur că există foarte mulți oameni în Germania care acum sunt reduşi la tăcere de Gestapo şi de mitraliere, oameni care aşteaptă să fie eliberați de sub stăpânirea păgână a naziştilor şi care doresc o ordine creştină la care să putem participa şi noi împreună cu ei.

—Episcopul George Bell

După capitularea Franței, cu un an în urmă, tentativa de lovitură de stat a eşuat. Victoriile lui Hitler au fost atât de uluitoare şi de rapide, încât majoritatea generalilor şi-au pierdut încrederea că i se vor mai putea împotrivi.

Popularitatea lui a crescut până la cer. În ultimele luni, fuseseră cucerite Iugoslavia, Grecia şi Albania, iar generalul Rommel triumfase în Africa de Nord. Hitler părea de neoprit, motiv pentru care cei mai mulți dintre generali pluteau şi ei pe creasta valului german în creştere şi nu puteau fi convinşi să ridice nici măcar un deget împotriva lui.

Dohnányi şi Oster ştiau că singura speranță de a-l răsturna pe Hitler era să-i convingă pe generalii lui cei mai importanți. Se crezuse mai devreme că o mişcare de jos în sus i-ar fi putut răsturna pe nazişti, pornindu-se de la bază. Dar după ce Martin Niemöller a fost arestat, această posibilitate s-a evaporat. Curajul cu care el îi sfida pe nazişti şi calitățile lui de conducător făceau din el candidatul perfect pentru aceasta. Şi fără îndoială că tocmai de aceea l-a şi trimis Hitler pe înfocatul creştin într-un lagăr de concentrare. Acum acțiunea trebuia să pornească de sus, ceea ce presupunea însă cooptarea generalilor.

Unii dintre generali se numărau deja printre nobilii conducători ai conspirației, gata să acționeze în orice moment. Alții erau mai puțin nobili şi mai puțin înțelepți, iar dorința lor de a se curăți de noroiul şi ruşinea Tratatului de la Versailles era atât de puternică, încât depăşea repulsia pe care o aveau față de Hitler. Mulți credeau că, după ce Hitler îşi va fi îndeplinit funcția, se va poticni cumva şi va fi înlocuit de altcineva, mai puțin brutal; iar dacă va fi nevoie, ei înşişi vor avea grijă ca lucrurile să se întâmple aşa. Dar nu acum, când câştigau atât de spectaculos; nu acum, când se refăceau de pe urma Tratatului de la Versailles. De asemenea, mulți erau convinşi că uciderea lui Hitler îl va transforma în martir. Se va naşte o altă legendă a înjunghierii pe la spate, iar ei vor fi ostracizați pentru totdeauna, ca Brutus şi Cassius, din pricina Cezarului Hitler. De ce să rişte aşa ceva? Gelatinosul Brauchitsch era reprezentantul cel mai important al celor care se hotărâseră să meargă după cum bătea vântul. „Eu personal nu voi face nimic – a zis el – dar nu mă voi împotrivi nimănui care acționează."[1]

Beck, Dohnányi, Oster, Canaris, Goerdeler şi alții au făcut tot ce-au putut pe parcursul acelui an, dar au fost în general blocați în încercările lor.

1 „Walther von Brauchitsch", Wikipedia, *http://en.wikipidia.org/wiki/Walther_von_Brauchisch*.

Ordinul Comisarului

Apoi, în 6 iunie 1941, a venit şi renumitul Ordin al Comisarului. Hitler intenționa să lanseze o campanie împotriva Rusiei, cu numele de cod Operațiunea Barbarossa. Disprețul lui răutăcios față de „rasele estice", cum ar fi polonezii şi slavii în general, a ieşit din nou la suprafață. Ordinul Comisarului cerea armatei să ucidă prin împuşcare orice comandant militar sovietic. În Polonia, Hitler îngăduise armatei să nu ia parte cele mai înfiorătoare orori. Ştia că armata nu aveau tăria să le comită; *Einsatzgruppen* SS au fost cele care au comis cele mai murdare şi mai inumane fapte. Acum, însă, a ordonat armatei să comită ea măcelul şi actele de sadism aferente, fapte care contraveneau tuturor codurilor militare vechi de sute de ani. Generalii au luat notă de această schimbare. Până şi cei cu voința mai slabă şi-au dat seama că până acum au fost scutiți de ce fusese mai rău.

Uciderea tuturor conducătorilor Armatei Roşii luați prizonieri era de neconceput, însă pe Hitler nu îl interesau ideile demodate cum ar fi moralitatea sau onoarea. El le arăta doar drumul brutal către victorie şi debita aforisme diabolice cu o logică perfect circulară. „În Est – a zis el – asprimea este blândețe față de viitor." Comandanții armatei germane „trebuie să pretindă de la ei înşişi sacrificiul depăşirii propriilor scrupule." Explicând nevoia care a dat naştere Ordinului Comisarului, a spus în mod absurd că toți comandanții Armatei Roşii trebuie, „împuşcați de regulă imediat, fiindcă au instituit metode asiatice barbare de luptă".[1]

Henning von Tresckow era un prusac tipic, înzestrat cu un sentiment profund al onoarei şi al tradiției. El îl disprețuia pe Hitler de multă vreme şi a fost cel dintâi ofițer de pe front care i-a contactat pe conspiratori. Când a auzit despre Ordinul Comisarului, Tresckow i-a spus generalului Gersdorf că, dacă nu vor reuşi să-l convingă pe Beck să anuleze ordinul, „poporul german va fi încărcat cu o vină pe care lumea nu o va uita nici într-o sută de ani". Şi a subliniat faptul că vina aceasta nu va cădea doar asupra lui Hitler şi a cercului

1 Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945*, trad. Bruce Little, New York, Metropolitan Books, 1996, 171.

său de colaboratori, „ci şi asupra ta şi a mea, a soției tale şi a soției mele, a copiilor tăi şi a copiilor mei".[1] Pentru mulți generali, acesta a fost punctul de inflexiune. Brauchitsch, cel veşnic lipsit de voință, a fost atât de şocat de Ordinul Comisarului, încât a ridicat problema în prezența lui Hitler însuşi, care a azvârlit prompt o călimară cu cerneală spre capul venerabilului general.

Hitler a lansat operațiunea Barbarossa în 22 iunie 1941. Germania se afla acum în război cu Uniunea Sovietică. Sentimentul de invincibilitate din jurul lui Hitler era încă destul de puternic, deşi s-a pus pentru prima oară problema dacă nu cumva ar fi mai bine ca el să renunțe acum, cât se mai afla încă în ascensiune. Nu era oare posibil ca seria de cuceriri să se sfârşească la un moment dat? Exista ceva care-i îngrijora pe toți oamenii sănătoşi la cap în legătură cu întinderile albe nesfârşite ale Rusiei. Dar pe Hitler nu îl apăsa nicidecum sănătatea la cap şi, în ciuda slabelor şanse de reuşită, marşul armatelor germane către Moscova a început.

Conducătorii conspirației îşi aşteptau din nou momentul. Ordinul Comisarului emis de Hitler i-a ajutat să recruteze mulți generali; şi, deoarece consecințele brutale ale ordinului erau trăite direct de către aceştia, capacitatea conspiratorilor de a câştiga noi adepți creştea mereu. Între timp, Oster şi Dohnányi şi-au continuat activitatea sub protecția lui Canaris. Dacă cineva a trăit vreodată o viață dublă, Canaris a fost omul acela. Dimineața călărea la Berlin prin Tiergarten împreună cu Heydrich, deşi în acelaşi timp încerca din răsputeri să-l submineze pe el şi pe nazişti. Gangsterismul lui Hitler îi făcea greață. Într-o călătorie prin Spania, pe drumuri de țară în maşina lui decapotabilă, s-a ridicat în picioare şi făcut salutul hitlerist către o turmă de oi pe lângă care a trecut. „Nu se ştie niciodată – a zis el – dacă vreunul dintre membrii de frunte ai partidului nu se ascunde în mulțime."[2]

Următoarea călătorie a lui Bonhoeffer pentru Abwehr urma să

1 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 175.
2 Ibid., 168.

aibă loc abia în septembrie, când avea să meargă iarăşi în Elveţia. Între timp a continuat să scrie la *Etica* lui şi să facă muncă pastorală. Cu ajutorul lui Oster şi al lui Dohnányi, Bonhoeffer a obţinut scutiri şi amânări pentru mai mulţi pastori ai Bisericii Mărturisitoare. Spera să-i ferească de pericol, dar şi să-i păstreze în lucrarea pastorală, căci nevoile turmei lor erau mai mari ca oricând. De cele mai multe ori a fost o bătălie pierdută, la fel ca multe altele, dar Bonhoeffer a luptat în ea din răsputeri şi a fost recunoscător chiar şi pentru cele mai mici succese.

O mare parte a lucrării pastorale pe care Bonhoeffer o desfăşura acum avea loc prin corespondenţă. În luna august a scris o altă circulară celor aproximativ o sută de foşti candidaţi. În ea putem citi următoarele cuvinte care pun în lumină propria lui moarte:

> Astăzi trebuie să vă aduc la cunoştinţă că fraţii noştri Konrad Bojack, F. A. Preuss, Ulrich Nithack şi Gerhard Schulze au fost ucişi pe frontul de Răsărit... Au plecat înaintea noastră pe calea pe care va trebui să mergem cu toţii cândva. Cu o bunătate deosebită, Dumnezeu vă aminteşte vouă care nu sunteţi pe front să fiţi pregătiţi... Fiţi siguri că Dumnezeu vă va chema, şi ne va chema, numai în ceasul hotărât de El. Până în ceasul acela, care se află doar în mâna Lui, vom fi cu toţii protejaţi chiar în cel mai mare pericol; şi din recunoştinţa noastră faţă de protecţia Lui, va creşte în noi o dorinţă tot mai mare pentru îndeplinirea chemării noastre ultime.
>
> Cine poate înţelege cum sunt aleşi cei pe care Dumnezeu îi cheamă atât de timpuriu? Oare moartea unor tineri creştini nu creează întotdeauna impresia că Dumnezeu Se lipseşte pe Sine de cele mai bune instrumente într-o vreme în care este cea mai mare nevoie de ele? Totuşi, Domnul nu face niciodată greşeli. Să aibă oare Dumnezeu nevoie de fraţii noştri pentru o lucrare ascunsă în folosul nostru în lumea cerească? Trebuie să ne înfrânăm gândurile noastre omeneşti, care vor mereu să ştie mai mult decât este posibil şi să se agaţe de ceea ce este sigur. Dumnezeu iubeşte pe orice om pe care îl cheamă acasă. „Pentru că sufletele lor erau plăcute înaintea Domnului,

El le-a luat degrabă din mijlocul răutății" (Înțelepciunea lui Solomon 4).

Ştim, desigur, că Dumnezeu şi diavolul se luptă în lume şi că diavolul îşi spune şi el cuvântul în moartea omului. În fața morții nu putem spune într-un mod oarecum fatalist: „Este voia Domnului", ci trebuie să punem moartea alături de cealaltă realitate: „Nu este voia Domnului". Moartea ne descoperă că lumea nu este aşa cum ar trebui să fie şi că are nevoie de răscumpărare. Numai Cristos este biruința asupra morții. Aici, antiteza acută dintre „Este voia Domnului" şi „Nu este voia Domnului" îşi atinge culmea şi se rezolvă. Dumnezeu acceptă ceea ce nu voieşte şi, începând din momentul acesta, moartea însăşi trebuie să-L slujească pe Dumnezeu. De acum înainte, „E voia Domnului" include chiar şi „Nu este voia Domnului". Dumnezeu voieşte înfrângerea morții prin moartea lui Isus Cristos. Numai în crucea şi în învierea lui Isus Cristos moartea a fost adusă sub stăpânirea lui Dumnezeu şi acum ea trebuie să slujească scopurilor Lui. Nu este vorba aici despre un abandon fatalist, ci mai degrabă despre o credință vie în Isus Cristos, care a murit şi a înviat pentru noi, singura capabilă să facă față pe deplin morții.

În viața cu Isus Cristos, moartea ca soartă generală care vine din afară se confruntă cu moartea din lăuntru, cu propria noastră moarte, cu moartea de bună voie a muririi zilnice împreună cu Isus Cristos. Cei care trăiesc cu Cristos mor în fiecare zi față de voința lor. Cristos din noi ne dă zilnic morții, pentru ca astfel El Însuşi să poată trăi în noi. Astfel, moartea din lăuntru creşte spre a întâlni moartea din afară. Creştinii îşi primesc propria moarte în felul acesta; şi în felul acesta moartea noastră fizică devine cu adevărat nu sfârşitul, ci mai degrabă împlinirea vieții noastre cu Isus Cristos. Aici intrăm în comuniune cu Acela care, cu privire la propria Lui moarte, a putut să spună: „S-a sfârşit."[1]

1 *Conspiracy and Imprisonment, 1940-1945*, vol. 6, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Mark S. Broker, trad. Lisa E. Dahill și Douglas W. Stott, New York, Fortress, 2006, 207-208.

Bonhoeffer a corespondat cu frații şi la nivel personal. A primit astfel o scrisoare de la un fost student de la Finkenwalde, care în trecut se împotrivise meditațiilor asupra textelor biblice. Dar în plin război, i-a scris el lui Bonhoeffer, a continuat această practică pe cont propriu. Când îi era prea greu să mediteze asupra versetelor, pur şi simplu le memora, ceea ce avea efecte similare. El a mărturisit că, exact aşa cum le spusese Bonhoeffer întotdeauna, versetele „se deschideau la niveluri neaşteptate de profunzime. Omul trebuie să trăiască împreună cu aceste versete, pentru ca ele să se deschidă înaintea lui. Acum îți sunt recunoscător că ai insistat să facem lucrul acesta."[1]

Corespondența pe care o întreținea cu atâția oameni este o mărturie a credincioşiei lui ca pastor. Deşi el însuşi nu era pe front, primea mesaje din partea multor frați care erau acolo şi îi încuraja prin răspunsurile sale la scrisori şi prin rugăciunile sale pentru ei. Unul dintre aceştia, Erich Klapproth, i-a scris că temperatura pe front era de minus patruzeci de grade: „Zile în şir, nu ne puteam spăla nici măcar pe mâini, ci treceam de la trupurile moarte la mâncare şi după aceea înapoi la puşcă. Trebuie să ne concentrăm întreaga energie ca să luptăm împotriva pericolului de a îngheța şi pentru a ne deplasa, chiar atunci când suntem morți de oboseală."[2] Klapproth s-a întrebat în scrisoarea lui dacă le va fi îngăduit să se mai întoarcă acasă şi să-şi reia viața calmă şi liniştită. La scurtă vreme după aceea, Bonhoeffer a aflat că Klapproth a fost ucis şi el.

Vestea că prietenul lui drag, Gerhard Vibrans, a fost ucis l-a lovit deosebit de puternic: „Cred că durerea şi sentimentul de lipsă pe care moartea lui îl lasă în mine nu ar fi fost diferit dacă ar fi fost fratele meu."[3]

Eforturile lui Bonhoeffer pentru Biserica Mărturisitoare, în general, nu au încetat nici ele. Războiul le dădea naziştilor numeroase ocazii să facă rău bisericilor. Către sfârşitul anului 1941, Bonhoeffer l-a ajutat pe Perels să scrie o petiție către Forțele Armate:

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 703.
2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 704.
3 Ibid., 705.

> Nădejdea creştinilor protestanți că măsurile antibisericeşti vor înceta, cel puțin pe durata războiului, a fost complet spulberată... În acelaşi timp, măsurile antibisericeşti de acasă îmbracă forme din ce în ce mai dure. În adunări, prinde tot mai mult contur impresia că greutățile războiului şi absența clerului sunt intenționat exploatate de partid şi de Gestapo ca să distrugă biserica protestantă în timpul războiului.[1]

Documentul a citat numeroase forme de abuz. Himmler urmărea cu toată hotărârea să distrugă Biserica Mărturisitoare şi toți pastorii acestei biserici care nu fuseseră recrutați erau acum obligați să-şi abandoneze pastoratele, sub argumentul că li se dădea „ceva mai util de făcut". Felul în care Gestapoul îi trata pe pastori la interogatorii era „în general, similar cu tratamentul aplicat criminalilor". Un alt exemplu scoate în evidență ura atroce a conducerii naziste față de creştini şi față de creştinism:

> Un membru laic de frunte al bisericii protestante, al cărui fiu a fost ucis în Est, a fost nevoit să îndure un abuz extraordinar, în urma unui comunicat anonim. Omul acesta a anunțat moartea fiului său, folosind următoarele cuvinte: „Căzut în credința în Domnul şi Mântuitorul său..." Comunicatul anonim spunea însă: „ruşine clanului de sfinți închipuiți şi sângelui lor degenerat", care l-a denunțat pe fiul lor ca adept al unui „obscur predicator itinerant".[2]

În sfârşit, pe tot cuprinsul Germaniei, creştinii au început să lupte împotriva măsurii eutanasiei:

> Eliminarea aşa-numitelor vieți fără valoare, care a ajuns acum binecunoscută congregațiilor şi care a făcut victime chiar şi în rândurile lor, este privită de creştinii de orice confesiune cu cea mai adâncă repulsie şi îngrijorare, mai ales în relație cu

1 *Conspiracy and Imprisonment,* 241.
2 Ibid., 244.

abrogarea generală a celor Zece Porunci şi a oricărei protecţii din partea legii, fapt ce semnalează atitudinea anticreştină a autorităţilor conducătoare ale Reichului.[1]

A doua călătorie în Elveţia

În luna septembrie, Bonhoeffer s-a întors iarăşi în Elveţia cu o misiune din partea Abwehrului. Din nou s-a întâlnit cu Visser 't Hooft. Lucrurile nu arătau deloc bine pentru mişcarea de rezistenţă, fiindcă armatele lui Hitler fuseseră victorioase până în acel moment în campania rusească. Impresia lui Bonhoeffer era însă diferită. „Aşadar, acesta este începutul sfârşitului", a zis el, după ce s-au salutat unul pe altul. Visser 't Hooft a fost surprins. Voia oare Bonhoeffer să spună că era sfârşitul lui Stalin şi al sovieticilor? „Nu, nu – a răspuns Bonhoeffer – Hitler se apropie de sfârşit, printr-un exces de victorii." Bonhoeffer era convins că Hitler se apropia de capătul farmecului său. „Bătrânul nu va mai ieşi niciodată din situaţia în care se află", a zis el.[2]

În toamna anului 1941, însă, toate speranţele conspiratorilor că vor obţine garanţii de la Anglia pentru o pace negociată s-au spulberat. Războiul durase deja prea mult. Cum Germania era prinsă în războiul cu Rusia, Churchill a considerat că trebuie să obţină totul sau nimic. Nu mai era interesat de nicio conspiraţie – dacă într-adevăr exista vreuna. A adoptat o atitudine sfidătoare, etichetând drept nazist pe orice german şi astupându-şi urechile faţă de solicitările conspiratorilor. Cu toate acestea, episcopul Bell le ţinea partea. El a încercat să aducă la cunoştinţa britanicilor faptul că existau bărbaţi şi femei în Germania care doreau din toată inima dispariţia lui Hitler. La începutul acelui an, el a ţinut o cuvântare la o mare adunare populară, când a criticat guvernul britanic pentru că vorbea despre victorie, dar nu spunea nimic despre mila faţă de cei care sufereau în

1 Ibid., 245.

2 Wolf-Dieter Zimmermann şi Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 167-168.

afara Angliei. În mare parte datorită conversațiilor cu Bonhoeffer şi cu familia Leibholz, Bell ştia despre ce vorbea: „Sunt sigur că există foarte mulți oameni în Germania care acum sunt reduşi la tăcere de Gestapo şi de mitraliere, oameni care aşteaptă să fie eliberați de sub stăpânirea păgână a naziştilor şi care doresc o ordine creştină la care să putem participa şi noi împreună cu ei. Oare nu există nicio goarnă care să sune din Anglia şi care să-i trezească din disperarea lor?"[1]

Churchill şi ministrul său de externe, Eden, au rămas însă neclintiți. Totuşi, Bonhoeffer a perseverat. A scris un lung memorandum în care a explicat, printre altele, că indiferența aliaților față de cei care puteau să organizeze o lovitură de stat împotriva lui Hitler îi descuraja să o înfăptuiască. Dacă germanii buni implicați în conspirație erau obligați să creadă că, după ce-şi riscau viețile, vor fi tratați de englezi şi de aliații lor la fel ca naziştii, atunci existau extrem de puține motive să se treacă la acțiune. „Întrebarea căreia trebuie să i se răspundă este dacă un guvern german care se disociază complet de Hitler şi de tot ce reprezintă el poate spera să obțină condiții pentru pace de aşa natură încât să supraviețuiască... Este limpede că răspunsul la această întrebare este o chestiune urgentă, întrucât atitudinea grupurilor de opoziție din Germania depinde de răspunsul primit."[2]

Bonhoeffer credea în mod naiv că va primi un mesaj din partea guvernului britanic după ce memorandumul lui va fi circulat prin cercurile potrivite. Însă nu a primit niciun răspuns. Într-o conversație pe care au avut-o la Geneva în luna septembrie, Visser 't Hooft l-a întrebat pe Bonhoeffer pentru ce se roagă. „Dacă vrei să ştii adevărul – i-a răspuns Bonhoeffer – mă rog pentru înfrângerea poporului meu. Fiindcă sunt convins că aceasta este singura posibilitate de a plăti pentru toată suferința pe care țara mea a provocat-o în lume."[3] De pe linia frontului soseau rapoarte noi, şi lucrurile pe care Bonhoeffer le auzea de la Dohnányi erau monstruoase. Hitler trebuia oprit cu orice preț.

Pe măsură ce armatele Germaniei înaintau spre Moscova, barbaria

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 738.

2 Ibid., 740.

3 Mary Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Harper and Row, 1968, 229.

SS-ului a primit iarăşi frâu liber. Părea că diavolul şi hoardele lui au ieşit afară din iad pentru a devasta pământul. În Lituania, plutoane ale SS au adunat evrei lipsiți de apărare şi i-au ucis în bătaie cu bastoanele, după care au dansat pe muzică peste trupurile lor moarte. După ce victimele au fost îndepărtate, a fost adus alt grup de evrei, şi macabrul exercițiu s-a repetat.[1]

Din cauza acestor excese, mulți comandanți ai armatei au fost atraşi de partea conspirației. La un moment dat, mai mulți ofițeri au venit la feldmareşalul Bock şi l-au rugat cu lacrimi în ochi să pună capăt „orgiei execuțiilor" din Borisov.[2] Însă până şi Bock era neputincios. Când a cerut să fie adus înaintea lui comandantul SS responsabil de aceste masacre, comisarul civil Wilhelm Kube a râs sfidător. Hitler dăduse SS-ului mână liberă, şi nici chiar un feldmareşal nu putea face nimic.

Acesta a fost momentul când contele Peter Yorck von Wartenburg şi vărul său von Stauffenberg şi-au înfrânt sentimentele anticonspirative. Amândoi erau creştini devotați şi fuseseră crescuți în tradiția aristocrației militare germane. Lucrurile la care fuseseră martori reprezentau o inversare şi o batjocură la adresa tuturor valorilor pe care ei le iubeau. Stauffenberg avea să preia conducerea faimosului atentat împotriva lui Hitler din 20 iulie 1944, după cum vom vedea în curând.

Operațiunea 7

Când Bonhoeffer s-a întors din Elveția, la sfârşitul lui septembrie, a fost informat despre şi mai multe orori. Dar acestea erau comise *în interiorul* Germaniei. Un nou decret cerea tuturor evreilor din Germania să poarte în public o stea galbenă. Lucrurile trecuseră deja la un alt nivel, şi Bonhoeffer ştia că acesta era doar începutul unor atrocități şi mai mari. În casa lui Dohnányi, în acea lună septembrie, Bonhoeffer a făcut faimoasa declarație că, dacă va fi necesar, va fi gata să-l ucidă pe

1 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 179.
2 Ibid., 180.

Hitler. Nu avea să se ajungă la asta, însă Bonhoeffer a vrut să arate clar că nu ajuta la înfăptuirea unei acțiuni pe care el însuşi nu era dispus să o execute. A subliniat, totuşi, că mai întâi va trebui să-şi dea demisia din Biserica Mărturisitoare. El ştia că cei mai mulți membri ai acesteia nu-i împărtăşeau poziția în această privință; mai mult, nu dorea să-i implice într-un lucru pe care şi-l asumase singur. Rolul lui în conspirație era o chestiune personală între el şi Dumnezeu; ştia lucrul acesta. Şi mai ştia că a fi ales de Dumnezeu, aşa cum au fost aleşi evreii şi profeții, era ceva de nepătruns. Era onoarea cea mai înaltă, dar şi cea mai teribilă, una la care nimeni nu aspira.

În perioada aceasta, Bonhoeffer s-a implicat într-un plan complex pentru salvarea de la moarte a şapte evrei. Era prima misiune serioasă care i-a fost încredințată de către Abwehr. Denumirea ei codificată era U7, de la *Unternehmen* 7 (Operațiunea 7), după numărul de evrei implicați. Până la urmă, numărul s-a dublat. Amiralul Canaris dorea să ajute doi prieteni evrei împreună cu familiile lor, iar Dohnányi voia să ajute doi prieteni avocați ai lui. Pe aceşti şapte evrei voiau să-i treacă ilegal în Elveția, cu scopul declarat de a le spune elvețienilor cât de bine îi tratau germanii pe evrei.

Din perspectiva celor din cercul lui Himmler, evreii trebuiau să mintă în favoarea naziştilor şi ca răsplată pentru că i-au vorbit de bine pe nazişti înaintea autorităților elvețiene, li se garanta libertatea. La început, unii dintre evrei au crezut că acesta era lucrul care se aştepta din partea lor şi au refuzat să se implice. Dohnányi a trebuit să-i convingă – expunându-se unui mare risc personal – de faptul că aceasta era o contraoperațiune şi dorința lui, de fapt, era să le spună autorităților elvețiene adevărul, după care să plece liberi. De asemenea, le-a explicat că el, colonelul Oster, amiralul Canaris, contele Moltke şi alții erau angajați într-o conspirație împotriva lui Hitler.

Dar operațiunea s-a dovedit deosebit de complexă şi consumatoare de timp. Mai întâi, Dohnányi trebuia să-i şteargă pe aceşti evrei de pe listele de deportare, după care trebuia să-i facă oficial agenți ai Abwehr-ului, aşa cum procedase cu Bonhoeffer. Apoi trebuia să convingă autoritățile elvețiene să-i accepte, aceasta fiind cea mai mare dintre dificultăți. Oficial, elvețienii erau neutri în război, de aceea refuzau să-i ajute pe evreii germani. Pentru a trece peste impasul acesta,

Bonhoeffer, Justus Perels şi Wilhelm Rott (asistentul lui Bonhoeffer de la Zingst) s-au folosit de contactele lor ecumenice. Au apelat la clerul din Elveția într-o situație care era clar una de viață şi de moarte. Dacă evreii aceştia nu scăpau imediat din Germania, urmau să fie transportați în curând şi îi aştepta o soartă îngrozitoare. Rott a pledat pe lângă preşedintele Federației Elvețiene a Bisericilor, conştient că cererile lor erau, din punct de vedere oficial, imposibile: „Întrebarea noastră, acum, este dacă prin scrisori urgente şi printr-o acțiune oficială a bisericilor elvețiene s-ar putea deschide uşa pentru câteva persoane sau măcar pentru una singură, pentru care insistăm în mod deosebit."[1] În ciuda insistențelor lui Roth, elvețienii au rămas neclintiți. Atunci Bonhoeffer i-a scris lui Barth, cerându-i ajutorul.

Elvețienii îşi aveau prețul lor. Dohnányi a trebuit să facă rost de o mare sumă de bani în valută, pe care să o trimită în Elveția, fiindcă oamenii aceştia nu aveau drept de muncă în țară. Acest ultim detaliu legat de valută, ca un fir lăsat liber, a fost în cele din urmă remarcat de duşmanii Abwehrului, Himmler şi Heydrich[2], care au tras de el până când totul a început să iasă la iveală, şi el a condus la arestarea lui Bonhoeffer. Ceea ce i-a îndemnat, însă, pe Bonhoeffer şi pe mulți alții din cadrul conspirației la acțiune a fost felul în care naziştii îi tratau pe evrei. După ce în 1945 au fost date sentințele la moarte şi când au putut să vorbească liber, fără să-i mai pună pe alții în pericol, atât fratele lui Bonhoeffer, Klaus, cât şi cumnatul lui, Rüdiger Schleicher au fost surprinși când gardienii lor le-au dezvăluit cu mult curaj că s-au alăturat conspirației mai ales de dragul evreilor.

Hitler se împiedică

În luna octombrie, Dohnányi şi Oster s-au întâlnit cu Fabian von Schlabrendorff şi cu generalul maior Henning von Tresckow, care credeau că lucrurile erau iarăşi coapte pentru răsturnarea lui

1 Eberhard Bethge, *Friendship and Resistance: Essays on Dietrich Bonhoeffer*, Grand Rapids, Eerdmans, 1995, 54.

2 Gisevius ne spune că acești doi ticăloşi erau numiți adesea Gemenii Negri.

Hitler. Generalii de pe frontul rusesc erau tot mai supărați din cauza imixtiunilor lui Hitler. Din pricina acestor imixtiuni şi a sadismului constant al SS-ului, mulți au fost în sfârşit pregătiți să se întoarcă împotriva lui. Aşa cum profeţise Bonhoeffer, Hitler a ajuns până la urmă la capătul şirului său de succese.

În noiembrie 1941, trupele germane, sub comanda feldmareşalului von Rundstedt, înaintau spre Stalingrad, iar în 26 noiembrie au suferit o înfrângere serioasă la Rostov şi au început să se retragă. A fost pentru prima dată când armata lui Hitler a suferit o înfrângere decisivă. Dar acesta nu era un lucru pe care *hubris*-ul Führerului să-l poată accepta. A interpretat înfrângerea ca pe un afront personal şi de la o mie de mile distanță, din *Wolfsschanze* (Bârlogul Lupului, Wilczy Szaniec – pol.), buncărul său din pădurile Prusiei de Est, Hitler i-a cerut lui Rundstedt să țină piept cu orice preț. Trupele lui trebuiau să plătească orice preț şi să suporte orice greutate. Rundstedt a răspuns că era „nebunie" curată să încerce aşa ceva. „Repet – a continuat Rundstedt – ordinul acesta trebuie retras sau, dacă nu, va trebui să găsiți pe altcineva să-l execute."[1] Hitler l-a eliberat pe Rundstedt de la comandă şi a găsit pe altcineva în locul lui.

Valul se întorcea acum împotriva lui Hitler. Restul armatelor sale din Est intrau direct între fălcile albe ale renumitei ierni ruseşti, a cărei furie creştea în fiecare zi. Mii de soldați mureau din cauza degerăturilor severe. Combustibilul îngheța. Au fost nevoiți să aprindă focuri sub tancuri pentru a le putea porni. Din cauza frigului, mitralierele nu mai funcționau şi periscoapele au devenit inutile.

Cu toate acestea, în ciuda sfaturilor primite şi de la alți generali, Hitler îşi împingea fără milă trupele înainte şi în 2 decembrie un singur batalion s-a apropiat de Moscova destul de mult încât să zărească turlele aurite ale Kremlinului la o distanță de paisprezece mile. Acesta a fost punctul cel mai avansat până la care au ajuns vreodată germanii. În 4 decembrie temperatura a scăzut până la -31°, dar în 5 decembrie a scăzut până la -36°. Generalii Bock şi Guderian şi-au dat seama că erau la capătul puterilor şi al resurselor. Trebuiau

1 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, New York, Simon and Schuster, 1960, 861-864.

să se retragă. Brauchitsch, comandantul suprem al armatei, a hotărât să demisioneze. În 6 decembrie, ruşii au atacat liniile germane cu o forță atât de zdrobitoare, încât armatele altădată invincibile ale lui Adolf Hitler au întors spatele şi au bătut în retragere. Au fost împinşi înapoi peste câmpiile nesfârşite şi pustii, şi marele lor merit a fost că au reuşit să supraviețuiască acestei retrageri. Armatele lui Napoleon nu s-au descurcat la fel de bine.

Inversarea situației l-a străpuns pe Hitler ca un pumnal, însă vestea că la 7 decembrie japonezii au atacat prin surprindere Pearl Harbor l-a încurajat. Cel mai mult l-a bucurat aspectul fulgerător al atacului, spunând despre el că a fost conform cu „propriul lui sistem" şi a interpretat în maniera lui mereu senină uciderea în masă a americanilor ca pe un semn de încurajare din partea Providenței, venit tocmai la momentul oportun. Declarația de război a U.S. împotriva Japoniei şi a Germaniei a însemnat începutul sfârşitului pentru Hitler, care de atunci şi până în ziua sinuciderii sale avea să poarte un război pe două fronturi. Dar Hitler nu putea să vadă încă viitorul necruțător care-l aştepta. Deocamdată, gândurile îi erau îndreptate către Rusia, unde era ocupat să deschidă o pârtie spre dominația mondială.

Mai întâi, i-a îndepărtat pe generalii pe care a aruncat vina pentru ruşinosul dezastru. Ar fi trebuit să facă lucrul acesta deja de mult. Bock a fost înlocuit. Guderian a fost concediat. Hoepner a fost degradat şi i s-a interzis să mai poarte uniforma. Sponeck a fost arestat şi condamnat la moarte. Generalul Keitel, drept răsplată pentru anii lungi de linguşire credincioasă, a scăpat doar cu o mustrare severă, când Hitler l-a gratulat pe mult-decoratul nevertebrat cu epitetul de *dummkopf*[1]. Brauchitsch a reacționat la tot acest fiasco cu un atac de cord, motiv pentru care şi-a înaintat demisia.

Toate acestea au fost însă catastrofale pentru conspiratori, care-l curtau pe Brauchitsch de ceva timp şi obținuseră până la urmă aprobarea lui. Acum, acest element nesigur a ieşit singur din schemă, iar conducătorii conspirației s-au văzut nevoiți să-şi îndrepte atenția către cel care-l va înlocui. Dar înlocuitorul lui Brauchitsch a refuzat categoric să participe, căci Hitler, întotdeauna înclinat să elimine intermediarii,

1 Prost – germ. – n.trad.

s-a numit pe sine în locul lui Brauchitsch. Din poziția de comandant suprem al armatei, el urma să supravegheze toate operațiunile militare în desfăşurare. Înainte ca totul să se termine, Hitler a ajuns să facă el singur totul. Dacă la *Wolfsschanze* ar fi existat terenuri de tenis, cu siguranță că Führerul ar fi supravegheat şi programul folosirii lor.

Conspiratorii se regrupează

După plecarea lui Brauchitsch, conspiratorii au fost obligați să găsească o altă cale de acțiune. Dar existau şi alte motive de descurajare, între care nu în ultimul rând speranțele spulberate ale unei păci negociate cu Anglia şi cu aliații ei. Dar nu trebuiau să piardă timpul cu formalități. Motivul urgenței a fost intensificarea deportării evreilor către Est. Dacă nu ar fi plecat din țară în urmă cu patru ani, Sabine, preaiubita soră a lui Bonhoeffer, împreună cu soțul şi fiicele ei, ar fi ajuns şi ei într-un astfel de vagon, în drum spre o moarte sigură. Bonhoeffer s-a gândit şi la Franz Hildebrandt. S-a gândit de asemenea la prietenii lui evrei de la Universitatea din Berlin şi la prietenii lui din copilăria petrecută la Grunewald. Exterminarea „evreimii mondiale" sub egida orweliană a Soluției Finale a început. Într-o conferință ținută la Wannsee la începutul anului 1942, soarta tuturor evreilor aflați sub puterea celui de-al Treilea Reich a fost definitiv hotărâtă. Uciderea lui Hitler şi oprirea de la implementare a viziunii sale diabolice despre lume era mai importantă şi mai urgentă ca oricând. Dar cum?

Planurile conspiratorilor erau, în general, aceleaşi dintotdeauna. Hitler urma să fie asasinat; generalul Beck, care demisionase în semn de protest în urmă cu patru ani, urma să conducă lovitura de stat şi probabil să devină conducătorul noului guvern. În opinia lui Gisevius, Beck „era mai presus de toți... [ca] singurul general cu reputația neafectată; singurul general care a demisionat voluntar".[1] Faptul că Beck urma să conducă noul guvern german a dat multor generali curajul să acționeze.

1 Hans B. Gisevius, *To the Bitter End: An Insider's Account of the Plot to Kill Hitler 1933-1944*, trad. Richard Winston și Clara Winston, New York, Da Capo Press, 1998, 435.

Între timp, conspirația înainta pe mai multe fronturi, astfel că Abwehrul intenționa să-l trimită pe Bonhoeffer într-o nouă misiune în Norvegia, la începutul lui aprilie. În februarie 1942 Dohnányi a aflat pentru prima dată că Gestapoul îl urmărea pe el şi pe Bonhoeffer. Telefonul lui Dohnányi era ascultat şi corespondența lui era interceptată. În spatele acestei afaceri se găseau, fără îndoială, Martin Bormann şi cadavericul Heydrich. Conştienți de nivelul crescut de pericol, Bonhoeffer şi-a scris testamentul, pe care i l-a încredințat lui Bethge, căci nu dorea să-şi alarmeze familia.

Bonhoeffer se întâlnea regulat cu Klaus, care, în calitate de avocat şef al companiei Lufthansa, avea multe legături de afaceri la nivel înalt. Klaus a reuşit să-l implice în conspirație şi pe colegul său Otto John, iar John l-a cooptat pe prințul prusac Louis Ferdinand. Numărul celor implicați era acum destul de mare. Existau, în general, două grupuri mari care conspirau împotriva lui Hitler. Primul se concentra în jurul lui Canaris, al lui Oster şi al Abwehrului. Dar începea să prindă contur şi un alt grup, condus de contele Helmuth von Moltke. Acesta se numea Cercul de la Kreisau.

Cercul de la Kreisau

Cercul de la Kreisau şi-a primit numele după locul primei întruniri, moşia lui Moltke din Kreisau.[1] Von Moltke era membru al Casei Prusace a Lorzilor şi provenea dintr-o familie militară ilustră. Tatăl său comandase forțele Germaniei la începutul Primului Război Mondial şi slujise ca *aide-de-camp* pe lângă Kaizerul Wilhelm al II-lea. Străunchiul său, mareşalul Helmuth Graf von Moltke, a fost legendarul geniu militar ale cărui lăudate victorii din timpul războaielor Austro-Prusac şi Franco-Prusac au pregătit calea pentru crearea Imperiului German, în 1870.[2]

Ca mulți dintre membrii Cercului de la Kreisau, Moltke a fost un

1 *Kreis* înseamnă „cerc"; astfel că repetiția din expresia *Kreisauer Kreis* se pierde prin traducere.

2 El a fost, de asemenea, și un strălucit lingvist, însă și un om taciturn, motiv pentru care se spunea despre el că „tace în șapte limbi".

creştin devotat. Canaris l-a atras de partea conspirației la începutul campaniei poloneze, când a documentat o mulțime de abuzuri ale drepturilor omului. În octombrie 1941, el a scris: „Cu siguranță că în fiecare zi sunt ucise în felul acesta peste o mie de persoane, şi o mie de germani se deprind să ucidă... Ce voi răspunde când voi fi întrebat: «Tu ce ai făcut atunci?»" Într-o altă scrisoare, a consemnat: „De sâmbătă a început arestarea evreilor din Berlin. După aceea sunt trimişi de aici doar cu ce pot duce... Cum poate cineva să cunoască aceste lucruri şi totuşi să umble liber?"

Înaintea execuției sale, în 1945, Moltke a scris soției sale că a stat înaintea tribunalului „în calitate de creştin, nu de altceva" şi a explicat că „ceea ce a înspăimântat aşa de tare Al Treilea Reich" a fost faptul că a discutat cu clerici protestanți şi catolici „chestiuni referitoare la obligațiile etice practice ale creştinismului. Pentru nimic altceva decât lucrul acesta suntem condamnați... Am plâns puțin, nu pentru că aş fi fost trist sau melancolic... ci pentru că sunt plin de mulțumire şi mişcat de această dovadă a prezenței lui Dumnezeu". Fiilor săi le-a scris că a încercat să ajute victimele naziştilor şi să pregătească drumul către o nouă conducere: „conştiința m-a îndemnat la actul acesta... şi la urma urmei aceasta este datoria oricărui om". El era convins că numai prin credința în Dumnezeu poate cineva să se opună total naziştilor. La început, a încercat să-i determine pe nazişti să respecte Convenția de la Geneva, însă Keitel a respins ideea, pe motiv că ea ține de „un cavalerism specific unei epoci apuse". Ulterior Moltke a ajutat la scoaterea evreilor din Germania.

Cealaltă figură importantă a Cercului de la Kreisau a fost contele Peter Graf Yorck von Wartenburg, al cărui văr, contele Claus Schenk von Stauffenberg, va conduce în 20 iulie 1944 complotul nereuşit denumit Valkyrie. Cercul de la Kreisau era însă cu totul împotriva asasinatului. Conspirația aceasta consta în discuții despre modul în care Germania urma să fie condusă după îndepărtarea lui Hitler, motiv pentru care nu exista un contact masiv cu conspiratorii din Abwehr. După prima întâlnire de la moşia lui Moltke, membrii acestei conspirații s-au adunat la vila lui York din cartierul berlinez Lichterfelde. În cele din urmă York s-a răzgândit în privința asasinării şi a devenit una dintre figurile centrale ale complotului condus de Stauffenberg.

CAPITOLUL 25
BONHOEFFER OBȚINE O VICTORIE

Dacă există în Germania oameni care sunt şi ei gata să poarte război din interior împotriva tiraniei monstruoase a naziştilor, este oare drept să-i descurajăm său să-i ignorăm? Ne putem oare permite să refuzăm ajutorul pe care ni-l dau pentru atingerea scopului nostru?

—Episcopul George Bell către ministrul afacerilor externe al Angliei, Anthony Eden

Von Moltke şi Bonhoeffer s-au întâlnit pentru prima dată în timpul călătoriei lor în Norvegia, țară care-i fusese de curând dăruită lui Hitler de colaboratorul său nazist Vidkun Quisling, al cărui nume de familie a devenit un substantiv comun cu sensul de „trădător". Ca răsplată pentru trădarea lui, Quisling a fost făcut prim-ministru al noului guvern marionetă, la 1 februarie 1942. Încă din ziua în care a preluat puterea, el a adoptat o atitudine împotrivitoare față de biserica norvegiană, interzicând unuia dintre conducătorii acesteia, Provost Fjellbu, să țină un serviciu în catedrala Nidaros din Trondheim, un adevărat simbol național. Interdicția

aceasta a generat o rezistență dârză şi a pus biserica norvegiană în legătură cu restul rezistenței norvegiene, într-un fel care s-a dovedit dezastruos pentru noul guvern marionetă şi pentru naziști în general. În aprilie, Abwehrul a decis să-l trimită pe Bonhoeffer în Norvegia, cu scopul oficial de a ajuta la remedierea situației, deşi fără îndoială că el a fost trimis acolo ca să facă tocmai contrariul.

În 20 februarie, Quisling l-a îndepărtat pe Fjellbu din funcție. Spre deosebire, însă, de Germania, aici conducătorii bisericii norvegiene au fost uniți şi fermi. În consecință, toți episcopii norvegieni au rupt imediat relațiile cu guvernul. În martie, Quisling a făcut o nouă greşeală, atunci când a înființat o versiune norvegiană a Tineretului Hitlerist. O mie de profesori au intrat prompt în grevă.

În aprilie a venit din nou rândul bisericii să i se împotrivească lui Quisling. Astfel, în Joia Mare, episcopul Berggrav, eroicul conducător al rezistenței pastorilor, a fost pus sub arest la domiciliu. Imediat după Paşte, în 5 aprilie, toți pastorii din Norvegia au făcut ceea ce făcuseră episcopii lor în urmă cu şase săptămâni şi ceea ce Bonhoeffer ceruse cu insistență pastorilor germani să facă în iulie 1933: au făcut grevă. În luna martie, Bonhoeffer se afla în Kieckow şi Klein-Krössin, unde lucra la *Etica* sa. Dar când Berggrav a fost arestat, Dohnányi l-a convocat pe Bonhoeffer la Berlin şi l-a informat despre noua lui misiune.

Vitejia bisericii norvegiene în această perioadă l-a bucurat pe Bonhoeffer. Abia aştepta să ajungă acolo ca să-i încurajeze şi să le ofere avantajul experienței sale. Aşadar, în 10 aprilie a luat trenul din Stettin către Sassnitz, pe Coasta de Nord. El şi Dohnányi urmau să se întâlnească acolo cu von Moltke, după care aveau să se îmbarce pe feribotul care făcea legătura cu Trelleborg, în Suedia.

Von Moltke era unul dintre cei care nu credeau că asasinarea lui Hitler era permisă din punct de vedere moral şi considerau că ea l-ar transforma într-un martir şi ar duce la instaurarea unui guvern şi mai rău, condus de infernalii săi locotenenți. Interesul lui major se concentra asupra planurilor de formare a unui guvern socialist şi democrat pentru momentul prăbuşirii regimului nazist. La patru săptămâni de la întâlnirea lor, un grup urma să poarte convorbiri în acest sens la moşia lui Moltke din Kreisau. Aceea a fost prima întrunire a

Cercului de la Kreisau. Bonhoeffer nu a putut participa la ea, deoarece în perioada respectivă avea să plece în Elveția. Deocamdată, însă, el şi Moltke aveau suficient timp ca să-şi discute punctele de vedere, căci feribotul pe care tocmai îl scăpaseră fusese ultimul din ziua respectivă. Aşadar, au cinat împreună şi au mers la un film.

A doua zi de dimineață, fără să aibă vreo ştire despre feribot, cei doi au făcut împreună o plimbare destul de lungă pentru a pune la punct detaliile planului lor referitor la situația din Norvegia. Von Moltke şi Bonhoeffer au parcurs pe jos vreo patru mile spre nord, de-a lungul coastei, până la stâncile de cretă din Stubbenkammer, şi alte patru mile pe drumul de întoarcere, fără ca în tot acest timp să întâlnească vreun suflet de om, cu excepția unui pădurar singuratic. După ce şi-au încheiat drumeția, care a durat cam trei ore şi jumătate, cei doi s-au întors la hotel, unde au aflat că încă nu existau niciun fel de informații despre feribot. Ca atare, au decis să ia prânzul. Von Moltke era cu un an mai tânăr decât Bonhoeffer, dar era deja căsătorit de zece ani. Într-o scrisoare către soția sa, Freya, el a scris: „În timp ce şedeam la masă (!), am văzut deodată pe geam feribotul ieşind din ceață. A fost cu adevărat magnific. Aşadar, am alergat la port, unde ni s-a spus că vasul nu va pleca decât peste două ore şi că nu existau motive să ne grăbim."[1]

De data aceasta, cei doi au reuşit să prindă feribotul, însă vasul a rămas blocat printre ghețuri timp de două ore, motiv pentru care au pierdut ultimul tren care făcea legătura între Malmö şi Oslo. Deci au rămas peste noapte la Malmö şi au pornit spre Oslo abia a doua zi, dimineața. Experiența pe care Bonhoeffer o dobândise în timpul luptei bisericii din Germania îi conferea acum o autoritate deosebită în ochii conducătorilor bisericii norvegiene. El a adoptat aceeaşi atitudine pe care o adoptase cu anii în urmă în Germania, însă de data aceasta sfatul lui a fost ascultat. Bonhoeffer le-a spus că aceasta era şansa lor de a arăta lumii – şi locuitorilor Norvegiei – cât de brutali erau în realitate naziştii. Nu trebuiau să dea înapoi sub

1 *Conspiracy and Imprisonment: 1940-1945*, vol. 16, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Mark S. Brocker, trad. Lisa E. Dahill şi Douglas W. Stott, New York, Fortress, 2006, 267; Helmut von Moltke către soția sa – 15 aprilie 1942.

nicio formă. Berggrav a povestit peste mai mulți ani că Bonhoeffer „a insistat asupra unei rezistențe îndârjite – chiar până la martiraj".[1] Nici Bonhoeffer nici Moltke n-au putut să-l viziteze în celula lui, însă au reușit să-i trimită un mesaj, iar misiunea lor de a convinge guvernul norvegian să-l elibereze a fost încununată de succes. Berggrav a fost eliberat chiar în ziua în care cei doi au părăsit Stockholmul.

Bonhoeffer și Moltke s-au întors la Berlin și i-au raportat totul lui Dohnányi. Cei doi s-au bucurat unul de compania celuilalt, însă câteva săptămâni mai târziu, când Cercul de la Kreisau s-a întâlnit pentru prima dată, Bonhoeffer a plecat iarăși în Elveția, pentru a treia oară, în folosul Abwehrului.

A treia călătorie la Geneva

Când a ajuns la Geneva, Bonhoeffer a fost dezamăgit să afle că Visser 't Hooft nu era acolo, nu în ultimul rând pentru că voia să-i vorbească despre recenta sa călătorie în Norvegia. A aflat însă că Visser 't Hooft călătorea în Spania și în Anglia, și că în Anglia prezentase unei societăți numite Peace Aims Group memorandumul pregătit de Bonhoeffer în septembrie trecut, deși documentul acesta era oarecum depășit prin schimbarea circumstanțelor. Principalul motiv pentru care Visser 't Hooft se afla în Anglia era întâlnirea sa cu Sir Stafford Cripps, care ocupa o poziție importantă în cabinetul de război al lui Churchill. Visser 't Hooft i-a înmânat lui Cripps un memorandum scris de Adam von Trott zu Solz, un om care lucra la Ministerul de Externe și care avea să devină o figură de seamă a Cercului de la Kreisau.[2] Intenția era ca memorandumul acesta să ajungă, prin Cripps, pe masa lui Churchill. Bonhoeffer nu știa mai nimic despre memorandumul lui Trott sau despre intenția lui Visser 't Hooft de a lua legătura cu Cripps, căci această afacere se născuse în Cercul de la Kreisau, nu în Abwehr. Lipsa de comunicare dintre cele două grupări

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 754.

2 Trott era un descendent al lui John Jay, primul președinte al Curții Supreme a Statelor Unite.

nu era intenționată, dar era ceva obișnuit în lumea învăluită în taină a informațiilor militare și a conspirațiilor pe timp de război.

La Geneva, Bonhoeffer l-a vizitat din nou pe Erwin Sutz. De asemenea, a petrecut timp și cu Adolf Freudenberg, care fusese pastor asistent la Biserica St. George din Londra, unde îi ajutase pe Rieger și pe Hildebrandt în munca lor pentru refugiați. Într-una din seri, în casa familiei Freudenberg, Bonhoeffer s-a întâlnit cu *frau* Visser 't Hooft și cu alți membri ai mișcării ecumenice. A făcut însă și alte lucruri mai puțin importante. Astfel, a petrecut o încântătoare după-amiază la cumpărături împreună cu *frau* Freudenberg. Adolf Freudenberg a povestit mai târziu că decizia lui de a-l duce pe Bonhoeffer la o cârciumă de rând nu s-a bucurat de aprecierea acestuia:

> Știam o terasă romantică, dar cam murdară, situată undeva deasupra apelor clipocitoare ale râului Arve, o terasă care a avut întotdeauna succes la musafirii noștri, însă nu și la Dietrich. Chelnărița, felul în care ea a servit masa, animalele nepoftite, ca de exemplu o pisică, un câine, o rață bătrână și un curcan pe jumătate jumulit care cerșeau mâncare și îi sâcâiau pe clienți – toate acestea au intrat în conflict cu simțul estetic și cu demnitatea lui, motiv pentru care am plecat de acolo destul de repede.[1]

Călătoria în Suedia

Pe parcursul vizitei lui, oarecum fără scop, la Geneva, în 23 mai Bonhoeffer a aflat un lucru care a condus la cel mai mare succes al său în domeniul politicii externe. Episcopul Bell urma să viziteze Suedia timp de trei săptămâni. O astfel de informație era greu de obținut în timp de război, mai ales de către germani, de aceea coordonarea planurilor lor cu ale unei personalități ca Bell era imposibilă. Faptul

1 Wolf-Dieter Zimmermann și Ronald G. Smith, ed. *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 169-170.

că episcopul urma să fie în Suedia, țară neutră, în care Bonhoeffer îl putea întâlni, era o şansă prea bună pentru a fi ratată. Avea astfel posibilitatea să informeze guvernul britanic despre existența conspirației. Dat fiind că Bell avea legături directe cu guvernul Churchill, Bonhoeffer trebuia să facă tot ce-i stătea în putință ca să se întâlnească cu el, înainte ca episcopul să părăsească Suedia.

Deci era necesar să părăsească imediat Geneva. În plus, trebuiau luate anumite măsuri prin intermediul Abwehrului, lucru întotdeauna complicat, dacă nu chiar periculos. Astfel, Bonhoeffer s-a grăbit înapoi la Berlin pentru a vorbi cu Dohnányi şi cu Oster despre prilejul ivit. În consecință, prin Ministerul Afacerilor Externe, Canaris a obținut pentru Bonhoeffer un paşaport de curier şi în 30 mai Bonhoeffer a luat avionul spre Stockholm.

În lumea încâlcită a serviciilor secrete, de multe ori o mână nu ştia ce face cealaltă, şi nimeni nu ştia în cine să se încreadă şi în cine nu. Un oponent de altădată al lui Bonhoeffer, pe nume Hans Schönfeld, se afla şi el în momentul acela în Suedia şi se întâlnise cu episcopul Bell în data de douăzeci şi patru. Schönfeld şi Bonhoeffer au avut pe parcursul anilor mai multe conflicte. Schönfeld nu avea legături cu Biserica Mărturisitoare, iar în mişcarea ecumenică s-a situat întotdeauna de partea perfidului episcop Heckel. Printre altele, el s-a aflat la Fanø când Bonhoeffer şi-a ținut discursul despre pace, şi a fost destul de supărat că nu a auzit un mesaj mai favorabil Germaniei. El a considerat chiar că Bonhoeffer ar fi trebuit să se folosească de ocazie pentru a apăra teologia rasistă a *Volk*-ului, pe care mulți dintre germani o adoptaseră. Desigur, Bonhoeffer nu a făcut nimic de felul acesta, deoarece ştia că teologia aceea era de fapt antisemitism în robă clericală. Iată că acum, dintr-odată, Bonhoeffer şi Schönfeld se găseau de aceeaşi parte a baricadei împotriva lui Hitler.

Când Bell s-a întâlnit cu Schönfeld, episcopul a fost precaut, pentru că ştia despre legătura lui Schönfeld cu *Reichskirchenleitung*[1]. Atitudinea lui Schönfeld era oarecum asemănătoare cu atitudinea pe care Churchill o asocia cinic „căutătorilor de pace". Aceştia doreau ca Anglia să se poarte frumos cu Germania după război, dar nu voiau să

1 Linia bisericii Reichului – germ. – n.trad.

cedeze teritoriile pe care le cuceriseră prin metode barbare. Ei arătau prea puțină umilință sau rușine pentru ceea ce făcuse guvernul lor. Acesta a şi fost motivul pentru care Churchill a refuzat să intre în dialog cu germanii, chiar cu cei ce susțineau că reprezintă conspirația împotriva lui Hitler. Schönfeld nu era chiar în această situație, însă pentru că Bell nu-l cunoştea, s-a purtat cu el cordial, dar în acelaşi timp rece şi neutru.

Dar Bonhoeffer era şi el pe drum. În Duminica Rusaliilor, 31 mai, a ajuns din nou la Stockholm, unde a aflat că Bell se găsea la Sigtuna, în vizită la Nordic Ecumenical Institute. Bonhoeffer s-a grăbit imediat într-acolo şi şi-a luat prin surprindere vechiul prieten. Nu se mai văzuseră din primăvara anului 1939, atunci când Bonhoeffer a plecat la New York. Amândurora li s-a părut că au trecut multe vieți de atunci, şi totuşi iată-i iarăşi împreună, ca şi cum s-ar fi văzut abia cu o zi înainte.

Bell i-a adus lui Bonhoeffer veşti îmbucurătoare despre Sabine şi Gert.[1] Familia Bonhoeffer era îngrijorată din pricina familiei Leibholz şi viceversa; cele două familii nu mai comunicaseră între ele de trei ani. Bell i-a spus lui Bonhoeffer că ultimul lucru pe care îl auzise despre el a fost că s-ar afla în drum spre Norvegia, unde urma să lupte ca soldat! Un prieten comun aflase că Bonhoeffer fusese în Suedia şi a presupus că merge în Norvegia ca să lupte. Ce altceva putea să facă un german în Suedia? După ce au schimbat între ei veşti personale, cei doi prieteni au trecut la subiectul conspirației.

Bonhoeffer a aflat că Schönfeld era şi el la Sigtuna. Ştirea l-a derutat la început, dar ea s-a dovedit până la urmă una fericită, pentru că Bonhoeffer putea acum să confirme în cea mai mare parte mesajul lui Schönfeld dintr-un punct de vedere uşor diferit, ba chiar să-l şi completeze, dându-i lui Bell numele unor participanți la conspirație despre care Schönfeld nu ştia nimic. Bonhoeffer aflase prin Oster şi Schlabrendorff că cei doi generali care urmau să inițieze lovitura de stat erau feldmareşalii von Bloch şi von Kluge. Aceste detalii l-au lămurit pe Bell – şi vor lămuri de asemenea contactele sale din Londra – că conspirația era una reală şi serioasă. Nu se ştie însă cum

1 *Conspiracy and Imprinsonment*, 327.

de atât Bonhoeffer cât şi Schönfeld au venit în acelaşi timp ca să-l întâlnească pe Bell în folosul conspirației.

Bonhoeffer a remarcat că, în ciuda divergențelor dintre ei, Schönfeld se schimbase în unele privințe şi că acum era, în esență, vrednic de încredere. La urma urmei, îşi risca viața prin simplul fapt că se afla acolo, vorbind pe ascuns cu reprezentantul unui popor inamic despre complotul care urmărea asasinarea lui Hitler. Legătura lui cu conspirația părea să fi fost mediată de Cercul de la Kreisau, căci a vorbit despre un viitor guvern postnazist de factură socialistă.[1] Bonhoeffer a făcut referire la soluții mai conservatoare, inclusiv la o posibilă readucere pe tron a casei de Hohenzollern, prin prințul prusac Louis Ferdinand, cu care avea legături prin fratele său Klaus.[2]

Bonhoeffer şi Schönfeld erau diferiți în abordarea lor generală. Schönfeld vorbea de pe poziția puterii germane şi căuta termeni favorabili pentru pace. El a invocat, de exemplu, posibilitatea ca englezii să nu câştige războiul, motiv pentru care ar fi fost în interesul lor să încheie o înțelegere cu conspiratorii. Bonhoeffer vorbea de pe poziția unei slăbiciuni deliberate, una care spera să trezească sentimentul de dreptate şi de milă al Angliei. El exprima o umilință şi o ruşine profundă din cauza păcatelor Germaniei şi credea că el însuşi, dar şi ceilalți germani, trebuiau să-şi asume suferința pentru acele păcate. Era necesar să demonstreze lumii că se căiau cu adevărat. El a dorit să prezinte lumii sinceritatea durerii şi a solidarității lor cu cei care au suferit şi mai sufereau încă. Nu voia deloc să minimalizeze relele comise în numele Germaniei. „Creştinii nu doresc să evite pocăința sau haosul, dacă Dumnezeu vrea să-l aducă asupra noastră. Trebuie să acceptăm judecata Lui ca nişte creştini."[3] Creştinii trebuie să semene cu Isus, fiind gata să sufere pentru alții, iar Germania trebuie să facă lucrul acesta înaintea întregii lumi. Puteau avea încredere că Dumnezeu va purta de grijă detaliilor. Asemenea lui Cristos, creştinii

1 Ibid. 322.

2 Ferdinand fusese prieten cu Henry Ford și a lucrat pentru o vreme la uzinele Ford din Detroit. De asemenea, se afla în relații de prietenie și cu președintele Franklin Delano Roosevelt.

3 Ibid. 300; Episcopul Bell, note de jurnal referitoare la întâlnirea cu Bonhoeffer din Sigtuna, data pasajului.

au obligația să plătească prețul pentru păcatele altora și să deschidă calea pentru alții în această direcție. El știa că Germania nu se va vindeca niciodată, dacă germanii nu se pocăiau. Era rolul lui și al bisericii, în general, să-i îndemne la aceasta.

Bell le-a spus fără înconjur că nu trebuie să-și pună nădejdea în răspunsul lui Churchill față de inițiativele lor. Șansele unui răspuns favorabil erau tot mai mici. Cu toate acestea, au discutat detalii despre modul în care puteau să comunice cu Anglia, în cazul în care ar fi vrut să transmită ceva, inclusiv despre coduri și locuri. La început au crezut că Suedia putea să fie locul de întâlnire, însă episcopul Björquist, care conducea Nordic Ecumenical Institute, nu credea că lucrul acesta era posibil, din cauza neutralității Suediei. Locul de întâlnire al englezilor cu conspirația germană trebuia să fie Elveția. După părerea lui Bethge, atitudinea lui Björquist putea fi consecința unei antipatii pe care acesta o avea față de Bonhoeffer deja de zece ani, de când Bonhoeffer vizitase Suedia în 1936 împreună cu candidații săi de la Finkenwalde. Björquist avea relații strânse cu *Reichskirche* și cu episcopul Heckel, fiind el însuși un susținător al teologiei *Volkskirche*. Asemenea multor luterani ortodocși din vremea aceea, Björquist îl privea pe Bonhoeffer așa cum un episcop episcopalian privește un evanghelic, iar faptul de a-și asuma riscuri împreună cu el îl speria.[1]

De pe teritoriul acestei țări neutre, Bonhoeffer le-a scris Sabinei și lui Gert. Le-a scris în engleză, probabil, pentru a evita suspiciunile, în cazul în care scrisoarea ar fi ajuns pe mâinile cui nu trebuia.

> 1 iunie 1942
> Dragii mei,
>
> Ce bucurie de nedescris să aud despre voi prin intermediul lui George! Încă mi se pare un adevărat miracol... Ați auzit, desigur, după cum am auzit și noi aici în Suedia, că toate persoanele de origine nonariană din afara granițelor Germaniei au fost, în general, expatriate. În măsura în care pot prevedea viitorul patriei voastre, lucrul acesta este bun pentru voi și vă va ajuta să vă întoarceți mai ușor în ziua la

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 761.

care visăm cu toții. Sper, aşadar, să nu vă îngrijorați din cauza aceasta.

Inima îmi este plină de mulțumire pentru aceste ultime zile. George este una dintre marile personalități pe care le-am întâlnit în viața mea. Vă rog să transmiteți dragostea mea fetelor voastre... Charles şi soția lui vor pleca pentru câteva săptămâni la țară, undeva în nord, la nişte prieteni de-ai mei. Asta le va face bine.

Cu multă dragoste, Dietrich[1]

„Charles şi soția lui" era unul dintre numele codificate pe care familia sa le-a folosit în timpul războiului. Se referea la părinții lui, Charles fiind echivalentul englez al lui Karl. Cei doi urmau să plece în Pomerania ca oaspeți ai lui Ruth von Kleist-Retzow, la moşia ei din Klein-Krössin. Bonhoeffer nu visa că într-o săptămână avea să fie şi el acolo şi că, în urma acestei călătorii, viața lui se va schimba pentru totdeauna.

În aceeaşi zi i-a scris şi episcopului Bell, tot în engleză:

1 iunie 1942

Dragă domnule episcop,

Îngăduiți-mi să-mi exprim profunda şi sincera mea gratitudine pentru orele pe care le-ați petrecut împreună cu mine. Faptul de a vă fi întâlnit, de vă fi vorbit şi de a vă fi auzit glasul mi se par încă un vis. Cred că zilele acestea vor rămâne în amintirea mea ca unele dintre cele mai mărețe din viața mea. Spiritul de părtăşie şi frățietate creştină mă va susține în cele mai întunecate ore; şi chiar dacă lucrurile vor merge mai rău decât credem şi ne aşteptăm noi, lumina acestor câteva zile nu se va stinge niciodată în inima mea. Impresiile lăsate de ele au fost atât de copleşitoare, că nu le pot exprima în cuvinte. Mă simt smerit când mă gândesc la bunătatea dumneavoastră şi la timpul în care m-am simțit plin de nădejde pentru viitor.

Dumnezeu să fie cu dumneavoastră pe drumul spre casă,

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 312-313.

în munca pe care o desfăşuraţi şi întotdeauna. Mă voi gândi la dumneavoastră miercuri. Vă rog să vă rugaţi pentru noi. Avem nevoie.

Al dumneavoastră, cu adâncă mulţumire, Dietrich[1]

Episcopul Bell cunoştea prea bine cinismul lui Churchill faţă de iniţiativele germane, însă întâlnirea lui cu Bonhoeffer i-a consolidat hotărârea de a face tot ce putea să facă. A fost încurajat şi de faptul că Visser't Hooft se afla şi el la Londra pentru a prezenta memorandumul lui Trott. În 18 iunie, Bell a trimis ministrului afacerilor externe, Anthony Eden, o scrisoare în care i-a relatat despre întâlnirile avute la Sigtuna şi i-a cerut o audienţă:

Dragă domnule Eden,

Tocmai m-am întors din Suedia cu ceea ce mie mi se pare a fi o informaţie confidenţială foarte importantă, referitoare la propunerile unei importante mişcări de opoziţie din Germania. Doi pastori germani, amândoi cunoscuţi mie de 12 ani sau chiar mai mult (unul dintre ei, prieten intim) au venit de la Berlin cu scopul expres de a mă întâlni la Stockholm. Mişcarea este susţinută atât de Biserica Reformată, cât şi de cea Catolică. Ei mi-au adus la cunoştinţă detalii destul de complete, împreună cu numele unor persoane aflate în funcţii de conducere în administraţia civilă, în mişcarea muncitorească şi în armată care sunt implicate. Creditul acestor pastori este de aşa natură încât sunt convins de integritatea lor şi de riscurile pe care şi le asumă.[2]

Bell s-a întâlnit cu Eden în 30 iunie şi i-a prezentat un lung memorandum cu toate detaliile discuţiilor purtate cu Schönfeld şi cu Bonhoeffer. După două săptămâni, timp în care nu a primit niciun răspuns, Bell s-a întâlnit din întâmplare cu Sir Stafford Cripps. Cripps i-a dat veşti încurajatoare despre întâlnirea lui din luna mai cu

1 Ibid. 311-312.
2 Ibid. 318.

Visser't Hooft şi despre primirea de care s-a bucurat memorandumul lui Adam von Trott. De asemenea, i-a promis că va pune o vorbă bună pe lângă Eden. Dar după patru zile, când a venit răspunsul, veştile au fost cât se poate de proaste. „Fără a pune deloc la îndoială credibilitatea informatorilor dumneavoastră, mă mulțumesc să vă spun că nu ar fi în interesul național să li se răspundă în vreun fel. Îmi dau seama că decizia aceasta vă va provoca o oarecare dezamăgire, dar ținând seama de natura delicată a problemelor implicate, va trebui să vă cer să o acceptați ca atare."[1]

Fără îndoială că refuzul amar al britanicilor de a-i ajuta pe aceşti germani să lupte împotriva lui Hitler avea mult de-a face cu dorința lui Churchill de a-l linişti pe Stalin, cu care guvernul Churchill semnase în luna mai un tratat de alianță. Potrivit lui Bethge „Londra a evitat cu grijă orice gest care ar fi putut să pară lipsă de loialitate față de această alianță."[2] În mod ironic, viitorul creator al termenului *Cortina de fier* avea scrupule în fața viitorului ei arhitect.

Dar Bell nu s-a dat bătut. El i-a scris lui Eden în 25 iulie, argumentându-şi în continuare poziția.

> În Suedia am obținut dovezi masive din mai multe părți, în afară de informația de la cei doi pastori, că există o distincție clară între naziştii propriu-zişi şi o mare parte dintre ceilalți germani. Opoziția aşteaptă cu nerăbdare ca guvernul nostru să facă şi el această distincție (cu toate consecințele ei)...
>
> Dl. Churchill a spus în primul său discurs ținut în calitate de prim-ministru în Camera Comunelor la data de 13 mai 1940 că politica noastră este „să purtăm război împotriva unei tiranii monstruoase, care nu a fost niciodată depăşită în ce priveşte lungul şi deplorabilul catalog al crimelor împotriva oamenilor" şi că scopul nostru este „victoria cu orice preț". Dacă există în Germania oameni care sunt şi ei gata să poarte război din interior împotriva tiraniei monstruoase a naziştilor, este oare drept să-i descurajăm său să-i ignorăm?

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 764.
2 Ibid.

> Ne putem oare permite să refuzăm ajutorul pe care ni-l dau pentru atingerea scopului nostru? Dacă prin tăcerea noastră îi facem să creadă că nu mai există speranță pentru Germania, hitleristă sau antihitleristă, exact asta facem.[1]

Gerhard Leibholz se afla în legături strânse cu Bell şi ştia cu cine se confruntau. Într-o scrisoare adresată lui Sutz, referitoare la eforturile episcopului, el a scris că „din nefericire, mulți dintre prietenii lui şi ai noştri nu dispun de o judecată la fel de largă şi le va fi greu să se elibereze de prejudecățile lor greşite".[2] Ca evreu, Leibholz era perfect conştient de antisemitismul din Anglia, care explica în mare parte indiferența față de suferința evreimii europene. Ca german, era la fel de conştient de atitudinile antigermane, care nu erau nici ele mai puțin motivate rasial. Potrivit jurnalistului Joachim Fest, „în Anglia exista convingerea, care nu se limita nici pe departe la cititorii presei de scandal, că germanii sunt prin natura lor răi sau cel puțin înclinați spre răutate, din cauza moştenirii lor istorice şi culturale."[3]

Leibholz l-a îndemnat pe Bell să meargă cu memorandumul la ambasadorul american din Marea Britanie, John Gilbert Winant. Bell a făcut lucrul acesta în 30 iulie. Winant s-a arătat mai binevoitor şi a promis să transmită informațiile către Roosevelt, însă Bell n-a mai primit niciun răspuns din partea lui. Roosevelt a respins fără menajamente şi alte inițiative venite din partea celor conectați la conspirația germană.

În 4 august, Eden a trimis obtuzul său răspuns:

> Dragă Domnule Episcop,
>
> Vă mulțumesc foarte mult pentru scrisoarea dumneavoastră din data de 25 iulie, despre problema germană.
>
> Sunt perfect conştient de importanța celor spuse de

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 347-348.

2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 763.

3 Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945*, trad. Bruce Little, New York, Metropolitan Books, 1996, 78-79.

dumneavoastră referitor la faptul de a nu descuraja niciunul dintre elementele de opoziție față de regimul nazist din Germania. Vă amintiți, probabil, că în discursul pe care l-am ținut în 8 mai la Edinburgh am dedicat un pasaj amplu Germaniei, pe care l-am încheiat cu afirmația potrivit căreia, în cazul în care vreun segment al poporului german doreşte cu adevărat revenirea la un stat german întemeiat pe respectul față de lege şi față de drepturile omului, oamenii aceia trebuie să priceapă că nimeni nu-i va crede atât timp cât nu vor face paşi concreți pentru a se descotorosi de regimul lor actual.

Deocamdată nu cred că ar fi bine să ies cu o declarație publică. Îmi dau seama de pericolele şi dificultățile la care se expune opoziția din Germania, însă până în prezent au dat puține semne de existență; şi până când nu vor demonstra că doresc să urmeze exemplul altor popoare oprimate din Europa, asumându-şi riscuri şi făcând paşi concreți pentru a se împotrivi terorii naziste şi pentru a o răsturna de la putere, nu văd cum am putea să lărgim în mod util declarațiile pe care membrii guvernului le-au făcut deja cu privire la Germania. Cred că aceste declarații au arătat foarte clar că intenția noastră nu este să negăm Germaniei un loc în viitoarea Europă, însă cu cât poporul german tolerează mai mult regimul nazist, cu atât responsabilitatea lor devine mai mare pentru crimele pe care regimul acesta le comite în numele lor.

Cu sinceritate, al dumneavoastră
Anthony Eden[1]

Decența diplomatică l-a împiedicat pe Eden să-şi exprime adevăratele sentimente, însă le-a schițat pentru posteritate pe marginea scrisorii lui Bell: „Nu văd niciun motiv pentru care l-am încuraja pe acest popă nesuferit!"

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 349.

Ca aspect pozitiv, Heydrich a murit. La sfârşitul lunii mai, hermelina albinoasă a fost surprinsă într-o ambuscadă organizată de luptătorii din rezistența cehă în timp ce se plimba în Mercedesul său decapotabil. Opt zile mai târziu, arhitectul soluției finale a căzut în mâinile Dumnezeului lui Avraam, Isaac şi Iacov.

CAPITOLUL 26
BONHOEFFER ÎNDRĂGOSTIT

De ce sunt oare atât de veselă în zilele acestea? ...
Incredibilul fapt rămâne, el chiar vrea să se căsătorească cu mine. Încă nu reuşesc să înţeleg cum este posibil acest lucru.
—Maria von Wedemeyer

Imediat după călătoria în Suedia, în 8 iunie 1942, Bonhoeffer a plecat la Klein-Krössin ca să o viziteze pe draga lui prietenă Ruth von Kleist-Retzow. Nepoata ei, Maria, era întâmplător şi ea acolo. Tocmai terminase liceul şi înainte să înceapă un an în serviciu naţional, a decis să-şi viziteze puţin familia. „Pe primul loc între aceste vizite – şi-a amintit ea

> a fost vizita la bunica, de care am fost întotdeauna apropiată. Sentimentele erau reciproce, deoarece ea credea că semănam mult cu ea în tinereţe. Eram deja acolo de o săptămână, când celebrul pastor Bonhoeffer a venit cu intenţia să rămână mai mult timp. La început, ca să fiu sinceră, m-am simţit puţin cam stingherită, însă nu după multă vreme am realizat că toţi trei ne înţelegeam de minune. Ceilalţi doi vorbeau în aşa fel încât nu doar că aveam impresia că înţeleg despre ce vorbesc,

> ci m-am simțit chiar încurajată cordial să mă alătur discuțiilor; ceea ce am și făcut.
>
> Mă tem că am folosit față de bunica un ton cam înțepat, ceea ce a amuzat-o de fapt, și am păstrat tonul acela și după venirea lui Dietrich. Am vorbit despre planurile mele de viitor. Bunica era de părere că intenția mea de a studia matematica este un moft prostesc, dar Dietrich, tocmai din cauza aceasta, a privit decizia mea cu seriozitate.
>
> Am ieșit să ne plimbăm prin grădină. Mi-a spus că a fost în America și am constatat cu surprindere că până atunci nu mai întâlnisem pe nimeni care să fi fost acolo.[1]

Maria a plecat a doua zi de dimineață, așa că nu au petrecut prea mult timp împreună. Totuși Bonhoeffer a fost profund impresionat. Ca întotdeauna, a avut nevoie de timp ca să analizeze lucrurile pe care le simțea și le gândea. L-a surprins să constate ce impresie puternică i-a produs, într-un interval atât de scurt, această tânără frumoasă, inteligentă și încrezătoare. Maria avea pe atunci optsprezece ani.

Până în acea lună iunie, Bonhoeffer a văzut-o doar ca pe o fată de doisprezece ani, prea tânără pentru a fi pregătită pentru confirmare, așa cum o considerase în 1936, când a acceptat să-l pregătească în acest scop pe fratele ei mai mare și pe doi dintre verișorii ei. De atunci o mai văzuse de câteva ori la Klein-Krössin și la Kieckow, însă că nu a remarcat-o probabil deloc. Maria era o tânără frumoasă și vioaie, care dorea să studieze matematica. Bonhoeffer admira profund clasa aristocratică pomeraniană, însă a fost surprins să descopere o astfel de ambiție la femeile din interiorul ei. Ea era obișnuită în mediul din Grunewald; aici însă era o adevărată revelație.

Bonhoeffer cunoștea foarte bine familia Mariei. Pe lângă statornica lui prietenie cu bunica fetei, petrecuse destul de multă vreme cu fratele ei Max, care era cu doi ani mai mare ca ea și pe care ea îl adora. Max era pe atunci locotenent pe frontul de Est. Bonhoeffer îi cunoștea și

1 Ruth-Alice von Bismarck și Ulrich Kabitz, ed. *Love Letters from Cell 92: The Correspondence Between Dietrich Bonhoeffer and Maria von Wedemeyer, 1943-1945*, trad. John Brownjohn, New York, Abingdon Press, 1995, 330.

pe părinții ei, Hans şi Ruth von Wedemeyer; un cuplu creştin devotat şi antihitlerist cum nu mai exista altul.

Hans von Wedemeyer a fost unul dintre apropiații lui Franz von Papen, care ocupase funcția de cancelar al Reichului înaintea lui Hitler. Von Papen a fost una dintre principalele figuri care s-au amăgit cu ideea că-l vor putea ține pe Hitler sub control. Dar Hans von Wedemeyer nu-şi făcea asemenea iluzii. Soția lui a spus despre reacția pe care el a avut-o în noaptea în care Hitler a ajuns cancelar: „Nu l-am văzut niciodată până atunci într-o stare de disperare aşa de adâncă, şi nici după aceea."[1] Von Papen a devenit vicecancelarul lui Hitler şi Wedemeyer a rămas în anturajul său, însă după trei luni nu a mai putut să se facă părtaş la lucrurile care se făceau şi a demisionat. A procedat corect. Un an mai târziu, în Noaptea cuțitelor lungi, succesorul său a fost ucis în birou.

În 1936, naziştii au căutat să se răzbune pe Wedemeyer, din pricina politicii lui profund antinaziste. Au lansat împotriva lui o campanie de presă şi au încercat să-l împiedice legal să-şi administreze moşia din Pätzig. La sfârşitul acestei înscenări judiciare, judecătorul nazist l-a obligat să stea în picioare patruzeci şi cinci de minute, în timp ce a urlat la el, imputându-i „atitudinea condamnabilă şi caracterul josnic".[2] Mulți dintre prietenii lui l-au sfătuit insistent să nu facă recurs la verdict, cu toate acestea el a făcut. Şi-a pregătit cazul un an întreg, cu ajutor din partea vărului său Fabian von Schlabrendorff, care a devenit ulterior una dintre figurile importante ale complotului împotriva lui Hitler. În cele din urmă, Wedemeyer a fost achitat de toate acuzațiile.

De asemenea, Wedemeyer şi soția lui au fost lideri în mişcarea Berneuchen, o mişcare evanghelică al cărei scop era animarea bisericilor luterane lipsite de vlagă. Ei au găzduit în fiecare an la Pätzig o conferință a acestei mişcări.

Acum, însă, Hans comanda un batalion de infanterie lângă Stalingrad. Asemenea multora din vremea lui, a fost prins între ura față de Hitler şi dragostea față de țară. Clasa militară prusacă nu s-a

1 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 291.
2 Ibid., 291-292.

dat înapoi din fața datoriei, însă, ca mulți alții, Hans a fost deranjat de faptul că omul care comanda forțele armate ale Germaniei era fundamental nevrednic de poziția pe care o deținea și intrinsec opus față de tot ceea ce Hans știa că este drept și adevărat.

În săptămâna aceea, în împrejurimile fermecătoare ale localității Klein-Krössin, Bonhoeffer a continuat să lucreze la cartea lui. Dacă el sau Ruth au vorbit despre Maria ca despre o posibilă soție, nu se știe. Totuși, este foarte probabil ca gândul acesta să fi trecut prin mintea lui Ruth, căci ea a fost suporterul cel mai înfocat al acestei uniri, de îndată ce cuplul a discutat public despre această posibilitate. În plus, era o femeie dezinvoltă și cu o voință foarte puternică, de aceea nu poate fi exclusă posibilitatea ca ea să-i fi sugerat lui Bonhoeffer această idee.

Bonhoeffer, în vârstă de treizeci și șase de ani, știa că Maria era probabil prea tânără sau că el era probabil prea bătrân pentru o astfel de relație. Bonhoeffer se hotărâse deja mai demult să nu se căsătorească. Cu șase ani în urmă, când relația lui cu Elizabeth Zinn a luat sfârșit, el a ajuns la concluzia că o căsătorie ar fi incompatibilă cu viața la care se simțea chemat.

La două săptămâni după plecarea lui de la Klein-Krössin, Bonhoeffer i-a scris unuia dintre foștii candidați de la Finkenwalde, Gustav Seydel,[1] care îl anunțase despre logodna sa. Răspunsul pe care i l-a dat Bonhoeffer ne ajută să înțelegem gândurile lui pe această temă:

> Aș vrea să-ți spun cât de mult mă bucur pentru tine. Ceea ce mă încântă întotdeauna când aud astfel de veşti este privirea încrezătoare spre viitor și convingerea că există motive de a aștepta ziua de mâine sau anul viitor, precum și apucarea cu bucurie a fericirii atâta timp cât Dumnezeu încă ne-o dă. Este – sper să nu mă înțelegi greșit – un protest împotriva catastrofismului fals și neautentic, atât de răspândit în ziua

1 Seydel a căzut la datorie în Ucraina, în octombrie 1943.

> de azi. Salut vestea căsătoriei tale ca pe un semn al credinței autentice și sănătoase. Ca ființe pământești, trebuie să ne preocupe viitorul pământesc. De dragul acestui viitor, trebuie să ne asumăm sarcini, responsabilități, bucurii și întristări. Nu trebuie să disprețuim fericirea doar pentru că există atâta nefericire. Și nu trebuie să respingem cu aroganță mâna blândă a lui Dumnezeu doar pentru că, în alte privințe, mâna Lui este atât de aspră. Cred că astăzi este mai important să ne aducem aminte unii altora de lucrul acesta decât de altele, și eu am primit anunțul căsătoriei tale cu recunoștință ca pe o dovadă excelentă în această privință... Fie ca Dumnezeu să te pregătească, prin bunătatea Lui divină, să poți purta din nou și poverile divine, dacă va fi necesar.[1]

Știm că aceste gânduri nu s-au născut doar din cauza întâlnirii lui cu Maria, căci Bonhoeffer îi adresase cuvinte asemănătoare și lui Erwin Sutz, în septembrie trecut:

> De-a lungul anilor, am scris multe scrisori cu ocazia căsătoriei unuia sau altuia dintre frații noștri și am ținut multe predici la nunți. Trăsătura de bază a acestor ocazii este în esență că, în ciuda vremurilor «din urmă» (n-aș vrea ca expresia să fie înțeleasă într-un sens prea apocaliptic), cineva îndrăznește să facă pasul acesta care afirmă atât de profund pământul și viitorul lui. Așadar, mi-a fost întotdeauna clar că un creștin adevărat poate face pasul acesta numai dintr-o credință foarte puternică și numai pe baza harului. Pentru că aici, în mijlocul distrugerii tuturor lucrurilor, cineva dorește să construiască; în mijlocul vieții trăite oră de oră și zi de zi, cineva dorește un viitor; în mijlocul expulzării de pe pământ, cineva dorește o părticică de spațiu; în mijlocul nefericirii atotprezente, cineva dorește puțină fericire. Și cel mai copleșitor este faptul că Dumnezeu spune *da* acestei dorințe ciudate și că, în cazul

1 *Conspiracy and Imprisonment: 1940-1945*, vol. 16, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Mark S. Brocker, trad. Lisa E. Dahill și Douglas W. Stott, New York, Fortress, 2006, 328.

> acesta, Dumnezeu este de acord cu voința noastră, care de obicei se găsește pe poziții adverse cu voința Lui.[1]

După câteva săptămâni, Bonhoeffer a discutat cu Eberhard Bethge despre Maria. Așa cum proceda cu oricare alt lucru, Bonhoeffer s-a străduit să afle ce îi spune Dumnezeu. Astfel, în 25 iunie i-a scris lui Bethge:

> Nu i-am scris încă Mariei. Încă nu este momentul pentru un astfel de gest. Dacă nu vor fi posibile și alte întâlniri viitoare, gândul plăcut al câtorva minute încântătoare se va dizolva cu siguranță, în cele din urmă, în lumea fanteziilor neîmplinite, o lume care este deja, în cazul meu, foarte populată din toate punctele de vede. Pe de altă parte, nu prea văd cum ar mai putea avea loc o întâlnire care să nu bată la ochi și deci care să nu fie dureroasă pentru ea. Nici măcar doamna von Kleist nu va putea aranja așa ceva, cel puțin nu din inițiativa mea; pentru că, la urma urmei, nici eu nu sunt încă destul de lămurit și de hotărât în această privință.[2]

În data de douăzeci și șapte, Bonhoeffer a zburat la Veneția, împreună cu Dohnányi, în interesul Abwehrului. O săptămână mai târziu era la Roma și în 10 iulie a ajuns din nou la Berlin. Planificase să se întoarcă la Klein-Krössin după zece zile, însă nu a reușit să ajungă acolo decât în 18 august. Nu mai avusese niciun contact cu Maria de la ultima lor întâlnire. Dar în timp ce se afla din nou la Klein-Krössin, a lovit tragedia. Tatăl Mariei a căzut la Stalingrad. Avea cincizeci și patru de ani.

Hans von Wedemeyer comanda un regiment care, asemenea multor altora la acea vreme, era obosit și epuizat. În noaptea de 21 august, rușii au lansat un atac de artilerie și Hans a fost lovit. Maria a aflat despre moartea tatălui ei la Hanovra, unde se afla în momentul respectiv, și a pornit imediat spre casă, la Pätzig. Când a auzit tragica veste, fratele

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 220-221.
2 Ibid., 329-330.

ei Max i-a scris mamei sale următoarele cuvinte: „Când gândurile mele se îndreaptă spre tine, dragă mamă, nu de tine mă îngrijorez. Mă îngrijorez numai când mă gândesc la draga noastră Maria, la temperamentul ei pasional şi foarte sensibil; mă întreb cum va reuşi să facă faţă."[1]

Bonhoeffer a rămas la Ruth von Kleist-Retzow până pe 26 august. În 21 august, i-a scris lui Max:

> Dragă Max,
>
> Ţi-ai pierdut tatăl. Cred că-mi dau seama ce poate însemna un astfel de lucru pentru tine; mă gândesc mult la situaţia ta. Eşti încă destul de tânăr ca să fii lipsit deja de tatăl tău. Însă ai învăţat de la el ce înseamnă să onorezi voinţa lui Dumnezeu în tot ceea ce El dă şi în tot ceea ce El ia din viaţa ta. Ai învăţat de la el că tăria omului vine doar din armonia lui cu voinţa divină. Ştii că Dumnezeu l-a iubit pe tatăl tău şi că te iubeşte şi pe tine; ştii că dorinţa şi rugăciunea tatălui tău au fost ca tu să-L iubeşti pe Dumnezeu în continuare, indiferent de ceea ce El îţi trimite sau îţi cere. Dragă Max, oricât de grea ţi-ar fi inima, lasă ca lucrurile pe care tatăl tău le-a sădit în tine, prin bunătatea lui Dumnezeu, să crească viguroase. Roagă-te lui Dumnezeu din toată inima să te ajute să păstrezi şi să manifeşti ceea ce ţi-a dat. Îi ai încă pe mama ta, pe bunica ta, pe fraţii şi surorile tale, care te vor ajuta; ajută-i şi tu, la rândul tău. O, cât de mult vor avea nevoie de ajutorul tău. În vremuri ca acestea, omul trebuie să se zbată mult singur. Va trebui să înveţi că uneori trebuie să ne împăcăm singuri cu ceea ce face Dumnezeu în viaţa noastră. De multe ori e greu, dar acestea sunt ceasurile cele mai importante ale vieţii.[2]

A doua zi, Bonhoeffer i-a scris şi doamnei von Wedemeyer:

---

1 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 298.

2 *Conspiracy and Imprisonment*, 350-351.

Scumpa mea doamnă,

Au trecut aproape şapte ani de când soţul dumneavoastră a şezut în camera mea de la Finkenwalde ca să-mi vorbească despre instruirea de care Max avea nevoie în vederea confirmării pe care urma să o primească. Nu am uitat niciodată întâlnirea aceea cu el. Ea m-a urmărit de-a lungul întregii perioade de pregătire. Ştiam că Max primise deja şi că va continua să primească cele mai importante învăţături de la părinţii săi, acasă. De asemenea, am înţeles imediat ce înseamnă ca un băiat să aibă în zilele noastre un tată cucernic, care să fie totodată implicat în vâltoarea vieţii. Când, pe parcursul anilor, am ajuns să-i cunosc pe aproape toţi copiii dumneavoastră, am fost de multe ori foarte impresionat de puterea binecuvântării care emană dintr-un tată care crede în Cristos. Este în esenţă aceeaşi impresie, devenită atât de importantă pentru mine, pe care mi-am format-o în urma întâlnirilor mele cu familia dumneavoastră extinsă... Această binecuvântare nu este, desigur, una pur spirituală, ci ea îşi croieşte drum şi în profunzimile vieţii pământeşti. Sub adevărata binecuvântare, viaţa devine sănătoasă, sigură, plină de speranţe şi activă, tocmai pentru că este trăită pe baza sursei vieţii, puterii, bucuriei, activităţii... Dacă oamenii au transmis celor dragi ai lor şi multor altora binecuvântarea pe care au primit-o ei înşişi, cu siguranţă că şi-au îndeplinit misiunea cea mai importantă în viaţă; atunci cu siguranţă au ajuns ei înşişi fericiţi în Dumnezeu şi i-au făcut şi pe alţi fericiţi în Dumnezeu.[1]

Bonhoeffer s-a întors la Klein-Krössin în 1 septembrie pentru două zile, iar în 22 septembrie pentru alte două zile. Dar în niciuna dintre aceste vizite însă nu s-a întâlnit cu Maria. A văzut-o, însă, în 2 octombrie, la Berlin. Aceasta a fost prima lor întâlnire după întâlnirea din iunie.

Ruth von Kleist-Retzow venise la Berlin pentru o operaţie de

1 Ibid., 351-352.

ochi la spitalul franciscan şi o rugase pe Maria să vină ca să o ajute. Cei doi s-au întâlnit din nou lângă patul de spital al bunicii Mariei. Gândurile Mariei față de el nu erau identice cu gândurile lui față de ea, dar nici Bonhoeffer nu a îngăduit gândurilor lui să meargă prea departe. Oricum, el venea la spital în calitate de pastor şi Maria tocmai îşi pierduse tatăl.

Ani mai târziu, Maria şi-a amintit: „Vizitele dese pe care Dietrich le făcea [la spital] m-au surprins şi am fost impresionată de devotamentul lui. În perioada aceea am avut discuții lungi împreună. Era o întâlnire în circumstanțe cu totul diferite față de întâlnirea din iunie. Fiind încă profund afectată de moartea tatălui meu, aveam nevoie de ajutorul lui Dietrich."[1] Au petrecut deci mai mult timp împreună decât ar fi fost posibil în alte împrejurări. Fiind din Berlin, Bonhoeffer şi-a asumat rolul de gazdă. Într-o zi, a invitat-o pe Maria la masa de prânz, sugerându-i un restaurant din apropierea spitalului. După spusele lui, dat fiind proprietarul, acolo se putea discuta liber. Restaurantul aparținea fratelui lui Hitler.

În 15 octombrie, Bonhoeffer a invitat-o pe Maria la una din reuniunile familiei sale, în casa surorii lui, Ursula. Era o serbare de adio pentru nepotul lui, Hans-Walter Schleicher, care urma să plece pe front a doua zi. Bonhoeffer crezuse că va fi plecat într-o călătorie în ziua aceea, aşa că-i scrisese lui Hans-Walter ceva mai devreme. Date fiind lucrurile pe care le ştia despre războiul lui Hitler, era firesc să caute să-şi protejeze nepotul. Scrisoarea aceasta ne oferă posibilitatea să vedem atitudinea lui față de cei alături de care avea să se ajungă în curând la închisoare:

> Hans-Walter,
>
> Fără îndoială că îți începi viața de soldat altfel decât majoritatea contemporanilor tăi. Tu ai o bază solidă de valori. Ai primit câteva idei fundamentale despre viață. Tu ştii – poate în parte încă în mod inconştient, însă lucrul acesta nu

1 Ibid., 331.

> contează aici – cât valorează viața bună de familie, părinții buni, dreptatea şi adevărul, umanitatea, educația şi tradiția. Tu însuți ai studiat muzica ani la rând şi în ultima vreme ai citit multe cărți; toate acestea nu au trecut peste tine fără niciun efect. De asemenea, ştii într-o oarecare măsură ce sunt Biblia, rugăciunea Tatăl Nostru şi muzica bisericească. Prin toate acestea, ți-ai format o imagine despre Germania pe care nu trebuie să o pierzi niciodată, imagine care te va însoți în război şi pe care o vei apăra oriunde vei fi şi indiferent cu cine te vei confrunta. Probabil, ca soldat, tu eşti mai liber să faci lucrul acesta decât suntem noi ceilalți. Este însă limpede, şi tu însuți ştii asta foarte bine, că din această cauză vei avea probleme, nu doar din partea celor cu o natură mai primitivă şi a căror putere te va şoca în următoarele câteva săptămâni, ci pur şi simplu pentru că, tocmai fiindcă vii dintr-o astfel de familie, eşti diferit de majoritatea celorlalți oameni, chiar şi în cele mai mici detalii ce țin de lucrurile exterioare. De aceea, este important să consideri toate domeniile în care eşti superior altora (şi cu siguranță că eşti) nu ca pe ceva meritat, ci ca pe un dar; trebuie să te pui total la dispoziția altora, să-i iubeşti cu adevărat, în ciuda felului lor diferit de a fi.[1]

În seara aceea, Maria i-a întâlnit pe părinții lui Bonhoeffer, pe frații şi surorile lui. Este foarte posibil ca şi Bethge să fi fost acolo. Tot atunci, după ce s-a întors la casa mătuşii sale, unde locuia, Maria a scris în jurnalul ei :

> Am avut o discuție foarte interesantă cu pastorul Bonhoeffer. El a spus că este o tradiție la noi ca tinerii să se ofere voluntari pentru serviciul militar şi să-şi dea viața pentru o cauză pe care poate că nu o aprobă deloc. Dar trebuie să existe şi oameni care să lupte numai pe baza convingerii lor. Dacă aceştia sunt de acord cu motivele războiului, totul e bine şi frumos. Dacă nu, atunci şi-ar

1 Ibid., 365.

> putea sluji patria cel mai bine acționând pe frontul interior, probabil chiar împotriva regimului. Astfel, ei au datoria să evite cât mai mult posibil înrolarea în cadrul forțelor armate; şi, în anumite circumstanțe, dacă nu pot împăca războiul cu conştiința lor, să se declare împotriva războiului din motive de conştiință.
>
> O, totul este foarte clar şi evident din punct de vedere logic. Dar nu este oare şi teribil, dacă mă gândesc la tatăl meu?[1]

Jurnalul ei de a doua zi arată că Bonhoeffer nu s-a sfiit să-i împărtăşească unele lucruri legate de rolul său în cadrul conspirației. Desigur, unchiul Mariei, Henning von Tresckow, a fost o figură de seamă a conspirației, şi ea se înrudea cu mulți alți membri ai rezistenței, inclusiv cu Schlabrendorff.

> 16 oct. Ştiu acum că un om ca Dietrich, care simte cu adevărat că are misiunea interioară de a-şi ajuta țara şi care este o personalitate capabilă să-şi formeze opinii obiective, are dreptate atunci când vrea să fie de folos Germaniei într-un alt fel, evitând serviciul militar cât mai mult posibil. E atât de uşor să fii nemulțumit, să fii unul dintre aceia care condamnă şi critică orice lucru din principiu, căutând apoi motive pentru a-ți justifica atitudinea.[2]

Două zile mai târziu, o zi de duminică, Bonhoeffer a mers din nou la spital ca s-o viziteze pe Ruth von Kleist-Retzow. Acolo a ținut rugăciunea de dimineață, luându-şi ca text Efeseni 5:15-21. Iată ce şi-a amintit Maria:

> 18 oct. „Răscumpărați vremea!" Pastorul Bonhoeffer a ținut astăzi serviciul de dimineață. „Timpul aparține morții, ba mai mult, aparține diavolului. Noi trebuie să-l cumpărăm

1 *Love Letters from Cell 92*, 331-332.
2 Ibid., 332.

> de la el pentru a-l restitui lui Dumnezeu, căruia trebuie să-I aparțină cu adevărat." „Dacă vrem să cunoaştem voia lui Dumnezeu, eliberați de orice îndoială şi de orice neîncredere, o vom descoperi." „Mulțumiți întotdeauna pentru toate lucrurile." „Orice lucru pentru care nu-I putem mulțumi lui Dumnezeu, I-l reproşăm."[1]

Sentimentul de decență a lui Bonhoeffer şi dorința lui de a oferi mângâiere pastorală Mariei i-au uşurat, probabil, sarcina de a nu se gândi prea mult la un viitor împreună cu ea. Niciunul dintre ei nu părea să fi suflat vreun cuvânt care să indice că între ei ar fi vorba de altceva decât de un pastor de familie care slujeşte o femeie în vârstă şi pe nepoata ei, care şi-a pierdut recent tatăl. Şi totuşi, amândoi s-au bucurat de compania celuilalt; probabil că limitările situației i-au ajutat să se relaxeze unul în prezența celuilalt.

Apoi, în 26 octombrie, a lovit o nouă tragedie. Max, fratele Mariei, a fost ucis şi el. În 31 octombrie, Bonhoeffer i-a scris următoarea scrisoare:

> Dragă domnişoară von Wedemeyer,
>
> Dacă îmi este îngăduit să vă spun doar atâta, cred că înțeleg întrucâtva ce înseamnă pentru dumneavoastră moartea fratelui dumneavoastră.
>
> Cu greu mă pot abține să vă spun că simt împreună cu dumneavoastră durerea aceasta.
>
> În astfel de momente, nimic nu ne poate ajuta decât să ne aruncăm în brațele lui Dumnezeu, fără să folosim cuvinte, sincer şi deplin. Lucrul acesta aduce multe ceasuri dificile, zile şi nopți, însă atunci când ne predăm total lui Dumnezeu – sau, mai bine zis, atunci când Dumnezeu ne primeşte – suntem ajutați; „seara vine plânsul, iar dimineața, veselia" (Psalmul 30:5). Există într-adevăr bucurie cu Dumnezeu, cu Cristos! Credeți lucrul acesta.
>
> Dar fiecare trebuie să umble singur pe această cale – sau,

1 Ibid. 332-333.

> mai degrabă, Dumnezeu ne atrage pe fiecare dintre noi separat pe ea. Numai rugăciunile şi încurajările din partea altora ne pot însoți pe drumul aceasta.[1]

Dacă a existat vreodată un moment în care gândurile unei relații romantice trebuiau lăsate deoparte, acela a fost momentul. Este puțin probabil ca Bonhoeffer să fi pomenit cuiva despre sentimentele lui, în afară de Bethge. Maria nu avea asemenea sentimente, prin urmare îl considera doar un pastor devotat şi un prieten. Acesta a fost contextul în care Bonhoeffer se aştepta să meargă în Pomerania pentru a participa la înmormântarea lui Max.

Dar bunica Mariei, care-i observase de pe patul ei de spital săptămâni la rând – şi remarcase, fără îndoială, apropierea dintre ei încă din luna iunie – avea alte idei. Din nebăgare de seamă, i-a vorbit despre ele fiicei sale. În consecință, mama Mariei i-a trimis lui Bonhoeffer o scrisoare prin care i-a cerut să nu vină la înmormântare. Bonhoeffer a rămas înmărmurit. Frau von Wedemeyer considera că fiica ei era prea tânără pentru a se logodi cu pastorul Bonhoeffer şi, de asemenea, credea că orice discuție pe această temă era inoportună, date fiind împrejurările. Bonhoeffer a rămas şocat când şi-a dat seama că taina lui a ieşit la iveală. Faptul că cineva discuta despre astfel de lucruri, când el însuşi nu pomenise niciodată nimic despre ele, i se părea oribil. În data de 11 noiembrie, după ce a primit scrisoarea de la mama Mariei, Bonhoeffer a sunat-o pe Ruth von Kleist-Retzow, conştient fiind că ea era persoana care stârnise tot necazul.

Maria a fost luată prin surprindere de întreaga stare de fapt. Ca atare, i-a scris lui Bonhoeffer o scrisoare prin care îl înştiința că tocmai aflase că mama „v-a cerut să nu participați la înmormântare din cauza unor cleveteli prosteşti de familie, răspândite de bunica". Din punctul de vedere al Mariei, întreaga poveste era lipsită de importanță, atâta doar că o făcea să se simtă stingherită.

Bonhoeffer i-a răspuns:

---

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 366-367

13 noiembrie 1942
Dragă domnişoară von Wedemeyer,

Scrisoarea dumneavoastră a adus o clarificare binevenită într-o situație complicată în mod inutil. Vă mulțumesc din toată inima pentru asta şi pentru curajul cu care ați apucat taurul de coarne. Veți înțelege, fără îndoială, că mi-a fost greu să înțeleg pe deplin cererea mamei dumneavoastră; ceea ce am înțeles însă repede – deoarece corespunde propriilor mele sentimente – este dorința de a nu vă îngrijora sau împovăra cu lucruri de o cu totul altă natură în aceste zile şi săptămâni dificile. Dacă au fost şi alte cauze care au determinat-o să-mi ceară acest lucru, ele nu s-au regăsit în conținutul scrisorii, şi nici nu am dreptul să cer explicații în legătură cu ele...

Dumneavoastră veți percepe la fel ca mine, sau poate chiar mai mult decât mine, ca pe o povară lăuntrică faptul că au fost scoase la suprafață lucruri care sunt nepotrivite pentru a fi discutate. Îngăduiți-mi să vă declar deschis că nu-mi este foarte uşor să mă împac cu comportamentul bunicii dumneavoastră; i-am spus de nenumărate ori că nu doresc să discut asemenea lucruri şi că ele vor face doar rău ambelor părți. Cred că din cauza bolii şi a vârstei, nu a putut să țină în inima ei ceea ce ea crede că a observat. Conversațiile mele cu ea au fost adesea greu de îndurat şi nu mi-a respectat rugămintea. Ulterior am interpretat plecarea dumneavoastră prematură din Berlin în contextul acesta, şi acest lucru m-a întristat... Trebuie să ne străduim din răsputeri să nu ne supărăm pe ea.[1]

Dar în scrisoarea lui, oarecum marginal şi cu multă delicatețe, Bonhoeffer s-a folosit de prilejul oferit de aceste dezvăluiri, oricât de involuntare ar fi fost ele, pentru a face un mic pas înainte:

> ... numai dintr-o inimă vindecată, plină de pace şi liberă poate creşte ceva bun şi drept; am trăit lucrul acesta de multe

1 Ibid., 369-370.

ori în viața mea și mă rog (iertați-mă pentru că vorbesc astfel) ca Dumnezeu să ne ofere asta curând, cât mai curând.

Oare puteți înțelege toate acestea? Puteți trăi lucrul acesta așa cum îl trăiesc eu? Sper să fie așa, de fapt nici n-aș putea concepe altceva. Însă cât de dificil trebuie să fie pentru dumneavoastră!

[...] Vă rog să mă iertați pentru această scrisoare, ce exprimă atât de caraghios ceea ce simt. Îmi dau seama că îmi găsesc greu cuvintele menite să dea grai unor chestiuni de ordin personal; aceasta este o povară deosebită pentru cei care mă înconjoară. Bunica dumneavoastră m-a mustrat de nenumărate ori cu asprime pentru izolarea mea; ea însăși este o persoană foarte diferită, dar fără îndoială că oamenii trebuie să se accepte și să se suporte unii pe alții așa cum sunt... O să-i scriu pe scurt bunicii dumneavoastră, ca să o îndemn la tăcere și răbdare. Mâine îi voi scrie și mamei dumneavoastră pentru a-i cere să nu se supere, indiferent ce îi va scrie bunica dumneavoastră; ideea aceasta mă înspăimântă.[1]

La ce anume s-a gândit Maria după ce a citit această scrisoare, nu se știe, dar este posibil ca aceasta să fi fost prima dată când a întrezărit sentimentele lui față de ea. Două zile mai târziu, în 15 noiembrie, el i-a scris din nou. Date fiind cele ce se petreceau în familia Wedemeyer și în lumea din jur, vremurile erau într-adevăr tuburi și confuze. Bonhoeffer a amintit în scrisoarea lui despre sinuciderea unui important compozitor de muzică bisericească, Hugo Distler, care a ajuns la disperare din cauza deportării prietenilor săi evrei: „Am auzit că și-a luat viața în biroul lui de la catedrală, cu Biblia și crucea în mână... Avea treizeci de ani. Sunt destul de afectat de evenimentul acesta. De ce nu s-a găsit nimeni să-l ajute?“[2]

Frau von Wedemeyer a fost nemulțumită de schimbul intens de scrisori și a avut probabil mai multe conversații neplăcute cu mama și cu fiica ei. În data de nouăsprezece, l-a sunat pe Bonhoeffer acasă la

1 Ibid., 370-371.
2 Ibid., 373.

părinții lui şi i-a spus că Maria nu dorea să mai primească scrisori de la el, deşi este posibil ca Frau von Wedemeyer însăşi să fi luat această decizie în locul fiicei sale. Mai târziu, în aceeaşi zi, Bonhoeffer i-a scris Mariei:

> Dragă domnişoară von Wedemeyer,
>
> Mama dumneavoastră m-a sunat astăzi de dimineață şi mi-a adus la cunoştință dorința dumneavoastră. Telefonul este un mijloc de comunicare destul de inadecvat, nu în ultimul rând din pricina faptului că n-am putut rămâne singur în timpul convorbirii. Vă rog să mă ierți dacă v-am asaltat cu prea multe scrisori. Nu acesta a fost scopul meu, ci pacea sufletului dumneavoastră. Se pare însă că – aşa am fost obligat să înțeleg ceea ce a spus mama dumneavoastră – în momentul de față nu este posibil să ne acordăm unul altuia pacea. În consecință, o voi cere de la Dumnezeu pentru noi şi voi aştepta până când Dumnezeu ne va arăta calea. Numai în pacea cu Dumnezeu, cu alții şi cu noi înşine putem să auzim şi să împlinim voia lui Dumnezeu. Putem avea încredere deplină în lucrul acesta şi nu este nevoie să devenim nerăbdători sau să acționăm în pripă.
>
> Să nu credeți că n-am înțeles că dumneavoastră nu vreți şi nu puteți să-mi răspundeți şi că, după toate probabilitățile, nu doriți să primiți această scrisoare. Dar dacă voi avea prilejul să vin iarăşi la Klein-Krössin, într-un viitor nu prea îndepărtat, dorințele dumneavoastră nu-mi vor interzice lucrul acesta, nu-i aşa? În orice caz, cam aşa înțeleg eu situația.
>
> Vă rog să uitați orice cuvânt care vă răneşte şi care vă împovărează dincolo de ceea ce Dumnezeu a pus deja pe umerii dumneavoastră.
>
> I-am scris mamei dumneavoastră că va trebui să vă scriu pe scurt încă o dată.
>
> Dumnezeu să vă păzească pe dumneavoastră şi pe noi toți.
>
> Cu sinceritate, al dumneavoastră
>
> Dietrich Bonhoeffer[1]

1 Ibid., 373-374.

Cererea în căsătorie a Mariei de către Bonhoeffer

Ce a urmat, îşi poate oricine imagina, însă guraliva şi bine-intenţionata bunică a dat drumul păsării din colivie. Lucrurile n-ar fi trebuit să se întâmple aşa; dintr-odată totul a fost dat în vileag. În 24 noiembrie, Bonhoeffer s-a dus la Pätzig ca s-o viziteze pe Frau von Wedemeyer. Oarecum brusc, a decis că vrea să se căsătorească cu Maria von Wedemeyer şi a vrut să solicite mamei permisiunea de a o cere în căsătorie.

Bonhoeffer o respecta pe Frau von Wedemeyer, dar se temea că ar putea fi excesiv de pioasă. Trei zile mai târziu, i-a scris lui Bethge: „Contrar temerilor mele că aş putea găsi în casa familiei Wedemeyer o atmosferă excesiv de pioasă, stilul ei mi-a făcut o impresie plăcută." Frau von Wedemeyer a fost „calmă şi prietenoasă, nu tensionată, aşa cum mă temem că va fi". Nu s-a pronunţat din principiu împotriva acestei uniri, însă, „dată fiind enormitatea deciziei", a propus o separare de un an. Bonhoeffer i-a replicat că „în zilele noastre, un an poate deveni la fel de bine cinci sau zece, prin urmare amânarea poate fi pe termen nedefinit". Cu toate acestea, Bonhoeffer a asigurat-o pe doamna von Wedemeyer că „înţelege şi recunoaşte autoritatea ei maternă asupra fiicei sale."[1] Nu se aştepta cu adevărat ca separarea să dureze un an, dar nu voia să forţeze lucrurile, mai ales pentru că Frau von Wedemeyer era de curând văduvă.

Când conversaţia lor a luat sfârşit, Frau von Wedemeyer l-a rugat pe Bonhoeffer să vorbească cu mama ei pentru a o pune la curent cu noua situaţie. Bunica Mariei a explodat imediat ce a auzit că fiica ei a adoptat o atitudine atât de severă şi Bonhoeffer şi-a dat seama că incorigibila Ruth va cauza probabil şi mai multe probleme. În timpul acelei vizite, Bonhoeffer nu s-a întâlnit cu Maria, însă a aflat de la mama ei că era în general de acord cu separaţia, deşi, evident, nu avusese prea multe de spus în sensul acesta.

În aceeaşi perioadă, Eberhard Bethge a cerut-o în căsătorie pe Renate Schleicher, o nepoată a lui Bonhoeffer în vârstă de şaisprezece ani. Părinţii ei, Ursula şi Rüdiger, aveau şi ei rezerve faţă de o astfel de

1 Ibid., 374-375.

unire, din motive similare. Pe atunci Bethge avea treizeci şi trei de ani. Bonhoeffer i-a scris lui Bethge despre detaliile vizitei sale la Klein-Krössin, după care şi-a îndreptat atenția spre situația lui Bethge. Familia Schleicher a sugerat şi ea o separație de durată. „Dacă ți se pare teribil – i-a zis Bonhoeffer – [...] le voi spune câte ceva despre propria mea situație; aşa vor putea să privească problema şi din perspectiva ta, nu doar din perspectiva lui Renate. Totuşi, deocamdată nu le spun nimic."[1]

Jurnalul Mariei după trei zile, după o lună şi după şase săptămâni, ne arată evoluția sentimentelor ei:

> 27 noiembrie. De ce sunt oare atât de veselă în zilele acestea? Mă simt în siguranță, cel puțin pentru că acum îmi pot amâna toate visele, deliberările şi îngrijorările pentru mai târziu. Dar fără îndoială că amânarea acestora nu este o explicație pentru sentimentul de uşurare pe care-l simt. De când mama mi-a spus la telefon despre întâlnirea ei cu Dietrich, simt că pot respira liberă din nou. A făcut o impresie deosebită asupra mamei, asta-i evident – nici nu se putea altfel.
>
> Incredibilul fapt rămâne, el chiar vrea să se căsătorească cu mine. Încă nu reuşesc să înțeleg cum este posibil acest lucru.[2]

> 19 decembrie 1942. Pätzig.
>
> Am crezut că întoarcerea acasă ar fi sigurul lucru care mi-ar putea schimba hotărârea. Încă mai credeam că sunt sub influența bunicii sau, mai degrabă, a ideii ei exagerate şi nerealiste, dar nu este aşa. Realitatea profundă a rămas totuşi în picioare, deşi nu-l iubesc. Dar ştiu că-l voi iubi.
>
> O, există atâtea argumente superficiale împotriva acestui lucru. Pentru vârsta lui, este destul de bătrân şi înțelept – un profesor sub toate aspectele, presupun. Cum aş putea eu, cu pasiunea mea pentru dans, călărie, sport, plăcere, să dau uitării

1 Ibid., 375.

2 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 336.

toate aceste lucruri? [...] Mama susține că este un idealist şi că nu s-a gândit cu seriozitate la întreaga situație. Eu nu cred că-i aşa.[1]

10 ianuarie 1943. Pe drum încoace, am avut cu mama acea discuție pe care mi-am dorit-o, dar de care m-am şi temut în egală măsură. Discuția mi-a stârnit lacrimile – lacrimi grele şi fierbinți – „şi totuşi, ce fericire să fii iubită...“ A fost o discuție bună şi productivă? Mă rog să fie aşa, pentru că ştiu că a fost, şi încă este, crucială pentru viața mea. De asemenea, mă rog să n-o fi bătut doar la cap, ci s-o fi convins că nu-mi face numai pe plac, că de fapt acesta este mersul firesc al lucrurilor.[2]

„Astăzi îți pot spune «da»“

Din noiembrie, Bonhoeffer nu a mai schimbat niciun mesaj cu Maria; însă în 10 ianuarie, Maria a vorbit cu mama şi cu unchiul ei, Jans Jürgen von Kleist-Retzow, care îi era tutore, şi i-a convins să-i permită să-i scrie lui Bonhoeffer. I-a scris în 13 ianuarie:

Dragă pastore Bonhoeffer,

Mi-am dat seama imediat ce am ajuns acasă că trebuie să vă scriu şi abia am aşteptat să o pot face.

Am vorbit recent cu mama şi cu unchiul meu din Kieckow. Am acum permisiunea să vă scriu şi vă rog să-mi răspundeți la această scrisoare.

Îmi este foarte greu să aştern în scris ceea ce cu greu se poate rosti chiar şi în particular. Aş vrea să refac fiecare cuvânt care se vrea rostit aici, deoarece cuvintele sunt atât de stângace şi de brutale pentru ceea ce trebuie spus cu multă delicatețe. Dar fiindcă ştiu din experiență că mă înțelegeți foarte bine, am curajul să vă scriu, deşi nu am dreptul să răspund la o

1 Ibid., 337.
2 Ibid.

întrebare pe care încă nici nu mi-ați adresat-o. Astăzi vă pot spune „da" din toată inima mea plină de bucurie.

Dar vă rog să înțelegeți ezitarea mamei mele de a renunța la amânarea pe care ne-a impus-o. Încă nu poate crede, pornind de la experiențele anterioare, că decizia noastră va rezista. Pe mine însămi mă supără faptul că bunica v-a spus numai lucruri bune despre mine, ceea ce v-a determinat să vă formați o imagine falsă în ce mă privește. Probabil că ar trebui să vă spun o mulțime de lucruri rele despre mine, deoarece aș fi nefericită să știu că mă iubiți pentru ceea ce nu sunt.

Însă nu-mi vine să cred că cineva mă poate plăcea atât de mult așa cum sunt în realitate. Evident că nu vreau să vă fac să suferiți, însă trebuie să vă spun lucrul acesta oricum:

Dacă ați ajuns la concluzia că nu sunt suficient de bună sau dacă nu mai doriți să veniți la mine, vă rog să-mi spuneți. Acum încă vă mai pot ruga lucrul acesta; îmi va fi infinit mai greu dacă voi fi obligată să-l recunosc mai târziu. Sunt convinsă că voi mai avea nevoie de ceva timp pentru a-mi pune decizia la încercare; și cu toate că știu că perioada pe care o voi petrece la Crucea Roșie va fi grea, ea este esențială pentru mine.

Aceasta este numai treaba noastră, nu și a altora, nu-i așa? Sunt înspăimântată de ce vor spune ceilalți, chiar și bunica. Puteți înțelege cererea mea?

Vă mulțumesc din adâncul inimii pentru tot ce ați făcut pentru mine în ultima vreme. Pot doar să ghicesc cât de greu v-a fost; și pentru mine a fost de multe ori greu de suportat.

A dumneavoastră, Maria[1]

Bonhoeffer i-a răspuns imediat. Pentru prima dată i s-a adresat folosind prenumele de botez și la începutul celui de-al doilea paragraf, în propoziția: „Dragă Maria, îți mulțumesc pentru cuvintele tale", a trecut la pronumele informal *du*[2]:

1 Ibid., 338-339

2 Tu – germ. – n.trad.

Dragă Maria,

Scrisoarea dumneavoastră a făcut patru zile pe drum înainte să ajungă acum – de fapt, acum o oră – aici! Într-o oră, corespondența va fi din nou ridicată, de aceea trebuie să plece cu ea măcar salutările şi mulțumirile inițiale – deşi cuvintele pe care aş dori să vi le adresez încă nu au prins formă. Îmi îngăduiți oare să spun simplu ce este în inima mea? Simt şi sunt copleşit de conştiința faptului că am primit un dar fără egal – după toată confuzia din ultimele săptămâni, nici n-am îndrăznit să mai sper lucrul acesta – dar acum acest dar neînchipuit de mare şi de fericit este aici, şi inima mea se deschide şi devine tot mai largă şi mai plină de mulțumire şi de ruşine, şi totuşi nu reuşesc să înțeleg pe deplin acest „da" care va avea un rol decisiv pentru întreaga noastră viață. Dacă am putea să vorbim în persoană unul cu celălalt, ar fi infinit mai multe lucruri de spus, deşi în esență doar unul şi acelaşi lucru! Este oare posibil să ne vedem mai devreme – şi unde? – fără să ne mai temem de ce spun alții? Sau poate, dintr-un motiv sau altul, asta nu trebuie să se întâmple încă?

Iar acum nu pot vorbi altfel decât am făcut-o deja de multe ori în inima mea; vreau să vă vorbesc aşa cum un bărbat vorbeşte fetei cu care doreşte să-şi petreacă viața şi care i-a oferit „da"-ul ei. Dragă Maria, îți mulțumesc pentru cuvintele tale, pentru toate lucrurile pe care le-ai îndurat din pricina mea şi pentru tot ce eşti şi vei fi pentru mine. Hai să fim şi să devenim acum fericiți unul în celălalt. Oricât timp şi oricât calm îți trebuie ca să-ți recâştigi stăpânirea de sine pentru a scrie, cred că este necesar să le ai, sub orice formă este bine pentru tine. Numai tu poți să ştii lucrul acesta. Acum că am primit „da"-ul tău, pot să aştept în pace; fără acest „da", mi-a fost greu, ba chiar din ce în ce mai greu; dar acum îmi este uşor, căci ştiu că vrei mai mult timp şi că ai nevoie de el. Nu vreau nicidecum să te grăbesc sau să te înspăimânt. Vreau să am grijă de tine şi bucuria abia răsărită a vieții noastre să te facă să te simți liberă şi fericită. Înțeleg foarte bine că doreşti să fii singură pentru o vreme – eu însumi am fost singur destul de

mult timp ca să înțeleg binecuvântarea solitudinii (dar şi, poți fi sigură, pericolele ei). De asemenea, înțeleg şi am înțeles pe parcursul acestor ultime săptămâni – chiar dacă nu întrutotul fără durere – că nu-ți este deloc uşor să-mi spui acest „da", şi nu voi uita niciodată că l-ai spus. Şi numai „da"-ul tău îmi dă curaj ca să nu-mi mai spun „nu" mie însumi. Să nu mai vorbeşti despre „imaginea falsă" pe care aş putea-o avea despre tine. Eu nu vreau nicio „imagine", te vreau pe tine, şi la fel te rog din toată inima să nu îți doreşti o imagine a mea, ci să mă doreşti pe mine însumi; trebuie să ştii că acestea sunt două lucruri diferite. Dar să nu mai zăbovim asupra răului care zace în fiecare persoană şi are putere asupra fiecăruia dintre noi, ci să ne primim mai degrabă unul pe altul cu o iertare şi o iubire mare şi adâncă; să ne acceptăm unul pe altul aşa cum suntem – cu mulțumiri şi cu o nesfârşită încredere în Dumnezeu, care ne-a condus până aici şi care ne iubeşte.

Trebuie să expediez scrisoarea imediat, ca să o poți primi mâine. Dumnezeu să te păzească pe tine şi să ne păzească pe amândoi.

Al tău credincios, Dietrich[1]

Aşa s-a logodit Bonhoeffer. Au considerat ziua de 17 ianuarie ca data oficială a acestui eveniment. A fost o logodnă unică în lume. Desigur, dacă ar fi ştiut ce-i aştepta, ar fi aranjat lucrurile cu totul altfel. Însă nimeni nu ştia ce le rezervă viitorul, şi nici nu ar fi avut cum să ştie. Însă Bonhoeffer şi-a aruncat toate speranțele şi îngrijorările asupra lui Dumnezeu. A ştiut că atât el personal cât şi logodna lui cu Maria erau în mâinile Lui.

Încă mai trebuiau să aştepte. Dar acum aşteptarea era de altă natură. Într-un anume sens, deja îşi aparțineau unul altuia şi se puteau bucura de realitatea aceasta, chiar dacă erau departe unul de celălalt. Bonhoeffer avea multe lucruri de făcut. Deşi încă nu ştia sigur lucrul acesta, Gestapoul se afla deja pe urmele lui, în timp ce conspirația progresa cu un nou plan de asasinare a lui Hitler.

1 *Conspiracy and Imprisonment*, 383-384.

După şase zile, timp în care nu a primit niciun răspuns de la Maria, Bonhoeffer i-a scris doar ca să-i spună că toate mergeau bine şi că nu trebuia să se grăbească. „În momentul de faţă – i-a zis el – simt că Dumnezeu ne porunceşte să aşteptăm, până când ni se va arăta calea de urmat."[1]

A doua zi, duminică, 24 ianuarie, a primit o scrisoare de la Maria, în care ea l-a întrebat dacă puteau să aştepte încă şase luni înainte de a-şi relua corespondenţa. Nu putem şti dacă nu cumva mama ei a fost cea care a convins-o să ceară lucrul acesta, dar pare să-l fi surprins pe Bonhoeffer; totuşi, a fost prea fericit ca să-l tulbure prea mult. Era îndrăgostit.

> Draga mea Maria,
>
> Acum scrisoarea ta a sosit, scrisoarea ta binevoitoare – îţi mulţumesc pentru ea, îţi mulţumesc din nou şi din nou, ori de câte ori o citesc; pentru mine este ca şi cum aş înţelege pentru prima dată în viaţa mea ce înseamnă să fii mulţumitor cuiva; ce putere profund transformatoare poate fi mulţumirea. Din „da", din acest cuvânt atât de dificil şi atât de minunat, care se iveşte atât de rar printre muritori, izvorăsc toate lucrurile. Fie ca Dumnezeu, de la care vine orice „da", să ne ofere prilejul de a ne spune unul altuia „da" întotdeauna la fel şi tot mai mult de-a lungul întregii noastre vieţi.
>
> Am simţit din fiecare cuvânt al scrisorii tale, cu o certitudine plină de bucurie, că va fi bine între noi. Viaţa împreună către care, prin bunătatea lui Dumnezeu, sperăm să ne îndreptăm este ca un pom care trebuie să crească din rădăcini adânci, tăcute şi ascunse, puternice şi libere.[2]

De asemenea, Bonhoeffer a rugat-o pe Maria să o informeze pe bunica ei despre noua lor situaţie şi să se ferească de orice neînţelegere viitoare cu această femeie cu voinţa atât de puternică.

A doua zi după ce a împlinit treizeci şi şapte de ani, Bonhoeffer

1 Ibid., 386.
2 Ibid., 387.

a primit veşti de la Ruth von Kleist-Retzow. Maria îi comunicase ultimele noutăți.

> Ştii, fără a fi nevoie să-ți spun în cuvinte, cât de mult îmi doresc să te primesc aici ca fiu, atunci când va veni vremea. Faptul că mai trebuie să dureze atât de mult ține probabil de decizia mamei [sale] şi a lui Hans-Jürgen, *presupun*. Probabil că aşa este şi bine pentru Maria, ca lucrurile să-i devină cât se poate de limpezi. Dar dacă timpul acesta vi se pare, ei şi ție, prea lung, atunci să ştiți că sunt mijloace şi posibilități de a-l scurta. La urma urmei, ce mai înseamnă timpul în ziua de azi? [...] O, sunt fericită.
>
> Bunica[1]

1 Ibid., 390.

CAPITOLUL 27
DESPRE UCIDEREA LUI ADOLF HITLER

Să-l împuşc? Pot pătrunde în sediul Führerului cu pistolul. Ştiu unde şi când va avea loc conferința. Pot avea acces.
—Werner von Haeften
către Dietrich Bonhoeffer

Reținerea lui Frau von Wedemeyer față de Bonhoeffer nu avea legătură doar cu vârsta lui, ci şi cu faptul că lucra pentru Abwehr. Este, de asemenea, posibil ca ea să fi aflat despre implicarea lui în conspirație. Oricare ar fi fost situația, ceea ce făcea el era nesigur şi periculos. Atragerea unei fete de optsprezece ani într-o relație cu o persoană al cărei viitor era atât de nesigur i se părea ceva egoist. El putea să fie arestat în orice moment, sau chiar mai rău. Pierderea recentă a soțului şi a fiului a accentuat sentimentul de nesiguranță al lui Frau von Wedemeyer. Ca atare, a fost de acord cu logodna, însă a insistat ca ea să nu fie făcută publică pentru o vreme. Bonhoeffer le-a comunicat părinților săi vestea logodnei abia în februarie, dar în afară de ei şi de Bethge, evenimentul a rămas un secret.

Sora Mariei, Ruth-Alice von Bismarck, era cu patru ani mai mare decât Maria. Ea şi soţul ei împărtăşeau îngrijorările mamei referitoare la periculozitatea activităţilor lui Bonhoeffer şi la aparentul lui egoism arătat prin cererea în căsătorie. Oare nu-şi dădea seama cât ar suferi Maria dacă el ar fi arestat, închis sau ucis? Oare nu ar fi fost o dovadă de decenţă să aştepte, aşa cum făceau mulţi alţii în acele vremuri tulburi? Într-adevăr, după implicarea lui Bonhoeffer în Operaţiunea 7, Gestapoul era pe urmele lui încă din octombrie trecut.[1]

Operaţiunea 7 s-a terminat cu bine, însă unul dintre multele sale detalii a atras atenţia Gestapoului, în momentul în care un vameş din Praga a descoperit o neregularitate financiară ce arăta spre Wilhelm Schmidhuber. Schmidhuber era un membru al Abwehrului, care-l vizitase pe Bonhoeffer la Ettal în decembrie 1940. Gestapoului nu i-a trebuit prea mult timp până să-i dea de urmă. În consecinţă, Schmidhuber a fost interogat în legătură cu transferul ilegal de valută peste graniţă, o infracţiune foarte gravă în timp de război, chiar dacă fapta fusese făcută sub egida Abwehrului. Schmidhuber l-a deconspirat pe Joseph Müller, prietenul catolic al lui Bonhoeffer. Lucrurile au devenit destul de neliniştitoare în momentul în care Schmidhuber a fost transferat în infama închisoare a Gestapoului de pe Prinz-Albrecht-Strasse, din Berlin. Tot el a dat informaţii despre Dohnányi, Oster şi Bonhoeffer. Totul era acum o cursă contra cronometru. Lovitura de stat împotriva lui Hitler şi a regimului său trebuia lansată înainte ca Gestapoul să treacă la arestarea rivalilor săi din cadrul Abwehrului, pe care-i ura.

„Vină şi libertate“

Bonhoeffer ştia că putea fi arestat şi chiar ucis, dar s-a împăcat cu această realitate. S-a împăcat şi cu gândul de a merge înainte cu planurile de căsătorie, în ciuda circumstanţelor, aşa cum arată scrisorile lui către Seydel şi Sutz. El considera că a se mişca liber, fără

1 Ruth-Alice von Bismarck, interviu cu autorul, Hamburg, Germania, martie, 2008.

să se teamă de ceea ce-i putea rezerva viitorul, era un act de credință în Dumnezeu.

Acest mod de gândire a influențat și participarea lui la conspirație. În decembrie 1942, Bonhoeffer a stat de vorbă cu un coleg din biserică, pe nume Oskar Hammelsbeck, care a spus:

> Bonhoeffer mi-a mărturisit că participa în mod activ și responsabil la rezistența germană împotriva lui Hitler, urmându-și convingerea morală că „structura acțiunii responsabile include a fi pregătit să accepți și vina, și libertatea" (*Etica*, p. 209). „Dacă un om încearcă să evite vina ce decurge din responsabilitate, el se separă de realitatea ultimă a existenței umane; mai mult, se separă de misterul răscumpărător ce constă în faptul că Cristos a purtat vina fără să aibă păcat și se lipsește de justificarea divină ce rezidă în acest eveniment" (*Etica*, p. 210).[1]

Bonhoeffer știa că a trăi cu teama de „vină" este un păcat. Dumnezeu vrea ca preaiubiții lui copii să acționeze liber și cu bucurie, făcând ceea ce este drept și bine nu din teama de a nu face vreo greșeală. A trăi în frică și vină înseamnă să fii „religios", în sensul peiorativ al termenului, temă despre care Bonhoeffer a vorbit și a predicat de multe ori. El era conștient de faptul că acțiunea liberă poate în mod neintenționat să conducă la greșeli și la vinovăție. De fapt, era convins că trăind în felul acesta, ocolirea vinovăției este imposibilă, iar dacă cineva dorește să trăiască responsabil și plenar, trebuie să fie gata să își asume vinovăția.

Wolf-Dieter Zimmermann, un student al lui Bonhoeffer, și-a amintit de o seară extraordinară din noiembrie 1942. Bonhoeffer se afla în vizită la el și la soția lui, în căsuța lor de lângă Berlin. Era prezent acolo și Werner von Haeften, fratele mai tânăr al lui Hans-Bernd von Haeften, care făcuse parte din clasa de confirmare condusă de

1 Wolf-Dieter Zimmermann și Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Grogor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 182.

Bonhoeffer în urmă cu două decenii. Bonhoeffer îl vizitase pe Hans-Bernd la Copenhaga, atunci când călătorise la Fanø. Hans-Bernd a devenit membru al conspirației prin Cercul de la Kreisau, dar Werner s-a implicat şi mai adânc în ea. El era adjutantul lui Stauffenberg, cel care avea să conducă complotul din data de 20 iulie 1944. În casa lui Zimmermann, von Haeften l-a întrebat pe Bonhoeffer dacă îi era îngăduit să-l ucidă pe Hitler. Iată cum şi-a amintit Zimmermann acea conversație:

> Werner von Haeften era un vechi prieten de familie, care slujea ca locotenent pe lângă înaltul comandament al armatei. La început a fost destul de tăcut şi noi nu i-am cerut detalii despre îndatoririle lui. Dintr-odată s-a întors spre Bonhoeffer şi l-a întrebat: „Să-l împuşc? Pot pătrunde în sediul Führerului cu pistolul. Ştiu unde şi când va avea loc conferința. Pot avea acces." Cuvintele lui ne-au înspăimântat pe toți. Ele au avut un efect atât de exploziv, încât, la început, fiecare dintre noi s-a străduit să-i calmeze pe ceilalți. Discuția care a urmat a durat câteva ore. Bonhoeffer i-a explicat că împuşcarea propriu-zisă nu avea nicio însemnătate; trebuia să se obțină ceva ca urmare, o schimbare a situației, a guvernului. Lichidarea lui Hitler în sine nu era de niciun folos; se putea chiar ca lucrurile să devină şi mai rele. Aceasta făcea ca munca rezistenței să fie cu atât mai dificilă, căci „ce va urma după" trebuia pregătit cu multă atenție. Von Haeften, care provenea dintr-o veche familie de ofițeri, era un om blând, entuziast şi idealist, dar era şi un om cu convingeri creştine şi credea în tradițiile moştenite. Era unul dintre cei ce fuseseră confirmați de Niemöller. Acum, dintr-odată, se arăta plin de energie şi nu se mai mulțumea cu simple reflecții „teoretice". Punea mereu întrebări, săpând tot mai adânc; a văzut o ocazie de a acționa şi se întreba dacă ar trebui să profite de ea sau nu. El a subliniat că era posibil să fie unul dintre puținii oameni în stare să acționeze, să intervină. Nu credea că viața lui ar avea vreo importanță. Bonhoeffer, pe de altă parte, l-a îndemnat în repetate rânduri să fie discret, să planifice cu grijă şi să cântărească atent toate complicațiile

imprevizibile. Nimic nu trebuia lăsat la voia întâmplării. În cele din urmă, întrebările lui von Haeften au devenit directe: „Ar trebui...? Mi-ar fi îngăduit?“ Bonhoeffer i-a răspuns că el nu putea să decidă aceste lucruri în locul lui. El singur trebuia să-şi asume riscul, nimeni altcineva nu putea să şi-l asume în locul lui. Dacă vorbea despre vină în legătură cu refuzul de a profita de ocazia oferită, fără îndoială că exista la fel de multă vină şi în tratarea superficială a situației. Nimeni nu putea ieşi fără vină din situația în care se găsea el, însă o asemenea vină era întotdeauna născută din suferință.

Cei doi bărbați au vorbit mai multe ore. Noi ceilalți am făcut doar comentarii marginale. Nu s-a luat nicio decizie. Werner von Haeften s-a întors la îndatoririle sale, fără să primească nicio îndrumare. Trebuia să decidă singur. Şi mai târziu a decis. Ca *aide-de-camp* al lui Stauffenberg, a fost unul dintre cei implicați în atentatul eşuat împotriva lui Hitler. De asemenea, a fost unul dintre cei care, în seara zilei de 20 iulie 1944, au fost împuşcați în curtea Înaltului Comandament al Armatei din Bendlerstrasse. Martorii oculari au relatat că a întâmpinat moartea cu mult calm şi vitejie.[1]

Operațiunea Fulgerul

În ianuarie şi februarie 1943, în timp ce Gestapoul aduna informații despre Bonhoeffer şi Dohnányi, se făceau pregătiri pentru o lovitură de stat care urma să aibă loc în luna martie. Lațul Gestapo-ului se strângea tot mai mult, dar dacă lovitura de stat reuşea, problemele tuturor se rezolvau. Numele de cod al noii acțiuni era Operațiunea Fulgerul, fără îndoială din pricina faptului că apogeul ei – strălucitor la propriu – urma să constea în detonarea unei bombe la bordul avionului lui Hitler, în timp ce acesta zbura pe deasupra oraşului Minsk.

Principalele personalități implicate în complot erau generalul

1 Zimmermann şi Smith, *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, 190-192.

Friedrich Olbricht, generalul Henning von Tresckow şi vărul lui Tresckow, care îi era şi *aide-de-camp*, Fabian von Schlabrendorff, acesta din urmă fiind căsătorit cu verişoara Mariei von Wedemeyer, Luitgard von Bismarck. Schlabrendorff a fost implicat şi în complotul din 20 iulie, ca *aide-de-camp* al lui Stauffenberg. Von Tresckow era unchiul Mariei, iar Olbricht ajutase la obținerea multor scutiri militare pentru pastorii Bisericii Mărturisitoare.

Planul era ca Schlabrendorff să plaseze o bombă la bordul avionului lui Hitler în Smolensk, unde Hitler urma să facă o scurtă vizită trupelor sale de pe frontul de Est. Ani mai târziu, Schlabrendorff a explicat că „simularea unui accident ar fi înlăturat dezavantajele politice ale unui asasinat, dat fiind faptul că în zilele acelea Hitler avea încă mulți acoliți care ar fi opus o rezistență îndârjită față de revolta noastră".[1] Imediat ce s-ar confirma că rămăşițele Führerului au fost împrăştiate prin tot Minskul, generalii urmau să lanseze lovitura de stat. Schlabrendorff şi Tresckow au făcut numeroase experiențe cu bombe şi în cele din urmă onoarea de a exploda mitul şi pe omul Adolf Hitler a revenit unei bombe de fabricație englezească. Mecanismele şi fitilurile bombelor germane făceau prea mult zgomot şi puteau fi descoperite. Schlabrendorff şi Tresckow au găsit o bombă englezească de mărimea unei cărți, confecționată dintr-un exploziv plastic care nu avea nici ceas şi nici fitiluri, adică nu ticăia şi nu sâsâia. Când Schlabrendorff urma să apese pe butonul declanşator, avea să se spargă o fiolă cu un agent chimic coroziv. Substanța chimică astfel eliberată urma să dizolve firul care bloca arcul încordat şi care, odată eliberat, avea să lovească o capsă detonatoare şi aceasta urma să declanşeze bomba; după aceea: *să cadă cortina...*

La acest exploziv special nu avea acces decât Abwehrul, motiv pentru care Dohnányi trebuia să-l transporte cu trenul de la Berlin până la Smolensk, pe frontul rusesc. Pe atunci Dohnányi îl recrutase şi pe Bethge să lucreze pentru Abwehr, ca să-l scape şi pe el de serviciul militar, mai ales că urma să se căsătorească cu nepoata lui Dohnányi, Renate Schleicher. S-a întâmplat că Bethge a trebuit

1 Gero V. S. Gaevernitz, *They Almost Killed Hitler: Based on the Personal Account of Fabian von Schlabrendorff,* New York, Macmillan, 1947, 54.

să împrumute Mercedesul lui Karl Bonhoeffer pentru a-l duce pe Dohnányi la trenul de noapte cu care urma să călătorească în Rusia. Dr. Bonhoeffer habar nu avea că maşina lui oficială de doctor era folosită pentru transportul de materialele explozive menite a-l ucide pe Hitler; şi nici Bethge nu ştia ce transportă în maşină. Deci l-a dus pe Dohnányi la gară, cu tot cu bombă, astfel că atât el cât şi bomba au ajuns cu bine la Smolensk.

În data de treisprezece, Tresckow şi Schlabrendorff, care erau deja în posesia bombei, s-au aflat de două ori suficient de aproape de Hitler pentru a se simți ispitiți să o declanşeze prematur. Dar în ambele cazuri, generalii care trebuiau să conducă lovitura de stat se aflau şi ei prezenți, motiv pentru care au rămas la planul inițial, acela de a plasa bomba în avionul lui Hitler. Dar cum? Între timp, au luat masa de prânz împreună cu Führerul. După mai mulți ani, manieratul Schlabrendorff şi-a amintit de spectacolul dizgrațios pe care-l oferea Hitler în timpul mesei. „A-l vedea pe Hitler mâncând era una dintre cele mai dezgustătoare privelişti. Îşi punea mâna stângă pe coapsă, în timp ce cu mâna dreaptă îşi îndesa în gură mâncarea, constând din mai multe feluri de legume. Dar nu-şi ducea mâna la gură, ci îşi ținea brațul drept pe masă şi îşi cobora gura către mâncare.“[1]

Pe când celebrul vegetarian, *Reichsführerul*, îşi mânca dizgrațios terciul fără carne, generalii aristocrați din jurul său – oripilați – conversau politicos. În timpul mesei, care trebuie să fi fost deosebit de tensionată, nu în ultimul rând din pricina faptului că unii ştiau că aceasta era ultima masă pentru cei ce urmau să se îmbarce în avionul Führerului, generalul Tresckow i-a cerut amical colegului său de masă, locotenent-colonelul Heinz Brandt, să-i facă o favoare. Brandt făcea parte din anturajul lui Hitler, şi Tresckow l-a întrebat dacă nu ar vrea să ducă nişte brandy la Rastenberg pentru vechiul lui prieten, generalul Stieff. Tresckow a sugerat că acest brandy reprezenta datoria de onoare pentru un pariu pierdut. Brandt a acceptat şi puțin mai târziu, în timp ce se îndreptau spre pista de decolare, Schlabrendorff i-a înmânat colonelului Brandt pachetul. Cu puțin timp înainte să i-l dea, însă, Schlabrendorff a apăsat butonul magic, *presto*, punând

1 Gaevernitz, *They Almost Killed Hitler*, 57.

mecanismul în mişcare şi ştiind că peste aproximativ o jumătate de oră, undeva în înaltul cerului va suna ceasul de pe urmă pentru Al Treilea Reich.

Dacă Hitler nu se urca în avion destul de repede, situația putea să devină extrem de jenantă. Dar el a urcat în avion împreună cu anturajul său şi, desigur, împreună cu Brandt. Brandy-ul contrafăcut a fost plasat în siguranța în compartimentul de bagaje şi avionul a decolat, în sfârşit, însoțit de o divizie de avioane de luptă. Piloții acestora urmau să fie cei care vor transmite prin radio primele ştiri legate de dispariția uluitoare a Führerului. Acum nu mai rămânea decât agonia aşteptării.

Grija cu care Hitler îşi planifica mişcările şi activitățile pentru a evita să fie asasinat era impresionantă. Toate mesele lui erau pregătite de un bucătar pe care-l ducea cu el pretutindeni pe unde mergea şi, asemenea despoților antici, cerea ca fiecare fel de mâncare care îi era pus înainte să fie gustat mai întâi de pseudomedicul lui personal, dr. Theodor Morell, sub ochii lui. De asemenea, purta o pălărie extraordinar de grea. Schlabrendorff a luat pe furiş în mână faimoasa pălărie în timpul unei întâlniri a generalilor, care a avut loc la cartierul general al lui Kluge. Era „grea ca o ghiulea", căci era căptuşită cu aproape două kilograme de oțel. În ce priveşte avionul lui Hitler, acesta era împărțit în mai multe compartimente. Cabina lui personală, a explicat Schlabrendorff, „era blindată şi avea un mecanism care-i permitea să aterizeze cu ajutorul unei paraşute. După calculele noastre, însă, încărcătura explozivă era suficient de mare pentru a arunca în aer întregul avion, inclusiv cabina blindată. Şi chiar dacă nu s-ar fi întâmplat aşa, componentele esențiale ale avionului urmau să fie atât de avariate, încât prăbuşirea ar fi fost inevitabilă".[1]

Timp de două ore, nicio veste. Apoi a urmat ştirea imposibilă că Hitler a aterizat în siguranță în Prusia de Est. Atentatul eşuase. Acum toți au fost cuprinşi de o frică vecină cu depresia din cauza consecințelor. Ştiau că era foarte probabil ca bomba să fi fost descoperită. Dar generalul Tresckow a rămas calm şi, cu mult sânge rece, a telefonat la cartierul general al lui Hitler şi a cerut să vorbească

1 Ibid., 56-58.

cu Brandt. Când Brandt a venit la telefon, Tresckow l-a întrebat dacă i-a dat lui Stieff pachetul cu brandy. Încă nu. Atunci Tresckow i-a explicat lui Brandt că a greşit pachetul. S-ar supăra, oare, dacă a doua zi Schlabrendorff va trece pe la el ca să schimbe pachetul cu cel potrivit? Se pare că Schlabrendorff trebuia să meargă acolo cu o misiune oficială.

Dând dovadă de mult curaj, căci nu ştia cine avea să-l întâmpine la sosire, Schlabrendorff a luat trenul până acolo şi a făcut vizita care îl umplea de groază. Dar nimeni nu părea să ştie că se afla acolo ca să recupereze o bombă neexplodată. Toate au decurs bine, până în momentul în care Brandt i-a înmânat bomba. Brandt a lovit fără să vrea pachetul, cauzându-i lui Schlabrendorff aproape un atac de inimă, căci s-a aşteptat la o explozie întârziată şi nedorită. Dar nu s-a întâmplat însă nimic de felul acesta. Au schimbat, deci, politicos pachetele, Schlabrendorff înmânându-i lui Brandt un pachet cu brandy adevărat, în timp ce Brandt i-a dat lui Schlabrendorff înapoi versiunea *ersatz*.[1] Pe tren, în drum spre Berlin, Schlabrendorff a încuiat uşa cuşetei sale şi a deschis pachetul ca să vadă de ce nu a explodat bomba. Totul a funcționat perfect: fiola s-a spart; lichidul coroziv a dizolvat firul; arcul a sărit şi detonatorul a lovit capsa, dar nu a reuşit să aprindă explozivul. A fost fie un rateu extrem de rar, fie de vină era temperatura scăzută din compartimentul de bagaje. Indiferent de situație, suspect de rezistentul Führer a scăpat din nou cu viață.

Toți au fost foarte dezamăgiți din cauza nereuşitei, dar dezamăgirea le-a fost atenuată de faptul că bomba nu fusese descoperită. Povestea se putea sfârşi mult mai rău. În dimineața zilei de 15 martie, Schlabrendorff le-a arătat lui Dohnányi şi lui Oster bomba nedetonată. Dar ce-a fost, a fost. Vor trebui să încerce din nou. Hitler urma să fie la Berlin în 21 martie, împreună cu Himmler şi Göring. Ocazia de a trimite pe lumea cealaltă nesfânta treime era prea frumoasă ca să fie adevărată. Rareori se arătau împreună în public. Dar acum erau programați să participe la ceremoniile *Heldengedenktag* (Ziua Eroilor) de la Zeughaus, pe Unter den Linden. Apoi urmau

1 Contrafăcută – germ. – n.trad.

să examineze armamentul sovietic capturat. Aşadar conspiratorii au trecut din nou la treabă.

Bombele din manta

Existau totuşi unele dificultăţi. În primul rând, misiunea trebuia să fie una sinucigaşă. Cu toate acestea, maiorul Rudolf-Christoph von Gersdorff, care făcea parte din personalul lui Kluge, s-a oferit voluntar pentru această onoare. El trebuia să-l întâmpine pe Hitler şi pe cei din anturajul lui după ceremonie, pentru a-i conduce prin expoziţia cu armament capturat.

Gersdorff urma să aibă în mantaua lui două bombe de acelaşi fel cu cea care nu explodase în avionul lui Hitler, însă timpul de declanşare trebuia să fie mai scurt. Intenţia lor a fost să le doteze cu fitiluri mult mai scurte, însă până la urmă au decis să folosească fitiluri cu durata de zece minute. Hitler urma să rămână în expoziţie cam o jumătate de oră. După ce fitilurile se aprindeau şi fiolele se spărgeau, urmau să treacă zece minute interminabile, timp în care firul se dizolva şi elibera arcul. Astfel, în timp ce Gersdorff urma să-i vorbească Führerului despre armamentul expus, el avea să ştie, minut cu minut, că se apropie de moarte. Cu o seară înainte, Gersdorff l-a întâlnit pe Schlabrendorff în camera lui de la Hotelul Eden, unde Schlabrendorff i-a înmânat bombele. Totul era pregătit.

A doua zi, duminică, cea mai mare parte a clanului Bonhoeffer era la locuinţa lui Schleicher, pe Marienburgeralee 41, unde făceau repetiţii pentru programul muzical cu ocazia aniversării celei de-a şaptezeci şi cincea zi de naştere a lui Karl Bonhoeffer, care urma să fie peste zece zile. Au ales pentru ocazie cantata lui Walcha, „Lobe den Herren“ („Lăudat fie Domnul“). Bonhoeffer cânta la pian, Rüdiger Schleicher cânta la vioară şi Hans von Dohnányi cânta în cor. Concentrarea atenţiei asupra muzicii a fost un act extraordinar de autodisciplină, dat fiind că cei trei şi Christine ştiau foarte bine ce se petrecea la şase mile distanţă de ei, la Zeughaus. Explozia putea să aibă loc în orice moment, sau poate că a avut deja loc.

Se uitau încordaţi la ceas şi aveau urechile ciulite la telefon,

aşteptând mesajul care avea să schimbe totul şi pe care urmau să-l sărbătorească pentru tot restul vieții lor. Maşina lui Dohnányi era parcată în fața uşii, gata să-l ducă oriunde ar fi fost nevoie, imediat ce el însuşi va fi aflat vestea. Sfârşitul coşmarului numit al Treilea Reich era iminent. Ascultarea telefoanelor şi urmările de către Gestapo, care se intensificaseră în ultimele luni, aveau să înceteze, iar ei toți aveau să-şi îndrepte talentele şi energia spre munca de durată şi binevenită a restaurării Germaniei lor dragi, pe care voiau să o transforme în ceva de care puteau să fie iarăşi mândri.

Grupul şi-a continuat repetițiile, fără să ştie că ceremonia de la Zeughaus s-a amânat cu o oră şi ei s-au întrebat de ce nu sună telefonul. Conform planului, Gersdorff aştepta cu bombele ascunse în mantaua militară. În cele din urmă, Hitler a sosit, a ținut o scurtă cuvântare şi a trecut la inspectarea expoziției, împreună cu lipitorile sale Göring, Himmler, generalul Keitel şi comandantul marinei, amiralul Karl Dönitz.

Când Hitler s-a apropiat, Gersdorff a băgat mâna în buzunar şi a apăsat butoanele. De data aceasta, trebuia să se întâmple. Fiolele s-au spart şi acidul a început să dizolve încet firele. Gersdorff l-a salutat pe Führer şi, cu o vitejie şi o disciplină cu adevărat extraordinare, a început să-şi joace rolul unic pentru o mie de vieți, prefăcându-se concentrat asupra armamentului rusesc şi oferindu-i Führerului detalii pe măsură ce înaintau. Brusc Hitler a decis să pună capăt vizitei. Într-o clipă, a ieşit pe una dintre uşile laterale în strada Unter den Linden şi dus a fost. Ceea ce trebuia să dureze o jumătate de oră a durat câteva minute. Gersdorff purta încă mantaua încărcată cu explozivi gata să se declanşeze. Nu exista niciun buton de „oprire". Acidul continua să-şi facă lucrarea corozivă, dizolvând firul de metal cu fiecare secundă care trecea. Imediat ce Hitler a ieşit, Gersdorff a fugit la toaletă şi a smuls capsele celor două bombe. Astfel că în loc să moară în după-amiaza acelei zile, aşa cum planificase, viteazul acesta a trăit până în anul 1980. Iar Hitler a scăpat din nou.[1]

1 Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945*, trad. Bruce Little, New York, Metropolitan Books, 1996, 196.

În ziua aceea, familia Bonhoeffer nu a primit niciun telefon care să le aducă veşti bune şi Gestapoul era tot mai aproape.

Zece zile mai târziu, cea de-a şaptezeci şi cincea aniversare a zilei de naştere a lui Karl Bonhoeffer a fost sărbătorită cu multă pompă. Deşi niciunul dintre ei nu bănuia acest lucru, a fost ultimul spectacol magnific pe care l-a dat familia Bonhoeffer. În anumite sensuri, a fost momentul culminant al unei familii extraordinare, pentru care asemenea performanțe au devenit o tradiție de-a lungul anilor. După cinci zile, viețile lor aveau să se schimbe dramatic. Şi nu se vor mai aduna în această formulă niciodată.

Acum, însă, erau împreună şi cântau „Lăudat fie Domnul". Toți au fost prezenți în ziua aceea, inclusiv fosta guvernantă, Maria Czeppan, şi Bethge, care urma să devină în mod oficial membru al familiei peste o lună. Singurii care au lipsit au fost cei din familia Leibholz, care se aflau încă în Anglia. Dar şi ei au reuşit să-şi facă simțită prezența, căci au trimis o telegramă de felicitare prin Erwin Sutz.

Printr-o ironie a sorții, Hitler a participat şi el. Ca răsplată pentru viața închinată de Karl Bonhoeffer Germaniei, un oficial de la Ministerul Culturii al Reichului şi-a făcut apariția pentru a-i decerna mult-râvnita medalie națională Goethe. Medalia i-a fost înmânată înaintea tuturor celor adunați, împreună cu un certificat special, pe care scria: „În numele poporului german, vă decernez dumneavoastră, profesor emerit Bonhoeffer, medalia Goethe pentru artă şi ştiință, instituită de răposatul *Reichspräsident* Hindenburg. *Führer*, Adolf Hitler."[1]

Peste cinci zile, alți reprezentanți ai guvernului lui Hitler vor veni la casa de pe Marienburgerallee 43. Dar nu ca să laude pe cineva, şi venirea lor nu a fost una aşteptată.

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 785.

CAPITOLUL 28
CELULA 92 DIN ÎNCHISOAREA TEGEL

Nu pot continua aşa. Trebuie să ştiu – eşti într-adevăr în pericol?

—Maria von Wedemeyer

Cine rămâne statornic? Numai omul al cărui standard ultim nu este raţiunea lui, principiile lui, conştiinţa lui, libertatea lui sau virtutea lui este gata să sacrifice toate aceste lucruri atunci când este chemat să acţioneze în ascultare, cu responsabilitate în credinţă şi cu fidelitate exclusivă faţă de Dumnezeu – omul responsabil, care încearcă să facă din întreaga lui viaţă un răspuns la întrebarea şi chemarea lui Dumnezeu.

—Dietrich Bonhoeffer

Folosirea şi transmiterea scoasă din context a faimoasei expresii «creştinism nereligios» l-a transformat pe Bonhoeffer în campionul unui gen de modernism superficial şi nedialectic, care pune în umbră tot ce a voit el să ne spună despre Dumnezeu cel viu.

—Eberhard Bethge

În 5 aprilie, Bonhoeffer era acasă. Cam pe la amiază, a sunat la familia Dohnányi şi la telefon a răspuns o voce străină de bărbat. Bonhoeffer a închis imediat, căci şi-a dat seama ce se întâmpla: Gestapoul acționa. Acum erau la Dohnányi şi îi percheziționau casa. Bonhoeffer s-a dus calm la casa alăturată, unde locuia Ursula, şi i-a spus ce se întâmpla şi ce urma probabil să se întâmple: Gestapoul va veni şi-l va aresta şi pe el. Ursula i-a pregătit o masă îmbelşugată, după care Bonhoeffer s-a întors la el acasă, pentru a pune ordine printre documentele sale, fiindcă Gestapoul avea să percheziționeze cu atenție totul, aşa cum îi era obiceiul. Se pregătise pentru momentul acesta cu mult timp în urmă, ba chiar a lăsat câteva însemnări special pentru ei.

După aceea s-a întors la reşedința familiei Schleicher şi a aşteptat. La ora patru, tatăl lui Bonhoeffer a venit să-i spună că au venit doi bărbați care doreau să vorbească cu el. Oamenii aceia se aflau deja la etaj, în camera lui. Unul dintre ei era judecătorul avocat Manfred Roeder, iar celălalt un oficial al Gestapoului, pe nume Sonderegger. Bonhoeffer s-a prezentat înaintea lor, apoi şi-a luat Biblia şi a plecat escortat de ei la Mercedesul negru, cu care a fost ridicat. Nu avea să se mai întoarcă acasă niciodată.

Logodna cu Maria

În cele trei luni care s-au scurs între logodna şi arestarea lui, Bonhoeffer a fost într-un moratoriu în ce priveşte comunicarea cu Maria. Înțelegerea era să aştepte un an înainte de a se căsători. Maria îi ceruse să nu-şi mai scrie unul altuia vreme de şase luni, perioadă care începuse, probabil, spre sfârşitul lunii ianuarie, imediat după logodnă. Era un timp îndelungat de aşteptare, însă Bonhoeffer a fost gata să îndeplinească aceste condiții cu bucurie, aşa cum i-a şi scris în scrisoarea lui. Dar Maria avea o altă cale de a face față situației. Îi scria lui Dietrich, însă nu expedia scrisorile. Acestea erau inserate în jurnalul ei. Ideea era, probabil, ca Dietrich să le citească la sfârşitul perioadei de separare.

Astfel, în lunile februarie şi martie, în timp ce Gestapoul se apropia tot mai mult de Bonhoeffer şi Dohnányi, Maria i-a scris de mai multe ori în jurnalul ei. În câteva rânduri şi-a exprimat îngrijorarea că el nu înţelege prea bine ce îl aştepta în urma căsătoriei cu ea; că tinereţea şi personalitatea ei dezinvoltă o făceau oarecum nevrednică de el. Bonhoeffer a depus eforturi considerabile ca s-o asigure că greşeşte. Cu toate acestea, în „scrisoarea ei" din 3 februarie, Maria i-a scris din Pätzig următoarele;

> Dacă m-ai putea vedea aici, aşa cum sunt, cred că ar fi momente când nu ţi-ar păsa deloc de mine. De exemplu, când călăresc ca o nebună şi vorbesc cu ţăranii în dialectul lor. Uneori tresar şi mă gândesc că nu ţi-ar plăcea să mă vezi în postura aceasta. Când pun muzică la gramofon şi ţopăi prin casă într-un picior, trăgând după mine un ciorap cu o gaură uriaşa în el, cad pe pat îngrozită la gândul că m-ai putea vedea făcând aşa ceva. Dar fac şi alte lucruri, mult mai rele. Fumez trabuc, pentru că n-am mai fumat niciodată aşa ceva şi vreau să ştiu cum e; apoi mă simt atât de groaznic, încât nu mai pot să mănânc nici prânzul şi nici cina. Mă trezesc noaptea, mă îmbrac într-o rochie lungă şi dansez sălbatic prin salon sau plec la plimbare cu Harro [câinele], după care dorm toată dimineaţa.
>
> Voi înţelege foarte bine dacă vei găsi că lucrurile acestea nu-ţi plac şi, cu siguranţă, voi încerca să nu le fac când vei fi aici, deşi uneori se întâmplă de la sine, şi trebuie să-mi cheltuiesc cumva energia. Totuşi, cred că Crucea Roşie îmi va îmbunătăţi purtarea, scutindu-te pe tine de sarcina aceasta.[1]

Maria nu părea să conştientizeze pericolul în care se afla logodnicul ei în lunile de dinaintea arestării sale – până când

1 Se aştepta să obţină în curând un post de asistentă medicală la Hanovra. Ruth-Alice von Bismarck şi Ulrich Kabitz, ed., *Love Letters from Cell 92. The Correspondence Between Dietrich Bonhoeffer and Maria von Wedemeyer, 1943-1945*, trad. John Brownjohn, New York, Abingdon Press, 1995, 342-343.

bunica ei cea excesiv de vorbăreață i-a dat motive de îngrijorare într-o scrisoare din 16 februarie. Scrisoarea aceasta făcea o aluzie suficient de clară la pericolul care-l pândea pe Bonhoeffer, pentru a o neliniști pe Maria. În consecință, i-a „scris" din nou în jurnalul ei:

> Nu pot continua așa. Trebuie să știu – ești într-adevăr în pericol? Ce fac, Dietrich? Iartă-mi slăbiciunea. Trebuie să te sun. Trebuie să aud de pe buzele tale ce se întâmplă. De ce nu mă ții la curent? Nu te înțeleg. Poate că nu-ți dai seama ce-mi faci de fapt. Gândul că ți s-ar putea întâmpla ceva îmi este de nesuportat, nu-ți dai seama? Nu simți că, de când am aflat, n-am reușit să mă descotorosesc de temerile pentru siguranța ta?
>
> Am spus că mă poți suna sau că-mi poți scrie! Spune-mi că ești bine, Dietrich, și că nu-ți pierzi răbdarea, pentru că tot ce am auzit vine de la bunica, nu de la tine. O, Dietrich, spune-mi numai atât, te implor.[1]

Timp de trei săptămâni, și-a ținut îngrijorările între ea și jurnalul ei, însă în 9 martie a încălcat regulile logodnei și l-a sunat pe Dietrich la Berlin. Dacă mama ei a știut despre apelul acesta, nu se știe cu claritate. A doua zi, Maria a scris o scrisoare adevărată și a expediat-o:

> Am vorbit cu tine și ți-am auzit vocea. Dietrich dragă, îți poți aminti fiecare cuvânt pe care ni l-am spus? „Hei – ai zis – care-i problema?" Și, ah, cum mi-au mai curs lacrimile pe obraji, deși am încercat din răsputeri să nu plâng și cu siguranță că nu mai plânsesem de la pauza de masă. Și la început nici măcar nu ți-ai dat seama la ce mă referem. Am formulat problema prosteşte, nu-i așa? Dar apoi ai râs. A fost atât de drăguț râsul acela. Să știu că poți râde așa! Dintre toate lucrurile, îți sunt mulțumitoare mai ales pentru

1 Bismarck și Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 343.

râsul tău. Când ai râs şi mi-ai spus să nu mă îngrijorez, am ştiut imediat că nu este adevărat ceea ce mi-a spus bunica şi că toată îngrijorarea şi plânsul meu au fost cam fără rost; că tu eşti bine şi că eşti bucuros că te-am sunat. Acesta a fost motivul pentru care ai râs, nu-i aşa, pentru că te-ai bucurat? După aceea am râs şi eu.[1]

Bonhoeffer i-a scris şi el Mariei în aceeaşi zi. Ce anume au decis despre viitorul comunicării lor nu se ştie; se pare însă că amândoi s-au săturat să nu comunice. Erau îndrăgostiți nebuneşte unul de altul şi doreau să fie împreună, iar dacă nu puteau să fie împreună, atunci trebuiau cel puțin să-şi scrie unul altuia.

Dragă Maria,

Încă îmi bate inima nebuneşte şi totul în mine a suferit o transformare din cauza bucuriei şi a surprizei, dar şi din cauza consternării pentru îngrijorarea ta. Mereu fac astfel de lucruri prosteşti. Dacă ai fi aici şi dacă am fi putut vorbi unul cu altul, aş fi putut să-ți spun ce i-am spus din greşeală bunicii tale. Nu, nu trebuie să te îngrijorezi nicio clipă; nici eu nu sunt îngrijorat. Desigur, din puținul pe care ni l-am spus unul altuia, ştii că pericolul există nu doar acolo [pe front], ci şi aici acasă; uneori mai puțin, alteori mai mult. Care om din ziua de azi are dreptul să se ferească şi să se ascundă din calea lui? Şi care femeie din ziua de azi n-ar trebui să-l împărtăşească, cu oricâtă bucurie ar scuti-o bărbatul de această povară? Şi cât de indescriptibil de fericit l-ar face pe bărbatul acela faptul că femeia pe care o iubeşte rămâne alături de el cu mult curaj, cu răbdare şi, mai presus de orice, cu rugăciune. Draga şi buna mea Maria, nu vorbesc din închipuire – iată un lucru față de care nu mă prea simt înclinat – atunci când spun că prezența ta în spirit a fost pentru mine un ajutor neîndoielnic în ultimele săptămâni. Totuşi, faptul de a-ți fi provocat tulburare mă întristează cu adevărat. Acum, însă, te rog să fii calmă,

1 Ibid., 343-344.

> încrezătoare şi fericită din nou; şi gândeşte-te la mine aşa cum ai făcut-o până acum şi aşa cum şi eu mă gândesc constant la tine.[1]

După două săptămâni, Bonhoeffer i-a scris din nou ca să-i vorbească despre vizitele lui bunicii ei, care se afla încă în spital. Nu părea să se simtă prea bine, şi Bonhoeffer ştia că o tulburau „amintirile dificultăților din iarna trecută – pe care noi, desigur, le-am lăsat mult în urma noastră".[2] El credea că o scrisoare din partea Mariei ar linişti-o. De fapt, ea chiar avea de gând s-o viziteze pe bunica ei, şi în 26 martie i-a scris lui Bonhoeffer despre lucrul acesta. Avea, de asemenea, şi câteva veşti bune. Fusese „temporar scutită" de *Reichsarbeitsdienst*, un program național prin care tinerele necăsătorite erau recrutate pentru prestarea unui fel de stagiu militar. Maria se temuse de el, în schimb, acum era fericită că va putea lucra ca asistentă medicală. Când, un an mai târziu, a fost din nou amenințată cu efectuarea stagiului militar, tatăl lui Bonhoeffer a angajat-o ca secretară acasă la el. Şi căsătoria lui Renate cu Eberhard Bethge a fost şi ea grăbită pentru evitarea odiosului serviciu militar.

La doar zece zile după această scrisoare, Maria a simțit că ceva nu era în regulă. În jurnalul ei din 5 aprilie i-a spus din nou lui Dietrich. „S-a întâmplat ceva rău? a întrebat ea. Mă tem că e ceva foarte rău."[3] Nu bănuia că tocmai în ziua aceea Dietrich a fost arestat, dar a avut o presimțire puternică şi a consemnat lucrul acesta în jurnalul ei. În perioada aceasta, nu luase în niciun fel legătura cu Bonhoeffer sau cu familia lui.

În 18 aprilie, Maria se afla la Pätzig pentru confirmarea fratelui ei mai mic, Hans-Werner. Între timp, sentimentele ei față de situația în care se afla au răbufnit şi s-a hotărât să sfideze insistența mamei sale de a nu se vedea cu Bonhoeffer. În ziua aceea, i-a vorbit despre decizia ei lui Klaus von Bismarck, cumnatul ei. Puțin mai târziu s-a întors împreună cu familia Bismarck la conac, unde a stat de vorbă cu unchiul ei Hans-Jürgen von Kleist. Acesta ştia despre arestarea lui

1 Ibid., 343-345
2 Ibid., 345-346
3 Ibid., 347.

Bonhoeffer şi le-a spus şi lor ce se întâmplase. A fost pentru prima dată când Maria a auzit despre acest lucru.

Acum era prea târziu ca să-l mai poată vedea pe Bonhoeffer. Tot restul vieții ei, Maria a regretat că nu a sfidat mai devreme dorințele mamei sale. Şi mama ei a ajuns să-şi regrete decizia în această privință şi să şi-o reproşeze, iar Maria a făcut eforturi mari ca s-o poată ierta.

Primele zile la Tegel

Gestapoul aduna de multă vreme informații despre rivalii lor din cadrul Abwehrului. Cea mai arzătoare dorință a lor era să trântească la pământ această organizație scăpată de sub control. Însă Canaris era un om foarte viclean, iar Oster şi Dohnányi fuseseră atât de atenți, încât era aproape imposibil să se descopere cu ce se ocupau. Cu toate acestea, Gestapoul bănuia că Abwehrul era un bastion al intrigilor şi, probabil, chiar al conspirației împotriva Reichului. Astfel, folosind metoda sa exhaustivă, Gestapoul căuta să descopere tot ceea ce putea, încerca să adune cât mai multe informații ca să poată trece la arestări. Abia după aceea va lovi.

În ziua în care Bonhoeffer a fost arestat, au fost arestați și Dohnányi şi Joseph Müller, care au fost duşi la închisoarea Wehrmachtului pentru ofițeri superiori de pe Lehrter Strasse. A fost arestată şi sora lui Bonhoeffer, Christine, precum şi soția lui Müller. Amândouă au fost duse la închisoarea pentru femei din Charlottenburg. Numai Bonhoeffer a ajuns la închisoarea militară Tegel.

Luni mai târziu, Bonhoeffer a scris despre primele zile pe care le-a petrecut acolo:

> Formalitățile de intrare au fost completate corect. În prima noapte am fost închis într-o celulă pentru nou-veniți. Păturile de pe patul de campanie miroseau atât de cumplit, încât, în ciuda frigului, nu le-am putut folosi. A doua zi dimineața, mi s-a aruncat în celulă o bucată de pâine; a trebuit să o ridic de pe jos; a fost şi o ceaşcă de cafea, dar o treime din ea era zaț. Zgomotele abuzurilor ticăloase la care personalul închisorii îi

> supunea pe prizonierii reținuți pentru investigații a pătruns pentru prima dată în celula mea. De atunci încolo, le-am auzit în fiecare zi, de dimineața până seara. Când am mărşăluit în coloană împreună cu ceilalți nou-veniți, unul dintre gardieni ne-a numit „ticăloşi" etc., etc. Fiecare dintre noi a fost întrebat de ce a fost arestat, şi când eu am răspuns că nu ştiam, gardianul a zis cu un râs batjocoritor: „Vei afla în curând." S-au scurs şase luni până când mi s-a înmânat un mandat de arestare. Trecând prin diferite birouri, unii NCO[1], care auziseră ce profesie am, au dorit uneori să stea de vorbă cu mine... Am fost dus în cea mai izolată celulă, la ultimul etaj; afară a fost afişată o notă care interzicea accesul oricui, fără permisiune specială. Mi s-a spus că întreaga mea corespondență va fi întreruptă, până la noi ordine, şi că, spre deosebire de ceilalți prizonieri, nu mi se va îngădui să ies o jumătate de oră pe zi la aer, deşi conform regulamentului închisorii aveam dreptul acesta. Nu primeam nici ziare şi nici țigări. După patruzeci şi opt de ore mi s-a restituit Biblia; fusese inspectată ca nu cumva să fi ascuns în ea un fierăstrău, lame de ras sau altceva de felul acesta. În următoarele douăsprezece zile, uşa celulei s-a deschis doar pentru a mi se aduce mâncarea şi pentru a se scoate găleata. Nimeni nu mi-a adresat o vorbă. Nu mi s-a comunicat nimic despre motivul pentru care eram arestat sau cât va dura detenția mea. Am reuşit să-mi dau seama – şi mi s-a confirmat ulterior – că fusesem cazat în sectorul pentru cazurile cele mai serioase, unde deținuții condamnați zăceau în cătuşe.[2]

În primele douăsprezece zile de detenție, Bonhoeffer a fost tratat ca un infractor. Celulele din jurul lui erau ocupate de oameni condamnați deja la moarte, dintre care unul a plâns tot timpul în prima noapte petrecută de Bonhoeffer acolo, făcându-i somnul imposibil. Pe peretele celulei, Bonhoeffer a descoperit o inscripție

1 Subofițeri – n.trad.

2 Mary Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Harper and Row, 1968, 247-248.

strâmbă, lăsată acolo de ocupantul ei anterior: „Peste o sută de ani, totul se va fi terminat."[1] Pornind din acest nadir cât se putea de trist, lucrurile s-au îmbunătățit în săptămânile şi în lunile următoare. Cea mai mare parte a celor optsprezece luni pe care Bonhoeffer le-a petrecut la Tegel nu au semănat deloc cu aceste prime zile.

A existat însă şi un aspect din perspectiva căruia zilele au rămas identice. De la începutul şi până la sfârşitul perioadei de încarcerare, Bonhoeffer a respectat disciplina zilnică a meditației biblice şi a rugăciunii, pe care o practica de mai bine de un deceniu. În fiecare dimineață medita cel puțin o jumătate de oră la un verset din Scriptură. Apoi mijlocea pentru prietenii şi rudele sale şi pentru frații săi din Biserica Mărturisitoare, dintre care unii erau pe front, iar alții în lagărele de concentrare. După ce şi-a primit Biblia înapoi, a citit din ea ore în şir în fiecare zi. Până în noiembrie a parcurs Vechiul Testament de două ori şi jumătate. De asemenea, îşi extrăgea puterea şi din faptul că se ruga psalmii, aşa cum făcuse la Zingst, la Finkenwalde, la Schlawe, la Sigurdshof şi în alte locuri. Bonhoeffer i-a mărturisit odată lui Bethge, înainte ca acesta să plece într-o călătorie, că era mult mai importantă practicarea acestei discipline zilnice în deplasare, pentru că aşa se putea păstra sentimentul de înrădăcinare, de continuitate şi de claritate. Iar acum, aruncat cu brutalitate într-o atmosferă atât de diferită de aceea din casa lui părintească, practica aceeaşi disciplină.

La început, a fost la ultimul etaj al închisorii, etajul patru, însă nu după mult timp a fost transferat la etajul al treilea, „într-o celulă care dădea spre sud şi avea o priveliște panoramică asupra curții închisorii, până la pădurea de pin."[2] Această celulă, numărul nouăzeci şi doi, de şapte pe zece picioare, a fost imortalizată în cartea *Love Letters from Cell 92*.[3] Încăperea cuprindea un pat de scândură, o bancă aşezată

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: Man of Vision, Man of Courage*, ed. Edwin Robertson, New York, Harper and Row, 1970; Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 734. Citatele sunt luate din ediția Augsburg.

2 Wolf-Dieter Zimmermann şi Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Grogor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 222.

3 Editoarea acestor extraordinare scrisori a fost sora Mariei, Ruth-Alice

de-a lungul unuia dintre pereți, un scaun, o găleată pentru necesități, o uşă de lemn prevăzută cu o fereastră circulară minusculă prin care gardienii îl puteau ține sub observație, şi o fereastră nu la fel de mică deasupra capului, prin care intra lumina zilei şi aerul proaspăt. Ar fi putut să fie şi mai rău. Familia lui Bonhoeffer locuia undeva spre sud, la şapte mile distanță, şi venea adesea în vizită, aducându-i alimente, haine, cărți şi alte lucruri. În post-scriptumul primei sale scrisori pe care a trimis-o acasă, la nouă zile după sosirea lui în închisoare, a cerut „papuci de casă, şireturi (negre, lungi), cremă de ghete, hârtie de scris cu plicuri, cerneală, o tabacheră, cremă de ras, instrumente de cusut şi un costum în care să mă pot schimba."[1]

Bonhoeffer trăise simplu şi înainte. La Ettal, a locuit trei luni în chilia unui călugăr, iar în ultimii ani fusese mereu în deplasare. Chiar şi camera lui de pe Marienburgerallee 43 era mobilată în stil spartan.

Dar situația i s-a îmbunătățit din toate punctele de vedere. Inițial, a fost obligat respecte regula strictă care prevedea o singură scrisoare la zece zile, scrisoare ce nu putea fi mai lungă de o singură pagină. Lucrul acesta l-a iritat teribil. La scurtă vreme, însă, Bonhoeffer a intrat în grațiile câtorva dintre gardieni, care îi scoteau scrisorile din închisoare. Rezultatul fericit a fost un torent de activitate epistolară, care întrecea cu mult scrisorile „oficiale" pe care le scria o dată la zece zile. Între noiembrie 1943 şi august 1944, Bonhoeffer a scris numai prietenului său Bethge două sute de pagini înghesuite. Nu avea cu el şi pianul, dar cu vremea a primit multe cărți şi documente. Părinții lui i-au trimis o mulțime de daruri mărunte de tot felul, inclusiv flori de ziua lui, lucru pe care l-a făcut şi Maria. În luna decembrie, Maria i-a adus un pom mare de Crăciun, însă a fost mult prea mare pentru a fi instalat în celula lui, aşa că a rămas la camera gardienilor. În locul pomului, i-a adus o ghirlandă de Advent. Pe pereți şi-a lipit postere

---

von Bismarck. Înaintea morții ei premature de cancer, în 1977, Maria i-a acordat surorii ei permisiunea de a publica scrisorile care spun adevărata poveste a relației dintre ea și Dietrich Bonhoeffer, și care ne oferă un context și un cadru ce nu pot fi găsite în altă parte.

1 *Letters and Papers from Prison*, vol. 8, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. John W. De Gruchy, Minneapolis, Augsburg Fortress, 2010, 21.

cu lucrările lui favorite de artă; de asemenea, avea la îndemână tabacul său preferat.

Dar atitudinea lui Bonhoeffer nu depindea de aceste facilități. Prima scrisoare pe care a trimis-o acasă scoate în evidență următorul lucru:

> Dragi părinți! Vreau să știți că sunt cu adevărat bine.[1] Îmi pare rău că nu mi s-a îngăduit să vă scriu mai devreme; să știți însă că mi-a fost bine pe tot parcursul acestor prime zece zile. Destul de ciudat, disconfortul care este asociat în general cu viața din închisoare și cu dificultățile fizice nu mă deranjează deloc. Dimineața, pâinea uscată îmi este suficientă (primesc și alte lucruri pe deasupra). Patul tare al închisorii nu mă îngrijorează deloc; și se poate dormi suficient între orele 8 seara și 6 dimineața. Am fost surprins, de când am venit aici, mai ales de faptul că nu am simțit aproape deloc nevoia țigărilor, însă cred că în toate acestea factorul psihic joacă un rol important. O răsturnare mentală atât de violentă, cum este cea cauzată de arestarea bruscă, aduce cu sine nevoia de a prelua controlul asupra atitudinii minții pentru a te împăca oarecum cu o situație cu totul nouă. Toate acestea înseamnă că lucrurile fizice trec pe planul doi și își pierd importanța, fapt pe care-l consider o adevărată bogăție pentru experiența mea. Eu nu sunt la fel de neobișnuit cu singurătatea ca alții, și experiența aceasta reprezintă fără îndoială o bună baie turcească, în sens spiritual. Singurul lucru care mă deranjează sau m-ar deranja este gândul că vă îngrijorați din pricina mea și că nu mâncați și nu dormiți așa cum ar trebui. Iertați-mă că vă provoc atâta îngrijorare. Cred însă că soarta ostilă este mai vinovată decât mine. Pentru a vă proteja de toate acestea, este bine să citiți și să învățați pe dinafară imnurile lui Paul

1 Traducerea englezească din *Letters & Papers from Prison* este mult mai puțin empatică decât atitudinea indicată de propoziția germană: „Vor allem... Dir wissen und auch wirklich glauben, das es mir gut geht", care se traduce: „Mai presus de orice, vreau să știți și să credeți cu adevărat că sunt bine."

Gerhardt, aşa cum fac şi eu în momentul de faţă. În plus, am la mine Biblia mea şi câteva materiale de citit, luate de la biblioteca de aici; am şi hârtie de scris suficientă, deocamdată.

Cred că vă puteţi imagina că, în clipa de faţă, mă îngrijorează cel mai mult logodnica mea. Pentru ea, lucrul acesta reprezintă o povară destul de grea, mai ales pentru că şi-a pierdut recent tatăl şi fratele în Răsărit. Ca fiică de ofiţer, arestarea mea îi va fi probabil şi mai greu de suportat. O, dacă aş putea schimba câteva cuvinte cu ea! Acum va trebui să faceţi voi asta. Probabil va veni la voi la Berlin. Ar fi bine.

Exact acum două săptămâni am sărbătorit cea de-a şaptezeci şi cincea aniversare a zilei de naştere a lui tata. A fost o zi splendidă. Încă mai aud melodiile corale pe care le-am cântat, dimineaţa şi seara, împreună cu toate vocile şi instrumentele: „Lăudat fie Domnul, Cel Atotputernic, Regele Creaţiei... Adăposteşte-te sub aripile Lui, da, şi El te va susţine cu blândeţe." Cuvintele acestea sunt adevărate, El este Cel pe care trebuie să ne bizuim întotdeauna.

Primăvara se instalează acum pe deplin. Veţi avea destule de făcut prin grădină; sper că pregătirile pentru nunta Renatei merg bine. Aici, în curtea închisorii, trăieşte un sturz care cântă minunat dimineaţa, iar acum şi seara. Trebuie să fim mulţumitori pentru lucrurile mici, şi faptul acesta este cu siguranţă un câştig. La revedere, deocamdată.

Mă gândesc la voi, la ceilalţi din familie şi la prietenii mei cu recunoştinţă şi dragoste,

Al vostru, Dietrich.[1]

Educaţia lui Bonhoeffer îl împiedica să-şi plângă de milă; avea repulsie faţă de un atare comportament la alţii şi nu-l tolera nici la sine. Părinţii lui ştiau că va fi brav şi puternic, fapt care le aducea mângâiere. Toţi copiii lor erau aşa şi vor fi aşa până la capăt. Aceasta s-a putut vedea şi în ultima scrisoare a lui Walter din 1918, în care el îşi minimaliza suferinţa proprie şi îşi arăta îngrijorarea faţă de ceilalţi

1 *Letters and Papers from Prison*, 21-22.

soldați.[1] Așadar, ceea ce Bonhoeffer le scria acum urmărea doar ca să-i liniștească. Scrisoarea aceasta, și multe alte scrisori pe care le-a mai scris, erau citite de Manfred Roeder, omul care-i instrumenta cazul. Dar Bonhoeffer scria la două niveluri; la un prim nivel, le scria părinților săi; la un altul, scria pentru perechea de ochi ostili care căuta dovezi incriminatoare. Mai mult, nu numai că a încercat să evite divulgarea unor lucruri incriminatoare, dar în același timp s-a folosit de scrisoarea aceasta și de altele asemenea ei pentru a-i zugrăvi lui Roeder o anumită imagine. Dorea să construiască un cadru general, în care acesta să interpreteze lucrurile pe care Bonhoeffer le spunea în timpul interogatoriilor. Chiar într-o scrisoare atât de nevinovată și onestă cum a fost cea dintâi, Bonhoeffer s-a angajat deja într-o acțiune de disimulare mai amplă.

De ce a fost el arestat, de fapt? Bonhoeffer a fost executat pentru implicarea sa în complotul pentru uciderea lui Hitler, dar nu a fost arestat din același motiv. În aprilie 1943, naziștii nu aveau nicio idee despre implicarea lui Bonhoeffer în conspirație, nici chiar despre existența unei conspirații. Conspirația a rămas ascunsă până la atentatul nereușit cu bombă pus la cale de Stauffenberg, un an mai târziu. Pentru cele cincisprezece luni pe care le-a petrecut la închisoare, el și Dohnányi au fost arestați din motive mult mai nevinovate. Unul dintre ele a fost Operațiunea 7, pe care Gestapoul a interpretat-o ca pe o operație de spălare de bani. Naziștilor nici măcar nu le-a trecut prin minte că Bonhoeffer și ceilalți erau interesați cu adevărat de soarta acelor evrei. Un alt motiv a fost încercarea Abwehrului de a obține scutiri militare pentru pastorii Bisericii Mărturisitoare. Deci Bonhoeffer a fost arestat pentru motive mărunte. Într-un sens, a fost arestat pentru relația lui cu Dohnányi, mai mult decât pentru orice altceva.

Fiindcă Bonhoeffer și ceilalți știau că naziștii nu aveau cunoștință de existența conspirației, și-au continuat jocul disimulant multistratificat. Conspirația a mers înainte și după ce ei au ajuns în dosul gratiilor, iar ei știau că Hitler putea fi asasinat în orice moment și că atunci vor fi eliberați. Așadar, trebuiau să facă tot ce le stătea în putință pentru a nu dezvălui conspirația. Nu trebuiau să spună nimic

1 Vezi paginile 59-60

care putea sugera Gestapoului altceva decât Gestapoul ştia deja; ceea ce nu era prea mult. Astfel, ei au susținut că sunt nevinovați de acuzațiile care li se aduceau şi că, dincolo de acele acuzații, nu exista nimic altceva vrednic de luat în seamă; şi au reuşit.

Strategia

Ca parte a schemei de ansamblu, Dohnányi şi Bonhoeffer doreau să păstreze impresia că Bonhoeffer nu era decât un pastor nevinovat, care ştia prea puține sau aproape nimic despre lucrurile mai importante. În felul acesta, atenția avea să se concentreze asupra lui Dohnányi, a cărui minte juridică sclipitoare şi cunoaştere superioară a detaliilor complicate puteau să contracareze cu mai mult succes atacurile lui Roeder. În scopul acesta, Dohnányi a preferat ca de Paşte să-i trimită o scrisoare mai degrabă lui Bonhoeffer decât părinților săi, pentru că ştia că scrisoarea va fi citită de Roeder şi pentru că dorea să modifice perspectiva pe care acesta o avea asupra lucrurilor. Scrisoarea, care a fost scrisă în Vinerea Mare, 23 aprilie, suna astfel:

> Dragul meu Dietrich, nu ştiu dacă mi se va îngădui să-ți trimit această felicitare, însă voi încerca. Afară, bat clopotele pentru slujbă... Nu-ți poți imagina cât de nefericit mă simt fiindcă din cauza mea tu, Christel, copiii şi părinții mei trebuie să suferiți toate acestea; că ție şi iubitei mele soții vi s-a răpit libertatea. *Socios babuisse malorum*[1] ar putea fi o mângâiere, însă *habere*[2] reprezintă o povară teribil de grea... Dacă aş şti că voi toți – şi tu personal – nu-mi purtați ranchiună, ar fi o mare uşurare pentru mine. Ce n-aş da să ştiu că eşti iarăşi liber; ce n-aş lua asupra mea, dacă tu ai putea să fii cruțat de necazul acesta.[3]

1 „A se bucura de companie în necaz" derivat din aforismul „Suferința se bucură de companie".

2 „A avea" (companie).

3 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 800-801.

Unul dintre motivele pentru care familia Bonhoeffer a devenit un focar de răzvrătire a fost inteligența lor formidabilă și abilitatea lor de a comunica la mai multe niveluri în același timp, fiind convinși că vor fi înțeleși atunci când vor proceda astfel. Bonhoeffer a putut să trimită scrisori acasă și Dohnányi a putut să-i scrie lui Bonhoeffer scrisoarea de mai sus, încredințați fiind că ceea ce scriau era înțeles la două niveluri. Bonhoeffer știa că părinții lui înțelegeau că ceea ce le scria era scris, în parte, cu scopul de a-l induce în eroare pe Roeder și avea încredere în faptul că ei puteau să distingă între ceea ce le era destinat lor și ceea ce-i era destinat lui Roeder. Într-o anumită măsură, ei au funcționat așa mai mulți ani, de când tot ce se spunea pe teritoriul celui de-al Treilea Reich putea fi auzit de cine nu trebuia, dar acum au perfecționat practica aceasta atât de mult, încât puteau să-i ocolească pe potrivnicii lor.

De asemenea, au stabilit dinainte modul în care aveau să comunice în cazul în care vreunul dintre ei era arestat, așa că acum foloseau pur și simplu aceste metode. Una dintre ele era introducerea unor mesaje cifrate în cărțile pe care aveau voie să le primească. Bonhoeffer a primit multe cărți de la părinții săi, cărți pe care le trimitea înapoi după ce le citea. Pentru a indica existența unui mesaj cifrat într-o carte, ei subliniau numele proprietarului cărții pe pagina albă de la început sau pe partea interioară a copertei. Dacă *D. Bonhoeffer* era subliniat, destinatarul știa că a primit un mesaj. Mesajul ca atare era comunicat printr-o serie de semne minuscule făcute cu creionul sub anumite litere de pe paginile cărții. La fiecare trei sau zece pagini – numărul pare să varieze – un punct aproape invizibil era pus sub una dintre litere. Peste zece pagini, o altă literă era marcată în același fel. Aceste semne începeau de la sfârșitul cărții și mergeau spre început, ceea ce însemna că printr-o carte de trei sute de pagini se putea trimite un mesaj compus din treizeci de litere. Aceste mesaje erau de obicei foarte periculoase și urgente, ca de exemplu atunci când Dohnányi i-a comunicat lui Bonhoeffer ce a spus el la interogatoriu, informații pe care el trebuia să le confirme, pentru a nu se încurca în declarații și pentru a contrazice ceva zis de Dohnányi. Un astfel de mesaj a fost: „O. recunoaște acum oficial cardul cu codul de la Roma." În cazul acesta, „O" se referea la Oster. Procurorul Roeder credea că

acel card cu coduri reprezenta o infracțiune de proporții mai mari, dar până la urmă s-a dovedit că el făcea parte din procedurile secrete obişnuite ale Abwehrului în activitățile sale oficiale. Un alt mesaj cifrat a fost: „Nu sunt sigur dacă scrisoarea cu corecturile lui Hans a fost găsită, însă cred că da."[1] Întregul joc părea uşor baroc, însă familia Bonhoeffer îi făcea față.

Renate Bethge şi-a amintit că ea şi alți membri mai tineri ai familiei aveau adeseori sarcina să caute punctele minuscule, abia vizibile, făcute cu creionul, pentru că ochii lor mai tineri puteau să le descopere cu mai multă uşurință. Se foloseau de o gumă de şters pentru a vedea dacă semnele erau făcute cu creionul sau erau simple neregularități de tipar.[2] Christopher von Dohnányi şi-a amintit de o altă metodă care le permitea să transmită mesaje nedetectate de naziști. „Se lua un borcan de gem sau marmeladă... cu capac dublu. Capacul avea o dublură de carton. Între carton şi metal, mama şi noi decupam cerculețe mici şi scriam pe ele lucrurile cele mai periculoase!"[3] Hans von Dohnányi a scris scrisori întregi, cu litere minuscule, pe aceste hârtiuțe circulare secrete.

În cele optsprezece luni petrecute la Tegel, atitudinea fundamentală a lui Bonhoeffer, aceea de simplu pastor idealist şi neinteresat de problemele politice, i-a slujit foarte bine. Interpreta cu mult talent rolul neştiutorului, atât în timpul interogatoriilor, cât şi în scrisorile lungi pe care i le adresa lui Roeder: „Eu aş fi ultimul care să neg că am făcut greşeli într-un domeniu de activitate atât de ciudat, de nou şi de complicat cum este cel al Abwehrului. De multe ori îmi este greu să țin pasul cu ritmul rapid în care-mi puneți întrebări, probabil pentru că nu sunt obişnuit cu ele." Juca rolul pastorului luteran tipic al vremii,

1 Bethge, *Man of Vision*, 716.

2 Renate Bethge, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister: A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Înregistrări neutilizate, citate aici cu permisiunea regizorului.

3 Christopher von Dohnányi, interviu cu Martin Doblmeier, *Bonhoeffer: Pastor, Pacifist, Nazi Resister: A documentary film by Martin Doblmeier*, data interviului, Princeton University. Înregistrări neutilizate, citate aici cu permisiunea regizorului.

un fel de naiv eclesiastic, desprins de lume, care ştia prea puține despre intrigile de la nivelurile înalte; supergeniul juridic sofisticat Dohnányi era cel care cunoştea toate aceste lucruri importante: „Cumnatul meu a fost cel care mi-a sugerat că, date fiind legăturile mele eclesiastice, ar trebui să mă alătur Abwehrului. În ciuda unor scrupule considerabile, am profitat de oferta lui pentru că îmi permitea, folosindu-mă chiar de abilitatea mea ca teolog, să contribui la efortul de război, lucru pe care l-am dorit încă de la începutul ostilităților."[1]

A continuat în aceeaşi notă, pretinzând că munca în folosul Abwehrului îi mai uşurase din durerea pricinuită de acuzațiile Gestapoului, care au condus în cele din urmă la interdicția de a mai predica sau scrie.

> Lucrul acesta a însemnat pentru mine o mare eliberare interioară, pentru că am văzut în el o binevenită ocazie pentru a mă reabilita în ochii autorităților de stat, lucru pe care am vrut să-l fac cu tot dinadinsul, dată fiind acuzația jignitoare şi, din punctul meu de vedere, complet nejustificată care mi s-a adus. Aşadar, cunoaşterea faptului că puteam fi folosit într-un departament al armatei a fost pentru mine personal de mare importanță. Am făcut un mare sacrificiu pentru a avea această ocazie de reabilitare şi pentru a mă pune în serviciul Reichului, anume am pus la dispoziție toate legăturile mele ecumenice în scopuri militare.[2]

Bonhoeffer a pretins întotdeauna că avea atitudinea tipic luterană față de autoritățile de stat, atitudine care provenea dintr-o înțelegere simplistă a textului din Romani 13. A mimat uimirea şi jignirea în fața insinuărilor conform cărora ar fi pus la îndoială statul:

> Nu pot să cred că aceasta este cu adevărat acuzația care mi se aduce. Dacă ar fi fost aşa, m-aş fi îndreptat oare spre o veche familie de ofițeri, ai cărei tați şi fii au fost cu toții pe front încă

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 813-814.
2 Ibid., 814-815.

> de la începutul războiului, mulți dintre ei primind cele mai înalte decorații, sacrificându-şi viața şi sănătatea, pentru a-mi alege viitoarea soție, care ea însăşi şi-a pierdut pe front atât tatăl, cât şi fratele? Dacă ar fi fost aşa, aş fi renunțat la toate promisiunile pe care le-am făcut în America şi m-aş fi întors în Germania înainte de izbucnirea războiului, aşteptându-mă în mod firesc să fiu convocat imediat? Dacă ar fi fost aşa, m-aş fi oferit voluntar pentru funcția de capelan al armatei, imediat după izbucnirea războiului?[1]

Prea puțin ştiau aceşti naziști ignoranți din punct de vedere teologic că omul cu care aveau de-a face a pus la punct o apărare teologică a disimulării împotriva unora ca ei. În anumite sensuri, el era coşmarul lor cel mai rău. Nu era un pastor „lumesc" sau „compromis", ci un pastor al cărui devotament față de Dumnezeu depindea de capacitatea lui de a induce în eroare puterile nelegiuite care se aliniau împotriva lui. El Îi slujea lui Dumnezeu, ducându-i pe toți nas.

„După zece ani"

Bonhoeffer a scris un eseu cu câteva luni înainte de arestarea sa, care purta titlul „După zece ani: O analiză făcută de Anul Nou 1943". În ziua de Crăciun 1942, le-a dat lui Bethge, lui Dohnányi şi lui Hans Oster copii ale documentului, ascunzând o a patra copie în tavanul mansardei sale. Eseul cuprindea o evaluare a experiențelor extraordinare prin care trecuseră şi a lucrurilor pe care le învățaseră în cei zece ani scurşi de la ascensiunea lui Hitler la putere. Eseul ne ajută să înțelegem şi mai bine gândirea care l-a determinat pe Bonhoeffer şi pe toți ceilalți să ia măsurile deosebite pe care le-au luat şi pe care vor continua să le ia împotriva regimului nazist. De asemenea, confirmă rolul crucial pe care Bonhoeffer l-a jucat în cadrul conspirației ca teolog şi călăuză morală a acesteia. El i-a ajutat pe conspiratori să înțeleagă cu precizie de ce trebuiau să acționeze aşa cum acționau, de

1 Bethge, *Man of Vision*, 720.

ce lucrul acesta era nu numai util, ci şi corect şi de ce constituia voia lui Dumnezeu.

Bonhoeffer a început printr-o punere a lucrurilor în context:

> Poate că cineva întreabă dacă au mai existat vreodată în istoria umanităţii oameni cu atât de puţin pământ sub picioare – oameni cărora orice soluţie să le fi părut la fel de intolerabilă, de respingătoare şi de inutilă, oameni care să fi privit dincolo de toate posibilităţile existente pentru a-şi afla sursa puterii lor exclusiv în trecut sau în viitor şi care, fără să fi fost nişte visători, au fost totuşi în stare să aştepte atât de liniştiţi şi de încrezători biruinţa cauzei lor...
>
> Marea mascaradă a răului a făcut praf toate conceptele noastre etice. Faptul că răul s-a deghizat în lumină, caritate, necesitate istorică sau dreptate socială este cât se poate de uluitor pentru orice om care a fost educat pe baza conceptelor noastre etice tradiţionale, în timp ce pentru creştinul care-şi întemeiază viaţa pe Biblie lucrul acesta nu face decât să confirme răutatea fundamentală a răului.[1]

Apoi a contestat atitudinile standard faţă de situaţia cu care se confruntau şi a arătat motivul pentru care fiecare dintre ele va eşua: „Cine rămâne statornic? a întrebat el. Numai omul al cărui standard ultim nu este raţiunea lui, principiile lui, conştiinţa lui, libertatea lui sau virtutea lui este gata să sacrifice toate aceste lucruri, atunci când este chemat să acţioneze în ascultare, cu responsabilitate în credinţă şi cu fidelitate exclusivă faţă de Dumnezeu – omul responsabil, care încearcă să facă din întreaga lui viaţă un răspuns la întrebarea şi chemarea lui Dumnezeu."[2]

Acesta era modul în care Bonhoeffer privea lucrurile pe care le făcea. El a redefinit teologic viaţa creştină ca pe o viaţă activă, nu reactivă. Ea nu are drept scop simpla evitare a păcatului sau simpla discutare, învăţare sau acceptare a noţiunilor, principiilor, regulilor

1 *Letters and Papers from Prison*, 3-4.

2 Ibid., 5.

sau doctrinelor teologice. Scopul ei este trăirea vieții în ascultare totală de chemarea lui Dumnezeu la acțiune. Ea nu pretinde doar o minte, ci şi un trup. Dumnezeu ne-a chemat să fim pe deplin umani, să trăim ca ființe umane în ascultare de Cel ce ne-a făcut, aceasta fiind de fapt împlinirea destinului nostru. Viața aceasta nu este limitată, compromisă şi circumspectă, ci e trăită într-o libertate totală, entuziastă şi plină de bucurie; iată ce înseamnă să-L asculți pe Dumnezeu. Dacă Dohnányi sau Oster au înțeles toate aceste lucruri la fel de bine ca Bethge este puțin probabil. Însă ei au fost oameni excelenți care au înțeles, fără îndoială, destul de mult pentru a căuta sfatul şi participarea lui Bonhoeffer la lucrurile pe care le făceau.

De asemenea, Bonhoeffer a spus că înclinația germanilor spre sacrificiul de sine şi supunerea față de autoritate a fost folosită în scopuri negative de către naziști. Numai înțelegerea profundă şi dedicarea față de Dumnezeul Bibliei putea sta împotriva unei astfel de răutăți. „Totul depinde de un Dumnezeu care cere acțiune responsabilă într-o aventură curajoasă a credinței – a scris el – un Dumnezeu care promite iertare şi mângâiere omului care păcătuieşte în această aventură."[1] Aici era problema: pentru a-I plăcea lui Dumnezeu, omul trebuie să fie mai degrabă zelos, decât să ocolească păcatul. El trebuie să se sacrifice total pentru scopurile lui Dumnezeu, poate chiar până la a comite greşeli morale. Ascultarea omului de Dumnezeu trebuie să fie orientată spre viitor, zeloasă şi liberă; iar faptul de a fi doar un moralist sau un pietist face imposibilă o astfel de viață:

> Dacă vrem să fim creştini, trebuie să împărtăşim într-o oarecare măsură generozitatea lui Cristos, acționând cu responsabilitate şi în libertate atunci când soseşte ora primejdiei şi dând dovadă de o empatie reală, care izvorăşte nu din frică, ci din iubirea eliberatoare şi răscumpărătoare a lui Cristos față de toți cei care suferă. A te mulțumi să priveşti şi să aştepți nu este un comportament creştin. Creştinul este chemat la empatie şi la acțiune, să sufere în primul rând nu pentru sine, ci pentru frații săi, pentru cei de dragul cărora a suferit Cristos.[2]

1 Ibid., 14.
2 Ibid.

Bonhoeffer a vorbit şi despre moarte:

> În ultimii ani, ne-am obişnuit din ce în ce mai mult cu gândul morții. Ne surprinde calmul cu care auzim despre moartea unuia dintre contemporanii noştri. Nu mai putem urî moartea aşa cum făceam înainte, pentru că am descoperit în ea ceva bun şi am ajuns aproape să ne împăcăm cu ea. Simțim într-un sens oarecum fundamental că aparținem deja morții şi că fiecare zi este un nou miracol. Probabil că n-ar fi adevărat dacă aş afirma că ne bucurăm să murim (deşi cunoaştem cu toții epuizarea pe care ar trebui s-o evităm ca pe o ciumă); suntem prea iscoditori pentru lucrul acesta – sau, pentru a mă exprima cu toată seriozitatea, ar trebui să ne dorim să înțelegem mai mult din semnificația cioburilor sfărâmate ale vieților noastre... Iubim încă viața, dar nu cred că moartea ne-ar putea lua acum prin surprindere. După tot ce am trecut în timpul războiului, cu greu am îndrăzni să admitem că ne-ar plăcea să murim, nu în mod accidental şi brusc, dintr-un motiv trivial oarecare, ci în plină vitalitate şi cu toate posibilitățile la dispoziție. Noi înşine, nu circumstanțele exterioare, facem ca moartea să fie ceea ce poate fi, o moarte acceptată liber şi de bună voie.[1]

Viața la Tegel

Ca şef al Abwehrului, amiralul Canaris a făcut tot ce i-a stat în putință să-i apere pe Dohnányi şi pe Bonhoeffer. Dar situația aceasta avea să se schimbe în februarie 1944, când a fost până la urmă învins de Gestapo şi de Himmler, şi eliberat din funcție. Însă în primele zece luni la Tegel, Bonhoeffer şi Dohnányi s-au bazat pe protecția lui Canaris.

Bonhoeffer avea şi un alt avantaj la Tegel, unul chiar foarte important. Unchiul lui, Paul von Hase, era comandantul militar al

1 Ibid., 24.

Berlinului, adică şeful cel mare, cu mult peste directorul închisorii Tegel. Când gardienii de la Tegel au aflat lucrul acesta, totul s-a schimbat. Cu greu îşi puteau imagina una ca asta: nepotul lui von Hase era deținut! Era ca şi cum o celebritate s-ar fi aflat în mijlocul lor. Şi nu doar din cauza unchiului său, ci şi din cauza secretului major care învăluia arestarea lui Bonhoeffer. Era pastor şi, se vedea foarte limpede, un duşman al statului nazist. Dar mulți dintre gardieni erau şi ei împotriva naziştilor, fapt care sporea fascinația lor față de Bonhoeffer. Şi pe măsură ce reuşeau să-l cunoască, îşi dădeau seama că era un om cu adevărat bun şi generos – ceea ce, pentru unii dintre ei a fost destul de şocant – chiar şi față de gardienii pe care alții îi disprețuiau. Bonhoeffer a fost realmente un om bun, o mustrare vie la adresa forțelor care-i asupreau şi asupra cărora ei aveau prea puțină putere.

Curând Bonhoeffer a beneficiat în închisoare de privilegii, uneori datorită poziției unchiului său, însă de cele mai multe ori pentru că alții aflați în acest mediu neplăcut găseau în el o sursă de mângâiere şi pentru că doreau să-l aibă în preajmă. Voiau să vorbească cu el, să-i împărtăşească problemele lor, să-i mărturisească anumite lucruri sau pur şi simplu să fie în compania lui. A ajuns astfel să-i consilieze pe unii deținuți şi chiar pe unii gardieni. Unul dintre aceştia a fost Knoblauch, care a ajuns să-l iubească atât de mult, încât a făcut eforturi considerabile, după cum vom vedea, pentru a-l ajuta să evadeze din închisoare. De asemenea, i s-a permis să rămână singur în celulă cu alți deținuți, ceea ce contravenea ordinelor explicite. I s-a îngăduit să stea o vreme la infirmerie, unde a funcționat mai degrabă ca un pastor al închisorii decât ca deținut. În general, Bonhoeffer a petrecut la Tegel un timp considerabil îndeplinindu-şi munca de pastor; atât de mult timp că uneori avea impresia că lucrarea aceasta îi răpea prea mult din timpul dedicat scrisului şi lecturii.

Singurul Crăciun pe care Bonhoeffer l-a petrecut la Tegel a fost cel din 1943. Harald Poelchau, unul dintre pastorii oficiali ai închisorii, l-a rugat să-l ajute să scrie un pliant, care urma să fie distribuit deținuților. Pe pliantul acesta, Bonhoeffer a scris mai multe rugăciuni, inclusiv următoarea:

O Dumnezeule,
Dimineața devreme strig către Tine.
Ajută-mă să mă rog
Și să mă gândesc numai la Tine.
Nu mă pot ruga singur.
E întuneric în lăuntrul meu,
Dar la Tine este lumina.
Sunt singur, dar Tu nu mă părăsești.
Sunt cu inima slabă, dar Tu nu mă lași.
Sunt fără odihnă, dar la Tine este pacea.
În mine este amărăciune, dar la Tine este răbdare;
Căile Tale întrec înțelegerea, însă
Tu cunoști calea mea.[1]

Poelchau și-a amintit de curtoazia lui Bonhoeffer, chiar în închisoare, în următorii termeni:

> Într-o zi, m-a rugat să bem împreună o ceașcă de cafea... [M]i-a vorbit despre vecinul lui din celula alăturată, un ofițer englez, care ne-a invitat pe amândoi la el, dacă îmi puteam asuma riscul de a-l închide în cealaltă celulă. La momentul potrivit ne-am furișat în celula acestuia, unde am organizat o mică petrecere, cu un reșou cu petrol fixat în grămada de nisip care se găsea într-un colț al fiecărei celule pentru a fi folosită în caz de atac aerian. Am avut cafea și pâine albă, care fusese păstrată special pentru această ocazie; am și glumit, am și vorbit serios, ceea ce ne-a ajutat să uităm de război.[2]

Purtarea nobilă și generoasă a lui Bonhoeffer a fost remarcată de mulți, până în ultima lui zi de viață. La Tegel, a plătit din banii lui asistența juridică pentru un tânăr deținut care nu-și putea permite o astfel de cheltuială; altădată și-a folosit influența, cerându-i avocatului său ca să preia cazul unui alt deținut.

1 Zimmermann și Smith, *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, 224-225.
2 Ibid., 223.

Când, în vara anului 1943, i s-a oferit o celulă mai răcoroasă la etajul al doilea al închisorii, a refuzat, ştiind că celula lui va fi dată altcuiva. În plus, ştia că tratamentul special de care se bucura se datora poziției unchiului său. El a scris la un moment dat că, atunci când autoritățile închisorii au aflat cine era unchiul său, „a fost foarte jenant să vezi cum, din clipa aceea, totul s-a schimbat". Imediat i s-au oferit porții de mâncare mai mari, dar el le-a refuzat, conştient fiind că lucrul acesta era făcut în detrimentul altor deținuți. Uneori Bonhoeffer s-a arătat recunoscător pentru micile avantaje oferite de tratamentul preferențial care i se acorda; alteori, era dezgustat din pricina lor. Unii din personalul închisorii i-au cerut efectiv scuze când au aflat cine era unchiul său. „A fost dureros", a scris el.[1]

Pe Bonhoeffer îl deranja cumplit nedreptatea, iar felul în care mulți dintre gardienii mai vechi îi tratau pe deținuți îl înfuria. S-a folosit de poziția lui pentru a lua partea celor lipsiți de putere. Odată a scris chiar un raport despre viața din închisoare, cu intenția de a informa autoritățile despre aspectele care trebuiau îmbunătățite. Ştia că poziția lui de nepot al lui von Hase va atrage atenția asupra problemelor menționate de el. Aşadar a prezentat concret nedreptățile pe care le-a observat, făcându-se glasul celor fără glas, aşa cum predicase întotdeauna că trebuie să fie membrii bisericii.

Maria von Wedemeyer

Relația lui Bonhoeffer cu Maria era acum, pentru el, o sursă de putere şi de nădejde. Când a aflat de arestarea lui, viitoarea lui soacră a acceptat să facă publică logodna, şi el i-a fost foarte recunoscător pentru această dovadă de bunătate. Gestul le-a dat, lui şi Mariei, mai multă nădejde că viitorul lor împreună era o realitate care urma să se împlinească în curând. Se aşteptaseră să fie nevoiți să păstreze tăcerea în legătură cu logodna lor, chiar şi față de familie, până când „anul" oficial ar fi luat sfârşit, adică până în noiembrie. Toți erau convinşi că Bonhoeffer urma să fi pus în libertate foarte curând, după ce Roeder va

1 *Letters and Papers from Prison*, 248.

obține răspuns la întrebările lui şi lucrurile se vor clarifica în general. Aceasta însemna că şi căsătoria lor urma să aibă loc destul de curând. Dar Bonhoeffer nu i-a putut scrie Mariei în timpul primelor două luni petrecute la Tegel, aşa că i-a scris prin intermediul părinților lui, care transmiteau mai departe acele părți din scrisori care îi erau adresate ei.

Între timp, în 23 mai, Maria le-a făcut o vizită părinților lui la Berlin, unde a fost primită ca logodnica lui Dietrich. Ea a petrecut destul de mult timp singură în camera lui. A doua zi, i-a scris din Hanovra:

> Dragul meu, iubitul meu, Dietrich,
>
> Ieri te-ai gândit la mine, nu-i aşa? Am simțit permanent că eşti alături de mine; am simțit cum mă însoțeşti prin toate acele încăperi nefamiliare pentru a-i cunoaşte pe toți acei oameni, şi dintr-odată toate mi s-au părut familiare, prieteneşti, ba chiar foarte dragi. Sunt atât de fericită pentru ziua petrecută la Berlin, Dietrich, atât de inexprimabil de fericită şi de recunoscătoare ție şi părinților tăi. Cred că fericirea mea este atât de puternic şi de adânc înrădăcinată, încât întristarea pur şi simplu nu poate pătrunde până la ea, oricât de imensă ar părea câteodată.
>
> Îmi place de părinții tăi. În momentul în care mama ta m-a întâmpinat, am ştiut că este imposibil să greşesc şi că ceea ce tu îmi dăruieşti este infinit mai mult decât am visat vreodată. O, m-am îndrăgostit de toate lucrurile: de casa ta, de grădină şi – mai mult decât de orice – de camera ta. Nu ştiu ce n-aş da ca să şed iarăşi acolo, chiar şi numai ca să mă uit la călimările de cerneală şi la mapa ta de birou. Totul mi-a devenit atât de real şi de clar de când te-am întâlnit ieri, acasă la părinții tăi. Biroul la care ai scris cărțile şi scrisorile pe care mi le-ai adresat mie, fotoliul şi scrumiera, papucii de pe raft şi fotografiile tale favorite... Niciodată n-am crezut că poate să-mi fie mai dor de tine decât îmi este deja, dar de ieri am întrecut de două ori această măsură.
>
> ... Dragul meu Dietrich, în fiecare dimineață la şase, când amândoi ne împreunăm mâinile în rugăciune, ştim că putem

avea o credință mare nu doar unul în celălalt, ci mult dincolo de atât. Şi atunci nu mai poți fi trist, nu-i aşa? Îți voi scrie din nou curând.

Orice gândesc sau fac, sunt pentru totdeauna
A ta, Maria[1]

În următoarea ei scrisoare, din data de 30 mai, s-a mirat că a trecut deja un an de la întâlnirea lor decisivă la Klein-Krössin: „A trecut cu adevărat un an întreg. Imaginează-ți că mi se pare aproape imposibil de înțeles că tu eşti domul pe care l-am întâlnit atunci şi cu care am vorbit despre numele proprii, despre *Lili-Marlene*[2], despre margarete şi despre alte lucruri de felul acesta. Bunica mi-a spus că ți-ai amintit de acea întâlnire şi m-am înroşit toată, cuprinsă de un fel de oroare retrospectivă la gândul tuturor prostiilor pe care le-am spus."

La începutul lui iunie, Roeder i-a dat lui Bonhoeffer permisiunea să-i scrie Mariei. După prima lui scrisoare, ea i-a răspuns:

9 iunie 1943
Dragă Dietrich,

Mi-ai scris o scrisoare atât de drăguță... faptul că mă pot aştepta la alta la fel ca ea peste zece zile îmi dă o stare sufletească deosebit de bună. Când o citesc, devin aproape fericită şi dintr-odată îmi spun că trebuie să mă trezesc din visul acesta şi să-mi dau seama că nimic nu este adevărat; apoi râd de mine însămi că mi-am îngăduit să presupun o asemenea fericire. Vezi, aşadar, că fericirea mea este mult mai mare decât întristarea mea. Trebuie să crezi cu adevărat lucrul acesta. Nu va trece mult până când vom putea să ne vedem din nou unul pe altul. Sunt cât se poate de sigură; îți spun ție, şi îmi spun şi mie lucrul acesta, în fiecare seară şi în fiecare dimineață...

Zici că vrei să auzi despre planurile de nuntă? Am o grămadă. Trebuie să ne logodim oficial, imediat ce ajungem să fim iarăşi împreună. Foarte puțini din familia mea ştiu

1 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 26-27.

2 Un cântec popular din epoca respectivă, mai ales printre soldați. Programul de radio al armatei germane se încheia cu el în fiecare seară.

deocamdată... Nu vei scăpa fără o petrecere de logodnă, dar ne vom căsători imediat după aceea. Mi-ar plăcea să fie vara, când Pätzig arată atât de frumos. Am vrut întotdeauna atât de mult să-ți arăt Pätzig, mai ales în luna august. Ceea ce ai văzut până acum din el este aproape nimic. Îmi imaginez acel august în toate detaliile. Cum te voi aştepta la tren, cum voi merge la plimbare cu tine şi îți voi arăta toate locurile mele favorite, priveliştile, copacii şi animalele; şi cât de mult le vei iubi şi tu. Apoi vom avea acolo casa noastră. Să nu te laşi pradă descurajării şi întristării. Gândeşte-te cât de fericiți vom fi mai târziu şi spune-ți că, probabil, toate aceste lucruri trebuiau să ni se întâmple ca să ne dăm seama cât de frumoasă ne va fi viața după aceea şi cât de recunoscători trebuie să fim pentru ea... Trebuie să începi imediat să alegi imnurile şi textele. Mi-ar plăcea „*Sollt ich meinem Gott nicht singen*"[1] şi Psalmul 103... Te rog să le adaugi pe listă. Cât despre celelalte, sunt deschisă la sugestii şi gata să mă las convinsă. Desigur, cunoşti biserica din Pätzig...

Şi apoi vom merge în luna de miere! Unde? Şi după aceea ce va urma? Dar cel mai mult contează că suntem fericiți, noi doi. Nimic altceva nu va conta prea mult, nu-i aşa?

Am făcut cerere să fiu transferată la spitalul Augusta din Berlin şi acum aştept să fiu repartizată acolo. S-ar putea ca transferul să se întâmple în următoarele câteva zile. Ar fi aşa de frumos să fiu mai aproape de tine, şi aş vrea să-i pot vizita pe părinții tăi mai des. Gândeşte-te cât de minunat va fi când vei fi iarăşi liber.

Dragul meu Dietrich, dacă aş putea să mai uşurez puțin din povara ta! Nu există nimic la ce n-aş renunța pentru această posibilitate. Sunt cu tine în orice clipă şi totuşi atât de teribil de departe; şi îmi doresc nespus de mult să fiu cu tine în realitate. Ştii, nu-i aşa, că sunt întotdeauna

A ta, Maria[2]

1 Oare să nu slăvesc pe Dumnezeul meu?

2 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 33-34.

Maria a obținut un permis de vizită pentru 24 iunie, deşi Bonhoeffer nu ştia că va primi vizita ei. A fost prima din cele şaptesprezece vizite ale Mariei. Şaisprezece dintre ele au avut loc între această dată şi 27 iunie anul următor, 1944.[1] Ultima ei vizită a fost în 23 august 1944, la o lună după tentativa de asasinat din 20 iulie. Dar în acea zi de iunie 1943, când Maria a venit pentru prima dată să-l vadă pe Dietrich, nădejdile lor legate de un proces rapid şi o eliberare imediată erau încă vii; se gândeau constant la căsătoria lor iminentă.

Vizitele erau oarecum stânjenitoare, pentru că niciodată nu erau lăsați singuri. Erau în permanență însoțiți, ca să zic aşa, de Roeder. De fapt, la prima lor întâlnire din 24 iunie, Roeder l-a luat prin surprindere pe Bonhoeffer atunci când a adus-o pe Maria în încăpere. Bonhoeffer a fost extrem de încurcat. Ce însemna oare faptul că ea se afla acolo? A fost o tactică mizerabilă. „M-am simțit folosită de procurorul Roeder ca o unealtă – a scris Maria ani mai târziu. Am fost introdusă în încăpere efectiv fără nicio înştiințare prealabilă şi Dietrich a fost vizibil şocat. La început a reacționat prin tăcere, dar apoi am purtat o conversație normală; emoțiile lui erau vizibile doar prin strânsoarea cu care mă ținea de mână."[2]

Când timpul lor împreună a luat sfârşit, Roeder a condus-o pe Maria într-o anumită direcție, iar Bonhoeffer urma să părăsească încăperea pe o altă uşă. Nu se mai văzuseră unul pe altul din noiembrie. Acum li s-au acordat aceste momente prețioase, însă vizita s-a terminat brusc. În momentul în care Maria a fost pe punctul să iasă din încăpere, ea a cedat spiritului său independent şi voinței sale puternice, pentru care era atât de renumită. Când s-a întors şi l-a văzut pe iubitul ei Dietrich ieşind pe uşa din partea cealaltă a încăperii, a alergat impetuos şi evident împotriva dorințelor lui Roeder înapoi ca să-şi îmbrățişez încă o dată logodnicul.

După ce Bonhoeffer s-a întors în celula lui, a continuat scrisoarea pe care le-o scria părinților săi:

1 În 1943, Maria l-a vizitat pe Bonhoeffer în 24 iunie, 30 iulie, 26 august, 7 octombrie, 10 și 26 noiembrie și în 10 și 22 decembrie. În 1944, l-a vizitat în 1 și 24 ianuarie, 4 februarie (ziua lui de naștere), 30 martie, 18 și 25 aprilie, 22 mai, 27 iunie și 23 august.

2 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 27.

> Tocmai m-am întors de la întâlnirea cu Maria – o surpriză şi o bucurie incredibile! Am aflat despre venirea ei doar cu un minut înainte. Încă mai am impresia că a fost numai un vis – cu adevărat, o situaţie inimaginabilă – ce vom crede oare, într-o bună zi, despre vizita aceasta? Lucrurile care se spun în astfel de situaţii sunt cât se poate de triviale, însă nu ele sunt cele mai importante. A fost atât de curajos din partea ei să vină; n-aş fi îndrăznit să-i sugerez aşa ceva. Este mult mai dificil pentru ea decât pentru mine. Eu ştiu unde sunt, însă pentru ea totul este de neînchipuit, misterios, terifiant. Gândiţi-vă cum vor arăta lucrurile după ce coşmarul acesta se va termina![1]

Primele scrisori ale Mariei erau pline de idei şi de planuri legate de nunta lor. I-a scris că a început să-şi pună la punct trusoul şi într-una dintre scrisori a introdus chiar şi un desen în care prezenta mobila din camera ei, ca să poată decide împreună cum îşi vor mobila noua lor casă. De asemenea, i-a spus că bunica ei a hotărât să-i dea „canapeaua albastră din Stettin, plus fotoliile şi masa". În acelaşi timp, s-a întrebat ce pastor ar trebui să oficieze căsătoria lor, mărturisindu-i lui Bonhoeffer că în septembrie trecut, înainte ca vreunul dintre ei să ştie ce le vor aduce lunile următoare şi când încă se mai gândea la el în principal ca la un pastor, scrisese în jurnalul ei că i-ar plăcea ca *el* să-i oficieze căsătoria. „Ce nenorocire că lucrul acesta este imposibil!!!",[2] a zis ea.

Maria a continuat jocul de a-i scrie lui Bonhoeffer în jurnalul ei. După cea de-a doua lor întâlnire, în 30 iulie, a scris următoarele:

> Şedeam pe canapeaua de pluş roşu când ai intrat. Văzându-te aşa, aproape că am vrut să-ţi spus „*Sie*"[3]. Un costum închis care îţi venea foarte bine, o cravată oficială *à la Oberst Gerichtsrat*[4]... ciudat de nefamiliar.

1 *Letters and Papers from Prison*, 71-72.
2 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 40-41, 44, 52.
3 În germană, *Sie* este forma politicoasă de adresare, iar *Du* este forma familiară, care se foloseşte între prietenii apropiaţi şi membrii familiei.
4 Judecător avocat cu rang de colonel; în cazul acesta, Roeder.

> Dar când m-am uitat în ochii tăi, am văzut în ei acea lumină dragă şi întunecată, iar când m-ai sărutat, am înțeles că te-am regăsit – te-am găsit mai deplin decât te-am avut vreodată înainte.
>
> A fost atât de diferit față de prima dată. Ai fost mai calm şi mai relaxat; şi chiar mai încrezător. Am simțit lucrul acesta mai mult decât orice, şi el mi-a inundat inima tristă şi descurajată şi m-a făcut veselă şi fericită. Ce discută oamenii în astfel de momente? [...] despre condusul maşinii, despre vreme, despre familie.[1] Şi totuşi, vizitele acestea au însemnat atât de mult şi au contrabalansat luna de singurătate care s-a scurs între ele. La un moment dat, m-ai prins. Deşi în lăuntrul meu eram foarte calmă, tremuram totuşi. Mâna ta fierbinte m-a făcut să mă simt atât de bine şi aş fi dorit s-o ții mereu acolo, deşi îmi transmitea un curent care mă copleşea şi care mă împiedica să gândesc.[2]

Tot cam în această vreme, Bonhoeffer a primit dreptul să scrie o scrisoare la patru zile, în loc de una la zece zile. S-a decis să scrie alternativ o scrisoare părinților şi una Mariei. Pentru că toate scrisorile erau cenzurate, uneori treceau chiar şi zece zile până ajungeau la destinație, cu toate că, în cazul părinților săi, aveau mai puțin de şapte mile de parcurs din celula lui până la casa lor. Adesea, Bonhoeffer şi Maria îşi scriau unul altuia imediat după o vizită. Nu doreau să scrie înaintea vizitei care urma, pentru că riscau să se vadă unul pe altul înainte ca scrisoarea să ajungă.

După cea de-a doua vizită, din 30 iulie, Maria i-a scris lui Bonhoeffer că, pe trenul înapoi către Pätzig, s-a întâlnit cu unchiul ei Gerhard Tresckow. Acesta era fratele lui Henning von Tresckow, care a avut un rol central în cele două încercări majore de asasinare a lui Hitler. Maria i-a spus lui Bonhoeffer că, deşi unchiul ei „nu ştia" despre logodna ei, el i-a amintit că pe când avea doisprezece ani, ea l-a invitat la nunta ei şi el i-a răspuns că „era hotărât să nu rateze ocazia".[3]

1 Majoritatea convorbirilor dintre ei au fost ascultate de Roeder, care ședea în apropiere.

2 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 55.

3 Ibid., 58

În acelaşi timp, ea a continuat să planifice viitorul lor împreună, informându-i că acea canapea albastră primită de la bunica ei „ar merge mai bine în camera ta, pentru că se potriveşte perfect cu discuțiile teologice, cu rafturile de cărți şi cu fumul de țigară. Pianul cel mare „va merge în sufragerie".[1] Scrisorile de dragoste pe care şi le trimiteau unul altuia erau voioase şi încărcate cu declarații de dragoste. În acea lună august, Bonhoeffer i-a scris: „Nu-ți poți imagina ce înseamnă pentru mine, în situația mea prezentă, faptul că te am pe tine. Mă aflu aici sub călăuzirea specială a lui Dumnezeu. Sunt convins. Pentru mine, felul în care ne-am găsit unul pe altul cu puțin timp înaintea arestării mele este un indiciu sigur al acestui lucru. Încă o dată lucrurile au decurs «*hominum confusione et dei providentia*»"[2].

În această scrisoare, Bonhoeffer a scris faimoasa expresie potrivit căreia căsătoria lor este un „«da» pentru pământul lui Dumnezeu". Logodna însăşi era felul lui de a trăi ceea ce credea. Tot ce a făcut, inclusiv logodna cu Maria, a fost „pentru Dumnezeu". Nu era un calcul, ci un act de credință:

> Când mă gândesc la starea în care se află lumea, la obscuritatea totală care învăluie destinul nostru personal şi condiția mea actuală de deținut, unirea noastră – dacă nu a fost un act frivol, ceea ce, fără îndoială, nu a fost – nu poate fi decât o dovadă a harului şi a bunătății lui Dumnezeu, care ne cheamă să credem în El. Ar trebui să fim orbi să nu vedem lucrul acesta. Când Ieremia a spus, în ora cea mai întunecată a istoriei poporului său, că „în țară se vor cumpăra din nou case şi terenuri [şi vii]"[3], cuvintele acestea au fost un semn al încrederii lui în viitor. Un astfel de gest necesită credință; fie ca Dumnezeu să ne-o dea în fiecare zi. Nu mă refer la credința care fuge de lume, ci la credința care persistă *în* lume şi care doreşte să rămână fidelă acestei lumi, în ciuda tuturor greutăților pe care ea ni le aduce. Căsătoria noastră trebuie

1 Ibid., 58, 63.
2 După confuzia omului şi providența lui Dumnezeu – lat.
3 Ieremia 32:15.

> să fie un „da" pentru pământul lui Dumnezeu. Trebuie să ne întărească hotărârea de a face şi de a realiza ceva pe pământ. Mă tem că creştinii care se aventurează să stea pe pământ doar cu un picior vor sta şi în cer tot cu un picior.[1]

O predică de nuntă venită din celula unei închisori

Bonhoeffer nu era singurul membru al familiei care se logodise în vederea căsătoriei. Nepoata lui de şaisprezece ani, Renate, era şi ea în pragul căsătoriei cu Eberhard, prietenul cel mai bun al lui Bonhoeffer. Dacă nu se căsătoreau curând, ea urma să fie recrutată în cadrul *Reichsarbeitsdienst*. Gândul recrutării militare sub regimul lui Hitler era mult mai odios pentru familia Schleicher decât faptul că fiica lor se căsătorea cu iubitul ei Eberhard cu un an sau doi mai devreme. Data a fost stabilită pentru 15 mai. Bonhoeffer spera să poată predica la această nuntă, dar nici chiar cele mai timpurii nădejdi de eliberare nu erau destul de optimiste pentru a putea participa la nuntă. Totuşi, a scris o predică pentru ei. Aceasta nu le-a parvenit la timp pentru a putea fi citită la nuntă, însă la fel ca multe alte lucruri pe care Bonhoeffer le-a scris, ea s-a bucurat de o audienţă mult mai largă decât ar fi putut spera el. A devenit un mic text clasic citit de mulţi la aniversările lor.

Aşa cum a spus şi în scrisoarea adresată Mariei, în care prezenta căsătoria lor ca pe un „«da» pentru pământul lui Dumnezeu",[2] el a afirmat rolul lui Dumnezeu în nunta viitoare a lui Bethge, afirmând rolul pe care îl avea însuşi cuplul în ea. El ştia că, pentru a-L celebra pe Dumnezeu aşa cum se cuvine, este necesară o înţelegere şi o celebrare deplină a umanităţii ca atare. Bonhoeffer a încercat mereu să corecteze ideea falsei alegeri între Dumnezeu şi umanitate sau între cer şi pământ. Dumnezeu vrea să răscumpere umanitatea şi pământul, nu să le abolească. Ca în multe alte situaţii, aproape că a exagerat punctul acesta de vedere pentru a fi cât mai clar:

---

1 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 63-64.

2 Ieremia 32:15.

> Nu trebuie să ne grăbim prea tare să vorbim aici cu pietate despre voința și călăuzirea lui Dumnezeu. Este evident și nu trebuie ignorat faptul că voința voastră omenească lucrează aici, celebrându-și triumful; cursul pe care-l veți urma încă de la început va fi cel ales de voi; ceea ce ați făcut și faceți nu este în primul rând un lucru religios, ci unul cât se poate de laic... Dacă nu puteți spune astăzi cu îndrăzneală: „Aceasta este hotărârea *noastră*, iubirea *noastră*, calea *noastră*", vă refugiați într-o falsă evlavie. „Fierul și oțelul vor trece, dar dragostea noastră va rămâne în veci." Această dorință după fericirea pământească pe care doriți să o găsiți unul în celălalt și în care, ca să citez un cântec medieval, unul este mângâierea celuilalt, atât în astăzi, cât și în suflet – această dorință este justificată înaintea lui Dumnezeu și a omului.[1]

Bonhoeffer a încercat să revendice totul pentru Dumnezeu, așa cum a făcut vreme de douăzeci de ani. El a spus că nu doar partea „religioasă" a căsătoriei este importantă, ci căsătoria în totalitatea ei. Libertatea de a-ți alege un partener este un dar de la Dumnezeul care ne-a creat după chipul Său și „dorința fericirii pământești" nu este un lucru pe care-l furăm pe la spatele lui Dumnezeu, ci este ceva ce El a dorit să dorim. Nu trebuie să separăm de Dumnezeu partea pământească a vieții și a căsătoriei, încercând să o ascundem de El, ca și cum ne-ar aparține numai nouă, sau încercând să o distrugem complet, printr-o falsă pietate care să-i nege existența.

Fericirea pământească și umanitatea Îi aparțin lui Dumnezeu nu într-un sens „religios" și limitat, ci într-un sens pe deplin uman. Bonhoeffer a fost un campion al ideii lui Dumnezeu de umanitate, o umanitate pe care El a creat-o și pe care, tocmai prin faptul că a participat la ea prin întrupare, a răscumpărat-o. Dar după ce Bonhoeffer a tras suficient de mult în această direcție și a insistat „pe aspectul deplin uman", el s-a întors imediat în direcția opusă, subliniind „și aspectul deplin divin":

1 *Letters and Papers from Prison*, 41-42.

> Voi înşivă ştiți că nimeni nu poate trăi sau asuma o astfel de viață prin propria lui putere, căci ceea ce este acordat unuia este negat celuilalt; şi aceasta este ceea ce numim călăuzire a lui Dumnezeu. Aşadar, astăzi, oricât v-ați bucura de faptul că v-ați atins scopul, veți fi la fel de mulțumitori pentru că voia şi calea lui Dumnezeu v-au adus aici; şi indiferent cu câtă încredere acceptați responsabilitatea pentru actul vostru de astăzi, puteți să îl puneți, şi chiar îl veți pune, cu aceeaşi încredere în mâinile lui Dumnezeu.[1]

Aşadar, era vorba despre amândouă, însă pentru ca ele să poată fi puse împreună, trebuiau înțelese clar fiecare separat. Apoi le-a pus iarăşi împreună:

> În timp ce astăzi Dumnezeu adaugă „da"-ul Său la „da"-ul vostru, în timp ce confirmă voința voastră cu voința Lui şi în timp ce îngăduie şi aprobă triumful, bucuria şi mândria voastră, în acelaşi timp vă face instrumentele voinței şi scopului Său, atât pentru voi înşivă cât şi pentru alții. În condescendența Lui nepătrunsă, Dumnezeu adaugă „da"-ul Său la „da"-ul vostru; însă, procedând astfel, El face din iubirea voastră ceva complet nou – starea sfântă a căsătoriei.[2]

Bonhoeffer s-a străduit din răsputeri să exprime paradoxul aproape inexprimabil al relației autentice cu Dumnezeu. El avea o idee foarte înaltă despre căsătorie. Aceasta este „mai mult decât iubirea voastră unul pentru altul" şi „are o demnitate şi o putere mai mare, pentru că este porunca sfântă a lui Dumnezeu, prin care El vrea să perpetueze specia umană până la sfârşitul vremurilor". Probabil că cea mai memorabilă propoziție a scrisorii este următoarea: „Nu dragostea voastră este cea care vă susține căsătoria, ci de acum înainte căsătoria voastră este cea care vă susține dragostea."[3]

1 Ibid., 42.
2 Ibid.
3 Ibid., 43.

Lecturile

Bonhoeffer nu a crezut niciodată că va sta la închisoare prea multă vreme. La început a căutat să dea procurorului cât mai multe informații, nădăjduind că în felul acesta va obține o dată pentru proces. Acuzațiile erau relativ minore, iar el şi Dohnányi puteau pune la punct o apărare serioasă şi cu şanse de câştig. Dar Canaris şi Sack, lucrând în culise în sprijinul lui Bonhoeffer şi al lui Dohnányi, au considerat că este mai util să se tărăgăneze lucrurile. Ei doreau să evite confruntarea prilejuită de un astfel de proces, mai ales pentru că planurile de asasinare a lui Hitler mergeau înainte. După ce se va întâmpla aşteptatul eveniment, procesul va fi pus în discuție. În consecință, lunile treceau şi bătălia juridică mergea înainte. În octombrie, Bonhoeffer a împlinit şase luni la Tegel. A trecut mai mult timp decât se aşteptase vreodată.

Bonhoeffer a folosit timpul acesta cât mai bine, împărțindu-se între vizitele părinților şi ale Mariei, lecturi, scris şi alte activități. Karl şi Paula Bonhoeffer l-au vizitat în 12 octombrie şi i-au adus dalii din grădina lor. A doua zi, le-a scris şi le-a împărtăşit că-i venea mereu în minte o strofă din poemul *Octoberlied* al lui Theodor Storm[1]:

> Und geht es draussen noch so toll,
> Unchristlich oder christlich,
> Ist doch die Welt, die schöne Welt
> So gänzlich unverwüstlich. [2]

> Tot ce este necesar pentru a aminti cuiva lucrul acesta sunt câteva flori vesele de toamnă, priveliştea care se vede de la fereastra celulei şi o jumătate de oră de „exerciții" în curtea închisorii, unde se găsesc câțiva castani frumoşi şi câțiva tei. În cele din urmă, însă, pentru mine cel puțin, lumea este alcătuită din câțiva oameni pe care aş dori să-i văd şi împreună cu care aş vrea să fiu. Aparițiile ocazionale, ale voastre şi ale Mariei,

1 Poet danez de limbă germană, 1817-1888.

2 Deşi furtuna mai bântuie încă, / sub fiecare turlă sau minaret, / iată, lumea, frumoasa lume / n-a fost distrusă încă. Ibid., 119.

pentru o oră scurtă, ca şi cum aţi veni de la mare distanţă, sunt lucrul pentru care şi din care trăiesc în mare măsură. Dacă, pe lângă asta, aş putea din când în când să ascult şi câte o predică bună, duminicile, deşi aud uneori fragmente de piese corale purtate de briză, ar fi şi mai bine...

În ultima vreme am scris mult, dar ziua este adesea prea scurtă pentru cantitatea de muncă pe care mi-o propun, astfel că uneori, destul de comic, am impresia că nici nu am destul timp aici pentru lucrurile mai puţin importante! După micul dejun, dimineaţa (cam pe la ora 7), citesc puţină teologie, după care scriu până la amiază; după-masa citesc, după care urmează un capitol din *Istoria Universală* a lui Delbrück, puţină gramatică a limbii engleze, din care încă mai am de învăţat tot felul de lucruri şi, în sfârşit, în funcţie de cum mă simt, scriu sau citesc din nou. Astfel, seara sunt suficient de obosit ca să mă pot bucura că merg la culcare, deşi asta nu înseamnă că adorm imediat.

Cantitatea de lecturi şi scrieri pe care Bonhoeffer le-a parcurs în cele optsprezece luni petrecute la Tegel este, fără îndoială, impresionantă. Într-o scrisoare către Eberhard Bethge din decembrie a scris:

Într-un mod oarecum aleatoriu, am parcurs recent o istorie a Scotland Yardului, o istorie a prostituţiei, am terminat de citit cartea lui Delbrück – l-am găsit cam neinteresant în problemele pe care le ridică – sonetele lui Reinhold Schneider – foarte variabile calitativ, unele foarte bune; pe ansamblu, toate producţiile mai noi mi se par lipsite de *hilaritas* – „bucuria" – care trebuie să fie prezentă în orice realizare intelectuală cu adevărat măreaţă şi liberă. Ai mereu impresia unei manufacturări oarecum chinuite şi forţate, în locul unei creativităţi descătuşate... În prezent citesc un roman englezesc gigantic, care parcurge intervalul scurs între anul 1500 şi vremea noastră şi care a fost scris de Hugh Walpole în 1909. Şi Dilthey mă interesează destul de mult şi studiez

> în fiecare zi, timp de o oră, manualul destinat personalului medical, pentru orice eventualitate.[1]

Acesta era însă doar vârful icebergului. Cu câteva luni mai devreme a dorit să citească poemul epic medieval al lui Adalbert Stifter, *Witiko*, şi a insistat pe lângă părinții lui să-i găsească un exemplar, însă ei n-au reuşit. Spre uimirea lui, a descoperit unul în biblioteca închisorii. A fost de-a dreptul încântat. Epurările literaturii „negermane" operate de Goebbels nu au afectat prea mult secolul al XIX-lea. Într-o serie de scrisori către părinții săi, a vorbit despre lectura acestei cărți:

> Citesc din Stifter aproape în fiecare zi. În atmosfera de aici, există ceva foarte alinător în lumea ocrotită şi ferită a personajelor sale – e destul de demodat ca să prezinte numai personaje încântătoare – şi concentrează gândurile cititorului asupra lucrurilor care contează cu adevărat în viață. Aici, în celula închisorii, mă întorc, în lăuntru şi în afară, la aspectele cele mai simple ale existenței; Rilke, de exemplu, mă lasă rece.[2]

> Mulți oameni ar găsi mia ei de pagini – care nu pot fi sărite, ci trebuie citite la rând – prea mult pentru ei; aşa că nu ştiu dacă să o recomand sau nu. Pentru mine, este una dintre cele mai bune cărți de care am cunoştință. Puritatea stilului ei şi felul în care-şi zugrăveşte personajele creează un sentiment de fericire cât se poate de rar şi de specific... este *sui generis* al său... Deocamdată, singurele romane istorice care mi-au făcut o impresie comparabilă sunt *Don Quijote* şi *Bern Geist* de Gotthelf.[3]

> În lecturile mele, trăiesc acum în întregime în secolul al XIX-lea. În lunile acestea, am citit Gotthelf, Stifter, Immermann, Fontane şi Keller cu o nouă admirație. O astfel de perioadă, în care oamenii scriau într-o germană atât de simplă

1 Ibid., 189.
2 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 32.
3 *Letters and Papers from Prison*, 125.

> şi de clară, trebuie să fi avut o esență cât se poate de sănătoasă. Tratează cele mai delicate probleme fără sentimentalism; pe cele mai serioase, fără trăncăneli; şi îşi exprimă convingerile fără patos; nu există simplificări exagerate şi nici complicări ale limbajului sau ale temei; pe scurt, este cu totul pe gustul meu şi mi se pare foarte sănătoasă. Dar trebuie să fi fost nevoie de multă muncă istovitoare ca să se poată exprima într-o germană de calitate, oferind deci multe ocazii de liniște.[1]

Standardele culturale ale lui Bonhoeffer erau, evident, foarte înalte. Într-o scrisoare adresată lui Bethge, a spus că generația logodnicei sale

> a crescut cu o literatură contemporană de foarte proastă calitate şi că acesteia îi este mult mai greu să se apropie de literatura mai veche decât ne este nouă. Cu cât am cunoscut mai mult realitatea lucrurilor bune, cu atât mai insipidă ni se pare limonada diluată a literaturii de mai târziu, uneori până acolo că ne face greață. Ştii vreo lucrare literară scrisă în ultimii, să zicem, cincisprezece ani pe care s-o consideri de suficientă calitate pentru a-i conferi durabilitate? Eu nu ştiu. În parte, este pălăvrăgeală inutilă, în parte – propagandă, în parte – sentimentalism autocompătimitor, dar nu găseşti în ea nici revelație, nici idei, nici claritate şi nici substanță, şi aproape întotdeauna limbajul este prost şi limitat. În legătură cu subiectul acesta, sunt fără discuție un *laudator temporis acti*[2]

Bonhoeffer a avut posibilitatea să-i trimită clandestin scrisori lui Bethge începând din noiembrie 1943. Odată ce i s-a deschis această posibilitate, a revărsat un adevărat torent de scrieri asupra unicului său prieten care avea capacitatea teologică, muzicală şi literară necesară pentru a-i face față. „Nu pot să citesc o carte sau să scriu un paragraf,

1 Ibid., 77-78.

2 „Lăudător al timpurilor trecute", vers luat din *Ars Poetica* de Horațiu. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 884.

– i-a mărturisit lui Bethge – fără să vorbesc cu tine despre el sau cel puțin fără să mă întreb ce-ai spune tu despre el."[1]

Cele mai intime gânduri ale lui Bonhoeffer

Scrisorile către Bethge i-au oferit posibilitatea să discute mult mai multe probleme decât cele legate de cultură. Lucrul acesta îl putea face şi cu părinții lui, şi la făcut. Cu Bethge, însă, putea să discute subiecte pe care nu le putea discuta cu nimeni altcineva. Bethge era singurul suflet de pe pământ căruia Bonhoeffer îi destăinuia slăbiciunile lui, alături de care explora gândurile lui cele mai intime şi în care avea încredere că nu i le va interpreta greşit. Față de toți ceilalți se simțea obligat să joace rolul pastorului şi să fie puternic. Bethge era singura persoană din partea căreia Bonhoeffer putea să primească slujire. Acesta a avut pentru Bonhoeffer rolul de confesor şi de pastor încă de la Finkenwalde, şi nu era străin de latura întunecată a prietenului său.

În prima lui scrisoare trimisă lui Bethge, Bonhoeffer i-a adus la cunoştință că depresia care-l deranja uneori nu era o problemă serioasă. Se temea că Bethge ar putea fi îngrijorat pentru el din pricina acesteia:

> 18 noiembrie 1943
>
> ... după aceste luni lungi şi lipsite de închinare, penitență şi euharistie şi fără *consolatio fratrum* – fii încă o dată pastorul meu, aşa cum ai fost de atâtea ori în trecut, şi ascultă-mă. Există infinit de multe lucruri pe care vreau să vi le spun amândurora; dar astăzi nu pot vorbi decât despre lucrurile esențiale, ceea ce înseamnă că scrisoarea îți este adresată doar ție... În răstimpul acesta am fost ferit de orice încercare spirituală serioasă. Tu eşti singura persoană care ştie cât de des m-a pândit *accidie, tristitia*, cu toate consecințele ei amenințătoare; şi uneori mă tem că te îngrijorezi pentru mine din cauza aceasta. Dar mi-am spus încă de la început că nu

1 *Letters and Papers from Prison*, 223.

> voi face pe plac nici oamenilor şi nici diavolului în felul acesta – n-au decât să facă ce vor ei în ce-i priveşte; şi sper să fiu întotdeauna capabil să rămân ferm pe această poziție.
>
> La început m-am întrebat dacă într-adevăr pentru cauza lui Cristos ți-am făcut atâtea necazuri, însă nu peste mult timp mi-am scos din minte întrebarea aceasta ca pe o ispită, deoarece mi-a devenit clar faptul că mi-a fost prescrisă datoria de a rezista în această situație limită cu toate problemele ei; am devenit destul de mulțumit să fac lucrul acesta şi de atunci am rămas în această stare (1 Petru 2:20; 3:14)[1]

Bonhoeffer a spus că în acele zile Psalmii şi Apocalipsa i-au adus multă mângâiere, dar şi imnurile lui Paul Gerhardt, pe multe dintre ele ştiindu-le pe dinafară. Aşadar, Bonhoeffer nu a fost „în mod natural" puternic şi curajos. Echilibrul lui a fost rezultatul autodisciplinei şi al întoarcerii deliberate spre Dumnezeu. Două săptămâni mai târziu i-a vorbit lui Bethge despre atacurile aeriene: „Există acum un lucru pe care vreau să ți-l spun personal: bombardamentele puternice, mai ales ultimul, în timpul căruia ferestrele infirmeriei s-a spart lovite de o mină, eprubetele şi materialele medicale au căzut din vitrine şi de pe rafturi, iar eu am zăcut pe podea, în întuneric, cu puține nădejdi că voi supraviețui cu bine atacului, m-au trimis pur înapoi la rugăciune şi la Biblie."[2]

Oamenii au scris în multe relatări despre curajul cu care Bonhoeffer a înfruntat atacurile aeriene şi că a fost o mângâiere şi un bastion pentru cei din jurul lui, atunci când toți credeau că moartea era iminentă. Dar tăria lui era împrumutată de la Dumnezeu, şi el a împrumutat-o la rândul lui altora. Pentru că Bonhoeffer nu s-a temut să-i împărtăşească lui Bethge slăbiciunile şi temerile sale, curajul de care a dat dovadă poate fi considerat real. Se pare că s-a încredințat

1 „În adevăr, ce fală este să suferiți cu răbdare să fiți pălmuiți, când ați făcut rău? Dar dacă suferiți cu răbdare când ați făcut ce este bine, lucrul acesta este plăcut lui Dumnezeu… Chiar dacă aveți de suferit pentru neprihănire, ferice de voi!" „N-aveți nicio teamă de ei şi nu vă tulburați!"

2 Ibid., 131, 149.

sincer în mâna lui Dumnezeu şi, prin urmare, nu a avut regrete sau temeri reale:

23 ianuarie 1944

... când orice posibilitate de cooperare este tăiată brusc, atunci, dincolo de orice îngrijorare privitoare la el, există conştiinţa faptului că viaţa lui este încredinţată în întregime unor mâini mai capabile şi mai puternice. Pentru tine şi pentru noi, cea mai importantă sarcină în săptămânile şi probabil în lunile care vor urma ar putea fi aceea de a ne încredinţa unul pe altul în mâinile acestea... Indiferent ce slăbiciuni, greşeli de calcul şi vină s-ar găsi în cele ce preced faptele, Dumnezeu este în faptele însele. Dacă supravieţuim în săptămânile şi în lunile viitoare, vom putea vedea cât se poate de clar că toate s-au sfârşit cu bine. Ideea că am fi putut evita multe din dificultăţile vieţii, dacă am fi fost mai atenţi, este mult prea prostească pentru a fi luată în considerare fie şi o clipă măcar. Dacă mă uit înapoi în trecutul tău, sunt atât de convins că ceea ce s-a întâmplat a fost bine, încât cred că şi ceea ce se întâmplă acum este bine. A renunţa la o viaţă plină şi la bucuriile ei reale pentru a evita durerea nu este nici creştineşte şi nici omeneşte.[1]

9 martie 1944

Când oamenii sugerează în scrisorile lor… că eu sufăr aici, resping gândul acesta. Mi se pare o profanare. Aceste lucruri nu trebuie dramatizate. Mă îndoiesc foarte mult că „sufăr“ mai mult decât voi sau mai mult de cât suferă astăzi majoritatea oamenilor. Desigur, multe lucruri sunt aici oribile, însă unde nu sunt? Probabil că am exagerat în privinţa problemei suferinţei şi am devenit prea gravi în legătură cu ea... Nu, suferinţa trebuie să fie ceva cu totul diferit şi să aibă o cu totul altă dimensiune faţă de ceea ce am experimentat până acum.[2]

1 Ibid.
2 Ibid., 231-232.

> 11 aprilie 1944
>
> Am auzit ieri pe cineva zicând că ultimii ani au fost complet irosiți pentru el. Sunt foarte bucuros că eu nu am avut niciodată sentimentul acesta, nici măcar o clipă. Şi nu mi-am regretat niciodată decizia din vara anului 1939, pentru că sunt ferm convins – oricât de ciudat ar suna – că viața mea a urmat un curs drept şi neîntrerupt, cel puțin în partea ei exterioară. A fost o îmbogățire neîntreruptă a experienței, pentru care nu pot fi decât mulțumitor. Dacă ar fi să-mi sfârşesc viața aici, în aceste condiții, lucrul acesta ar avea o semnificație pe care cred că aş putea-o înțelege; pe de altă parte, totul ar putea să fie doar o pregătire temeinică pentru un nou început şi pentru o nouă însărcinare, atunci când va veni pacea.[1]

Bonhoeffer s-a consolat cu gândul că nu a putut să participe la nunta lui Bethge cu Renate din mai anul trecut, dar când a aflat că cei doi aşteptau un copil, a fost convins că va fi pus în libertate la timp pentru a putea să predice la botezul acestuia. Copilul a primit numele lui şi el a fost ales ca naş. Totuşi, pe măsură ce data botezului se apropia, şi-a dat seama că nu va fi eliberat la timp pentru a putea participa nici la eveniment:

> 9 mai 1944 – Este dureros pentru mine, te asigur, faptul că improbabilul s-a întâmplat şi că nu voi putea să sărbătoresc ziua aceasta împreună cu voi; dar m-am împăcat cu ideea asta. Cred că nimic din ceea ce mi se întâmplă nu este lipsit de înțeles şi că este bine pentru noi toți ca lucrurile să se întâmple astfel, chiar dacă sunt împotriva dorințelor noastre. După cum înțeleg eu lucrurile, sunt aici cu un scop şi nu sper decât să îl împlinesc. În lumina acestui scop măreț, toate privațiunile şi dezamăgirile noastre sunt triviale. Nimic nu poate fi mai nevrednic şi mai greşit decât să transformăm una dintre puținele ocazii de bucurie, cum este cea pe care o trăiți voi acum, într-o calamitate din cauza situației mele prezente. Lucrul acesta ar fi cu totul

1 Ibid., 272.

> împotriva mersului normal al evenimentelor şi mi-ar submina optimismul în privința cazului meu. Oricât de mulțumitori am fi pentru bucuriile noastre personale, nu trebuie nici măcar o clipă să pierdem din vedere lucrurile mărețe pentru care trăim, iar ele trebuie să reverse mai degrabă lumină decât întuneric peste bucuria voastră.[1]

După o săptămână le-a trimis „Gânduri cu ocazia zilei de botez a lui Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge". Asemenea predicii cu ocazia căsătoriei lor, şi scrisoarea aceasta este o capodoperă în miniatură. În scrisoarea care a însoțit eseul acesta, Bonhoeffer a precizat: „Vă rog să nu aveți niciun fel de regrete din pricina mea. Martin [Niemöller] a stat aproape şapte ani, dar aceasta este o cu totul altă chestiune."[2]

„Creştinismul nereligios"

Cândva prin aprilie 1944, Bonhoeffer a experimentat o nouă revărsare a gândirii sale teologice, însă date fiind condițiile în care se găsea, a putut să-şi comunice meditațiile doar prin intermediul scrisorilor pe care i le trimitea clandestin lui Bethge. Nu a mai avut timp să scrie o carte nouă, deşi a încercat să facă lucrul acesta. Se pare că a lucrat la o carte până în momentul în care a fost dus la închisoarea Gestapoului, în luna octombrie, dar manuscrisul acesteia nu a fost găsit niciodată. Gândurile, uneori neprelucrate, din scrisorile către Bethge sunt tot ce avem, dar ele n-au făcut decât să arunce în dispută moştenirea teologică pe care a lăsat-o. Mulți îl cunosc pe Bonhoeffer doar ca pe acela care a creat conceptul dubios de *creştinismul nereligios*. Oarecum paradoxal, mulți dintre membrii mişcării „morții lui Dumnezeu" l-au considerat un fel de profet.

Bonhoeffer s-a simțit liber să-şi împărtăşească gândurile cu prietenul său Eberhard Bethge, dar a fost o persoană foarte rezervată şi este aproape sigur că, dacă ar fi ştiut că ideile sale teologice private

1 Ibid., 289-290.
2 Ibid., 293.

şi imprecis formulate vor ajunge în viitoarele discuții de seminar, ar fi fost nu doar deranjat, ci chiar profund tulburat de lucrul acesta. Când Bethge l-a întrebat dacă poate să arate scrisorile de la el câtorva frați de la Finkenwalde – „Mă întreb dacă ai accepta ca aceste secțiuni să fie puse la dispoziția unor oameni ca Albrecht Schönherr, Winfried Maechler şi Dieter Zimmermann?" – Bonhoeffer a ezitat. „În ce mă priveşte, n-aş face încă lucrul acesta – i-a scris el – pentru că tu eşti singura persoană în prezența căreia îmi permit să gândesc cu voce tare, ca să zic aşa, cu scopul de a-mi clarifica gândurile." Ceva mai încolo, în aceeaşi scrisoare, a scris: „Apropo, ar fi minunat dacă nu ai arunca la gunoi scrisorile mele teologice, ci le-ai trimite din când în când lui Renate, pentru că ele trebuie să fie, fără îndoială, o povară pentru tine, acolo unde te afli. Mi-ar plăcea să le recitesc mai târziu, în vederea lucrării mele, probabil. Anumite lucruri pot fi expuse într-o scrisoare mult mai natural şi mai viu decât într-o carte; şi în scrisori am întotdeauna idei mai bune decât atunci când scriu pentru mine."[1]

Pe această bază, Bethge s-a simțit liber, după moartea lui Bonhoeffer, să arate unor teologi câteva dintre aceste scrisori. Climatul teologic ciudat de după al Doilea Război Mondial şi interesul arătat față de martirul Bonhoeffer au fost de aşa natură că cele câteva fragmente de os găsite în aceste scrisori private au fost devorate de nişte ulii flămânzi şi de alte păsări mai puțin nobile, ai căror nenumărați urmaşi mai rod încă la ele. Toate acestea au condus la o teribilă răstălmăcire a teologiei lui Bonhoeffer, care s-a reflectat într-un mod lamentabil şi asupra gândirii şi scrierilor sale anterioare. Multe mode teologice *outre* au încercat să-l revendice pe Bonhoeffer ca pe unul de-ai lor[2], şi au făcut lucrul acesta prin ignorarea celei mai mari părți din opera sa. Se poate spune, în general, că unii teologi au făcut din aceste fragmente scheletice un fel de *Piltdown* al teologiei, adică un fals construit prost, dar crezut cu sinceritate.

Cele mai forțate interpretări s-au concentrat în jurul referirii

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 861.

2 Este foarte posibil ca într-o zi cineva să pretindă că relația lui Bonhoeffer cu Bethge a fost ceva mai mult decât *philos* și *storge*.

sale la „creştinismul nereligios". În 1967, într-o prelegere ținută la Coventry Cathedral în Anglia, Eberhard Bethge a spus că „folosirea şi transmiterea scoasă din context a faimoasei expresii «creştinism nereligios» l-a transformat pe Bonhoeffer în campionul unui gen de modernism superficial şi nedialectic, care pune în umbră tot ce a voit el să ne spună despre Dumnezeul cel viu."[1] Un pasaj important se găseşte în scrisoarea de mai jos, pe care Bonhoeffer i-a trimis-o lui Bethge în 30 aprilie 1944:

> Mă sâcâie în permanență întrebarea ce este creştinismul de fapt, sau mai degrabă cine este Cristos pentru noi astăzi? Vremea în care oamenilor li se putea spune totul prin intermediul cuvintelor, fie ele teologice sau devoționale, s-a încheiat, şi la fel s-a încheiat şi vremea interiorității şi a conştiinței – ceea ce înseamnă că a trecut timpul religiei, în general. Acum avansăm spre o perioadă complet nereligioasă; oamenii, aşa cum sunt ei în prezent, pur şi simplu nu mai pot fi religioşi. Chiar şi cei care spun sincer despre ei înşişi că sunt „religioşi", în realitate nu acționează deloc ca nişte oameni religioşi, ceea ce înseamnă că înțeleg ceva cu totul diferit prin termenul „religios".[2]

Pe scurt, situația pe care el o prevedea era atât de deprimantă, după orice standarde istorice, încât a regândit anumite lucruri de bază şi s-a întrebat dacă nu cumva omul modern a trecut dincolo de religie. Dar Bonhoeffer înțelegea prin „religie" nu creştinismul autentic, ci creştinismul *ersatz* şi abreviat, împotriva căruia a luptat toată viața. Acest creştinism „religios" a trădat Germania şi Occidentul în momentele lor de criză intensă, şi el s-a întrebat dacă nu cumva a sosit timpul ca domnia lui Isus Cristos să treacă dincolo de diminețile de duminică şi de adunările din biserici, pătrunzând în lumea largă. Dar ideea aceasta nu era decât o prelungire a teologiei sale anterioare, care se concentrase cu devotament asupra Bibliei şi asupra lui Cristos.

1 Bosanquet, *Life and Death of Bonhoeffer*, 279.
2 *Letters and Papers from Prison*, 279.

Bonhoeffer n-a dispus niciodată de timpul necesar pentru a se apleca asupra noii sale concepții. Cu toate acestea, mai mulți teologi suprazeloşi au construit mici zigurate din cele câteva cărămizi răzlețe. De asemenea, Bonhoeffer a scris: „Cum suntem noi [biserica]... cei chemați, privindu-ne pe noi înşine nu din perspectivă religioasă, ca pe nişte privilegiați, ci mai degrabă ca pe unii care aparținem în întregime lumii? În acest caz, Cristos nu mai este un obiect al religiei, ci ceva cu totul diferit, cu adevărat Domnul lumii. Dar ce înseamnă oare lucrul acesta?“[1]

Bonhoeffer gândea într-un mod nou despre lucrurile pe care le gândise şi le spusese vreme de două decenii: Dumnezeu este mai mare decât îşi imagina cineva şi El vrea mai mult de la urmaşii Lui şi de la lume decât I s-a dat până acum. Bonhoeffer şi-a dat seama că „religia“ obişnuită Îl micşorează pe Dumnezeu, recunoscându-I domnia numai asupra lucrurilor pe care nu ni le putem explica. El a înțeles că Dumnezeul „religiei“ nu este decât „un Dumnezeu al lacunelor“, un Dumnezeu care nu Se interesează decât de „păcatele noastre ascunse“ şi de gândurile noastre tainice. Dar Bonhoeffer a respins acest Dumnezeu abreviat. Dumnezeul Bibliei este Domn peste orice lucru şi peste orice descoperire ştiințifică. El nu este Domn doar peste lucrurile pe care nu le cunoaștem, ci şi peste lucrurile pe care le cunoaştem şi pe care le descoperim prin ştiință. Bonhoeffer s-a întrebat dacă nu cumva a sosit timpul ca Dumnezeu să fie adus în întreaga lume şi ca noi să încetăm a ne mai preface că El doreşte să trăiască numai în ungherele religioase pe care I le rezervăm noi.

> Întotdeauna mi se pare că încercăm neliniştiți să-I rezervăm lui Dumnezeu un anumit spațiu; mi-ar plăcea să vorbesc despre Dumnezeu nu de pe margine, ci de la centru; nu în slăbiciune, ci în putere, şi astfel nu în moarte şi în vinovăție, ci în viața şi în bunătatea omului... Biserica nu se înalță la margine, unde încetează puterile omeneşti, ci în mijlocul satului. Aşa era şi în Vechiul Testament, şi în

1 Ibid., 279-281.

> acest sens citim prea puțin Noul Testament în lumina celui Vechi. Cum arată acest creştinism nereligios, ce formă ia, sunt lucruri la care mă gândesc destul de mult şi îți voi scrie din nou despre ele cât de curând .[1]

Teologia lui Bonhoeffer a înclinat întotdeauna către o perspectivă incarnațională, care nu excludea „lumea", ci o privea ca pe creația bună a lui Dumnezeu, făcută ca să ne bucurăm de ea şi să o celebrăm, nu să o transcendem pur şi simplu. Potrivit acestui punct de vedere, Dumnezeu a răscumpărat omenirea prin Isus Cristos şi ne-a refăcut „buni". De aceea, nu trebuie să renunțăm la umanitatea noastră, considerând-o ceva „nespiritual". Aşa cum afirmase Bonhoeffer mai devreme, Dumnezeu doreşte ca „da"-ul pe care I-l adresăm Lui să fie un „da" adresat lumii pe care El a creat-o. Aici nu a fost vorba de pseudoumanismul subțire al teologilor liberali din mişcarea „morții lui Dumnezeu", care în deceniile următoare l-au revendicat pe Bonhoeffer ca fiind unul de-ai lor; şi nici de antiumanismul teologilor pioşi şi „religioşi", care au abandonat teologia lui Bonhoeffer în favoarea liberalilor. Aici a fost cu totul altceva: a fost umanismul lui Dumnezeu, răscumpărat în Isus Cristos.

Magnum Opus a lui Bonhoeffer

Bonhoeffer a considerat *Etica* lucrarea lui de bază. Este cartea pe care nu a reuşit să o termine niciodată. A lucrat la ea ani de zile la Ettal, la Klein-Krössin, la Friedrichsbrunn şi în dormitorul său de la mansarda casei din Berlin. A lucrat la ea şi în celula închisorii Tegel. În 1943, i-a spus lui Bethge: „Uneori am impresia că viața mea este, mai mult sau mai puțin, încheiată şi că tot ce mai am acum de făcut este să duc la bun sfârşit *Etica* mea."[2] Deşi Bonhoeffer nu a terminat-o niciodată în aşa fel încât să fie satisfăcut de ea, lucrarea poate fi considerată, împreună cu *Costul uceniciei* şi *Viața împreună*,

1 Ibid., 282.
2 Ibid., 163.

ca fiind în general completă[1] şi este fără îndoială importantă pentru o înțelegere completă a lui Dietrich Bonhoeffer.

Cartea începe cu următoarele rânduri: „Cei ce vor să se preocupe de problema unei etici creştine se confruntă cu o cerință atroce: trebuie să renunțe de la bun început, ca nepotrivite pentru un astfel de subiect, tocmai la cele două întrebări care i-au determinat să se aplece asupra problemei eticii: «Cum pot să fiu bun?» şi «Cum pot să fac ceva bun?» În schimb, trebuie să-şi pună o întrebare complet distinctă şi diferită: «Care este voia lui Dumnezeu?»“

Pentru Bonhoeffer, nu există realitate separată de Dumnezeu şi nici bunătate distinctă de bunătatea Lui. Orice pretenție de genul acesta conduce la noțiunea peiorativă de religie formulată de Barth, ca plan conceput de om pentru a-L submina pe Dumnezeu şi pentru a trasa o cale umanistă căzută spre ceruri. Acesta este Turnul Babel despre care a vorbit Barth şi frunza de smochin care încearcă să-L înşele pe Dumnezeu, dar nu izbuteşte.

„Toate lucrurile ne apar ca într-o oglindă deformată – a scris Bonhoeffer – dacă ele nu sunt văzute şi recunoscute în Dumnezeu.“ Aşadar, Dumnezeu nu este doar un concept religios sau o realitate religioasă. Dumnezeu este Cel care a inventat realitatea, şi realitatea nu poate fi văzută cu adevărat decât aşa cum există ea în Dumnezeu. Nimic din ce există nu se găseşte în afara domeniului Său. În consecință, nu există etică în afară de a face voia lui Dumnezeu, iar Dumnezeu – de fapt, Isus Cristos – este datul nenegociabil în ecuația eticii umane:

> Prin Isus Cristos, realitatea lui Dumnezeu a intrat în realitatea lumii acesteia. Locul în care întrebările despre realitatea lui Dumnezeu şi despre realitatea lumii îşi află simultan răspunsul se caracterizează numai prin acest nume: Isus Cristos. Dumnezeu şi lumea sunt închişi împreună în acest nume... nu putem vorbi aşa cum se cuvine nici despre Dumnezeu şi nici despre lume, dacă nu vorbim şi despre Isus Cristos. Orice concepții despre realitate care Îl ignoră pe Isus Cristos sunt simple abstracții.

1 Eberhard Bethge a editat manuscrisul care s-a păstrat.

> Atâta vreme cât Cristos şi lumea sunt concepuți ca două domenii care se ciocnesc unul cu celălalt şi se resping unul pe celălalt, ne rămân doar următoarele două opțiuni: să-L dorim pe Cristos fără lume sau să dorim lumea fără Cristos – în ambele situații, ne înşelăm singuri... Nu există două realități, ci doar o singură realitate; şi aceasta este realitatea lui Dumnezeu, aşa cum a fost ea revelată, în Cristos, în realitatea lumii. Participând la Cristos, stăm în acelaşi timp în realitatea lui Dumnezeu şi în realitatea lumii. Realitatea lui Cristos include realitatea lumii însăşi. Lumea nu dispune de o realitate a ei, independentă de revelația lui Dumnezeu în Cristos... [T]ema celor două domenii, care a dominat mereu istoria bisericii, este străină de Noul Testament.[1]

Bonhoeffer credea că, istoric vorbind, a venit timpul ca toată lumea să înțeleagă aceste lucruri. Răutatea naziştilor nu putea fi biruită printr-o „etică", prin „reguli" şi „principii" de modă veche. Numai Dumnezeu o putea combate. În condiții „normale", a spus el, pe oameni îi interesează ideile de bine şi de rău. Ei încearcă să facă ce este bine, aşa cum înțeleg ei binele, şi să evite răul. Lucrul acesta nu a fost niciodată suficient, însă în vremea naziştilor falimentul acestei abordări „religioase" a devenit evident. „Personajele lui Shakespeare sunt printre noi – a scris el. Tâlharul şi sfântul au puțin sau chiar nimic de a face cu programele etice." Hitler a făcut ca adevărata realitate a condiției omeneşti să fie şi mai puțin evitabilă; răul a păşit în centrul scenei lumii şi şi-a scos masca.

În cartea lui, Bonhoeffer a examinat şi a respins câteva modalități de abordare a răului. „Oamenii rezonabili", a arătat el, consideră că, „făcând uz de puțină rațiune, pot reface o structură care se desface din încheieturi". Există apoi „fanaticii" eticii, care „cred că pot înfrunta puterea răului cu puritatea voinței şi a principiilor". Însă oamenii „conştiinței" sunt copleşiți, pentru că „multiplele deghizări şi măşti respectabile şi seducătoare sub care răul li se prezintă face conştiința să se teamă şi să fie nesigură, până când, în final, ajung să

1 *Etica*, 58.

se mulțumească cu o conştiință îmblânzită, mai degrabă decât cu o conştiință curată.“ Ei sunt obligați să-şi „înşele propria conştiință, pentru a nu cădea în disperare“. În sfârşit, mai sunt unii care se retrag într-un fel de „virtute privată“. El a adăugat:

> Astfel de oameni nu fură, nu ucid şi nu comit adulter, ci fac binele atât cât le stă în putință. Însă... trebuie să închidă ochii şi să-şi astupe urechile la nedreptatea din jurul lor. Numai cu prețul autoînşelării pot să-şi păstreze nevinovăția personală neatinsă de petele acțiunii responsabile în lume. În tot ceea ce fac, lucrurile pe care nu le fac nu le vor da niciodată pace. Ei vor fi ori distruşi de această neliniște, ori vor deveni cei mai ipocriți dintre farisei.[1]

Bonhoeffer s-a referit aici la sine, la fel de mult ca la toți ceilalți. În lumina evenimentelor din Germania acelei vremi, toată lumea era prizoniera unei situații etice imposibile. Privind lucrurile din perspectiva relelor monstruoase care se comiteau pretutindeni, întrebarea era: ce se putea face şi ce trebuia să se facă? În scrisorile pe care Bonhoeffer le primea de la seminariştii săi, citim adesea cât de chinuiți erau ei de faptul că nu ştiau când să protesteze şi când să cedeze, când să plece la război, deşi ştiau că este un război nedrept, şi când să se împotrivească acestuia. Unul dintre ei i-a scris lui Bonhoeffer că a fost obligat să ucidă prizonieri şi că era, evident, sfâşiat lăuntric din cauza faptelor sale, cu toate că ştia că dacă nu s-ar fi supus, ar fi fost el însuşi ucis. Astfel de lucruri au devenit obişnuite. Cine poate sonda ororile din lagărele de concentrare, unde evreii, sperând să-şi scape viața, erau obligați să comită lucruri de nedescris împotriva altor evrei? Răutatea absolută a răului se arăta acum cu toată claritatea şi scotea în evidență falimentul aşa-numitor încercări etice ale omului de a-i face față. Problema răului este prea grea pentru noi. Toți suntem murdăriți de el şi nu putem scăpa de această murdărie.

Dar Bonhoeffer nu a adoptat față de ei un ton moralizator.

1 Ibid., 80.

El s-a pus şi pe sine în rândul celor uluiți de problema răului şi ne-a comparat pe toți cu Don Quijote. Don Quijote a fost pentru Bonhoeffer o imagine importantă a condiției umane. În *Etica* lui, el a scris că în străduințele noastre de a face binele, la fel ca acest „cavaler al tristei figuri" ne îndreptăm lăncile împotriva morilor de vânt. Credem că facem binele şi că luptăm contra răului, când de fapt trăim în mijlocul unei iluzii. Dar în aceste cuvinte ale lui Bonhoeffer nu există niciun fel de condamnare. „Numai un om rău – a scris el – poate citi despre soarta lui Don Quijote fără să se simtă părtaş şi fără să fie mişcat de ea."[1] Aceasta este condiția noastră universală ca ființe umane.

Soluția este să facem voia lui Dumnezeu; să o facem într-un mod radical, cu îndrăzneală şi cu bucurie. A încerca să explici „ce este bine" şi „ce este rău" – să abordezi probleme etice – în afara lui Dumnezeu şi în afara ascultării de voința Lui este imposibil. „Principiile nu sunt decât unelte în mâinile lui Dumnezeu; ele vor fi lepădate de îndată ce îşi vor pierde utilitatea." Trebuie doar să ne uităm la Dumnezeu şi în El vom fi reconciliați cu situația noastră în lume. Dacă ne uităm numai la principii şi la reguli, ne situăm într-un domeniu căzut, în care realitatea noastră este despărțită de Dumnezeu.

> „Fiți înțelepți ca şerpii şi fără răutate ca porumbeii" este una din zicerile lui Isus (Matei 10:16). Aşa cum a procedat cu toate zicerile Lui, şi pe aceasta a explicat-o El Însuşi. Nimeni nu se poate uita la Dumnezeu şi la realitatea lumii cu o privire neîmpărțită atâta vreme cât pentru el Dumnezeu şi lumea sunt realități separate una de cealaltă. Oricât ar încerca să împiedice acest lucru, ochii lui se vor muta mereu de la una la alta. Numai pentru că există un loc unde realitatea lui Dumnezeu şi realitatea lumii sunt reconciliate una cu alta, un loc unde Dumnezeu şi umanitatea au devenit una, este posibil, acolo şi numai acolo, să ne ațintim privirile asupra lui Dumnezeu şi asupra lumii în acelaşi timp. Locul acesta nu se găseşte undeva dincolo de realitate, în lumea ideilor. El se

1 Ibid.

> află în mijlocul istoriei, ca un miracol divin. El se află în Isus Cristos, Cel care a împăcat lumea cu Sine.[1]

Bonhoeffer a vrut să spună aici că despărțiți de Isus Cristos nu putem să ştim ce este bine şi ce este rău. Trebuie să privim la El în orice situație. Numai în El putem da o lovitură mortală răului insondabil din lume. Pentru aceia care consideră că cele câteva cuvinte ale lui Bonhoeffer despre creştinismul nereligios sunt un *sine qua non* a tot ce a spus el vreodată, acest cristocentrism fără compromisuri este o hrană cam tare, la fel ca şi afirmațiile lui din *Etică* despre alte probleme, cum ar fi de exemplu avortul:

> Distrugerea embrionului în pântecul mamei este o violare a dreptului la existență pe care Dumnezeu l-a acordat vieții care se naşte. A ne întreba dacă în cazul acesta avem de-a face sau nu cu o ființă umană înseamnă a nu înțelege despre ce este vorba. Cert este că Dumnezeu a vrut să creeze o ființă umană şi că acea ființă umană a fost intenționat privată de viață. Şi lucrul acesta nu este altceva decât o crimă.[2]

Dar Bonhoeffer a văzut ambele laturi ale acestor probleme. Harul lui Dumnezeu nu trebuie scos din tabloul de ansamblu:

> Foarte multe motive pot duce la un astfel de act; în cazurile în care este vorba despre un act disperat, făcut în condiții de sărăcie umană ori economică extremă, de multe ori vina este mai degrabă a comunității decât a individului. Tocmai în sensul acesta, banii pot să ascundă multe acte de cruzime, pe când greşeala şovăitoare a săracului poate să iasă mai uşor la lumină. Toate aceste considerații trebuie, fără îndoială, să influențeze decisiv atitudinea noastră personală şi pastorală față de persoanele implicate, însă ele nu pot schimba în niciun fel crima ca atare.[3]

1 Ibid., 82.
2 Ibid., 206
3 Ibid., 206-207.

Vizitatori la Tegel

În centrul teologiei lui Bonhoeffer a stat misterul Întrupării. El a scris într-o circulară: „Niciun preot, niciun teolog nu a stat lângă ieslea din Betleem; totuşi, întreaga teologie creştină îşi are originea în miracolul tuturor miracolelor, anume că Dumnezeu S-a făcut om. Împreună cu strălucirea nopții sfinte, arde şi focul misterului de nepătruns al teologiei creştine."[1] Din cauza aceasta el a îmbrățişat umanitatea lui Isus Cristos aşa cum pietiştii religioşi nu puteau să facă; şi din cauza aceasta s-a simțit îndreptățit să vadă lucrurile bune din această lume ca pe nişte daruri ale lui Dumnezeu care trebuiau primite mai degrabă decât ca pe nişte ispite care trebuiau ocolite. Aşadar, chiar în închisoare, bucuria pe care Bonhoeffer o simțea față de oameni şi față de viață a rămas cât se poate de vie.

Momentele lui favorite în cele optsprezece luni petrecute la Tegel au fost acelea în care a primit musafiri, chiar şi sub ochiul vigilent al lui Roeder, deşi cu trecerea timpului gardienii au ajuns să-l lase singur cu vizitatorii lui.

În 26 noiembrie 1943, Bonhoeffer a primit darul unic de a fi vizitat de toate cele patru persoane pe care le iubea cel mai mult pe lume: Maria, părinții lui şi Eberhard Bethge. Au venit toți împreună, iar după ce Bonhoeffer s-a întors în celula sa, a izbucnit plin de bucurie:

> Va rămâne cu mine pentru multă vreme de acum înainte – amintirea faptului de a fi avut alături pentru scurtă vreme cele patru persoane care-mi sunt cel mai apropiate şi mai dragi. Când m-am întors în celulă după aceea, m-am plimbat înainte şi înapoi o oră întreagă, în timp ce cina mă aştepta şi se răcea, şi nu m-am putut abține să nu râd de mine însumi când mi-am dat seama că repet mereu şi mereu: „A fost extraordinar!" Ezit întotdeauna să folosesc cuvântul „indescriptibil", pentru că dacă te străduieşti cu adevărat să lămureşti ceva, cred că

1 Dietrich Bonhoeffer, *A Testament to Freedom. The essential Writings of Dietrich Bonhoeffer*, ed. rev., Geffrey B. Kelly şi F. Burton Nelson, New York, Harper One, 1995, 448.

> puține lucruri rămân „indescriptibile“ – dar în momentul acesta exact așa mi se pare această dimineață.[1]

Atmosfera de bucurie din familia Bonhoeffer indiferent de circumstanțe se poate vedea din faptul că au reușit să transforme chiar și vizitele la închisoare în mici sărbători. De data aceasta, au adus cu ei câteva cadouri, între care un trabuc trimis de Karl Barth. Maria i-a făcut o ghirlandă și Bethge i-a adus câteva ouă fierte foarte mari.[2] De Crăciun, Maria i-a dăruit ceasul de mână pe care tatăl ei îl purta în momentul în care a fost ucis. Părinții lui Bonhoeffer i-au adus și ei o moștenire de familie: „pocalul stră-străbunicului din 1845, care stă acum pe masa mea, cu o plantă perenă în el“.[3] Mai târziu, peste nici o lună, cu ocazia zilei lui de naștere, mama sa i-a dăruit o altă moștenire de familie, *Herzliebschränkchen*, un minunat dulăpior sculptat în lemn de trandafir, care îi aparținuse cândva lui Goethe și pe care acesta îl dăruise prietenei lui Minna Herzlieb. Asemenea pocalului, dulăpiorul a ajuns în posesia familiei prin intermediul stră-străbunicului, Karl August von Hase.

Cu ocazia celei de-a treizeci și opta aniversări a zilei de naștere, Bonhoeffer a primit vizita Mariei, care fără să vrea i-a adus niște vești destul de rele. Într-una dintre cărțile pe care i le-a adus în ziua aceea se găsea un mesaj codificat trimis de părinții săi: amiralul Canaris a fost demis. Gestapoul și RSHA au reușit ceea ce încercau de mult să facă: au adus răzvrătitul Abwehr sub controlul lor. Canaris a rămas o vreme în funcție, însă rezultatul cel mai important al acestei răsturnări dificile a situației a fost totuși unul pozitiv. Conducerea conspirației pentru asasinarea lui Hitler nu a sucombat, ci a încăput pe alte mâini. S-a ivit acum un nou grup de conspiratori, condus de colonelul Claus von Stauffenberg, și grupul acesta a reușit acolo unde celelalte au falimentat de mai multe ori.

---

1 *Letters and Papers from Prison*, 144-145.

2 Unele surse au confundat aceste ouă cu niște ouă de struț, pentru că Bonhoeffer le-a numit așa în glumă, într-o scrisoare pe care i-a trimis-o lui Bethge.

3 *Letters and Papers from Prison*, 179.

CAPITOLUL 29
VALKYRIE ŞI COMPLOTUL LUI STAUFFENBERG

A venit acum timpul să facem ceva. Cine are curajul să acționeze trebuie să știe că va rămâne probabil în istoria Germaniei ca un trădător. Dar dacă nu acționează, va fi un trădător înaintea propriei sale conștiințe.

—Claus Schenk von Stauffenberg

Vreau să aştepți împreună cu mine şi să fii răbdătoare; cu atât mai răbdătoare cu cât această situație persistă mai mult. Şi acum, nu fi tristă. Spune-mi ce gândeşti şi acționează aşa cum trebuie să acționezi. Să fii însă întotdeauna încredințată că te iubesc foarte mult şi că îmi eşti foarte dragă.

—Dietrich Bonhoeffer
către Maria von Wedemeyer

În 30 iunie 1944, Paul von Hase, comandantul militar al Berlinului, a intrat pe porțile închisorii Tegel. Ținta sa? Deținutul din Celula 92, Dietrich Bonhoeffer. Era ca şi cum dintr-odată, Hitler însuşi ar fi venit să ia masa de prânz.

Bonhoeffer i-a scris lui Bethge că a fost „cât se poate de comic să-i vezi pe toți bătând din aripi şi căutând – cu câteva excepții notabile – să-i întreacă pe ceilalți în purtări lipsite de demnitate. E dureros, însă unii dintre ei sunt acum într-o situație atât de penibilă, încât nu mai au ce face." Vizita trebuie să fi fost oarecum înspăimântătoare nu în ultimul rând pentru comandantul închisorii, Maetz, care îl tratase întotdeauna pe Bonhoeffer cu respectul caracteristic unui sicofant. Acum, însă, iată că a venit însăşi cauza pentru care Bonhoeffer fusese tratat aşa. Incredibil, von Hase a rămas în clădire mai mult de cinci ore. Bonhoeffer a spus ulterior că unchiul lui „a adus patru sticle de *Sekt* [şampanie germană] – un eveniment unic în analele acestui loc". Bonhoeffer a considerat că unchiul său a venit în vizită ca să arate tuturor că îl susține pe nepotul lui şi ca să semnaleze clar „ce aşteptări are de la încordatul şi pedantul M[aetz]". A fost „cu adevărat remarcabil",[1] a considerat Bonhoeffer, că unchiul lui a îndrăznit să se poziționeze, cum s-ar spune, împotriva acuzațiilor aduse de nazişti şi de partea nepotului său.

Apariția curajoasă a unchiului sugera că lovitura de stat era iminentă, că Hitler va muri în curând şi că ei vor putea să-şi reia viața obişnuită. Bonhoeffer ştia deja că lucrurile se mişcau, însă vizita unchiului i-a confirmat cu putere lucrul acesta. Von Hase nu avea doar cunoştință de existența complotului, ci făcea parte din el. Planurile acestui complot, cu numele de cod Valkyrie, existau deja de un an, însă evenimentele n-au fost favorabile punerii lor în aplicare. Până acum.

Pregătirile pentru lovitura de stat

De fapt, situația era încă departe de a fi ideală. Dar nivelul disperării crescuse. Conspiratorii au trecut de la gândirea prudentă la dorința de a acționa. De multă vreme doreau să-l ucidă pe Hitler, ca astfel să poată obține de la Aliați termeni de pace mai buni. Însă pe

1 *Letters and Papers from Prison*, vol. 8, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. John W. De Gruchy, Minneapolis, Augsburg Fortress, 2010, 340-421.

măsură ce răceala lui Churchill se apropia de zero absolut, ei au ajuns să-şi dea seama că fiecare zi care trecea îi îndepărta tot mai mult de scopul lor. Războiul continua şi tot mai multe victime din partea Aliaților se adăugau pe cântar, alături de uciderea evreilor nevinovați şi a altora ca ei. Acum nu-şi mai făceau mari speranțe că vor putea obține ceva de la Aliați, însă lucrul acesta nu mai conta. Acum conta doar să facă ceea ce trebuia făcut, fie ce-o fi. Stauffenberg a afirmat: „A venit acum timpul să facem ceva. Cine are curajul să acționeze trebuie să ştie că va rămâne probabil în istoria Germaniei ca un trădător. Dar dacă nu acționează, va fi un trădător înaintea propriei sale conştiințe."[1]

Unchiul Mariei, Henning von Tresckow a spus ceva asemănător: „Asasinarea trebuie încercată, *coûte que coûte* [indiferent de preț]. Chiar dacă nu reuşeşte, trebuie să acționăm la Berlin. Lucrul acesta nu mai contează pentru atingerea unor scopuri practice; ceea ce contează acum este că mişcarea germană de rezistență trebuie să acționeze înaintea ochilor întregii lumi şi înaintea ochilor istoriei. În comparație cu asta, nimic altceva nu mai contează."[2]

Ultimul şi cel mai faimos complot avea să fie condus de Stauffenberg, un catolic evlavios, care provenea dintr-o familie aristocratică. Dezgustul său față de Hitler s-a ridicat până la cer când a văzut cum i-a tratat SS-ul pe prizonierii de război polonezi în 1939. Lucrul acesta, la care se adăuga uciderea evreilor, l-a ajutat să se decidă să facă tot posibilul pentru a pune capăt stăpânirii lui Hitler. Spre sfârşitul anului 1943 el i-a spus tovarăşului său de conspirație, Axel von dem Bussche: „Hai să spunem lucrurilor pe nume: eu comit un act de înaltă trădare, cu toată puterea şi cu toată forța mea."

Stauffenberg a dat acestei misiuni energia şi concentrarea atât de necesare; tot el a fost ales ca să ducă la îndeplinire actul în sine. Vizita lui von Hase i-a arătat clar lui Bonhoeffer că acțiunea era iminentă. Aruncarea lui Hitler în aer – împreună cu unul sau doi dintre paladinii lui solzoşi – era încă idealul.

1 Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death. The German Resistance to Hitler, 1933-1945*, trad. Bruce Little, New York, Metropolitan Books, 1996, 240-241.

2 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 236.

A fost stabilită şi ziua cea mare. În 11 iulie, Stauffenberg l-a vizitat pe Hitler la Obersalzberg. A dus bomba în servieta lui. Când Stauffenberg a sosit acolo, şi-a dat seama că Himmler era absent. Generalul Stieff s-a împotrivit energic continuării planului. „Dumnezeule – i-a zis Stauffenberg lui Stieff – n-ar trebui totuşi să acționăm?“ În Berlin, toți aşteptau plini de nădejde. Dar Stieff a avut câştig de cauză. Când Goerdeler au auzit că au renunțat să acționeze, s-a înfuriat. „Nu vor acționa niciodată!“, a zis el.[1]

Însă Stieff şi Fellgiebel ştiau că vor fi nenumărate alte ocazii. Într-adevăr, după patru zile Stauffenberg a fost chemat la cartierul general al lui Hitler, în Prusia de Est. Încă o dată a venit cu bomba în servietă şi încă o dată Himmler lipsea; încă o dată Stieff a insistat să aştepte. De data aceasta, Stieff a fost susținut şi de Fellgiebel. Stauffenberg s-a supărat; dar dacă Stieff şi Fellgiebel nu erau cu el, mâinile îi erau legate. Au depus eforturi colosale ca să-l câştige pe Fellgiebel de partea lor şi rolul lui în ansamblul conspirației era crucial. Stauffenberg s-a întors iarăşi la Berlin.

Cu toate acestea, toți ştiau că atentatul era iminent. În 16 iulie, Bonhoeffer i-a scris lui Bethge: „Cine ştie – s-ar putea să nu mai dureze prea mult şi să ne vedem unul pe altul mai curând decât ne-am fi aşteptat... Foarte curând va trebui să ne gândim intens la călătoria noastră împreună din vara anului 1940 şi la ultimele predici ale mele.“[2] Bonhoeffer a vorbit aici codificat. Ultimele lui predici au fost cele pe care le ținuse la pastoratele colective din Prusia de Est, făcând astfel aluzie la Wolfsschanze, cartierul general al lui Hitler; exact acolo a explodat bomba.

20 iulie 1944

Numele Adolf este o prescurtare a cuvântului *Adelwolf* din germana veche, care înseamnă „lup nobil“. Hitler cunoştea această etimologie şi, în modul său mistic şi ciudat de a fi, a adoptat simbolul totemic şi

1 Ibid., 243.

2 Dietrich Bonhoeffer către Eberhard Bethge, Tegel, 16 iulie, 1944.

teutonic al lupului. Sălbăticia carnivoră şi brutalitatea darwiniană a fiarei îi plăceau şi s-a identificat cu ea destul de devreme. În anii '20 se trecea uneori în registrul hotelurilor sub numele de Herr Wolf; casa din Obersalzberg a fost cumpărată sub acest nume; iar copiii lui Wagner îl numeau „Onkel Wolf" [1]. În timpul războiului împotriva Franței, şi-a numit cartierul general *Wolfsschlucht* (Valea Lupului), iar postul de comandă de pe frontul de Est se numea *Werwolf* (Lupoaica). Însă cea mai faimoasă dintre vizuinile sale lupeşti a fost cartierul său general din Prusia de Est, *Wolfsschanze* (Bârlogul Lupului).[2]

În 19 iulie, Stauffenberg a primit ordin să se înfățişeze la Wolfsschanze a doua zi, pentru o şedință care începea la ora unu. Şi-a dat seama că aceasta era şansa pe care o aşteptase cu atâta răbdare. A doua zi de dimineață, 20 iulie, s-a trezit la ora cinci şi, înainte de a pleca, i-a spus fratelui său Berthold: „Am trecut Rubiconul." A plecat cu maşina spre aeroport împreună cu adjutantul său, Werner von Haeften, cel care vorbise ore în şir cu Bonhoeffer despre asasinarea Führerului. Acum era pe cale să ducă la îndeplinire fapta. Împreună cu ei se afla şi servieta lui Stauffenberg, care conținea documente importante şi, înfăşurată într-o cămaşă, una dintre acele bombe maleabile şi viclene care i-au pus în uimire pe conspiratori în repetate rânduri. De data aceasta, spune istoria, bomba a explodat. Şi explozia ei a ucis mii de oameni, dar nu în conformitate cu planul conspiratorilor.

S-au oprit la o capelă catolică, unde Stauffenberg a intrat ca să se roage. Părintele Wehrle i-a deschis, pentru că uşa capelei era încuiată la ora aceea. Zece zile mai devreme, Stauffenberg i-a pus preotului întrebarea care-l frământa: „Poate biserica să acorde iertare unui ucigaş care a luat viața unui tiran?" Părintele Wehrle i-a răspuns că numai papa putea să acorde iertare într-un astfel de caz, dar că va

1 Hitler îl adora pe compozitorul Richard Wagner (1813-1883). El s-a întâlnit cu văduva acestuia, Cosima, în 1923, şi în anii care au urmat a petrecut mult timp împreună cu copiii şi nepoții lui Wagner la locuința lor din Bayreuth.

2 Pierre Galante şi Eugene Silianoff, *Operation Valkyrie: The German Generals' Plot Against Hitler*, New York, Harper and Row, 1981, 2-3.

cerceta mai în detaliu situația. Haeften ridicase aceeaşi problemă în discuția cu Bonhoeffer cu optsprezece luni mai înainte.[1]

La aeroport, Stauffenberg a zis: „Această ocazie este mai mult decât am putut noi nădăjdui... Soarta ne-a dăruit acest prilej şi n-am de gând să-l ratez pentru nimic în lume. Mi-am cercetat conştiința înaintea lui Dumnezeu şi înaintea mea. Omul acesta este încarnarea răului."[2]

După un zbor de trei ore cu avionul, au ajuns la Rastenberg în jurul orei zece. Acolo au fost aşteptați de una dintre maşinile de serviciu şi duşi în pădurea întunecată din Prusia de Est, care înconjura cartierul general al lui Hitler. Au trecut pe lângă cuiburile de mitralieră, au trecut peste câmpul minat, au trecut de gardul electric din sârmă înghimpată şi în cele din urmă au trecut de gărzile SS devotate până la sclavie, care patrulau zona. Stauffenberg se afla acum în zona „sigură", în interiorul căreia Führerul era relativ lipsit de protecție. Tot ce mai rămânea de făcut era să activeze bomba, să o pună în apropierea Führerului şi să iasă din încăpere înainte ca ea să explodeze; atunci va trebui să treacă pe lângă gărzile SS, care în acele momente vor fi în alertă de gradul zero, peste câmpurile minate şi dincolo de fortificațiile dotate cu locaşuri de mitralieră. Şi a făcut toate aceste lucruri.[3]

Mai erau încă trei ore până la începerea şedinței. Mai întâi au servit micul dejun. Apoi Stauffenberg s-a întâlnit cu Fellgiebel, care urma să-i informeze pe conspiratorii din Berlin că bomba explodase. De asemenea, în calitate de comandant al transmisiunilor OKW, el avea posibilitatea să izoleze Wolfsschanze de restul lumii, tăind toate comunicațiile – telefonice, radio şi telegrafice – suficient de mult timp pentru ca planurile operațiunii Valkyrie să fie duse la îndeplinire. După ce a rezolvat problemele cu Fellgiebel, Stauffenberg s-a îndreptat către biroul generalului Keitel, comandantul OKW. Dar enervantul Keitel i-a comunicat veşti îngrijorătoare: Mussolini se afla pe drum! *Il Duce* urma să sosească la ora două şi treizeci de minute, de aceea

1 Vezi paginile 556-557

2 Galante, *Operation Varkyrie*, 6.

3 William L. Shirer, *The Rise and Fall o the Third Reich: A History of Nazi Germany,* New York, Simon and Schuster, 1960, 1048.

prezentarea pe care Stauffenberg trebuia să o facă înaintea lui Hitler a fost mutată la ora douăsprezece și treizeci. Mai mult, Keitel i-a spus că Hitler se grăbea, deci Stauffenberg trebuia să se grăbească şi el cu prezentarea lui. Stauffenberg s-a întrebat dacă nu cumva întâlnirea va fi prea scurtă pentru declanşarea bombei. Dar a avut o idee: să declanşeze mecanismul *înainte* de a ajunge la şedinţă. Apoi Keitel i-a rezervat o altă surpriză: din cauza căldurii, întâlnirea nu va avea loc în buncărul subteran, ci în baraca pentru conferinţe, care era situată la nivelul solului. Având în vedere că zidurile buncărului subteran ar fi limitat anvergura exploziei, multiplicându-i efectul, acestea erau veşti proaste. Totuşi, bomba era destul de puternică.

Cu puţin înainte de ora douăsprezece și treizeci, Keitel i-a spus să a sosit momentul. Trebuiau să plece neîntârziat. Dar înainte de a părăsi biroul lui Keitel, Stauffenberg a întrebat dacă putea să se spele; spera să poată amorsa bomba în baie. Când şi-a dat seama că baia nu era locul ideal, l-a întrebat pe adjutantul lui Keitel unde putea să meargă să-şi schimbe cămaşa. Adjutantul lui Keitel l-a condus într-o altă încăpere, unde el a încuiat uşa, a deschis repede servieta, a scos bomba din cămaşa în care era învelită, a îmbrăcat cămaşa aceea şi a spart fiola bombei. Bomba avea să explodeze în zece minute. Stauffenberg s-a grăbit să urce în maşina lui Keitel şi în scurt timp au ajuns la baraca pentru conferinţe.

Până când Keitel şi Stauffenberg au intrat în încăperea în care se afla Hitler au trecut patru din cele zece minute. Hitler l-a salutat în grabă pe Stauffenberg şi a continuat să asculte prezentarea generalului Heusinger. Stauffenberg a aruncat o privire rapidă prin încăpere şi a descoperit alte probleme: Himmler şi Goebbels nu se aflau acolo. Cu toate acestea, şi-a ocupat locul în apropierea lui Hitler şi a aşezat servieta sub masă. Servieta se afla la doar şase picioare de picioarele lui Hitler, care – dacă nu se mişcau – urmau să fie desprinse de irascibilul lor stăpân peste cinci minute.

Dar un obiect numit soclu a stat literalmente în drum şi a deviat vectorul istoricei explozii de pe direcţia ţintei vizate. Soclul acesta era un piedestal masiv, folosit ca suport. Sub masa uriaşă de stejar din această încăpere a hărţilor se aflau două astfel de obiecte, câte unul la fiecare capăt. Masa era de aproximativ de optsprezece picioare

lungime pe cinci picioare lățime, şi fiecare dintre cele două socluri monstruoase avea o dimensiune aproximativ egală cu lățimea mesei. Această masă ciudată şi fără picioare a jucat un rol în uciderea lui Dietrich Bonhoeffer, a fratelui său Klaus, a doi dintre cumnații lui – Stauffenberg şi Haeften – şi a sute de alți membri ai conspirației, ca să nu mai vorbim despre milioanele de alți nevinovați care sufereau chiar atunci în disperarea nefericită a lagărelor morții. Este un mister şi totuşi un fapt că desfăşurarea istoriei a depins atunci de forma neobişnuită a mobilierului.

Stauffenberg ştia că mai erau trei minute până când bomba va exploda. Era deci timpul să plece. S-a ridicat brusc şi s-a scuzat, mormăind ceva despre nevoia de a obține prin telefon nişte date finale pentru prezentarea lui. Era fără precedent că cineva plece cu Hitler de față, însă Stauffenberg avea motive serioase s-o facă. A ieşit din clădire, stăpânindu-se cu greu să nu o ia la fugă. În spatele lui, în încăpere, Heusinger şi-a continuat discursul monoton, până când una dintre propoziții i-a fost întreruptă prematur de o explozie atât de puternică, încât Stauffenberg, aflat acum la aproape două sute de metri distanță, a văzut flăcări galben-albăstrui țâşnind pe ferestre, împreună cu unii dintre ofițerii superiori care, cu doar câteva milisecunde mai devreme, priveau concentrați hărțile.

Masa de stejar s-a făcut țăndări. Părul oamenilor a luat foc. Tavanul a coborât pe podea. Câțiva oameni zăceau morți pe jos. Dar, contrar aşteptărilor lui Stauffenberg, care se grăbea spre pista de decolare, niciunul dintre ei nu era „încarnarea răului". Hitler era bine-mersi, chiar dacă şifonat într-un mod destul de caraghios. Secretara lui, Gertraud Junge, şi-a amintit: „Führerul arăta foarte ciudat. Părul i s-a zbârlit ca țepii unui arici şi hainele îi erau ferfeniță. Totuşi, era în extaz – la urma urmei, a supraviețuit, nu-i?"[1]

„Providența a fost cea care m-a cruțat – a declarat Hitler. Asta demonstrează că mă aflu pe calea cea dreaptă. Simt că evenimentul acesta confirmă întreaga mea lucrare." Supraviețuirea lui extraordinară, în mijlocul fumului şi al morții, era dovada clară că se afla călare pe însuşi spiritul vremii. Dar şoldurile i s-au învinețit

1 Galante, *Operation Valkyrie*, 15.

cumplit şi explozia i-a deşirat pantalonii, transformându-i într-un fel de fustă hawaiană din zdrenţe. Ca un romantic incurabil ce era, a trimis pantalonii Evei Braun, la Berchtesgaden, ca amintire a durabilităţii misterioase a Führerului ei preaiubit, împreună cu un bilețel: „Ţi-am trimis uniforma din ziua aceea nenorocită. Dovadă că Providenţa mă protejează şi că nu mai trebuie să ne temem de duşmanii noştri."[1]

Dar după ce a trimis Evei pantalonii, Hitler s-a întors către *Volk*-ul german, faţă de care Eva trebuia să rămână întotdeauna vioara a doua. Se cuvenea să asigure poporul că e nevătămat. Pe la miezul nopţii a fost instalat un microfon radio şi întreaga Germanie a auzit glasul Führerului său:

> Dacă mă adresez vouă astăzi, fac lucrul acesta din două motive speciale. În primul rând, ca să-mi auziţi glasul şi să ştiţi că sunt sănătos şi nevătămat; şi în al doilea rând, ca să cunoaşteţi şi voi detaliile unei crime fără pereche în istoria Germaniei. O clică foarte restrânsă de ofiţeri ambiţioşi, lipsiţi de conştiinţă, criminali şi stupizi au pus la cale un complot care urmărea să mă elimine pe mine şi, împreună cu mine, ofiţerii care se află la comanda *Wehrmachtului*. Bomba, care a fost plasată de colonelul conte von Stauffenberg, a explodat la doi metri în dreapta mea. A rănit câţiva dintre colegii mei, dintre care unul a murit. Dar eu însumi sunt nevătămat... Clica de uzurpatori este... extrem de restrânsă, alcătuită din elemente criminale, care sunt acum exterminate fără milă... De data aceasta va fi o tragere la răspundere de felul acelora pentru care noi, naţional-socialiştii, suntem renumiţi... Vreau mai ales să vă salut pe voi, tovarăşii mei de luptă, pentru că mi-a fost dat încă o dată să scap de soarta care pe mine personal nu mă sperie deloc, dar care a îngrozit poporul german. Văd în lucrul acesta un alt semn al Providenţei că trebuie să-mi continui munca, şi deci mi-o voi continua.[2]

1 Ibid.

2 Shirer, *The Rise and Fall o the Third Reich*, 1069.

A urmat un cântec marțial, după care a vorbit Göring:

> Tovarăşi din *Luftwaffe*! Un atentat de o josnicie inimaginabilă împotriva vieții Führerului nostru a fost comis de colonelul conte von Stauffenberg, la ordinele unei clici mizerabile de foşti generali care, din cauza purtării lor deplorabile şi laşe în timpul războiului, au fost demişi din funcțiile lor. Dar Führerul a fost salvat ca prin minune... Trăiască Führerul, pe care Dumnezeul cel Atotputernic l-a binecuvântat în mod vizibil în ziua de azi![1]

După un alt marş militar a vorbit comandantul marinei, Dönitz:

> Bărbați din Marina Militară! O mânie sfântă şi o furie nemăsurată ne umplu inimile în fața acestui atac criminal care a urmărit să ia viața Führerului nostru preaiubit. Însă Providența a voit altfel; Providența l-a apărat pe Führer; deci Providența nu a abandonat patria noastră germană în ora destinului ei. O clică restrânsă de generali nebuni...[2]

Adevărul era prea greu de suportat: o conspirație vastă a elitelor germane exista de mai multă vreme şi se întinsese mai departe decât şi-ar fi putut ei imagina vreodată. Fără îndoială că vestea aceasta a avut un efect zdrobitor pentru orgoliul lui Hitler, dar, asemenea altora ca el, nu a tras niciun fel de învățăminte de aici. Dimpotrivă, a ras de pe fața pământului orice urmă de împotrivire şi a stors prin tortură orice informație din orice sursă imaginabilă. Soțiile, copiii, alți membri ai familiilor şi prietenii tuturor celor care au avut legătură cu această conspirație au fost vânați, arestați şi trimişi în lagărele de concentrare. Sfârşitul conspirației a început.

---

1 Hans B. Gisevius, *To the Bitter End: An Insider's Account of the Plot to Kill Hitler, 1933-1944*, trad. Richard Winston şi Clara Winston, New York, Da Capo Press, 1998, 74-75.

2 Gisevius, *To the Bitter End*, 575.

În al Treilea Reich mai funcționa încă un singur ziar „bisericesc". La câteva zile după atentat, a venit şi el cu un buchet propagandistic de toată frumusețea:

> Ce zi înspăimântătoare. În timp ce vitezele noastre armate, curajoase până la moarte, luptă bărbăteşte să-şi apere țara şi să obțină victoria finală, o mână de ofițeri infami, mânați de propria lor ambiție, s-au aventurat să comită o crimă înspăimântătoare, încercând să-l ucidă pe Führer. Dar Führerul a scăpat, şi aşa a fost evitat un dezastru de nedescris pentru poporul nostru. Îi mulțumim lui Dumnezeu din toată inima pentru asta şi ne rugăm, împreună cu întreaga noastră biserică şi cu adunările, pentru ajutorul şi sprijinul lui Dumnezeu în îndeplinirea sarcinilor serioase pe care Führerul trebuie să le ducă la îndeplinire în aceste vremuri extrem de dificile.[1]

A mai existat un ziar care a adoptat un ton la fel de mustrător față de membrii conspirației. Este vorba despre *New York Times*, care a declarat că cei care au încercat „să-l răpească sau să-l ucidă pe şeful statului german şi pe comandantul suprem al armatei" au făcut ceva ce „nu este de aşteptat în mod normal din partea unui corp ofițeresc sau a unui guvern civilizat".[2] La rândul său, Winston Churchill, care a făcut tot ce i-a stat în putință să slăbească până la anihilare această conspirație, a dat şi el cu piciorul în cadavrul ei, numind atentatul un caz în care „cele mai înalte personalități ale Reichului german s-au ucis între ele".[3]

Bonhoeffer află despre nereuşita atentatului

În 21 iulie, Bonhoeffer a auzit la radio în infirmerie că încercarea

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: Man of Vision, Man of Courage*, ed. Edwin Robertson, New York, Harper and Row, 1970; Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 730. Citatele sunt luate din ediția Augsburg.

2 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 165.

3 Edwin Robertson: *The Shame and the Sacrifice: The Life and Martyrdom of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Macmillan, 1988, 262.

de asasinare a eşuat. Cunoştea foarte bine implicațiile, însă nu a cedat emoțional în fața împrejurărilor. Calmul său în mijlocul acelui fiasco se poate vedea din scrisoarea pe care i-a adresat-o lui Bethge în aceeaşi zi :

> Azi nu vreau decât să-ți trimit un scurt salut. Cred că eşti de multe ori cu noi, aici, în gândurile tale şi că te bucuri pentru orice semn de viață, chiar dacă discuția teologică este oprită pe moment. De fapt, gândurile teologice îmi preocupă mintea tot timpul; dar există momente în care mă mulțumesc să trăiesc viața de credință fără să mă îngrijorez de problemele ei. În astfel de momente, nu fac decât să mă bucur de versetele zilnice – mai ales de cele de ieri şi de astăzi – şi mă bucur întotdeauna că mă pot întoarce la frumoasele imnuri scrise de Paul Gerhardt.[1]

Versetele sau *Losungen* pentru ziua de 20 iulie au fost: „Unii se bizuiesc pe carele lor, alții pe caii lor; dar noi ne bizuim pe Numele Domnului Dumnezeului nostru“ (Psalmul 20:7) şi: „Deci ce vom zice noi în fața tuturor acestor lucruri? Dacă Dumnezeu este pentru noi, cine va fi împotriva noastră?“ (Romani 8:31). Versetele pentru ziua următoare au fost: „Domnul este Păstorul meu: nu voi duce lipsă de nimic“ (Psalmul 32:1) şi: „Eu sunt Păstorul cel bun. Eu Îmi cunosc oile Mele, şi ele Mă cunosc pe Mine“ (Ioan 10:14).

Nu ne îndoim deloc că şi-a găsit mângâierea în aceste versete, şi nici că le-a primit ca pe nişte cuvinte pe care Dumnezeu i le-a adresat special lui în acele ore dintre cele mai întunecate. Totuşi, a comunicat şi câteva idei teologice:

> În ultimul an, am ajuns să cunosc şi să înțeleg din ce în ce mai bine relația profundă cu lumea creştinismului. Creştinul nu este un *homo religiosus*, ci pur şi simplu om, aşa cum şi Isus a fost om... Nu mă refer la relația superficială şi banală cu lumea a celor luminați, activi, comozi sau lascivi,

1 *Letters and Papers from Prison*, 369.

> ci la acea relaţie profundă cu lumea ce se caracterizează prin disciplină şi prin cunoaşterea constantă a morţii şi învierii.[1]

Bonhoeffer a rămas celebru pentru mărturisirea lui că „înţelege pericolele" cărţii sale despre *Costul uceniciei*, „deşi susţin totuşi ceea ce am scris". Prin aceasta a vrut să spună că în viaţa creştină pe care el o promova în cartea lui există întotdeauna ispita de a deveni religios în sensul peiorativ barthian al termenului, adică de a folosi credinţa creştină ca pe un mijloc pentru a evita viaţa, mai degrabă decât ca pe un mijloc pentru a o trăi pe deplin. El a continuat:

> Am descoperit în ultima vreme, şi mai descopăr şi în momentul de faţă, că numai trăind complet în această lume învaţă omul să aibă credinţă... Omul trebuie să abandoneze orice încercare de a face ceva de unul singur, indiferent dacă este sfânt, păcătos convertit sau om al bisericii (din aşa-zisa tagmă preoţească!), neprihănit sau păcătos, bolnav sau sănătos. Prin această relaţie cu lumea înţeleg trăirea fără rezerve a îndatoririlor vieţii, a problemelor, succeselor, insuccesselor, experienţelor şi perplexităţilor ei. În felul acesta ne aruncăm complet în braţele lui Dumnezeu, luând în serios nu suferinţele noastre, ci pe acelea ale lui Dumnezeu în lume – veghind împreună cu Cristos în Ghetsimani. Aceasta, consider, este credinţa; aceasta este *metanoia*[2] şi aşa devine cineva om şi creştin (vezi Ieremia 45!). Cum ar putea succesul să ne umple de aroganţă sau cum ar putea eşecul să ne abată de pe cale, dacă luăm parte la suferinţele lui Dumnezeu printr-o astfel de viaţă?
>
> Cred că înţelegi ce vreau să spun, chiar dacă ţi-am prezentat problema atât de succint. Mă bucur că am reuşit eu însumi să învăţ lucrul acesta şi ştiu că am reuşit s-o fac numai datorită drumului pe care l-am parcurs. Aşadar, sunt

1 Ibid., 369

2 Termenul grecesc nou-testamentar pentru „pocăinţă".

recunoscător pentru trecut şi pentru prezent, şi sunt mulțumit cu ele...

Fie ca Dumnezeu, în îndurarea Lui, să ne călăuzească în aceste vremuri; dar mai mult decât orice, fie ca El să ne călăuzească la Sine...

La revedere. Fii sănătos şi nu-ți pierde speranța că ne vom întâlni iarăşi în curând. Întotdeauna mă gândesc la tine cu credincioşie şi cu mulțumire.

Al tău, Dietrich[1]

În această scrisoare, Bonhoeffer a inclus şi o poezie. Conform propriilor cuvinte, „am scris aceste rânduri în câteva ore în seara aceasta. Sunt foarte puțin prelucrate... Cred că mâine dimineață va trebui să le revizuiesc complet. Totuşi, ți le trimit aşa cum sunt, în stare brută. E clar că nu sunt poet!“ Totuşi, era poet, şi poezia lui conținea o formă distilată a teologiei sale din acel moment:

Stații pe drumul către libertate

Disciplina
Dacă porneşti în căutarea libertății, învață mai presus de orice
tot ce trebuie ca să-ți stăpâneşti sufletul şi simțurile, ca nu cumva pasiunile tale
şi dorul tău să te abată de pe cărarea pe care trebuie să o urmezi.
Castă să-ți fie mintea şi cast să-ți fie trupul, şi amândouă supuse,
urmărind ascultătoare şi stăruitoare țelul care le-a fost pus înainte;
numai prin disciplină învață omul să fie liber.

Acțiunea
Îndrăzneşte să faci ce este drept, nu ce-ți spune închipuirea,
folosind cu vitejie prilejurile, nu îndoindu-te cu laşitate –

1 Ibid., 369-370.

libertatea vine prin fapte, nu prin zborul gândurilor.
Nu leşina şi nu te teme, ci întâmpină furtuna şi acțiunea
cu încredere în Dumnezeu, şi urmează loial poruncile Lui;
libertatea, exuberantă, îți va primi spiritul cu bucurie.

Suferința
A survenit, într-adevăr, o schimbare. Mâinile tale, cândva puternice şi active,
sunt acum legate; neajutorat, vezi că acțiunea ta
s-a încheiat; răsufli uşurat şi îți încredințezi cauza
în mâini mai puternice; acum te poți odihni mulțumit.
Pentru o clipă fericită te-ai apropiat de libertate şi-ai atins-o;
apoi, ca ea să fie desăvârşită în glorie, I-ai dat-o lui Dumnezeu.

Moartea
Vino acum, sărbătoare supremă pe calea spre libertatea veşnică;
moarte, aruncă deoparte lanțurile grele şi dărâmă
zidurile trupului nostru vremelnic, zidurile sufletelor noastre orbite,
ca să vedem, în sfârşit, ceea ce aici ne este încă ascuns.
Libertate, cât te-am căutat prin disciplină, prin acțiune şi suferință;
Dar acum, murind, te putem admira revelată în Domnul.[1]

La sfârşitul lui iulie, Bonhoeffer i-a trimis lui Bethge câteva „Gânduri răzlețe“: „Te rog să scuzi aceste «pensées» pretențioase. Sunt fragmentele unor conversații care n-au avut loc niciodată şi, în sensul acesta, îți aparțin şi ție. Cineva care este obligat, ca mine, să trăiască numai cu gândurile sale se gândeşte la cele mai prosteşti lucruri – şi consemnează gândurile cele mai ciudate!“[2]

Destul de potrivit, unul dintre panseuri spune: „Seriozitatea absolută nu este niciodată lipsită de puțin umor.“ Un altul reia tema

1 Ibid., 370-372.
2 Ibid., 376.

lui favorită, că a fi creştin înseamnă mai puțin a evita cu grijă păcatul şi mai mult a îndeplini activ şi curajos voia lui Dumnezeu: „Esența castității nu este suprimarea poftei, ci orientarea totală a vieții către un scop. În absența unui scop, castitatea devine ridicolă. Castitatea este condiția *sine qua non* a lucidității şi a concentrării." Iar ultima cugetare reia tema poeziei lui: „Moartea este sărbătoarea supremă pe drumul către libertate."

Urmările

Două zile mai târziu, Bonhoeffer a auzit că amiralul Canaris a fost arestat. Curând avea să afle şi mai multe detalii despre complotul eşuat. Werner von Haeften a murit eroic, sărind în ploaia de gloanțe destinată lui Stauffenberg. Stauffenberg a murit şi el vitejeşte câteva luni mai târziu. În clipa execuției, a strigat: „Trăiască Germania sfântă!"[1]

Henning von Tresckow şi alții şi-au pus capăt zilelor, majoritatea de teamă că vor deconspira numele altora în timpul torturii. Însă înainte de a face lucrul acesta, Tresckow a vorbit cu Schlabrendorff, care şi-a amintit următoarele cuvinte ale lui:

> Acum, toată lumea ne va defăima, dar încă sunt pe deplin convins că am făcut ce trebuia făcut. Hitler nu este doar arhiduşmanul Germaniei, ci al întregii lumi. Când, peste câteva ore, voi ajunge înaintea lui Dumnezeu ca să dau socoteală de ceea ce am făcut şi de ceea ce am lăsat nefăcut, ştiu că voi putea să justific cu conştiința curată ce am făcut în lupta mea contra lui Hitler. Dumnezeu i-a promis lui Avraam că nu va distruge Sodoma, dacă în cetate se găseau zece oameni neprihăniți; sper, aşadar, ca de dragul nostru, Dumnezeu să nu distrugă Germania. Niciunul dintre noi nu-şi poate regreta propria moarte; cine a fost de acord să ni se alăture a îmbrăcat cămaşa lui Nessus. Integritatea morală a

1 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 278.

> unei fiinţe umane începe atunci când este gata să-şi sacrifice viaţa pentru convingerile sale.[1]

Toţi cei care au fost asociaţi chiar şi de departe cu această conspiraţie au fost arestaţi şi interogaţi. Majoritatea au fost torturaţi. În 7 şi 8 august, primul lot de conspiratori a fost adus înaintea *Volksgerichtshof* (Tribunalul Poporului), prezidat de Roland Freisler, pe care William Shirer l-a descris ca pe „un maniac josnic şi abuziv" şi „probabil cel mai sinistru şi mai sângeros nazist din al Treilea Reich, după Heydrich".[2] Freisler era un mare admirator al proceselor înscenate la Moscova în anii '30 şi dorea să le imite; era un om după inima lui Hitler. Cât despre Tribunalul Poporului, acesta a fost creat de Hitler pentru judecarea „cazurilor de trădare" în anul 1934, când judecarea de către Curtea Supremă a Germaniei a procesului pentru incendierea Reichstagului nu a dat rezultatele dorite.

În 8 august, unchiul lui Bonhoeffer, generalul Paul von Hase, a fost condamnat la moarte tot de Freisler şi spânzurat în aceeaşi zi, în închisoarea Plötzensee. Avea cincizeci şi nouă de ani. Soţia lui a fost şi ea arestată, la fel ca soţiile şi rudele multora dintre participanţii la conspiraţie. În 22 august, Hans von Dohnányi a fost închis în lagărul de concentrare Sachsenhausen. În 20 septembrie, dosarele Cronica Ruşinii (cunoscute din acel moment sub numele de Dosarele Zossen) au fost descoperite în localitatea Zossen. Pentru Bonhoeffer şi Dohnányi, acesta a fost dezastrul dezastrelor. Dohnányi ţinuse aceste dosare încă din 1938, documentând ororile naziştilor. Descoperirea dosarelor a scos totul la lumină, şi ei ştiau lucrul acesta. Disimularea s-a terminat.

Vitejia oamenilor care s-au ridicat împotriva diabolicului regim a ieşit la lumină şi în noile condiţii. Mulţi dintre aceşti oameni bătuţi şi zdrobiţi au reuşit să facă declaraţii pentru posteritate în timpul proceselor, au spus lucruri care trebuie să-i fi şocat pe Freisler şi pe ceilalţi nazişti devotaţi. Ewald von Kleist-Schmenzin a spus că trădarea împotriva regimului lui Hitler era „o poruncă divină". Hans-Bernd

1 Ibid., 289-290.

2 Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 1070, 1023.

von Haeften a afirmat că Hitler va rămâne în analele istoriei omenirii ca „cel mai mare făptuitor al răului". Von der Schulenburg a declarat înaintea tribunalului: „Am decis să ne asumăm această faptă pentru a salva Germania de o nenorocire de nedescris. Îmi dau seama că voi fi spânzurat pentru rolul pe care l-am jucat, însă nu regret ce am făcut şi sper doar ca altcineva să reuşească, în împrejurări mai norocoase."[1] Mulți alții au făcut declarații similare. Curând, Hitler a interzis reportajele din sala de judecată.

Maria îşi pierde speranța

Deja în lunile anterioare atentatului nereuşit din 20 iulie au existat semne din partea Mariei că aşteptarea şi stresul o afectau. Scrisorile ei către Bonhoeffer au devenit tot mai rare; a început să sufere de migrene, de insomnie şi avea chiar stări de leşin. După relatarea surorii ei, Ruth-Alice, erau „multe semne că trecea printr-o criză afectivă". Rudele ei au remarcat că de fiecare dată după ce se întorcea de la Tegel părea „disperată"; începea să-şi dea seama că situația lui Dietrich nu se îmbunătățea. În iunie i-a trimis o scrisoare în care a vorbit despre situația lor. Scrisoarea ei nu s-a păstrat, dar răspunsul lui Bonhoeffer din 27 iunie ne permite să ne facem o idee despre simțămintele ei.

> Preaiubita mea, Maria,
>
> Multe mulțumiri pentru scrisoarea ta. Nu m-a deprimat deloc; m-a făcut fericit, nețărmurit de fericit, pentru că ştiu că nu ne-am fi putut vorbi aşa unul cu altul dacă nu ne iubeam foarte mult – mult mai mult decât ne dăm seama azi oricare dintre noi... Nimic din ce mi-ai scris nu m-a surprins şi nu m-a consternat. A fost mai mult sau mai puțin aşa cum m-am aşteptat. Ce mi-ar fi dat dreptul să cred, când ne-am văzut atât de puțin unul pe altul, că m-ai putea iubi cât de cât şi cum aş fi putut să nu mă bucur de cea mai măruntă dovadă a iubirii tale? [...]

1 Fest, *Plotting Hitler's Death*, 301, 295.

Deci uneori te chinuiesc gândurile la mine? Draga mea, preaiubita mea Maria, oare nu este suficient pentru tine să știi că m-ai umplut de bucurie și că m-ai făcut fericit – mult mai fericit decât am sperat să fiu vreodată în toate zilele vieții mele? Oare nu este suficient pentru tine, dacă începi să te îndoiești de iubirea ta pentru mine, că eu te iubesc așa cum ești și că nu doresc nimic de la tine – niciun fel de sacrificiu, nimic, doar pe tine însăți? Singurul lucru pe care *nu* îl vreau este ca tu să fii sau să devii nefericită pentru că îți lipsește ceva – pentru că eu nu reușesc să-ți ofer ceea ce cauți la mine. În lunea albă[1] ai simțit că „nu mai poți continua". Așadar, spune-mi, *poți* să continui fără mine? Și dacă crezi că poți, continuă, chiar dacă știi că *eu* nu pot continua fără *tine*? Nu, este cu totul imposibil. Nu te chinui, draga mea Maria. Știu ce simți, și este absolut inevitabil. A pretinde altceva ar fi neadevărat și nesincer. Însă, fiind așa cum suntem, ne aparținem unul altuia și vom rămâne împreună, iar eu nu te voi lăsa să pleci; o să te strâng în brațe, ca să știi că ne aparținem unul altuia și că trebuie să stăm împreună...

Îți sunt recunoscător în special pentru ce mi-ai scris cu privire la anii despre care ți-am vorbit.[2] Când am văzut că atâta vreme nu mai primesc niciun semn de la tine, m-am temut că te-ai descurajat, deși n-am crezut cu adevărat lucrul acesta. Dimpotrivă, sesizez în ceea ce-mi spui o repetare a „da"-ului pe care mi l-ai spus în 13 ianuarie 1943; și de acel „da" mă agăț ori de câte ori trebuie să aștept o scrisoare de la tine o perioadă mai lungă de timp. Atunci aud din nou *„da, da, da"* și mă umplu de fericire la sunetul lui.

Așadar, nu vei mai veni aici o vreme. Dragă Maria, dacă ți se pare prea obositor, se înțelege de la sine că ai dreptul să nu mai faci lucrul acesta. Pe de altă parte, poate exista în viața noastră ceva mai important, în această etapă, decât a ne vedea unul pe

1 O sărbătoare de după Duminica Rusaliilor.

2 Vezi paginile 105-106, scrisoare despre relația lui cu Elizabeth Zinn.

altul mereu şi mereu? Oare n-am ridica o barieră între noi, dacă am renunța în mod deliberat să facem lucrul acesta? [...]

Dă-mi voie să fiu cât se poate de sincer. Nu se ştie cât de des ne vom mai putea vedea unul pe altul în această viață. Vremurile sunt aşa cum sunt şi mă deprimă destul de mult ideea că, mai târziu, ne-am putea reproşa lucruri iremediabile. Sigur că există obstacole independente de voința noastră, ca de exemplu boala sau interdicțiile de călătorie, care sunt inevitabile, însă obstacolele interioare, indiferent cât de insurmontabile ar părea pe moment, nu ne vor feri mai târziu de autoreproşuri...

Cuplurile logodite îşi aparțin unul altuia, dar niciodată mai mult decât atunci când unul dintre ei se află în situația mea de acum. Nimeni nu ştie mai bine ca mine, dragă Maria, că te supun unor sacrificii, privațiuni şi eforturi fără egal şi nimeni nu ar dori mai mult ca mine să te cruțe de ele. Cu câtă bucurie aş renunța la plăcerea pe care mi-o aduc vizitele tale în izolarea mea, însă simt cu tărie că nu trebuie să fac lucrul acesta de dragul nostru şi de dragul căsniciei noastre viitoare. Trebuie să-ți cer sacrificiul acesta – fără să fiu în stare să te răsplătesc pentru el în vreun fel – de dragul iubirii noastre. Se înțelege de la sine că nu trebuie să vii dacă eşti bolnavă sau dacă faptul acesta te extenuează fizic, însă dificultățile spirituale trebuie să le depăşim împreună!...

Ți-am spus deschis ce simt. Nu sunt deranjat de nimic din ce s-a întâmplat deja, dar numai noi înşine suntem responsabili pentru viitor, şi în sensul acesta toate lucrurile trebuie să fie clare, directe şi lipsite de constrângeri, nu-i aşa? Mai presus de orice, trebuie să ne supunem viețile unei singure considerații – că ne aparținem unul altuia – şi să acționăm în consecință.

Nu-i uşor să fii obligat să discuți astfel de lucruri prin scrisori, dar Dumnezeu a voit să fie aşa. Pur şi simplu, nu trebuie să ne pierdem răbdarea. Voia lui Dumnezeu şi supunerea noastră față de ea sunt dincolo de orice dispută. Nu-mi place să mi se plângă de milă, aşa cum nu-ți place nici ție, însă vreau să aştepți împreună cu mine şi să fii răbdătoare;

cu atât mai răbdătoare cu cât această situație persistă mai mult. Şi acum, nu fi tristă. Spune-mi ce gândeşti şi acționează aşa cum trebuie să acționezi. Să fii însă întotdeauna încredințată că te iubesc foarte mult şi că îmi eşti foarte dragă.

Al tău,
Dietrich[1]

Maria l-a vizitat în 27 iunie, deci nu ne este clar dacă a primit scrisoarea lui înainte sau după vizita ei. Bonhoeffer i-a scris din nou în 13 august.

Preaiubita mea, Maria,

Astăzi durează întotdeauna atât de mult ca scrisorile noastre să ajungă la destinație. De vină sunt, probabil, atacurile aeriene... Nu am primit de la tine decât o singură scrisoare în ultimele şase săptămâni şi mă tem că veştile aduse de părinții mei despre tine au fost similare, ultima dată când m-au vizitat. Ştii însă că scrisorile sunt un slab semn al faptului că ne aparținem unul altuia, pe când gândurile şi rugăciunile noastre trebuie să exprime lucrul acesta mai bine ca orice. Şi ele fac asta, indiferent dacă scrisorile sosesc sau nu, nu-i aşa? Deci acum ai început să lucrezi la Berlin.[2] Munca grea a fost considerată, secole la rând, cel mai bun remediu pentru necazuri şi griji. Mulți oameni consideră că aspectul cel mai benefic al muncii este capacitatea ei de a-ți amorți sufletul. Personal, cred că ceea ce contează cu adevărat este faptul că munca potrivită îl face pe om altruist şi că omul cu inima plină de interese personale şi de îngrijorări doreşte să-i slujească în mod altruist pe alții. Sper, aşadar, din adâncul inimii, dragă Maria, că noua ta slujbă îți va oferi acest avantaj şi că cu cât dificultățile vor fi mai mari, cu atât şi sentimentul

1 Ruth-Alice von Bismarck și Ulrich Kabitz, ed., *Love Letters from Cell 92. The Correspondence Between Dietrich Bonhoeffer and Maria von Wedemeyer, 1943-1945*, trad. John Brownjohn, New York, Abingdon Press, 1995, 254-257.

2 Se pare că Maria urma să-și înceapă activitatea la Crucea Roșie.

eliberării spirituale va fi mai mare. Sunt convins, fără îndoială, că dată fiind vitalitatea ta înnăscută şi moştenită, ca să nu zic nevoia ta de muncă grea, nu vei găsi peste puterile tale o astfel de muncă. N-ai idee cât de eliberat m-aş simți, dacă aş avea şi eu iarăşi posibilitatea să lucrez pentru alții, nu numai pentru mine. Cu toate acestea, sunt recunoscător în fiecare zi că am posibilitatea să mă cufund în cărțile mele şi să învăț atât de multe lucruri noi pentru mine, să notez idei sau referințe de care voi avea nevoie pentru lucrarea mea viitoare. Recent am recitit cu mare bucurie memoriile lui Gabriele von Bülow von Humboldt.[1] Ea a fost despărțită de logodnicul ei trei ani întregi, imediat după logodnă! Ce răbdare imensă şi ce putere de îndurare aveau oamenii în acele vremuri şi ce „rezistență la tracțiune"! Fiecare scrisoare făcea şase săptămâni pe drum. Ei au învățat să facă ceva ce tehnologia ne-a răpit nouă în ziua astăzi, anume să se încredințeze unul pe altul lui Dumnezeu în fiecare zi şi să-şi pună încrederea în El. Acum învățăm şi noi lucrul acesta, şi trebuie să-I fim mulțumitori, oricât de greu ne-ar fi.

Preaiubita mea Maria, să nu ne pierdem niciodată credința, indiferent ce ni s-ar întâmpla; toate acestea ne sunt date de nişte mâini bune şi blânde. Mă voi gândi mult la tine în data de 22.[2] Tata este acum cu Dumnezeu. Este doar cu un pas sau doi înaintea noastră. Să ne gândim la el şi la Max cu bucurie în inimile noastre şi să ne rugăm ca mama să-şi găsească în continuare mângâierea de care a avut parte în ultimii doi ani. La revedere, deocamdată, dragă Maria, şi fie ca Dumnezeu să ne ocrotească pe toți.

Cu toată inima mea devotată,
Dietrich[3]

După această scrisoare, părinții lui Dietrich l-au informat că Maria a hotărât să se mute la ei, ca să-i ajute cu casa lor din Berlin. Declarativ,

1 Ea a fost o femeie din nobilimea germană a secolului al XIX-lea.
2 Ziua comemorării morții tatălui ei.
3 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 259-261.

urma să îndeplinească rolul de secretară a doctorului Bonhoeffer, care îşi avea biroul la primul etaj al casei. Dietrich i-a scris:

> Preaiubita mea, Maria,
>
> Acum, din propria ta voinţă şi fără ca eu să-mi reiau rugămintea, ai luat marea decizie de a veni aici şi de a-i ajuta pe părinţii mei. Nu-ţi pot spune cât de fericit sunt. La început, când părinţii mei mi-au dat vestea, nu mi-a venit să cred, şi nici acum nu pot să înţeleg pe deplin cum de s-a întâmplat aşa ceva sau ce anume a făcut posibil lucrul acesta... Abia începusem să mă împac cu gândul că vei fi rechemată la Crucea Roşie şi că iarăşi vor trece secole până când ne vom revedea. Dar toate s-au schimbat complet, şi lucrul acesta este un dar de la Dumnezeu, din punctul meu de vedere. E adevărat că mă voi teme pentru tine în timpul bombardamentelor, dar voi şti că eşti aproape de mine în fiecare oră şi în fiecare zi. Ce minunat! Ce decizie grozavă ai luat! Îţi sunt atât de recunoscător!
>
> [...] Aş putea să-ţi cer o mare favoare? Ajut-o pe mama să facă faţă grijilor ei din ultima vreme, dragă Maria, şi te rog să fii foarte răbdătoare cu ea. Acesta este cel mai bun lucru pe care l-ai putea face pentru mine. Poate că Domnul cel bun te-a trimis la ea chiar acum; cu cât o vei cunoaşte mai bine pe mama, cu atât vei înţelege mai mult că ea nu vrea nimic pentru sine (*prea* puţin, probabil!) şi că toate dorinţele, acţiunile şi gândurile ei sunt îndreptate mereu spre alţii. Să ne rugăm lui Dumnezeu ca să reuşeşti. Şi apoi, te voi revedea curând!! Dragă Maria, trebuie să recurgem din nou la toate resursele noastre de putere ca să fim răbdători. Să nu ne pierdem cumpătul. Dumnezeu a avut grijă ca inima omenească să fie mai puternică decât orice putere de pe pământ. La revedere, deocamdată, dragă Maria, şi îţi mulţumesc pentru tot, tot!
>
> Te îmbrăţişez şi te sărut cu tandreţe.
>
> Al tău, Dietrich[1]

1 Ibid., 261-262.

Maria l-a vizitat din nou pe Bonhoeffer în 23 august. După cum s-a dovedit, a fost ultima dată când s-au văzut unul pe altul. În ziua aceea, Bonhoeffer i-a scris lui Bethge: „Maria a fost astăzi aici, atât de proaspătă şi în acelaşi timp atât de statornică şi de liniştită, cum rareori am văzut-o."[1]

Bonhoeffer îşi plănuieşte evadarea

În septembrie, Bonhoeffer s-a hotărât să evadeze din închisoarea Tegel. Libertatea lui de mişcare era foarte mare şi evadarea a fost întotdeauna o posibilitate serioasă. Totuşi, din diverse motive nu a făcut lucrul acesta. Acum, însă, speranţele care făceau ca rămânerea lui în închisoare să merite s-au spulberat. Aproape toţi participanţii la conspiraţie erau arestaţi. Totul se terminase. Naziştii aveau dovezi solide despre lucrurile pe care le făcuseră ei şi, cu ajutorul unor interogatorii brutale, aveau să obţină şi mai multe informaţii. Singurul motiv pentru care Hitler nu îi executase încă pe toţi era că dorea să obţină cât mai multe informaţii de la ei. Voia toate numele şi toate detaliile răului monstruos care se făcuse pe la spatele lui în toţi aceşti ani. Dacă a existat vreodată un moment potrivit pentru evadare, acela era. Nu exista nicio îndoială că războiul avea să se termine în curând şi că, deşi germanii n-au reuşit să-l ucidă pe Hitler, Aliaţii aveau s-o facă în locul lor nu peste mult.

Cel mai apropiat dintre prietenii gardieni ai lui Bonhoeffer, caporalul Knoblauch, s-a oferit să-l ajute. Familia a fost informată să facă rost de o salopetă de mecanic de mărimea lui Dietrich, pe care să o ducă la locuinţa lui Knoblauch, la patru mile est de Tegel. De asemenea, trebuiau să obţină cupoane pentru alimente şi bani. Knoblauch urma să ascundă totul într-una din acele căsuţe de grădină, pe care germanii de la marginea oraşului le aveau (şi încă le mai au). El şi Bonhoeffer aveau să se ducă acolo după evadare. În ce priveşte evadarea în sine, Bonhoeffer avea să îmbrace salopeta şi să iasă pur şi simplu din închisoare împreună cu Knoblauch, la

1 *Letters and Papers from Prison*, 393-394.

sfârșitul programului de gardă al acestuia. Problema cea mare era dacă Bonhoeffer putea să rămână ascuns până când va reuși să părăsească țara, fără să fie capturat.

În 24 septembrie, o zi de duminică, sora lui Bonhoeffer, Ursula, soțul ei, Rüdiger, împreună cu fiica lor Renate, au mers cu mașina la locuința lui Knoblauch și i-au înmânat pachetul care conținea uniforma de mecanic, cupoanele și banii. Totul era pregătit pentru evadare, mai puțin detaliile legate de modul în care Bonhoeffer avea să iasă din țară. Nu este limpede de ce Bonhoeffer nu a fugit din închisoare în săptămâna aceea, însă este posibil să-l fi oprit tocmai lipsa unor planuri definitive pentru plecarea din Germania.

La sfârșitul săptămânii următoare s-a întâmplat ceva ce l-a obligat să uite complet de evadare. Sâmbătă, 30 septembrie, Klaus Bonhoeffer a văzut o mașină parcată lângă casa lui. Faptul acesta l-a determinat să întoarcă imediat mașina și să plece mai departe. Soția lui Klaus, Emmi, era plecată la Schleswig-Holstein, în vizită la copiii lor, care fuseseră trimiși acolo din cauza bombardamentelor Aliaților. Klaus era sigur că mașina aparținea Gestapoului și că, dacă s-ar fi dus acasă, ar fi fost arestat și ridicat. De aceea, a condus până la casa Ursulei, pe Marienburgerallee, unde a rămas peste noapte. În timpul acestui episod dureros, Ursula a reușit să-l convingă să nu se sinucidă, lucru pe care, după ce Klaus a fost arestat, torturat și condamnat la moarte, a ajuns să-l regrete.

Lațul se strângea tot mai mult, cu fiecare zi ce trecea. Chiar în sâmbăta în care Klaus s-a adăpostit la sora lui, verișoara lor, soția generalului Paul von Hase, a fost eliberată din închisoare și a apărut la ușa lor. Von Hase fusese executat de Tribunalul Poporului și ea nu mai avea unde să meargă. Din cauza rolului pe care soțul ei îl jucase în cadrul conspirației, niciuna dintre rudele ei n-a vrut să o primească, în afară de Ursula și de Rüdiger Schleicher.

În aceeași zi și cam pe la aceeași oră, a sosit și caporalul Knoblauch ca să discute cu ei detaliile fugii lui Dietrich din Germania; familia Schleicher trebuia să obțină un pașaport fals și să aranjeze un zbor spre Suedia. Dar Ursula și Rüdiger i-au explicat că planul cădea. Klaus urma să fie arestat, iar evadarea lui Dietrich ar fi făcut ca toți cei înrudiți cu el să pară și mai vinovați.

A doua zi dimineața, duminică, Gestapoul a venit şi l-a ridicat pe Klaus. Luni, Knoblauch s-a întors la familia Schleicher şi i-a informat că Dietrich luase decizia să nu mai evadeze, căci evadarea lui ar fi înrăutățit situația tuturor, dar mai ales a lui Klaus. În plus, Gestapoul nu avea niciun fel de scrupule să se răzbune pe părinții lui sau pe Maria. Nu s-a ajuns niciodată până acolo, însă în miercurea următoare, Gestapoul a venit iarăşi la adresa de pe Marienburgerallee pentru a-l aresta pe Rüdiger. Acum doi frați Bonhoeffer şi doi dintre cumnații lor erau la închisoare.

Duminică, 8 octombrie 1944, cele optsprezece luni petrecute de Bonhoeffer la Tegel au luat sfârşit. A fost mutat în secret la închisoarea Gestapoului de pe Prinz-Albrecht-Strasse. Acum Dietrich Bonhoeffer se afla în custodia statului.

Închisoarea Gestapoului

Cele patru luni petrecute de Bonhoeffer în închisoarea Gestapoului au fost cu totul diferite de timpul petrecut la Tegel. Celulele se aflau în subteran. Celula lui Bonhoeffer era de opt pe cinci picioare şi nu putea să vadă lumina zilei. Nu exista o curte a închisorii, în care să se plimbe, nici sturzi pe care să-i audă cântând şi nici gardieni prietenoşi. Amiralul Canaris i-a zis: „Aici este iadul." Se găseau acolo, de asemenea, Carl Goerdeler, Joseph Müller, generalul Oster şi judecătorul Sack. Vărul Mariei, Fabian von Schlabrendorff, era şi el acolo. Se părea că toți cei implicați în conspirație au ajuns acum după gratii. Până şi Eberhard Bethge fusese arestat, deşi el nu se găsea în locul acela teribil.

Când Bonhoeffer a fost interogat pentru prima dată, a fost amenințat cu tortura. I s-a spus că soarta părinților, a membrilor familiei şi a logodnicei lui atârna de mărturisirea lui. A reuşit să stea de vorbă cu Schlabrendorff, căruia i-a mărturisit că interogatoriile fuseseră „sincer vorbind, respingătoare".[1] Nimic nu ne lasă să credem

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 900.

că a fost vreodată torturat, însă fratele său Klaus şi majoritatea celorlalți au fost supuşi chinurilor. Schlabrendorff a descris în cartea sa, intitulată *They Almost Killed Hitler*, suferințele prin care a trecut el personal. Când Schlabrendorff a crezut că va fi eliberat, Bonhoeffer l-a rugat să-l viziteze pe tatăl său pentru a-i sugera să obțină o întrevedere personală cu Himmler. Dar Schlabrendorff nu a fost eliberat în perioada aceea.[1]

Ceea ce Dohnányi a îndurat este cu totul altă poveste. Sănătatea i-a fost grav afectată. În timpul unui bombardament al Aliaților, a suferit un atac cerebral, care l-a paralizat şi l-a orbit parțial. Cu toate acestea, naziştii nu i-au arătat niciun fel de milă, deoarece ştiau că el fusese unul dintre conducătorii conspirației şi ar fi făcut orice să obțină de la el cât mai multe informații. Suferințele lui au fost atât de atroce, încât a reuşit să o convingă pe soția lui, Christine, să-i aducă pe ascuns în închisoare bacilul difteriei. Dacă reuşea să se infecteze cu bacilul acesta, nu mai putea să fie interogat.

Într-o scrisoare către Maria, Bonhoeffer a scris:

> Stifter a spus cândva: „Durerea este un înger sfânt, care arată oamenilor comori care, altfel, ar rămâne ascunse pentru totdeauna; prin ea, oamenii devin mai mari decât pot să devină prin toate bucuriile din lume." Aşa trebuie să fie, şi îmi repet mereu lucrul acesta în situația în care mă aflu – durerea dorinței, care adesea poate fi simțită fizic, trebuie să existe, şi nu trebuie să o atenuăm prin cuvinte. Dar ea trebuie biruită de fiecare dată; şi altfel există un înger încă şi mai sfânt decât îngerul durerii; acesta este îngerul bucuriei în Dumnezeu.[2]

Dar acum Bonhoeffer nu mai putea să-i scrie Mariei. Ea a venit de câteva ori la închisoare, în speranța că va obține permisiunea să-l viziteze. De fiecare dată a fost însă respinsă. Oricât de aspre erau condițiile, puteau fi şi mai aspre. Himmler şi SS-ul erau conştienți că războiul se apropia de sfârşit, şi nu în favoarea Germaniei, de

1 Bethge, *Man of Vision*, 804-805.

2 Bismarck şi Kabitz, *Love Letters from Cell 92*, 118.

aceea căutau să obțină condiții cât mai bune pentru pace şi ştiau că se puteau folosi de prizonierii lor ca monede de schimb. Aşa că i-au îngăduit lui Bonhoeffer să-i scrie Mariei de Crăciun.

19 decembrie 1944

Draga mea, Maria,

Sunt foarte bucuros că am posibilitatea să-ți scriu o scrisoare de Crăciun şi că pot, prin intermediul ei, să le transmit dragostea mea şi părinților, fraților şi surorilor mele; şi să vă mulțumesc tuturor. Căminele noastre vor fi foarte tăcute de data acesta. Dar mi-am dat seama că cu cât sunt mai tăcute împrejurările exterioare, cu atât mai vie îmi este legătura cu voi toți. Este ca şi cum în solitudine sufletul dezvoltă organe pe care cu greu le conştientizăm în viața de zi cu zi. Aşadar, nici măcar o clipă nu m-am simțit singur şi părăsit. Tu, părinții mei – voi toți, inclusiv prietenii şi studenții mei aflați în serviciu activ – sunteți tovarăşii mei în fiecare zi. Rugăciunile şi gândurile voastre bune, pasajele din Biblie, conversațiile de mult uitate, piesele muzicale, cărțile – toate acesta au acum o viață şi o realitate pe care nu au avut-o niciodată înainte. Trăiesc într-o lume mare şi nevăzută, de a cărei existență reală nu mă îndoiesc deloc. Vechiul cântec pentru copii despre îngeri spune: „doi să mă acopere, doi să mă trezească"; astăzi, noi cei mari, asemenea copiilor, avem la fel de multă nevoie de ocrotire, seara şi dimineața, din partea puterilor nevăzute. Aşadar, nu trebuie să credeți că sunt nefericit. În orice caz, ce este fericirea şi nefericirea? Ele depind atât de puțin de condițiile exterioare şi atât de mult de ceea ce se petrece în lăuntrul nostru. Sunt recunoscător în fiecare zi pentru că vă am – pe tine şi pe voi toți – şi asta mă face fericit şi bucuros.

La suprafață, locul acesta diferă prea puțin de Tegel. Rutina zilnică este aceeaşi; masa de prânz este considerabil mai bună; micul dejun şi cina sunt puțin mai slabe. Mulțumesc pentru tot ce mi-ați adus. Sunt tratat bine şi în conformitate cu regulamentul. Locul este bine încălzit. Mişcarea este singurul

lucru care-mi lipseşte, aşa că fac exerciții şi mă plimb în sus şi în jos prin celulă, cu fereastra deschisă... Mă bucur că mi se îngăduie să fumez! Vă mulțumesc pentru că vă gândiți la mine şi pentru că faceți tot ce puteți pentru mine. Cunoaşterea acestui lucru este mai importantă pentru mine decât orice.

Ne aşteptăm deja unul pe altul de vreo doi ani, dragă Maria. Nu-ți pierde nădejdea! Mă bucur că locuieşti cu părinții mei. Transmite dragostea mea mamei noastre şi întregii familii. Iată şi câteva versuri care mi-au venit în ultimele nopți. Ele sunt salutările mele de Crăciun pentru tine, pentru părinții mei, pentru frații şi surorile mele... Cu multă dragoste şi recunoştință față de tine, față de părinții mei, față de frații şi față de surorile mele.

Vă îmbrățişez.
Al vostru, Dietrich[1]

Următorul poem – pe care Bonhoeffer l-a pus în scrisoarea lui – a devenit faimos în întreaga Germanie şi este inclus în multe manuale şcolare. De asemenea, este cântat în biserici sub formă de imn.

Puteri ale binelui

Cu fiecare putere spre bine sprijinindu-mă şi îndrumându-mă,
Mângâiat şi inspirat, dincolo de orice frică,
Voi trăi aceste zile cu voi în gând, alături de mine,
Şi voi păşi, cu voi, în anul care vine.
Vechiul an ne mai tulbură inimile, fără grabă;
Zilele lungi ale întristărilor încă mai persistă;
Tată, dă sufletelor pe care le certi
Ceea ce le-ai promis, vindecare şi leac.
Iar dacă va trebui să golim cupa întristării
Până la drojdia durerii, la porunca Ta,
Nu ne vom poticni şi vom primi cu mulțumiri
Tot ce ne vine din mâna Ta iubitoare.

1 Ibid., 268-270.

Dar dacă este voia Ta încă o dată să ne redai
Bucuria vieții şi strălucirea soarelui ei bun,
Ceea ce am învățat în durere ne va creşte,
Şi întreaga noastră viață Îți va fi dedicată Ție.
Astăzi, lasă ca lumânările să-şi răspândească salutul lor strălucitor;
Oare, în întunericul nostru, nu sunt ele lumina Ta
care ne călăuzeşte, fericită, spre întâlnirea mult aşteptată?
Tu poți să luminezi chiar şi noaptea noastră cea mai întunecată.
Acum când tăcerea se adânceşte în auzul nostru,
Fă-ne să auzim glasurile copiilor înălțându-şi
Pretutindeni în lumea nevăzută ce-n jur se-ntunecă
Imnul lor universal, cântat spre slava Ta.
Cu toate puterile binelui în ajutorul şi în slujba noastră,
Vom înfrunta cu îndrăzneală viitorul, orice-ar fi.
Seara şi dimineața, Dumnezeu ne va fi prieten,
Şi, oh, cu siguranță şi-n fiecare zi ce-abia se naşte![1]

De aici înainte informațiile despre Bonhoeffer devin sporadice. Cele mai multe lucruri pe care le ştim despre el pentru următoarele patru luni vin de la Schlabrendorff. Iată ce a relatat el în *I Knew Dietrich Bonhoeffer*:

> Trebuie să recunosc că m-am alarmat când am dat cu ochii de Dietrich Bonhoeffer. Dar când am văzut statura lui demnă şi privirea lui imperturbabilă, m-am liniştit şi am ştiut că m-a recunoscut fără să-şi piardă controlul... A doua zi dimineață am reuşit să schimb câteva cuvinte cu el la baie, unde existau facilități pentru mai multe persoane, deşi regulamentul le interzicea deținuților să vorbească între ei, interdicție respectată cu multă strictețe. Ne cunoşteam de dinaintea războiului, dar relația noastră s-a consolidat după logodna lui cu verişoara mea Maria von Wedemeyer. Dietrich mi-a comunicat imediat că era decis să reziste în fața tuturor eforturilor Gestapoului şi să nu deconspire nimic din ceea ce

1 *Letters and Papers from Prison*, 400-401.

preocuparea pentru soarta prietenilor noştri ne cerea să ținem pentru noi. După câteva zile, a fost transferat din celula 19 în celula 24. Aşa a devenit vecinul meu şi am avut ocazia să comunicăm mai uşor unul cu altul şi să purtăm zilnic scurte conversații. Dimineața, ne grăbeam amândoi într-o nişă a băii unde puteam face duş şi ne străduiam să profităm de această oportunitate, deşi apa era rece, pentru că aşa puteam să scăpăm de supravegherea gardienilor şi să schimbăm pe scurt câteva gânduri. Reuşeam să vorbim şi seara, când uşile celulelor rămâneau deschise până la întoarcerea tuturor deținuților de pe coridorul nostru. În timpul acesta, vorbeam grăbiți prin crăpătura de la țâțâna uşii care ne despărțea. În sfârşit, ne-am văzut şi în timpul alarmelor de bombardament, care aveau loc în fiecare zi şi în fiecare noapte, şi profitam de fiecare ocazie ca să ne informăm unul pe altul despre gândurile şi experiențele noastre. Numai cine a fost deținut vreme îndelungată în condiții de izolare totală poate să înțeleagă ce a însemnat pentru noi şansa de a vorbi cu cineva în acele luni nesfârşite. Dietrich Bonhoeffer mi-a vorbit despre interogatoriile sale... Sufletul său nobil şi curat trebuie să fi suferit profund. Însă nu lăsa deloc să se vadă lucrul acesta. Era întotdeauna într-o stare de spirit bună, mereu bun şi politicos cu toată lumea; astfel că, spre surprinderea mea, în scurt timp i-a câştigat de partea lui pe gardienii care nu erau întotdeauna în toane bune. Şi pentru relația noastră era important că el era de cele mai multe ori optimistul, pentru că eu sufeream din când în când de depresie. El îmi ridica întotdeauna moralul şi mă consola; nu obosea niciodată să repete că singura luptă pierdută este cea la care renunțăm. Mi-a strecurat în palmă multe bilețele pe care erau scrise texte biblice de mângâiere şi speranță. Privea cu optimism şi la propria lui situație. Mi-a spus în repetate rânduri că Gestapoul nu cunoştea adevărata natură a activităților sale. Era în stare să minimalizeze faptul că-l cunoştea pe Goerdeler. Legătura lui cu Perels, juristul Bisericii Mărturisitoare, nu oferea suficient temei pentru o condamnare. Iar în privința călătoriilor lui în străinătate şi a

întâlnirilor sale cu demnitarii bisericii din Anglia, Gestapoul nu le-a înțeles niciodată scopul şi menirea. Dacă investigațiile continuau în ritmul acela, era nevoie de ani întregi până când vor reuşi să ajungă la o concluzie. Era plin de speranță; credea chiar că va fi eliberat fără să i se intenteze proces, dacă o persoană influentă avea curajul să intervină pentru el la Gestapo. De asemenea, considera că prezentase relația cu cumnatul său, *Reichsgerichtsrat* von Dohnányi, în termeni foarte plauzibili, astfel că aceasta nu se constituia într-o acuzație gravă împotriva lui. Când Dohnányi a ajuns şi el la închisoarea de pe Prinz-Albrecht-Strasse, Dietrich a reuşit să ia legătura cu el. Când ne-am întors, după o alarmă de bombardament, din adăpostul nostru de beton, cumnatul lui zăcea pe o targă în celula lui, paralizat de ambele picioare. Cu o rapiditate de care nimeni nu-l credea capabil, Dietrich Bonhoeffer a intrat pe neaşteptate în celula deschisă a cumnatului său. A fost un miracol că nu l-a observat niciun gardian. Apoi Dietrich a reuşit şi partea mai dificilă a aventurii sale, anume să iasă neobservat din celula lui Dohnányi şi să se strecoare printre deținuții aliniați pe coridor. În aceeaşi seară, mi-a spus că s-a pus de acord cu Dohnányi asupra tuturor punctelor esențiale din declarațiile lor ulterioare. O singură dată a fost de părere că lucrurile au luat o turnură negativă, pentru că a fost amenințat cu arestarea logodnicei sale, a părinților lui în vârstă şi a surorilor lui, dacă nu dădea declarații mai substanțiale. Apoi a considerat că a sosit vremea să se declare duşmanul național-socialismului. Atitudinea sa, a spus el, era înrădăcinată în convingerile lui creştine. În discuțiile pe care le-am avut împreună, a rămas la convingerea că nu putea fi invocată nicio dovadă care să justifice acuzația de înaltă trădare.

Ca vecini de celulă, împărtăşeam atât bucuriile cât şi întristările din viețile noastre. Puținele lucruri pe care le aveam şi care ni se permitea să le primim de la rude şi prieteni le schimbam între noi, după nevoi. Cu ochi strălucitori, mi-a vorbit despre scrisorile de la logodnica şi de la părinții lui, a

căror dragoste o simţea chiar şi în închisoarea Gestapoului. În fiecare miercuri îşi primea pachetul cu lenjerie, care conţinea de asemenea trabucuri, mere sau pâine; şi nu ezita niciodată să le împartă cu mine chiar în aceeaşi seară, dacă nu eram observaţi; îl bucura că poate să-şi ajute semenul chiar şi în închisoare şi să-şi împartă cu el lucrurile pe care le avea.

În dimineaţa zilei de 3 februarie 1945, un atac aerian a transformat oraşul Berlin într-o grămadă de moloz; clădirile cartierului general al Gestapoului au luat foc. Stăteam în adăpostul nostru, înghesuiţi unul într-altul, când dintr-odată adăpostul a fost lovit de o bombă, care a provocat o explozie enormă. Preţ de o clipă, am avut impresia că adăpostul va exploda şi că tavanul se va prăvăli peste noi. Acesta s-a cutremurat ca un vas lovit din toate părţile de furtună, dar a rezistat. Atunci Dietrich Bonhoeffer a arătat din ce material era făcut. A rămas calm; nu i s-a clintit nici măcar un muşchi. A fost netulburat şi relaxat, de parcă nu s-ar fi întâmplat nimic.

În 7 februarie 1945, dimineaţa, am vorbit cu el pentru ultima dată. În aceeaşi zi, pe la amiază, numărul celulei lui a fost strigat, împreună cu al altora. Prizonierii au fost împărţiţi în două grupuri. Bonhoeffer a fost transportat la Buchenwald, un lagăr de concentrare de lângă Weimar.[1]

„Ticălosul e mort!"

Primele zile ale lui februarie 1945 au fost pline de evenimente. Războiul se apropia de sfârşit, însă nedreptăţile pline de cruzime ale regimului hitlerist continuau, în ciuda acestui fapt. În 2 februarie, notoriul Roland Freisler, de pe lângă Tribunalul Poporului, i-a condamnat pe Klaus Bonhoeffer şi pe Rüdiger Schleicher la moarte. În 3 februarie, Schlabrendorff a fost şi el aproape de condamnarea

1 Wolf-Dieter Zimmermann şi Ronald G. Smith, ed., *I Knew Dietrich Bonhoeffer*, trad. Käthe Gregor Smith, New York, Harper and Row, 1966, 226-230.

la moarte de către același Roland Freisler, însă în ziua aceea aviația americană 8 AF a trimis peste Berlin în jur de o mie de bombardiere B-17 Flying Fortress. Într-un interval scurt de timp, avioanele acestea au aruncat trei mii de *tone* de bombe asupra orașului. „Vreme de două ceasuri – a scris Bethge – escadron după escadron au zburat pe deasupra Berlinului, pe cerul albastru strălucitor al iernii, transformând partea situată la est de grădina zoologică într-o grămadă de fum și cenușă."[1] Bombele americane au lovit și închisoarea Gestapoului, unde era deținut Bonhoeffer. Distrugerea a fost atât de serioasă, încât el și ceilalți deținuți au trebuit să fie transferați.

Tribunalul Poporului a fost avariat grav. Freisler tocmai se pregătea să-l condamne pe Schlabrendorff, când bombele americane au lovit clădirea. Într-unul dintre acele momente pentru care termenul *Schadenfreude*[2] pare să fi fost inventat, creierii diabolicului Freisler au fost zdrobiți de o grindă căzută din tavan, care l-a trimis pe loc înaintea unui complet de judecată total diferit, cu care se pare că era mai puțin obișnuit. Ca urmare a citării neprogramate a lui Freisler înaintea acelei curți de judecată, ieșirea lui Schlabrendorff de pe scena lumii a fost amânată cu câteva decenii.[3] Dar în ziua aceea s-au petrecut lucruri și mai ciudate.

În timp ce bombele americane cădeau ca o grindină peste Tribunalul Poporului, fratele lui Rüdiger Schleicher, dr. Rolf Schleicher, se afla într-o stație de metrou din Berlin. El era un medic renumit în Stuttgart și venise la Berlin ca să facă apel împotriva condamnării la moarte pe care Freisler o pronunțase în cazul fratelui său. Dar nimeni n-a avut voie să părăsească stația înainte de încetarea bombardamentului. Când i s-a îngăduit să iasă la suprafață, dr. Schleicher a trecut pe lângă Tribunalul Poporului unde Freisler îl condamnase pe fratele lui la moarte cu o zi înainte și a văzut că tribunalul fusese bombardat grav și că era cuprins de flăcări. Cineva i-a remarcat uniforma de medic și l-a târât cu forța în curte, ca să ajute pe unul dintre răniți. O persoană importantă avea nevoie de

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 914.
2 Aproximativ, bucurie răutăcioasă – germ. – n.trad.
3 Schlabrendorff a trăit până în 1980.

asistență medicală. Dr. Schleicher s-a apropiat de locul unde zăcea pacientul şi a înțeles că nu mai era nimic de făcut; omul era deja mort. Spre surprinderea lui, dr. Schleicher a constatat că mortul era nimeni altul decât Roland Freisler, a cărui voce ascuțită îşi bătuse joc de fratele său, Rüdiger, cu o zi mai devreme, înainte să pronunțe cu o bucurie răutăcioasă condamnarea la moarte.

Schleicher a fost presat să scrie certificatul de deces, însă a refuzat să facă lucrul acesta înainte de a se întâlni cu ministrul justiției, Otto Thierack. Thierack a fost „total şocat" de ciudățenia „coincidenței" şi i-a spus lui Schleicher că execuția fratelui său Rüdiger va fi amânată până după ce va depune oficial „o cerere de clemență". Când, mai târziu în aceeaşi zi, dr. Schleicher a sosit la casa fratelui său de pe Marienburgerallee, a rostit triumfător: „Ticălosul e mort!"

Bonhoeffer părăseşte Berlinul

Devreme, în dimineața zilei de 7 februarie, Bonhoeffer şi alți deținuți proeminenți au fost scoşi din celulele lor şi obligați să aştepte lângă două dube, care urmau să-i ducă în lagărele de concentrare din Buchenwald şi, respectiv, Flossenbürg. Erau douăzeci de oameni, toți figuri importante ale conspirației. Un grup mai surprinzător de personaje cu greu se putea imagina.

Printre ei era fostul cancelar al Austriei, dr. Kurt von Schuschnigg. Felul în care Gestapoul l-a tratat pe omul acesta reprezintă una dintre cele mai negre pagini ale celui de-al Treilea Reich. În grupul acesta era şi dr. Hjalmar Schacht, fost preşedinte al *Reichsbank*, care l-a ajutat pe Hitler să ajungă la putere, după care a luptat în zadar împotriva monstrului pe care-l crease. Schacht a protestat împotriva tratamentului aplicat evreilor încă de foarte devreme şi a participat la complotul din 1938. Ca mulți alții, a fost şi el arestat după atentatul eşuat al lui Stauffenberg. Erau, de asemenea, amiralul Canaris, generalul Oster şi judecătorul Sack. Bonhoeffer avea să li se alăture acestora trei la Flossenbürg peste două luni. Mai erau şi generalul Halder, generalul Thomas şi colegul lui Oster, Theodor Strünck. Toți au fost îmbarcați în duba ce mergea la Flossenbürg.

În picioare înaintea celeilalte dube stătea un alt grup. Din el făceau parte generalul von Falkenhausen, care fusese guvernator al Belgiei în timpul ocupației sale din Primul Război Mondial, comandorul Franz Liedig, căpitanul unei corvete care operase sub comanda lui Canaris, Gottfried conte Bismarck, nepot al lui Otto von Bismarck şi contele Werner von Alvensleben, în vârstă de aproape şaptezeci de ani, care în 1934 a refuzat să depună infamul jurământ de credință față de Hitler şi care, din momentul acela, a devenit *persona non grata* pentru naziști. Se aflau acolo, de asemenea, dr. Hermann Pünder, un politician catolic care fusese secretar de stat înaintea ascensiunii lui Hitler, şi dr. Joseph Müller, care a fost tratat ani de zile cu multă cruzime de către Gestapo, dar nu a divulgat informațiile pe care cei de acolo doreau să le smulgă de la el prin violență. Payne Best l-a descris pe Müller ca „unul dintre cei mai viteji şi mai hotărâți oameni care se pot imagina."

Tot aici era şi Dietrich Bonhoeffer, care abia îşi sărbătorise într-o celulă a Gestapoului cea de-a treizeci şi noua aniversare a zilei sale de naştere şi care vedea acum lumina zilei pentru prima dată după patru luni. Mulți dintre cei care se aflau aici n-au văzut lumina zilei o perioadă mult mai lungă. Indiferent unde mergeau, faptul că erau în aer liber într-o companie atât de ilustră le-a ridicat tuturor moralul. Era limpede că războiul se termina şi că Hitler era terminat şi el. Dacă aveau sau nu să trăiască să vadă lucrul acesta, era cu totul o altă poveste.

Înainte să urce în dubă, Bonhoeffer şi Müller au fost puşi în cătuşe. Bonhoeffer a protestat, dar în zadar. Müller, care suferise lucruri de o mie de ori mai rele, i-a spus prietenului şi fratelui său de credință un cuvânt de încurajare: „Hai să mergem la spânzurătoare cu calm, ca nişte creştini."[1] Bonhoeffer era un ambasador în lanțuri. Acum urma să facă o călătorie de două sute de mile spre sud, la Buchenwald.

1 Ibid., 918.

CAPITOLUL 30
BUCHENWALD

Sufletul lui a strălucit cu adevărat în disperarea întunecată a închisorii noastre... [Bonhoeffer] s-a temut întotdeauna că nu va fi suficient de puternic pentru a rămâne în picioare într-o astfel de încercare; dar acum ştia că nu există nimic în viaţă de care omul ar trebui să se teamă vreodată.

—Payne Best, într-o scrisoare către Sabina

Buchenwald era unul din centrele naziste ale morţii.[1] Dar nu era doar un loc unde oamenii mureau, ci şi unul în care moartea era celebrată şi adorată. Întocmai cum comunitatea lui Bodelschwingh de la Bethel fusese întruparea vie a Evangheliei, unde cei slabi erau îngrijiţi şi iubiţi, Buchenwald şi echivalentele sale răspândite pe tot cuprinsul celui de-al Treilea Reich erau întruparea vie a concepţiei satanice despre lume a SS-ului, în care cel slab era privit ca o pradă şi zdrobit. Oamenii erau ucişi

1 Numele Buchenwald înseamnă „Pădure de fag". Deşi nu era un lagăr de exterminare *per se*, 56.545 de oameni au fost ucişi aici prin muncă forţată, împuşcare, spânzurare sau prin experimente medicale, înainte ca locul să fie eliberat de forţele Aliate, în aprilie 1945.

uneori pentru pielea lor, care era apoi folosită la confecționarea de suvenire, de exemplu portmonee sau teci de cuțit, pentru membrii SS. Capetele unor deținuți erau micşorate şi oferite în dar. Bonhoeffer auzise despre aceste practici abominabile de la Dohnányi, însă puțini germani aveau cunoştință despre ele la vremea respectivă. Când Emmi Bonhoeffer le-a spus cu mult curaj vecinilor ei că în anumite lagăre de concentrare grăsimea umană era folosită la confecționarea săpunului, aceştia au refuzat să o creadă, fiind convinşi că astfel de poveşti erau simplă propagandă antigermană.

Bonhoeffer a rămas la Buchenwald şapte săptămâni. Nu a fost cazat în campusul principal, ci în exteriorul acestuia, în pivnița rece transformată în închisoare a unei anexe de culoare galbenă, construită pentru găzduirea personalului de la Buchenwald. Clădirea avea cinci sau şase etaje, iar pivnița ei rece şi umedă fusese folosită anterior ca închisoare militară pentru SS. Dar acum locul avea să cazeze, în douăsprezece celule, şaptesprezece deținuți mult mai iluştri.[1]

Distribuția personajelor la Buchenwald

Nu avem nicio scrisoare a lui Bonhoeffer din această perioadă, însă unul dintre oamenii pe care i-a întâlnit la Buchenwald, un ofițer din spionajul britanic, căpitanul S. Payne Best, şi-a descris anii de captivitate germană în cartea lui intitulată *The Venlo Incident*. Din cartea aceasta aflăm cele mai multe informații despre ultimele două luni de viață ale lui Bonhoeffer. Best a sosit la Buchenwald în 24 februarie, împreună cu alți trei prizonieri. Unul dintre aceştia era tot un ofițer britanic, Hugh Falconer, al doilea era Vassily Kokorin,

1 Celulele 1, 2, 3, 4, 6, 7 şi 8 – aflate toate pe aceeaşi latură a pivniței – erau foarte mici. Celula cu numărul 5, aflată şi ea pe aceeaşi parte, era cam de două ori mai mare decât celelalte. Pe partea opusă se găseau celulele 9, 10, 11 şi 12, care erau şi ele de două ori mai mari decât celulele mici. Între cele două rânduri de celule se aflau două ziduri de cărămidă, despărțite între ele de o singură deschidere, astfel încât fiecare dintre cele două rânduri de celule se deschideau într-un coridor, şi mai exista un coridor central care dădea spre intrarea în pivniță.

ofițer sovietic de aviație şi nepot al lui Molotov, protejatul lui Stalin, iar al treilea era generalul Friedrich von Rabenau, care a fost cazat împreună cu Bonhoeffer în micuța lui celulă.

Rabenau, în vârstă de şaizeci de ani, era un creştin a cărui credință îl determinase să se împotrivească lui Hitler încă de la început. În 1937, s-a numărat printre semnatarii „Declarației celor nouăzeci şi şase de conducători ai Bisericii Evanghelice împotriva teologiei lui Alfred Rosenberg", declarație care denunța şi respingea filosofia anticreştină şi pronazistă a lui Rosenberg. În 1942, a fost trimis anticipat în pensie, astfel că următorii doi ani şi i-a petrecut lucrând pentru doctoratul său în teologie, în cadrul Universității din Berlin, la fel ca Bonhoeffer. A fost, de asemenea, activ în mişcarea de rezistență, slujind ca element de legătură între Beck şi Goerdeler. În acelaşi timp, a fost şi autorul unei biografii detaliate şi bine cotate dedicate comandantului militar german Hans von Seeckt, biografie pe care Bonhoeffer o citise. Ştim de la Pünder, care se afla în mica celulă din imediata vecinătate, că Rabenau a continuat să îşi scrie la Buchenwald autobiografia, şi este foarte posibil ca şi Bonhoeffer să fi scris ceva, deşi nu s-a păstrat nimic. Tot de la Pünder ştim că Rabenau şi Bonhoeffer discutau ore în şir teologie şi că Pünder asculta cu plăcere discuțiile lor. De asemenea, cei doi jucau şi şah, folosind un set de piese pe care Rabenau îl primise anterior de la Payne Best.

Best a fost una dintre principalele figuri implicate în catastrofa din 1940, care a ajuns să fie cunoscută sub numele de „Incidentul Venlo", care a dat şi titlul cărții lui. Deşi cartea aceasta nu este una de ficțiune, Best se prezintă pe sine în parte sub înfățişarea colonelului Nicholson din *Podul de pe râul Kwai*, în parte ca Terry Thomas şi în parte ca Baronul von Münchhausen. Best era foarte conştient de marea lui importanță, dar a fost capabil să se ia singur peste picior. El citează în cartea lui o descriere a sa preluată din memoriile altcuiva:

> Ca un personaj cu totul remarcabil trebuie menționat domnul Best, om din Serviciul Secret care a fost „furat" din Olanda în 1940; de fapt, o reprezentare tipică a bine-cunoscutei caricaturi internaționale a englezului. Foarte înalt, foarte slab şi puțin cam adus de spate din cauza vlăguirii, cu

> obrajii scofâlciți ca de piele tăbăcită, cu dinții proeminenți, cu monoclu, îmbrăcat în pantaloni de flanelă şi într-un sacou în carouri şi – cu o țigaretă. Îşi arăta mereu dinții mari şi falşi ca de cal într-un zâmbet oarecum serviabil şi afişa acea discreție vrednică de încredere care naşte siguranța cea mai adâncă.[1]

Apoi Best a comentat această prezentare astfel: „Accept inclusiv comentariile referitoare la dantura mea şi mă simt flatat de tabloul verbal pe care mi-l zugrăveşte, mai ales că dinții cei mari nu-mi aparțineau, ci erau opera unui dentist din Sachsenhausen, care şi-a folosit arta probabil pentru a-mi adapta înfățişarea la ideea lui de englez."[2]

A vedea ultimele zile ale lui Bonhoeffer prin monoclul hazliu al personalității căpitanului Best poate părea ciudat, însă umorul său neobosit şi de calitate luminează uneori macabrul spectacol. În apărarea lui, putem spune că cei şase ani pe care Best i-a petrecut în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen i-au ascuțit înclinația către umorul negru.

În aceeaşi pivniță era închis şi fostul ambasador al Germaniei în Spania, dr. Erich Heberlein, împreună cu soția sa, Margot. Iată cum îi descrie Best: „Dintre cei doi Heberlini, iapa sură era, fără îndoială, calul cel mai bun. Amestecul de sânge irlandez şi spaniol nu poate da greş atunci când este vorba să producă ceva vivace şi ieşit din comun... ea făcea pentru cei ce o țineau captivă cât doi deținuți britanici la un loc, ceea ce însemna destul de mult. Soțul ei? Un om fermecător, diplomat de şcoală veche, cu maniere impecabile şi digestia netulburată specifică clasei sale."[3]

În opinia lui Best, tovarăşul de celulă al lui Müller, căpitanul Gehre, era „un bărbat arătos, brunet, rezervat, cam de treizeci de ani".[4] Da fapt, Gehre avea cincizeci de ani. După eşecul lui Stauffenberg, Gestapoul a început să-l urmărească. Împreună cu soția lui, au decis să scape amândoi prin suicid. El a împuşcat-o mortal pe ea, după care

1 S. Payne Best, *The Venlo Incident*, Watford, Herts: Hutchinson, 1950, 194.
2 Best, *The Venlo Incident*, 194.
3 Ibid., 181.
4 Ibid., 180.

a întors arma împotriva lui, însă nu a reuşit decât să-şi scoată un ochi. Gestapoul l-a prins, l-a torturat şi l-a interogat. A murit împreună cu Bonhoeffer, Canaris, Oster şi Sack în 9 aprilie la Flossenbürg.

Contele von Alvensleben era în Celula 4, împreună cu colonelul von Petersdorff. Petersdorff fusese rănit de şase ori în Primul Război Mondial, şi Best îl descrie ca pe un „bărbat sălbatic şi aventuros", care i s-a împotrivit lui Hitler de la bun început. În 3 februarie se afla la închisoarea Lehrterstrasse, unde bombele americane l-au îngropat sub dărâmături în celula lui. Plămânii şi rinichii i-au fost afectaţi, însă nu a primit niciun fel de tratament, iar acum era destul de bolnav. Tovarăşul lui de celulă, Alvensleben, era arestatul tipic de după atentatul din 20 iulie; singura lui vină era că fusese prieten cu unii dintre complotişti. Mii de oameni au fost arestaţi pentru aceeaşi crimă. Toate rudele de sânge erau considerate vinovate de *Sippenhaft* (responsabilitatea de rudă), în virtutea căreia rudele acuzaţilor au fost arestate şi pedepsite: soţii, părinţi şi chiar copii. Câţiva copii mici au fost despărţiţi de părinţii lor, fără a li se mai da vreodată de urmă.

Un altul dintre cei şaptesprezece deţinuţi era dr. Hoepner, fratele generalului Erich Hoepner, o figură centrală în complotul din 20 iulie. Acesta a fost unul dintre primii spânzuraţi la Plötzensee, în cadrul unui spectacol înspăimântător filmat la porunca lui Hitler, pentru satisfacţia lui sadică. Best l-a descris pe fratele generalului ca fiind „singurul om întâlnit în timpul detenţiei mele care a fost un laş de ultimă speţă". Celula lui Best se afla lângă cea a lui Hoepner. Best se certa cumplit cu gardienii săi. Devenise un fel de expert în relaţia cu gardienii din lagărele de concentrare, căci trăia deja în compania lor de şase ani; părea să fie mândru de faptul că nu ceda nici măcar cu un centimetru în faţa lor. Dar ascultând discuţiile dintre el şi gardieni, Hoepner „făcea crize de nervi atât de grave, încât se prăbuşea pe podeaua celulei."[1] De două ori au fost chemaţi medicii din cauza crizelor lui de nervi.

Ca să fim cinstiţi cu Hoepner, situaţia în care se găsea era foarte brutală. Până şi viteazul Best a fost de acord cu lucrul acesta: „Luna aceasta a fost un adevărat iad şi m-a consumat mai mult decât tot

1 Ibid., 189.

restul detenției mele de până aici. Mă îndoiesc că voi mai ajunge vreodată acasă. Voi fi probabil lichidat cu un glonț, dacă trupele noastre se vor apropia prea mult. Singura nădejde reală este că vor fi zdrobiți, şi nu văd niciun motiv pentru care ne-ar cruța pe aceea dintre noi care ne aflăm cu totul în puterea lor!"[1]

În Celula 5, una dintre celulele mai mari, stătea generalul von Falkenhausen. Best l-a considerat „unul dintre cei mai de calitate oameni pe care i-am întâlnit vreodată". În Primul Război Mondial a fost decorat cu *Pour le Mérite*[2]. După mărturia lui Schuschnigg, Falkenhausen purta uniforma lui completă „cu căptuşeală de un roşu strălucitor" şi cu medalia *Pour la Mérite* atârnată la gât. În celula alăturată se găsea comandantul unui escadron englez, Hugh Falconer şi, lângă el, Kokorin. Müller şi Gehre împărțeau Celula 8. Ultimii deținuți ai acestei mici închisori în care se găsea închis şi Bonhoeffer erau total deosebiți de ceilalți. Primul a fost o femeie pe care o cunoaştem doar sub numele de „Heidl". Isa Vermehren a prezentat-o astfel: „Era o tânără greu de definit şi foarte neplăcută, de la care nimeni nu a reuşit să afle niciodată care îi era adevăratul nume, ce naționalitate sau ce limbă maternă avea; fusese arestată pentru spionaj, şi singura neclaritate era dacă spionase numai pentru Gestapo sau fusese suficient de înțeleaptă să-şi împartă nobila profesie în interesul ambelor părți."[3]

Best o descrie ca pe „o fată scundă, blondă şi îndesată, de vreo douăzeci de ani, care, dacă n-am ține seamă de statura ei, putea poza ca model pentru tânăra Germanie", dar care a fost „întotdeauna una dintre problemele noastre". Fusese cazată la bordelul din Sachsenhausen şi „îşi însuşise acolo o mare parte din limbajul şi manierele gazdelor sale".[4] Lui Kokorin îi plăcea de ea, însă era singurul.

La mulți ani-lumină distanță, cei mai ciudați dintre deținuții alături de care Bonhoeffer şi-a petrecut ultimele două luni din viață au fost dr. Waldemar Hoven şi dr. Sigmund Rascher, două dintre personajele cele mai diabolice ale celui de-al Treilea Reich. Când

1 Ibid., 190.
2 Cea mai înaltă decorație militară germană pentru vitejie.
3 Ibid., 184, 197.
4 Ibid., 196.

a sosit Bonhoeffer, Hoven era deja deținut acolo, însă după trei săptămâni a fost eliberat, din pricina crizei de personal medical. Ca medic şef la Buchenwald, Hoven supraveghease uciderea multor deținuți, unii bolnavi, alții sănătoşi. De asemenea, a avut onoarea să fie amantul crudei Ilse Koch, soția comandatului lagărului. Unul dintre martorii procesului de la Nürnberg, un om care fusese deținut la Buchenwald şi care lucrase împreună cu Hoven, a declarat:

> Odată, pe când stăteam împreună cu dr. Hoven la fereastra secției de patologie, acesta a arătat spre un deținut necunoscut mie, care trecea prin locul unde erau ținute tabelele nominale. Dr. Hoven mi-a zis: „Mâine seară vreau pe biroul meu craniul acestui deținut." După ce doctorul a notat numărul deținutului, acesta a primit ordin să se prezinte la secția medicală. În aceeaşi zi cadavrul lui a fost dus în camera de disecție. Examinarea post-mortem a arătat că deținutul fusese ucis prin injectare. Craniul lui a fost pregătit conform ordinului primit, după care a fost predat doctorului Hoven.[1]

Rascher, în vârstă de treizeci şi şase de ani, i-a luat locul lui Hoven în data de 28 februarie. Best l-a întâlnit la baie, într-o dimineață: era „un om mărunt cu mustață blondă", „un individ ciudat; probabil cel mai ciudat personaj pe care l-am întâlnit". Rascher i-a spus lui Best că el „a proiectat şi a supravegheat construirea camerelor de gazare şi că tot el era responsabil pentru experimentele medicale pe deținuți".[2] Best a relatat:

> Era evident că omul acesta nu vedea nimic rău în lucrul acesta, pe care-l considera util. În privința camerelor de gazare, a zis că Himmler, om cu inima bună, se îngrijea ca deținuții să fie exterminați într-un mod care să le provoace cât mai puțină teamă şi suferință şi că s-au depus eforturi considerabile să

1 Josef Ackermann, mărturie înaintea Tribunalului Militar de la Nürnberg, *http://www.mazal.org/archive/nmt/02/NMT02-T0003.htm.*

2 Best, *The Venlo Incident*, 186.

> se conceapă o cameră a morții atât de bine camuflată încât scopul ei să nu fie vizibil, şi să se dozeze influxul de gaz în aşa fel încât pacienții să adoarmă fără să-şi dea seama că nu se vor mai trezi niciodată. Din nefericire, a continuat Rascher, nu au reuşit niciodată să rezolve problema gradului diferit de rezistență al oamenilor la efectele gazelor otrăvitoare. Aşa că au existat întotdeauna unii care au trăit mai mult decât ceilalți şi şi-au dat seama unde se aflau şi ce se întâmpla cu ei. De asemenea, Rascher a afirmat că o altă dificultate majoră o constituia faptul că numărul celor care trebuiau uciși era atât de mare, încât era imposibil să nu umpli camera până la refuz, ceea ce împiedica orice încercare de a asigura o rată regulată şi simultană a morții.[1]

Motivul pentru care Rascher se afla acolo nu era limpede. Făcuse parte din anturajul personal al lui Himmler şi fusese „ofițer medical" şef la Dachau. Infamia lui Rascher s-a bazat pe „experimentele" lui pe diverşi subiecți umani. Aceste experimente au început în momentul în care şi-a dat seama că nimeni nu ştia ce se întâmpla atunci când piloții erau expuşi la altitudini mari. Aşa că i-a înaintat lui Himmler următoarea propunere:

> Stimate *Reichsführer*!
>
> Sincere mulțumiri pentru urările dumneavoastră cordiale şi pentru florile trimise cu ocazia naşterii celui de-al doilea fiu al meu. Şi de data aceasta avem un băiat puternic, deşi s-a născut cu trei săptămâni înainte de termen. Îmi voi lua îngăduința să vă trimit o fotografie cu amândoi copiii, într-un moment mai potrivit.
>
> Deocamdată, am fost repartizat la *Luftgaukommando VII*, München, pentru un curs medical. În timpul acestui curs, în care cercetările referitoare la zborurile la mare înălțime joacă un rol important (determinate de plafonul oarecum mai înalt la care zboară avioanele de luptă englezeşti), a fost exprimat

1 Ibid.

> regretul că încă n-au fost posibile la noi niciun fel de teste pe material uman, deoarece experimentele de genul acesta sunt foarte periculoase şi nimeni nu se oferă voluntar pentru ele. Vă adresez, aşadar, următoarea întrebare *serioasă*: aţi putea să ne puneţi la dispoziţie doi sau trei criminali pentru aceste experimente? [...] Experimentele în urma cărora, desigur, subiecţii pot muri, vor avea loc cu cooperarea mea. Aceşti oameni sunt esenţiali pentru cercetările privind zborul la mare altitudine, care nu pot fi făcute, deşi s-a încercat acest lucru, pe maimuţe, căci acestea necesită condiţii de testare complet diferite. Am avut o convorbire extrem de confidenţială cu un reprezentant al Medicului Şef al Forţelor Aeriene, care se ocupă de aceste experimente. Şi el este de părere că problema poate fi rezolvată numai prin experienţe făcute pe fiinţe umane (persoanele cu handicap mintal ar putea fi folosite şi ele ca material pentru testări).
>
> Sper sincer, mult stimate *Reichsführer*, că, în ciuda cantităţii imense de muncă pe care o desfăşuraţi, sănătatea dumneavoastră rămâne impecabilă.
>
> Cu urări sincere, sunt, prin al meu călduros *Heil Hitler*, al dumneavoastră devotat
>
> Sigmund Rascher[1]

Permisiunea a fost acordată „cu bucurie". Un deţinut austriac a descris un astfel de experiment în următorii termeni:

> Am văzut personal prin fereastra camerei de decompresie cum deţinuţii erau ţinuţi în condiţii de vid până când le explodau plămânii... Înnebuneau şi se trăgeau de păr, încercând cu disperare să reducă presiunea. Îşi sfâşiau capetele şi feţele cu degetele şi cu unghiile, vrând să se mutileze din cauza nebuniei. Izbeau cu mâinile şi cu capetele în pereţi şi zbierau,

1 Sigmund Rascher către Heinrich Himmler, 15 mai 1941, *http://nuremberg.law.harvard.edu/NurTranscript/Archive/full_transcript_6_days.html*.

> în efortul de a reduce presiunea care le apăsa timpanele. Aceste situații se terminau de obicei cu moartea subiectului.[1]

Aproximativ două sute de deținuți au fost supuși acestor orori înainte ca „experimentele" să se încheie. Aproximativ jumătate dintre ei au murit, iar cei care au supraviețuit au fost uciși la scurt timp după aceea – evident, pentru a-i împiedica să povestească despre ce li s-a întâmplat. Rascher a fost lăudat mult pentru descoperirile pe care le-a facilitat, și curând după aceea a avut o nouă idee. Ce se știa despre temperaturile foarte scăzute la care erau supuși aviatorii? Un document al procesului de la Nürnberg dezvăluie:

> Deținutul dezbrăcat era întins seara pe o targă și scos din baracă. Era acoperit doar cu un cearșaf și din oră în oră se turna peste el o găleată cu apă rece. Persoana testată rămânea sub cerul liber până dimineața și i se lua temperatura. Mai târziu dr. Rascher a considerat că era o greșeală să acopere subiectul cu un cearșaf și abia apoi s-o ude cu apă... Pe viitor persoana testată nu mai trebuia acoperită.[2]

Rascher spera să poată folosi lagărul din Auschwitz, nu pe cel din Dachau, pentru aceste experimente, căci acolo era mai rece și „spațiul larg face să se stârnească mai puțină agitație în lagăr. (Persoanele testate strigă atunci când îngheață.)" Dar a fost obligat să rezolve problema la Dachau. El i-a scris lui Himmler: „Mulțumesc lui Dumnezeu că am avut parte iarăși de un val de frig intens la Dachau. Câțiva oameni au rămas sub cerul liber 14 ore, la o temperatură de 21 de grade [F], atingând o temperatură interioară de 77 de grade, cu degerături periferice."[3]

O altă metodă folosită era introducerea „persoanelor testate" în bazine cu apă foarte rece. La procesul de la Nürnberg, un deținut de la Dachau care a avut nenorocul să-i slujească lui Rascher ca „infirmier",

1 William L. Shirer, *The Rise and Fall o the Third Reich: A History of Nazi Germany,* New York, Simon and Schuster, 1960, 985.

2 Shirer, *The Rise and Fall o the Third Reich*, 988.

3 Ibid.

a declarat că în timp ce victimele mureau înghețate, temperatura, pulsul şi respirația le erau înregistrate regulat. La început, Rascher nu a permis anestezia, însă „cei testați făceau atâta tărăboi, încât a devenit imposibilă“[1] continuarea experimentului fără această procedură.

Când unii medici ai Luftwaffe au aflat despre aceste experimente, au obiectat din motive religioase. Himmler s-a mâniat cumplit din cauza obiecțiilor acestora şi a decis să le evite, transferându-l pe Rascher la SS, unde scrupulele creştine nu reprezentau o problemă. Iată scrisoarea trimisă feldmareşalului Erhard Milch, din cadrul Luftwaffe[2]:

> Dragă camarade Milch:
>
> Vă amintiți că, prin intermediul generalului Wolff, v-am recomandat în mod special să luați în considerare munca unui anume SS Führer, dr. Rascher, medic în rezervă la *Luftwaffe*. Aceste cercetări ce vizează comportamentul organismului uman la altitudini mari şi manifestările cauzate de expunerea prelungită a corpului omenesc în apă rece şi alte probleme similare, care au o importanță vitală mai ales pentru forțele aeriene, pot fi realizate de noi cu o eficiență deosebită numai pentru că eu însumi mi-am asumat personal responsabilitatea de a furniza pentru experimente indivizi asociali şi criminali din lagărele de concentrare, care nu merită decât să moară.[3]
>
> Din nefericire, recent, când dr. Rascher a vrut să

1 Ibid.

2 Tatăl lui Milch era evreu. Când au apărut zvonuri în acest sens, în 1935, Gestapoul a lansat o investigație, fapt care l-a determinat pe Göring să intervină pentru a-i crea un alibi lui Milch (mama lui a fost obligată să depună o mărturie mincinoasă, declarând că tatăl evreu al lui Milch nu era de fapt tatăl lui și că unchiul său arian era adevăratul lui tată). El a primit și un *Deutschblütigkeitserklärung* (Certificat de sânge german). Göring a fost deranjat de acțiunile Gestapoului, și atunci a rostit celebrele cuvinte: *„Wer Jude ist, bestimme ich!“* („Eu decid cine e evreu!“)

3 Mulți dintre acești „criminali de profesie“ erau etichetați astfel pentru „crima“ de *Rassenschande*, adică de „poluare rasială“, ceea ce însemna, de fapt, că au întreținut raporturi sexuale consensuale cu o femeie de naționalitate germană.

înainteze un raport al experimentelor sale către Ministerul Aviației, nu ați avut timp pentru el. Mi-am pus mari speranțe în raportul acela, deoarece cred că în felul acesta obiecțiile, mai ales cele de natură religioasă, împotriva experimentelor făcute de dr. Rascher – pentru care îmi asum responsabilitatea – puteau fi eliminate.

Dificultățile sunt aceleaşi ca mai înainte. În „cercurile medicale creştine" se consideră de la sine înțeles că un tânăr aviator german poate să-şi rişte viața, dar viața unui criminal – care nu este înrolat în armată – este prea sacră pentru asta şi că nimeni nu ar trebui să se încarce cu o asemenea vină...

Dar noi doi nu trebuie să ne pierdem cumpătul din pricina acestor dificultăți. Va mai fi nevoie de cel puțin încă zece ani ca să scoatem această prejudecată îngustă din mintea poporului nostru. Lucrul acesta nu trebuie totuşi să afecteze munca de cercetare, atât de necesară soldaților şi aviatorilor noştri tineri şi minunați.

Vă rog să-l eliberați pe dr. Rascher, ofițer medical în rezervă, din funcția pe care o deține în cadrul *Luftwaffe* şi să mi-l transferați mie în *Waffen-SS*. În felul acesta, îmi voi asuma personal responsabilitatea pentru desfăşurarea experimentelor în acest domeniu şi voi pune rezultatele, de care noi, cei din SS, avem nevoie doar în parte, în legătură cu degerăturile din Est, în întregime la dispoziția forțelor aeriene. Totuşi, în cazul acesta, vă sugerez *să folosiți un doctor „necreştin"* ca om de legătură între dumneavoastră şi Wolff...

V-aş rămâne îndatorat dacă ați ordona să ni se pună din nou la dispoziție camera de depresurizare, împreună cu pompele aferente, căci experimentele trebuie extinse pentru altitudini şi mai mari.

Salutări cordiale şi *Heil Hitler*
SS Reischsführer Himmler[1]

1 Heinrich Himmler către generalul feldmareşal Milch, 13 noiembrie, 1942, http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/rascher3.htm.

Rascher a făcut patru sute de astfel de experimente de „înghețare", pe trei sute de persoane. O treime dintre ele au murit înghețate. Celelalte au fost gazate sau împuşcate ulterior.

La Buchenwald, gardienii trebuiau să-i țină pe prizonieri într-o stare suficient de bună pentru a putea fi interogați. La amiază li se dădea supă, iar seara primeau „pâine, untură şi marmeladă".[1] Au primit chiar şi permisiunea de a face exerciții zilnice, plimbându-se înainte şi înapoi pe coridorul central, timp de o jumătate de oră. Cei şaptesprezece deținuți nu aveau voie să intre în contact unii cu alții, astfel că plimbarea trebuia făcută de unul singur sau împreună cu tovarăşul de celulă. Însă sarcina de a încuia şi descuia celulele şi de a ține evidența timpului de plimbare al fiecărui deținut s-a dovedit prea obositoare pentru gardieni, care preferau să stea în camera lor de gardă încălzită şi să aibă cât mai puține responsabilități. Aşa se face că în cele din urmă i-au lăsat pe prizonieri să iasă în grupuri de câte şase sau chiar mai mulți şi să discute între ei.

> La început, fiecare persoană sau fiecare cuplu de deținuți, în cazul în care celulele erau ocupate de doi oameni, trebuia să se plimbe pe holuri separate; dar nu peste mult [a povestit Best], ne-am adunat toți în acelaşi loc şi am discutat între noi destul de liber. Prin schimbarea orei de plimbare de la o zi la alta, am avut posibilitatea să mă întâlnesc şi să vorbesc cu toți colegii mei de închisoare. În plus, dimineața se deschideau toate uşile celulelor, în general între 6 şi 8 a.m., în timp ce noi ne adunam la baie şi persoanele desemnate curățau celulele şi ne făceau paturile.[2]

Putem presupune că în timpul celor două luni petrecute acolo, Bonhoeffer a intrat în contact cu majoritatea deținuților.

1 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 919.

2 Best, *The Venlo Incident*, 176.

Potrivit lui Best, Rascher credea sincer că experimentele lui erau „întru totul justificate de valoarea extraordinară a rezultatelor ştiinţifice obţinute". El a adăugat:

> Evident, el nu vedea nimic rău în a expune câteva zeci de oameni la frig intens, în apă sau în aer, pentru a încerca apoi resuscitarea lor. De fapt, era foarte mândru fiindcă a descoperit o metodă despre care spunea că va salva mii de vieţi, care altfel ar fi pierit din cauza expunerii la frig, şi susţinea că arestarea lui a survenit din cauză că a încercat să publice rezultatele cercetărilor sale într-un jurnal medical elveţian, ca astfel să poată beneficia de ele şi marinarii englezi, care deşi erau recuperaţi din mare după torpilarea vaselor lor, mureau adesea fără să-şi mai recapete cunoştinţa.[1]

Best l-a considerat pe Rascher un paradox:

> La vremea aceea nu am fost foarte şocat de poveştile lui şi nici ceilalţi deţinuţi nu au fost, după ce am ajuns să-l cunoaştem. Eram cu toţii mult prea împietriţi din cauza condiţiilor în care ne găseam, unde moartea bruscă a cuiva era ceva la ordinea zilei. În orice clipă putea sosi un ordin să fim gazaţi, împuşcaţi sau spânzuraţi cu toţii; şi în subconştientul nostru eram toţi atât de implicaţi în lupta pentru supravieţuire, încât nimeni nu avea suficientă energie de cheltuit în grija faţă suferinţele unor necunoscuţi şi anonimi, care, la urma urmei, erau deja morţi. Mai mult, Rascher era pentru noi un camarad foarte bun. Aici interveneau contradicţiile caracterului său, pentru că, atâta vreme cât am fost împreună cu el, s-a distins prin vitejie, altruism şi loialitate. În zilele grele care au urmat, el a fost viaţa şi sufletul grupului nostru; şi cu toate că înţelegea riscurile, nu a ezitat niciodată să se împotrivească grupului de gardieni brutali care ne aveau în puterea lor.[2]

1 Ibid., 186.
2 Ibid., 187.

Este imposibil să credem că Bonhoeffer a împărtăşit acest punct de vedere. Şi contrastul dintre Bonhoeffer şi Rascher nu putea fi mai puternic. Best l-a descris pe Bonhoeffer ca „tot numai umilință şi dulceață; mi s-a părut întotdeauna că emană fericire şi bucurie chiar şi în cele mai mărunte evenimente ale vieții, precum şi o mulțumire profundă pentru simplul fapt de a fi în viață... A fost unul dintre puținii oameni pe care i-am întâlnit în viața mea pentru care Dumnezeu era real şi întotdeauna aproape de el".[1]

Best i-a scris Sabinei în 1951, zugrăvindu-l pe fratele ei ca pe un om „diferit; foarte calm şi normal, părând a fi cu totul în largul său... sufletul lui a strălucit cu adevărat în disperarea întunecată a închisorii noastre". De asemenea, Best a zis că Bonhoeffer „s-a temut întotdeauna că nu va fi suficient de puternic pentru a rămâne în picioare într-o astfel de încercare; dar acum ştia că nu există nimic în viață de care omul ar trebui să se teamă vreodată". De asemenea, era „vesel, gata să răspundă la o glumă".[2]

Falconer a spus despre Bonhoeffer şi Rabenau: „Cred că ei au fost singura pereche de deținuți care împărțeau aceeaşi celulă care s-a înțeles foarte bine între ei şi s-au bucurat unul de compania celuilalt."[3] Atât Falconer, cât şi Best au remarcat neîncrederea şi conflictele care existau în permanență între ceilalți germani. Best a scris:

> Când am intrat pentru prima data în contact cu ceilalți deținuți, ceea ce m-a impresionat cel mai mult a fost neîncrederea intensă pe care germanii o aveau unii față de alții; aproape toți m-au avertizat cu privire la unul sau altul dintre ei că ar fi spion al Gestapoului... Această atmosferă de suspiciune era tipică Germaniei naziste, deşi mie mi se părea ciudat faptul că oamenii aceştia, arestați de Gestapo, erau atât de puțin înclinați să se asocieze şi să facă front comun.[4]

1 Ibid., 180.
2 Mary Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, New York, Harper and Row, 1968, 271.
3 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 919.
4 *The Venlo Incident*, 179.

Best nu se îndoia că dacă s-ar fi asociat între ei, ar fi putut să evadeze cu uşurinţă. Gardienii erau îngroziţi de ceea ce li se va întâmpla în momentul în care Aliaţii vor ajunge la ei, şi Best era sigur că puteau fi convinşi să evadeze împreună cu deţinuţii lor. Începuse să devină clar că americanii înaintau rapid dinspre Vest, în timp ce ruşii avansau dinspre Est. Germania devenea din ce în ce mai îngustă. Nu mai era mult până când arestaţii aveau să fie eliberaţi. Unul dintre gardieni, Sippach, a spus că va fugi din lagăr înainte ca americanii să poată pune mâna pe el. Un altul însă, Dittman, a zis că va lupta până în ultima clipă şi că va păstra două gloanţe: unul pentru Best, pe care-l disprețuia, şi celălalt pentru sine. „Nu vei părăsi în viaţă locul acesta!" l-a avertizat el pe Best, care-şi petrecea o mare parte din timp arătându-şi tăria înaintea gardienilor săi; o făcea cu atâta zel încât Rascher l-a sfătuit odată să aibă „mare grijă, fiindcă Buchenwald era foarte diferit de Sachsenhausen".[1]

Bonhoeffer şi ceilalţi făceau mari eforturi să reziste frigului şi înfometării, ştiind că în orice clipă puteau să fie eliberaţi sau ucişi. La un moment dat au primit veşti despre mersul războiului care i-au convins că americanii erau într-adevăr aproape. Gardienii erau atât de încordaţi, încât i-au îngăduit generalului von Falkenhausen să asculte buletinele zilnice de front la radioul din camera de gardă pentru a le explica, având în vedere gândirea lui militară extraordinară, cât de aproape era Germania de înfrângere.

În 30 martie a fost Vinerea Mare. Putem presupune că Bonhoeffer a continuat să practice meditaţiile, rugăciunile şi imnurile sale zilnice, chiar dacă a făcut toate aceste lucruri în tăcere sau în gând. În 1 aprilie, de Paşte, tunetul armelor americane s-a auzit în depărtare. Soldaţii americani se aflau undeva dincolo de râul Werra. Totul avea să se termine în curând. Părea normal ca, în ziua în care Bonhoeffer şi întreaga creştinătate occidentală sărbătorea învierea lui Cristos, să renască şi speranţa.

La un moment dat, în aceeaşi zi, gardianul şef, Sippach, le-a spus deţinuţilor să se pregătească de plecare. Unde urmau să plece? Nimeni nu ştia. Puţini erau cei care aveau mai multe lucruri de transportat.

1 Ibid., 189.

Dar Best avea o maşină de scris, o valiză şi trei cutii mari. În ziua aceea nu li s-a mai spus nimic altceva. Dar a doua zi, Dittman, celălalt gardian, le-a zis să se pregătească pentru un marş pe jos. Best s-a supărat că trebuia să-şi abandoneze unele dintre lucruri. Situaţia era extrem de dificilă. Alimentele erau puţine, iar vehiculele erau şi ele puţine; chiar dacă se putea obţine un vehicul, era imposibil să se obţină şi combustibilul necesar. De aceea, niciunul dintre ei nu a fost surprins că vor trebui să meargă pe jos, chiar dacă unii dintre ei aveau probleme de sănătate.[1] Gehre, Müller şi von Petersdorff erau într-o condiţie foarte proastă, însă toţi erau slăbiţi din cauza lipsei de hrană şi a frigului necontenit. În ziua aceea, n-au mai aflat nimic mai mult.

În după-amiaza zilei de 3 aprilie, o zi de marţi, Sippach i-a anunţat că vor pleca peste o oră. Dar orele au trecut una după alta. La zece seara au aflat că până la urmă nu vor mai merge pe jos, dar duba care-i va transporta era făcută doar pentru opt persoane fără bagaje. Ei însă erau şaisprezece persoane, şi aveau şi bagaje. Maşina era alimentată cu lemne, care trebuiau introduse într-un generator. Din această cauză, partea din faţă a dubei era plină cu lemne. La pornire, partea destinată pasagerilor se umplea cu fumul înecăcios al lemnelor. Dar important era că plecau de la Buchenwald.

1 Când Aliaţii s-au apropiat, naziştii au început disperaţi să evacueze lagărele de concentrare de pe întreg teritoriul Germaniei, obligându-i pe deţinuţii slăbiţi să pornească la drum şi împuşcându-i pe mulţi dintre ei pe traseu.

CAPITOLUL 31
PE DRUMUL CĂTRE LIBERTATE

[Bonhoeffer] a fost foarte fericit tot timpul cât l-am cunoscut şi a făcut mult pentru a-i ajuta pe unii dintre fraţii mai slabi să facă faţă depresiei şi anxietăţii.

—Hugh Falconer, într-o scrisoare către Gerhard Leibholz, octombrie 1945

Acesta este sfârşitul... Pentru mine este începutul vieţii.

—Dietrich Bonhoeffer

Nimeni nu a crezut până acum în Dumnezeu şi în Împărăţia lui Dumnezeu, nimeni nu a auzit până acum despre lumea celor înviaţi, fără să i se facă dor de casă chiar din ceasul acela, fără să aştepte cu bucurie clipa eliberării lui din existenţa trupească... Moartea este iad, noapte şi frig numai dacă nu este transformată de credinţa noastră. Însă minunat este însuşi faptul că putem transforma moartea.

– Dietrich Bonhoeffer, într-o predică ţinută la Londra, în noiembrie 1933

Cei şaisprezece deţinuţi – o adunătură ciudată, după orice standarde – s-au înghesuit în dubă, împreună cu bagajele lor.[1] Mulţi dintre ei erau literalmente incapabili să facă un pas. Formau un grup remarcabil: generali de armată medaliaţi

1 Payne Best vorbeşte despre şaisprezece, deşi nu este limpede cine lipsea din grupul iniţial de şaptesprezece deţinuţi.

şi proveniți din rândul aristocrației, un căpitan de vas, un diplomat împreună cu soția lui, un ofițer de aviație rus deprimat, un avocat catolic, un teolog, o femeie de moravuri îndoielnice şi „doctorul" unui lagăr de concentrare. Dar imediat după ce au intrat în maşină şi uşa s-a închis în urma lor, a sunat alarma de bombardament. Gardienii i-au abandonat în dubă şi au luat-o la goană cât i-au ținut picioarele către un loc mai sigur, cât mai departe de pivniță şi de depozitele de muniție din ea. Deținuții au aşteptat în dubă, în întuneric, fără să ştie dacă vor fi loviți sau nu de bombe. În sfârşit, a fost anunțată încheierea atacului şi gardienii s-au întors şi au pornit motorul. Duba a înaintat cam o sută de yarzi şi s-a oprit. Dar motorul cu lemne a continuat să funcționeze şi în câteva clipe duba s-a umplut de fum. Au înghițit atâta fum, încât proiectantul camerelor de gazare a început să strige: „Dumnezeule, asta-i o dubă a morții; suntem gazați!"[1]

Rascher ştia despre ce vorbea. Germanii folosiseră dube de gazare pentru a ucide persoane cu dizabilități mintale şi alte persoane, în cadrul programelor de eutanasie, încă din anul 1940. Ulterior, le-au folosit pentru uciderea evreilor. Aceste dube erau încărcate până la refuz cu oameni, astfel că aceştia abia mai puteau respira în ele. Când motorul pornea, gazele de eşapament erau pompate direct în interiorul dubei, aşa încât atunci când duba ajungea la destinație, pasagerii erau deja morți şi nu mai trebuia decât să fie descărcați direct în cuptoarele crematoriului.

Dar Payne Best a observat o luminiță care părea să vină printr-o deschidere care semăna cu o gură de aerisire şi l-a întrebat pe expertul lor dacă dubele de gazare aveau aşa ceva. Rascher a răspuns că nu. Aşadar, dacă mureau gazați, moartea lor era neintenționată. În sfârşit, după ce maşina s-a pus din nou în mişcare, cantitatea de fum a scăzut suficient de mult pentru a face respirația din nou posibilă; cu toate acestea, Rabenau şi cele două femei, Margot Heberlein şi Heidl, au leşinat.

Au plecat puțin după ora zece şi au călătorit toată noaptea, hurducându-se, cu cincisprezece mile pe oră, deşi au parcurs doar vreo opt sau nouă mile, din cauză că la fiecare oră trebuiau să oprească

1 S Payne Best, *The Venlo Incident*, Watford, Herts: Hutchinson, 1950, 190.

pentru a curăța hornurile şi a realimenta maşina cu lemne. De fiecare dată când se efectua această procedură, pasagerii trebuiau să aştepte în întuneric şi disconfort; şi de fiecare dată motorul pornea cu dificultate. Trebuia să funcționeze timp de cincisprezece minute înainte ca să aibă suficientă putere să pună din nou vehiculul în mişcare. Iar când funcționa pe loc, interiorul dubei se umplea cu gazele de eşapament. Best a rezumat călătoria astfel: „A fost o călătorie infernală."[1] Iată detaliile ei, conform amintirilor sale:

> Nu exista lumină şi nu aveam nimic de mâncare şi de băut, şi nici de fumat, decât prin generozitatea lui Bonhoeffer [*sic*], care, deşi era fumător, a pus deoparte mica lui rație de tutun şi acum insista să o doneze pentru binele comun. A fost un om bun şi sfânt. Pur şi simplu nu puteam să ne mişcăm deloc, pentru că picioarele ne erau prinse între bagaje şi mâinile ne erau lipite de corp; câteva dintre bagajele mai mici se aflau pe scaune în spatele nostru, astfel că părțile dorsale ni se sprijineau de marginile ascuțite ale băncilor de lemn şi nu peste mult au început să ne doară foarte tare. Ne-am hurducat aşa prin noapte, mergând o oră şi stând o oră, țepeni, obosiți, flămânzi şi însetați, până când am zărit o geană de lumină prin ventilator. Vine un moment în care natura, chiar şi după o noapte de nesomn, îşi cere drepturile, şi în scurtă vreme au început să se audă strigăte din toate părțile: „Nu mai rezist; trebuie să oprească şi să ies afară"; şi am început să batem în pereții dubei, până când aceasta s-a oprit brusc, uşa s-a deschis şi un glas a întrebat: „Ce-i cu zarva asta?" Nevoile noastre au fost explicate cu delicatețea cerută de prezența a două doamne, dar cel care ne pusese întrebarea le-a detaliat grosolan şi în gura mare colegului său de afară.[2]

Cei trei gardieni au discutat cererea deținuților. În cele din urmă, uşile dubei s-au deschis şi au ieşit toți afară. Nu era cel mai bun loc

1 Best, *The Venlo Incident*, 190.
2 Ibid., 191.

pentru o astfel de oprire, căci era lipsit de vegetația sau de denivelările de teren pe care le-ar fi impus situația delicată. La o oarecare distanță se afla totuși un pâlc de copaci, către care au pornit sprinten cele două femei, însoțite de unul dintre gardieni. Ceilalți doi gardieni și-au îndreptat mitralierele către cei cincisprezece bărbați care au lăsat ca natura să-și urmeze cursul. „Doamnele au fost mai rapide decât noi – a scris Best – și cu toate că eram întorși cu spatele spre ele, ne-am simțit expuși în prezența lor."[1]

Acum era deja ziuă. Se aflau pe drum de șapte sau opt ore și, din cauza pornirilor și opririlor, au parcurs abia cam o sută de mile. Deținuții tot nu aveau idee încotro se îndreptau. O mare parte din rezerva de lemne fusese consumată și Hugh Falconer, „făcând dovada unei extraordinare ingeniozități", a reușit să rearanjeze lucrurile în așa fel încât să fie mai mult spațiu ca înainte. Lângă fereastra de la ușa dubei puteau să șadă acum doi oameni, și s-au așezat acolo toți pe rând. De asemenea, gardienii le-au dat două pâini și un cârnat mare, pe care le-au împărțit între ei. Exista chiar și ceva de băut.

La un moment dat, unul dintre cei ce stăteau la fereastră a recunoscut un sat și au tras concluzia că se îndreaptă către Sud, deci erau în drum spre Flossenbürg. Dar pentru că Flossenbürg era un lagăr de exterminare, concluzia aceasta nu a fost una fericită. După treisprezece ore de călătorie în acele condiții, s-a făcut amiază când au ajuns la Weiden, un orășel cam cu treizeci de mii de locuitori din nordul Bavariei. Flossenbürg era acum la zece mile spre est.

În Weiden, s-au oprit la postul de poliție și gardienii au intrat înăuntru. Când s-au întors, cel mai prietenos dintre cei trei le-a spus captivilor săi: „Trebuie să mergeți mai departe. Nu vă pot primi aici. E prea plin."[2] Ce putea să însemne acest lucru? Un înțelept al lagărelor de concentrare se afla cu ei în dubă și el putea să le explice totul. Dr. Rascher a declarat că niciunul nu avea să moară, probabil. Flossenbürg, a zis el, nu a fost niciodată atât de plin încât să nu ocolească regulile pentru a primi încă o încărcătură de cadavre sau de viitoare cadavre. Numai pentru deținuții vii putea fi „prea plin".

1 Ibid.
2 Ibid., 192.

Dacă ar fi fost trimişi la moarte, li s-ar fi oferit cazare cu plăcere. Deci veştile erau bune. Se părea că nu vor fi ucişi în ziua aceea.

Se îndreptaseră de la început către Flossenbürg, dar nu ca nişte oameni care aveau să fie ucişi şi incinerați, de aceea Flossenbürg îi refuza. Şi acum încotro? Gardienii au urcat în maşină şi călătoria a continuat spre Sud. Dar când s-au apropiat de ieşirea din oraş, o maşină mică i-a depăşit şi le-a făcut semn să oprească. Doi polițişti au coborât din ea şi unul dintre ei a deschis uşa dubei. Ce s-a întâmplat după aceea nu ne este foarte clar, însă Flossenbürg părea să aibă totuşi loc pentru trei deținuți. Numele lui Liedig şi Müller au fost strigate, aşa că ei şi-au adunat lucrurile şi au coborât. Este foarte posibil să fi fost strigat şi numele lui Bonhoeffer, dar el se afla în spatele dubei. Dintr-un motiv necunoscut, în locul lui a ieşit Gehre. Bethge a fost de părere că Bonhoeffer s-a retras intenționat în spatele dubei, pentru a nu fi văzut, ceea ce înseamnă că şi el a fost somat să coboare. Totuşi, Payne Best susține că Gehre a fost cel chemat împreună cu Liedig şi Müller. Probabil că Gehre a dorit să rămână împreună cu Müller, cu care împărțise celula şi care îi devenise prieten; au existat suficiente ambiguități pentru ca el să poată face lucrul acesta. În orice caz, Gehre, Liedig şi Müller şi-au luat rămas bun de la tovarăşii lor şi au plecat cu polițistul. Era miercuri după-amiază, 4 aprilie. Best a scris:

> După ce am părăsit Weiden, s-a produs o schimbare semnificativă în atitudinea gărzilor SS. Evident, ei plecaseră din Buchenwald cu ordinul clar să ne ducă la Flossenbürg şi tot timpul s-au simțit constrânşi de autoritatea care-i călăuzea. Când Flossenbürg a refuzat să ne primească, au fost trimişi, se pare, spre Sud cu indicația vagă de a găsi un loc unde să ne depoziteze şi astfel au început, într-o oarecare măsură, să simtă că ne împărtăşesc soarta şi că, la fel ca noi, navigau fără țintă pe întinderea albastră.[1]

Duba în care se afla Bonhoeffer şi ceilalți treisprezece însoțitori ai săi şi-a continuat drumul gâfâit şi hurducat spre Sud, fără o destinație

1 Ibid.

precisă. Erau asemenea unor actori din filmul lui Bergman *A Şaptea Pecete*, veseli şi peripatetici, însă înaintau umbriți de figura întunecată a Doamnei cu Coasa. Până şi Heidl s-a transformat oarecum dintr-o Mata Hari de doi lei într-o *Mädl*[1] cu chipul proaspăt. Ce diferență față de ororile nopții anterioare, petrecută în beznă, înghesuială şi fum înecăcios. Acum, când duba se oprea pentru ca gardienii să realimenteze generatorul şi să curețe hornurile, aceştia deschideau singuri uşile dubei şi îi întrebau pe deținuți dacă nu vor să iasă şi să se întindă puțin. Şi făceau lucrul acesta la fiecare oră. Cineva a numit duba cu afecțiune *Grüne Minna* (Minnie cea Verde).

La un moment dat, în timpul după-amiezii, s-au oprit la o fermă. Heidl şi doamna Heberlein au fost lăsate înăuntru ca să se spele, iar bărbații s-au spălat pe rând afară, la pompă. Ce scenă de o veselie ciudată trebuie să fi alcătuit aceste figuri auguste, măcinate de foame şi de nesomn, adunate sub strălucirea soarelui în jurul pompei: Best, Pünder, von Alvensleben, von Petersdorff, Falconer, Kokorin, Hoepner şi von Rabenau. Împreună cu ei erau, de asemenea, Sigmund Rascher şi Dietrich Bonhoeffer. Numai aceştia doi din urmă, din tot acel grup, aveau să împărtăşească aceeaşi soartă în săptămânile care vor urma. Însă pe atunci nimeni nu ştia acest lucru. Deocamdată, totul era strălucire, libertate şi aer curat. Simplul fapt de a sta în soarele după-amiezii în fața unei ferme bavareze, după două luni petrecute la Buchenwald, era ceva deosebit.

Soția fermierului a apărut cu câteva pâini de secară şi un ulcior cu lapte. Best şi-a amintit că a fost „o pâine de secară foarte bună, cum niciunul dintre noi nu mai gustasem de ani întregi". Apoi au urcat iarăşi în dubă, care acum era mult mai spațioasă. Câțiva dintre ei au reuşit chiar să tragă un pui de somn. „Fereastra de deasupra uşii a fost lăsată deschisă – a povestit Best – şi pentru că era o zi minunată, totul părea strălucitor în cuşca noastră."[2] Au hoinărit aşa din localitate în localitate, înaintând spre Sud prin valea Naab. Mulți dintre ei aproape uitaseră că Germania, cu frumusețea ei naturală, cu satele şi fermele ei, era un loc real situat în prezent, nu o amintire vagă.

1 Fată – germ. – n.trad.
2 Ibid., 192-193.

După vreo şase ore, au mai parcurs cincizeci de mile. Lumina zilei începea să scadă când s-au apropiat de oraşul Regensburg. Regensburg este un oraş medieval în care Dunărea se întâlneşte cu râul Regen. Duba a înaintat prin oraş, oprindu-se din loc în loc, ca cei trei gardieni să caute un loc unde pasagerii lor să poată rămâne peste noapte. După mai multe eşecuri în acest sens, au urcat înapoi în dubă şi au pornit mai departe.

Când s-a lăsat întunericul, au ajuns la poarta principală a închisorii de stat. De data aceasta, gardienii au deschis uşile dubei şi l-au cerut tuturor să coboare. În timp ce urcau treptele în clădire, un gardian al acelei închisori a început să le vorbească nerespectuos, lucru care l-a determinat pe unul dintre gardienii lor să-l întrerupă şi să-i explice că persoanele pe care le aduceau nu erau deținuți de rând, ci nişte deținuți speciali, care trebuiau tratați cu respect. „Oh! – a răspuns gardianul de la Regensburg – alți aristocrați! Ei bine, pune-i împreună cu ceilalți, la etajul doi."[1]

Şi-au târât bagajele pe scările metalice până la etajul al doilea, unde au fost întâmpinați de un „gardian în vârstă şi foarte decent", care le-a îngăduit să-şi aleagă tovarăşii de celulă. Aşa cum părea să fie peste tot, era înghesuială mare. Bărbații au fost obligați să doarmă câte cinci într-o celulă, pe trei saltele de paie care acopereau toată podeaua. Bonhoeffer a împărțit celula cu Pünder, von Rabenau, von Falkenhausen şi Hoepner.

Erau cu toții lihniți de foame. Gardienii le-au spus că era imposibil să le facă rost de mâncare la ora aceea, deoarece bucătăriile erau închise, însă protestele şi strigătele au fost atât de puternice, încât gardienii au ajuns la concluzia că trebuiau să facă ceva. Ceilalți „aristocrați" din celelalte celule de pe palier şi-au adăugat şi ei cererile zgomotoase la hărmălaia generală. În cele din urmă gardienii s-au întors aducând „o oală mare cu supă de legume acceptabilă, o pâine mare şi o cană de cafea".

A doua zi dimineața, uşile celulelor s-au deschis şi bărbații au avut voie să străbată coridorul până la baie. În fața ochilor li s-a deschis o privelişte extraordinară: coridorul era plin de bărbați, femei şi copii,

1 Ibid.

toți membri ai familiilor celor ce fuseseră executați sau arestați în complotul lui Stauffenberg. De fapt, se aflau acolo chiar și câțiva dintre membrii familiei Stauffenberg.[1] Era aici și industriașul Fritz Thyssen, în vârstă de șaptezeci și trei de ani, împreună cu soția lui. Thyssen era unul dintre cei care l-au susținut pe Hitler și l-au ajutat să ajungă la putere, dar mai târziu s-a îngrozit de ceea ce făcuse. Evenimentele din timpul operațiunii *Kristallnacht*, din 1938, l-au determinat să-și dea demisia din postul guvernamental pe care-l deținea. Când a izbucnit războiul, i-a trimis o telegramă lui Göring, prin care l-a informat de opoziția lui față de acesta, după care a emigrat în Elveția împreună cu soția lui. Dar au fost arestați de naziști și pe durata celei mai mari părți a războiului au fost închiși la Sachsenhausen și Dachau. Soția generalului Fritz Halder era și ea aici, la fel și fiica generalului Ulrich von Hassell, care fusese executat. Fiii ei, în vârstă de doi și, respectiv, patru ani, i-au fost luați și, a scris Best, femeia „se temea că nu-i va mai vedea niciodată".[2] Cântăreață de cabaret și actrița de film Isa Vermehren era de asemenea aici. Ea era sora lui Erich Vermehren, o altă figură importantă a rezistenței. Falkenhausen și Petersdorff păreau să-i cunoască pe mulți dintre cei de aici, la fel și Bonhoeffer.

Best s-a trezit prezentat când unuia, când altuia, de parcă s-ar fi aflat la o recepție festivă, nu la rând pentru a intra la baie, într-o închisoare. Aristocrații germani păreau să se cunoască unii pe alții sau să fie înrudiți între ei. Familia Vermehren era înrudită cu Franz von Papen, care își propusese să participe la nunta lui Dietrich cu Maria.

Părea că deținuții au preluat controlul închisorii. Discutau fără încetare unii cu alții și nu păreau a voi să se întoarcă în celulele lor. Până la urmă, gardienii au reușit să-i atragă în celule, ducându-le micul dejun acolo. Dar chiar și după aceea, Bonhoeffer a continuat să vorbească prin viziera ușii cu văduva lui Carl Goerdeler și i-a istorisit tot ce știa despre ultimele zile petrecute de soțul ei în închisoarea Gestapoului. Goerdeler fusese executat în 2 februarie.

1 Contesa Nina von Stauffenberg, însărcinată cu cel de-al cincilea lor copil, a fost arestată imediat după moartea soțului ei, în 20 iulie. Cei patru copii ai lor au fost duși la un orfelinat și au primit alte nume. Mama lor l-a născut pe al cincilea copil în închisoare.

2 Ibid., 194.

La scurt timp după aceea, a sunat sirena, anunțând un raid aerian, şi toată lumea a trebuit să fie scoasă din celule şi dusă în pivnița închisorii. Best a povestit că „distracția a fost luată de la capăt", căci toți au reînceput să discute între ei, să se informeze şi să pună cap la cap diversele piese ale câte unui puzzle. În apropierea închisorii exista un triaj feroviar, care fusese deja spulberat de bombe, astfel că păreau să nu mai existe prea multe lucruri de distrus. După ce pericolul a trecut, deținuții au fost conduşi la etajul al doilea şi s-au împotrivit din nou eforturilor gardienilor de a-i închide înapoi în celulele lor. Dar de data aceasta cu succes.

În jurul orei cinci după-amiază, a venit unul dintre gardienii care conduseseră duba de la Buchenwald şi a anunțat că era vremea să plece. Cei paisprezece deținuți de la Buchenwald şi-au strâns lucrurile, şi-au luat rămas bun şi au coborât la duba lor. Moralul le-a crescut considerabil când şi-au dat seama că se îndreaptă în continuare spre sud-est de Regensburg, de-a lungul Dunării.

La câteva mile de oraş, însă, duba s-a hurducat violent şi s-a oprit în loc. Hugh Falconer era inginer, aşa că gardienii i-au cerut părerea. Se rupsese direcția. Falconer i-a informat că duba nu mai putea fi reparată. Regensburg era la câteva mile în urmă, dar nu se afla nimic între ei şi oraş şi nici în fața lor. Se găseau pe o porțiune izolată şi foarte neprimitoare de drum, care era la propriu presărat cu cratere făcute de bombele care explodaseră de acea parte a căii ferate. Din loc în loc se puteau vedea epavele distruse ale maşinilor care fuseseră surprinse de focul Aliaților. Când din direcția opusă s-a apropiat o bicicletă, gardienii l-au oprit pe biciclist şi l-au rugat să informeze poliția din Regensburg despre soarta lor, pentru ca cei de acolo să le trimită o altă dubă. Biciclistul le-a promis că le va îndeplini rugămintea şi a pedalat mai departe, iar ei au rămas aşteptând. Nu aveau nici mâncare şi nici apă. S-a întunecat şi s-a făcut frig, dar n-a venit nimeni. Apoi a început să plouă. Orele treceau una după alta. Best a povestit că gardienii se simțeau nenorociți şi înspăimântați, şi că acum se considerau mai degrabă „camarazi de ananghie" cu deținuții lor. Ploaia s-a întețit şi noaptea s-a târât încet înainte. Şi n-a venit nimeni.

În sfârşit, s-a crăpat de ziuă. Gardienii au deschis uşile dubei,

pentru ca toată lumea să poată coborî. Chiar şi acum, deşi se făcuse dimineaţă, nu se vedea nicio maşină. Până la urmă a apărut o motocicletă. De data aceasta gardienii n-au mai vrut să rişte; aşa că unul dintre ei a urcat pe scaunul din spate al motocicletei şi s-a întors în Regensburg. Era dimineaţa zilei de 6 aprilie, în vinerea de după Paşte.

Pe la jumătatea dimineţii, gardianul s-a întors cu vestea că biciclistul îşi respectase promisiunea şi că informase poliţia despre situaţia lor. Poliţia trimisese un şofer spre dubă, dar din motive necunoscute, şoferul s-a oprit la două sute de yarzi de locul în care se aflau ei şi s-a întors înapoi, raportând că nu i-a găsit.

Era deja în jur de unsprezece când a sosit ajutorul. Autovehiculul care a tras în faţa lor era un autobuz cu ferestre mari din panouri de sticlă şi scaune confortabile capitonate. Adunătura de nenorociţi şi-a cules bagajele şi s-a îmbarcat. Dar au trebuit să-şi ia adio de la cei trei gardieni de la Buchenwald, care au rămas lângă grămada de fier verde. Autobuzul sosise cu propria lui garnitură alcătuită din aproximativ zece soldaţi SD, dotaţi cu mitraliere.[1]

Autobuzul i-a dus de-a lungul Dunării de două ori mai repede decât vehiculul dinainte, şi fără să oprească. Cam într-o oră au ajuns la Straubing. Niciunul dintre deţinuţi nu ştia încotro se îndreaptă, dar era evident că soldaţii SD intenţionau să treacă râul. Însă Aliaţii bombardaseră podul. Au mers mai departe către podul următor, dar şi acesta fusese bombardat; apoi s-au îndreptat către următorul, şi următorul. Până la urmă au ajuns la un pod de pontoane şi l-au traversat, străbătând apoi Bavaria către nord-est.

Peisajul a devenit mai deluros şi mai împădurit, iar drumurile mai întortocheate şi mai înguste. Se îndreptau către Schönberg, deşi Bonhoeffer şi însoţitorii lui nu ştiau lucrul acesta. Nu ştiau nimic, decât că erau extenuaţi şi flămânzi, dar mai confortabili decât fuseseră de foarte multă vreme. Nu ştiau dacă mergeau cu toţii spre moarte sau spre libertate. Părea un vis ciudat, autobuzul acesta care înainta prin pădurea bavareză într-o după-amiază de început de aprilie.

Apoi câteva tinere sătence au făcut cu mâna ca să fie luate la ocazie.

1 SD-ul era o ramură distinctă a SS-ului.

Au urcat în autobuz şi au început să se întrebe cine erau toți oamenii aceia. În autobuz erau zece bărbați tineri SD cu mitraliere, împreună cu o adunătură de aristocrați neîngrijiți. Când fetele i-au întrebat pe gardieni cine erau, li s-a răspuns că erau o trupă cinematografică în drum spre locul unde urmau să facă un film propagandistic. Ce era şi ce nu era adevărat în toată povestea aceea era greu de spus. Nimeni nu ştia unde vor dormi sau dacă vor călători toată noaptea. S-au îndreptat spre est, trecând pe lângă mănăstirea Mettin. Nu mâncaseră de mai bine de douăzeci şi patru de ore. Dar Best a avut o idee:

> Regiunea părea bine populată cu găini şi multe dintre ele treceau drumul, astfel încât şoferul făcea mari eforturi să le ocolească, cu toate că noi speram ca cel puțin una dintre ele să sufere un accident; cu toții ne-am fi bucurat de nişte pui fript. I-am sugerat, deci, unui gardian să ne oprim şi să vedem dacă nu am putea cerşi câteva ouă pe la vreuna dintre gospodării şi ideea a fost primită imediat cu entuziasm. Dar când unul dintre gardieni s-a întors cu o şapcă plină cu ouă, noi n-am primit nimic, ci am fost lăsați să ne strângem curelele în speranța că ne apropiam totuşi de următoarea noastră masă.[1]

La începutul după-amiezii au intrat în micul sat bavarez Schönberg şi autobuzul a oprit în fața şcolii din sat, o clădire dreptunghiulară de culoare albă cu patru etaje. Au ajuns la destinație. Populația din Schönberg era de aproximativ 700 de oameni, însă în ultimele luni, pe măsură ce Armata Roşie înainta tot mai mult spre Vest, mulți oameni se refugiau din calea lor. O mare parte dintre ei s-au oprit şi s-au stabilit la Schönberg. Erau deja în jur de 1.300 de oameni, de aceea alimentele era foarte de greu de găsit; iar acum au venit pe deasupra şi deținuți politici. La sosire au constatat că un grup destul de mare dintre aristocrații pe care-i văzuseră la Regensburg sosiseră deja şi ei tot aici. În total, numărul deținuților politici era de 150 de persoane.

Bonhoeffer şi tovarăşii lui de detenție au fost descărcați la şcoală şi

1 Ibid., 195-196.

introduşi într-o sală mare de la primul etaj. Aceasta urma să fie celula lor comună. Încăperea fusese înainte un fel de infirmerie pentru fete şi era prevăzută cu mai multe rânduri de paturi. Totul arăta foarte vesel. Păturile erau viu colorate şi existau, în plus, nişte saltele îmbietoare, umplute cu pene. Best a relatat că, în ciuda „oboselii şi a foamei, moralul tuturor era ridicat, toți eram surescitați, exaltați şi aproape isterici în râsul nostru".[1] Trei dintre laturile încăperii erau prevăzute cu ferestre largi, astfel că deținuții puteau să privească afară şi să admire peisajul verde al văii.

Fiecare persoană şi-a ales patul, soții Heberlein adăpostind-o pe Heidl între ei într-unul dintre capetele încăperii. Bonhoeffer şi-a ales patul lângă Kokorin. În veselia momentului, toți şi-au scris numele deasupra patului, „împreună cu o seamă de comentarii hazlii inventate de Rascher".[2]

Bonhoeffer s-a postat în bătaia soarelui la una dintre ferestre şi a început să se roage şi să cugete. După aceea a petrecut mai mult timp discutând cu Pünder şi cu Kokorin. Apoi au făcut schimb de adrese. Bonhoeffer mai avea încă la el câteva cărți: un volum al lui Goethe, o Biblie şi *Viețile paralele,* a lui Plutarh.

După ce s-au instalat, au conştientizat foamea care-i măcina şi au bătut în uşa camerei, până când unul dintre gardieni şi-a făcut apariția. Când i-au cerut de mâncare, omul s-a scărpinat în cap şi a plecat ca să-l aducă pe locotenentul Bader. Best l-a descris pe Bader ca pe un „ucigaş neînduplecat", care „făcea parte din banda principală de călăi ai Gestapoului şi care-şi petrecea viața călătorind de la un lagăr de concentrare la altul, asemenea unui angajat de la deratizări care se ocupa cu exterminarea şobolanilor".[3] Prezența lui acolo nu era un semn bun, dar i-a tratat destul de bine. Totuşi, în oraş nu se găseau alimente. Cei 1.300 de refugiați au tăbărât ca nişte lăcuste şi n-a mai rămas în urma lor nici măcar un fir de iarbă. Existau alimente la Passau, dar Passau era la douăzeci şi cinci de mile depărtare, iar pentru a ajunge acolo era nevoie de benzină, care

1 Ibid., 196.
2 Ibid., 13.
3 Ibid., 199.

le lipsea cu desăvârşire. Nu existau nici telefoane. Pur şi simplu, nu era nimic de făcut.

Dar descurcăreaţa Margot Heberlein mai făcuse ceva din nimic şi altă dată. A întrebat un gardian dacă poate să meargă la W.C. Pe drum, s-a întâlnit cu administratoarea, o femei în vârstă şi de treabă. Treizeci de minute mai târziu, femeia aceasta s-a întors cu cartofi şi cu câteva ulcioare cu cafea fierbinte. Toţi i-au mulţumit şi au mâncat până la ultima firmitură; chiar şi aşa, au rămas flămânzi. Nu mai era însă nimic de făcut, aşa că s-au dus la culcare. După lunile petrecute pe paturile de scândură de la Buchenwald, promisiunea unei nopţi în acele paturi părea mai bună decât mâncarea. Punctul cel mai tare al serii a fost când paravanul care despărţea bărbaţii de cele două femei s-a prăbuşit. Best a scris:

> Desigur, „Heidl", cu neîndemânarea ei, a dărâmat paravanul exact în momentul în care îmbrăcămintea doamnei Heberlein devenise destul de sumară şi propria ei îmbrăcăminte a dispărut practic cu totul... În cele din urmă, ne-am dus cu toţii la culcare, lumina a fost stinsă şi din toate părţile s-au auzit urări sincere de noapte bună. Patul meu era atât de moale, încât aveam impresia că plutesc şi am adormit imediat tun; era primul somn bun după aproape o săptămână.[1]

Când s-au trezit, a doua zi, micul dejun lipsea. Dar Best avea la el o maşină electrică de ras şi, pentru că exista o priză funcţională, bărbaţii au folosit-o cu rândul. La un moment dat, un sătean milos care a aflat despre sosirea unor „deţinuţi speciali" şi despre situaţia lor dificilă, a trimis ceva salată de cartofi şi două pâini mari. Din nou şi-au arătat toţi recunoştinţa, dar a fost singura lor masă în ziua respectivă şi este posibil să fi fost ultima mâncare a lui Bonhoeffer în această viaţă. Era sâmbătă, 7 aprilie.

Hugh Falconer i-a scris lui Gerhard Leibholz la Oxford în toamna acelui an:

---

1 Ibid., 198.

> [Bonhoeffer] a fost foarte fericit tot timpul cât l-am cunoscut şi a făcut mult pentru a-i ajuta pe unii dintre fraţii mai slabi să facă faţă depresiei şi anxietăţii. A petrecut un timp considerabil cu Vasily Vasiliev Kokorin, nepotul lui Molotov, care, deşi era ateu, era un tânăr încântător. Cred că cumnatul tău şi-a împărţit timpul cu el între punerea bazelor credinţei creştine şi învăţarea limbii ruse.[1]

Ultima zi a lui Bonhoeffer

A doua zi, 8 aprilie, a fost prima duminică după Paşte. În Germania, ziua aceasta se numeşte Duminica Quasimodo[2]. Dr. Pünder l-a rugat pe Bonhoeffer să ţină un serviciu divin pentru ei. Pünder era catolic, aşa cum erau şi alţii câţiva dintre ei. Lucrul acesta, precum şi faptul că Kokorin era ateu, l-au făcut pe Bonhoeffer să ezite. Nu voia să se impună cu forţa, însă Kokorin însuşi a insistat.

Aşadar, cu mai puţin de douăzeci şi patru de ore înainte de plecarea lui din această lume, Bonhoeffer a slujit ca pastor. În luminoasa încăpere a şcolii din Schönberg, transformată în celula lor, Bonhoeffer a ţinut un scurt serviciu divin. S-a rugat şi a citit versetele pentru ziua respectivă: Isaia 53:5 („Prin rănile Lui suntem tămăduiţi") şi 1 Petru 1:3 („Binecuvântat să fie Dumnezeu, Tatăl Domnului nostru Isus Cristos, care, după îndurarea Sa cea mare, ne-a născut din nou prin învierea lui Isus Cristos din morţi, la o nădejde vie"). Apoi a explicat tuturor celor prezenţi aceste versete. Conform amintirilor lui Best, Bonhoeffer „ne-a vorbit într-un fel care a atins inimile tuturor,

1 Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers: Portrait of a Family*, New York, St. Martin's Press, 1971, 198-199.

2 Numele „Duminica Quasimodo" vine de la două cuvinte latine (*quasi*, care înseamnă „ca şi cum" şi *modo*, care înseamnă „în felul") cu care se deschide *introit*-ul slujbei romano-catolice pentru ziua aceea. Aceste cuvinte sunt luate din 1 Petru (2:2: „ca nişte prunci de curând născuţi…") şi au sensul literal de „în stilul" sau „la fel ca". Cocoşatul eponim de la Notre Dame al lui Victor Hugo s-a numit Quasimodo fiindcă se credea că s-a născut în duminica aceasta din calendarul bisericesc.

găsind cuvintele potrivite pentru a exprima spiritul arestării noastre, gândurile şi hotărârile pe care ea le atrăgea după sine."[1]

Ceilalți deținuți din şcoală sperau că Bonhoeffer va ține un serviciu şi pentru ei. Dar n-a mai avut timp să facă acest lucru. Iată cum descrie Best ceea ce s-a întâmplat în continuare:

> Nici n-a apucat bine să încheie ultima rugăciune, că uşa sălii s-a deschis şi au intrat doi bărbați cu o înfățişare malefică şi îmbrăcați în haine civile, care i-au spus: „Deținut Bonhoeffer! Pregăteşte-te să vii cu noi." Cuvintele „să vii cu noi" au ajuns să însemne pentru toți deținuții un singur lucru – eşafodul.
>
> Ne-am luat rămas bun de la el – m-a tras la o parte şi mi-a zis:. „Acesta este sfârşitul. Dar pentru mine este începutul vieții."[2]

De asemenea, Bonhoeffer i-a cerut lui Best să-l salute din partea lui pe episcopul Bell. Şase ani mai târziu, într-o scrisoare către familia Bonhoeffer, Best a reluat cele scrise despre Bonhoeffer în cartea lui, anume că „a fost un om bun şi sfânt". Dar în scrisoare a mers mai departe: „De fapt, sentimentele mele față de el au fost mult mai puternice decât pot să exprime aceste câteva cuvinte simple. A fost, fără excepție, cel mai extraordinar şi mai plăcut om pe care l-am întâlnit vreodată."[3]

Familia Bonhoeffer nu mai ştia nimic despre el de când a părăsit închisoarea Gestapoului, în urmă cu două luni. De aceea, pentru a lăsa în urmă un indiciu în legătură cu soarta lui, a luat un creion tocit şi şi-a scris numele şi adresa în fața, în spatele şi în mijlocul cărții lui Plutarh – carte pe care a primit-o în dar de la familia lui în urmă cu două luni, cu ocazia zilei sale de naştere și pe care a lăsat-o acolo. Unul dintre fiii lui Carl Goerdeler, care se afla de asemenea în clădirea şcolii, a luat cartea şi a dat-o familiei Bonhoeffer câțiva ani

1 Best, *The Venlo Incident*, 200.

2 Ibid.

3 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. rev., Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, 920.

mai târziu. Bonhoeffer fusese împreună cu Goerdeler în ultimele zile înaintea execuției lui la Berlin. Acum, pe când cobora scările școlii către duba care avea să-l ducă la propria lui execuție, s-a întâlnit cu văduva lui Goerdeler, care i-a urat un ultim adio prietenesc.

Bonhoeffer era în drum către Flossenbürg. În după-amiaza aceea de duminică a călătorit aproximativ o sută de mile spre nord-vest. Avea cu el cartea lui Goethe. Părea să știe unde merge.

Sentința de condamnare la moarte a lui Bonhoeffer a fost, aproape sigur, decretată de Hitler însuși, la fel ca și condamnările la moarte ale lui Oster și Dohnányi. Până și Hitler trebuie să fi știut că totul era pierdut pentru el și pentru Germania și că uciderea altor oameni nu mai avea niciun rost, dar pentru că era un om meschin în fiecare atom al ființei sale, era obișnuit să deturneze resurse prețioase de timp, de personal și de combustibil pentru propriile lui răzbunări.

Mecanismul care a condus la executarea lui Bonhoeffer a fost pus în mișcare în 4 aprilie, când a fost descoperită din întâmplare în localitatea Zossen o parte importantă din jurnalul lui Canaris, în locul unde fuseseră ascunse și dosarele lui Dohnányi. A doua zi, acest material incriminator s-a aflat deja în mâinile lui Hitler la Berlin și ceea ce nebunul a citit pe acele pagini l-a împins dincolo de limitele rațiunii. Aici se afla, din punctul lui de vedere, arma crimei – pumnalul însângerat care fusese înfipt în spatele celui de-al Treilea Reich și care l-a sabotat pe el încă de la bun început. Aici se afla cauza pentru care a eșuat triumful lui, predestinat și profețit de altminteri. Dacă n-ar fi fost acei trădători infernali conduși de Canaris, s-ar fi plimbat acum agale, asemenea unui zeu, pe unul din bulevardele construite de el, în loc să stea ascuns în buncărul cenușiu în care se refugiase ca un șobolan, sub dărâmăturile orașului ce ar fi trebuit să devină coroana împărăției sale de o mie de ani. Așadar, cu trei săptămâni înainte de a-și pune capăt zilelor, într-una dintre ultimele lui izbucniri, Hitler s-a întors împotriva celor pe care-i considera vinovați pentru eșecul lui și i-a ordonat lui Rattenhuber, comandantul SS atașat pe lângă el: „Distruge-i pe conspiratori!“ Așa a fost pecetluită soarta lui Canaris, a lui Oster, a lui Sack și a lui Bonhoeffer.

Dar Hitler a vrut să păstreze până în ultima clipă aparența legalității în statul german. Cadavrul jurisprudenței germane trebuia exhumat, pentru a da impresia de legalitate. Astfel, procurorul SS Huppenkothen a trebuit să parcurgă toți pașii necesari; a fost obligat să călătorească împreună cu documentele sale – inclusiv cu jurnalul incriminator al lui Canaris – până la Flossenbürg, pentru a pune pe picioare „o curte marțială de urgență". A ajuns la fața locului în 7 aprilie. A fost prezent acolo pentru aceeași șaradă și dr. Otto Thorbeck, judecător SS. Oster, Canaris, dr. Sack, Strünck, Gehre și Bonhoeffer urmau să fie judecați sâmbăta seara și să fie și executați a doua zi dimineața.

Dar Bonhoeffer nu era la Flossenbürg în sâmbăta aceea, adică în data de 7 aprilie. Oare nu fusese trimis aici de la Buchenwald? Fabian Schlabrendorff era la Flossenbürg, și unul dintre oficiali s-a răstit de două ori la el că trebuie să fie Bonhoeffer. Însă Schlabrendorff nu era Bonhoeffer. Vechiul prieten al lui Bonhoeffer, Joseph Müller, era și el la Flossenbürg; s-au răstit și la el că trebuie să fie Bonhoeffer. Și Liedig a fost acuzat că ar fi Bonhoeffer, deși nu era. Atunci unde era Bonhoeffer?

În cele din urmă, cineva a înțeles ce s-a întâmplat: s-a făcut o greșeală la Weiden, cu patru zile în urmă, când Liedig, Müller și Gehre au sărit din duba verde, iar Bonhoeffer a rămas înăuntru. Deci Bonhoeffer trebuia să fie în grupul aflat la școala din Schönberg. Au ajuns acolo exact în momentul în care el și-a încheiat serviciul de duminică.

Începutul vieții

Bonhoeffer a ajuns la Flossenbürg în seara zilei de duminică. Bethge a scris:

> Tribunalul de urgență, având-l ca președinte pe Thorbeck, ca procuror pe Huppenkothen și ca asistent pe comandantul de lagăr, Kögl, a declarat că a rămas în ședință vreme îndelungată. Au examinat – conform afirmațiilor de

> mai târziu ale reprezentanților săi – fiecare deținut în mod individual și i-au confruntat unul cu altul: pe Canaris, pe Oster, pe Sack, pe Strünck, pe Gehre și în cele din urmă pe Dietrich Bonhoeffer. După miezul nopții, Canaris s-a întors în celula lui, după o absență destul de îndelungată, și a transmis ciocănind în perete colonelului danez Lunding, care se afla în celula alăturată, că pentru el totul s-a sfârșit.[1]

Dacă Bonhoeffer a dormit, nu avem cum să știm. Au trecut doar câteva ore între încheierea ședinței „tribunalului de urgență" și zorii zilei următoare, care i-au adus execuția. Trebuie observat însă că la Flossenbürg, loc strâns asociat cu Bonhoeffer, el a petrecut numai aproximativ douăsprezece ore.

După cum știm, Bonhoeffer considera că moartea este ultima stație pe drumul spre libertate, așa cum a scris și în poemul său „Stații pe drumul către libertate". Chiar dacă milioane de oameni consideră că moartea lui Bonhoeffer a fost tragică și un sfârșit prematur al vieții sale, putem fi siguri că el a văzut lucrurile cu totul altfel. Într-o predică pe care a ținut-o pe când era pastor la Londra, a spus:

> Nimeni nu a crezut până acum în Dumnezeu și în Împărăția lui Dumnezeu, nimeni nu a auzit până acum despre lumea celor înviați, fără să i se facă dor de casă chiar din ceasul acela, fără să aștepte cu bucurie clipa eliberării lui din existența trupească. Faptul că suntem tineri sau bătrâni nu contează. Ce sunt douăzeci, treizeci sau cincizeci de ani înaintea lui Dumnezeu? Și cine dintre noi poate să știe cât de aproape e de ținta acesta? Că viața începe cu adevărat abia după ce se sfârșește pe pământ, că tot ce există aici nu este decât prologul și că după aceea cortina se ridică, la aceste lucruri trebuie să mediteze atât tinerii cât și bătrânii. De ce ne temem atât de mult să ne gândim la moarte? [...] Moartea este înspăimântătoare numai pentru cei care trăiesc cu frică și cu teamă de ea. Moartea nu este sălbatică și teribilă, dacă

1 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 927.

> reuşim să stăm liniştiți şi să ne agățăm strâns de Cuvântul lui Dumnezeu. Moartea este un har, cel mai mare dar al harului pe care Dumnezeu îl dă oamenilor care cred în El. Moartea este liniştită; moartea este dulce şi blândă; ea ne cheamă cu putere divină, dacă înțelegem că ea este poarta spre patria noastră cerească, spre cortul bucuriei, spre Împărăția veşnică a păcii.
>
> De unde ştim că moartea este groaznică? Cine ştie dacă nu cumva, în frica şi în teama noastră omenească, tremurăm şi să ne înfiorăm tocmai înaintea celui mai glorios, mai ceresc şi mai binecuvântat eveniment din lume?
>
> Moartea este iad, noapte şi frig numai dacă nu este transformată de credința noastră. Însă minunat este însuşi faptul că putem transforma moartea.[1]

Medicul lagărului de la Flossenbürg a fost H. Fischer-Hüllstrung. În momentul execuției, el nu a ştiut pe cine asistă. Dar peste mai mulți ani a descris astfel ultimele minute din viața lui Bonhoeffer:

> În dimineața acelei zile, între orele cinci şi şase, deținuții, între care amiralul Canaris, generalul Oster, generalul Thomas şi *Reichsgerichtsrat* Sack, au fost scoşi din celulele lor şi li s-au citit verdictele curții marțiale. Prin uşa întredeschisă a uneia dintre încăperile barăcii, l-am văzut pe pastorul Bonhoeffer că înainte să-şi dezbrace hainele de întemnițat a îngenuncheat şi s-a rugat fierbinte Dumnezeului său. Am fost profund mişcat de felul în care s-a rugat acel om amabil, atât de devotat şi de sigur că Dumnezeu îi aude rugăciunea. La locul execuției a spus iarăşi o scurtă rugăciune, după care a urcat treptele eşafodului curajos şi calm. Moartea a survenit în câteva secunde. În cei aproape cincizeci de ani de activitate ca medic, cu greu aş putea spune că am văzut pe cineva care să moară cu atâta supunere față de voința lui Dumnezeu.[2]

1 *London: 1933-1935*, vol. 13, *Dietrich Bonhoeffer Works*, ed. Keith Clements, trad. Isabel Best New York, Fortress Press, 2007, 331.

2 Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, 927-928.

Bonhoeffer a crezut că este pur şi simplu datoria creştinului, dar şi privilegiul şi onoarea lui, să sufere împreună cu cei care suferă. Ştia că era un privilegiu că Dumnezeu i-a îngăduit să participe la suferința evreilor care muriseră în locul acela înaintea lui. După mărturia lui Schlabrendorff, crematoriul de la Flossenbürg nu a funcționat, de aceea trupurile celor spânzurați în dimineața aceea au fost arse pe o grămadă de lemne; şi în aceasta Bonhoeffer a avut onoarea de a se alătura milioanelor de victime ale celui de-al Treilea Reich.

Prințul Philip de Hesse a fost întemnițat la Flossenbürg vreme de mai mulți ani şi se afla acolo în acea zi de aprilie. Luni dimineața el a găsit în camera de gardă câteva cărți, inclusiv volumul de Goethe care îi aparținuse lui Bonhoeffer. Mai târziu acestea i-au fost luate şi arse şi ele.

După două săptămâni, în 23 aprilie, trupele Aliate au pătruns în Flossenbürg. După încă o săptămână, Hitler s-a sinucis şi războiul s-a terminat. În toată această perioadă, Maria şi ceilalți membri ai familiei Bonhoeffer nu aveau habar ce s-a întâmplat cu Dietrich. Sora lui, Sabine, a aflat despre moartea fratelui său abia în 31 mai.

> Pastorul [Julius] Rieger ne-a telefonat de la Londra şi ne-a întrebat dacă suntem acasă, fiindcă avea să ne spună ceva. Răspunsul lui Gert la telefon a fost: „Ne-am bucura foarte mult să te vedem."
>
> Curând, de la fereastră, l-am văzut pe prietenul nostru venind. În clipa în care i-am deschis uşa, am simțit un fior de teamă. Era atât de palid şi de tras la față, încât mi-am dat imediat seama că s-a întâmplat ceva grav. Am intrat imediat în camera în care se afla Gert, şi atunci pastorul Rieger a spus cu adâncă tristețe: „E vorba despre Dietrich. Nu mai este – şi nici Klaus..."
>
> „O, nu, nu!" a gemut Gert din adâncul sufletului.
>
> Rieger a pus telegrama pe masă în fața noastră. Apoi şi-a scos Noul Testament din buzunarul hainei şi a început să citească din Matei 10. Până în ziua de azi nu ştiu cum am

putut să trec prin acele momente, știu doar că m-am agățat de fiecare cuvânt pe care l-a citit: „Iată, Eu vă trimit ca pe niște oi în mijlocul lupilor... Păziți-vă de oameni; căci vă vor da în judecata soboarelor și vă vor bate... Dar când vă vor da în mâna lor, să nu vă îngrijorați, gândindu-vă cum sau ce veți spune; căci ce veți avea de spus vă va fi dat chiar în ceasul acela, fiindcă nu voi veți vorbi, ci Duhul Tatălui vostru va vorbi în voi... Căci nu este nimic ascuns care nu va fi descoperit și nimic tăinuit care nu va fi cunoscut...

De aceea, pe oricine Mă va mărturisi înaintea oamenilor îl voi mărturisi și Eu înaintea Tatălui Meu care este în ceruri; dar de oricine se va lepăda de Mine înaintea oamenilor, Mă voi lepăda și Eu înaintea Tatălui Meu care este în ceruri... Cine nu-și ia crucea lui și nu vine după Mine nu este vrednic de Mine. Cine își va păstra viața o va pierde; și cine își va pierde viața pentru Mine o va câștiga.'[1]

Pastorul Rieger ne-a citit și celelalte versete din capitolul zece și ne-a amintit că Dietrich le-a făcut o prezentare remarcabilă în *Costul Uceniciei*.

În afară de asta, nu mai știu nimic din ce s-a întâmplat în ziua respectivă; dar n-am uitat fața lui Gert brăzdată de lacrimi și nici suspinele copiilor...

Într-un fel, trăiam numai pentru clipa în care mă voi întâlni iarăși cu Dietrich într-o Germanie nouă și mai bună, pentru clipa în care urma să ne povestim unul altuia aventurile și să ne spunem unul altuia lucrurile care ni s-au întâmplat în toți acești ani dificili...

Am sperat întotdeauna că trupele Aliate aveau planuri pregătite să trimită paraşutiști care să pună mâna pe lagărele de concentrare înainte ca trupele terestre să se apropie prea mult de ele, și să-i elibereze pe deținuți. Mulți englezi ni s-au alăturat în credința că așa se vor desfășura lucrurile, deși probabil că atunci când ne spuneau asta încercau numai să ne liniștească temerile. În orice caz, s-a dovedit a fi doar un vis.

1 Matei 10: 16-33 – n.trad.

> Dacă lucrul acesta era cu adevărat imposibil, nu sunt eu în măsură să judec. Dar nu mă pot elibera de suspiciunea că el nu s-a făcut din cauză că războiul devenise atât de înverşunat, fapt ce poate fi ilustrat şi de politica dezastruoasă faţă de opoziţia germană. Episcopul de Chichester ne-a scris că în perioada aceea Churchill era dedicat „în exclusivitate luptei".[1]

În luna iulie a aceluiaşi an, după ce au aflat despre moartea fiului lor Klaus şi a ginerelui lor Rüdiger Schleicher, Karl şi Paula Bonhoeffer le-au scris Sabinei şi lui Gert. Comunicarea între Berlin şi lumea din afară devenise aproape imposibilă. Auziseră că Dietrich fusese ucis, dar nu aveau încă niciun fel de confirmare.

> 23 iulie 1945
> Dragii mei copii,
> Ni s-a spus că s-a ivit o ocazie să vă trimitem veşti împreună cu salutările noaste. Au trecut deja trei ani, cred, de când am primit ultima scrisoare de la voi. Tocmai am aflat că Gert a trimis o telegramă în Elveţia pentru a afla veşti despre soarta dragului nostru Dietrich. De aici tragem concluzia că sunteţi cu toţii în viaţă, şi lucrul acesta este pentru noi o mare mângâiere, în durerea pe care o avem din cauza sorţii dragilor noştri Klaus, Dietrich şi Rüdiger.
>
> Dietrich a stat optsprezece luni în închisoarea militară Tegel. În luna octombrie a anului trecut a fost predat Gestapoului şi transferat la închisoarea SS de pe Prinz-Albrecht- Strasse. În primele zile ale lunii februarie a fost dus de acolo în diferite lagăre de concentrare, ca Buchenwald şi Flossenbürg, în apropiere de Weiden. N-am ştiut unde se afla.
>
> Logodnica lui, Maria von Wedemeyer, care a locuit la noi în această perioadă, a încercat să afle unde este, însă fără succes. După victoria Aliaţilor, am auzit că Dietrich ar fi încă în viaţă. Dar mai târziu am primit vestea că a fost ucis de Gestapo cu puţin înainte de sosirea americanilor.[2]

1 Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, 184-186.
2 Ibid., 190.

Între timp, în colaborare cu Gerhard şi Sabine Leibholz, pastorii Rieger şi Hildebrandt, împreună cu episcopul Bell, au organizat un serviciu comemorativ pentru Dietrich şi Klaus Bonhoeffer, care urma să fie ținut în 27 iulie la biserica Holy Trinity, Brompton. Episcopul Bell le-a cerut permisiunea ca serviciul să fie transmis şi în Germania, şi ei au fost de acord. Aşa l-au auzit şi Karl, şi Paula Bonhoeffer la ei acasă, şi aşa li s-a confirmat moartea lui Dietrich. Episcopul Bell le-a scris Sabinei şi lui Gert cu două zile înainte de serviciu:

> Palatul Chichester, 25 iulie 1945
>
> Draga mea Sabine (dacă-mi permiți să te numesc aşa), îți sunt profund recunoscător pentru scrisoarea ta. Tot ceea ce spui, atât de nemeritat, este pentru mine o mare mângâiere; şi sunt foarte bucuros că pot avea fotografia lui Dietrich. Sunt sigur că ştii ce au însemnat prietenia şi dragostea lui pentru mine. Inima îmi este plină de întristare pentru tine căci, vai, este cât se poate de adevărat că golul pe care l-au lăsat în urma lor el şi Klaus nu va putea fi umplut niciodată. Mă rog ca Dumnezeu să le dea putere şi pace părinților tăi şi tuturor celor îndoliați, şi să-i binecuvânteze.
>
> Aştept cu nerăbdare să vă văd pe amândoi, vineri. Nu ştiu dacă fiicele voastre vor fi şi ele acolo, însă telegrama pe care v-o trimit acum le include şi pe ele...
>
> Cu multă sinceritate, al vostru George Cicestr.[1]

Serviciul comemorativ de la biserica Holy Trinity, Brompton

Serviciul comemorativ de la Holy Trinity, Brompton, din 27 iulie, pe care l-au ascultat şi părinții lui Bonhoeffer din casa lor de pe Marienburgerallee 43, a început cu bine-cunoscutul imn englezesc, *For All the Saints*[2]:

1 Ibid., 187-188.

2 Pentru toți sfinții – engl. – n.trad.

Pentru toți sfinții care de munca lor se odihnesc,
Care pe Tine, prin credință, lumii Te-au vestit,
Numele Tău, Isuse, fie pe veci binecuvântat.
Aleluia!

Adunarea a cântat toate cele şapte strofe ale imnului, după care episcopul Bell a rostit rugăciunea de cerere şi rugăciunea de mulțumire. Un al doilea imn, *Hark, a Herald Voice Is Calling*[1], a fost cântat atât în engleză, cât şi în germană. Apoi a fost citit textul din Evanghelie. Într-un mod foarte potrivit, textul a fost luat din Predica de pe Munte, Matei capitolele 5, 6 şi 7:

> Păziți-vă de oameni; căci vă vor da în judecata soboarelor şi vă vor bate în sinagogile lor. Din pricina Mea, veți fi duşi înaintea dregătorilor şi înaintea împăraților, ca să slujiți ca mărturie înaintea lor şi înaintea Neamurilor. Dar când vă vor da în mâna lor, să nu vă îngrijorați, gândindu-vă cum sau ce veți spune; căci ce veți avea de spus vă va fi dat chiar în ceasul acela; fiindcă nu voi veți vorbi, ci Duhul Tatălui vostru va vorbi în voi. Fratele va da la moarte pe fratele său, şi tatăl pe copilul lui; copiii se vor scula împotriva părinților lor şi-i vor omorî. Veți fi urâți de toți din pricina Numelui Meu; dar cine va răbda până la sfârşit va fi mântuit. Când vă vor prigoni într-o cetate, să fugiți într-alta. Adevărat vă spun că nu veți isprăvi de străbătut cetățile lui Israel până va veni Fiul omului. Ucenicul nu este mai presus de învățătorul său, nici robul mai presus de domnul său. Ajunge ucenicului să fie ca învățătorul lui şi robului să fie ca domnul lui. Dacă pe Stăpânul casei L-au numit Beelzebul, cu cât mai mult vor numi aşa pe cei din casa Lui? Aşa că, să nu vă temeți de ei. Căci nu este nimic ascuns care nu va fi descoperit şi nimic tăinuit care nu va fi cunoscut. Ce vă spun Eu la întuneric voi să spuneți la lumină; şi ce auziți şoptindu-se la ureche să propovăduiți de pe acoperişul caselor. Nu vă

1 Ascultă glasul ce te cheamă – engl. – n.trad.

> temeți de cei ce ucid trupul, dar care nu pot ucide sufletul; ci temeți-vă mai degrabă de Cel ce poate să piardă şi sufletul şi trupul în gheenă. Nu se vând oare două vrăbii la un ban? Totuşi, niciuna din ele nu cade pe pământ fără voia Tatălui vostru. Cât despre voi, până şi perii din cap, toți vă sunt numărați. Deci să nu vă temeți; voi sunteți mai de preț decât multe vrăbii. De aceea, pe oricine Mă va mărturisi înaintea oamenilor îl voi mărturisi şi Eu înaintea Tatălui Meu care este în ceruri; dar de oricine se va lepăda de Mine înaintea oamenilor, Mă voi lepăda şi Eu înaintea Tatălui Meu care este în ceruri. Să nu credeți că am venit s-aduc pacea pe pământ; n-am venit să aduc pacea, ci sabia. Căci am venit să despart pe fiu de tatăl său, pe fiică de mama sa şi pe noră de soacra sa. Şi omul va avea de vrăjmaşi chiar pe cei din casa lui. Cine iubeşte pe tată ori pe mamă mai mult decât pe Mine nu este vrednic de Mine; şi cine iubeşte pe fiu ori pe fiică mai mult decât pe Mine nu este vrednic de Mine. Cine nu-şi ia crucea lui şi nu vine după Mine nu este vrednic de Mine. Cine îşi va păstra viața o va pierde; şi cine îşi va pierde viața pentru Mine o va câştiga. Cine vă primeşte pe voi Mă primeşte pe Mine; şi cine Mă primeşte pe Mine primeşte pe Cel ce M-a trimis pe Mine. Cine primeşte un proroc, în numele unui proroc, va primi răsplata unui proroc; şi cine primeşte pe un om neprihănit, în numele unui om neprihănit, va primi răsplata unui om neprihănit. Şi oricine va da de băut numai un pahar de apă rece unuia din aceşti micuți, în numele unui ucenic, adevărat vă spun că nu-şi va pierde răsplata.[1]

Amintindu-şi de serviciul acesta, Sabine a spus:

> Corul comunității pe care Dietrich o slujise în trecut a cântat foarte frumos *Wer nur den lieben Gott lässt walten* (Cel ce face din voia lui Dumnezeu legea sa) şi mai târziu am intonat cu toții imnul pe care Dietrich l-a cerut ultima dată

1 De fapt, textul este din Matei 10:17-42 – n.trad.

> când a predicat la Londra: *Mir nach, spricht Christus, unser Held* (Urmează-Mă, a spus Cristos, eroul nostru).[1]

Apoi, a predicat episcopul Bell:

> Convingerile lui au fost foarte clare şi, cu toate că a fost atât de tânăr şi de modest, a văzut adevărul şi l-a rostit cu deplină libertate şi fără teamă. Când a venit la mine pe neaşteptate la Stockholm, în 1942, ca emisar al rezistenței împotriva lui Hitler, a fost ca întotdeauna, foarte sincer şi netemător pentru propria persoană, pentru securitatea lui personală. Oriunde se ducea şi cu oricine vorbea – bătrân sau tânăr – era neînfricat, dezinteresat față de sine şi devotat din toată inima părinților, prietenilor, țării lui aşa cum o voia Dumnezeu, bisericii şi Domnului său.[2]

Bell şi-a încheiat predica, rostind faimoasele cuvinte: „Sângele martirilor este sămânța bisericii". Au mai vorbit, de asemenea, Julius Rieger şi Franz Hildebrandt. Redăm, în continuare, textul predicii lui Franz Hildebrandt:

> *... nu ştim ce să facem, dar ochii noştri sunt îndreptați spre Tine!*
> —2 Cronici 20:12

În mai 1932, cu câteva luni înainte ca Hitler să vină la putere, Dietrich Bonhoeffer a stat la amvonul *Dreifaltigkeitskirche* din Berlin şi a predicat din textul acesta. Pe atunci era capelan al studenților de la *Technische Hochschule* şi *Privatdozentur* la universitate. Textul acesta l-a preocupat multă vreme înainte ca Hitler să ajungă la putere şi multă vreme după aceea; astăzi îl putem folosi că pe un fel de motto a vieții pe care o comemorăm. Dacă aş intra în detalii biografice acum, aş aduce un deserviciu prietenului şi fratelui nostru; fie ca amintirile personale să ne servească de ilustrații pentru acest Cuvânt care a fost în centrul gândirii sale şi a cărui slujire l-a consumat.

1 Ibid., 188.
2 Ibid., 188-189.

Bonhoeffer provenea dintr-o familie de intelectuali şi părea destinat vieţii academice. Nu se ruşina de tradiţia cărturărească a strămoşilor săi sau de cultura familiei sale, dar nici nu a împărtăşit vreodată moda teologică a disprețului față de ştiinţele umaniste. Înainte de a-i critica, a încercat să-i cunoască pe clasicii artei, muzicii şi literaturii. A ştiut să citească şi să asculte înainte să-şi exprime propriile opinii; iar atunci când le-a dat glas pentru prima dată în public, în prelegerile *Sanctorum Communio* şi *Act şi Fiinţă*, a făcut-o cu atâta maturitate şi putere de concentrare, încât ți-era aproape imposibil să crezi că autorul lor avea numai 21, respectiv 24 de ani. Locatarii casei de pe Wangenheimstrasse pot fi pe drept cuvânt mândri de el şi de fraţii lui mai în mari, dintre care unul i-a împărtăşit soarta, altul a fost ucis tânăr în Primul Război Mondial şi altul, singurul supravieţuitor, încă nu ştie despre soarta lui Dietrich...

„Nu ştim ce să facem." Tânărul teolog a ridicat problema vieţii şi acţiunii creştine. Şi nu s-a mulţumit cu răspunsuri de ocazie sau cu idei convenţionale. Cu o exhaustivitate socratică, a continuat să pună întrebări atunci când alţii s-au oprit, şi întrebările lui au fost preluate de studenţii săi. În scurt timp a devenit limpede că era un educator înnăscut. Clasa lui de confirmare din Berlinul de nord, cu care a avut relaţii strânse timp de trei luni, a fost preludiul planurilor sale, pe care mai târziu le-a realizat în cadrul seminarului de la Finkenwalde. În perioada care a urmat ar fi putut să dezvolte o carieră academică strălucită şi sigură, dacă ar fi decis să aleagă acest lucru.

> Dar a plecat la Londra. Postul de aici nu a fost primul pe care l-a deţinut în străinătate; lucrase înainte la Barcelona ca pastor asistent, apoi fusese student şi profesor la Union Seminary, în New York. Şi îşi făcuse numeroase contacte ecumenice importante. Însă plecarea lui din Berlin, în octombrie 1933, a avut o semnificaţie programatică deosebită. Ea a marcat despărţirea lui clară de biserica celui de-al Treilea Reich. Când a refuzat să-şi ascundă poziţia în relaţie cu congregaţia londoneză, unul dintre noii experţi de la Berlin a remarcat: „Ce om complicat eşti!" Dar el îl cunoştea prea puţin pe Dietrich Bonhoeffer. Complexitatea lui nu era de

natură să lase vreo îndoială în ce priveşte binele şi răul. Când a sondat problemele adânci ale eticii, nu s-a lăsat atras în jocul teologiei „dialectice". Căutarea trebuia să ducă la un rezultat; întrebarea trebuia să primească un răspuns.

Cele optsprezece luni petrecute la Londra i-au clarificat, în sfârşit, traiectoria. Alţii vor trebui să vorbească despre lucrarea lui ca pastor al bisericilor St. Paul, Aldgate şi Sydenham; enoriaşii lui, care sunt aici printre noi, cunosc impactul pe care scurta lui lucrare l-a avut asupra propriei lor istorii; şi niciunul dintre noi care i-am fost musafiri la Forest Hill nu vom putea uita vreodată timpul petrecut acolo. Îmi amintesc cu claritate predica lui din Duminica Eroilor 1933; textul (*Înţelepciunea lui Solomon* 3:4, despre cel neprihănit) a fost: „ei au pace". Spre exemplificare, a relatat istoria unui pacient abandonat de doctori care, fiind pe punctul de a-şi pierde cunoştinţa, suspendat între viaţă şi moarte, privind – ca să zic aşa – peste graniţă, a exclamat: „Dumnezeule, e minunat!" În multe din conversaţiile sale din zilele acelea a spus că pentru un creştin este suficient să atingă vârsta de 36 sau 37 de ani.

Mai avea încă zece ani până la vârsta aceea. Cu toate acestea, simţea deja povara cuvintelor: „nu ştim ce să facem". „Îmi voi aminti întotdeauna – a scris proprietara pensiunii din vecinătatea casei parohiale – cum se plimba prin salonul nostru, încercând să se decidă dacă să rămână aici sau să renunţe la biserica de aici şi să se întoarcă la biserica persecutată din Germania; şi-a dorit să-l viziteze pe Gandhi şi a avut premoniţia că, dacă nu o va face chiar atunci, nu va mai ajunge niciodată să-l viziteze. Am ştiut, căci îl cunoşteam prea bine, ce va decide până la urmă." Decizia s-a repetat în momentul în care, cu puţin timp înainte de izbucnirea celui de Al Doilea Război, prietenii lui americani l-a invitat şi au insistat pe lângă el să rămână acolo. Scurta lui vizită s-a încheiat cu revenirea definitivă în Germania. Locul lui era cu fraţii şi discipolii săi greu încercaţi, în lucrarea în care era implicat şi cu familia sa, care era din ce în ce mai antrenată în lupta dintre Cristos şi Anticrist.

„Nu ştim ce să facem, dar ochii noştri sunt îndreptaţi spre Tine.“ Neliniştea căutării se termină în ucenicia lui Cristos, tema ultimei sale cărţi, pe care a aplicat-o în propria lui viaţă. Legea şi Evanghelia, porunca şi promisiunea, arată spre singura cale sigură şi clară pe care a căutat-o: „numai credinciosul ascultă şi numai cel care ascultă crede“. „Viaţa împreună“, despre care vorbeşte broşura lui şi care şi-a aflat expresia în legătura frăţească din seminarul său, devine în mod evident motivul pentru care textul vorbeşte la plural: „nu ştim... ochii noştri...“ Pentru că numai în comuniunea bisericii, chemarea lui Dumnezeu poate fi auzită şi urmată. Ne referim, desigur, la biserica universală una şi sfântă, căci loialitatea faţă de confesiunea lui nu l-a făcut niciodată pe Dietrich Bonhoeffer să-şi piardă simţul critic faţă de neajunsurile Bisericii Mărturisitoare sau să uite ceea ce a învăţat şi a primit de la alte tradiţii, aşa cum se poate vedea din scrierile lui.

Aşadar, el rămâne ecumenic în atitudinea lui, probabil mai mult decât orice alt teolog german din generaţia sa, de aceea refuză participarea la al Doilea Război Mondial în calitate de combatant activ şi îşi reînnoieşte legăturile cu fraţii englezi, chiar şi după ce frontierele au fost închise şi călătoriile în ţările neutre au ajuns mai periculoase ca oricând. El înţelege dilema creştinilor germani, în izolarea lor; la fel ca în istoria lui Samson, un singur om ameninţă să dărâme întreaga clădire; şi în tot acest timp nu există, cu câteva excepţii notabile, niciun glas care să-l înţeleagă şi nicio mână de ajutor care să i se întindă din afară. Acţiunea politică devine inevitabilă. „De ce – a întrebat Dietrich în ultima sa vizită aici – revoluţiile trebuie să fie făcute întotdeauna de oamenii răi?“

El a riscat totul în această bătălie, aşa cum a riscat şi fratele, cumnaţii şi prietenii lui. Rezultatul era cel puţin nesigur, nu doar pentru cei implicaţi, ci şi pentru cauza lor. Episcopul Bell a vorbit despre conotaţiile apocaliptice ale ultimei convorbiri pe care a avut-o cu el la Stockholm; prăbuşirea iminentă a Germaniei, chiar a Europei, păreau să fi devenit certitudini

în mintea lui. Dar chiar şi acum, mai ales acum, cuvintele Scripturii îşi păstrează puterea: „Nu ştim ce să facem, dar ochii noştri sunt îndreptaţi spre Tine.“ Până şi ultimii doi ani petrecuţi la închisoare, cu ocaziile lor pastorale neaşteptate, şi ultimele două luni după ce el şi Klaus au fost condamnaţi la moarte, au fost pentru el o nouă etapă, mai înaltă, a uceniciei. El a scris despre harul martiriului, şi textul primei lui predici a fost: „Tot aşa şi voi, după ce veţi face tot ce vi s-a poruncit, să ziceţi: suntem nişte robi netrebnici; am făcut ce eram datori să facem.“[1]

Este probabil semnificativ faptul că avem puţine fotografii de calitate cu el, căci nu i-a plăcut să se lase fotografiat; cele mai bune dintre ele îl înfăţişează în mijlocul familiei, împreună cu cei cărora le-a aparţinut cel mai mult şi care au fost alături de el până la sfârşit: părinţii, până la proces; doi dintre cumnaţi, până în lagărele de concentrare; şi unul dintre fraţi, până la moarte. Una dintre cele mai fericite, libere şi neînfricate familii din Germania a fost lăsată fără copiii săi – aici se găsesc adevăratele victime ale războiului. Cuvintele şi speranţa ne părăsesc; nu ştim ce să facem. Dar să nu ne oprim aici, ci să urmăm textul: ochii noştri sunt îndreptaţi spre Tine. În această îndreptare dinspre căutarea agonizantă spre ucenicia încrezătoare stă secretul lui Dietrich Bonhoeffer şi moştenirea pe care ne-a lăsat-o. Secretul acesta poate fi studiat în evoluţia stilului său; de la primele analize abstracte şi până la ultimele pagini ale cărţii *Costul uceniciei*, el devine tot mai simplu şi mai liber. Cineva care a scris o recenzie pentru *Creaţie şi cădere* a spus: „în aceste trei sute de pagini găsim mai mult decât în tomuri întregi de teologie; fiecare cuvânt este bine cântărit şi fiecare propoziţie îşi are locul ei.“ Nici în viaţa lui, lucrurile nu au stat altfel. Jugul pe care l-a luat asupra lui şi sarcina Domnului său au fost uşoare; viziunea i s-a clarificat privind la Isus, nu la sine însuşi, şi ceea ce a scris în urmă cu mai mulţi ani despre nădejdea creştină,

1 Luca 17:10 – n.trad.

acum s-a împlinit: „El devine ceea ce este – sau mai degrabă ceea ce nu a fost niciodată – un copil."

Nu ştim ce să facem. După aceste săptămâni încordate de nesiguranță, pe care le-am trăit împreună cu voi, dragă Sabine şi Gert, şi cu părinții voştri, ştim cu atât mai puțin ce să facem în continuare fără sfatul fratelui vostru de la care am fi putut învăța şi de care biserica acestor vremuri a avut atâta disperată nevoie. Astăzi înțelegem cuvintele pe care Harnack le-a rostit la moartea lui Holl: „cu el o parte din viața mea se duce în mormânt". Totuşi: ochii noştri sunt îndreptați spre Tine. Noi credem în comuniunea sfinților, în iertarea păcatelor, în învierea trupului şi în viața veşnică. Mulțumim lui Dumnezeu pentru viața, suferința şi mărturia fratelui nostru, ai cărui prieteni am avut privilegiul să fim. Ne rugăm lui Dumnezeu să ne conducă şi pe noi prin ucenicia Lui din această lume în Împărăția Lui cerească, să împlinească în noi cuvintele cu care Dietrich a încheiat necrologul lui Harnack: „*non potest non laetari qui sperat in Dominum*" – „cel ce se încrede în Dumnezeu nu poate decât să se bucure."[1]

Când serviciul s-a încheiat, Karl şi Paula Bonhoeffer au închis aparatul de radio.

1 Amos Cresswell şi Maxwell Tow, *Dr. Franz Hildebrandt: Mr. Valiant for Truth,* Grand Rapids, Smyth and Helwys, 2000, 223-227.

✣ Epilog

Timp de mulți ani după moartea lui Bonhoeffer, intelectualii și cei care l-au admirat au dorit să știe mai multe despre femeia cu care Bonhoeffer se logodise. Dar probabil din cauză că s-a căsătorit, întemeindu-și o nouă viață, Maria nu a dorit să-și facă publică relația cu Dietrich Bonhoeffer. Totuși, cu câțiva ani înaintea morții sale, Maria a considerat că a venit vremea să dezvăluie lumii această parte a vieții ei. În consecință, i-a dat surorii sale Ruth-Alice permisiunea să publice corespondența dintre ea și Dietrich Bonhoeffer. Aceste scrisori au fost publicate în 1992 într-un volum, sub titlul *Love Letters From Cell 92*[1], din care am citat pe larg în această carte și pe care o recomand cu căldură oricui dorește să cunoască mai bine viața acestei femei extraordinare.

Ceea ce s-a întâmplat cu Maria, după moartea lui Dietrich, presupune o explicație mai amplă decât oferim noi aici. Pe scurt, însă, răspunsul la întrebarea aceasta este că după ce a aflat despre soarta iubitului ei Dietrich, în vara anului 1945, Maria von Wedemeyer a avut, desigur, inima zdrobită. Nu mult după aceea a părăsit Germania și s-a stabilit în Statele Unite, unde s-a înscris ca studentă la Bryn Mawr. Acolo, departe de ororile trecutului său recent, Maria a studiat matematica, așa cum intenționase întotdeauna să facă. Mai târziu a obținut un post la compania Honeywell, în Massachusetts, și a avansat în scara ierarhică până la funcția de șef de departament, o

1 *Scrisori de dragoste din Celula 92* – engl. – n.trad.

realizare remarcabilă pentru o femeie în vremea respectivă. Dar viața personală a Mariei a fost mai puțin fericită. S-a căsătorit de două ori şi a divorțat de două ori, iar în 1977, la vârsta de cincizeci şi doi de ani, a murit de cancer. A lăsat în urmă doi fii.

Sperăm că ți-a făcut plăcere citirea acestei cărți.
Pentru detalii suplimentare şi alte apariții editoriale
disponibile la Editura Scriptum accesează librăria virtuală
de la adresa www.scriptum.ro

✣ Ghid pentru grupul de lectură

Prolog

1. În prolog, autorul scrie că „primul ministru Winston Churchill i-a contopit pe naziști și pe germani într-un singur dușman vrednic de ură, care trebuia biruit cât mai repede pentru binele tuturor și pentru a pune capăt unui coșmar inexorabil". Cine sunt „dușmanii" poporului nostru? Suntem și noi, la fel ca Churchill, înclinați să contopim un *alt* grup de oameni cu acești dușmani ai poporului nostru, creând astfel „un singur dușman vrednic de ură"? Cine este el? Și sunt simțămintele noastre justificate? Există în viața ta personală, între vecinii tăi sau la locul tău de muncă cineva pe care să-l poți descrie ca „un singur dușman vrednic de ură"? Ce sfat ți-ar fi dat Bonhoeffer în legătură cu persoana respectivă?

Capitolele 1-3

1. În capitolul 1 aflăm că în timpul copilăriei lui Dietrich, familia Bonhoeffer s-a dus rareori la biserică. Creștinismul lor a fost „mai degrabă unul de familie". Se mulțumește Dumnezeu cu o de credință „de familie", sau creștinii trebuie să frecventeze biserica, pentru a-și trăi credința *împreună*? Ce versete din Scriptură susțin

punctul tău de vedere? Poate cineva să aibă o influență bună în societate, chiar dacă practică un creştinism „de familie"? Cum?

2. Tânăr fiind, Bonhoeffer a fost încurajat „să ceară bisericii pe care o conducea să pună în practică principiile în care declara că crede, să se pronunțe public împotriva lui Hitler şi a naziştilor şi să acționeze fățiş împotriva lor." Şi în zilele noastre, mulți creştini cred că biserica este chemată să vorbească împotriva guvernului, atunci când acțiunile acestuia sunt criticabile şi că ea trebuie să aibă un rol politic activ. Alții, însă, consideră că biserica nu are niciun rol în viața politică sau că nu trebuie să contribuie la elaborarea politicilor publice. În schimb, afirmă aceştia, trebuie să ne rugăm pentru conducătorii noştri, „suferind în tăcere". Pe care dintre aceste două opinii o accepți? De ce?
3. Moartea poate să schimbe prioritățile oamenilor şi să le reorienteze atenția – cel puțin pentru o vreme. După ce câțiva dintre verii lui Bonhoeffer au murit în război, membrii mai tineri ai familiei şi-au făcut obiceiul să discute seara în pat despre moarte şi despre eternitate. Cât timp petreci tu gândindu-te la veşnicie? Este oare necesar ca oamenii să se gândească la viața de după moarte sau ar fi mai bine să se concentreze doar asupra acestei vieți şi asupra lucrurilor care pot fi realizate acum?
4. La două săptămâni după ce a fost recrutat şi trimis în război, Walter a murit în urma unei răni făcute de o ghiulea explodată. Karl-Friedrich servea deja la infanterie, apoi a fost recrutat şi Klaus, care avea doar şaptesprezece ani. „Era deja prea mult", citim în text. După moartea lui Walter, mama lor s-a prăbuşit şi a rămas la pat mai multe săptămâni.

   În prezent, America şi-a trimis ostaşii să lupte în Afganistan şi mulți dintre ei îşi pierd viața aproape în fiecare zi. Pune-te în locul doamnei Bonhoeffer. Ai pierdut deja un copil în război, iar alți doi aşteaptă la rând să fie luați. Cum vei putea să faci față? Unde vei căuta sprijin? Sau poate că ai alte rude în armată. Dacă este aşa, cât timp te rogi pentru bărbații şi pentru femeile care se află în serviciul militar? Dacă nu te afli într-o astfel de situație, oare nu cunoşti pe nimeni care să aibă unul sau mai mulți copii plecați la luptă? Ce poți face să uşurezi povara acelei mame sau acelui tată?

Crezi că, în cazul în care doamna Bonhoeffer ar fi avut o credință mai puternică, ar fi putut să facă față mai ușor acelei tragedii? De ce da sau de ce nu? Cum ai făcut față tu, familia ta sau prietenii tăi unor situații tragice? Te-ai retras și tu pentru o vreme, ca doamna Bonhoeffer? Ce lecții ai învățat din situațiile care au contribuit la întărirea credinței tale? Dacă nu ți s-a întărit credința, de ce crezi că s-a întâmplat așa?

5. În 1919, în urma revoluției germane, Aliații au pretins ca Germania să renunțe la multe din teritoriile ei. Mai mult, germanilor li s-a cerut să-și lichideze armata.

   Imaginează-ți că țara ta s-ar afla în situația Germaniei și că o altă putere ar emite astfel de pretenții. „Cedați-vă teritoriile și nimiciți-vă armata." Este posibil să se întâmple un astfel de lucru? Dacă da, cum ai dori ca guvernul tău să reacționeze? Te-ai angaja și tu împotriva unui astfel de asalt? Ce rol ai dori să îndeplinești?

6. În 1920, Bonhoeffer a anunțat că a decis să urmeze teologia, nu muzica; și aceasta, împotriva dorințelor și așteptărilor familiei și prietenilor săi. Nu toată lumea a reacționat cu înțelegere față de hotărârea lui. În rândurile elitei academice (din care făcea și el parte), „studiul teologiei și profesia de teolog nu erau prea respectate".

   Când ai luat o decizie importantă care să fi intrat în conflict cu așteptările pe care toți le aveau de la tine? Cu ce reacții ale prietenilor și rudelor tale ai fost obligat să te confrunți? Ți-a slăbit lucrul acesta hotărârea, sau te-ai înverșunat și mai mult „să rămâi pe poziție"? Ce sfat ai da cuiva care a luat o decizie crucială ce contravine așteptărilor „anturajului" său?

Capitolele 4-6

1. În timpul călătoriei lui în Italia, tânărul Bonhoeffer a notat în jurnalul său că dintr-odată a început să înțeleagă conceptul de „biserică". După ce „a văzut ilustrarea vie a faptului că biserica se situează deasupra rasei și a identității naționale", a început să o

considere o realitate universală, fapt care l-a condus spre mişcarea ecumenică din Europa.

Care este ideea ta de „biserică"? Când zici *biserică*, te referi la un corp alcătuit dintr-un anumit fel de oameni (de o anumită culoare), care împărtăşesc un anumit set de credinţe? Sau îţi imaginezi un organism mondial, cu diverse convingeri, de limbi şi etnii diferite şi cu stiluri de închinare extrem de diferite? Cum este biserica ta? Este formată numai din albi? Sau din negri? Sunt toţi hispanici, asiatici etc.? Te mulţumeşte faptul acesta sau te deranjează? Pe Dumnezeu Îl mulţumeşte? Ce crezi că poţi face sau ce ar trebui să faci în legătură cu lucrul acesta?

2. După ce Bonhoeffer a vizitat o biserică din Paris, unde a constatat cu surprindere că atât prostituatele, cât şi clienţii lor participau împreună la slujbă, el a scris: „Îmi este mai uşor să-mi imaginez un ucigaş sau o prostituată care se roagă, decât un vanitos care se roagă. Nimic nu se împotriveşte mai mult rugăciunii decât vanitatea." Eşti de acord cu afirmaţia aceasta? De ce da sau de ce nu?
3. Bonhoeffer a scris că „Biserica trebuie să se separe complet de stat". Interesant este că aceasta este şi atitudinea unor grupuri ca ACLU[1], care vor să-L scoată pe Dumnezeu şi orice altceva cu semnificaţie religioasă din sala de clasă, din sala de judecată şi din orice alt loc public. Crezi că Bonhoeffer s-a gândit la lucrul acesta când a scris aceste cuvinte, sau a avut în vedere altceva? Care este opinia ta despre „separarea bisericii de stat"?
4. Într-unul dintre eseurile sale, Bonhoeffer „a inclus ideea lui Barth conform căreia, pentru a putea cunoaşte ceva despre Dumnezeu, omul trebuie să se bazeze pe revelaţia venită *de la* Dumnezeu. Cu alte cuvinte, Dumnezeu Îşi poate introduce mesajul în lume..." Astăzi există mulţi care cred că Dumnezeu nu Se mai revelează decât prin Biblie. Alţii cred că, deşi continuă să vorbească prin Cuvântul Său, Dumnezeu ne vorbeşte şi în alte feluri. Crezi că Dumnezeu vorbeşte şi astăzi oamenilor, sau consideri că orice formă de revelaţie personală a luat sfârşit după vremurile biblice?
5. Bonhoeffer s-a opus energic ideii de „religie", spunând că

1 American Civil Liberties Union – n.trad.

adevăratul mesaj al lui Cristos „este în realitate amoral şi ireligios, oricât de paradoxal ar suna asta". Ce a vrut să spună prin aceste cuvinte? Eşti de acord cu această afirmaţie? În ce sens este mesajul creştin „amoral şi ireligios"? Ce exemple ar putea fi aduse în sprijinul acestei idei?

6. În cadrul Cercului de Joia, Bonhoeffer obişnuia să le pună tinerilor săi discipoli întrebări dificile. Una dintre întrebări a fost: „Există minciuni necesare?" Ce răspuns ai da tu la această întrebare? Îţi vine în minte un exemplu de minciună care ar putea fi „necesară"? Ar accepta Dumnezeu aşa ceva? De ce da sau de ce nu? Întemeiază-ţi răspunsul pe Scripturi.
7. Bonhoeffer a fost surprins de climatul „languros" al oraşului Barcelona şi a fost uimit de „felul în care oameni de toate vârstele pierdeau ore întregi în miez de zi prin cafenele, trăncănind despre lucruri fără însemnătate". Totuşi, în loc să vorbească împotriva unui stil de viaţă pe care-l considera indolent, el l-a acceptat, pătrunzând „în vieţile şi, într-o anumită măsură, în stilul de viaţă al oamenilor pe care era chemat să-i slujească" în calitate de pastor. Crezi că un lucrător al Evangheliei trebuie să-şi asume stilul de viaţă al oamenilor pe care îi slujeşte, pentru a fi eficient? În ce măsură trebuie să facă un astfel de lucru? Unde ar trebui să tragă slujitorul lui Cristos linia de demarcaţie în ce priveşte adaptarea la cultura înconjurătoare? Poţi aduce câteva exemple, atât moderne, cât şi din Biblie?
8. În 1929, Bonhoeffer s-a aflat pentru o vreme într-o situaţie mult inferioară pregătirii sale. Cu toate acestea, şi-a făcut datoria cu entuziasm şi în mod organizat. Ai fost vreodată pus în situaţia să prestezi o muncă „inferioară" statutului tău? Cum te-ai descurcat? Cum ar trebui să ne purtăm, potrivit Scripturii, indiferent de rangul sau de responsabilităţile noastre? (Sugestie: Citeşte pildele din Matei 25:14-30 şi din Luca 19:12-27; dar şi Coloseni 3:22-24.)

Capitolele 7-9

1. Bonhoeffer s-a plâns că: „Lucrurile nu diferă prea mult în biserică. Predica se reduce la o serie de remarci bisericeşti parentetice

referitoare la evenimentele din ziare." Ce părere ai despre predicile care împletesc evenimentele curente cu Scriptura? Ce crezi despre pastorii care aduc la amvon politica zilei? Despre cei care leagă ştirile din lume de vechile profeţii? Este amvonul un loc rezervat „exclusiv Cuvântului", sau pastorii ar trebui lăsaţi să folosească evenimentele cotidiene ca pe nişte „aplicaţii practice" ale Scripturii?

2. Profund dezamăgit de „laptele degresat" cu care se întâlnea în majoritatea bisericilor, Bonhoeffer a fost, pe de altă parte, fascinat de „bisericile negrilor", mai ales de muzica lor. A fost atât de cucerit de „cântările duhovniceşti ale negrilor", pe care le-a ascultat la Biserica Baptistă Abisiniană (o adunare iniţiată de nişte comercianţi de culoare), încât a căutat prin magazinele muzicale din Harlem înregistrări ale acestora pe care să le ia el în Germania. „Bucuria şi puterea transformatoare ce caracterizau această muzică i-au întărit convingerea că muzica este o parte importantă a închinării." Cât de importantă este muzica pentru închinare? Are muzica o „putere transformatoare"? Te-a determinat vreodată muzica să te schimbi? Dacă da, a fost schimbarea aceea permanentă sau de scurtă durată?
3. Bonhoeffer a fost tulburat de rasismul american. La fel a fost şi fratele său Karl-Friedrich. De fapt, lucrul acesta l-a determinat pe acesta din urmă să refuze un post care i s-a oferit la Harvard. S-a temut că „trăind permanent în America, el şi copiii lor aveau să devină păraşi la «acea moştenire», murdărindu-i." Fără îndoială, el a renunţat la o carieră prestigioasă şi bine plătită, din cauza unei convingeri adânci. Cât de puternic crezi tu că i-a fost zbuciumul interior înainte de a ajunge la această decizie? Crezi ca s-a luptat cu decizia lui, sau a ajuns la această concluzie imediat? Ai fost vreodată într-o situaţie asemănătoare? Crezi că există paralele biblice?
4. Când Bonhoeffer a început să predea, şi-a îndemnat studenţii să cerceteze întrebările biblice, etice şi teologice cu aceeaşi rigurozitate cu care ar examina problemele din ştiinţă sau pe cele juridice. Mai mult: „Se dorea obţinerea unor răspunsuri care să poată face faţă oricărei investigaţii, căci trebuiau să trăiască pe

baza acelor concluzii." Fiecare dintre noi are un anumit set de convingeri, dintre care unele sunt foarte puternice. Care sunt credințele tale cele mai puternice? Gândește-te la două sau trei dintre cele mai adânci credințe sau convingeri ale tale. Poți să le justifici? Cum ai putea să susții – logic, biblic sau în ambele feluri – ceea ce crezi?

5. În discursul pe care Bonhoeffer l-a ținut la radio la două zile după alegerea lui Hitler în funcția de cancelar, el a făcut următoarea afirmație: „noi uităm că omul stă singur înaintea autorității ultime și că oricine comite acte de violență aici împotriva omului păcătuiește împotriva legilor eterne și își asumă o autoritate supraumană, o autoritate care până la urmă îl va zdrobi." Să nu pierdem din vedere că omul acesta a fost el însuși implicat într-un complot care urmărea să-l ucidă pe Hitler. Crezi că este vorba despre o contradicție? Este o profeție care se împlinește singură? Cum așa?
6. „După război – afirmă autorul – mulți s-au bucurat că au scăpat de vechea ordine și de Kaizer. Dar după ce bătrânul monarh și-a părăsit în cele din urmă palatul, poporul care i-a aplaudat ieșirea din scenă s-a simțit dintr-odată pierdut... țara s-a împărțit într-o mulțime de facțiuni... pe timpul Kaizerului a existat lege, ordine și organizare, iar acum era doar haos."

   Recent, câteva țări din Orientul Mijlociu au reușit să-și răstoarne de la putere guvernele sau încearcă să facă lucrul acesta. Ce se poate întâmpla, dacă țările în cauză nu dispun de un plan solid de acțiune pentru viitorul guvern? Poți vedea unele pericolele iminente?
7. A doua zi după incendierea Reichstagului, Edictul Incendierii Reichstagului a suspendat în mod oficial acele părți ale constituției germane care garantau libertățile personale, transformând o republică democrată într-o dictatură. Printre altele, decretul prevedea „restrângerea libertății personale; restrângerea dreptului la libera exprimare a opiniei, inclusiv a libertății presei; restrângerea dreptului la liberă adunare și asociere; violarea secretului corespondenței poștale, a comunicațiilor telegrafice și telefonice" – și a fost transformat în lege înainte ca cetățenii să aibă timp să înțeleagă despre ce era vorba!

Imaginează-ți că scenariul acesta are loc în societatea modernă a secolului XXI. Vor reuşi făptaşii să scape? Va ieşi cineva prompt în față, pentru a se împotrivi unei astfel de proclamații? Cine? Te-ai alătura unei astfel de acțiuni? Cât de departe ai fi dispus să mergi şi cât de mult te-ai lupta pentru recâştigarea libertăților garantate de Constituție?

Capitolele 10-15

1. La scurtă vreme după venirea lui Hitler la putere, a intrat în vigoare „Paragraful Arian", care a condus la expulzarea tuturor persoanelor de origine evreiască din serviciile publice. Ulterior acestea au fost excluse şi din biserică, iar mai târziu au fost ucise în masă.

   Alege o etnie, alta decât cea din care faci parte. Imaginează-ți acum că, dintr-odată, guvernul țării tale identifică grupul acesta în vederea unei discriminări de genul celei anunțate de legea „Restaurării Serviciului Civil", promulgată de Hitler. Care ar fi atitudinea ta? Te-ai împotrivi unei legi de felul acesta? Ce acțiuni concrete ai întreprinde? Dacă te-ai hotărî să participi la acțiunile de respingere a unei astfel de legi discriminatorii, ai lupta pentru acest grup etnic cu aceeaşi dârzenie cu care ai lupta împotriva unei legi care ar viza propria ta rasă ori etnie?
2. „La o săptămână după votarea Actului de Împuternicire, Hitler a declarat un boicot al magazinelor evreieşti din întreaga Germanie." Oamenilor le este uşor să spună ce ar fi făcut ei într-o situație dată – „Ei bine, dacă *eu* aş fi fost acolo..." Să presupunem că o astfel de lege ar fi introdusă astăzi acolo unde trăieşti tu. Să zicem că guvernul ți-ar interzice să-ți faci cumpărăturile în piață sau la magazinele din proprietatea unui anumit grup de oameni. Ai sfida şi tu legea, aşa cum a făcut bunica lui Dietrich, şi ți-ai face cumpărăturile în magazinele lor, indiferent de consecințe? Ai încerca să-i determini şi pe alții să ți se alăture în răzvrătirea ta sau, cuprins de frică, te-ai supune noilor reguli?
3. Ce ai face dacă în țara ta s-ar organiza astăzi un foc asemănător

celui instigat de Hitler, în care ar fi arse, să zicem, cărțile autorilor creştini? Ar avea lucrul acesta vreun impact asupra educației, filosofiei sau religiei? Ce ar pierde societatea din care faci parte? Ar fi aceasta o pierdere semnificativă? Trecerea în ilegalitate a literaturii creştine te-ar afecta în mod direct?

4. La un moment dat, „Bonhoeffer a început să-şi dea seama că opoziția față de Hitler... era slabă şi divizată, şi treptat şi-a pierdut nădejdea că se va putea realiza ceva cu adevărat pozitiv." Fără îndoială că mulții alții, atât germani cât şi evrei, au observat acelaşi lucru. Ne putem întreba de ce oare n-au părăsit țara mai mulți oameni din ambele categorii, câtă vreme lucrul acesta a fost încă posibil. Precizează câteva motive pentru care crezi că atâția oameni au refuzat să plece? Dacă facem abstracție de ceea ce ştii acum despre consecințele fanatismului lui Hitler, dacă ai fi fost un german în Germania anilor '30, ai fi părăsit țara? Dacă nu, ce anume te-ar fi împiedicat? Cum ai fi procedat, dacă ai fi fost evreu?
5. Încă din 1933, Hitler a înaintat cu paşi repezi către legalizarea uciderii persoanelor cu handicap, inclusiv a celor care sufereau de epilepsie, considerând că, asemenea evreilor, erau „o povară pentru Germania". Exterminarea lor a început în forță spre sfârşitul acelui deceniu.

   Crezi că scenariul acesta s-ar putea repeta în Europa? S-ar putea întâmpla aşa ceva în America de Nord? În America de Sud? Ai auzit sau ai citit despre introducerea unor asemenea măsuri în vreunul dintre aceste locuri sau în alte părți ale lumii? Unde? Ce semne poți vedea, dacă există vreunul, că un astfel de „genocid" (camuflat sub masca „uciderii din milă") ar putea deveni realitate în locul unde trăieşti?
6. Unii s-au întrebat de ce Bonhoeffer a refuzat să „se alăture Creştinilor Germani pentru a lucra împotriva lor din interior". El a respins această opțiune, argumentând că „Dacă urci în trenul greşit, nu foloseşte la nimic să alergi pe hol în direcția opusă." Eşti de acord cu punctul lui de vedere, sau crezi că ar fi fost mai bine să se alăture dușmanilor, încercând să-i distrugă din interior? Cum ar fi putut să facă lucrul acesta, dacă ar fi urmat această cale?

Dacă ai fi fost tu în locul lui, ce ai fi făcut? Dacă ai fi decis să te alături opoziției, ce acțiuni ai fi întreprins pentru a submina biserica germană?

7. Nietzsche a numit creştinismul „cel mai mare blestem, cea mai monstruoasă şi mai insidioasă perversiune... singura pată nemuritoare pe obrazul umanității." Ce alți conducători sau scriitori proeminenți au împărtăşit acest punct de vedere de-a lungul istoriei? Care au fost consecințele? De ce au avut oamenii aceştia o atitudine atât de necruțătoare față de creştinism? Ce ar putea face creştinii pentru a schimba această concepție?
8. După ce a muncit trei săptămâni la Mărturisirea de la Bethel, Bonhoeffer a trimis-o la douăzeci de teologi pentru a o revizui şi a o comenta. „În urma intervențiilor acestora, tot ceea ce fusese enunțat cu atâta claritate a devenit confuz, fiecare argument pregnant a fost tocit şi fiecare ascuțiş a fost rotunjit." Autorul ne spune că Bonhoeffer s-a îngrozit de lipsa de voință a fraților săi creştini de a adopta o atitudine clară. Ei nu au făcut altceva decât să dilueze Mărturisirea.

   Constați că există şi astăzi o astfel de tendință? Îți vin în minte predicatori al căror mesaj „este prea blând cu păcatul", în opoziție evidentă cu „mesajele dure" ale lui Isus? Se poate constata această „diluare" şi în traducerile populare ale Bibliei din zilele noastre? Cunoşti biserici care şi-au îndulcit direcțiile clare de altădată în anumite privințe, probabil de dragul „corectitudinii politice"? Poate fi corectitudinea politică însăşi un exemplu de ştergere a demarcațiilor distincte şi de tocire a muchiilor ascuțite?
9. Citeşte poemul scris de Niemoller în închisoare, de la pagina 261 Au fost şi alții care ar fi putut să vorbească împotriva greşelilor care se făceau, dar n-au făcut-o? Care au fost consecințele? Puteau fi prevenite acele consecințe? Iată un exemplu de neimplicare la care ar trebui să meditezi: Ce s-ar fi întâmplat dacă americanii s-ar fi ridicat împotriva lui Madalyn Murray O'Hair, atunci când aceasta şi-a început campania pentru scoaterea rugăciunii şi a citirii Bibliei din şcolile publice. Ar fi fost posibilă anularea din faşă a deciziilor Curții Supreme din 1962 şi 1963? Ar fi fost posibilă contracararea acțiunilor ei cu mult înainte de a se ajunge

la Curtea Supremă? Ce alte drepturi – religioase sau de altă natură – au fost pierdute din cauză neimplicării cetățenilor?

Capitolele 16-22

1. La scurtă vreme după moartea lui Hindenburg, *Reichskirche* a ținut un sinod la care s-a decretat că toți pastorii noi aveau obligația, în momentul ordinării, să depună următorul jurământ: „Jur înaintea lui Dumnezeu... că eu... voi fi credincios şi devotat *Führer*-ului poporului şi statului german, Adolf Hitler." Depunerea acestui jurământ îi împiedica efectiv să-L mai predice pe adevăratul Isus şi adevărata Evanghelie. Îți vin în minte situații din Noul Testament când unora li s-a interzis să mai predice Evanghelia completă? Unde? Ce încercări se fac astăzi pentru a se înăbuşi adevărul biblic?
2. Cei mai mulți dintre noi cei de astăzi n-am avut ocazia să ne confruntăm cu prejudecăți rasiale de genul celor cu care s-au confruntat fiicele Sabinei. De exemplu, „Un prieten [al Christianei] a strigat efectiv peste gard: «Tatăl tău este evreu.» Într-o zi, cineva a țintuit pe un copac din fața şcolii un anunț pe care scria: «Tatăl evreilor este diavolul.»" După cum ni se relatează, genul acesta de evenimente aveau loc în *fiecare zi*. Imaginează-ți că tu sau copiii tăi ați fi supuşi zilnic unui astfel de bigotism şi unei astfel de persecuții. Cât timp ai putea să tolerezi o atare situație? Te-ai împotrivi (ori ți-ai încuraja copii să o facă)? Sau ai tăcea din gură? Ca părinte, ți-ai scoate copiii de la şcoală? Ai pleca din țară?
3. Bonhoeffer a fost atât de impresionat de metodele de împotrivire socială folosite de Gandhi, încât s-a întrebat dacă nu cumva ar putea să le folosească şi biserica. Întrebarea aceasta ne pune înainte problema nesupunerii civile. Ce părere ai despre creştinii care nu îi ascultă pe conducătorilor lor? Faptul că un creştin refuză să se supună unui guvern rău sau unei legi imorale contrazice sau nu textele din Evrei 13:17 şi Romani 13:1-5? Există şi alte versete din Scriptură care par să intre în conflict cu versetele acestea? Îți aminteşti de vreun personaj biblic, din Vechiul sau din Noul

Testament, ale cărui acțiuni sau lipsă de acțiune s-au aflat în conflict direct cu autoritățile, încălcând astfel textul din Evrei 13:17? Dacă tu ai fi astăzi unul dintre aceste personaje, ce versete din Biblie ai folosi pentru a-ți apăra acțiunile? Ce argumente au folosit ei?

4. Când Bonhoeffer a inițiat comunitatea lui monastică de la Zingst, el le-a cerut candidaților să nu-l mai numească *Herr Direktor*, ci *Bruder* (frate) Bonhoeffer. De ce crezi că a făcut lucrul acesta? Ar fi greşit dacă le-ar fi îngăduit candidaților să-l numească *Herr Direktor*? De fapt, chiar era directorul. Cât de important a fost titlul acesta pentru el? Cât de importante sunt titlurile pentru tine? Îți aminteşti de un text biblic în care să fie vorba despre cineva care a acceptat intenționat o poziție inferioară, reală sau percepută, celei în care oamenii au căutat să-l pună?
5. În prelegerea „Problema limitelor bisericii şi uniunii bisericilor", Bonhoeffer a făcut controversata declarație că „Oricine se desparte în cunoştință de cauză de Biserica Mărturisitoare din Germania se desparte de mântuire." Cu toate că sensul pe care el l-a dat acestor cuvinte nu a fost tocmai cel atribuit de criticii săi, declarația a stârnit imediat discuții aprinse.

   Să presupunem că biserica/denominația ta ar emite o astfel de declarație, spunând, în esență, că oricine o părăseşte îşi pierde şi mântuirea. (Există denominații care afirmă lucrul acesta.) Cum ai reacționa? Cunoşti creştini care cred că a lor este „singura cale"? Crezi şi tu la fel? Ce a avut apostolul Pavel de spus despre felul acesta de gândire? (Sugestie: Vezi 1 Corinteni 1:10-17; 3:3-11)
6. Scopul suprem al lui Hitler a fost să pună mâna pe întreaga Europă. Există astăzi indivizi sau grupuri care au un scop identic? Cine? Ar putea să reuşească? Dacă da, ce s-ar întâmpla după aceea?
7. În 1939, toți bărbații născuți în anii 1906 şi 1907 au primit ordin de recrutare. Lucrul acesta a creat o problemă greu de rezolvat pentru Bonhoeffer. Pe de o parte, nu putea declara că are obiecții de conştiință, căci lucrul acesta i-ar fi pus viața în pericol. Mai mult, credea el, o astfel de declarație i-ar fi determinat pe germani să creadă că întreaga Biserică Mărturisitoare avea aceeaşi poziție şi ar fi sugerat pastorilor din Biserica Mărturisitoare că şi ei ar trebui să refuze înrolarea. Pe de altă parte, a lupta pentru

Germania lui Hitler i s-a părut de neconceput. Ştim care a fost decizia lui în cele din urmă, însă dilema lui ridică problema războiului din zilele noastre. Este greşit să lupți într-un război? Se aplică porunca „Să nu ucizi" şi în situații de război? Sau de autoapărare? Dacă nu, ar trebui ca toți să fie obligați să participe la război, în cazul în care ar fi convocați? Ce părere ai despre cei care ar putea avea obiecții de conştiință? Ar trebui ca participarea lor să fie obligatorie, dacă aleg să trăiască în continuare în mijlocul poporului aflat în război?

8. La al Doilea Război Mondial au participat multe popoare, de pe aproape toate continentele, după invadarea Poloniei de către Germania. După două zile de la acest eveniment, Anglia şi Franța au declarat război Germaniei. Alte popoare s-au alăturat şi ele la scurtă vreme.

   În prezent, Statele Unite sunt în război în Afganistan, din cauza atrocităților comise de talibani împotriva poporului afgan. De asemenea, în ultimii ani puterile occidentale i-au ajutat pe irakieni, pe libieni şi alte popoare oprimate de conducătorii lor. Pe plan mondial, oamenii sunt foarte divizați în această problemă. Într-o parte se află cei care cred că popoarele puternice trebuie să intervină în apărarea celor care nu se pot apăra singuri. Alții spun că ceea ce se petrece în interiorul granițelor unei țări nu este treaba nimănui. Poporul din țara respectivă ar trebui să-şi poarte singur de grijă, susțin ei, şi dacă cetățenilor nu le convine de conducătorii lor, atunci să-i îndepărteze ei. Care este poziția ta? Au Statele Unite vreun drept să invadeze şi să bombardeze Afganistanul? Este treaba Națiunilor Unite să se implice în tulburările interne din Libia? Dacă cetățenii unei țări sunt subjugați şi oprimați, țările mai puternice ar trebui să pună mâna pe arme în apărarea lor, sau ar trebui să-şi vadă de treburile lor?

Capitolele 23-27

1. Citeşte secțiunea intitulată „De la mărturisire la rezistență" din capitolul 23, mai ales citatul din Bethge de la pagina 471. Apoi

citeşte Iacov 4:17. Vezi vreo legătură? Ce alte versete biblice este posibil să fi fost acuzatoare pentru cei ce se gândeau să se implice în complotul pentru comiterea unui asasinat? Eşti de acord cu Bethge că „paşii făcuți de Bonhoeffer în direcția rezistenței politice nu erau o abatere neîntemeiată de la modul său anterior de gândire, ci consecința naturală şi inevitabilă" a faptului de a-şi fi dat seama că Hitler era demonic şi că trebuia doborât?

2. Când Franța a capitulat în fața Germaniei, Bonhoeffer şi Bethge s-au aflat în mijlocul unor oameni care au izbucnit în cântece patriotice şi au făcut salutul nazist. Spre uimirea lui Bethge, Bonhoeffer li s-a alăturat. „Pentru că Bethge continua să şadă pe scaun cu gura căscată, Bonhoeffer i-a şoptit: «Eşti nebun? Ridică brațul! Va trebui să ne asumăm riscuri pentru multe, dar nu şi pentru salutul ăsta prostesc!» ... Atunci a înțeles Bethge că Bonhoeffer a trecut granița."

   În Biblie, trei oameni au fost puşi într-o situație similară. Însă deşi toți ceilalți s-au aruncat cu fața la pământ şi s-au închinat înaintea chipului de aur, cei trei au rămas în picioare. Drept urmare, au fost condamnați la moarte. Ştim cum se termină istoria aceasta (vezi Daniel 3), însă acțiunile lui Bonhoeffer ridică întrebarea dacă disimularea este vreodată acceptabilă sau chiar necesară. Ce consecințe negative ar fi avut asupra celor trei tineri evrei chiar şi faptul de a se fi *prefăcut* că se închină statuii de aur? Deşi conspirația nu se afla pe agenda lor, ar fi putut să se piardă în mulțime, cel puțin din punct de vedere fizic, ca să-şi scape viața. Numai ei ar fi ştiut că în inimile lor nu se închinau înaintea chipului cioplit. Au greşit că şi-au riscat viața? Pe de altă parte, în loc să se prefacă, n-ar fi fost mai bine ca Bonhoeffer să se fi împotrivit fățiş lui Hitler? Sunt diferite aceste două situații ? De ce da sau de ce nu?

3. Autorul ne spune că Bonhoeffer a crezut că „nu putem ajunge la Dumnezeu cu rugăciunile noastre. Dar dacă ne rugăm rugăciunile „Lui" – Psalmii Vechiului Testament, care au fost şi rugăciunile lui Isus – călătorim pe spatele lor până la ceruri." Eşti de acord cu această afirmație? În ultima vreme au apărut multe cărți şi predici despre cum să ne „rugăm Psalmi". Crezi că acestea sunt

singurele rugăciuni pe care Dumnezeu le aude şi le acceptă? Dacă nu, cunoşti alte exemple de rugăciuni care au fost auzite şi cărora El le-a răspuns, deşi n-au fost luate din cartea Psalmilor?

Capitolele 28-31

1. După ce Bonhoeffer s-a logodit cu Maria, logodnica lui i-a cerut să nu-şi scrie unul altuia timp de şase luni. Dacă ai fi fost în locul lui Bonhoeffer, cum ai fi reacționat la cererea aceasta? Cum ar influența o astfel de cerință relația cu logodnica ta? Ai putea să fii la fel de răbdător ca el, sau te-ai gândi să „mergi mai departe"?
2. Mulți oameni – milioane – au murit din cauza lui Hitler şi mulți dintre ei au fost creştini. Unii creştini par să creadă că Dumnezeu îi salvează pe copiii Lui de la martiraj, ba chiar că El este *obligat* să-i salveze şi că ei nu trebuie decât să „revendice" această promisiune de la El. (Unii se folosesc, printre altele, de Psalmul 91 pentru a susține această credință.) Promisiunile pe care le citim în Biblie Îl obligă pe Dumnezeu să ne scape de fiecare dată? În orice situație? Identifică în Biblie împrejurări în care a făcut lucrul acesta. Apoi precizează câteva situații în care nu a făcut-o. Ce spune Isus în această privință? (Pentru a răspunde la această întrebare, vezi Apocalipsa 6:9; Matei 24:9; Ioan 16:1-4; Faptele Apostolilor 6:8-8:1.)
3. În primele zile pe care Bonhoeffer le-a petrecut la închisoare, ne spune autorul, el a citit „o inscripție strâmbă, lăsată acolo de ocupantul ei anterior: «Peste o sută de ani, totul se va fi terminat.»" Cuvintele acestea seamănă destul de mult cu laitmotivul: „Va trece şi asta." Deşi ocupantul anterior al celulei pare să-şi fi scris mesajul mai degrabă cu o oarecare amărăciune decât cu optimism, faptul rămâne: toate furtunile vieții vor trece până la urmă, într-un fel sau altul. Crezi că le-ar fi mai uşor oamenilor să se confrunte cu problemele lor, dacă ar adopta această atitudine? Putem să gândim aşa? În mijlocul încercărilor tale, găseşti vreo mângâiere ştiind că peste *cinci* ani, îngrijorările tale de acum vor fi uitate?
4. În timp ce se afla închis în celula 92, Bonhoeffer s-a hotărât să nu-şi plângă de milă. Dacă ai fi fost închis tu în celula aceea, ar fi

fost hotărârea ta la fel de puternică? Crezi că în momentul acela a bănuit că nu va mai fi eliberat niciodată (deşi nu a fost arestat din cauza implicării sale în tentativa de asasinat)? Dacă nu, cum crezi că a reuşit să rămână optimist şi să-şi îndrepte atenţia nu spre sine, ci spre binele celorlalţi deţinuţi?

5. În tot timpul pe care l-a petrecut la Tegel, Bonhoeffer a avut parte de un tratament preferenţial, datorită rudelor sale. Dar el a privit cu dispreţ lucrul acesta. Când i s-a pus la dispoziţie o celulă mai răcoroasă, a refuzat-o. Adesea i se dădeau porţii de mâncare mai mari, dar le-a respins şi pe acestea. Întreabă-te sincer dacă şi tu ai fi procedat fel. Ştiind că porţiile mai mari pentru tine însemnau porţii mai mici pentru alţii, ai fi avut puterea să refuzi porţiile mai mari, sau te-ai fi simţit ispitit să le accepţi şi ai fi tăcut din gură? Te-ai fi mutat mulţumit într-o celulă mai bună, ştiind că altul va ocupa în curând celula ta înăbuşitoare?
6. După opinia autorului, pentru Bonhoeffer, „logodna însăşi era felul lui de a trăi ceea ce credea. Tot ce a făcut, inclusiv logodna cu Maria, a fost «pentru Dumnezeu»". Imaginează-ţi ce s-ar întâmpla dacă tot ce am face în relaţiile noastre ar fi „pentru Dumnezeu" sau, altfel spus, „ca pentru Domnul". Dacă adolescenţii şi-ar aminti ca la întâlnirile lor să facă totul „pentru Dumnezeu", câte rele s-ar evita? Dacă bărbaţii şi femeile şi-ar alege viitorii parteneri „pentru Dumnezeu" şi dacă s-ar trata mai târziu în căsnicie unii pe alţii având în minte gândul acesta (vezi Coloseni 3:17), ce efect ar avea asupra statisticii avorturilor din ţara noastră? Gândeşte-te şi la alte domenii ale vieţii care ar fi profund influenţate, dacă toate acţiunile noastre ar fi făcute „pentru Dumnezeu". Ce alte scenarii ţi-ai putea imagina, dacă am munci, ne-am recrea şi am iubi „trăind ceea ce credem"?
7. Medicul lagărului din Flossenbürg, H. Fischer-Hüllstrung, a scris despre execuţia lui Bonhoeffer că el „a spus... o scurtă rugăciune, după care a urcat treptele eşafodului curajos şi calm. Moartea a survenit în câteva secunde. În cei aproape cincizeci de ani de activitate ca medic, cu greu aş putea spune că am văzut pe cineva care să moară cu atâta supunere faţă de voinţa lui Dumnezeu." Până şi gândul execuţiei este oribil, însă mulţi s-au confruntat

de-a lungul istoriei cu ea. Dacă ai fi fost în locul lui Bonhoeffer, cum crezi că ar fi fost descris evenimentul după moartea ta? S-ar fi spus că ai rămas calm, sau că te-ai împotrivit? Că ți-ai păstrat sângele rece şi că ai „murit bine", sau că ai luptat împotriva morții? Gândeşte-te la cei ce au fost martirizați în trecut. Care dintre ei au „murit bine"?

**Sperăm că ți-a făcut plăcere citirea acestei cărți.
Pentru detalii suplimentare şi alte apariții editoriale
disponibile la Editura Scriptum accesează librăria virtuală
de la adresa www.scriptum.ro**

Index

Abwehrul (Serviciul de informații al armatei germane) – 403, 420, 456, 470, 477, 482-485, 486, 491-492, 499, 504, 507-508, 512-513, 515, 517, 519, 534, 553-554, 558, 571, 577, 580-581, 585, 618; implicarea lui Bonhoeffer: 482-485, 486, 491, 499, 504, 507-508, 512-513, 515, 517, 519, 534, 553-554, 558, 571;
acceptarea intelectuală – 41;
Act și ființă (Bonhoeffer) – 90, 121, 132-133, 140, 698;
Actul de Împuternicire – 208, 216;
Adler, Alfred – 43;
Afacerea Fritsch – 400-404;
Ahrens, Gilbert von der Schulenberg – 21;
Al Doilea Război – 32, 456, 608, 699, 700 (începutul celui de) – 456; (sfârșitul celui de) – 691;
Alegeri: în 1928 – 132; din 1932 – 188, 194; din 1933 – 201;
Alegerile bisericești – 246-249;
Alexanderplatz (Berlin) – 179, 391, 392, 397;
Alianța Mondială – 257, 292, 316, 325;
Aliații – 29, 68, 81, 141, 262, 465, 620, 642, 655, 670, 671, 681, 691, 693. Declararea victoriei – 29;
Ammundsen, Valdemar – 258, 290, 304, 307, 315, 319;
Anglicani – 270;
Anschluss – 404-405, 410;
Antisemitism: lutheran – 135- 138; al Creștinilor Germani – 211, 519;
arderea cărților – 223-226;
Arendt, Hannah – 333;
Armata Salvării – 74, 454, 461;
Asociația Studenților Germani – 224;
Atac de artilerie al – 534;
Augustin – 119;
Auschwitz (Lagărul de concentrare) – 664;
Avortul: punctul de vedere al lui Bonhoeffer – 472;
Avorturi (forțate) – 333;
Bach, Johann Sebastian – 193;
Baillie, John (prof.) – 152, 346;
Barcelona (vizita lui Bonhoeffer) – 103, 105-108, 109-134, 138, 274, 474, 698;
Barnett, Victoria – 464 ;
Barth, Karl – 98-101, 126, 127, 152, 169-171, 215, 218, 235, 238, 252, 256, 264, 267-269, 299, 332, 356, 357, 406, 411, 425, 428, 432, 478, 481, 491-492, 508, 612, 618;
Bauer, Walter – 221;
Bazilica Sf. Ioan din Lateran (Arhibasilica papală a Sf. Ioan din Lateran) – 93;
BBC (British Broadcasting Company) – 31, 32, 164;
Beck, Ludwig (general) – 312, 363, 399-400, 402, 465, 497, 511, 657;
Becket, Thomas à – 270;
Bekennende Kirche – 299;
Bell, George (episcop de Chichester) – 31, 218, 248, 257, 267, 269-271, 277, 281, 290, 292-293, 297, 303-304, 307, 314-315, 319, 321, 336, 343, 363, 391, 413, 422-425, 451, 467, 492-493, 496, 504-505, 514, 518-527, 686, 694-695, 697, 700;

Bergen, Doris – 236;
Berggrav, Eivind (episcop) – 515, 517;
Bernard de Saxe-Weimar (duce) – 34;
Berneuchen, mişcarea – 531;
Best, Payne – 654, 655-661, 667-671, 672-677, 679-680, 682-686;
Bethel, (comunitatea) – 249, 251, 252, 333, 655;
Bethel, comunitatea persoanelor cu handicap – 251-252, 333, punctul de vedere al lui Hitler – 252; Eutanasierea persoanelor cu handicap – 333, 463, 493, 655, 663;
Bethel, Mărturisirea de la – 249, 250-264, 378. Eşecul Mărturisirii – 252-255;
Bethge, Eberhard – 4, 22, 33, 35, 43-44, 77, 91, 96-97, 126, 132, 138-139, 143, 184, 322-323, 325, 349-350, 353-354, 356, 357, 360-363, 377, 383, 387, 389, 392-393, 395, 409-412, 416, 422, 428-429, 468, 471-473, 482-483, 485, 487-493, 512, 522, 525, 534, 538, 541, 545-546, 553, 558-559, 564, 565, 570, 573-574, 580, 582, 584, 596, 600, 602-604, 606-609, 611-612, 617-618, 620, 622, 629-630, 633, 642, 644, 652, 676;
Bethge, Renate. Vezi Schleicher, Renate Bewer, J. W. – 441-444;
Biblia lui Luther – 51;
Biroul Central de Ajutor Interbisericesc – 427;
Biserica Baptistă Abisiniană – 74, 154-155;
Biserica Evanghelică Germană (cunoscută şi ca Biserica Protestantă a Reichului) – 278, 285, 294, 296, 299, 304-307, 321, 325, 334, 337;
Biserica germană – 25-26, 91, 135, 173, 210, 214, 218, 236, 238, 241, 244, 248, 254, 256-258, 263, 271, 279, 290, 294-297, 299, 304-307, 321, 325, 334, 337, 339, 416, 517;
Biserica Liberă – 256, 292, 306, 338;
Biserica Luterană Protestantă din Germania (Biserica Luterană Protestantă Unită din Germania) – 90;
Biserica Mărturisitoare – 92, 99, 107, 182, 214, 235, 238, 248, 257, 274, 277, 280-281, 284, 294, 298-299, 304-307, 314-315, 317, 325-326, 329-332, 335-338, 341-344, 347-352, 358, 367-372, 377-382, 384-391, 393, 397, 405-406, 411, 417-418, 422-425, 428, 438, 447, 451, 457, 469, 471, 476, 479, 483-485, 489-493, 500, 502-503, 507, 519, 558, 573, 577, 649, 700;
„Biserica Mărturisitoare şi Mişcarea Ecumenică" (Bonhoeffer) – 368;
Biserica naţională a Reichului 234-235;
Biserica Ortodoxă Greacă – 378;
Biserica Prezbiteriană Broadway (New York City) – 147, 431;
Biserica Romano-Catolică – 91, 94, 239, 348, 378;
Biserica şi problema evreiască – 209-226;
„Biserica şi problema evreiască" (Bonhoeffer) – 210, 216, 254;
Björquist (episcop, Nordic Ecumenical Institute) – 522;
Blackman, E. C. – 316;
Blaskowitz, Johannes (general) – 461;
Block, Eduard – 393, 485;
Blomberg-Fritsch Affair. Vezi Fritsch Affair;
Bodelschwingh, Friedrich von – 242-243, 245, 249, 251-252, 256, 280, 295, 307, 314, 333, 655;
Boenhoff (Bonhöffer), Caspar van den – 35;
Boericke, Harold şi Irma – 145, 442;
Boericke, Ray, Betty, and Binkie – 145;
boicotul (lui Hitler) – 216-218, 220;
Bojack, Konrad – 500;
Bolşevic – 66, 211;
Bombardiere B-17 Flying Fortress – 652;
Bombele din manta – 562-564;
Bonhoeffer, Christine (Christel). Vezi Dohnanyi, Christel (Christine) von;
Bonhoeffer, Dietrich: *abilitarea în Berlin – 131-132;* arestul în Dahlem – 397; Biblia ca singurul răspuns la toate întrebările – 191-192; capelan al Colegiului Tehnic Charlottenburg – 183, călătoria în Cuba – 162-163; călătoria în Geneva – (prima) – 71-121, (a doua) 504-506, (a treia) 517-518; călătoria în Mexic – 165-168; Călătoria în Suedia – 374-377, 518-524; cererea în căsătorie a Mariei von Wedemeyer – 545-547; clasa de confirmare (Wedding) – 183-189; conflictul cu Comitetul pentru Reglementarea Literaturii – 480-481; copilăria – 37-63, 69-70; decizia de a reveni în Germania (1939) – 438-451; decizia de a studia teologia – 71; depresia – 361-362; despre avort – 616; despre moarte – 585; despre predicarea Cuvântului – 359-361; despre rostirea adevărului – 477-479; discursul la la Colegiul de Ştiinţe Politice din Berlin – 195-198; „Discursul păcii" – 321-322; educaţia (copilăria) – 46-47, 70; execuţia – 688-689; familia – 33-37;

instruirea în *Reichswehrul* negru – 81; introspecții – 603-607; în America (1931) – 144-168; în America de Sud – 162; în Barcelona (1928) – 103, 105-108, 109-130, 138, 274, 474, 698; în Berlin (1931-1932) – 169-192; în Londra (1934-1935) – 265-275; îndrăgostit – 529-552; înrolarea în Abwehr – 482-485, 491-492, 504, 506, 511, 514, 517, 523, 553, 581; întoarcerea în America – 436-450; înzestrarea muzicală – 54-55; la Buchenwald – 655-671; la Ettal – 485-491; la Flossenbürg – 688-691; la închisoarea din Tegel – 565-618; la închisoarea Gestapoului – 644-651; lider al monahismului – 328-366; logodna – 547-550, 555-571; memorandumul adresat lui Hitler – 379-381; mesaj la postul de radio de pe Potsdamerstrasse – 194-195; mutarea la Berlin (copilărie) – 46; naşterea – 37; ordinarea – 183; prelegeri timpurii – 124-128; rolul în complotul asasinării lui Hitler 32, 99, 399, 418-420, 456, 468-469, 470-471, 475-482, 489-492, 500, 504-505, 506, 508, 511, 514-516, 520, 538, 577, 599, 687 rolul în Rezistență – 161, 470, 473, 475, 485; serviciul comemorativ – 32, 694-702; student la Berlin 96-108; ultima zi – 685-688; vacanță la Roma – 85-95; vizite la comunitățile de creștini – 346;

Bonhoeffer, Emmi (Delbrück) – 45, 55, 70, 71-72, 133, 141, 469, 643, 656;

Bonhoeffer, Friedrich Ernst Philipp Tobias – 36;

Bonhoeffer, Julie (născută Tafel, bunica lui Dietrich) – 36, 54, 62-63, 69, 73, 77, 82-83, 103, 111, 114, 118, 141, 164, 217, 251-252, 298, 331, 373;

Bonhoeffer, Karl – 33, 35-39, 43-46, 52, 56, 58, 62, 76, 79, 80, 98, 101, 140, 194, 204, 223, 252, 373, 398, 411, 419, 559, 562, 564, 599;

Bonhoeffer, Karl-Friedrich – 37, 55, 58, 61, 62, 64, 66, 70, 73, 76, 77, 97, 102, 113, 120, 122, 133, 138, 145, 157-158, 179, 344, 448, 450; recrutarea în armată – 58;

Bonhoeffer, Klaus – 32, 37, 40, 45, 55, 58, 61, 66, 70, 72, 76, 77, 84, 85, 89, 116, 117, 133, 141, 179, 219, 318, 419, 420, 468, 469, 508, 512, 521, 626, 643-645, 651, 691, 693-694, 701;

Bonhoeffer, Paula (von Hase) – 34, 37-39, 41-42, 44, 47, 57-58, 63, 73, 103, 133, 190, 216, 240, 272, 281, 286, 389, 392, 419, 599, 693-694, 702;

Bonhoeffer, Sabine. Vezi Leibholz, Sabine (Bonhoeffer);

Bonhoeffer, Sophonias – 36;

Bonhoeffer, Susanne (Susi). Vezi Dress, Susanne (Bonhoeffer);

Bonhoeffer, Ursula. Vezi Schleicher, Ursula (Bonhoeffer) ;

Bonhoeffer, Walter – 37, 55, 58-64, 66, 69, 73, 133, recrutarea in armată – 58-59, moartea 59-62, 63, 64, 66, 69, 133, 240, 488, 494, 576;

Booth, Bramwell – 74;

Bormann, Martin – 229-230, 233, 512;

Bornkamm, Günther – 107;

Brandt, Heinz (lt. col.) – 559-561;

Brandt, Karl – 333, 465;

Brauchitsch, Walther von (general) – 462, 470, 497, 499, 509, 510, 511;

Braun, Eva – 627;

Breslau (Polonia) – 33, 37, 38, 39, 46, 63, 64, 80, 96;

Buchanan, Walter Duncan – 147;

Buchenwald (lagăr de concentrare) – 451, 651, 653, 654, 655-671, 676, 677, 680, 681, 684, 688, 693;

Buchman, Frank – 270, 332, 382, 384;

Calcedon – 244;

Calvary Church (New York) – 382;

Canaris, Wilhelm – 420, 456, 459-461, 479, 483, 497, 499, 507, 512-513, 519, 571, 585, 599, 618, 634, 644, 653-654, 659, 687-690;

Cartea de rugăciuni a Bibliei (Bonhoeffer) – 480-482;

Casa Brună (sediul național al partidului Nazist) – 335;

Catedrala din Berlin – 279, 334, 340;

Catolicism – 51, 81, 92-94, 348, 424;

cămăşile brune (SA) – 203;

căsătoria între evrei şi germani – 369;

„Ce este biserica?" (întrebarea căreia a încercat să-i răspundă Bonhoeffer) – 89-91, 102, 132, 212, 378;

„Ce înseamnă să rosteşti adevărul?" (eseul lui Bonhoeffer) 477-479;

Cercul de Joia – 94, 104, 105, 110, 124, 177, 179;

Chamberlain, Houston Steward – 232;

Chamberlain, Neville (prim-ministrul Marii Britanii) – 412-413, 420, 422, 454, 456, 466;

Charlottenburg, Colegiului Tehnic – 130;
Charlottenburg, districtul berlinez – 32, 77, 222, 285, 373;
Chartres, Catedrala – 148;
Christ Church, Oxford – 269, 336;
Churchill, Winston – 30-31, 407, 413, 419, 493, 504, 517, 519-520, 522, 524-525, 621, 629, 693;
Cicestr, George. Vezi Bell, George;
„Clauza Ariană în biserică" (Pamfletul lui Bonhoeffer) – 254;
Clement al III-lea (papa) – 136;
Coffin, Henry Sloane – 426, 431-432, 449;
Coliba unchiului Tom (Stowe) – 49;
Columbus (nava germană) – 141-142;
Comisia Aliată de Control – 81;
Comitetul Evreilor Americani – 219;
Comitetul Provizoriu al Consiliului Mondial al Bisericilor – 425;
Concepția despre lume a naziștilor la ei acasă – 463-464;
Conciliul Federal al Bisericilor – 431;
Conciliul Pomeranian al Fraților – 365;
Consiliului Mondial al Bisericilor – 425;
*Costul ucenicie*i (Bonhoeffer: titlul original: *Ucenicia*) – 21, 25, 161, 321, 348, 364, 368, 392, 611, 631. 692, 701;
Courvoisier, Jacques – 492;
„credința vie" – 41, 501;
creştin luteran – 240, 348;
Creştinii Germani – 211, 217, 218, 222-223, 235-240, 241-249, 253-255, 257, 259-260, 261-264, 270-271, 277-278, 286-288, 299, 301, 304, 314-315, 325, 330, 339, 342, 349, 351, 378, 381, 383-384, 451, 700; antisemitismul 299; atacul asupra *Reichsbischof* Bodelschwingh – 242-243; conferința din Berlin, 217-218, 223, 241; greşeala 262-264; şi euharistia – 238; şi muzica bisericească – 237; „ordinele creației" teologia – 254;
„creştinismul pozitiv" – 211, 238, 288, 379;
„creştinismul religios" – 119, 607-611, 616;
Cripps, Stafford (Sir) – 517, 524;
criticii istorice, liberalii – 100;
Criza abisiniană – 317;
Criza sudetă – 410, 419, 455;
Cronica Rușinii (dosar) – 420, 465, 635;
Crucea de Fier – 242;
Crucea roșie – 548, 567, 639, 641;
Czeppan, Maria – 564;
Czeppan, Richard – 76, 85;
Dachau, lagărul de concentrare – 390, 662, 664, 679;
Dahlem, Rezoluția de la – 335;
dahlemiți – 349;
Darwinism – 238, 460;
Darwinism social – 238;
Das Gebetbuch der Bibel (*Cartea de rugăciuni a Bibliei*) – 480;
Davidson, Randall (arhiepiscop) – 269;
Declaratia de la Godesberg – 424;
Declarația de la Barmen – 99, 297-299, 303, 304, 379;
„decretul căluşului" („Decretul pentru restaurarea ordinii în Biserica Evanghelică Germană") – 278, 314;
„Decretul pentru restaurarea ordinii în Biserica Evanghelică Germană" - 278. Vezi, de asemenea, „decretul căluşului";
Deissman, Adolf – 98;
Delbrück, Emmi. Vezi Bonhoeffer, Emmi (Delbrück);
Delbrück, Justus – 133;
Delbrück, Max – 133;
des Prez, Josquin – 353;
Despre evrei şi minciunile lor (Luther) – 137;
„Deutsche Gottesworte" („Cuvintele germane ale lui Dumnezeu") – 383-384;
Deutsche Hilfsverein – 120-121;
Deutsche Volk – 51;
Dibelius, Otto – 183;
Diestel, Max – 115, 138, 146, 161;
Dilthey, Wilhelm – 35, 600;
Dimitroff (conducătorul partidului comunist) – 205-206;
Distler, Hugo – 543;
Dittman (gardian la Buchenwald) – 670-671;
doamna Ern, Richard (pasageri alături de Bonhoeffer pe Columbus) – 142, 162, 165;
Dogmatica bisericească (Barth) – 170, 410;
dogmatică – 101-102, 146;
Dohnanyi, Barbara – 488;
Dohnanyi, Christel (Christine) von – 37, 77, 133, 189, 210, 274, 326, 373, 488, 562, 571, 578, 645;
Dohnanyi, Christoph von – 189, 488;
Dohnanyi, Grete von – 133;
Dohnanyi, Hans von – 133, 189, 204, 210, 274, 307, 309, 336, 391-392, 398-400, 402, 407-408, 419-420, 459-460, 465, 468-469, 479, 482-484, 488-489, 497, 499-500,

505-508, 512, 515, 517, 519, 534, 554, 557-559, 561-563, 566-567, 571, 577, 580, 635, 645, 650, 655, 687;
Dolchstoss (înjunghierea pe la spate), 65-66, 339, 465;
Dollfuss, Engelbert 310, 313, 317;
Don Quijote – 601;
Dönitz, Karl – 563, 628;
Dress, Ilse – 102;
Dress, Susanne (Bonhoeffer) – 37, 39, 55, 62, 70, 103, 133, 274, 402;
Dress, Walter – 84, 107, 128, 133, 274, 338;
Dualism – 91, 122, 128;
Dudzus, Otto – 177-178, 181, 318-319, 321-322, 428;
Dulles, John Foster – 147;
„După zece ani: O analiză făcută de Anul Nou 1943" (eseul lui Bonhoeffer) – 582-585;
Ebeling, Gerhard – 428;
Eden, Anthony – 493, 505, 514, 524-527;
Eighth Air Force (8AF Forțele aeriene americane) – 652;
Einsatzgruppen (forțe paramilitare SS), 498;
Einstein, Albert – 97, 190, 224;
Eliot, T. S. – 270;
Elmhurst College (Ill.) – 427;
„Enunțuri despre puterea cheilor și despre disciplina bisericească în Noul Testament" (Bonhoeffer), 385-386;
Epistola către Romani (Barth) – 99;
Eroi de fiecare zi – 49;
Etica (Bonhoeffer) – 364, 474-475, 478-479, 484-485, 490, 493-494, 500, 515, 555, 612-613, 615;
Evangelische Theologie – 378;
Evrei/evreilor: „blestemul" asupra – 414-415; boicotul declarat de Hitler față de afacerile evreiești – 216-217; deportarea – 507, 511; eliminați de la orice activități culturale sau de divertisment – 222; evadarea – 407; excluși din rândul jurnaliștilor – 222; interdicția extinsă soților și soțiilor – 222; interdicția impusă dentiștilor și tehnicienilor dentari să lucreze cu instituțiile finanțate prin asigurările de stat – 222; interdicția oficială de a-și continua viața în sânul bisericii – 257; interzicerea de a angaja femei cu vârsta de peste 45 de ani – 370; experimente medicale (asupra deținuților din lagărele de concentrare) – 333, 655, 662-666; interzicerea de a arbora steagul național sau culorile naționale – 370; interzicerea de a se căsători cu germani – 369; în lagărele de concentrare – 615; începutul persecuției de către Hitler a – 414; legea prin care erau interzise relațiile sexuale extraconjugale cu germani 369-370; Legile de la Nürnberg – 369-370; limite stricte în privința numărului celor care puteau frecventa școlile publice – 222; Luther și – 135-140; obligativitatea de a purta o stea galbenă – 506; Uciderea în bătaie (în Lituania) – 506; viața academică interzisă – 377;
Falconer, Hugh – 656, 660, 669, 672, 675, 677, 680, 684;
Fanø (Denemarca) – 304-305, 307, 313-327, 331, 426, 519, 556;
Federația Ecumenică – 307;
Federația Elvețiană a Bisericilor – 508;
Fellgiebel, Erich – 622, 624;
Fezer, Karl – 270, 291;
Finkenwalde (Zdroje, Szczecin): comunitatea/seminarul – 94, 100, 105, 107, 117, 150, 156, 180, 182, 328-345, 346-366, 367, 368, 371, 374, 375, 387, 388, 391-394, 415, 418, 428, 429, 457, 472, 481, 486, 487, 502, 522, 532, 536, 573, 603, 608, 698; corespondența cu frații și familiile – 415, 418, 532, 536, 611; rutina zilnică – 354-359; sfârșitul seminarului 391-392;
First Presbyterian Church (New York) – 147;
Fischer-Hüllstrung, H. (Medicul lagărului de la Flossenbürg) – 690;
Fisher, Albert Franklin "Frank" – 154, 156-157, 315;
Fjellbu, Arne – 514;
Flossenbürg, lagărul de concentrare – 32, 317, 653, 659, 675-676, 687-691, 693;
Ford, Henry – 521;
Fosdick, Harry Emerson – 147-149, 153, 436-437;
Franța/ei, războiul împotriva – 623; atacul lui Hitler asupra – 472; capitularea – 472, 475, 497; înfrângerea în războiul franco-prusac – 77, 224; moartea lui Walter Bonhoeffer în – 59; planul de atac al lui Hitler – 465;
„fratelui mai slab", argumentul – 244, 254;
Frații Moravieni. Vezi *Herrnhüter*;
Frăția Igel - 76-81, 84, 102, 318;
Frederick al III-lea (kaiserul german) – 34;
Freisler, Roland – 635, 651;

Freud, Sigmund – 43, 224;
Freudenberg, Adolf – 427, 492, 518;
Frick, Wilhelm (ministrul afacerilor interne) – 314;
Friedrichsbrunn (Germania) – 47-51, 53, 102, 169, 189, 253, 338, 434, 494, 611;
Fritsch, Wilhelm von – 401-402;
Fry, Christopher – 270;
Fundamentalism – 148;
Fundamentaliști – 144, 147, 149, 152, 357, 437-438: lupte între liberali și 147, 149, 437;
Gandhi, Mahatma (Mohandas) – 83, 118, 164, 270, 330, 343-344, 346, 699;
Gaupp, Robert – 43;
Geneva (Elveția) – 261, 305, 307, 488, 491-492, 505, 517-518;
Geneva Convenția de la – 513;
Gerhardt, Paul – 70, 243, 575-576, 604, 630;
Germania înfrânge Rusia – 69;
Germania se retrage din - 509;
Germanitatea – 135, 236;
Gersdorf, Rudolf Christoph Freiherr von (general) – 498, 562-564;
Gestapo – 240, 243, 246-247, 363, 380, 383, 389-392, 397-398, 402, 414, 470, 482-484, 496, 503, 505, 512, 550, 554, 557, 563-564, 566-567, 571, 577-578, 581, 585, 607, 618, 643-644, 648-654, 658-660, 665, 669, 679, 683, 686, 693;
Gilbert, Felix – 445;
Gisevius, Hans – 233, 399-400, 456, 483, 508, 511;
Gleichschaltung (sincronizare) – 209, 223, 241;
Goebbels, Joseph – 137, 160, 202-203, 216, 225, 228-229, 278, 381, 403, 601, 625;
Goerdeler, Carl – 403, 404, 413, 419, 489, 497, 622, 644, 649, 657, 679, 686-687;
Goes, Helmuth – 97;
Goethe, Johann Wolfgang von – 34, 104, 193, 564: cartea pe care Bonhoeffer o avea la el în închisoare – 683, 687, 690;
Goethe, medalia – 564;
Göring, Hermann – 204-206, 217-218, 223, 229, 281, 284-285, 309, 401, 403, 455, 561, 563, 628, 665, 679;
Gorkmann, Rev. (predicator la radio) – 449;
Göttingen (Germania) – 98-99, 216, 220-221, 224, 298, 325-327, 392, 408, 410, 412;
Grosch, Goetz – 105;
Gross, Wilhelm – 352;
Gross-Schlönwitz (seminarul clandestin) – 393, 395, 410, 414, 488;
Grunewald Gymnasium – 69-70, 76, 85;
Grunewald, districtul – 56-57, 66, 70, 73, 80, 97, 99, 103, 120, 133-134, 140, 158, 190, 350, 362, 373, 511, 530: biserica – 73, 103, 111, 177, 556;
Guderian, Heinz (general) – 509-510;
Gumpelzhaimer, Adam – 353;
Gürtner, Franz – 419, 489;
Haack, Herr (om de afaceri) – 113;
Halder, Franz – 400;
Halder, Fritz – 466, 653, 679;
Halensee (Berlin, stație de tren) 69, 97;
Hammelsbeck, Oskar – 555;
Hanfstaengl, Ernst (Putzi) – 203;
„har ieftin" – 25, 26, 44, 321, 348, 368, 385, 413, 471;
Harnack, Adolf von – 97-101, 134, 139-140, 146, 149, 181, 190, 239, 452, 702;
Hase. Vezi von Hase;
Headlam, Arthur Cayley – 271;
Heberlein, Erich – 658, 683;
Heberlein, Margot – 673, 677, 683, 684;
Heckel, Theodor – 250- 251, 254, 257-260, 265-266, 276, 278, 281, 285-293, 305, 307, 314, 319, 323-325, 336-337, 339-342, 369, 375-377, 519, 522;
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich – 119, 244;
Heidegger, Martin – 35;
Heidl (prizonieră alături de Bonhoeffer) – 660, 673, 677, 683-684;
„Heil" – 181, 244, 284, 335, 473, 484, 663, 666;
Heim, Karl – 177;
Heine, Heinrich – 209, 224-226;
Henriod, Henry Louis – 292-294, 305-307, 319;
Henry al VIII-lea (regele) – 136;
Herrnhut (Germania) – 41, 42;
Herrnhüter (Frații Moravieni) – 41, 330, 437;
Hess, Rudolf – 343;
Heydrich, Reinhard – 227, 233, 402, 414, 484, 499, 508, 512, 528, 635;
Hildebrandt, Franz – 134-135, 138, 210, 243, 245, 250, 254-256, 259, 261, 266, 272, 273, 277, 286, 298, 313-314, 329, 334, 347, 363, 371-372, 379, 389-391, 413, 424, 451, 511, 518, 694, 697;
Himmler, Heinrich – 229, 233-234, 309, 311, 382, 384, 401-403 414, 484, 503, 507-508, 561, 563, 585, 622, 625, 645, 661-666, 697;

Hindenburg, Paul von – 66, 172, 205, 207, 245, 280-281, 284, 307, 310-312, 314, 363, 564;
Hitler, Adolf: alegerea lui (ca *Reichskanzler* – cancelar al Reichului) – 171, 193-195, 198; 200-201; aniversarea de 50 de ani – 426; asumarea conducerii armatei germane de către - 403; atacul împotriva Olandei – 472; atacul împotriva Poloniei – 454-455; atacul împotriva Rusiei – 509; atitudinea față de creștinism – 228; atitudinea față de persoanele cu dizabilități – 251; campania de a pune capăt Tratatului de la Versailles – 343; capitularea bisericii germane în fața lui – 25; conspirația împotriva lui – 32, 35, 98, 223, 312, 362-363, 399, 418-420, 459, 463, 466-467, 468-472; declararea intenției de a porni război împotriva Belgiei, Olandei, Franței, Angliei, Norvegiei, Danemarcei – 465; declarația de retragere a Germaniei din Liga Națiunilor – 260-262; despre Isus – 230, 236; gânduri despre rasa ariană – 231; *Hitlerjugend* (Tineretul hitlerist) – 160, 278, 288, 517; jurământ de supunere față de (al pastorilor germani) – 405; marșul către Praga – 422; Memorandumul lui Bonhoeffer adresat lui 379-381; planuri de atac asupra Austriei și Cehoslovaciei – 399-400, 406; planuri pentru biserică – 246; posibile relații cu homosexuali – 401; propunerea de înființare a postului de *Reichsbischof* – 218; Puciul de la berărie – 79; rezistența împotriva lui – 161, 219, 504, 55, 697; sinuciderea lui – 29, 687, 691; tentativa de asasinare a lui – 246; 557-562, 592, 594, 621-626, 630, 636;
Hoepner, Dr. (fratele lui Erich Hoepner și prizonier alături de Bonhoeffer) – 659, 677-678;
Hoepner, Erich – 510, 659;
Hoffer, Margarete – 316;
Hohenasperg fortăreața (Germania) – 36;
Hohenzollern dinastia (Casa de Hohenzollern) – 72, 279, 308, 310, 521;
Höhle, Herr (oficial al Gestapoului) – 389;
Holl, Karl – 98, 102, 702;
Holy Trinity Brompton Church (Londra) – 31, 694;
Horn, Käthe van – 40, 42, 47-49, 62, 162;
Horn, Maria van – 41, 42, 47-49, 62, 76;
„Horst Wessel, Cântecul lui" (imnul oficial al naziștilor) – 243, 472;
Hossenfelder, Joachim – 270, 291;
Huppenkothen, Walter – 688;
I Knew Dietrich Bonhoeffer (Schlabrendorff) 648-651;
Iluminism – 125;
Imperiul German – 78, 512;
Institutul pentru Cercetarea și Eliminarea Influenței Evreiești din Viața Bisericii Germane (sau Institutul pentru Studierea și Eliminarea Influenței Evreiești din Viața Bisericii Germane) – 236;
Islam – 104;
Ispășirea – 147;
istorico-critică, metoda (dar și „înalta critică") – 97-99;
Iudaism – 236, 263, 424;
Închisoarea Gestapoului 362, 554, 607, 644-653, 654, 679, 685;
înjunghierii pe la spate, legenda – 65, 338-339, 465, 497;
Jacobi, Gerhard – 172, 210, 222, 246-247, 255, 266, 272, 292, 329, 361, 381;
Jäger, August – 295-296, 324, 334-336, 369;
James, William – 436;
Japonia: atacul asupra Pearl Harbor – 510; Declarația de război a U.S. împotriva – 510;
Jehle, Herbert – 181;
Jensen, Hans-Werner – 374, 410, 416, 570;
Jocurile Olimpice – 380-382;
John, Otto – 512;
Juárez (film) – 434;
Jung, Carl – 43;
Junge Kirche – 426;
Junge, Gertraud – 626;
Junkeri – 362;
Kaiser Wilhel, Asociația. Vezi Kaiser Wilhelm, Institutul;
Kaiser Wilhelm, Institutul (Kaiser-WilhelmInstitut, dar și Kaiser Wilhelm, Asociația) – 77;
Kaiser Wilhelm, Biserica Memorială – 172, 210;
Kalckreuth, Countess – 484;
Kalckreuth, Leopold von (Conte) – 35;
Kalckreuth, Stanislaus von (Conte) – 34, 56;
Kamnitz, Joachim – 353;
Kanitz, Joachim – 181, 182;
Kant, Immanuel – 119, 125, 178;
Karding, Inge – 169, 178, 181-182, 310;

Karlström, Nils – 375;
Kaufhaus des Westens (magazin universal) – 217, 237;
Keitel, Wilhelm – 403, 459, 461, 510, 513, 563, 624-625;
Keller, Helen – 224;
Kelly, Geffrey – 480;
Kierkegaard, Søren Aabye – 45;
King James Bible – 51;
Kirchenkampf (campania împotriva bisericilor) – 230, 235, 286. Vezi, de asemenea, lupta pentru biserică;
Klapproth, Erich – 502;
Klein-Krössin (Krosinko, Polonia) – 364, 388, 484, 515, 523, 529-530, 532, 534, 536, 544, 546, 590, 611;
Kleist, Hans-Friedrich – 364;
Kleist-Schmenzin, Ewald von – 352, 363, 407, 419, 635;
Knoblauch (corporal, at Tegel) – 586, 642-644;
Koch, Ilse – 661;
Koch, Karl – 304, 307, 314, 325, 329, 336;
Koch, Werner – 380, 388;
Koenigsplatz (Königsplatz, Munich), 33, 232;
Kokorin, Vassily – 656, 660, 677, 683, 685;
Köslin (Koszalin, estul Pomeraniei, Polonia) – 393, 414, 453, 457;
Krause, Reinhold – 239, 262- 264;
Kreisau, Cercul de la – 475, 512-513, 515-517, 521, 556;
Kreutzer, Leonid – 73;
Kristallnacht (Noaptea de cristal) – 413-416, 679;
Kristallnacht (ziar politic conservator) – 195;
Kube, Wilhelm – 506;
Kulturkampf (războaiele culturale) – 140;
lagăre de concetrare – 30, 32, 105, 196, 207, 219, 233, 247, 261, 309, 332-333, 373, 380, 388, 401, 432, 455, 460, 465, 497, 573, 614, 626, 628, 635, 651, 653, 655-656, 658-659, 661, 664-665, 670-671, 673, 675, 683, 688, 690, 692-693, 701. Vezi, de asemenea, Auschwitz; Buckenwalkde; Dachai; Flossenbürg; Sachsenhausen;
Landsberg am Lech (Germania) – 80;
Laocoön şi fiii (sculptură) – 86, 91;
Lasserre, Jean – 154, 159-161, 165-168, 266, 315, 327;
Legal Gazette – 405;
legalism – 25- 26, 357-358. 477-478;
Lehmann, Marion – 163, 175, 218-219, 446, 449;
Lehmann, Paul – 154, 163-165, 167, 175, 218-219, 426-427, 439, 446, 449-450;
Leibholz, Christiane – 326, 409-410, 451;
Leibholz, Gerhard (Gert) – 96, 135, 216, 220-222, 277, 372-373, 377, 392, 407-408, 410, 413, 422, 424, 451, 492, 520, 522, 526, 672, 684, 691-694, 702;
Leibholz, Marianne – 326, 408-409, 451;
Leibholz, Sabine (Bonhoeffer) – 37, 39-40, 44-48, 50-51, 53-55, 57, 59-62, 65, 70, 73-74, 77, 82-83, 96, 103, 105, 114, 116, 135, 163-164, 216-217, 220-221, 274, 277, 298, 325-326, 372-373, 392, 407-410, 422, 443, 451, 492, 511, 520, 522, 669, 691, 693-694, 696, 702;
Leiper, Henry Smith – 319, 321, 426-427, 429, 431, 434, 439-440;
Leipzig (Germania), 204-206, 404, 419, 489;
Lemelsen, Joachim (general) – 462;
Lenchen (*Fräulein*: una dintre guvernantele familiei Bonhoeffer) – 46, 48-49, 53;
Leon al X-lea (Papa) – 405;
Letters and Papers from Prison (Bethge, ed.) – 575;
Lewis, C. S. – 125, 413;
Liebknecht, Karl – 67-68;
Liedig, Franz – 654, 676, 688;
Liga de Criză a Pastorilor – 256-258, 260-261, 277, 279, 280, 292, 298, 372;
Liga Naţiunilor – 260-262;
Liszt, Franz – 34;
Loccum (Germania) – 242;
London, Jack – 224;
Losungen („cuvinte de aur": publicaţii ale Fraţilor Moravieni) – 42, 437, 630;
Louis Ferdinand (Prinţul Prusia) – 515, 521;
Love Letters from Cell 92 – 22, 106, 573-574, 704;
Lucas, Edmund De Long – 142, 164;
Lufthansa (comp. germ.) – 72, 419, 512;
Luftwaffe (forţe aeriene) – 401, 455, 628, 665-666;
lupta pentru biserică – 134, 172, 223, 235, 238, 241-249, 254, 261, 265, 266-267, 272-273, 276-312, 330, 334, 336, 338, 341-342, 349-350, 447, 516;
Luterani germani – 91-92, 94;
luteranism – 41, 91;
Luther, Martin – 25-26, 50-51, 98, 102, 104, 131, 135-138, 152, 170, 172-173, 212, 215, 237, 239, 258-259, 280, 286, 335, 338, 348, 353, 361, 371, 378-379, 405. 417, 424, 432,

Luxemburg, Rosa – 65, 67, 68;
Lyman, Dr. (Union prof.) – 151;
Maass, Theodor – 457;
Macy (Rev.) – 431;
Madison Avenue Church – 431;
Maechler, Winfried – 181, 652, 428, 608;
Magdeburg, Catedrala 259;
Manifestul: adepților lui Meisser – 335; Comitetului Provizoriu al Consiliului Mondial al Bisericilor – 425; Ligii de Criză a Pastorilor - 260; lui George Schultz (Comunitatea Sydow) - 222; lui Hitler (*Mein Kampf* – 80;
Mann, Thomas – 224;
marca (moneda oficială a Germaniei). Vezi marca germană;
marca germană – 79-80;
Marea Britanie: declarație de război Germaniei – 456;
Mănăstirea Ettal (mănăstirea Benedictină) – 485-486, 554;
Mărturisirea de la Augsburg – 260, 445;
McComb, Dr. (Broadway Presbyterian Church) – 437;
Mein Kampf (Hitler) – 80, 23, 235, 461;
Mendelssohn, Felix: îndepărtarea statuii lui – 404;
„Mesajul de înălțare" (Bell) – 297, 314, 321;
Meumann, Karl (Rev.) – 103;
Meyer, Oscar (fizician) – 33;
Michaelskirche (Biserica St. Mihail) – 35;
Milch, Erhard – 665-666;
Ministerului de Război: abolirea – 403;
Minuni – 97, 147;
misticism – 128;
mișcarea confesională (Mișcarea Mărturisitoare) – 92, 299, 378;
Mișcarea de la Oxford – 270, 332, 382;
mișcarea ecumenică – 31, 91, 98, 107, 159, 161, 180, 212, 248, 258, 260, 267, 269, 292-296, 305- 306, 307, 316-317, 325, 327, 368, 382, 385, 391, 422, 424, 425, 459, 518-519;
Mișcarea Tânăra Reformă – 222, 246-248;
Moltke, Helmuth von (conte) – 507, 512-513, 514-517;
monarhie – 66;
Morell, Theodor – 560;
Morgenstern, Christian – 319;
Morning Post (Londra) – 380;
Müller, Johann Heinrich Ludwig – 218, 238, 242-243, 245, 248, 253, 256, 259, 260, 264, 266, 270, 276-281, 284-285, 287, 289, 295, 297, 299, 304, 314, 320-321, 324, 327, 334-337, 340, 342, 349, 369, 383;
Müller, Joseph – 469-470, 485, 489, 491, 554, 571, 644, 654, 658, 660, 671, 676, 688;
Müller, Rev. (superintendent la Zionskirche) – 184;
muncă forțată – 137, 459, 655;
Mussolini, Benito – 310, 317, 410-411, 624;
Muzica bisericească (Creștinii Germani) – 237;
Nachfolge (Ucenicia) – 25, 161, 364, 392. Vezi, de asemenea, *Costul ucenicie;*
Nacht der Langen Messer - 308. Vezi, de asemenea, Noaptea cuțitelor lungi;
naşterea din fecioară – 147, 153;
National Socialism/st/ă (Partidul nazist) – 66, 91, 160, 190, 200, 210, 217, 220, 228-230, 235, 252, 260, 263-264, 296, 310, 313, 316, 324, 349, 369, 372, 424, 428, 476, 480, 627, 650; ortodoxia – 31;
Nazist: imnul oficial – 243; teologia – 227-240;
Neckar (râul) 77, 83;
neo-ortodoxie – 99;
neo-protestantism – 342;
Neurath, Konstantin von (baron, Ministrul de externe) – 399;
New York City – 17, 20, 74, 103, 106, 139, 144, 146, 148, 152-156, 161, 164-165, 167-168, 171, 175, 180, 219, 426-427, 430-431, 433-435, 438-439, 441, 450, 469, 520, 698;
New York Times – 17, 20, 629;
New York World-Telegram – 382;
Nicea – 244;
Niebuhr, Reinhold – 159, 422, 424, 426-427, 432, 442-443, 449;
Niemöller, Martin – 233, 235, 242-243, 249, 254-257, 261, 266, 272, 280-281, 284-286, 290, 292, 296, 304, 329, 343, 348, 379, 381, 387, 389-391, 437, 461, 497, 556, 607;
Nietzsche, Friedrich Wilhelm – 230-232;
Nietzscheanism – 238, 251;
Nikolaikirche (Biserica Sf. Nicolae, Berlin) – 243;
Nimic nou pe frontul de vest (film) 159-161;
Nimic nou pe frontul de vest (Remarque) – 159;
Nithack, Ulrich – 500;
Noaptea cuțitelor lungi – 307- 313, 531;
Nordic Ecumenical Institute – 520, 522;
Noului Testamen: distorsionarea Creştinilor Germania – 238;

Novi Sad (Serbia) – 254, 257, 258;
Nürnberg, Legile de la – 369-372;
Nürnberg, Procesul de la - 333, 661, 664;
Nymwegen (Nijmegen, Olanda) – 35;
Oberkommando der Wehrmacht (OKW) – 403-404. Vezi OKV;
Oetinger, Friedrich Christoph – 105;
OKW – 403-404, 456, 459, 624;
Olanda: planul lui Hitler de a ataca – 465;
Olbricht, Friedrich – 113, 118-119, 121-122, 124-125, 558;
Olden, Peter – 75, 111-112;
Onnasch, Fritz – 393, 398, 418;
Operațiunea 7 – 506-507, 554, 577;
Operațiunea Barbarossa – 498, 499;
Operațiunea Fulgerul – 557-562;
Operațiunea Pasărea colibri. Vezi Noaptea cuțitelor lungi;
Opernplatz – 225;
„Opt Articole ale Doctrinei Evanghelice" (Vogel) – 222;
Ordinul Comisarului – 498-499;
Ordinul Olga (medalie) – 83;
Oster, Hans – 403, 419, 479, 483, 485, 497, 499, 500, 507-508, 512, 519-520, 554, 561, 571, 579, 582, 584, 644, 653, 659, 687-690;
Panzer, diviziile – 455;
Paragraful Arian – 84, 210, 211, 214, 244, 254, 256-257, 259, 263, 267, 271, 278, 288-290;
Park Avenue Baptist Church – 147;
Parsifal (Wagner) – 104;
Pastoratele colective – 393-396, 398, 452, 457-458, 622;
Perels, Justus – 489-490, 502, 508, 649;
petiție către Forțele Armate (Perels și Bonhoeffer) – 502;
Petzel, Walter, (general) – 462;
„*Pfaffen*" – 288;
Pfarrernotbund. Vezi Liga de Criză a Pastorilor;
Philadelphia – 145-146, 166, 442;
Philip de Hesse (Prințul) – 691;
Picasso, Pablo – 117;
pietism/st/ști – 41, 190, 330, 357, 360-361, 364, 584, 617;
Pinocchio (Aventurile lui Pinocchio [Collodi]) – 49;
Pius al XI-lea (Papă) – 247;
Pius al XII-lea (Papă) – 489;
Planck, Max – 97, 190;
Platon – 119, 125;
Poelchau, Harald – 586-587;
polonezii: după ce au fost înfrânți de germani – 460-463; 475;
Polonia/ei: atacul lui Hitler asupra - 413-414, 420, 423, 453, 454-462; atrocitățile SS în, 461, 465; capitularea (în Varșovia) 465; execuții în masă – 461, 475;
Pomerania 76, 347, 351-352, 362, 364-365, 393-394, 398, 414, 452, 458, 484, 523, 541; clasa aristocratică din – 406;
Powell, Adam Clayton, Sr. – 155;
prăbușirea bursei – 145;
Prelegerile Gifford – 422;
Prenzlauer Berg (Berlin) – 183;
Preuss, F. A. – 500;
Priebe, Hermann (pastor) – 73;
Primul Război Mondial – 32, 196, 242, 247, 269, 310, 364, 474, 494, 512, 654, 659, 660, 698;
Principiul Führerului 193-208, 210, 218, 285;
„Problema limitelor bisericii și uniunii bisericilor" (Prelegerea lui Bonhoeffer) – 377-379;
programul de eutanasie. Vezi T-4 programul de eutanasie;
prohibiție (în ce privește alcoolul) – 163;
Protestantism – 50, 91, 93, 95, 211, 239, 279, 338, 378, 424;
Puciul de la berărie – 79;
„Puteri ale binelui" (poemul lui Bonhoeffer) 647-648;
Pünder, Hermann – 654, 657, 677-678, 683, 685;
Quisling, Vidkun – 514-515;
RAF (Forțele aeriene regale britanice) – 172;
Rasa ariană (percepția lui Hitler) – 231;
Rascher, Sigmund – 660-670, 673, 675, 677, 683;
rasism (în American de Sud) – 156, 158, 210-212, 295, 460, 519;
Rathenau, Walther – 74-75;
rațiune (de ex.: raționalizare, logică) – 44, 91, 137;
Războiul Austro-Prusac – 512;
Războiul franco-prusac – 77, 224, 512;
Reformat (Protestant) – 93, 172, 212, 249, 259, 300, 306;
Reichsbank – 307, 397, 403, 653;
Reichskirche (Biserica Reichului) – 211, 234, 241, 267, 277-280, 287-292, 296, 297, 303-306, 314-315, 324-325, 329-331, 335-336, 369, 381-382, 386, 424, 426, 438, 489, 490, 522;

Reichssicherheitshauptamt (Biroul Principal de Securitate al Reichului German). Vezi RSHA;
Reichstag (instituția) – 67, 74, 145-146, 202, 206, 208, 241, 309, 369, 455, 466; distrugerea – 206; Edictul Incendierii Reichstagului – 207, 219; incendierea – 202-208, 414, 635; Reichstag (clădirea) 67, 68; procesul pentru incendierea Reichstagului – 635;
Reichswehrul negru – 81;
Relațiile sexuale extraconjugale între evrei și germani – 370;
Religia și filosofia în Germania (Heine) – 226;
Remarque, Erich Maria – 159, 160, 224;
Rembrandt – 104;
rezistența cehă față de ocupația nazistă – 527;
Rezistența germană – 3, 161;
Rezistență (împotriva Germaniei). Vezi Rezistența germană;
Riefenstahl, Leni – 381;
Rieger, Julius – 277, 298, 314, 324, 336, 343, 391, 413, 424, 451, 518, 691-692, 694, 697;
Rise and Fall of the Third Reich (Shirer) – 203;
Riverside Church – 147-148, 436, 438;
Roberts, David – 443;
Rockefeller Fundația – 148;
Rockefeller, John D. – 147;
Roeder, Manfred – 566, 577-580, 588, 590, 592-594, 617;
Röhm, Ernst – 308-311, 313-314;
Rommel (General) – 497;
Roosevelt, Franklin D. – 219, 521, 526;
Rosenberg, Alfred – 73, 233-234, 657;
Rössler, Helmut – 107, 119, 121, 123, 337-345;
Rott, Wilhelm – 348, 360, 376, 508;
RSHA – 484, 618;
Ruhr regiune – 79;
Rulaman – 49;
Rusia/ei: declarația de război a Germaniei – 51;
SA cămășile brune – 255;
Sachsenhausen, lagărul de concentrare de la – 380; 635, 658, 660, 670, 679;
Sack, Karl (judecător) – 419, 599, 644, 653, 659, 687-688, 689-690;
Sala Oglinzilor (Palatul Versailles) – 68;
Sammelvikariat. Vezi pastorate colective;
Sanctorum Communio (Bonhoeffer, teza de doctorat) – 90, 102, 121, 132, 142, 698;
Sanderhoff, Herr and Frau – 48;
Sanherib – 296, 332;
Sasse, Hermann – 249, 253, 378, 404;
Säuberung (purificare) – 224;
Sauerbruch, Ferdinand – 419;
Sayers, Dorothy – 270;
Schacht, Hjalmar – 307, 397, 398, 403, 653;
Scheidemann, Philipp – 67-68;
Scheidt, Samuel – 353;
Schein, Johann– 353;
Schiller, Friedrich von – 71, 104, 193, 490;
Schlabrendorff, Fabian von – 363, 508, 520, 531, 539, 558-562, 634, 644-645, 648, 651-652, 688, 691;
Schlatter, Adolf – 92;
Schlawe (Sławno, centrul Pomeraniei, Polonia) 393, 395, 456-457, 484-485, 573;
Schleicher, Hans-Walter – 537;
Schleicher, Renate – 545-546, 558, 570, 576, 596, 606, 608, 643;
Schleicher, Rolf – 652;
Schleicher, Rüdiger – 76-77, 117, 190, 392, 419-420, 508, 545, 562, 643-644, 651-653, 693;
Schleicher, Ursula (Bonhoeffer) – 37, 48, 62, 76-77, 117, 392, 537, 545, 566, 643;
Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst – 97, 99, 171, 181, 239;
Schlönwitz (seminarul clandestin). Vezi Gross-Schlönwitz;
Schmidhuber, Wilhelm – 554;
Schneider, Georg – 236;
Schneider, Paul – 451;
Schönes (vecinii cei mai apropiați ai familiei Bonhoeffer) – 61, 62, 69, 133;
Schönfeld, Hans – 519-521, 524;
Schönherr, Albrecht – 178, 181, 354-355, 357, 428, 458, 608;
Schroeder, Baronul – 279;
Schulz, George – 222;
Schulze, Bertha – 286;
Schulze, Gerhard – 500;
Schumann, Clara – 34;
Schütz, Erwin – 488;
Schütz, Heinrich – 353;
Schutzstaffel. Vezi SS;
Schwäbisch Hall (oraș german) – 35;
Scottsboro, Alabama, acuzația de viol – 157;
SD – 681-682;
Seeberg, Reinhold 98, 101-102, 134;
Separarea bisericii (americane) de stat – 447;
„separate, dar egale" – 211;
Seydel, Gustav – 532, 554;

Shirer, William – 203, 231-234, 635;
Sigtuna (Suedia) – 520, 524;
Sigurdshof – 395, 442-443, 451, 453, 457-458, 470, 573;
Sinodul Brun – 255-260;
Sinodul confesional – 299-300, 304, 314, 324-325, 335-336, 371-372, 421;
Sinodul confesional al Bisericii Evanghelice – 299-300, 304, 314;
Sinodul matțional – 254, 255-256, 257, 258, 267. Vezi, de asemenea, Sinodul brun;
Sippach (gardian la Buchenwald) – 670-671;
Sloane, bursă – 139;
Social Democrats – 67;
Sofia (Bulgaria) - 257, 258;
Spa (Belgium) – 66;
spartacii – 67;
Speer, Albert – 229, 230, 234;
Sportpalast – 237, 262-263, 277-278;
SS – 160, 229, 233, 311, 402, 414, 420, 454, 459, 461, 462, 465, 498, 506, 509, 621, 624, 645, 655-656, 665-666, 676, 681, 687-688, 693; identificare – 161; implicarea clerului în - 233; în Polonia – 459; închisoare – 693; membrii erau obligați să demisioneze din conducerea organizațiilor religioase – 235; membrilor li se interzicea frecventarea bisericii - 235; ritualurile – 233; uciși de: in Lituania – 506;
St. George, Biserica (Londra) 277, 298, 518;
Sf. Petru, Basilica – 93, 94, 279;
Staewen, Gertrud – 259;
Statele Unite: Declarația de război a U.S. împotriva Japoniei și a Germaniei, 510;
status confessionis – 256, 267, 279, 292;
„Stații pe drumul către libertate" (poemul lui Bonhoeffer) – 632-633, 689;
Stauffenberg, Claus Schenk Graf – 35, 506, 513, 556-558, 577, 618;
Stauffenberg, complotul lui – 246, 506, 513, 619-628, 653, 658, 679;
Stauffenberg, Nina von - 679;
Stoltenhoff, Ernst – 378;
Strauss, Richard – 218;
Streicher, Julius – 138;
Strünck, Theodor – 653, 688;
Sturm Abteilung (Divizia Furtună) – 203;
Sudul Statelor Unite – 157, 162, 211, 450;
Sutz, Erwin – 154, 162, 165-166, 169-171, 185-187, 265-266, 296, 329, 332-333, 379, 465, 518, 526, 533, 554, 564;
Svastica – 75, 235, 277, 334, 335, 404, 405;
Școala Biblică Renania, Școala Biblică – 347;
T-4 program de eutanasie (Actiunea T4) – 333, 463, 465, 503, 673;
Tafel, Gottlob – 36;
Tegel – închisoarea militară: lecturile lui Bonhoeffer la – 599-603; planul de evadare a lui Bonhoeffer de la – 642-644; primele zile ale lui Bonhoeffer la – 571-578; strategia lui Bonhoeffer la – 578-582; viața la – 585-588; vizita Mariei la – 592, 618, 641;
Thale (Germania) –47;
They Almost Killed Hitler (Schlabrendorff) – 645;
Thierack, Otto – 653;
Tholuck, Friedrich – 358;
Thomas (General, prizonier alături de Bonhoeffer) – 653, 690;
Thumm, Hermann 113, 115, 116, 119, 138;
Thuringia Biserica evanghelică din Thuringia – 404;
Thyssen, Fritz – 679;
Time Revista – 148, 206;
Times (publicație londoneză) – 271, 273, 295, 298, 303, 324, 334;
Tineretul Evanghelic – 278;
Traub, Helmutt – 180, 442, 451;
Tratatul de la Versailles – 68, 69, 74, 79, 81, 85, 210, 343, 350, 474, 497;
Treilea Reich: începutul celui de-al – 193, ziarul „bisericesc" al – 629; evreii ca supuși ai celui de-al – 370; două dintre personajele cele mai diabolice ale celui de-al – 660;
Tresckow, Gerhard – 594;
Tresckow, Henning von – 496, 498, 508, 539, 558-561, 594, 621, 634;
Tribunalul Poporului – 635-636, 643, 651-652;
Trinitatea Biserica (Berlin) – 201;
Trupele de șoc – 203, 207. Vezi, de asemenea, Cămășile brune (SA);
Tübingen (Germania) – 34, 36, 73, 75, 76-84, 96, 103, 224;
Tübingen (universitatea). Vezi Universitatea de la Tübingen;
U7 *Unternehmen 7*. Vezi Operatiunea 7;
ucenicia – 198, 266, 328, 342, 700-701;
Ucenicia (Bonhoeffer). Vezi *Costul uceniciei* â;
„uciși din milă" – 252;
Ulex, Wilhelm (general) – 462;
Ulm (Germania) – 36, 81;

ultimul complot (20 iulie 1944). Vezi Valkyrie complot; Stauffenberg, complotul lui;
umanism – 128;
Union Theological Seminary – 63, 139, 142, 144, 146-155, 159, 165, 176, 186, 215, 218, 315, 319, 346, 357, 422, 424, 426-427, 429, 431-432, 435, 437-439, 441, 443, 446, 698;
Uniunea Scriitorilor Reichului – 493;
Universitatea din Berlin – 46, 77, 96-99, 105, 107, 132-133, 146, 170, 176, 181, 223-225, 243, 329, 377, 432, 511, 657;
Universitatea din Tübingen (dar și Eberhard Karls University, Tübingen) – 76, 77, 81, 92;
Uppsala (Suedia) – 375-376;
Valkyrie complotul – 419, 513, 619, 620, 624;
van der Lubbe, Marinus – 204;
Vatican – 87, 91, 247, 469, 489;
Vechiului Testament: perspectiva bisericii germane asupra – 236;
Vermehren, Erich – 679;
Vermehren, Isa – 660, 679;
viața comunitară – 150. Vezi, de asemenea, Zingst și Finkenwalde;
Viața împreună (Bonhoeffer) 25, 410, 486, 611;
Viață și Lucrare (organizație ecumenică);
Vibrans, Gerhard – 383, 384-385, 502;
Victoria (prințesa moștenitoare) – 34;
Viețile paralele (Plutarh) – 49, 683, 686;
Viktor, Wilhelm. Vezi Wied, Prințul Viktor zu;
Visser 't Hooft, *Frau* – 518;
Visser't Hooft, Willem A. – 425, 492, 504-505, 517, 524-525;
Vogel, Heinrich – 222, 268;
„voința de putere" (Nietzsche) – 231;
Volksgerichtshof. Vezi Tribunalul poporului;
vom Rath, Ernst – 414;
von Alvensleben, Werner – 654, 659, 677;
von Bismarck, Gottfried – 654;
von Bismarck, Hans-Otto – 364;
von Bismarck, Klaus – 570, 573;
von Bismarck, Luitgard – 558;
von Bismarck, Otto – 78, 337, 364, 654;
von Bismarck, Ruth-Alice von;
von Bismarck, Spes – 364, 366, 406;
von Cramon, Moni – 382;
von dem Bussche, Axel – 621;
von der Goltz, Rüdiger Graf (general) – 281;
von der Schulenburg, Fritz-Dietlof – 475, 636;
von Dohnányi. Vezi Dohnányi (fiecare membru al familiei, individual);
von Falkenhausen Alexander – 654, 660, 670, 678, 679;
von Gersdorff, Rudolf-Christoph 562-563;
von Haeften, Hans-Bernd, 425, 488;
von Haeften, Werner – 553, 555-557, 623-624, 626, 634, 636;
von Hase, Clara (născută Countess Kalkreuth) – 34;
von Hase, Hans – 61, 63;
von Hase, Hans-Christoph – 49, 63;
von Hase, Karl Alfred – 34, 37;
von Hase, Karl August – 34, 36, 86, 190, 353, 618;
von Hase, Paul – 419, 456, 585, 619, 635, 643;
von Hassell, Ulrich – 679;
von Kleist-Retzow, Hans Jürgen – 364, 552, 570;
von Kleist-Retzow, Hans-Friedrich – 364, 366, 406;
von Kleist-Retzow, Ruth – 363-366, 388, 398, 406-407, 523, 529, 531, 535-536, 539, 541, 545, 552;
von Küchler, Georg – 462;
von Papen, Franz – 531, 679;
von Petersdorff (prizonier alături de Bonhoeffer) – 659, 671, 677;
von Rad, Gerhard – 73;
von Rundstedt, Gerd (feldmareșal) – 509;
von Schlabrendorff, Fabian – 363, 508, 520, 531, 538-539, 558-562, 634, 644-645, 648, 651-652, 688;
von Schuschnigg, Kurt – 653, 660;
von Wedemeyer, Hans – 363, 531, 534;
von Wedemeyer, Hans-Werner – 570;
von Wedemeyer, Maria – 106, 364, 366, 529-530, 532-53-, 541, 543-545, 547-552, 554, 565-571, 574, 588-595, 617-618, 619, 636-642, 644-648, 679, 691, 693, 703-704;
von Wedemeyer, Max – 366, 406-407, 530, 535-536, 540-541, 640;
von Wedemeyer, Ruth – 363, 531, 532, 545, 553, 554;
von Wedemeyer, Ruth-Alice. Vezi von Bismarck, Ruth-Alice;
von Welczeck, Johannes – 414;
von Zedlitz-Trützschler, conte și contesă – 363;
„Vor câștiga fundamentaliștii?" (Fosdick) – 147;
Wagner, Cosima – 623;
Wagner, Richard – 623;

Waldau (Germania) – 63;
Wangenheimstrasse, casa familiei Bonhoeffer de la 56, 62, 76, 96-97, 103, 133, 219, 259, 286, 373, 698;
Wartburg (castel, Turingia, Germania) – 405;
Wedding (Berlin) Clasa de confirmare din 183-190, 218;
Wedemeyer) – 22, 364-366, 554, 636, 704;
Wehrle (Părintele) – 623;
Weimar Republica – 67, 74, 131, 241, 351;
Wells, H. G. – 224;
Weltanschauung (concepția). Vezi *Weltanschauung* germană;
Weltanschauung germană (concepția despre lume) – 238;
Werner, Friedrich – 404-406, 410, 425-426;
Wernicke, Karl – 34, 43;
Wesley, John – 41;
Wessel, Horst – 243;
Wessel, Wilhelm, 243;
Wied, Viktor zu (Wilhelm Friedrich Adolph Hermann Viktor, prințul de Wied) – 376;
Wilhelm al II-lea (împărat german) – 34, 279, 512;
Wilhelm I (împărat german) – 78;
Wilhelmstrasse (stradă din Berlin) – 74;
Winant, John Gilbert – 526;
Winterhager, Jürgen – 181, 314;
Wise, Stephen (rabinul) – 164, 219;
Wittenberg: biserica din incinta castelului – 259;
Wittenberg: sinodul național de la – 256, 258;
Wobbermin, Georg – 171;
Wölfelsgrund – 39, 47;
Wolfsschanze (Bârlogul Lupului) – 509, 511, 622, 623;
Württemberg (Germania) – 34, 36, 83, 334;
Wycliffe Hall, Oxford (comunitate aparținând Bisericii Anglicane de Jos) - 346;
Yorck von Wartenburg, Hans Ludwig (conte) – 35;
Yorck von Wartenburg, Peter – 35, 506, 513;
Zdroje (Polonia). Vezi Finkenwalde;
Zimmermann, Wolf-Dieter – 176, 179-181, 186, 194, 255, 272-273, 318, 320, 355, 361, 375, 417, 428, 440, 452, 504, 518, 555-557, 573, 587, 608, 651;
Zingst – 347-351; încheierea epocii de aur de la – 470. Vezi, de asemenea, Zingst și Finkenwalde;
Zingst și Finkenwalde: rutina zilnică – 354-357; seminare ilegale la – 93, 100, 151, 157, 180, 328-366; rolul muzicii la – 353;
Zinn, Elizabeth – 105-107, 133, 174, 274, 286, 532, 637;
Zinzendorf und Pottendorf, Nikolaus Ludwig von (conte) – 41-42;
Zionskirche – 183;
Zossen, Dosarele – 420, 635, 687;
Zweig, Stefan – 218.

Paula Bonhoeffer împreună cu cei opt copii (aprox. 1910)

Cei opt copii ai familiei Bonhoeffer (aprox. 1910) şi guvernanta lor, în curtea casei de vacanţă din Wölfelsgrund, situată într-o regiune împădurită din munţii Glatz. În planul mai îndepărtat al imaginii sunt părinţii, Karl şi Paula Bonhoeffer. Dietrich şade la dreapta guvernantei. Karl Bonhoeffer descrie Wölfelsgrund ca pe un loc „într-o vălişoară, la picioarele muntelui Urnitz, chiar la marginea pădurii, ce cuprindea o luncă, un pârâiaş, o şură veche şi un pom fructifer, care avea construit printre ramurile sale un foişor cu o băncuţă pentru copii".

Dietrich și sora lui geamănă, Sabine (aprox. 1914)

Dietrich Bonhoeffer (1917)

Seratele muzicale și de lectură de sâmbătă seara ale familiei Bonhoeffer au ţinut mulţi ani şi au atras mereu prieteni noi.

Locuința familiei Bonhoeffer de pe Wangenheimstrasse 14, din Berlin, districtul Grunewald. Familia Bonhoeffer s-a mutat aici în anul 1916. În prezent, casa este împărțită în opt apartamente. (Fotografie realizată în 2008)

Dietrich Bonhoeffer ca student, 1923

Dietrich Bonhoeffer la Liceul Grunewald din Berlin, 1920-1921.
De la stânga la dreapta: Elisabeth Caspari, Felix Prentzel, Ursula Andreae (nepoata lui Walter Rathenau), Ellen-Marion Winter (mai târziu Contesa Yorck), Maria Weigert, profesorul Willibald Heininger, Hans-Robert Pfeil, Georg Seligsohn, Dietrich Bonhoeffer, Erdmann Niekisch von Rosenegk, Kurt Mähne, Herbert Mankiewitz.
În timpul orelor de clasă din anul următor, cu toții au auzit o împușcătură.
Walther Rathenau, un evreu cu vederi politice moderate,
a fost asasinat la mai puțin de 300 de metri de școală.

În 1932, de Paște, Bonhoeffer a luat cu sine, în Friedrichsbrunn, la casa de vacanță a familiei, un grup de copii care au fost confirmați la Zionskirche. „În afară de un geam spart, toate sunt la fel cum au fost… Numai doamna S. [îngrijitoarea] este puțin supărată din cauza acestei invazii proletare."

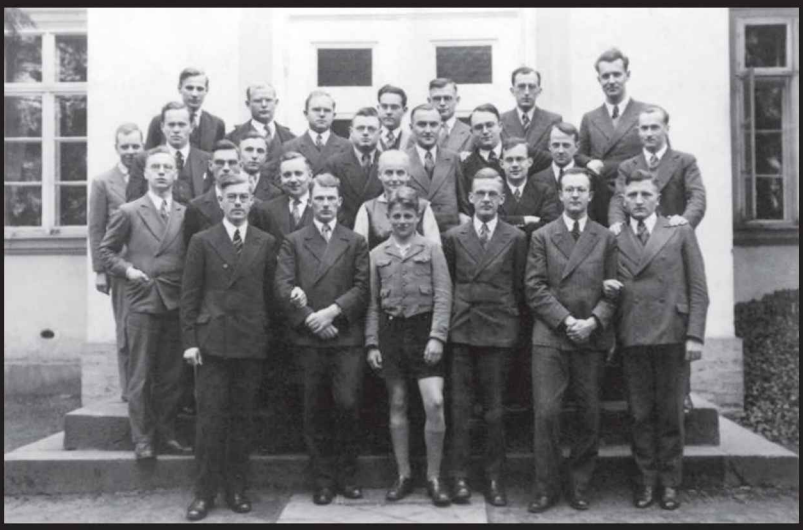

Seminarul Finkenwalder condus de Dietrich Bonhoeffer – 15.10.1935.

Bonhoeffer pe puntea navei SS Bremen, în timp ce se îndrepta spre New York, în a doua săptămână a lunii iunie 1939

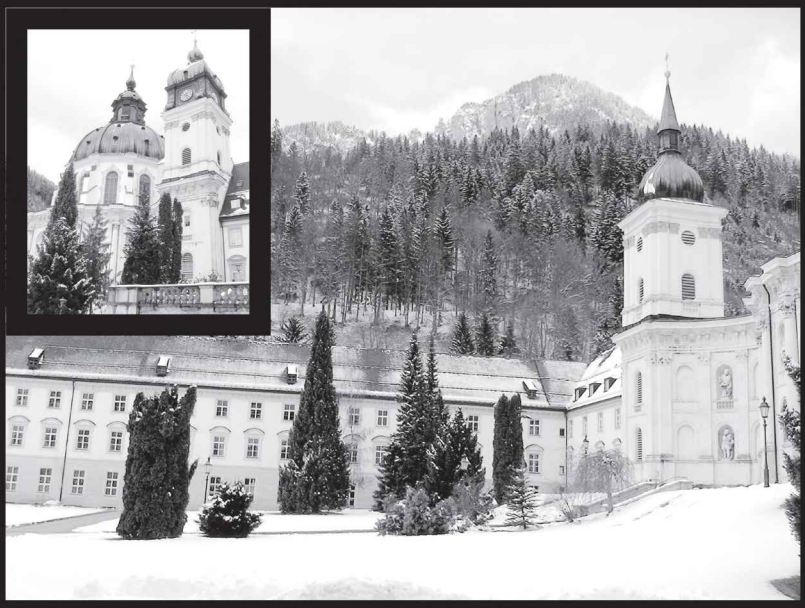

Mănăstirea Ettal din Alpii bavarezi, unde Bonhoeffer a scris *Etica*, în iarna din 1940-1941. Bonhoeffer i-a scris lui Bethge: „Mănânc în refectoriu, dorm la hotel, pot folosi biblioteca, am propria mea cheie de la mânăstire şi ieri am avut o conversaţie lungă cu abatele."

Um CHRISTI willen
im Widerstand gegen das Naziregime verfolgt
weilten in Ettal
P. Rupert MAYER SJ *1876 †1945
Aug. 1940 – Mai 1945
Pastor Dietrich BONHOEFFER *1906 †1945
Nov. 1940 – Febr. 1941
Herr, wann Du willst, dann ist es Zeit,
und wann Du willst, bin ich bereit,
genug, daß ich Dein Eigen bin.
Von guten Mächten wunderbar geborgen,
erwarten wir getrost, was kommen mag.
Gott ist mit uns am Abend und am Morgen
und ganz gewiß an jedem neuen Tag.

Placă memorială pe Mănăstirea Ettal

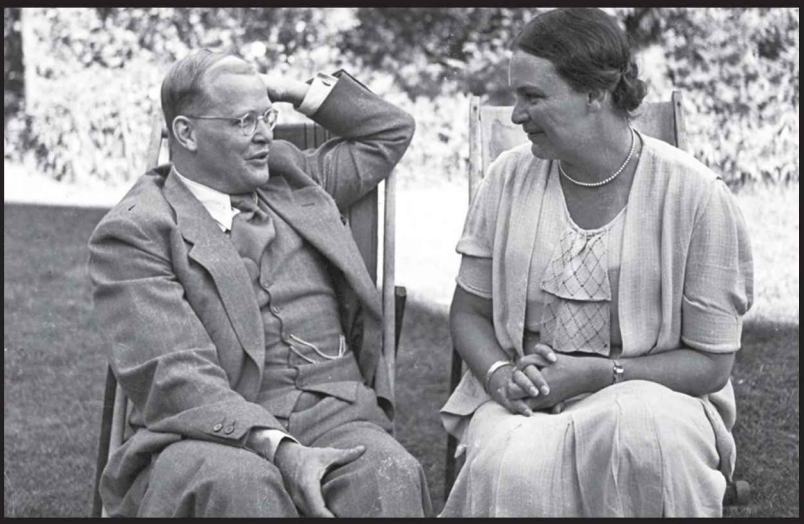

Dietrich și sora lui geamănă, Sabine, în iulie 1939, la Londra,
imediat după întoarcerea lui din America
și înainte de revenirea definitivă în Germania.

Casa familiei Bonhoeffer de pe Marienburgeralee 43, devenită ulterior
muzeu. Camera lui Dietrich era la etajul superior. De aici a fost luat
și arestat în 5 aprilie 1943. (Fotografie realizată în 2008)

Părinții lui Bonhoeffer, Karl și Paula Bonhoeffer.
Eberhard Bethge le-a descris relația ca pe „una fericită,
în care fiecare dintre cei doi parteneri
suplimenta cu iscusință calitățile celuilalt.
La nunta lor de aur s-a spus că,
în cei cincizeci de ani de căsnicie,
nu au trăit separat unul de altul mai mult de o lună,
calculată prin cumularea zilelor disparate."

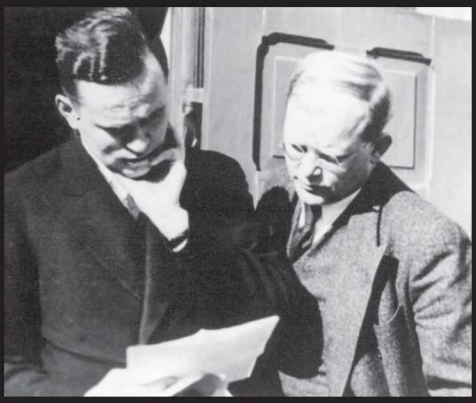

Bonhoeffer și Eberhard Bethge
în vara anului 1939, la casa parohială
din Gross-Schlönwitz

Dr. Karl Barth (stânga)

Unul dintre cele mai mari proteste față de regimul hitlerist a fost realizat de către bisericile creştine. Führerul a încercat să distrugă unitatea acestora prin susținerea grupului *Deutsche Christen* (Creştinii Germani). Ca răspuns la această situație, în interiorul Bisericii Protestante Germane se constituie o mișcare de rezistență, denumită simbolic „Biserica Mărturisitoare". Printre figurile reprezentative din cadrul acestei se număra și Niemoller, Dibelius și Bell.

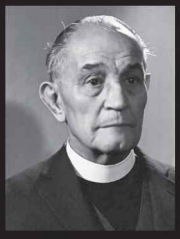

Martin Niemoller

George Bell

Otto Dibelius

Trupele germane au pătruns în Polonia în zorii zilei de 1 septembrie, sub conducerea lui Göring, şi au dezlănţuit iadul din cer, ucigând intenţionat civili. La câteva ore după atac, Hitler a ţinut o cuvântare în Reichstag: „Ştiţi nesfârşitele încercări pe care le-am făcut pentru clarificarea şi înţelegerea paşnică în problema Austriei şi mai târziu în legătură cu regiunea sudetă, cu Boemia şi Moravia. Totul a fost în zadar. Sunt judecat greşit, dacă dragostea mea de pace şi răbdarea mea sunt confundate cu slăbiciunea sau chiar cu laşitatea... şi de acum înainte bombelor li se va răspunde cu bombe."
Mai târziu, în aceeaşi zi, Hans Bernard Gisevius a intrat în cartierul general al OKW. „Acesta este sfârşitul Germaniei", a spus el.

O placă memorială la Opernplatz, în locul unde treizeci de mii de studenţi s-au adunat la miezul nopţii pentru a arde cărţile unui autor „anti-german" şi pentru a-l asculta pe Joseph Goebbels declarând cu emfază: „Epoca intelectualismului arogant al evreilor a luat sfârşit!"
În partea stângă este gravat un citat din poetul german Heinrich Heine: „Acolo unde se ard cărţi se vor arde, până la urmă, şi oameni." În partea dreaptă: „În mijlocul acestei pieţe, pe data de 10 mai 1933, studenţii naziști au ars lucrările a sute de autori, editori, filosofi şi oamenii de ştiinţă."

Heinrich Himmler (1900-1945), fostul crescător de păsări care a devenit comandantul organizației rasiste SS și al Gestapoului.

Reinhard Heydrich (1904-1942). El și Himmler au fost cunoscuți drept „Gemenii Negri".

Vedere din spate a proprietății Wannsee (2009). În această clădire, în ianuarie 1942, Heydrich și-a prezentat planul pentru „Soluția finală a problemei evreiești – exterminarea evreilor din Europa. În prezent, clădirea funcționează ca muzeu al Holocaustului.

10 iulie 1944. Wolfsschanze. Prusia de Est. La câteva ore după ce bomba lui Stauffenberg nu și-a atins ținta, iar Hitler a scăpat cu viață, Führerul a pozat alături de Martin Borman (stânga), Alfred Jodl și alții.

Mai târziu, în aceeași zi, Hitler îl întâmpină pe Goebbels: „Providența a fost cea care m-a cruțat, a declarat Hitler. Asta demonstrează că mă aflu pe calea cea dreaptă. Simt că evenimentul acesta confirmă întreaga mea lucrare."

Dr. Carl Goedler, primarul din Leipzig, înaintea „Tribunalului Poporului” prezidat de impetuosul Roland Freisle, care l-a condamnat la moarte pentru rolul său în complotul asasinării lui Hitler din 20 iulie. Tot Freisle i-a condamnat la moarte și pe fratele lui Dietrich, Klaus, și pe cumnatul lui, Rüdiger Schleicher.

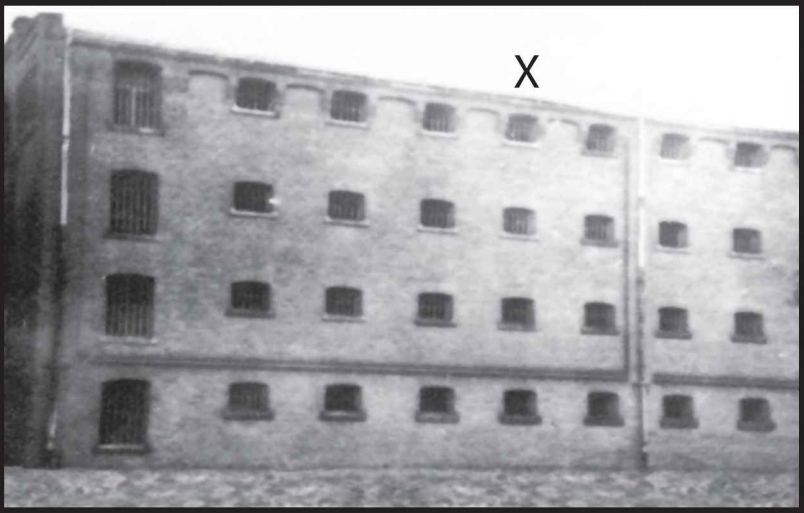

Închisoarea militară Tegel din Berlin, unde Bonhoeffer a fost ținut optsprezece luni înainte de a fi mutat în secret la închisoarea Gestapoului de pe Prinz-Albrecht-Strasse. Celula marcată cu „X” a fost cea in care Bonhoeffer a fost pus la început.
Mai târziu a fost transferat în Celula 92 de la etajul 3.

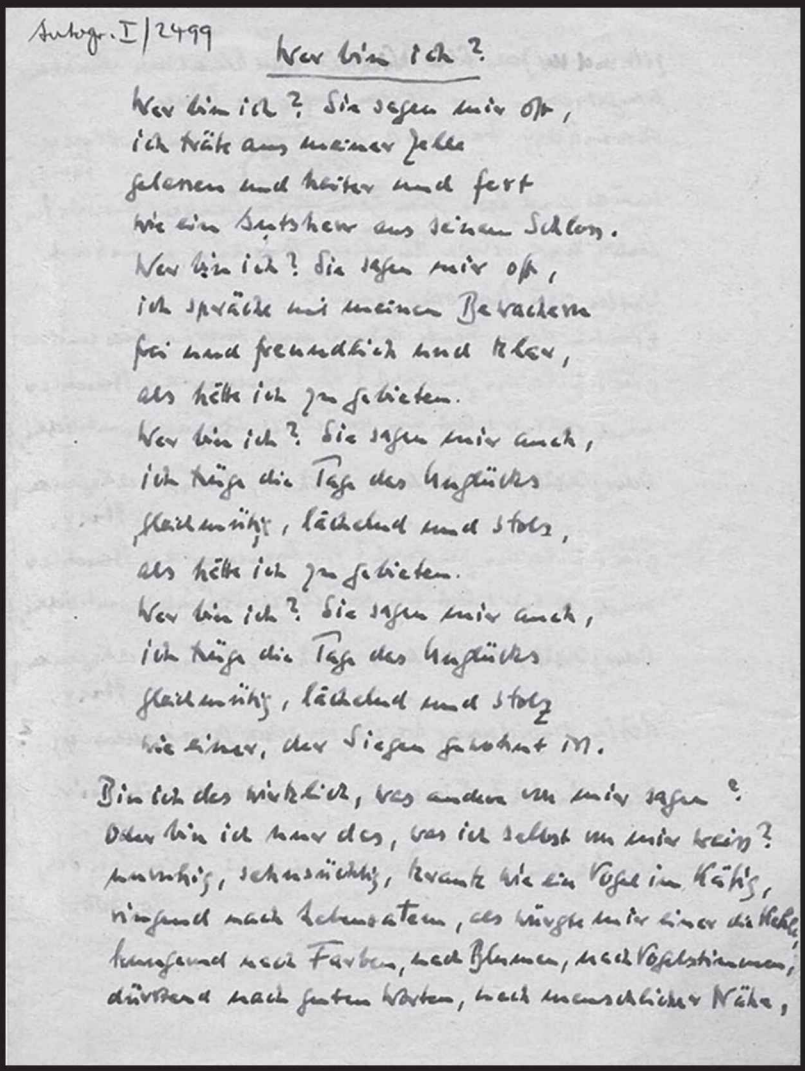

Autogr. I/2499

Wer bin ich?

Wer bin ich? Sie sagen mir oft,
ich träte aus meiner Zelle
gelassen und heiter und fest
wie ein Gutsherr aus seinem Schloss.
Wer bin ich? Sie sagen mir oft,
ich spräche mit meinen Bewachern
frei und freundlich und klar,
als hätte ich zu gebieten.
Wer bin ich? Sie sagen mir auch,
ich trüge die Tage des Unglücks
gleichmütig, lächelnd und stolz,
als hätte ich zu siegen gewohnt ist.

Bin ich das wirklich, was andere von mir sagen?
Oder bin ich nur das, was ich selbst von mir weiß?
unruhig, sehnsüchtig, krank wie ein Vogel im Käfig,
ringend nach Atemraub, als würgte mir einer die Kehle,
hungernd nach Farben, nach Blumen, nach Vogelstimmen,
dürstend nach guten Worten, nach menschlicher Nähe,

Manuscrisul poemului „Wer Bin Ich?" (Cine sunt?)
scris de Bonhoeffer în închisoarea din Tegel.

Cine sunt?

traducerea poemului „Wer Bin Ich?"
scris de Bonhoeffer în închisoarea din Tegel

Cine sunt? Mi se spune adesea
Că am păşit din celulă
Calm şi senin, cu pas ferm
Ca un stăpân din castelul său.
Cine sunt? Mi se spune adesea
Că vorbeam cu paznicii
Liber, prietenos, lămurit,
Ca şi când aş fi putut porunci.
Cine sunt? Mi se spune, de-asemeni,
Că am înfruntat acea zi nefastă
Netulburat, zâmbitor, mândru,
Ca unul obişnuit să învingă.
Sunt cu adevărat ce se spune despre mine că sunt?
Sau sunt numai ce eu cunosc despre mine?
Fără tihnă, plin de doruri, lânced, ca o pasăre în colivie,
Suflând greu, ca-n strânsoarea unor mâini nemiloase
Flămând de culori, de flori şi de triluri
Însetat de cuvinte blajine, de prezenţă umană
Spumegând de mânie faţă de samavolnicii şi ocări meschine
Frământat de aşteptarea unor lucruri măreţe
Neputincios, plin de griji pentru prieteni din depărtări nesfârşite
Istovit şi pustiu în rugăciune, în gânduri, în faptă,
Stins şi gata să-mi iau rămas-bun de la toate?
Cine sunt? Acesta ori celălalt?
Sunt astăzi cineva şi mâine un altul?
Sunt ambii deodată? Un prefăcut faţă de semeni
Şi faţă de mine un laş plin de vaiete şi bun de dispreţ?
Sau a mai rămas încă în mine ceva asemănător unei oşti zdrobite,
Care fuge răvăşită de pe câmpul unei biruinţe deja câştigate?
Cine sunt? Întrebări singuratice îşi râd crud de mine.
Cine sunt, Tu mă ştii, Doamne, sunt al Tău!

Lagărul de concentrare de la Flossenbürg, unde Bonhoeffer a fost executat în 9 aprilie 1945, alături de amiralul Wilhelm Canaris, colonelul Ludwig Gehre, general-maiorul Hans Oster și alții.

Pe placa memorială scrie: „Pentru a se opune dictaturii și terorii, ei și-au dat viața pentru libertate, dreptate și umanitate.

Medicul lagărului din Flossenbürg a scris despre execuția lui Bonhoeffer: „În cei aproape cincizeci de ani de activitate ca medic, cu greu aș putea spune că am văzut pe cineva care să moară cu atâta supunere față de voința lui Dumnezeu."

Bonhoeffer a predicat odată: „Nimeni nu a crezut până acum în Dumnezeu și în Împărăția lui Dumnezeu, nimeni nu a auzit până acum despre lumea celor înviați, fără să i se facă dor de casă chiar din ceasul acela, fără să aștepte cu bucurie clipa eliberării lui din existența trupească ... Moartea este iad, noapte și frig numai dacă nu este transformată de credința noastră. Însă minunat este însuși faptul că putem transforma moartea."

Lydia
Revistă creștină pentru femei

Revista *Lydia* apare de două ori pe an. Se pot face abonamente pe o perioadă de doi ani, atât în țară, cât și în străinătate.
Vrei să-i mulțumeşti cuiva, să abordezi pe cineva, să întreții o prietenie dragă sau doar să îi aminteşti cuiva de tine? Dăruieşte-i un abonament cadou.

Informații, comenzi şi abonamente la:
Revista Lydia ❁ O.P. 9 C.P. 33, 410690 Oradea - Bihor, România
Tel./Fax/Robot: 0359-412.765 ❁ comenzi@lydia.ro ❁ www.lydia.ro

Unde inima ta găsește un răspuns!

WWW.SCRIPTUM.RO

Cum puteți obține cărțile editurii Scriptum

Editura Scriptum își dorește ca dumneavoastră, cititorii, să beneficiați de cele mai bune cărți, răsplătindu-vă pe deplin efortul de a citi. Astfel, alegem cu cea mai mare grijă cărțile pe care le publicăm sau le promovăm.

Puteți obține foarte comod cărțile noastre: prin telefon, fax, e-mail, librărie virtuală sau standuri de carte și librării din orașul dumneavoastră. Cărțile comandate direct la editură vor fi trimise prin poștă, iar plata se va face ramburs, la ridicarea coletului. În librăria virtuală veți găsi mereu titluri noi și deosebite.

Pentru informații:
Editura Scriptum, str. Lăpușului nr. 28,
410264 Oradea
Tel./Fax/Robot: 0359-412.765, Tel./Robot: 0259-457.428,
e-mail: comenzi@scriptum.ro,
magazin virtual: www.scriptum.ro